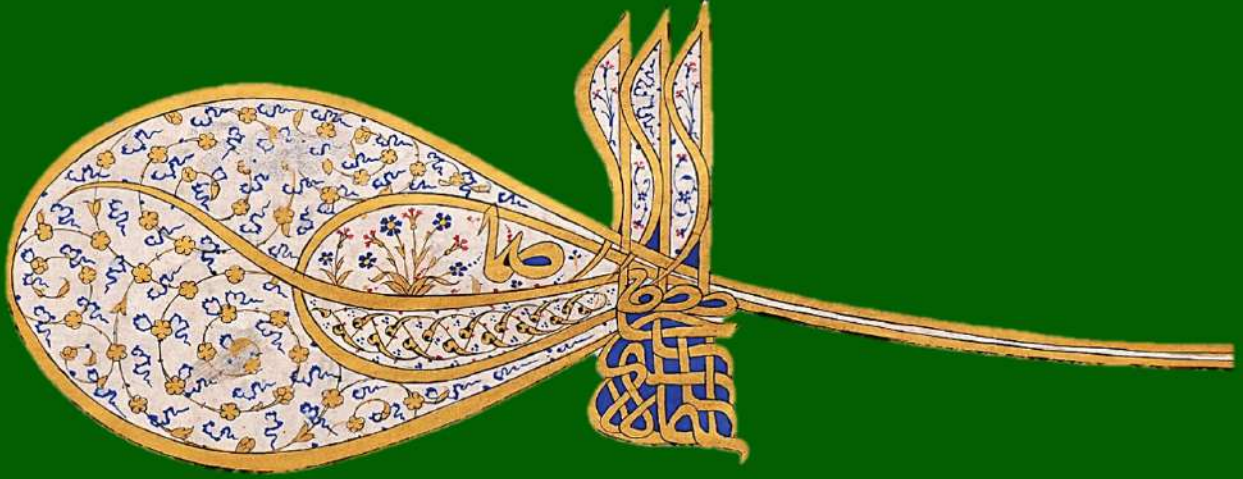

OSMIED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Journal of Ottoman Civilization Studies

Sayı: 21& Issue: 21

www.ottomancivilization.com

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED Mart, Haziran, Eylöl ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli göröldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal.net gibi benzerlik programları ile benzerlik ve intihal kontrolünden geçirilir. % 25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda intihale ve %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalarda uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

Published by Ottoman Civilization Studies, İstanbul, Türkiye
This is an open access article under the CC BY 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

İndeksler / Indexes

SCOPUS, ULAKBİM TR DİZİN SBV
Index Copernicus, IdealOnline, ISAM [İslam Araştırmaları Merkezi], SOBİAD, Scilit

Baş Editör / Chief Editor

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Prof. Dr. Fatih DEMİREL

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KÖÇ	Akdeniz Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Chouki El Hamel	Arizona State University	ABD
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN	Balıkesir Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Giresun Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Neeta KHANDPEKAR	University of Mumbai	Hindistan
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ouddène BOUGHOUFALA	University Ibn Khaldoun ff Tiaret	Cezayir
Prof. Dr. Osama ABU NAHEL	Al Azhar University - Gaza	Filistin
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Stefan DİMİTROV	Bulgarian Academy of Sciences	Bulgaristan
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yaşar BAŞ	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yılamaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Journal of Ottoman Civilization Studies
e-ISSN: 2458-9519

Doç. Dr. Haydar ÇORUH	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Raşit GÜNDOĞDU	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Saim YÖRÜK	Çankırı Karatekin Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Şefaattin DENİZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ayman HARB	University of Jordan	Ürdün
Dr. Hasan ASADİ	University of Mohaghegh Ardabili	İran
Dr. Mehmet AYHAN	Kocaeli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Samir ALABDULLAH	Ortadoğu Araştırma Merkezi	Türkiye

Yazar Rehberi

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar ilk önce editör veya bölüm editörleri tarafından derginin yayın ilkelerine uyup uymadığı incelenir. Eğer çalışma derginin yayın ilkelerine uyuyor ise en az iki hakeme değerlendirilmek üzere gönderilir. Hakemlerden birisinin olumsuz görüş bildirmesi halinde üçüncü bir hakeme gönderilir. Eğer üçüncü hakeminde kararı olumsuz ise yazı yazarına iade edilir.

Değerlendirme Süreci

Dergimize makale başvurusunda bulunmayı düşünüyorsanız, dergi yayın politikasını ve yazar rehberini incelemenizi öneririz. Yazarlar dergiye gönderi yapmadan önce kaydolmalıdır. Kaydolduktan sonra, giriş bağlantısı aracılığıyla 3 basamaklı gönderi işlemine başlayabilir. Sisteme yüklenecek yazılarda hiçbir şekilde isim ve diğer bilgiler yer almamalıdır. Bu bilgiler yayın öncesinde yayın ekibi tarafından ilave edilmektedir.

Yazılarda belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen ve yayın kurulunca kabul edilen makalelerin tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne aittir. Ulusal ve uluslararası sempozyumlarda sunulan bildiriler belirtilmek şartı ile yayın için gönderilebilir. Sempozyumlarda sunulan bildirilerin basılmaması gerekmektedir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal gibi benzerlik programları ile benzerlik kontrolünden geçirilir. %25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir. Kitap incelemeleri için tek hakem raporu yeterli kabul edilir. Yazar belirlenen sürede revizyonu tamamlamaz ise makale yayın kurulu kararına göre red veya yazarına iade edilir.

Makaleler yalnızca açık dergi sistemi üzerinden gönderilir.

* Yazar adından yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, Türkçe harf içeren isimler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların tanımlayıcı kimlik/numara [ID] edinmeleri önem taşımaktadır. Bunun için tüm yazarlarımızın ORCID kaydını gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Standardizasyonun sağlanabilmesi ve YÖK ile birlikte yürütülecek ortak çalışmalarda ORCID kullanılacağı için, yazarlarımızın ORCID bilgilerini talep etmeleri ve dergide/makalelerde bu bilgiye yer vermeleri tavsiye edilmektedir.

* ORCID, Open Researcher ve Contributor ID'nin kısaltmasıdır. ORCID, Uluslararası Standart Ad Tanımlayıcı (ISNI) olarak da bilinen ISO Standardı (ISO 27729) ile uyumlu 16 haneli bir numaralı bir URI'dir. <http://orcid.org> adresinden bireysel ORCID için ücretsiz kayıt oluşturabilirsiniz.

* Yazarların, makalelerini dergi makale şablonuna bağlı kalarak yazdıktan ya da düzenledikten sonra sisteme yüklemeleri gerekmektedir.

* Dergiye yollanan çalışmaların mümkünse 12.000, kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir. Makaleler için ise 5.000 kelimenin altında olmamasına da dikkat edilmelidir. Özet, Türkçe için 150-180 kelime; İngilizce için 200 kelimeyi geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.

* Yazarlar tarafından sisteme yüklenen makaleler ilk önce yayın kurulu tarafından incelenerek makalenin değerlendirilmeye alınıp alınmamasına karar verilir. Daha sonra editör ve hakem süreci başlatılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Ferdi Ertekin** 1-27
İngiliz Ataşemiliter Herbert Conyers Surtees'in Raporlarında 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'nun İstanbul Kuşatması
The 31 March Incident and the Siege of Istanbul by the 3rd Army Corps [Hareket Ordusu] in the Reports of British Military Attaché Herbert Conyers Surtees
- Vehbi Baysan** 28-54
From the New Order to the Benevolent Event – Making Children's Education Compulsory in the Ottoman Empire, 1808 – 1826
Nizam-ı Cedit'ten Vaka-i Hayriye'ye Osmanlı İmparatorluğunda Çocukların Eğitiminin Mecburi Hale Getirilmesi, 1808-1826
- Meriç Harmancı** 55-87
Seher Abdal'ın "Mu' cizât-nâme-i Muhammed Aleyhisselâm Kasîde-i Yemen" Adlı Eseri
Seher Abdal's work titled "Mu' cizât-nâme-i Muhammed Aleyhisselâm Kasîde-i Yemen"
- Tacettin Demirel & Saim Savaş** 88-114
Rumeli Kazaskeri Sahhaf Şeyhzâde Es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Kazaskerliği ve Mülâzemet Sistemindeki Değişimlerin Rûznâmçelerine Etkisi
The Kazaskery of Rumeli Kazasker Sahhaf Şeyhzâde Es-Seyyid Mehmed Efendi's and the Effects of Changes in the Mülâzemet System on Rûznâmçes
- Mehmet Taha Kalkan** 115-138
The Grand Turk vs. Machiavelli: Understanding Turks in Early Modern Period from Botero's Perspective
Büyük Türk, Machiavelli'ye Karşı: Erken Modern Dönemde Botero'nun Gözünden Türkleri Anlamak
- Abdulahap Alıcı & Yunus Güler** 139-161
Osmanlı Devleti'nin 1863-1879 Kolera Pandemisinde Salgınla Mücadelesi ve Aldığı Tedbirler
The Ottoman Empire's Struggle against the Epidemic and the Precautions Taken during the Cholera Pandemic of 1863-1879
- Hüseyin Doğan** 162-177
Ortaçağ Anadolu Türk Uygarlığında At Kökenli Ürünlerin Terapötik Kullanımı
The Use of Equine-Origin Pharmaceuticals in The Turkish Civilization of Medieval Anatolia

Ali Çapar	178-195
Famine and Childhood: Ottoman Children's Experiences during the Famine of 1873-1875	
<i>Kıtlık ve Çocukluk: 1873-1875 Kıtlığı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Çocukların Deneyimleri</i>	
Yusuf Heper & Pınar Yiğit Türker	196-215
Uzun Savaşlar Döneminin En Kritik Mücadelesi: Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi [1596]	
<i>The Most Critical Battle in the Long Wars Period: The Eger Campaign of the Sultan Mehmed III [1596]</i>	
Enver Çakar	216-229
The Waqf of Nûrî Bimaristan in Aleppo in the Mid-16 th Century	
<i>16. Yüzyılın Ortalarında Halep Nuri Bimaristanı Vakfı</i>	
Abdullah Ekinci & Murat Polat	230-251
Müfsitlik Töhmetine Uğramış Bir 18. Yüzyıl Hayırseveri: Rakka Âyanı Firuz Paşa	
<i>An 18th Century Philanthropist Accused of Infidelity: Raqqa Notable Firuz Pasha</i>	
Feyza Kurnaz Şahin	252-282
I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'da Sansür Teşkilatı	
<i>Censorship Organisation in the 3rd Army on the Caucasian Front in the First World War</i>	
Özgür Yılmaz	283-312
Forty-Eight Years in Ottoman Service: General Inspector of Quarantines Dr Bartoletti Efendi and His Activities [1840-1888]	
<i>Osmanlı Hizmetinde Kırk Sekiz Yıl: Karantinalar Umum Müfettişi Dr Bartoletti Efendi ve Faaliyetleri [1840-1888]</i>	
Necati İşler	313-355
Sultan II. Bâyezîd Dönemine Ait Manzum Bir Akâidnâme: Nazm-ı Cevâhir	
<i>A Poetic Aqâidnâmah from the Period of Sultan Bâyezîd II: Nazm-i Jawâhir</i>	
Enes Kavalçalan	356-395
Arşiv Kaynakları Işığında Ergiri Sancağındaki Osmanlı Dönemi Kiliseleri ve İnşa Süreçleri [1720-1912]	
<i>Ottoman Period Churches and Construction Processes in the Sanjak of Ergiri According to Archive Documents [1720-1912]</i>	
Nurullah Karaoğulları	396-399
Kudret Altun, [Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler], Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2019	

İngiliz Askeri Ataşe Raporlarında 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'nun İstanbul Kuşatması

The 31 March Incident and the Siege of Istanbul by the 3rd Army Corps (Hareket Ordusu) in British Military Attaché Reports

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

[Ferdi Ertekin](#)

Trakya Üniversitesi
ferdiertekin@trakya.edu.tr

Başvuru/Submitted:
26 Aralık 2023

Kabul/Accepted:
1 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1410318](https://doi.org/10.21021/osmed.1410318)

Atıf/Citation:

Ertekin, F. "İngiliz Ataşemiliter Herbert Conyers Surtees'in Raporlarında 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'nun İstanbul Kuşatması", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 1-27.

Benzerlik / Similarity: 22

Öz

İngiliz istihbaratının askeri konularda uzman personeli olan askeri ataşeler, İstanbul'daki İngiliz Sefareti'ne bağlı olarak 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren periyodik olarak raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlardan 1909 senesine ait klasörde, yakın dönem Türk tarihi açısından hala gizemini koruyan son derece kritik iki olayın kayıtları mevcuttur. Bu makalede, Londra'daki The National Archives'da, Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office) tasnifinde yer alan ve Türkçe literatürde ilk defa yayımlanan 1909 tarihli İngiliz askeri ataşe raporları üzerinden 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'nun İstanbul kuşatması ele alınmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra anayasal düzen ve meşruti monarşinin muhafızı olarak İstanbul'a gönderilen ve 31 Mart Vakası'nı ateşleyen unsurlar arasında bulunan avcı taburlarının eylemleri, Hareket Ordusu'nun İstanbul kuşatması ve Payitaht'ın ele geçirilmesi Albay Herbert Conyers Surtees'in (1858-1933) raporlarında, oldukça canlı tasvirlerle ortaya konulmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in otuz üç yıllık saltanatını sona erdiren, Mahmud Şevket Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni iktidarda söz sahibi hale getiren bu olayların raporlardaki ele alınış tarzından dönemin İngiliz perspektifine dair önemli ipuçları elde etmenin yanı sıra her iki olay ile alakalı yeni bilgilere erişmek mümkündür.

Anahtar sözcükler: 31 Mart Vakası, Hareket Ordusu, Mahmud Şevket Paşa, II. Abdülhamid, Herbert Conyers Surtees.

Abstract

Since the last quarter of the 19th century, military attachés, the specialised military staff of the British intelligence service, have been regularly reporting to the British Embassy in Istanbul. In the 1909 file, there are records of two critical events that remain a mystery in recent Turkish history. This article discusses the 31 March incident and the siege of Istanbul by the 3rd Army Corps through the British military attaché reports of 1909, published for the first time in Turkish literature at the National Archives in London, in the Foreign Office classification. The actions of the skirmisher (avcı) battalions that were sent to Istanbul after the proclamation of the constitutional monarchy as the guardians of the constitutional order, and which were among the elements that triggered the 31 March Incident, the siege of Istanbul by the 3rd Army Corps and the capture of the Istanbul, are vividly described in the reports of Colonel Herbert Conyers Surtees (1858-1933). In addition to providing important clues about the British perspective on the period, the way in which these events, which ended the thirty-three-year reign of Sultan Abdülhamid II and brought Mahmud Şevket Pasha and the Committee of Union and Progress to power, are treated in the reports also provides new information about both events.

Keywords: 31 March Incident, 3rd Army Corps (Hareket Ordusu), Mahmud Şevket Pasha, Abdülhamid II, Herbert Conyers Surtees.

Giriş

Türk tarih yazımında 31 Mart Vakası olarak bilinen Taşkılla'daki birliklerin isyanı, rumi takvime göre 31 Mart 1325'te, miladi takvime göre 13 Nisan 1909'da gerçekleşmiştir. Türk tarih yazımında daha ziyade 31 Mart Vakası olarak anılan, 13 Nisan 1909 askeri ayaklanması sadece II. Meşrutiyet'in değil, bütün Osmanlı tarihi en çok tartışılan hâdiselerinden belki de en önde gelenidir.¹ Türk tarihi açısından hala bir kaç açıdan sır perdesine gömülü bu vaka üzerine literatürde üç ana görüş bulunduğu söylenebilir. Bunlardan birincisine göre bu vaka, başta meşruti monarşi rejiminden hoşnut olmayan Sultan II. Abdülhamid olmak üzere, ordudan atılan alaylı subaylar, İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti, Ahrar Fırkası, Volkan gazetesi ve muhafazakâr/mutassıp ulema tarafından gerçekleştirilen irticai bir isyandır. Örneğin Aykut Kansu'ya göre ittihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kurulmuş olan anayasal rejimi yıkararak, iki hafta boyunca kamu alt üst eden bu olay, bir *karşı devrim* teşebbüsüdür.² M. Zekeriya (Sertel)'a bakılırsa 31 Mart, 'gericiliğin ilericiliğe karşı başkaldırısı'dır.³ Volkan gazetesine para yardımı yapması, ayaklanmadan sonra asilerle af çıkarıp onlara iltifatlarda bulunması, Binbaşı Ali Kabuli Bey'in Yıldız Sarayı önünde katledilmesine seyirci kalması gibi olaylar yüzünden Doğan Avcıoğlu, II. Abdülhamid'i, 31 Mart'ın teşvikçisi olarak nitelendirmektedir.⁴

İkinci görüşe göre bu vaka, Panislamizm'i merkezine alan II. Abdülhamid'i tahtan indirmek ve mutlak monarşi idaresinden hoşnut olmayan gayrimüslim unsurları saflarına katarak⁵ imparatorluğun bekasını Osmanlılık⁶ ülküsü çerçevesinde sürdürmek amacıyla II. ve III.

¹ Ali Birinci, "31 Mart Vak'asının Bir Yorumu", *Türkler Ansiklopedisi*, XIII, ed. Hasan Celâl Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), ss. 335.

² Kansu'ya göre Kemalist tarih yazımında 1908 Devrimi'nin devrimci niteliği inkâr edildiği için, darbenin eski rejimi yeniden ihya etmek üzere yapılmış bir karşı-devrim olduğu da, doğal olarak, söylenememektedir. Bkz. Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev., Selda Somuncuoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 75-76.

³ Yunus Emre Tiryaki, "Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlânı ve 31 Mart Vakası" (yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2016), 250.

⁴ Doğan Avcıoğlu, *31 Mart'ta Yabancı Parmağı* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013), 102-104. Sina Akşin'e göre 31 Mart Vakası'na karışan askerler olay sonrası meclisten affedilmelerini talep etmiş, bu istekleri Sultan II. Abdülhamid tarafından kabul görünce padişaha bağlanmışlardı. Abdülhamid de askerlerin kendisine bağlılık göstermesine razı olmuştu. Fakat Hareket Ordusu Yeşilköy'de toplandığı zaman muhalefet ayaklanmanın tüm günahını padişahın sırtına yükleyerek kendisini temize çıkarmaya yeltenmiş, böylece ayaklanmanın II. Abdülhamid tarafından çıkarıldığı inancı yayılmış, bu inanç da İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hareket Ordusu'nun işine gelmişti. İstanbul zapt edildikten sonra tesis edilen sıkıyönetim sayesinde muhalefeti sindirip II. Abdülhamid'i tahtan indirince politik vaziyete tamamen hâkim olmuşlardı. Sina Akşin, *31 Mart Olayı* (Ankara: Sinan Yayınları, 1972), 398.

⁵ Örneğin II. Abdülhamid'in hal edilme tarihini -sehven olsa gerek- 27 Mart 1909 olarak veren Ahmet Turan Alkan'a bakılırsa "33 sene tahta bulunan II. Abdülhamid'in hal kararı, Hareket Ordusu'nu karşılamak maksadıyla Yeşilköy'e giden Meclis ve Ayan üyelerinin iştirak ettiği toplantıda alındı. Alkan, bu toplantıya Abdülhamid'in yedi kere sadaret makamına getirdiği Sait Paşa'nın başkanlık etmesini ve Paşa'nın Sultan'ın hal'i yönünde oy kullanmasını ilginç bulmaktadır. Alkan, bu işin arkasında imparatorlukta gayrimüslim unsurların bulunduğunu ve bunun 'bazı yazarlar tarafından bir nevi intikam hareketi' olarak yorumlandığını belirtmektedir. Ahmet Turan Alkan, "Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları", *Osmanlı Özel Sayısı I: Siyaset ve Teşkilat, Yeni Türkiye*, VI, (Ankara: 2000), 287. Oysa Osmanlılık siyasetini benimseyen İttihat ve Terakki mensupları açısından Gayrimüslimlerin Müslimlerle eşit haklara tabi olması gayet tabi bir hadiseydi, üstelik bu panslamizm ülküsüne ters düşse de Osmanlılık ülküsüyle örtüşmekteydi.

⁶ Hürriyet, eşitlik, kardeşlik ve adalet sloganları ile birlikte ilân edilen II. Meşrutiyet, Osmanlılık siyasetinin temel sütunlarını oluşturmaktadır. Türkçülük mefkûresinin önde gelen isimlerinden Munis Tekinalp'e göre, "İttihat ve Terakki Komitesi tümüyle Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını düşünerek hareket etmiştir. İttihat ve Terakki Komitesi'ne rehberlik eden ülkü, dinine yahut milliyetine bakılmaksızın tüm Osmanlı tebaasının birlik-bütünlüğünü vurgulayan Osmanlılıktır." The British Library (TBL), *JOR/L/MIL/17/16/24*, Tekin Alp, *The Turkish and Pan-Turkish Ideal* (İstanbul: Admiralty War Staff Intelligence Division, 1917), 7-8. İslamcılık, Osmanlılık ve Türkçülüğün tarihsel kökenleri ve II. Meşrutiyet dönemindeki yansımaları için bkz. Mehmet Kaan

ordulardaki politikaya karışan⁷ ittihatçı-mektepli subaylar tarafından tertiplenmiştir. Örneğin Mehmet Ali Karaman, İttihatçıların bu vakayı, Yahudi ve Ermeniler başta olmak üzere imparatorluktaki gayrimüslim unsurlarla iş birliği içinde, ‘zafere giden her yol mubahtır’ prensibi doğrultusunda Makyavelist doktrine dayalı olarak gerçekleştirdiği görüşündedir. İttihat ve Terakki Fırkası, bu olayın ardından iktidarı ele geçirerek, cemiyet-i fesadiye sıfatından kurtulmuş ve cemiyet-i muhtereme mertebesine terfi etmiştir.⁸ Yine olaylar esnasında teğmen olarak Taşkılla’da bulunan Mustafa Turan’a göre 31 Mart, İttihatçıların düzenlediği uydurma bir ayaklanmadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne muhalif Mizancı Murat da 31 Mart Vakası’nı asker kılığına girmiş ittihatçıların körüklediği görüşündedir. İngiliz taraftarı Basri Bey de 31 Mart’ı İttihatçıların tertiplendiği ayaklanma olarak tavsif etmektedir.⁹

Üçüncü ve son iddiaya göre ise bu vakanın esas faileri arasında sadece Sultan II. Abdülhamid ya da İttihatçılar değil ayrıca yabancı devletler, özellikle de Almanya ya da İngiltere vardır. Örneğin İttihat ve Terakki’nin basın-yayın organı Tanin Gazetesi’nin Yazı İşleri Müdürü Hüseyin Cahit dahi 31 Mart Vakası’nda yabancı devletlerin parmağı olduğu kanaatindedir. Sina Akşin ve Doğan Avcıoğlu’na göre bu vakanın ardında İngilizler vardır. Avcıoğlu’na göre Derviş Vahdeti, Volkan ve Serbesti Gazeteleri, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Prens Sebahattin/Ahrar Fırkası bu tertibin yerli işbirlikçileri arasındadır. Sina Akşin, bu olayda İttihat ve Terakki karşıtı muhalefetin, İngiliz siyaseti gütmekten yana tavır aldığı görüşündedir.¹⁰

1909’da İstanbul’da dökülen kanların İngiliz şahitleri arasında olan İskoç kökenli İngiliz Arkeolog W. M. Ramsay’e göre, Hareket Ordusu’nun şehre girişi tüm dünyada *Almanların zaferi, İngilizlerin utancı* olarak görülmüştür.¹¹ Dönemin Fransız basını da bu olaya ilgi göstermiştir. Örneğin 14 Nisan 1909 tarihli *L’Écho de Paris* gazetesine göre, bu olayın arkasında Avusturyalı ve

Çalen, “II. Meşrutiyet Döneminde Üç Tarz-ı Siyaset,” *Osmanlı Tarihi Araştırmaları II: II. Meşrutiyet* içinde, ed. Saime Selenga Gökçöz ve Ahmet Oğuz (İstanbul Kriter Yayınları, 2020), 131-154.

⁷ Ali Birinci’ye göre meşrutiyet öncesinde askerlik siyaseti “beş vakit namaz, Padişaha dua” düsturuyla sürdürülmekteydi. Fakat modern batılı müfredatlara göre öğrenim gören mektepli askerler askeri din ve padişah adına değil, vatan ve kavramlarıyla teşvike çalışmaktaydı. Bu bağlamda itikat, itiyat ve istirahatinden fedakârlık etmek istemeyen askerin, bazen çocuk mesabesinde gördüğü subaylarına garz bağladığı ve hattâ kin duyduğu bir gerçektir. Bunların yanı sıra subayların dine karşı lâkayd bir tutum içinde olmaları, askerlerin namaz ve gusül abdesti gibi ihtiyaçlarını ciddiye almamaları gibi hususlar da aradaki gerginliğin diğer sebeplerini teşkil etmekteydi. Birinci, “31 Mart Vak’asının Bir Yorumu,” 342-343.

⁸ Mehmet Ali Karaman, *Belgeler, Bulgular ve İlişkilerle 31 Mart’ın Şifreleri* (Ankara: Nobel Bilimsel Eserler Yayıncılık, 2023), 213-214.

⁹ Avcıoğlu, *31 Mart’ta Yabancı Parmağı*, 72-75.

¹⁰ Avcıoğlu, *31 Mart’ta Yabancı Parmağı*, 89-96; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, 399. İngilizler bu dönemde Sadrazam Kamil Paşa’yı desteklemekteydi. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra, Kamil Paşa ile ittihatçıların arası bozulunca İngiliz basını, İttihat ve Terakki aleyhine şiddetli bir kampanya başlattı. Kamil Paşa’nın istifası sonrası, İttihatçılar her ne kadar “İngiltere ile dostuz” teminatında bulunsa da, İngiliz kamuoyunda ittihatçılar aleyhinde yürütülen kampanya şiddetlenmişti. İstanbul’daki İngiliz Sefareti ise Kamil Paşa’yı yeniden iktidara getirmenin yollarını aramaktaydı. Bütün bu organizasyonu İngiliz Gizli Servisi adına yürüten kişiyse Baştercüman Fitz Maurice’di. Maurice, İstanbul’da nüfuz sahibiydi ve Doğu Anadolu’da Ermeniler lehine faaliyetler yürütmekteydi. Serbesti Gazetesi Baş Yazarı Mevlanzâde Rıfat, Maurice’in önünde iki büklüm olmaktadır. Mevlanzâde 31 Mart Vakası’ndan sonra Serbesti gazetesinde kaleme aldığı yazıda “İngiltere bizi bizden ziyade düşünmektedir” diye yazmaktaydı. Bkz. Avcıoğlu, *31 Mart’ta Yabancı Parmağı*, 82-83. Fakat Serbesti gazetesini bu konuda tutarlı bir yayıncılık faaliyeti yürütemedi. Gazete bu kargaşa günlerinde önce alenen ihtilalcileri desteklemiş ve halka sürekli itidal çağrısı yapmış ancak Mahmud Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu’nun İstanbul’a doğru yola çıkmasıyla birlikte tutumunu değiştirmeye, İstanbul’un ele geçirilmesinden sonraysa Hareket Ordusu’na methiyeler düzmeye başlamıştı. Bkz. Mustafa Coşkun, “Mevlânzâde Rıfat Bey’in Gazetecilik Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri” (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 86.

¹¹ Bkz. Sir W. M. Ramsay, *İsyân Günlerinde İstanbul: Bir İngiliz Arkeoloğun Gözünden 31 Mart İsyânı*, yay. haz. Dr. Selim Ahmetoğlu, çev. Gökçenur Şehirli Kürcüoğlu (İstanbul Timaş, 2019), 23, 54.

Almanlar, eski rejim taraftarları ve uluslararası finansörlerden müteşekkil üçlü bir ittifak vardır.¹² İttihat ve Terakki ile Alman aleyhtarı çevreler ise 31 Mart Vakası'nda doğrudan Almanların parmağı olduğunu iddia etmişlerdir. Bu kesime göre Berlin, Enver Bey gibi Almanlara yakın İttihatçılara güvenerek 'sahte bir karşı devrim' tertiplemiştir.¹³

31 Mart Vakası'nı farklı yorumların konusu haline getiren en önemli unsurların başında, bilgi ve belge eksikliğinin geldiğine hiç şüphe yoktur. Olayın, Temmuz 1908 sonrası meşrutiyet muhafızı olarak İstanbul'a gönderilen avcı taburları tarafından başlatılması bahsi geçen farklı yorumlara zemin hazırlamıştır. Bu vakanın karanlıkta kalan kısımlarına kısmen de olsa ışık tutabilmek adına bu dönemde kaleme alınan yabancı kaynaklara müracaat edilmesi faydalı olacaktır. 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'nun İstanbul kuşatmasına bizzat şahitlik etmiş İngiliz askeri ataşesinin kaleme aldığı ve Türkçe literatürde ilk kez yayımlanan raporları bu açıdan önem arz etmektedir. Olaylara farklı bir perspektiften yaklaşan bu kaynakların meselenin daha sağlıklı bir zeminde yorumlanabilmesine katkı sağlayacağı muhakkaktır.

1. Herbert Conyers Surtees ve 31 Mart Vakası'nın Ataşe Raporlarındaki İzleri

1909'da İstanbul'daki İngiliz Sefareti'nde görevli askeri ataşe, bu tarihte albay rütbesinde olan Herbert Conyers Surtees'ti. Dönemin İngiliz sefiri ise Sir Gerard Lowther'di. 1906'da ateşemiliterlik makamına tayin edilen Surtees, 1906-1909 yılları arasında bu görevi yürütmüştür.¹⁴ Surtees, 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'nun İstanbul kuşatmasını yakından takip etmiş ve olayın günbegün açığa çıkan tüm detaylarını Sefir Gerard Lowther'e derhal raporlamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte yeniden açılan Mebusan Meclisi'nde İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetin başını, İngiliz taraftarlığı ile tanınan Kıbrıslı Kâmil Paşa¹⁵ çekmekteydi¹⁶. Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki ilk anlaşmazlık Paşa'nın Maarif Nâzırı Hakkı Bey'i Dâhiliye Nazırlığı'na getirmesi üzerine patlak verdi. Cemiyet Kâmil Paşa'nın kendilerinin rızası olmadan nazır değişikliği yapmasına şiddetle itiraz etti¹⁷. İttihat ve Terakkî Komitesi'nin orduya siyaset karıştırması ve sivil-idari meselelere müdahalesi, Harbiye Nazırı Ali Rıza ve Bahriye Nazırı Ârif Hikmet paşaların azledilmesine¹⁸ itirazda bulunması gibi olaylar Kâmil Paşa'yı zor duruma düşürdü. Sadrazam bunun üzerine, izahat vermek için Meclis-i Mebûsan'a çağrıldı. Paşa, Meclis'ten olayları yatıştırmak için süre istediye de Meclis Kâmil Paşa'ya istediği süre tanınmadığı gibi üstüne bir de meclis toplantılarına katılmadığı için hakkında güvensizlik kararı aldı. Ayrıca II. ve III. orduların çeşitli birliklerinden ve donanmadan, sadrazamı istibdat idaresini ihyaya çalışmakla itham

¹² L'Écho de Paris, 14 Nisan 1909, Nr. 9020, s. 3.

¹³ Avcıoğlu, *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*, 71-75.

¹⁴ Albay Herbert Conyers Surtees'in 1906-1908 tarihleri arasında kaleme aldığı ataşe raporları için bkz. Ferdi Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022). Bu kitap 1889-1908 yılları arasındaki İngiliz ataşe raporlarını konu edinmekte ve bu makalenin arkaplanını oluşturmaktadır. Fakat bahsi geçen kitapta 1909 senesine ait olaylara yer verilmemiştir.

¹⁵ Kıbrıslı Kâmil Paşa, dört kez sadarete getirildi. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra 7 Temmuz 1908'deki sadareti üçüncüydü. Üçüncü sadareti 14 Şubat 1909'da sona erdi. Balkan Harbi devam ederken dördüncü ve son kez sadrazamlığa getirildi. 23 Ocak 1913'te gerçekleşen Babiali baskınında Enver Paşa'nın baskısı ile istifa etmek zorunda kaldı. Bkz. Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXV (Ankara 2022), s. 392.

¹⁶ TNA, *Cabinet Office (CAB) 37/99/61*, "Turkey: Report on Adrianople Vilayet", 13 Nisan 1909.

¹⁷ İsmail Şen, "Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa (1832-1913)" (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1995), 220.

¹⁸ Kunalalp'e göre Arif Hikmet Paşa 5 Ağustos 1908-11 Şubat 1909 tarihleri arasında Bahriye Nazırlığı makamında bulunmuştur. Bkz. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922)* (İstanbul: İsis Yayınları, 1999), 3.

eden telgrafların gelmesi üzerine 14 Şubat 1909'da Kâmil Paşa görevinden çekilmek zorunda kaldı.¹⁹ Ataşe de Sadrazam Kâmil Paşa'nın görevi bırakmak zorunda kalmasında doğrudan İttihat ve Terakki Komitesi mensubu subayların parmağı olduğu görüşündeydi.

Meclis üyeleri, 13 Şubat 1909'da farklı ordulardan Kamil Paşa'nın almış olduğu tedbirlerin anayasaya aykırı olduğunu iddia eden protesto telgrafları aldı. Aynı gün, binden fazla subay Seraskerat'ta toplandı ve iltimas yoluyla elde edilen rütbelere²⁰ başta olmak üzere belli başlı konuları masaya yatırdı. Meclis binasında görülen çok sayıda subay, vekilleri etkilemiş ve korkutmuştu. Azledilen Harbiye ve Bahriye nazırları da protestolara katılanlar arasındaydı. Muvazzaf donanma subayları da Meclis'e muhtıra göndererek Kamil Paşa'nın Hüseyin Hüsnü Paşa'yı²¹ Bahriye Nazırı tayin etmesini talep etti. Benzer toplantıların Edirne'de de yapıldığı ve Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın bu toplantılarda Sadrazam'ın görüşlerine temas ettiği bilinmekteydi. Bütün bu olaylar Kâmil Paşa'nın görevden çekilmesinden bir gün önce yaşanmıştı. 13 Şubat 1909'da subaylar arasında yaşanan disiplinsizlik üzerine 1 Mart 1909'da Harbiye Nezareti, muhtelif askerî makamlara, subayların politikaya karışmasını ve basına yazı yazması yahut demeç vermesini yasaklayan bir genelge gönderdi. Bu genelge bir İstanbul gazetesinde de yayınlandı. Ataşe Surtees bu genelgenin Fransızca tercümesini raporuna eklemişti. Ataşe bu genelgenin, İttihat ve Terakki Komitesi üyesi subayların gelecek davranışları üzerindeki etkisini gözlemlemenin ilginç olacağı kanaatindeydi.²²

11 Şubat 1909'da II. Ordu Kumandanı Nazım Paşa, Ali Rıza Paşa'nın yerine Harbiye Nazırlığı görevine getirildi. Ataşeye göre Nazım Paşa eğitilmiş, nazik, muhakeme yeteneği güçlü, hızlı karar alan bir subaydı. Üstelik olağanüstü dürüst bir karaktere sahipti. Birkaç yıl Erzincan'da sürgünde yaşamış olduğundan Sultan'a karşı hisleri pek dostane değildi.²³ Nazım Paşa bu makamda sadece 5 gün (11 Şubat-16 Şubat 1909)²⁴ kalabildi. Nazım Paşa, İttihat ve Terakki Komitesi mensubu bir subaydı fakat Edirne'deki yerel komite mensupları ile arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Nazım Paşa'ya, Harbiye Nazırı olduğu 5 gün boyunca Edirne'deki İttihat ve Terakki Komitesi mensupları tarafından hayli isyankâr ifadeler içeren telgraflar gönderilmiş, bu mesele, komite mensupları arasında açık bir anlaşmazlığın alameti olarak yorumlanmıştı.²⁵ Nâzım Paşa, Kıbrıslı Kamil Paşa tarafından bu makama getirilmiş olduğundan, 14 Şubat 1909'da Kamil Paşa'nın görevden ayrılması ve kabinenin yeniden oluşturulmasıyla görevine son verilerek yerine 16 Şubat 1909'da tekrar Ali Rıza Paşa getirildi. Ali Rıza Paşa, 16 Şubat'ta Harbiye Nazırlığı'na getirilmesinin ardından 17 Şubat'ta Bahriye Nazırlığı görevini de uhdesine aldı²⁶. Almanya'da öğrenim gören ve

¹⁹ Çetin, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", s. 393.

²⁰ "Sultan II. Abdülhamid rejiminin itaatkâr subayları, alaylılardı. Alaylılar itaatleri nispetinde bazen, rütbe alıp kısa sürede yükselebilmekteydi. Aralarında hak etmedikleri rütbelere ulaşanlar da çoktu. Bkz. Zekeriya Türkmen, "31 Mart İsyanı ve Osmanlı Meşrutiyetine İndirilen Darbe," 528.

²¹ Kunalalp, Hüseyin Hüsnü Paşa'nın 11 Şubat-17 Şubat 1909 tarihleri arasında –sadece 6 gün- Bahriye Nazırlığı makamında bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli*, 3. Fakat ataşenin ifadelerine göre 13 Şubat'ta Hüseyin Hüsnü Paşa Bahriye Nazırlığı görevinde değildir.

²² TNA, FO 195-2323, Nr. 14, 2 Mart 1909.

²³ TNA, FO 195-2323, Nr. 9, 11 Şubat 1909.

²⁴ Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli*, 10.

²⁵ TNA, Cabinet Office 37/99/61.

²⁶ Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli*, 3, 9.

Temmuz 1908'den beri yürütmekte olduğu Tophane Müşirliği görevini ifa ederken zırhlılar ve top konusunda uzmanlaşan Ali Rıza Paşa,²⁷ 17 Şubat'ta müşirlik görevini Necip Paşa'ya devretti.

31 Mart Vakası yaşanmadan önce imparatorlukta kabine ve komuta değişikliklerinin yanı sıra askeri mühimmat sevkiyatları da gerçekleştirilmekteydi. Ataşe Surtees'in radarına takılan mühimmat sevkiyatlarının sevk bölgeleri oldukça dikkat çekicidir. Örneğin İngiltere Selanik Başkonsolosu'ndan ataşeye gelen 20 Şubat tarihli bir rapora göre Manastır'dan Selanik'e, buradan da Edirne'ye seri ateşli toplar sevk edilmişti. Bunların yanı sıra Manastır'dan İstanbul'a top mühimmatı ve aksamı gönderilmişti. Ataşe, bu askeri mühimmatın II. Ordu'yu tahkim etmek amacıyla gönderildiği kanaatindeydi.²⁸

3 Mart 1909 tarihi rapora göre Edirne'deki II. Ordu Kumandanlığı'na Nazım Paşa'nın yerine Salih Hulusi Paşa tayin edildi. Bu subay, Anayasa'nın ilânından beri Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye ikinci muavini olarak görev yapmaktaydı ve şöhretini çok çalışmasına, vazifesinas ve yetenekli olmasına borçluydu. Salih Paşa Almanya'da Strazburg'taki piyade alayında 4 yıl öğrenim görmüş daha sonra Frankfurt'taki 14. Hafif Süvari Alayı'nda ve Berlin'deki Alman Genelkurmayı'nda hizmet vermişti. Salih Hulusi Paşa, kayınpederi 93 Harbi Elena Fatihî Çerkez asıllı Deli Fuad Paşa'nın sürgüne yollanmasından kısa bir müddet sonra Diyarbakır'a 6 yıl süren sürgüne gönderilmişti. Salih Hulusi Paşa, eski II. Ordu Kumandanı Nazım Paşa ve II. Ordu Topçu Kumandanı Hasan Rıza Paşa'nın dostuydu. Salih Hulusi Paşa az konuşan ancak fikir ve eylemlerinde kararlı bir adamdı ve strateji çalışmalarına çokça zaman ayırmaktaydı²⁹. Ataşenin gizli ve güvenilir bir kaynaktan edindiğini ifade ettiği istihbarata göre 9 Mart'ta Selanik'e nakledilen askeri mühimmat ve materyaller arasında 300 varil kara barut, 5250 kutu fişek, 540 kutu tüfek, 70 balya üniforma 4 kutu top aksamı bulunmaktaydı.³⁰

7 Nisan'da I. Ordu'da sultanın Zuhaf Alayı'nı³¹ teşkil eden Arap ve Arnavut taburlarının İstanbul'dan uzaklaştırılmasına karar verildi. Ataşeye bakılırsa Sultan II. Abdülhamid'in muhafız taburları yeni rejime daima güvensizlik duymuştu. Bu taburlara tamamı Türklerden müteşekkil yeni acemi askerlerin alınması, beklenildiği gibi memnuniyetsizlikle sonuçlandı.³² 10 Nisan 1909'da Yıldız Sarayı garnizonundaki birliklerin değiştirilmesi yönünde bir adım daha atıldı. I. Ordu'nun 2. Fırkası'na mensup subay ve askerlerin, hassa muhafızları olarak bilinen Arnavut ve Suriye alaylarıyla birlikte, irticâî sempatileri nedeniyle İttihat ve Terakki Komitesi'nin endişe kaynağı olduğu herkesçe malum bir meseleydi. Arnavutlar ve Suriyeli Arapların, başkentten çıkarılmalarını talep etmek için görünüşte meşru bir bahane oluşturacak bir memnuniyetsizlik yaratma amacıyla, bu alaylara önemli sayıda Türk askeri alındı. Bu alayların, Türk acemi askerleri kabul etmeyi reddetmesi üzerine, bu muhafızlardan kurtulmak amacıyla adımlar atıldı ve askerler silahsızlandırılarak demiryolu taburları eşliğinde -İttihat ve Terakki'nin kontrolündeki- II. ve III. orduların muhtelif alaylarına dağıtıldı. Sultan II. Abdülhamid, bu hamleyle hem Yıldız'daki en

---

²⁷ TNA, FO 195-2323, Nr. 10, 16 Şubat 1909.

²⁸ TNA, FO 195-2323, Nr. 11, 20 Şubat 1909.

²⁹ TNA, FO 195-2323, Nr. 15, 3 Mart 1909.

³⁰ TNA, FO 195-2323, Nr. 17, 9 Mart 1909.

³¹ "Abdülhamid'in muhafız birlikleri arasında Arnavut ve Arap askerlerinden müteşekkil *zuhaf alayı* bulunmaktaydı. Bu birliklerin arasına Türk askerleri alınmazdı." Bkz. Necdet Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 37-38 (2006): 21-22.

³² TNA, FO 195-2323, Nr. 20, 7 Nisan 1909.

güvenilir askerlerinden mahrum kalmış hem de prestij kaybına uğramışsa da İttihat ve Terakki Komitesi ve Harbiye Nezareti tarafından alınan bu karara karşı çıkmaya çalışmadı.³³

31 Mart Vakası öncesi II. Ordu Merkez Karargâhı Edirne'ye İstanbul'a seri ateşli topların sevk edilmesi, II. Ordu Kumandanı Salih Hulusi Paşa'nın strateji çalışmalarına olan düşkünlüğüne temas edilmesi ve Sultan'ın muhafız alaylarının tasfiye edilmesi gibi İttihat ve Terakki Komitesi ve Harbiye Nazırı tarafından alınan bu kararların, 31 Mart Vakası'nın altyapısını hazırlayan gerekçeler olup olmadığı tartışmalı bir meseledir. Unutmamak gerekir ki bu dönemde İstanbul'da görev yapan ataşe Surtees yukarıda bahsi geçen olayları kayda geçirdiğinde henüz 31 Mart Vakası yaşanmış değildi. Ataşenin görevi, imparatorluktaki her türlü askeri vaziyeti İstanbul Sefiri Gerard Lowther'e rapor etmekten ibaretti.

1.1. 31 Mart Vakası

13 Nisan 1909'da yaşanan askeri ayaklanma 14 Nisan tarihli ataşe raporuna sığacağı sığacağına yansımıştı. Surtees 13 Nisan tarihli raporuna, 27 Şubat 1909 tarihli, raporundaki bir ifadeye atıfta bulunarak başlamaktaydı. Bu atıf, “*Yetkililer siyasete her türlü askeri müdahaleyi kesin bir şekilde yasaklamadıkça, kendimizi bir askeri devrime sürüklenirken bulmamız şaşırtıcı olmayacaktır*” ifadesiydi. Ataşe öngörülerinde kısmen haklı çıkmış ancak bir askeri devrim yerine bir askeri ayaklanmaya şahit olmuştu. Netice itibarıyla 31 Mart ayaklanması esnasında Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi, subaylarından bağımsız hareket eden askerlerin eylemleri sonucunda düştü.³⁴

İmparatorluk kamuoyunda bir süredir, bir tarafta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın *Tanin* Gazetesi ile öte yanda, ataşenin önüne *liberal hizip* sıfatını yakıştırdığı *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti*'nin³⁵ basın organı *Volkan*³⁶ ve yine İttihat ve Terakki karşıtı *Serbesti* gazeteleri arasında ateşli bir mücadele sürmekteydi.³⁷ 31 Mart Vakası'ndan 1 hafta önce 6 Nisan 1909'da *Serbesti*

³³ TNA, FO 195-2323, Nr. 20, 10 Nisan 1909. İsmail Kemal ve Müfit Beyler başta olmak üzere ve 31 Mart Vakası'nı başlatan 4. Avcı Taburu'nun elebaşısı olan çavuşlar Arnavut'tu ve 31 Mart Vakası, Arnavutluğun bazı bölgelerinde olumlu bir tepkiyle karşılanmıştı. Bkz. Akşin, *31 Mart Olayı*, 397.

³⁴ TNA, FO 195-2323, Nr. 21, 14 Nisan 1909.

³⁵ İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti 5 Nisan 1909'da İstanbul'daki Volkan gazetesi yazıhanesinde kurulmuştu. Cemiyetin kurucusu Derviş Vahdeti'ydi. Cemiyetin yönetim kurulu üyeleri arasında Bediüzzaman Said-i Kürdi/Nursi de bulunmaktaydı. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, I: İkinci Meşrutiyet Dönemi* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), 182.

³⁶ Volkan Gazetesi, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin yayın organıydı. Gazete “İnsâniyete hâdim dinî siyasi yevmî gazetedir” mottosuyla 11 Aralık 1908'den beri yayınlanmaktaydı. Bu gazete “Kıbrıslı Derviş Vahdeti'nin seçim günü çıkardığı Volkan, şeriat savunuculuğu ile bu karışık dönemin karakteristik özelliğini belirleyen gazetelerden biri olarak sivrilmiş ve sonunda memleketi 31 Mart'a kadar götürmüştü.” Bkz. Evcet Güresin, *31 Mart İsyanı* (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1998), 23. Volkan Gazetesi 11 Aralık 1908 ile 20 Nisan 1909 tarihleri arasında günlük olarak çıkarılmış ve toplamda 110 sayı yayınlanmıştır. Gazetenin tüm nüshaları için bkz. “İslamcı Dergiler Projesi,” son güncelleme 20 Aralık, 2023, <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/91/volkan>. 31 Mart Vakası'nın ardından 14 Nisan 1909 tarihinde yayınlanan Volkan Gazetesi'nde “Halife-i İslâm Abdülhamid Han Hazretlerine Açık Mektup” başlığı altında Sultan II. Abdülhamid'e hitaben “bugün meşrutiyetimizi ref' etmek, Meclis-i Mebûsan-ı Osmanîyi kapatmak yed-i kudret-i şâhânenizededir” diye belirtilmekteydi. Bkz. Derviş Vahdeti, *Volkan Gazetesi 1908-1909, Tam ve Aynen Metin Neşri*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1992), 505. “Volkan gazetesinin kışkırtıcı yayınları, gidişattan hoşnut olmayan zümreler, özellikle Avcı taburlarının ve Hassa Ordusu'nun er ve erbaşları üzerinde tesir uyandırmıştı. İttihat ve Terakki karşıtı bir faaliyet şeklinde ortaya çıkan bu isyan itihatçıların yorumu ile ‘büyük bir irtica’ olayıydı. Bkz. Nâsir Yüceer, “31 Mart Vakası”, *Atatürk Ansiklopedisi*, erişim 22 Ekim, 2023, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/31-mart-vakasi/>.

³⁷ “İttihat ve Terakki yanlısı gazeteler arasında *Tanin*'in yanı sıra, *Şura-yı Ümmet* ve *Siper-i Saika-i Hürriyet* de bulunmaktaydı. *Tercüman-ı Hakikat* tarafsız görünse de İttihat ve Terakki'ye yakındı. İttihatçılara karşı olan gazeteler arasında sermayesinin büyük bir kısmı Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa'ya ait olan *Yeni Gazete*, Mizancı Murad tarafından çıkarılan *Mizan*, *Serbesti*, *Osmanlı* ve

Gazetesi Başmuhariri Hasan Fehmi suikastla öldürüldü, olayın faili ya da faileri ise meçhul kaldı.³⁸ Bu eylem ve failerin adalete teslim edilmemesi karşısında gazaba gelen *liberal hizip*, softalar aracılığıyla askerlerin fanatizmini körükledi. Mahmud Muhtar Paşa, askerlerin mollalarla her nevi ilişkisini yasaklayan bir emir çıkarınca softalar daha da öfkelenildi.³⁹

Meşrutiyet'in ilânından sonra alaylı subayların, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup mektepli subaylar tarafından ordudan atılması, bahsi geçenlerin muhalefet saflarına geçmesine sebep olmuştu. Ordudan atılan alaylılar, kamuoyunda mektepli subayların kâfir olduğu propagandasını yaymaktaydı. Bu sırada muhalefeti temsil eden ve alaylıları da yanına çekmeye çalışan en güçlü politik teşkilatlanma, Kıbrıslı Derviş Vahdetî tarafından kuruldu. Derviş Vahdetî, *Volkan* gazetesindeki yazılarında dinî duyguları istismar ederek⁴⁰, küstürülmüş ordu mensuplarını safına çekti.⁴¹

23 Temmuz 1908 sonrası İttihatçıların 'meşrutiyetin bekçisi' olarak Rumeli'nden İstanbul'a gönderdiği 'Nigâhban-ı meşrutiyet' birliklerine mensup 4. Avcı Taburu⁴² 13 Nisan günü sabaha karşı saat 3.00 civarında, yolda kendilerine katılan diğer taburlardan askerlerle birlikte ellerinde sancaklarıyla Atmeydanı'na yürümeye başladı.⁴³ Başlarında subayları olmadan Beşiktaş ve Taşkışla'dan gelen birlikler de saat sabah 6.00'dan önce 4. Avcı Taburu'na katıldı. Askerler havaya çok sayıda ateş açarak şeriata dayalı yeni kanunların yanı sıra, Bahriye ve Harbiye nazırlarının istifasını, Ahmed Rıza'nın görevden alınıp meclis başkanı olarak yerine İsmail Kemal Bey'in geçirilmesini, (Kirkor) Zohrap Efendi'nin başkan muavinliğine getirilmesini, Tanin Yazı İşleri Müdürü Hüseyin Cahit'in İstanbul'dan sürülmesini ve avcı taburlarındaki mektepli subayların alaylı subaylarla değiştirilmesini talep etti.

Volkan öne çıkıyordu. Serbesti gazetesi başmuhariri Mevlânzâde Rıfat Bey'in üslubu da en az Tanin başmuhariri Hüseyin Cahit kadar sertti." Birinci, "31 Mart Vak'asının Bir Yorumu," 340.

³⁸ Hıfzı Topuz, hiç tereddütsüz bu suikastın İttihatçılar tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Bkz. Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 83. Ali Birinci, suikastın 6 Nisan'da değil 7 Nisan Çarşamba günü gerçekleştiğini belirtmektedir. Hasan Fehmi, arkadaşı Ertuğrul Şakir'le köprü üzerinde yürürken 3 kurşunla vurulmuştur. Hasan Fehmi'nin katlinden 6. cenazesinden sadece 5 gün sonra ortaya çıkan 31 Mart Vak'asında (13 Nisan 1909) dikkati çeken ilk husus Avcı taburları içinde Hasan Fehmi'nin hemşerilerinin, yani Arnavutların bulunmasıdır. Bkz. Birinci, "31 Mart Vak'asının Bir Yorumu," 341, 347. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif unsurlar, "hürriyet şehidi" olarak gördükleri Hasan Fehmi Bey için muazzam bir cenaze töreni düzenlemişlerdir. 8 Nisan 1909 tarihine rastlayan bu törene katılanlardan Hasan Vasfî (Kızıtaşı) Bey, Ayasofya Meydanı'ndan, Sultan Mahmut Türbesi'ne giden yolun insanlarla dolup taşıdığı, insanların adeta hızlı ve öfkeli akan bir sele benzediğini ifade etmektedir. Tiryaki, "Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlânı ve 31 Mart Vakası," 248.

³⁹ TNA, FO 195-2323, Nr. 21, 14 Nisan 1909.

⁴⁰ Ali Birinci, 31 Mart Vakasında Tanin gazetesinin Volkan gazetesinden daha etkin rol oynadığı kanaatindedir. "31 Mart Vakası İstanbul'da kamuoyunu alt-üst eden ve hallaç pamuğu gibi atan, ifade edilenin aksine, muhalif gazetelerden çok, 1 Ağustos 1908'den itibaren çıkarılan Tanin gazetesi olmuştu." Birinci, "31 Mart Vak'asının Bir Yorumu," 340.

⁴¹ Bkz. Zekeriyâ Türkmen, "31 Mart İsyanı ve Osmanlı Meşrutiyetine İndirilen Darbe: Ordu-Siyaset İlişkilerine Sultan V. Mehmed Reşad Döneminden Bir Bakış," *Sultan V. Mehmet Reşad ve Dönemi, II* (İstanbul, 2018), 528; Sadi Borak, "31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine Çeşitli Yorumlar ve Atatürk ve Hareket Ordusu Üzerine Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Bir Makalesi," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8/23 (1992): 358.

⁴² Muhammet Emin Çaycı, "Osmanlı Basınında 31 Mart Olayı" (yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009), 42. İngiliz askeri ateşe raporlarına göre avcı taburları, Rumeli'de gayrinizami harp teknikleri savaşan asi çeteleri tedip etmek amacıyla 1904 sonbaharında teşkil edilmişti. Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, 352. Fakat Ali Birinci, bu taburların Rumeli'deki eşkiyayı takip amacıyla 1901'de teşkil edildiğini belirtmektedir. Avcı taburları, Sultan'a bağlı ve Yıldız Sarayı'nı koruyan 2. Fırka'ya karşı bir denge unsuru olarak İstanbul'a gönderilmişti. Birinci, "31 Mart Vak'asının Bir Yorumu," 345.

⁴³ 13 Nisan Pazartesi gecesi Taşkışla'daki subaylar bağlanmış ve hapsedilmişti. 14 Nisan sabahı başlayacak olan harekât esnasında kimlerin katledileceği de o gün tespit edilmişti. Borak, "31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine...", 359.

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Kabine'yi topladıktan sonra saat 11.00 sularında Yıldız Sarayı'na gitmek üzere Bâbîâli'den ayrılarak kabinenin istifasını sundu ve istifası derhal kabul edildi. Bu esnada saat 9.30 civarında Harbiye Nezareti'nden Davutpaşa Kışlası'na bir süvari birliğinin gönderilmesini talep eden bir telgraf çekildi. 10.30 civarında Harbiye Nezareti'ne ulaşan ve binanın etrafını kontrol altına alan üç süvari taburu, subaylarıyla birlikte Mahmud Muhtar Paşa komutasına girerek Karaköy Köprüsü'nü tarama tehdidinde bulunan bir makineli tüfek bölüğünü durdurmayı başardı. Ancak Muhtar Paşa, defalarca telefon etmesine rağmen Bâbîâli'den ateş açma iznini alamaması nedeniyle geri çekilmek zorunda kaldı.⁴⁴ Mahmud Muhtar Paşa, hükümetten isyancılara ateş açma emri alabilmek için telefona sarıldığı esnada Hüseyin Hilmi Paşa⁴⁵ kabinesinin, istifasını sunmak için Yıldız Sarayı'na doğru gitmekte olduğundan haberdar değildi. Askeri isyan, politik dengeleri alt üst etmiş, politikaya bağlı olan askerin hamle teşebbüsü de böylece zaafa uğramıştı. Saat 14.30 civarında başlarında subayları olmayan bahriyeliler, bando eşliğinde Atmeydanı ve Ayasofya civarındaki birliklere katıldı. Ataşenin sıcağı sıcağına edindiği istihbarata göre yaşanan olaylar sonucunda 2'si subay olmak üzere yaklaşık 9 kişi hayatını kaybetti ve 60 kişi de yaralandı.⁴⁶

14 Nisan 1909'da, asilerin talepleri doğrultusunda bahriye ve harbiye nazırları değiştirildi. Müşir Edhem Paşa Harbiye Nazırlığı'na, Emin Paşa⁴⁷ ise Bahriye Nazırlığı'na tayin edildi. Ataşeye göre yeni Bahriye Nazırı Hacı Emin Paşa, bu göreve hiç uygun biri değildi. Hacca gitmiş olan Emin Paşa dini konulara aşırı duyarlı olmasıyla nâm salmış olmasından ötürü sadece mollaları memnun etmek için bu göreve getirilmiş gibi görünmekteydi.⁴⁸

Olaylar esnasında Şerif Yahya Sadık Paşa ve Adliye Nazırı Mustafa Nâzım Paşa'nın⁴⁹ yanı sıra meşhur Lazkiye Mebusu Emir Arslan, Tanin Gazetesi Yazı İşleri Müdürü Hüseyin Cahit zannedilerek katledilmiş, sabık Bahriye Nazırı Ali Rıza Paşa ise süngü ile bacağından yaralanmıştı. Rum subayı Binbaşı Spathari Efendi de Sultan Bayezid Camii yakınlarında bir karışıklık sonucu öldürülmüştü. Aynı günün ilerleyen saatlerinde Seraskerat'ta bulunan birliklerin güvenilmez hale gelmesi dolayısıyla Mahmud Muhtar Paşa istifa etmek zorunda kaldı ve I. Ordu Kumandanlığı'na Hüseyin Nâzım Paşa getirildi.⁵⁰

Yeni Harbiye Nazırı Müşir Edhem Paşa, Sultan II. Abdülhamid'e birliklerin kışlaya dönmeye başladığının güvencesini vermek üzere saat 10.30'da Atmeydanı'na ulaştı. 14 Nisan saat 11.30'da

⁴⁴ TNA, FO 195-2323, Nr. 21, 14 Nisan 1909.

⁴⁵ Hilmi Paşa sadrazamlığa geldiğinden beri kendisini Komite'nin vesayetinden kurtulmaya çalışmaktaydı. Paşa, İttihat ve Terakki Komitesi'nin iki hizbe bölüneceği görüşündeydi. Birinci hizip uzlaşma taraftarı, yabancılara karşı hoşgörülü, gayri Türk ve federalist olacaktı. İkinci hizip ise uzlaşmaz, Türk milliyetçiliğinin ve her şeyden önce merkezîyetçi bir hükümetin hizmetkârı olacaktı. L'Écho de Paris, 14 Nisan 1909, Nr. 9020, s. 3.

⁴⁶ TNA, FO 195-2323, Nr. 21, 14 Nisan 1909.

⁴⁷ Emin Paşa, 14 Nisan 1909'da Bahriye Nazırlığı görevine tayin edilmişti. Bkz. Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli*, 3.

⁴⁸ TNA, FO 195-2323, Nr. 24, 17 Nisan 1909.

⁴⁹ Mustafa Nâzım Paşa'nın hayatını kaybetmesi üzerine 14 Nisan 1909'da Adliye nazırlığına Hasan Fehmi Paşa getirilmişti. Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli*, 2.

⁵⁰ Kunalalp, Hassa Ordusu (I. Ordu) kumandanlarını kronolojik sıraya dizerken, Mahmud Muhtar Paşa ile Hüseyin Nâzım Paşa arasında Yâver Paşa'nın ismini anmaktadır. Kunalalp'e göre Yâver Paşa bu göreve 14 Nisan 1909'da tayin edilmiş, Paşa'dan sonra yerine Hüseyin Nâzım Paşa geçmiştir. Kunalalp, Hüseyin Nâzım Paşa'nın I. Ordu Kumandanlığı'na tayin tarihini Nisan 1909'da olarak vermektedir. Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli*, 15. Oysa ataşe raporuna bakılırsa 14 Nisan 1909'da I. Ordu Komutanlığı'na tayin edilen kişi, Yaver Paşa değil, Hüseyin Nâzım Paşa'dır ve raporda Yaver Paşa'nın bu makam getirildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul'da muazzam bir yayılım ateşi patlak veriyse de kısa süre içinde bunun sadece zaferlerini kutlamak için havaya ateş açan askerler olduğu anlaşıldı. Öte yandan nümayişi fırsat bilen 200 kadar mahkûmun Hapishane-i Umumi'den firar girişimi gerekli tüm tedbirleri alan askerler tarafından önlenildi. Askerlerin zafer coşkusuyla Suriçi ve Beyoğlu'nda havaya ateş açması sabah saat 3.00'e kadar sürmüş ve neticede çok sayıda yaralı olduğu anlaşılmıştı. Ataşe Surtees de evinin kapısının tam karşısında saat 01.00 civarında bir asker vurulduğuna şahadet etmişti. Ataşenin sıcaklığına yaptığı yoruma göre, bu 'isyan ya da devrim'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sonunu getirip getirmeyeceğini öngörmek için henüz çok erken olmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun iç politikada istikrara ihtiyaç duyduğu böyle bir zamanda İstanbul'daki birkaç isyancı taburun tüm hükümeti altüst edebilmesi, her açıdan üzücü bir hadiseydi.⁵¹

1.2. Ali Kabuli Bey Olayı

Surtees, 17 Nisan 1909 tarihli raporuna 31 Mart Vakası esnasında Türk donanmasının tavrı başlığını atmıştı. 13 ve 14 Nisan'da yaşanan olaylar esnasında hâlihazırda İstanbul Boğazı'nda demirlemiş olan filonun denizcileri, kaptanları tarafından gemide zorlukla zapt edilebilmişti. Ancak 15 Nisan'da, *Asar-ı Tevfik* gemisi kaptanı Ali Kabuli Bey, isyancı bahriyeliler tarafından ele geçirildi ve sorumluluk almaktan çekinen Bahriye Nazırı Emin Paşa'nın huzuruna çıkarıldıktan sonra bir arabaya bindirilerek Yıldız'a götürüldü. Asi bahriyeliler direnen Ali Kabuli Bey'i, pencereden bakan II. Abdülhamid'in huzuruna çıkarmakta ısrar etti. Huzura çıkarıldığında bir çavuş ile bir denizci, sultana, kaptanın geminin toplarını Saray'a ve Babîâli'ye doğrulttuğuna dair inandırıcı olmayan bir hikâye anlattı. Bunun üzerine Sultan, olayın soruşturulması için kaptanın Hassa Ordusu 2. Fırka Komutanı'na götürülmesini emretti. Ancak bu yöntem isyancıları tatmin etmedi. Asiler inisiyatif kullanıp talihsiz kaptanı katlettikten sonra bacaklarına bağladıkları iplerle sürükleyerek bir ağaca astı. Ataşenin iddiasına göre, bu utanç verici olayın elebaşları, 13 ve 14 Nisan'da meydana gelen olaylar esnasında Bahriye Hapishanesi'nden serbest bırakılan denizciler ve diğer hapishane gediklileriydi. 16 Nisan'da kendilerine iletilen uyarılar sonucunda Kanun-i Esasi'nin ilanından sonra Bahriye nazırlığı makamına getirilen Arif Paşa ve Boğaz'da görev yapan diğer üç geminin kaptanları *Imogene* adlı gemiye sığınmış, bir başka kaptansa Amerikan Büyükelçiliği'nde koruma altına alınmıştı.⁵²

Tahminlere göre 13 ve 14 Nisan'da havaya en az 1.000.000 fişek atılmıştı. Bu serseri fişekler yüzünden 17 kişi hayatını kaybetmiş, 504 kişiye yaralanmıştı. Lakin I. Ordu Umum Kumandanlığı'na Nazım Paşa ve Harbiye nazırlığına ise Edhem Paşa'nın tayinleri oldukça etkili olmuş, sokak olaylarında gözle görülür bir azalma gerçekleşmişti. Tayinlerin ardından sokaklarda gelişigüzel tüfek atılmasına karşı kati ve bağlayıcı emirler çıkarıldı. 17 Nisan'a gelindiğinde askeri vaziyette gözle görülür bir iyileşme söz konusuydu. Surtees'e göre bu askerî isyanın en dikkate çarpan niteliklerinden biri, askerlerin her türlü taşkınlıktan kaçınması ve diğerlerini de bunu yapmaktan alkoymasıydı. Bir bahriyeli 16 Nisan'da bir kıraathanenin önünde yanlışlıkla bir Rum'u vurmuşsa da askerler tarafından derhal yakalanarak oracıkta katledilmişti. Son dört gündür (13-17 Nisan) askerler de subaylar da alaylarından uzak kalmıştı. Alaylarına yaklaşmayı dahi göze alamayan mektepli subayların yavaş yavaş geri dönmeye başladıkları ve I. Ordu Kumandanı Nazım Paşa'nın, ulema aracılığıyla askerleri de geri dönmeye ikna ettiği rivayet edilmekteydi. Öte yandan

⁵¹ TNA, FO 195-2323, Nr. 21, 14 Nisan 1909.

⁵² TNA, FO 195-2323, Nr. 24, 17 Nisan 1909.

ataşe, bu mektepli subaylardan çoğunun asla alaylarına geri alınmayacağı ve tahmin edilenden daha fazla subayın kendi askerleri tarafından zaten öldürülmüş olduğu kanaatindeydi.

16 Nisan'daki selamlık merasimi sakin ve muntazam geçti. Merasimde askerler alaylı subaylar tarafından komuta edildi. Geçit merasiminin ardından Müşir Edhem ve Müşir Nazım paşalar askerlere olağan üstü etkili bir söylev çekti. 17 Nisan itibarıyla vaziyet 4 gün öncesine nazaran çok daha iyiydi ve bir sonraki politik kriz patlak verinceye değin de iyileşmeye devam edecek gibi görünmekteydi.⁵³

Ataşemiliter Surtees, 28 Nisan 1909 tarihli raporunda ilginç bir iddia da bulunmaktadır. Ataşe, İstanbul Sefiri Gerard Lowther'e gönderdiği bu raporunda, yapılan tetkikler sonucunda 13 ve 14'ünde meydana gelen hareketin yetkililer tarafından öngörülemediği olduğu anlaşıldığını ancak 'bu hareketin önceden itina ile teşvik edilmiş olduğunun ortaya çıktığını' bildirmekte ve olayın üzerinden 15 gün geçtikten sonra meselenin ayrıntılarına değinmekteydi.

1.3. 31 Mart Vakasında Yeni Detaylar

13 Nisan'da, askerler nümayişe katılmak için kışlalarından ayrılmadan önce subaylarını, bağlamak suretiyle odalarında hapsederek ellerinde yeşil sancaklarıyla Sultan II. Abdülhamid lehinde tezahüratlar yaparak "şeriat isteriz" diye bağırınışlar, bu esnada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni temsil ettiklerini düşündükleri mebusları derdest etmişler ve muhtelif askerî karakol ve kışlalarda nöbet tutan askerleri softalar aracılığıyla kendilerine katılmaya ikna ederek Ayasofya'ya doğru yürümüşlerdi. Seraskerat'ta bulunan Mahmud Muhtar Paşa, sabahın erken saatlerinde emrinde sadakatlerine güvenebileceği 3 tabur askeri ile hareketi bastırmayı teklif etmişti. Ancak bir makineli tüfek bölüğü ve bir süvari müfrezesi isyancılar tarafından ele geçirilmiş, bu birliklerin subayları Yıldız'a gönderilmiş ve ardından sekiz süvari subayı Yıldız Sarayı'ndaki askerler tarafından katledilmişti. Makineli tüfek bölüğünün üç subayı ise bölük askerlerinden bazılarının yardımı sayesinde isyancıların elinden kaçmayı başarmıştı. Ancak Tophane'den gelen zanaatkarlar ve Beyoğlu'ndaki İtfaiye taburları da dâhil olmak üzere başlarında subayları olmayan muhtelif kışlalardan gelen askerlerle birlikte isyancıların sayısı hızla artmıştı. Bu esnada Seraskerat'ta bulunan birlikler ile isyancılar birbirlerine birkaç el ateş etmişti. Öğlen 12.00'ye doğru Lazkiye Mebusu Emir Arslan öldürülmüş ve o zamana kadar ne yapacağı belirsiz olan topçu birlikleri de asilere katılmaya başlamıştı. Ancak genellikle politik gösterilere ilk iştirak eden grup olan askerî mektep talebeleri ise herhangi bir adım atmamıştı. Mahmud Muhtar Paşa'nın çaresiz kaldığını ve İstanbul'un isyancıların eline geçtiğini gören Sadrazam Hilmi Paşa acilen Babıâli'de kabineyi toplayarak Padişah'a kabinenin istifasını sunmuş ve ulemadan da vaziyeti halka bildirmelerini istemişti. Bu esnada askerler, Kıbrıslı Kamil Paşa'nın sadrazamlığa ve Nazım Paşa'nın ise Harbiye nazırlığına atanmaları lehinde yaygara koparmaya başlayınca Mahmud Muhtar Paşa'nın güvendiği üç tabur asker de asilerin safına geçmeye başlamıştı.⁵⁴

⁵³ TNA, FO 195-2323, Nr. 25, 17 Nisan 1909.

⁵⁴ TNA, FO 195-2323, Nr. 26, 25 Nisan 1909. Sina Akşin bu olayın detaylarını şöyle aktarmaktadır: "13 Nisan Salı gecesi saat 8'e doğru Taşkışla'da bulunan IV. Avcı Taburu ve erleri, subaylarını uykuda iken odalarında hapsederek silahlı olarak Ayasofya Meydanı'nda ve Mebusan Meclisi önünde toplanmıştı. O gece kendilerine katılmalarını sağladıkları bazı askeri birlikleri ve ayaklanmadan haberi olan diğer askeri kitaları isyana katmak için çeşitli kışlalara askeri birlikler sevk etmişler ve bu askeri birliklerin ayaklandırdıkları başka asi kitaların iştirakiyle sayıları artıp kuvvet bulmuşlardı. Asilerin arasına er kıyafeti giymiş sakıt subaylar, sarıklı ve fesli birçok fesatçı karışmış, asiler tahrikçilerin de teşvikiyle 'şeriat isteriz' diye bağıra bağıra ilerlemişlerdi. Aynı gün

Ataşe akşama doğru Suriçi'ni ziyaret etmiş ve Kapalıçarşı'daki tüm dükkânların kapalı olduğunu görmüştü. Bütün bu kargaşaya rağmen Kapalıçarşı'da Avrupa ya da anayasa karşıtı herhangi bir gösteri yapılmamıştı. Akşam saat 19.00 civarında Üsküdar ve Boğaz'dan birlikler gelmeye başlamıştı. Saat 23.00 civarında İstanbul'da yaklaşık 45 dakika süren muazzam bir yayılım ateşi baş göstermişti. Ertesi gece saat 1.00'de askerler havaya ateş açarak kışlaya yürümüşlerdi. Surtees de "şimdiye kadar liberal fikirlerin savunucu olan Avcı Taburu'nun birden şeriatın müdafisi kesilmesini" oldukça dikkat çekici bulduğunu belirtmekteydi.⁵⁵

14 Nisan'da Payitaht İstanbul, başlarında subayları olmayan ve vaziyete tamamen hâkim asi askerlerin insafına kalmış durumdaydı. Aynı gün Sadrazamlığa Kıbrıslı Kâmil Paşa değil Ahmed Tevfik Paşa, Harbiye Nazırlığı'na ise Edhem Paşa tayin edildi⁵⁶. Nâzım Paşa ise I. Ordu Kumandanlığı'na getirildi. 13 Nisan akşamı Üsküdar'a ulaşmayı başaran Mahmud Muhtar Paşa, 14 Nisan sabahı Ditfurth Paşa eşliğinde cesurca kışlaya girdi. Ataşenin belirttiğine göre askerler, Ditfurth Paşa'ya duydukları saygıdan dolayı önceki akşam kanını dökmek istedikleri Muhtar Paşa'yı katletmekten vazgeçmişlerdi. İkili kışla ziyaretinden sonra Muhtar Paşa'nın evine gitmiş, oradan da güç bela Sir William Whittall'ın evine sığınmışlardı. Bu esnada İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları dağılmış, Komite'ye ait bürolar, askerler ve halk tarafından tahrip edilmişti.

Meşrutiyet'in ilanından sonra, görevden alınan alaylı subaylar⁵⁷, göreve dönmüş ve bunların yeniden atamaları bizzat padişah tarafından onaylanmıştı. Ayrıca Yıldız'dan gönderilen II.

öğleye doğru halktan büyük bir grup, softa kıyafeti giymiş adamlarla birlikte Harbiye Nezareti'nin Beyazıt Kapısı önüne gelmiş, Hassa Ordusu'nun emre itaat eden birliklerini de şeriat adına kandırıp isyana teşvik etmişti. Bunun üzerine Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, isyana katılmamış olan süvari ve piyade kıtalarıyla Beyazıt Meydanı'nı boşalttırmıştı. Ayasofya Meydanı'ndaki asker Adliye Nazırı Nazım Paşa ve Lazkiye Milletvekili Emir Arslan Bey'i öldürmüşler ve Bahriye Nazırı Rıza Paşa'yı da yaralamışlardı. Asi askerler, ardından Mebusan Meclisi'ne girmiş ve taleplerini silah gücüyle ve tehditle bildirmişlerdi. Böylece Mebusan Meclisi, asilerin ve onların vekili oldukları iddiasıyla taleplerini kabul ettirmek isteyen sâkıt bazı ümera ve subaylar ile sarıklı ve fesli teşvikçilerin eline kalmıştı. Saat 8 sıralarında Mabeyin Başkâtibi Cevat Bey, Kabine'nin değiştirildiğine, şeriatın hükmünün yerine getirileceğine ve asi askerlerin padişah tarafından affolunduklarına dair iradeyi asilere bildirilmişti." Akşın, *31 Mart Olayı*, 149-150.

⁵⁵ TNA, FO 195-2323, Nr. 26, 25 Nisan 1909. Hakikaten 31 Mart Vakası'nı esrarengiz hale getiren en önemli unsurlardan biri Avcı taburlarının tutumudur. Türk ordusunda avcı taburları özel bir birlikti. Gayrinizami harp taktikleriyle savaşan komitacıları takip ve tedip amacıyla 1904'te İttihat ve Terakki'nin etkin olduğu III. Ordu bölgesinde teşkil edilmişti. Bu taburlar 23 Temmuz 1908 hadisesinden sonra Meşrutiyeti ve Kanun-ı Esasi'yi korumaları için Selanik'ten İstanbul'a gönderilmişti. Üstelik 3. Avcı Taburu, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra 31 Ekim 1908'de Taşkışla'da bulunan II. Abdülhamid'in 1. Muhafız Birliği'nin 2. Fırkası'nın 7. ve 8. Alaylarına mensup 83 civarındaki askerin zorunlu askerlik sürelerinin dolduğu ve terhis edilmeleri gerektiği iddialarıyla çıkardıkları isyanın bastırılmasında da rol oynamıştı. Bkz. Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, 352, 396-401.

⁵⁶ Sina Akşın bunun nedeninin 31 Mart askeri isyanının tam olarak başarıya ulaşamaması olduğunu belirtmektedir. Akşın, *31 Mart Olayı*, 84-85.

⁵⁷ 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra birçok subayın İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde politik faaliyetlere dâhil olma ısrarı, ordudaki disiplin ve hiyerarşinin gevşemesine neden oldu. Orduda, 'mektepli-alaylı' çatışmasının iyice gün yüzüne çıkması ve ardından 7.600'den fazla alaylı subayın ordudan atılması, bu subayların muhalefet safına katılmalarına zemin hazırladı. Askerlikten muaf tutulan medrese mensuplarının zorunlu askeri hizmetle mükellef hale getirilmesi, ulema arasında tepkilere yol açtı. Bkz. Zekeriya Türkmen, "Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal," *Atatürk Ansiklopedisi*, erişim 3 Aralık, 2023, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/hareket-ordusu-ve-kurmay-yuzbasi-mustafa-kemal/>. Meşrutiyet'in ilânını takip eden aylarda istibdat devresinin medrese tahsiline indirilen darbelerden en önemlisi on altı seneden beri kurra imtihanlarının yapılmaması, yani hiçbir talebenin mezun olmamasıydı. Medreseler askerlik çağını gelmiş delikanlıların mekânı hâline gelmişti. Örneğin sadece Of kazasında 70 medrese vardı ve askerlik çağındaki hemen herkes bu medreselere kayıtlıydı. İlerleyen aylarda yapılan imtihanlarda talebeler kazanmakla kaybetmek arasında değil; kazanmakla askere gitmek arasında tercih yapmak zorunda kalıyordu. Bu esnada Derviş Vahdetî ve *Volkan* gazetesi talebenin safını tutuyor, imtihanları kazanamayan talebenin zorunlu askeri hizmete dâhil edilmesine şiddetle itiraz ediyordu. Bu arada *Tanin*'de medreselerin kapılarının da gece belirli saatlerde kapatılmasını

Abdülhamid'in özel muhafız birliği Zuhaf Alayı da Askeri Heyet ve Harbiye Nezareti yetkililerinin talebi üzerine İstanbul'a geri çağrıldı. Askerler tarafından görevden alınması talep edilen Cevad Paşa'nın yerine Yıldız'daki 2. Fırka Komutanlığı'na Memduh Paşa tayin edildi. Ataşenin belirttiğine göre zaten mektepli subayların büyük bir kısmı -muhtemelen 200'ü- olaylar esnasında askerler tarafından katledilmiş olduğundan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup hayatta kalan yaklaşık 110 kurmay subay istifalarını sundu. Bu arada bütün bunlar gerçekleşikten sonra ataşenin yüklü rüşvet aldıklarını ifade ettiği avcı taburları'na karşı tepkiler artmaya başladı.⁵⁸

2. Selanik'ten Yeşilköy'e Hareket Ordusu: Davutpaşa Kışlası'nın İşgali

15 Nisan'da, vilayetlerdeki yerel İttihat ve Terakki komitelerinden ve özellikle de her millet ve inançtan nüfusa sahip Makedonya'dan Payitaht'a gelen telgraflarda, ordunun İstanbul'a yürüme niyetinde olduğu ilân edilmekteydi. İstanbul ise bu haberlere sessiz kalmaktaydı. 16 Nisan'da Manastır'da geçici bir hükümet kurulduğu ve Resneli Niyazi Bey'in burada 750 gönüllüye silah dağıttığı⁵⁹ ve Selanik'e doğru yola çıktığı haberi alındı. Üsküp, Köprülü, Koçana, Vodena, Gevgeli, Yanya, Serez ve Erzurum'dan askerler Selanik'teki komiteye sadakatini sunmuş ve yarısı rediflerden müteşekkil 10 tabur, yerel yetkililerin çağrısı üzerine Selanik'e ulaşmıştı. Komitenin çağrısına icabet etmekte biraz gönülsüz davranan 2 demiryolu bölüğü nakliye hizmetini arttırmaya zorlandı. 16-17 Nisan'da iki tabur, garnizon mensuplarının çoğunun görevden alındığı Çatalca'ya ulaştı ve 17 Nisan akşamı Hadımköy'e konuşlandı. 18 Nisan sabahı Yıldız'da ağırılanan Çatalca garnizonunun görevden alınan kısmı, Çatalca'ya dönmek istediye de dönüşleri, şehirdeki yoldaşları tarafından engellendi. Ferik Pertev Paşa'nın Yeşilköy istikametine ilerleyeceği beklenmekteydi. Meşhur Bulgar komiteci çete liderlerinden Yane Sandanski ve Todor Panitsa, maiyetlerinde 1.200 kadar askerle birlikte Hadımköy'e ulaştı.⁶⁰ Payitaht'ta tedirginlik hâkim olmakla birlikte herhangi bir kargaşa yoktu. Pertev Paşa'nın muhafız birliği Bakırköy garnizonunda mutat bir biçimde askerî tâlime devam etmekteydi.

17 Nisan akşamı öncü birliklerin ana kuvveti surlardan yalnızca 15 km uzaklıktaki Ispartakule'deydi. Gece boyunca Edirne'den asker yüklü 4 tren gelmişti. Edirne'den Ispartakule'ye ulaşan bir taburun ortalama kuvveti 680 astsubay ve er; 8 sahra subayı, 50 subay şeklindeydi. İstanbul'a gelen birliklerde bu kadar çok subay olmasının nedeni, ikinci bir 31 Mart yaşanmasından çekinilmesiydi. Gün boyunca İstanbul'dan Hadımköy'e birkaç mebus da gelmiş ancak hoş karşılanmamışlardı. Hatat bazı softalar ciddi şekilde tartaklandı ve mahkûm edildi. Erkân-ı Harbiye-

teklif eden yazılar yayımlanıyordu. Medreseliler 31 Mart Vakası'nda Avcı taburlarından sonra en etkin rol oynayan ikinci kalabalık zümreyi oluşturmaktaydı. Birinci, "31 Mart Vak'asının Bir Yorumu," 343, 349.

⁵⁸ TNA, FO 195-2323, Nr. 26, 25 Nisan 1909. 31 Mart Vakası esnasında sivil ve asker olmak üzere İstanbul'da yaklaşık 100'e yakın kişi katledilmişti. Bkz. Birinci, "31 Mart Vak'asının Bir Yorumu," 348.

⁵⁹ Resneli Niyazi Bey'in Manastır'da silah dağıttığı 750 gönüllüden biri, Manastır Milli/Gönüllü Taburu'nda görevli bir subaydı. İsmi tespit edilemeyen meçhul subay Hareket Ordusu ile birlikte 17 Nisan'dan Manastır'da başlayıp 24 Nisan'da İstanbul'da biten 7 günlük yolcuğunu günlüğüne kaydetmişti. Bahsi geçen subayın günlüğünün tercümesi ve Manastır Milli Taburu'nun 7 günlük macerasının ayrıntıları için bkz. Ferdi Ertekin, "31 Mart Vakası Sonrası Hareket Ordusu'yla İstanbul'u Kuşatan Manastır Milli Taburu'nda Görevli Bir Subayın Günlüğü," *Harp Tarihi Dergisi* 6 (Aralık 2022): 65-94.

⁶⁰ Mehmet Ali Kaharaman'a göre Hareket Ordusu'nu oluşturan askerler, olacıklardan habersiz İstanbul'da sultanı muhafaza etme gayesiyle toplanmıştı. Kendileri ile beraber merkeze sevk edilen Balkanlar'daki pek çok ayrılıkçı gayrimüslim çete lideri ve eşkıyalar ile aynı amaca hizmet ettiklerinden habersizlerdi. Bkz. Karaman, *Belgeler, Bulgular ve İlişkilerle 31 Mart'ın Şifreleri*, 174. Ataşe raporunda Hareket Ordusu ile İstanbul'a gelen sadece iki Bulgar çete liderinin adı anılmakta, onların maiyetinde gelen diğerlerinin adı anılmamaktadır.

i Umumiye Reisi Ahmed İzzet Paşa⁶¹'nın görüşme talebi ise reddedildi. Makedonya ve Trakya'daki tüfekler Müslüman ve Hıristiyan gönüllüler arasında taksim edildi ve başıbozuk kelimesi yeniden işitilir oldu. Sadrazam Tevfik Paşa, ülkeyi sükûnete kavuşturmak umuduyla Anayasa'nın güvende olduğunu, ancak kapıda bekleyen fesadın hemen uzlaşmaya varılamayacak kadar büyük olduğunu, 31 Mart'ta ulema ve askerler tarafından yapılan ihtilalin, 1908 Temmuz'unda subaylar tarafından başlatılan devrimden farklı olduğunu ve özellikle askerler güçlerinin farkına vardıkları için her ne pahasına olursa olsun disiplini yeniden tesis etmenin zaruri olduğunu açıkladı. Ataşenin belirttiğine göre, iletişim çoğu zaman kesintiye uğradığı için konsoloslardan ya çok az haber alınabiliyor ya da hiç haber alınamıyordu. Ancak en azından III. Ordu bölgesindeki hissiyatın ortak ve derin olduğu açıktı. Bunun nedeni ise isyanın kaynağı konusunda hiçbir şüphenin bulunmamasıydı. Ataşeye bakılırsa 31 Mart isyanından büyük ölçüde Sultan II. Abdülhamid sorumluydu ve Sultan'ı tahttan indirme ve katletme niyeti açıkça ifade edilmekteydi.⁶²

Bu kısımda ataşenin istihbarat kaynakları ile iletişiminin kesilmiş olduğunu belirtmesi önemlidir. Zira III. Ordu'nun Sultan'ı tahtan indirme ve akabinde katletme niyetine dair ifadeler ataşenin yorumuna dayanmaktadır. Ancak bu denli hayati öneme sahip bir konuda elinde konsolos raporları olmadığı halde III. Ordu'nun Sultan'ı öldürmek niyetiyle İstanbul'a yürütmekte olduğunun sefire rapor edilmesi biraz tuhaf görünmektedir. Bu yorum, İngilizlerin, İttihat ve Terakki aleyhinde bir tutum sergilediğini gösteren kanıtlardan biri olarak kabul edilmelidir.

Ataşeye göre İstanbul garnizonu 'pişmanlık alametleri göstermekte olduğundan' ve Müslümanın Müslümanı katletmesi caiz olmadığından garnizonda herhangi bir direnişle karşılaşılması beklenmemekteydi. 19 Nisan öğle vakti Yeşilköy, Selanik Jandarma Taburu tarafından işgal edildi.⁶³ Böylelikle adeta kaderin tuhaf bir cilvesi olarak Sultan II. Abdülhamid'in en çok korktuğu senaryo başına geldi ve 1878'de Rus ordusu tarafından işgal edilen Yeşilköy'e 19 Nisan 1909'da bu kez Sultan'ın kendi askerleri karargâh kurdu.

Surtees, derhal olay yerine intikal ederek birliklerin arasında karışmış ve Küçükçekmece'de bulunan Muhtar Bey ile Payitaht'tan sivil kıyafetleriyle buraya firar etmiş 2. Fırka Kurmay Başkanı Remzi beylerden İstanbul'da kardeşkanı dökülmesini beklemediklerini ancak hainlerin ağır bir biçimde cezalandırılacaklarının kesin olduğunu öğrenmişti. Bahsi geçen bu subaylar aynı zamanda Sultan'ın eylemlerini de şiddetli bir şekilde tenkit etmişlerdi. 19 Nisan akşamı, Dedeagaç'tan harekâtı yöneten III. Ordu Kumandanı Birinci Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa imzalı beyannameler telgrafla sefaretlere gönderildi. Sefaretlere ulaşan bu beyannamede, telaşa gerek olmadığı; yabancı sefaretlerin can ve mal güvenliği ile alakalı bütün tedbirlerin alınmış olduğu bildirilmekteydi.⁶⁴ Ataşe bu beyannameleri Fransızcaya tercüme edip rapora eklemişti. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti ve İstanbul sâkinleri adına Birinci Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa imzalı iki beyanname de Rumi 6 Nisan 1325 (19 Nisan 1909) tarihliydi. Hareket Ordusu'ndan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderilen beyanname şöyleydi:

⁶¹ Ahmed İzzet Paşa, Ağustos 1908-Ocak 1914 yılları arasında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği görevini yürütmüştür. Bkz. Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli*, 15.

⁶² TNA, FO 195-2323, Nr. 26, 25 Nisan 1909.

⁶³ TNA, FO 195-2323, Nr. 26, 25 Nisan 1909.

⁶⁴ TNA, FO 195-2323, Nr. 26, 25 Nisan 1909.

“33 yıllık uzun ve acılı bir istibdat rejimin ardından tüm Osmanlı milletinin vatanperver gayretleri sayesinde anayasal rejim yeniden tesis edildi. Müstebit rejimin melun yandaşları bir dizi katakulli, hile ve İslam hukukunun tatbikini talep etme kisvesi altında Kanun-ı Esasi’yi yeniden canı ellere teslim etmek amacıyla, esasen şeriata aykırı kanlı bir askerî isyanı kışkırttı.

İmparatorluk muhafız birliklerine, donanmaya ve topçuya bağlı askerler, sırf şahsi menfaatlerini teminat altına almak isteyen bir avuç korkağın hain ve şeytani tavsiyelerine kanarak Payitaht’ı ve Meclis-i Mebusan’ı kana buladılar ve milletin pirüpak çehresine arınması güç bir leke sürdüler. Altı yüzyıl boyunca itaat ve teslimiyetiyle, şeref ve haysiyetiyle tanınmış Osmanlı ordusunun alınına bu kara lekeyi sürdüler. Neticede II. ve III. ordulara mensup Osmanlı kuvvetleri, bu lekeyi mümkün olan en kısa sürede temizlemek amacıyla Küçükçekmece ve Yeşilköy’e geldi. Bu kuvvetler, her açıdan İslam hukukuna uygun olan Kanun-ı Esasi’yi her nevi saldırı ve tecavüzdten korumak; bu amaçla etkin tedbirler alarak Payitaht’ta nizam ve emniyeti yeniden tesis etmek; 31 Mart’ı Osmanlı milleti için en acı günlerden biri haline getiren ve sadece şahsi menfaatlerini düşünen hafiye ve korkaklara uygulanacak ibretlik cezaları tayin etmekle görevlidirler. Neticede, bu planın tatbiki esnasında tüm hürriyetlerini muhafaza etmek ve Osmanlı ordusunu ıslah etmek amacıyla, bahsi geçen askerî kuvvetler, İstanbul’daki silah arkadaşlarından aşağıdaki hususları talep etmektedirler:

1- İstanbul’daki tüm asker ve ast subaylar, 31 Mart tarihine kadar görevde bulunan subayların görevlerine iade edilmelerine hiçbir engel olmadığından, bir gün içinde, Şeyhülislam, Fetva Emini, Ders Vekili önünde ve komutanlarının huzurunda, mukaddes Kur’an-ı Kerim’e el basarak görevlerine iade edilen bu subayların emirlerine harfiyen itaat edeceklerine, ayrıca politikaya karışmayacaklarına ve sadece mukaddes askerlik vazifeleriyle ilgileneceklerine dair ant içeceklerdir.

2- Payitahttaki birlikler şeriata tatbik etmek bahanesiyle ülkeyi tehlikeye atan alçaklara karşı Hareket Ordusu tarafından alınacak tedbirlere hiçbir şekilde engel olmamalı, bilakis Hareket Ordusu birliklerine ve subaylarına kardeşleri gibi muamele etmeleri ve kendilerini aldatan hafiye ve korkakları yetkililere bildirmelidirler. Bu iki talebimiz İstanbul’da bulunan silah arkadaşlarımız tarafından müspet karşılandığı ve bu taleplere mutlak ve samimi bir itaat gösterildiği takdirde, hiçbir şekilde rahatsız edilmeyeceklerini onlara sade bir dille anlatmanız ve itaatlerinin derecesini bize bildirmeniz rica olunur.”⁶⁵

Ataşe raporları arasında Fransızca tercümesi bulunan Hareket Ordusu Kumandanlığı’ndan İstanbul sakinlerine hitaben kaleme alınan 19 Nisan 1909 tarihli 9 maddelik beyanname Sadi Borak tarafından orijinal dilinde yayımlanmıştır.⁶⁶

“1- Millet, senelerden beri icra-yı mezalim eden kuvve-i istibdadı parçalayarak Hükümet-i Meşrua-i Meşrutiyeti tesis etti. Bu kansız inkılab-ı mesuttan mutazarrır olan edâni, gayrimeşru bir surette temin-i menfaatlerine hâdim hal-i sabıkın iadesi için bin türlü hiyel ve desais ve denaete

⁶⁵ TNA, FO 195-2323, Nr. 26, 25 Nisan 1909.

⁶⁶ Sadi Borak’a göre sadece harekâtın planlarının hazırlanmasında değil aynı zamanda bahsi geçen beyannamelerin hazırlanmasında da Mustafa Kemal (Atatürk)’in imzası vardı. Bu beyanname her ne kadar Hüseyin Hüsnü imzası taşısa da Atatürk’ün tamim, telgraf ve beyannameleri arasında yer almayan bu metin, Mustafa Kemal tarafından hazırlanmıştı. Borak, “31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine...,” 365.

müracaat ederek Hükümet-i Meşrua-i Meşrutamızı rahnedar etmek istedi. Ve bütün Âlem-i İslamiyet'in tel'in ettiği İstanbul faciasının hudusuna sebebiyet vererek masum kanlar döktü.”

2- Millet, hayat ve istikbalinin kâfil-i yegânesi olan meşrutiyetin rahnedar edilmek ve ahkâm-ı şer'îye ve saadet ve selamet-i umumiyet-i milliyemizi zâmin olan Kanun-i Esasîyemizin ayaklar altına alınmak istendiğini gördü ve bu harekât-ı denatkâranenin müsebbib-i aslilerini tedip etmek lüzumunu takdir ederek heyet-i umumiyesiyle İstanbul üzerine yürümeye karar verdi. İlk kuvve-i icraiye olmak üzere işte bizi, İstanbul surları karşısında gördüğünüz bu Hareket Ordusu'nu buraya gönderdi.

3- Hareket Ordusu'nun maksat ve vazifesi Hükümet-i Meşrua-i Meşrutamızı hiçbir kuvvetin sarsmayacağı surette ve sırf kuvve-i şerait-i garra ile müeyyit bulunan Kanun-i Esasinin fevkında hiçbir kanun, hiçbir kuvvet olmadığını ve olamayacağını isbat eylemek ve Meşrutiyet-i meşruamızın istikrarından memnun olmayan vatan ve millet hainlerine son ve kat'î bir ders-i intibah vermektir.

4- Mazlum ahali ve bîtaraf efrat tamamiyle himaye edilecektir. Ancak, muharrikler, müfsitler ve müşarikler behemehal layık oldukları tedibat-ı kanuniyeden kurtulamayacaklardır.

5- Heyet-i fazıla-i ilmiye, sertac-ı ihtiram ve ibtihadımızdır. Fakat mel'anet ve temin-i menfaat-i âdiye ve şahsiye maksadiyle yalandan kisve-i ilmiyeye bürünerek din-i şerif-i Muhammedi'yi istihfaftan çekinmeyerek teşmil-i menfaate kalkışan birtakım hafiyeler, menfaatperestler elbette mukteza-yı şer-i kanuna göre muamele görmekten halas edilemeyeceklerdir.

6- Millet mebuslarının ve muhterem mebusların şayan-ı itimat görüp ihtihap ettikleri heyet-i vükelanın hayatları ve Kanun-i Esasi'nin kendilerine bahşeylediği hukuk ve nüfuz ve salahiyetleri tamamiyle ve kemaliyle temin, sükûn ve sürur-ı umumi, katiyen istihsal edilecektir.

7- Selamet-i vatan ve saadet-i milliyemizin istilzam eylediği bu icraat-ı askeriyemiz esnasında memleketin inzibat-ı dahilî ve sükûnet-i tammesini ve cümlelerin muhafaza-ı hayat ve malını temin için her türlü tedabirin ittihazına tevessül edilmiştir.

8- Muhterem süfera (sefirler) ve bilcümle misafirin-i ecnebiyenin bî-huzur olmalarına meydan verilmeyecektir.

9- İstanbul vaka-i faciasında kanları dökülen şühedanın ervah-ı muazzezesi karşısında hesap vermeye, havf ve dehşete düşmeye mahkûm olanlar, ancak bu facia-i hûnâlûdun (kanlı facia) failleri, muharrik ve müşarikleridir. Bu hakikati herkes bilmeli ve telaş ve heyecana kapılmayıp müsterih olmalıdırlar.”⁶⁷

Oldukça sert bir dille kaleme alınan bu beyannameler, Reval görüşmeleri, Kolağası Niyazi Bey'in dağa çıkışı, II. Meşrutiyet'in ilânı ve 31 Mart Vakası sonucunda imparatorluğun içine düşmüş olduğu mektepli-alaylı, İslamcı-Osmanlıcı karşıtlığının Nisan 1909'da hangi boyutlara ulaştığını göstermesi açısından son derece önemlidir. Zira Hareket Ordusu bu beyannamelerde İstanbul'u kuşatma amacının sadece 31 Mart Vakası'nı örgütleyenleri ve destekleyenleri cezalandırmak ve anayasal idareyi yeniden tesis etmek olduğunu açıkça ifade etmektedir. Hüseyin

---

⁶⁷ Borak, “31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine...”, 370-371; TNA, FO 195-2323, Nr. 26, 25 Nisan 1909.

Hüsnü Paşa, bu vakaya karışmayan tarafsızlara can ve mal emniyeti başta olmak üzere anayasal hak ve hürriyetlerinin mahfuz olduğunu hatırlatmaktaydı.⁶⁸

20 Nisan'da İstanbul surlarına dayanmış olan Hareket Ordusu'nun, Yeşilköy ile Küçükçekmece arasında 700 askeri, Ispartakule'de 3 taburu (2.000 asker) ve Çatalca'da 10 taburu (8.000 asker) ile 6 adet seri ateşli Krupp sahra topu mevcuttu. Çatalca Garnizonu, İstanbul'da görevlerinden alınmayan bu kuvvetle birleşmişti. Ayrıca asker ve mühimmat yüklü 11 tren⁶⁹ Çatalca'ya doğru hareket etmişti. Bu trenlerin gelmesiyle birlikte ordunun 18.000 kişiye ulaşması beklenmekteydi. Ataşeye göre Hareket Ordusu birliklerinin kılığı askerden ziyade işçiyi andırmaktaydı. Hepsinde mavzer tüfekleri, uzun süngüler, 200 mermi, parka, palaska, matara ve çanta mevcuttu. Ayrıca birçoğu tabanca taşıyordu. Destek hizmetleri gayet iyiydi. Birçok subay, er gibi giyinmiş ve herhangi bir sokak çatışmasının vuku bulması halinde subay oldukları belli olmasın diye jandarma tüfekleriyle teçhiz olunmuştu.

Hareket Ordusu'nun disiplini mükemmel görünmekteydi ve satın alınan her şeyin parası vaktinde ödenmekteydi. Surtees'e göre manevra bölgesinde bir İngiliz taşra kasabasını andıran Yeşilköy, tamamen huzur ve güven içindeydi. Hareket Ordusu ile Payitaht'tan gelebilecek sefirler arasındaki teması engellemeye özellikle ihtimam gösterilmekteydi. Ataşe, cebinde "basılı broşür veya genelge" bulunan bir Harbiyeli subayın tutuklanmasına bizzat şahitlik etmişti. Ayrıca Hadımköy'de meşrutiyet karşıtı vaaz veren iki vaiz vurulmuştu. Hareket Ordusu'nun planının 40.000 asker toplanıncaya kadar hareket etmemek ve bu askerlerle Yıldız'ı kuzeyden kuşatarak Beyoğlu (Pera) ve Galata'yı Yıldız ve Suriçi'nden ayırmak olduğu bir beyanname ile duyuruldu. Hocaların ve astsubayların önemli bir kısmı beyannameyi okuduktan sonra Boğaz'ı geçerek trenle Anadolu'ya firar etti ve askeri mektep talebeleri II. ve III. orduya sempati duyduklarını bildirdi.⁷⁰ Rami Çiftliği ve Davut Paşa kışlalarındaki süvariler de yaklaşan orduya yakınlıklarını izhar etti, ancak Hassa Ordusu'nun 2. Fırkası kararlı bir biçimde Sultan'a sadık kalmayı yeğleyerek Yıldız'da mutat talimlerine devam etmekteydi.

Bakırköy'de 16 molla tutuklandı ve askerlerin bulunduğu bir meydanda kırbaçlandı. Mollaların üçü boğazlandı ve diğerleri yaşananları anlatmaları için İstanbul'a geri gönderildi. Bu arada 17. Nişancı Taburu, Zeytinburnu'ndaki Barut Fabrikası'nı ele geçirdi.

⁶⁸ Ataşe belgelerinde dikkat çeken bir husus, beyannamelerin Fransızca tercümelerinde İstanbul'a yürüyen ordu "l'armée d'opération" (Harekât Ordusu) olarak anılmaktayken İngilizce metinde bu orduya hangi ismin verileceğinin bir türlü tespit edilememesidir. İngilizce metinlerde bu ordu "liberation army, occupation army, investment troops, Mahmud Şevket Pasha's troops" şeklinde anılmaktadır. Bkz. Ertekin, "31 Mart Vakası Sonrası Hareket Ordusu'yla İstanbul'u Kuşatan Manastır Milli Taburu'nda Görevli Bir Subayın Günlüğü," 75. Esasında bu orduya Hareket Ordusu adını veren Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Kemal (Atatürk)'ti. Mustafa Kemal, bu orduya sadece adını vermekle kalmamış, harekâtın bütün ayrıntılarını da kendisi tasarlamıştı. Fakat Mustafa Kemal Bey, harekâtın başlayacağı esnada hastalanmış olduğundan yerini daha yüksek rütbeli subaylara, Binbaşı Enver Bey'e bırakmak zorunda kalmıştı. Güresin, *31 Mart İsyani*, 65; Kemal Atatürk, *Nutuk*, II (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 739; Borak, "31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine...", 362-363.

⁶⁹ Bu olay esnasında İstanbul'da bir tren istasyonunda bulunan İngiliz Arkeolog Ramsay'in gözlemlerine göre "istasyondaki askerlerin dışa vurduğu ortak bir duygu vardı. Bu kez işi yarım bırakmayacaklardı: 'Baba Hamid'in işi bitti' diyorlardı." Bkz. Ramsay, *İsyan Günlerinde İstanbul*, 81-82.

⁷⁰ Hareket Ordusu İstanbul surlarına dayanmışken ve beyanname sonrası şehirden firarlar yaşanmaktayken 20 Nisan 1909 tarihli Volkan Gazetesi'nde *Asâkire Hitap* başlığı altında İstanbul'daki neferâtın ulû'l-emre itaatinin farz olduğu vurgulanmakta ve askerlik ocağında katiyen serkeşlik edilmemesi tavsiyesinde bulunulmaktaydı. Gazetedeki askere hitap bölümü, "yaşasın şeriat-ı garrâ yaşasın askerler" sloganıyla sona ermekteydi. Bkz. Derviş Vahdeti, *Volkan Gazetesi 1908-1909*, 537-538.

21 Nisan'da Birinci Ferik Mahmud Şevket Paşa, üç komutanlıktan müteşekkil Hareket Ordusu'nun başkomutanlığını devralmak üzere Selanik'ten ayrıldı. Mahmud Şevket Paşa, önceleri çoğunda moral bozukluğu ve pişmanlık alametleri gözlemlenen Hassa Ordusu'nun 1. Fırkası, topçu birlikleri ve halk üzerinde müspet bir tesir uyandıran Hüseyin Hüsnü Paşa imzalı beyannamede tayin edilen çizgide ilerleme niyetinde olduğunu ilan etti. Bunun üzerine müfrezeler halinde birçok kişi, Bakırköy'den, Galata ve Metris Çiftliği üzerinden Kâğıthane'ye kadar uzanan bölgede askeri devriyeler tarafından korunan Mahmut Şevket'in Ordusu'na teslim oldu.⁷¹

22 Nisan'da Mahmut Şevket Paşa, Selanik'ten İstanbul'a gelip komutayı devraldı.⁷² Aynı gün bir yandan Payitaht ile Mahmud Şevket Paşa arasında müzakereler başlatılırken öte yandan şehrin etrafındaki askerî şerit de giderek daraltılmaktaydı. Mahmud Şevket Paşa'nın emrindeki kuvvet - 12.000'i III. Ordu'dan ve topçuların çoğu II. Ordu'dan olmak üzere- gönüllülerle birlikte yaklaşık 20.000 kişiyi bulmaktaydı. II. Ordu birlikleri arasında 2 adet 15 cm'lik obüs ve 12 adet seri ateşli sahra bataryası ve en az 2 dağ bataryası mevcuttu. Bu arada Hareket Ordusu'nun sol kanadı da ilerlemeye devam etmekteydi. Albay Surtees'e göre basında çıkan yazılara ve anayasaya coşku gösterilerine rağmen II. ve III. orduların tümüyle İttihat ve Terakki Komitesi'nin kontrolünde olduğu söylenemezdi. Üstelik Sultan II. Abdülhamid tahtan indirilebilecek gibi görünmemekteydi. Mahmud Şevket Paşa 21 Nisan akşamı Yeşilköy'e ulaşmış, Mahmud Muhtar Paşa ile (Resneli) Niyazi ve Enver beyler, Mahmud Şevket Paşa'nın karargâhında buluşmuşlardı. İstanbul'dan firar eden vekiller, Yeşilköy'deki Yat Kulübü'nde oturumlar düzenlemekteyse de ne burada ne de İstanbul'da yeter çoğunluk sağlanabildiği için müzakereler sonuçsuz kalmıştı. IV. Ordu, II. ve III. ordularla işbirliği yapmayı teklif etmişse de bu teklif nazikçe reddedildi. IV. Ordu'dan tek istenen İstanbul'a para gönderilmemesine azami dikkat gösterilmesiydi. Ataşeye göre bu ve bunun gibi meselelerde Harbiye Nazırı'nın yetki ve otoritesi tamamen göz ardı edildi. Eskişehir, Selanik'ten İzmir üzerinden gönderilen ve sayıları 1.200 civarındaki III. Ordu birlikleri tarafından işgal edildi. Amaç, bu önemli demiryolu kavşağının irticacılar tarafından kullanılmasını önlemek ve gerekli görüldüğü takdire buradan Üsküdar'daki birliklere karşı operasyon düzenleyebilmektir. Sonunda donanma da Mahmud Şevket Paşa'nın emirlerine boyun eğmiş ve Yeşilköy'e doğru yelken açmıştı.

23 Nisan'da muhasara hattında herhangi bir değişiklik gözlenmemişti. Ordunun kuvveti yaklaşık 21.000 kişiye ulaşmıştı. Lakin gerekli olduğu düşünülen rakama ulaşılabilmesi için 4 tren ile yaklaşık 3.000 askerin daha nakli beklenmekteydi. Kâğıthane ve Maslak yakınlarındaki vadilere yığılmış olan birliklerin çoğu, 24 Nisan'da erken bir saatte yapılması kararlaştırılan işgali bekleyerek tüm gün dinlendi. Surtees'e göre, Harbiye Nazırı ve I. Ordu Kumandanı'nın Mahmud Şevket Paşa ile iyi ilişkiler içinde olması, kuşatanlar ile kuşatılanlara büyük miktarda erzak ve çadır temin edilmesi son derece dikkat çekici bir husustu.⁷³

2.1. İstanbul Suriçi'nin Ele Geçirilmesi (23-25 Nisan)

23 Nisan 1909 sabahı Hareket Ordusu'nun merkez karargâhı Büyük Halkalı'daki Ziraat Mektebi'ydi. Sağ kanat, Marmara kıyısından Ayamama Deresi'nin doğusuna doğru uzanan karakollardan müteşekkildi. Merkez ordu, Yarım Burgaz ve Kavasköy'deki ileri karakollar

---

⁷¹ TNA, FO 195-2323, Nr. 26, 25 Nisan 1909.

⁷² Güresin, *31 Mart İsyanı*, 65.

⁷³ TNA, FO 195-2323, Nr. 26, 25 Nisan 1909.

vasıtasıyla Rami Çiftliği (Eyüp) ve Davutpaşa kışlalarını gözetlemekteydi. Sol kanat, Alibeyköy'ün yukarıdaki tepelerin üzerindeki karakollar ile Silahtarğa'nın batısı ve Kâğıthane'nin kuzeyinde konuşlandı. Hareket Ordusu'nun toplamda, 28 tabur, 10 batarya, 2 makineli tüfek bölüğü, 10 süvari bölüğü ve 2 redif taburu mevcuttu.⁷⁴

23 Nisan'daki Cuma Selamlığı merasimi mutad bir biçimde gerçekleştirildi. Aslında Nazım ve Mahmud Şevket paşaların dürüst çalışmaları sayesinde sadrazam ve Hareket Ordusu arasında Sultan II. Abdülhamid'in tahtta kalması, seferberlik ilân edilmesi, isyanın elebaşlarının cezalandırılması ve garnizonun değiştirilmesi hususlarında bir uzlaşmaya varılmış gibi görünmekteydi. Ancak 23 Nisan 1909 öğleden sonra istenmeyen olaylar baş gösterdi. Büyük bir süvari müfrezesi Selamlık'taki merasime katılmak üzere her zamanki gibi Davutpaşa Kışlası'ndan Yıldız Sarayı'na doğru yola çıktıysa da kışlalarına dönerken Hareket Ordusu piyadeleri tarafından önleri kesildi ve kışlalarına girmelerine müsaade edilmedi. Süvariler ilerlemekte ısrar edince kısa süren bir çatışma yaşandı. Hafif bir direnişin ardından 23 Nisan öğleden sonra Hareket Ordusu piyadeleri Davutpaşa'daki süvari kışlasını ele geçirdi. Bunun üzerine Suriçi istikametine dönen süvariler askerî karakollardaki yoldaşlarına Hareket Ordusu askerlerini kastederek 'düşman'ın kışlalarını ele geçirdiğini bildirdi ve onları müdafaaya destek olmaya çağırdı. İstanbul'a akşam karanlığı çöktüğünde Suriçi ve Beyoğlu'ndaki tüm kışlalar direnmeye karar verdi.⁷⁵

Saat 22.00'de merkezdeki birlikler (6 tabur, 2 batarya ve 1 süvari alayı) Kâğıthane Deresi'ne inmeye başladı. Kâğıthane'nin kuzeyinde ve Maslak civarında bulunan birliklerse Zincirlikuyu'da toplanma emri aldı. Hareket Ordusu'nun genel ilerleyişi 24 Nisan sabah 03.50 civarında başladı. İlerleyiş, Yıldız'a doğru yürüyen en zayıf kol da dâhil olmak üzere dört ana koldan icra edildi.⁷⁶

Sağ kanattaki 1. Kol, Bakırköy'den kıyı boyunca ilerleyerek Yedikule'den Suriçi'ne girdi ve Avret Pazarı üzerinden Ayasofya ve Topkapı Sarayı'nı geçti. Bu kol, Bâbüali'ye varıncaya kadar hiç bir direnişle karşılaşmadı.⁷⁷

⁷⁴ TNA, FO 195-2323, Nr. 29, 29 Nisan 1909.

⁷⁵ TNA, FO 195-2323, Nr. 26, 25 Nisan 1909. Esasında Hareket Ordusu Büyük Halkalı karargâhında 21 Nisan 1909'da Birinci Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa'dan Mustafa Kemal Bey'e verilen sözlü emre göre Davutpaşa Kışlası'nın işgal emri daha 21/22 Nisan 1909'da verilmişti. Bkz. *Atatürk'ün Not Defterleri I: Hareket Ordusu Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal'in Not Defteri ile Hareket Ordusu Karargâhı Kayıt Defteri* (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2004), 39-40. Fakat taraflar arasında devam eden müzakereler bu işgalin 24 Nisan'da vuku bulmasına neden olmuştu.

⁷⁶ Ataşe Surtees ise raporunda işgalin 4 koldan yapıldığını belirtmektedir. Zekeriya Türkmen de aynı şekilde Hareket Ordusu'nun dört koldan İstanbul'a girdiğini belirtmektedir: "Beyazıt'ta Harbiye Nezareti binası ele geçirildi. Taksim ve Taşkılla'da çıkan çatışmalardan sonra Beyoğlu bölgesi de kontrol altına alındı. Kuşatılan Yıldız Sarayı karşı koymaksızın 24 Nisan'da teslim oldu." Zekeriya Türkmen, "Hareket Ordusu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVI (İstanbul 1997), s. 126. *Atatürk'ün Not Defterleri*'ne bakılırsa, Hareket Ordusu'na verilen emirlerde 5 kol ismi anılmaktadır: 1- Köprü Kolu, 2- Gülhane Kolu, 3- Topkapı Kolu, 4- Harbiye Nezareti Kolu ve 5- Fatih ve Langa Kolu. Bkz. *Atatürk'ün Not Defterleri I*, 255.

⁷⁷ 24 Nisan tarihli emre göre "Gülhane Kolu saat 7:30'da Bakırköy'den hareketle Yedikule-Aksaray yolu üzerinden Topkapı Sarayı üzerine gidecek ve Gülhane koluna mensup batarya, 15. Süvari Alayı'nın mürettep bölüğünden 20 atlı eşliğinde gece saat 8'de Bakırköy'den hareketle Yedikule ve Aksaray yoluyla Topkapı Sarayı'na gidecektir. Gülhane kolu kendi kumandanının tensibi veçhile Gülhane ve Topkapı Sarayı'nı işgal ve muhafaza edecektir." Bkz. *Atatürk'ün Not Defterleri I*, 255.

2. kol Davudpaşa Kışlası'nda ikiye ayrılarak (Fatih Kolu ve Langa Kolu⁷⁸) sırasıyla Topkapısı ve Edirne Kapısı'ndan Suriçi'ne girdi ve Şehzade Camii ile Fatih Sultan Mehmet Camii'ni geçerek Seraskerat'ta birleşti.

3. ve en önemli kol, Şişli Karakolu ve Pangaltı Askeri Mektebi üzerinden Taşkışla ve Taksim Kışlası'na doğru ilerledi. 2 Tabur'a Kurtuluş tarafından inerek Taksim Kışlası'na yaklaşmaları ve Kasımpaşa'yı gözlemlemeleri emredildi. Sadece 2 tabur ve 2 bölükten müteşekkil dördüncü kol, en az 5.000 kişi olduğu bilinen Yıldız garnizonuna karşı müdafaa pozisyonu almak üzere Balmumcu Çiftliği yakınlarına doğru hareket etti.

2 ve 4. kollar işgal edilen bölgelerde denetimin tesisi amacıyla özel olarak görevlendirildi. 3. kol, müdafaa hattı olan Maçka ve Taşkışla üzerinden Taksim'e uzanan isyancıların merkezine doğru ilerledi. 4 müfrezeye ayrılmış olan bu kol, önceleri Bükreş'te askerî ataşelik yapmış Mirliva Şevket (Turgut) Paşa tarafından komuta edilmekteydi.

Hareket Ordusu'nun 1 numaralı kolu Berlin Askeri Ataşesi Enver Bey komutasındaydı. Bu kol 2 dağ bataryası, 2 makineli tüfek bölüğü, 18. Nişancı Taburu ve Serez'deki redif taburu ile II/36 ve I/20 numaraları birliklerden müteşekkil idi. Alman Sefareti için tehlike yaratabilecek bir istikametten Taşkışla'ya doğru hareket eden bu müfreze hiç sahra topu bulunmamaktaydı.

Maçka'daki Silah Deposu'na doğru hareket eden 2 numaralı müfreze de Enver Bey'in komutasındaydı ve bu kol, Köprülü Redif Fırkası, 2. tabur ve 1 seri ateşli sahra topu bataryasından müteşekkil idi. 3 numaralı müfreze Binbaşı Muhtar Bey komutasında, I/24, IV/II, 7. Süvari Alayı'nın 1 bölüğü ile 1 makineli tüfek bölüğünden müteşekkil olup görevi Taksim Kışlası ve civarını işgal etmekte.

Binbaşı Ali Hikmet Bey komutasındaki 4. müfreze ise VI. Nişancı Taburu, Kavala Redif Taburu, 7. Süvari Alayı'nın 3 bölüğü ile 2 seri ateşli sahra bataryası ve 1. Süvari Alayı'ndan müteşekkil halde Şişli Karakolu yakınlarına mevzilendi. Eyüp'ün yukarısındaki tepelere konuşlanan küçük bir seyyar kıta, kısa sürede Kâğıthane Kışlası'nı teslim olmaya zorladı ve Çatalca hattının son garnizonunu da ele geçirdi.

Mirliva Şevket Turgut Paşa, şafakta Beyoğlu'nu işgal emri aldı ve bu emir doğrultusunda sabah saat 4.00'te Şişli Karakolu'nu geçti. Şevket Paşa, Pangaltı'daki Mekteb-i Harbiye'ye vardığında, buradaki harbiye talebelerine, sefirleri ve sefarethaneleri korumak ve muhtelif muhafızlık hizmetlerini yürütmek adına Selanik Jandarması'na eşlik etmeleri emrini verdi. Askeri mektep talebeleri, emirleri yerine getirmek için derhal harekete geçti ve Taksim Kışlası, herhangi bir direnişle karşılaşılmadan geçildi.⁷⁹

---

⁷⁸ 24 Nisan 1909'da verilen emre göre bu iki kolun Rami Kışlası'ndan hareket edecekleri belirtilmektedir. "Fatih kolu Fatih Karakol ve meydanını işgal edecek Langa kolu oradan Langa'ya inerek, Yenikapı ve Kumkapı cihetlerini tarassut" edecekti. *Atatürk'ün Not Defterleri I*, 255.

⁷⁹ "Askeri mektep talebeleri gönüllü olarak Hareket Ordusu'na katılmış ve sokaklarda düzeni sağlamak, sefaretlere, bankaları ve diğer kamu kurumlarını korumak üzere muhafızlık vazifesini yürütmüşlerdi." W. M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey: A Diary* (London: Hodder and Stoughton, 1909), 99.

Dört müfreze de birbirini yakından takip etmişti. 4. Müfreze, Şişli dışında durarak, Zincirlikuyu-Maslak hattında keşif yaptı. Yürüyüş boyunca ele geçirilen esirler hakkında emirler çıkarıldı. Mirliya Şevket Turgut Paşa karargâhını Şişli'deki tramvayın yakınına kurdu.

Sabaha karşı saat 04.00'te Zincirlikuyu istikametinden birkaç tüfek atışı duyuldu. Beyoğlu tarafında saat 05.20'ye kadar her şey sakindi. Müfrezeler, Taksim Kışlası ve Taşkışla'ya doğru hareket ettiğinde sırasıyla Pangaltı'daki merasim meydanında ve Taksim Kışlası'nın batısındaki vadi ve yamaçlarda mevzilenmeye başladı.

Galata Sarayı, sabah saat 7.30'da Jandarma ve Pangaltı Harp Okulu talebeleri tarafından işgal edildi. Burada bulunan 100 asker kısa süren bir direnişin ardından tüfeklerini bırakarak teslim oldu. Beyoğlu ve Galata'daki diğer askerî karakollar da benzeri şekilde işgal edildi. Özellikle Karaköy Köprüsü'nün kuzey ucundaki Aziziye Karakolu hafif bir direnişin ardından teslim oldu. Peşisıra tüm sefaretlere, bankalara ve kamu binalarına muhafızlar yerleştirildi. Maçka'daki silah deposu sabah saat 04.30 civarında herhangi bir çatışma olmadan teslim alındı. Enver Bey, buraya derhal bir sahra topu getirterek Taşkışla'ya bakan vadiye konuşlandırdı. Çoğunluğu Selanik Avcı taburlarına mensup ve Anayasa'nın ilânı sırasında Meşrutiyet rejiminin muhafızları olarak sivrilen, fakat 31 Mart Vakası'nın kilit aktörlerinden olan Taşkışla müdafilerinin birçoğu, kışlanın pencerelerinden kaçarak Taksim'deki yoldaşlarına katılmaya çalışırken, Taksim Kışlası'nın Kuzey ucundaki Surp Agop Hastanesi civarındaki Hareket Ordusu birlikleri tarafından ya vurularak yere serildi ya da esir alındı. Maçka Müfrezesi'nden ödünç alınan dört sahra topu sabah saat 06.00'da ateşe hazır hale getirilmiş, Pangaltı ve Maçka istikametlerinden yürütülen iki saatlik bombardımanın ardından Taşkışla teslim alındı. Nişantaşı'ndaki Said Paşa ve Namık Bey Konakları, müdafilerin Hareket Ordusu topçularına açtığı top ateşinden dolayı şiddetli hasar aldı. Beyoğlu-Şişli yolu üzerinde yaklaşık 500 metre boyunca uzanan Taksim Kışlası ise yaklaşık 1.500 asker -topçu ve avcı erleri tarafından işgal edildi.⁸⁰

Taksim Kışlası'nın karşısındaki Topçu Merasim Meydanı'nın güneybatısında İtfaiye Kışlası, güneyinde kavşağa hâkim kilit bir mevkiye Polis Karakolu bulunmaktaydı. Garnizon, yukarıda bahsi geçen, Jandarma ve harp okulu talebelerinin geçişine her nedense müsaade etti ve komutanlarının emriyle kuzey kanadına beyaz bayrak çekildi. Bunun üzerine Kurtuluş Vadisi'nden aşağıya doğru inen bir Hareket Ordusu taburu (IV/II) sabah saat 07.00 civarında kışladakilerin düşmanca bir eylemde bulunmayacağını düşünerek vadinin güney yamacına tırmanmak ve Topçu Merasim Meydanı'na mevzilenmek amacıyla ilerlediği esnada, kışla pencerelerinden açılan tüfek ateşi ile 3 numaralı müfreze Komutanı Muhtar Bey'in de aralarında bulunduğu yaklaşık 20 kişi yere serildi. Bu çatışma Ataşe Surtees'in gözü önünde gerçekleşmişti.

Hareket Ordusu birlikleri bu beklenmedik ateş karşısında sinip ricat etmek zorunda kalınca derhal topçuların işe koşulmasına karar verildi. Şişli yolundaki üç dağ topu ateşe hazır hale getirilip dört sahra topu Tarlabası'na doğru çıkan yamaçlardan çatışma hattına çekildi. Kışladaki müdafiler de bir sahra topunu ateşe hazır hale getirmeye çabalarken bu teşebbüs, neticede ağır kayıplar veren Arnavutların cesur bir süngü hücumuyla bertaraf edildi. Bu esnada müdafiler, civar sokaklarda görülen herkese ateş etmeye devam eden, ahırları ve Polis Karakolu'nu işgal eden avcı ve topçu birliklerini dışarı püskürtmeyi başardı. Çatışmalar esnasında ataşe Surtees'in evine de birkaç mermi

⁸⁰ TNA, FO 195-2323, Nr. 29, 29 Nisan 1909.

isabet etmiş, hatta bir tanesi ataşenin yanında çatışmayı seyretmekte olan Amiral Sir Douglas Austin Gamble⁸¹'yi ıskalamıştı. İngiliz Albay Bonham ve Binbaşı Stephens da bir kapı aralığına sığınarak çatışmadan kıl payı kurtulmuşlardı. Ancak bu avcı erleri tedricen geri püskürtüldü ve dört sahra topu askeri karakolun 25 metre yakınına kadar getirildi. Karakol iki top mermisinden sonra teslim oldu. Diğer iki dağ topu Enver Bey'in emriyle Ermeni Mezarlığı istikametinden kışlayı tekrar topa tuttu. Saat 10:30 civarında kışlayı müdafaa eden birçok asker teslim olmuşsa da 50 kadar asker kışlanın bir köşesinde birkaç saat daha direndikten sonra silah bırakmak zorunda kaldı.

Ataşenin evinin bulunduğu Sıraselviler sokağındaki çatışmalar da oldukça çetin geçti. Çatışmalar esnasında Belçika Sefareti'nin karşısındaki Rum Zapyon Kız Lisesi dâhil çevredeki birçok binanın camı tuzla buz oldu. Bu binaların duvarlarında yoğun ateşin izleri görmek mümkündü. Çatışmalar esnasında sokağa çıkma cesareti gösteren birkaç sivil de ateş altında kaldı. Her iki taraftaki birlikler de son derece cesurca savaşmıştı ve sefaretlere ateş edilmemesine özellikle dikkat edilmişti. Beyoğlu'ndaki harekât son derece iyi planlanmış ve yürütülmüştü.

Öte yandan Hareket Ordusu'nun sağ kanadı Suriçi'ne doğru hızla ilerlemekteydi. Bu kol sabah 04.20'de Edirnekapı'dan şehre girerek Haliç üzerindeki köprüleri işgal etti, merkeze yerleştirilen ve her iki yöne bakan makineli tüfekler aracılığıyla Beyoğlu ve Galata'yı Suriçi'nden başarılı bir şekilde tecrit etti. Sabah 04.30 civarında bu kola bağlı güçlü bir müfreze Karaköy Köprüsü'nü geçerek Tophane'ye yaklaştı. Tophane'deki birlikler teslim olmaya yanaşmayıp ateş açınca buraya bir top getirildi. Birkaç top atışından sonra buradaki kışla teslim oldu, müdafilerin bir kısmı olay yerinde vuruldu.

Topkapı'dan Suriçi'ne giren kol, Fatih Camii'nin önünü işgal eden silahlı softalardan müteşekkil kalabalık bir grup tarafından engellenince 'teslim ol' uyarısına kulak asmayan yaklaşık 150 kişiyi vurdu ve birçoğunu derdest etti. Teslim ol çağrısına uyanlar ise esir olarak Seraskerat'a gönderildi. Hareket Ordusu'nun en sağdaki kolu ise neredeyse bir tabur asker tarafından korunan Bâbiâli'ye varıncaya kadar hiçbir direnişle karşılaşmadan ilerleyebildi. Bekir Bey komutasındaki 3. Ordu'nun 2 taburu Sultanahmet'teki Soğukçeşme Sokağı'ndan bölgeye intikal ederken Sadaret Dairesi'nin parmaklıklarından açılan ateşle karşılaştı. Ateşli direniş esnasında Hareket Ordusu askerlerinden bazıları oracıkta can verdi. Bunun üzerine Hareket Ordusu piyadeleri ricat etmek zorunda kaldı. Ancak 15 dakika sonra bu kez yanlarında iki topla Ayasofya istikametinden geri döndü. Çağaloğlu'ndan ve -birçok asker ile softanın sığındığı- Askeri Kulüp'ten yayılım ateşine tutulmalarına rağmen, direnişi kısa sürede bastırmayı başardı. Müdafiler, önde konuşlandırılmış olan topun oluşuna bir bomba fırlattı. Bomba infilak etti ve Hareket Ordusu'na mensup iki topçunun ölümüne neden oldu. Bu bombalı saldırı üzerine ateşlenen ikinci top, Askeri Kulübü'n kapısını havaya uçurdu. Ardından Hareket Ordusu askerleri içeri girdi ve müdafileri teslim aldı. Bu çatışmada Hareket Ordusu'nun kaybı 15 ölü ve yaralı oldu. Ayrıca İran Sefareti de çatışma esnasında bir miktar hasar aldı.

Üsküdar'daki Selimiye Kışlası'nda bulunan birliklerin isyancılara sempati duydukları bilindiğinden, 8 tabur, 3-4 sahra bataryası ve dağ topçusundan müteşekkil bir kuvvetin 12 adet Şirket

---

⁸¹ İngiliz Amiral Douglas Gamble (1856-1934), Osmanlı donanmasını islah etmek amacıyla İngiliz askeri heyetinin başında 2 Şubat 1909'da İstanbul'a gelmişti. Bkz. Necdet Aysal, "II. Meşrutiyet Dönemi'nin Toplumsal Bir Yardım Kuruluşu: Osmanlı Donanma Cemiyeti," *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 6/9 (2020): 107.

vapuruyla karşıya geçmesi emredildi. Bahsi geçen birliklere Nasıç Taburu ve (Resneli) Niyazi Bey komutasındaki Ohri gönüllüleri de dâhil edildi. Bu birlikler Kalamış'ta karaya çıktı. Birlikler Selimiye Kışlası'na doğru ilerlerken aniden bir pistol patlayınca, ses bazı askerlerin dar sokaklarda pusuya düşürüldükleri izlenimine kapılmalarına ve can havliyle silahlarına sarılmalarına neden oldu. Askerler panikle etrafa gelişigüzel ateş açınca civardaki bir kaç sivil oracıkta hayatını kaybetti, 15 kişi de yaralandı. Daha sonra Selimiye Kışlası, Süleyman Paşa'nın tavsiyesi üzerine Hareket Ordusu birliklerine teslim oldu. Peşisıra kışladaki birçok askerın İzmit'e ve Veliâht Yusuf İzzettin Efendi'nin konağına firar ettiği tespit edildi. Firarilerin çoğu, 27 Nisan'da Eskişehir ve İzmit'e gönderilen bir tabur tarafından teslim alındı ve Üsküdar'a geri getirildi.

Yıldız'dan Beşiktaş'a inen yol üzerindeki Balmumcu Çiftliği yakınlarına, iki top yerleştirildi, Yıldız Sarayı ise tüm gün gözetim altında tutuldu. Taraflar arasında müzakerelerin devam ettiği bilinmesine rağmen garnizonda hiçbir hareketlilik yoktu. Hastanenin üzerinde dalgalanan Kızılay bayrakları birçok kişi tarafından teslimiyet simgesi olan beyaz bayrak zannedildi.

24 Nisan saat 17.00'ye kadar yaklaşık 1.000 kişi İhlamur Kasrı tarafındaki tarlalardan firara kalkıştıysa da bunların çoğu süvariler tarafından ya tutuklandı yahut oracıkta vuruldu. Böylece Yıldız Garnizonu, 25 Nisan 1909'da öğleden sonra tek bir askerın dahi burnu kanamadan resmen teslim oldu.⁸²

Ataşenin hesaplarına göre, 24 Nisan itibariyle İstanbul ve Üsküdar garnizonunda -an az 10.000 gönüllü dâhil- toplam asker sayısı 28.000'e yakınken Mahmud Şevket Paşa'nın emrindeki asker sayısı 23.000'i geçmemekteydi. Bu yüzden harekât biraz riskliydi. Ancak Mahmud Şevket Paşa haklı olarak Yıldız Garnizonu'nun hareketsizliğini hesaba katmış ve İstanbul'daki irticacıların aktif olduğunu bildiğinden daha fazla vakit kaybetmeksizin Payitaht'ı işgal etme riskini göze almak gerektiğini kabul etmişti. Ataşeye göre, isyancılar arasında karizmatik bir lider bulunmuş olsa ya da isyancılarla alaylı subaylar arasında bir ahenk ve uyum tesis edilebilseydi, İstanbul'da başarılı bir müdafaa yapmak mümkün olabilirdi.

Albay Surtees'e göre, Birinci Ferik Mahmud Şevket Paşa, Ali Rıza Paşa ve Mirliva Şevket Turgut Paşa kuşatma boyunca aldıkları bilgece kararlar ve Beyoğlu ile Galata'nın güvenliğini temin etmek adına tatbik ettikleri mükemmel tedbirler dolayısıyla her türlü övgüyü hak etmekteydi. Mahmud Şevket Paşa on yıl Von Der Goltz Paşa'nın maiyetinde bulunmuştu. Goltz Paşa'ya göre Mahmud Şevket Paşa şimdiye kadar karşılaştığı insanlar arasında en halis karaktere ve altın gibi bir kalbe sahipti. Mahmud Şevket Paşa yaşanan son olaylar sırasında kişisel servetinden yalnızca 3.000 lirayı ailesine ayırmışken 27.000 lirayı ise milli dava uğruna sarf etmiş, böylece bir asker ve vatansever olarak her şekilde itibarını arttırmıştı. 22 Nisan'da Mahmud Şevket Paşa'nın gelişine kadar komuta görevini üstlenen Hüseyin Hüsnü Paşa da başkomutanın emirlerini ifa ederken koruduğu düzen ve gösterdiği incelik için övgüden pay almalıydı. Vahşi görünümlü Hareket Ordusu redifleri ve gönüllülerinin nizami hareketleri ve hiçbir şekilde düzeni bozmamaları da ayrıca takdire şayandı.

⁸² Yıldız garnizonunun Hareket Ordusu tarafından tek bir askerın dahi burnu kanamadan teslim alınmasında, Hareket Ordusu tarafından sefaretlere, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne ve İstanbul halkına duyurulan beyannamelerinin yanı sıra Sultan II. Abdülhamid'in garnizon askerlerine kan dökülmemesini emretmesinin de büyük katkısı olduğu muhakkaktır. Bkz. İsmail Hami Danişmend, *Sadr-ı-a'zam Teyfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası* (İstanbul: İstanbul Kitapevi, Tarihsiz), 101-102.

Ataşeye göre, Hareket Ordusu'nun personel düzenlemeleri de mükemmeldi. Örneğin 24 Nisan sabahı erken saatlerde tüm fırıncı dkknları jandarmalar tarafından işgal edilmişti. Aynı zamanda ordu fırıncıları dkknlara girmiş ve birlikler için ekmek pişirmişti. Mavzer tüfekleri beklenildiği gibi her yönüyle tatmin ediciydi. Askerlerin üniformaları pejmürde, yırtık-pırtık olmasına rağmen her alay at ve arabalarla eksiksiz bir biçimde teçhiz edilmişti. Su dolu fiılar açık mavkiye boyanmış olduğundan kolayca bulunabiliyordu. Yaralılar derhal Beyoğlu'ndaki hastanelere kaldırılmış, bir kaç Ermeni hanım ilk yardım uygulamalarında alay cerrahlarına yardımcı olmuştu. Süvari atları küçük olmasına rağmen oldukça dayanıklı ve kuvvetliydi. Bataryalar iyi ve güçlü atlarla teçhiz edilmişti, koşum takımları yeniydi ve top atışları sratlı olmamasına rağmen isabetliydi. Yaşanan tüm bu olaylar sonrası Hareket Ordusu'ndan 120 l, 350 yaralı; asilerden ise 250 l, 600 yaralı olduğu tahmin edilmekteydi.⁸³

Surtees'in "Birliklerin demiryolu ile temerküzü başlığı" taşıyan raporunda, 16-24 Nisan 1909 tarihleri arasında II. ve III. ordulardan demiryolu ile Selanik'ten Çatalca'ya ulaşan birliklerin sayı ve listesi çıkarılmıştı. Bir Fransız şirketi tarafından yönetilen Selanik-İstanbul demiryolu hattı, Avusturya idaresinde olan ve lokomotiflerinin yetersizliği nedeniyle yolcu hizmetinin birkaç gün durma noktasına geldiği şark Demiryolu'ndan daha verimli çalıştığı ortaya çıkmıştı. Selanik-İstanbul hattı ya çok az gecikmeyle yahut hiç gecikme olmadan düzenli bir şekilde işlemişti.

Edirne'den 1 telgraf bölüğü ve 12 piyade taburu sonuncusu 19 Nisan'da Edirne'den ayrılan 7 trenle İstanbul'a nakledilmişti. Bunların yanı sıra 3 süvari alayı, 3 topçu bataryası ve zırhlı araç ve 1 makineli tüfek bölüğü de karayoluyla İstanbul'a sevk edilmişti.

Selanik hattından 32 trenle toplamda 638 subay ve 15.287 asker, 1.746 at ve 400 ton mühimmatın yanı sıra 8'i seri ateşli olmak üzere 51 top İstanbul'a sevk edilmişti. Netice itibariyle 16-24 Nisan arasında demiryolu hattından İstanbul'a toplam 772 vagon ile asker, mühimmat ve erzak nakledilmişti. Bir vagondaki ortalama asker sayısı ise 40'tı.⁸⁴

---

⁸³ TNA, FO 195-2323, Nr. 29, 29 Nisan 1909. Zekeriya Türkmen'e göre çatışmalarda Hareket Ordusu'ndan 49 kişi öldü, 82 kişi yaralandı; İstanbul'daki birliklerin l sayısı 230, yaralı sayısı ise 475'ti. Bkz. Türkmen, "Hareket Ordusu," 126.

⁸⁴ TNA, FO 195-2323, Nr. 33, 7 Mayıs 1909.

Sonuç

31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'nun İstanbul kuşatmasını son derece canlı tasvirler üzerinden ayrıntılı istatistiki verilerle ortaya koyan İngiliz Ataşemiliter Albay Herbert Conyers Surtees'in raporları yakın dönem Türk tarihinin anlaşılması açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. İngiliz taraftarlığı ile bilinen Sadrazam Kıbrıslı Kamil Paşa'nın İttihatçı subayların baskısı ve politikaya müdahalesi sonucunda görevden alınmasının İngilizler açısından olumsuz bir gelişme olduğu ortadadır. Ataşenin kaleme aldığı raporlarda da bunun izlerine rastlanmaktadır. Ayrıca ataşenin ifadelerinden, İngilizlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti ve cemiyete mensup subaylara karşı mesafeli olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Surtees, raporlarında 31 Mart Vakası'nın perde arkasındaki gerçek faillerinin kimler olduğuna dair, bir yerde doğrudan, birkaç yerde ise dolaylı imalarda bulunmaktadır. Örneğin bir raporunda doğrudan '31 Mart Vakası'nın önceden itinayla hazırlanmış ve teşvik edilmiş olduğunun açık olduğunu' belirtmekte fakat bunun perde arkasında kim ya da kimlerin bulunduğunu alenen ifşa etmemektedir. Surtees'in raporları, Türk tarihinin kaderini değiştiren 13-24 Nisan olayları hakkında son derece ilginç ayrıntılara erişmemizi de mümkün kılmaktadır. Örneğin meşrutiyetin muhafızı olarak İstanbul'a gönderilen avcı taburlarının 31 Mart Vakası esnasında birdenbire şeriatın ateşli müdafî kesilmesini ataşe dahi son derece ilginç bulduğunu raporuna kaydetmektedir. Ayrıca, raporlarında isyanı tetikleyen avcı taburlarına yüklü rüşvet verildiğine işaret etmekte ancak bu rüşvetin kim ya da kimler tarafından verildiğine ne yazık ki değinmemektedir. Mahmud Şevket Paşa, Hareket Ordusu'nun başında İstanbul surlarına dayanmışken, müdafaa mevkiindeki dönemin Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa ile I. Ordu Kumandanı Nazım Paşa'nın iyi ilişkiler içinde olması da ataşenin dikkatini çeken sıra dışı ayrıntılar arasındadır. Surtees'in Hareket Ordusu'nun zaferinin kesinleştiği 24 Nisan'da Mahmud Şevket Paşa, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa ve Hüseyin Hüsnü Paşa'ya birdenbire methiyeler düzmeye başlaması da kayda değer bir ayrıntıdır. Ataşe, sefire sunduğu raporunda adeta 'bu çatışma kesin olarak sona erdi ve Birleşik Krallık bundan böyle bu askerlerle ve onların temsil ettiği Osmanlılık ideolojisiyle muhatap olacaktır' imasında bulunuyor gibidir. 24 Nisan'dan sonra Mahmud Şevket Paşa'nın milli davaya ne denli adanmış bir subay olduğunu tasvir ettiği satırlar ile Mahmud Şevket Paşa ile Goltz Paşa arasında kurmuş olduğu bağlantılar, sefire 'imparatorluk hâlâ Alman tesiri altında' mesajı vermeye matuf gibidir. Ataşenin, Hareket Ordusu'nun tertip, komuta ve eylem planına sitayişlerde bulunduğu satırlarsa İngiliz Parlamentosu'nun bundan böyle 'hangi ata' oynaması gerektiği konusundaki şüpheleri tamamen ortadan kaldırır niteliktedir.

II. Meşrutiyet'in ilanı sadece ordudaki mektepli-alaylı çatışmasını gün yüzüne çıkarmakla kalmamış aynı zamanda yaşanan politik rejim değişikliğinden hoşnut olmayan mutlak monarşi taraftarı muhafazakâr kesimler ile meclis, seçim, eşitlik ve hukukun üstünlüğü prensiplerini benimseyen yenilikçi kesimler arasındaki fikir ayrılıklarını da gün yüzüne çıkarmıştır. İmparatorluğu iki ana hizbe bölen bu süreç bir taraftan basın aracılığı ile kışkırtılmış öte yanda orduda çatlak seslerin daha da yükselmesine neden olmuş neticede patlak veren 31 Mart Vakası ve muhalif basında çıkan meşrutiyet karşıtı söylemler Hareket Ordusu'na anayasa ve meclisi muhafaza etmek için İstanbul'a yürüme gerekçesi vermiştir. Kuşatma sonrası imparatorlukta yalnızca II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı değil aynı zamanda yaklaşık 600 yıllık mutlak monarşi idaresi de tamamen son bulmuştur. Meşrutî monarşi idaresinde yaygınlık kazanan meclis, anayasa, hukukun üstünlüğü, seçim ve oy gibi, döneme damgasını vurmuş kavramlar ise 29 Ekim 1923'te ilân edilen Cumhuriyet'in temelini oluşturmuştur.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

a. The British Library (TBL)

IOR/L/MIL/17/16/24. Tekin Alp. *The Turkish and Pan-Turkish Ideal*, Admiralty War Intelligence Division. İstanbul: 1917.

b. İngiliz Milli Arşivi/The National Archives (TNA)

Cabinet Office (CAB) 37/99/61.

Foreign Office (FO)195-2323, Nr. 10, 11, 13, 14, 15, 17, 20, 21, 24, 25, 26, 29, 33.

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

(Atatürk), Mustafa Kemal. *Nutuk*. II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.

Akşin, Sina. *31 Mart Olayı*. Ankara: Sinan Yayınları, 1972.

Alkan, Ahmet Turan. “Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları”, *Osmanlı Özel Sayısı I: Siyaset ve Teşkilat, Yeni Türkiye*, VI, Ankara: 2000.

Atatürk'ün Not Defterleri I: Hareket Ordusu Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal'in Not Defteri ile Hareket Ordusu Karargâhı Kayıt Defteri. Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2004.

Avcioğlu, Doğan. *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013.

Aysal, Necdet, “II. Meşrutiyet Dönemi'nin Toplumsal Bir Yardım Kuruluşu: Osmanlı Donanma Cemiyeti”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 6/9 (2020): 103-120.

Aysal, Necdet. “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 37/38 (2006): 15-53.

Birinci, Ali. “31 Mart Vak'asının Bir Yorumu”, *Türkler Ansiklopedisi, XIII* (İçinde). Ed. Hasan Celâl Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Borak, Sadi. “31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine Çeşitli Yorumlar ve Atatürk ve Hareket Ordusu Üzerine Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Bir Makalesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8/23 (1992): 357-372.

Çalen, Mehmet Kaan. “II. Meşrutiyet Döneminde Üç Tarz-ı Siyaset”. *Osmanlı Tarihi Araştırmaları II: II. Meşrutiyet*, Ed. Saime Selenga Gökğöz ve Ahmet Oğuz. İstanbul: Kriter Yayınları, 2020: 131-154.

Çaycı, Muhammet Emin. “Osmanlı Basımında 31 Mart Olayı.” Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.

Çetin, Atilla. “Kıbrıslı Kâmil Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi XXV* (Ankara 2022), ss. 391-393.

Çoşkun, Mustafa. “Mevlânzâde Rıfat Bey'in Gazetecilik Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri.” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.

Danişmend, İsmail Hami. *Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*. İstanbul: İstanbul Kitapevi, Tarihsiz.

- Derviş Vahdeti. *Volkan Gazetesi 1908-1909, Tam ve Aynen Metin Neşri*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.
- Ertekin, Ferdi. “31 Mart Vakası Sonrası Hareket Ordusu’yla İstanbul’u Kuşatan Manastır Milli Taburu’nda Görevli Bir Subayın Günlüğü.” *Harp Tarihi Dergisi* 6 (Aralık 2022): 65-94.
- Ertekin, Ferdi. *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022.
- Güresin, Evcet. *31 Mart İsyanı*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1998.
- Karaman, Mehmet Ali. *Belgeler, Bulgular ve İlişkilerle 31 Mart’ın Şifreleri*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler Yayıncılık, 2023.
- Kansu, Aykut. *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*. Çev. Selda Somuncuoğlu İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922)*. İstanbul: İsis Yayınları, 1999.
- L’Écho de Paris. 14 Nisan 1909, Nr. 9020.
- Ramsay, W. M. *İsyan Günlerinde İstanbul: Bir İngiliz Arkeoloğun Gözünden 31 Mart İsyanı*, Yay. Haz. Dr. Selim Ahmetoğlu. Çev. Gökçenur Şehirli Kürcüoğlu. İstanbul: Timaş, 2019.
- Ramsay, W. M. *The Revolution in Constantinople and Turkey: A Diary*. London: Hodder and Stoughton, 1909.
- Şen, İsmail. “Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa (1832-1913)”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1995.
- Tiryaki, Yunus Emre. “Hatıratlarda II. Meşrutiyet’in ilanı ve 31 Mart Vak’ası”, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2016.
- Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler I: İkinci Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Türkmen, Zekeriya. “31 Mart İsyanı ve Osmanlı Meşrutiyetine İndirilen Darbe: Ordu-Siyaset İlişkilerine Sultan V. Mehmed Reşad Döneminden Bir Bakış.” *Sultan V. Mehmet Reşad ve Dönemi*, 2, (İstanbul 2018): 518-563.
- Türkmen, Zekeriya. “Hareket Ordusu”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* XVI (İstanbul 1997), ss. 125-127.

3. İnternet Kaynakları

- İslamcı Dergiler Projesi, “Volkan.” Son Güncelleme 20 Aralık, 2023. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/91/volkan>.
- Türkmen, Zekeriya. “Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal.” Erişim 3 Kasım, 2023. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/hareket-ordusu-ve-kurmay-yuzbasi-mustafa-kemal/>
- Yüceer, Nâsır. “31 Mart Vakası.” Erişim 22 Ekim, 2023. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/31-mart-vakasi/>

From the New Order to the Benevolent Event – Making Children’s Education Compulsory in the Ottoman Empire, 1808 – 1826

Nizam-ı Cedit'ten Vaka-i Hayriye'ye Osmanlı İmparatorluğunda Çocukların Eğitiminin Mecburi Hale Getirilmesi, 1808-1826

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Vehbi Baysan
İbn Haldun Üniversitesi
vbaysan@gmail.com

Başvuru/Submitted:
8 Ocak 2024

Kabul/Accepted:
4 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1416648](https://doi.org/10.21021/osmed.1416648)

Atıf/Citation:

Baysan, V. "From the New Order to the Benevolent Event – Making Children’s Education Compulsory in the Ottoman Empire, 1808 – 1826", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 28-54.

Benzerlik / Similarity: 16

Abstract

Sultan Mahmud II's era witnessed a gradual transition of the centuries-old classical Ottoman education system that was controlled by the ulama into a state administration by the announcement of an imperial decree in 1824. Although this significant change was the third in Europe, it has not been a specific topic for academic research so far. As the documents from the Ottoman archives confirm, the Sultan's efforts concerning children's basic education began almost a decade earlier. He was concerned about the deteriorating quality of the education system. Based on the primary sources, this study aims to portray the historical background and the official transfer of children's education under state control. This decree did not only make children's education compulsory but also displayed families' bad habit of letting little children work instead of sending them to school. According to the imperial decree, children started working at a very early age and did not learn the basics of their religion, and when they grew up, they did not go and educate themselves either. Sultan instructed authorities to prevent child labor and ensure children attended schools learning the basics of their religion. In effect, children's education became the collective responsibility of not only the families but also imams, school teachers, neighborhood administrators, and judges.

Keywords: children’s education, compulsory education, Ottoman education, Turkish history of education.

Öz

Sultan II. Mahmud dönemi, ulama tarafından kontrol edilen klasik Osmanlı eğitim sisteminin 1824'te ilan edilen ferman ile devlet yönetimine kademeli bir geçişin başlangıç dönemidir. Bu büyük değişim tarihsel olarak Avrupa'da Prusya ve İsveç'in ardından üçüncü olmasına rağmen, şimdiye kadar bir akademik araştırma konusu olmamıştır. Aslında Osmanlı arşiv belgeleri, Sultan'ın çocukların temel eğitimi konusundaki çabalarının neredeyse on yıl önce başladığını göstermektedir. Kendisi eğitim sisteminde kalitenin bozulması ile ilgili endişeler taşımaktaydı. Bu çalışma birincil kaynaklara dayanarak çocukların eğitiminin devlet kontrolü altına geçmesinin tarihsel arka planını tasvir etmeyi hedeflemektedir. Bu ferman sadece çocukların eğitimini zorunlu hale getirmekle kalmamış, aynı zamanda ailelerin kötü alışkanlıklarından olmak üzere küçük çocuklarını okula göndermek yerine çalıştırdıklarını da ortaya koymuştur. Fermana göre çocuklar çok küçük yaşta çalıştırılmaya başladığından temel din eğitimi almamakta, ileri yaşlarda da gidip kendi eğitimlerini tamamlamamaktaydılar. Sultan, yetkililere çocuk işçiliğini önlemeleri ve çocukların okullara giderek dinlerinin temel ilkelerini öğrenmelerini sağlamaları talimatını vermiştir. Sonuç olarak, çocukların eğitimi sadece ailelerin değil, aynı zamanda imamların, okul öğretmenlerinin, muhtarların ve kadıların ortak sorumluluğu haline geldi.

Anahtar Kelimeler: çocuk eğitimi, mecburi eğitim, Osmanlı eğitim, Türk eğitim tarihi.

Introduction

Since the second ruler of the Ottoman Empire, Orhan Gazi, opened the first madrasa/medrese in the town of Iznik (Nicaea), education, predominantly in Islamic curriculum, had been under the jurisdiction of religious scholars, the ulama. Throughout the history of the Ottoman Empire, the sultans demonstrated a keen interest in expanding the teaching and learning system; as a result, numerous large and small medreses were built. These medreses were mainly concentrated in larger towns and administrative capitals, such as Bursa and Edirne, and attracted many individuals who perceived them as the path to a promising career, while others pursued a traditional religious education. For the same reasons, the capital, Istanbul, became an attractive center of education for centuries, with little organizational change after Sultan Mehmed II and Sultan Suleyman built grander medrese structures in Istanbul in the 15th and 16th centuries, respectively.

In the 19th century, the Ottoman Empire underwent a substantial modernization process that was often in parallel with the changes occurring in continental Europe. In this era, the military was redesigned, armies were restructured, bureaucracy was reshaped, and new bureaucratic institutions were established. The changes were seen as indispensable, and the state apparatus was reformed under a totally new concept. However, at times, some sectors of society perceived the transformations as an existential threat and moved to strengthen their opposition. Sultan Selim III's *Nizam-ı Cedid* (New Order) reforms are a good example of a widespread opposing reaction, as the Janissary army merged their power with certain powerful ulama and eventually started an uprising. The Sultan was not able to cope with the scale of the rebellion or to counter the revolt; hence, he was dethroned and, a year later, was executed by his Janissary opponents. His successor, Sultan Mahmud II, inherited an empire in 1808 in which reforms were detested, and most sections of the army were on alert. Having witnessed his ill-fated predecessor who was unable to escape beheading, the Sultan must have been vigilant about the potential consequences of certain decisions on reforms.¹ At the same time, Sultan Mahmud II must have been well aware of the cost of inaction.

Sultan Mahmud II was persistent and issued repetitive instructions in the form of imperial decrees announcing compulsory basic education for children and introducing new regulations prohibiting child labour. Aiming to prevent 'parents' unscrupulousness' and send young children back to school, this imperial decree served as an important cornerstone in the Ottoman Empire's history of education. Overall, the decree highlighted a serious social problem, as families were letting their children work as apprentices with artisans at a young age instead of sending them to school. Thus, children grew up without learning the basics of their religion, and later in life, they did not develop an interest in going back to school to receive an education. Sultan Mahmud II's earlier warnings regarding this subject evidently seem to have been largely ignored, and the situation had not changed in Ottoman society. As this paper will demonstrate below, ten years earlier, in 1814, the Sultan issued an imperial decree instructing the authorities to open schools for children and to report back to Istanbul on the conditions of the waqfs, which were explicitly founded to take care of schools and mosques. In the same decree, he interestingly demanded people to pray five

---

¹ Ibrahim Vehbi Baysan, "State Education Policy in the Ottoman Empire during the Tanzimat Period (1839-1876" (Ph.D. Thesis, U.K., Manchester University, 2004), 37.

times a day together at mosques, as well. Apparently, this was because some people did not fully comprehend their own religion, abandoned its practices, and continued deserting mosques.

This paper will rely on a series of previously less-known imperial decrees concerning children's basic religious education between 1808-1826. These decrees signify Sultan Mahmud II's long-term planning, persistence, and continuous efforts to regulate children's education. The focus of this research, however, will be on the decrees announced in late 1824 and early 1825, respectively, that eventually set the foundations of state intervention over basic primary education. These decrees prohibited children's employment both by artisans and at the government offices within the Ottoman state. As will be demonstrated below, these announcements were not circumstantial but rather final versions of proclamations making structural changes in the field of education. The research is mainly based on studying, in its original language, the manuscripts of imperial decrees from the Ottoman archives. Following extensive searches both in the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Turkey/T.C. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı* (henceforth BOA) and in the Istanbul's Mufti Court Records Archives/*Istanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi*, the author of this research has successfully located the original content of the imperial decree issued in late 1824. Hence, this paper is built on to study official documents found in the Ottoman archives and the interpretation of related official texts focusing on the fragmented records in the archives related to the announcement of compulsory basic religious education during the reign of Sultan Mahmud II. As to critically approach the sources, a systematic content analysis methodology is used in this study. This is to say that in order to determine the administrative and/or political message(s), the structure of official communication language and thematic, as well as symbolic references in the text, have been scrutinized together with the surrounding political climate.

Furthermore, based on the archival information gathered, this paper emphasizes that the system of basic religious education, which was traditionally under the jurisdiction of the ulama, was not successful and was in drastic decline. At the beginning of the 19th century, it seems the ulama were not efficiently conducting educational services, as was expected of them at the primary level. Hence, this paper demonstrates that the subject of children's basic religious education was a decade-long campaign by the Sultan, who most likely intended to restructure the educational system to establish control over society as a strategic policy. Here, the basic argument is that these imperial decrees highlighted certain problems and attempted to correct them. Additionally, they also aimed to establish state authority over the educational system gradually.

The announcement also represents a major step towards taking children's basic education under state control. However, as will be seen below, this particular subject somehow did not reasonably attract the attention of researchers in the field. It is worth mentioning that the decree was also in line with remarkable developments in Europe in the field of education. It is worth emphasizing that historically, only a few states introduced compulsory education before the declaration of the imperial decree in 1824. In 1763, Prussia was the first state to declare 7-8 years of compulsory primary education for children between the ages of 6 and 13 or 14. Frederick the Great 'sought to raise the quality of instruction' and described 'the methods of instruction to be used and the subject

matter to be taught',² and the 'system was managed by the Lutheran clergy until the beginning of the twentieth century'.³ In December 1774, the General School Ordinance (*Allgemeine Schulordnung*) was announced, thus making schooling compulsory for all children between the ages of six and twelve in Austria.⁴ In 1814, Denmark introduced seven years of compulsory three-day-per-week education for children between the ages of 7 and 14.⁵ After the Ottoman Empire's announcement, compulsory education was introduced by Sweden in 1842, Norway in 1848, and Austria in 1869. Most dominant powers, such as England and France, resisted the concept of 'mass schooling'.⁶ during this period.⁷

However, early academic works in the European field of the history of education focused on 'transnational similarities', especially paying attention to the institutionalization of mass schooling and the creation of rules and regulations for compulsory education. In this new concept of making schooling compulsory, education emerged as one of the most important social rights⁸ and it was encouraged.⁹

1. A Brief History of Education in the Ottoman Empire

Since the establishment of the Ottoman Empire, Sultans traditionally valued education and demonstrated fairly considerable interest in offering their support for its further development and expansion. The 15th-century Ottoman chronicle Aşık Paşazade reported that the successor to the founding father of the Empire, Orhan Gazi (d. 1362), opened the first Ottoman medrese in 1331 in Iznik (Nicaea) after declaring the city to be the capital of the Ottoman Empire.¹⁰ After the formation of the first medrese, there were two major turning points in the Ottoman Empire's history of education; the first turning point was during the time of Sultan Mehmed II (d. 1481), the Conqueror, who made a major investment in central Istanbul and built a complex of eight medreses called *Sahn-ı Seman* between 1463 and 1470.¹¹ Although different from today's understanding, these medreses represented earlier examples of the class system. As was the custom, the age among adults was irrelevant for attending these medreses. Education was based on the complexity of the texts in the curriculum; students went to upper levels after successfully learning easier texts or books.¹² The second turning point came almost one hundred years later, between 1550 and 1557. Sultan Suleyman

² I.N. Thut and Don Adams, *Educational Patterns in Contemporary Societies* (New York: McGraw-Hill, 1964), 80–81.

³ Yasemin Nuhuğlu Soysal and David Strang, "Construction of the First Mass Education Systems in Nineteenth-Century Europe," *Sociology of Education* 62, no. 4 (1989): 278.

⁴ James Van Horn Melton, "The Theresian School Reform of 1774," in *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*, ed. J. Collins and K. Taylor (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 57.

⁵ Christian Larsen, "A Diversity of Schools: The Danish School Acts of 1814 and the Emergence of Mass Schooling in Denmark," *Nordic Journal of Educational History* 4, no. 1 (2017): 3–28.

⁶ F.O. Ramirez and J. Boli, "The Political Construction of Mass Schooling: European Origins and Worldwide Institutionalization," *Sociology of Education* 60, no. 1 (1987): 4.

⁷ Peter Flora and et al, *State, Economy, and Society in Western Europe 1815-1975 a Data Handbook Volume I: The Growth of Mass Democracies and Welfare States* (London: Palgrave Macmillan, 1983), 2.

⁸ Thomas Humphrey Marshall, *Citizenship and Social Class and Other Essays* (Cambridge: Cambridge University Press, 1950), 25.

⁹ Alfred Marshall, *Alfred Marshall's Lectures to Women: Some Economic Questions Directly Connected to the Welfare of the Laborer*, ed. Tiziano Raffaelli, Eugenio Biagini, and Rita MacWilliams Tullberg (UK: Edward Elgar, 1995), 158.

¹⁰ (Derviş Ahmed) AşıkPaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, ed. Kemal Yavuz and Yahya Sarac (Istanbul: İstanbul Koç Kültür Sanat Tanıtım, 2003), 9.

¹¹ *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Türk Vakfiyeleri No.1 (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938).

¹² Murat Belge, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür* (Istanbul: Bilgi University, 2008), 215.

(d. 1566), the Lawgiver, had the vast Suleymaniye Mosque complex built, in which specialist medreses offered higher education in the fields of medicine and several branches of Islamic studies.¹³

It is notable that education was also seen as an essential instrument to administer restraint and social order in the Ottoman Empire. Through education, obedience to authority and respect for rules and regulations were inculcated, and morality was a foundational element. Educating children, in general, served two major purposes: teaching them the basics and essentials of religion (*ta'lim*) and teaching them manners (*terbiye*). Although there was no centralized authority, as mentioned earlier, education had long been viewed as the responsibility of the Ottoman religious scholars, the ulama. The number of medreses increased dramatically in the 17th and 18th centuries; for example, the total number of medreses in Istanbul almost doubled.¹⁴ The curriculum was primarily based on religious scholarship, which the ulama were authorized to develop and implement. Entirely under the ulama's jurisdiction, courses were designed; the upper-level theological seminaries called the medreses, were regulated; books for teaching were selected; and the appointment of teachers was organized. In this system, student admission to higher levels depended not on age but on merit; students were expected to demonstrate their learning of appointed books to pass successfully. The difficulty of these books increased significantly at upper levels.

Prior to attending medreses, children would go to primary-level schools for basic education. It is worth mentioning that legally, there was no standard age restriction for starting to attend these schools; however, the average age was estimated to be 5 or 6 years old. Usually, one-room elementary schools were given various names, such as '*mahalle mektepleri*/neighbourhood schools', '*mekteb-i sıbyan*/children's school', '*daru's-sıbyan*/house of children', '*muallim-hane*/house of teachers', '*mekteb-hane*/school house', '*daru'l-ilm*/house of knowledge' and '*daru't-talim*/house of learning'.¹⁵ In these primary-level schools, along with learning the Kuran, children would also study simple religious texts, such as *İlmihal*, *Mızraklı İlmihal*, and *Durr-i Yekta*, to begin learning the basics of Islam. Children would study *Subha-i Sıbyan* and *Tuhfe-i Vehbi* to memorize vocabulary and learn the meanings of religious terminology. *Karabaş Tecvidi* would also be studied to read the Kuran according to some basic methods.¹⁶

The medreses were attached to local mosques or masjids, which charitable establishments, the waqfs supported. The waqfs would be established for various pious causes and be supported by voluntary donations. Although the waqfs had to be non-profit organizations, depending on the charter, these establishments could be involved in commercial activities, such as renting out properties. Moreover, so far as the finances were concerned, the ulama controlled the income of the waqfs and were financially independent in the implementation of their teaching and learning policies.

During the late 18th century, there was a major shift in the perception of education. The repeated defeats of the Ottoman Janissary army in the seventeenth and eighteenth centuries and the

---

¹³ Kemal Edip Kürkçüoğlu, ed., *Suleymaniye vakfiyesi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1962).

¹⁴ Madeline Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Studies in Middle Eastern History 8 (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988), 205–20.

¹⁵ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1964), 6.

¹⁶ Abdülaziz İbn Cemalettin, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 62.

advancement Europe had achieved in war technology and tactics forced the Ottoman Sultans to restructure their policies strategically. The Sultan's attention was directed toward the establishment of military-technical schools in the Empire with the aim of strengthening the army. In Europe, technical advancements came with the Industrial Revolution and its applications to warfare technology, which gave distinct advantages and superiority to its armies. Once among the strongest military powers in Europe, the Ottoman Empire had decayed internally, and a 6-year-long war with Russia ended with a diminishment of both prestige and territory in 1774. Thereafter, the Ottomans had to wage war in defense against attackers, contrary to their formerly offensive policies. Thus, Sultan Mustafa III (d. 1774) ordered establishing a military technical school, and in November 1773, a marine school called *Mühendishane-i Bahri-i Hümayun* was opened.¹⁷ The French officer, François Baron de Tott, who spent several years in Istanbul as a military adviser to Sultan Mustafa III, offered a detailed account of the formation of technical military education during that period in history.¹⁸ A few years after the formation of the marine school, the reformist Sultan, Sultan Selim III, established a war school called *Mühendishane-i Berri-i Hümayun* in May 1795.¹⁹

2. Start of a New Era – Sultan's Interest in Children's Basic Religious Education

Sultan Selim III (d. 1808) came to the throne in April 1789 during the war with Russia (1787-1791), and soon afterward, he announced a program of reforms known as the *Nizam-ı Cedid* (New Order). The reform package included regulating provincial administration, new taxation to finance the reforms, and, more importantly, forming a new Western-style military corps. However, the *Nizam-ı Cedid* did not have widespread recognition, and it was not well received, particularly by the traditional Ottoman Janissary army. This reform package was so unpopular that, ultimately, in 1807, the Janissaries joined their power with religious scholars, the ulama, and local notables, the *a'yan*, and triggered a rebellion in Istanbul. Days of unrest led to the dethroning of Sultan Selim III in May 1807, and he was replaced by his cousin Sultan Mustafa IV. Almost a year later, in July 1808, during the counter-revolution, the Janissary rebels executed Sultan Selim III in the courtyard of the Topkapı Palace. After a brief period of turmoil, and with the help of loyal army General Alemdar Mustafa Pasha, Sultan Mustafa IV was removed, and Sultan Mahmud II (d. 1839) was enthroned. A few months later, Sultan Mahmud II ordered the execution of Sultan Mustafa IV, and he became the sole representative of the Ottoman dynasty. However, Sultan Mahmud II and his supporters within the military and the bureaucracy were unable to initiate the necessary structural reforms that the state apparatus urgently needed. This was due to the dominance and continued pressure as well as threats received from strong members of the Janissary army and a portion of the ulama, who resisted the 'change'. Nevertheless, the Sultan continued his interest in further improving conditions of primary education and facilitating young children's access to basic religious learning.

In the meantime, Sultan Mahmud II focused his efforts on developing policies to tackle chronic fiscal problems in order to rescue the treasury in crises. This was because, with the formation of the *İrad-ı Cedid Hazinesi* (Treasury of New Revenues) in 1793, the Ottoman fiscal system entered a

¹⁷ Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun* (Istanbul: Karabet Matbaası, 1895), <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=243587&dkymId=60466>.

¹⁸ François Tott, *Memoirs of the Baron de Tott on the Turks and the Tartars*, vol. 1 (Dublin: L.W., J.C and R.M, 1785), 172.

¹⁹ T.H. Abdullah, *İstanbul'un uzun dört yılı (1785-1789): Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi Tarihi* (Istanbul: Tatar Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2003), 237–39.

‘transitional period’, which lasted until the declaration of major reforms, the *Tanzimat Fermanı* in 1839. The Ottoman administration tried desperately to find ways to acquire new revenues for the treasury.²⁰ During this phase, independent treasuries were set up to support military expenses as part of the reform policy. This era had ‘multiple treasury systems’ until the *Defterdar* (Director of Finances) was replaced by the *Maliye Nezareti* (Ministry of Finance) in 1838.²¹

Decades of protracted wars, military defeats, coups d’état, and the Serbian, as well as Greek revolts, combined with financial and political crises, inevitably created an economic downturn. These factors turned Sultan Mahmud II’s reign into a highly challenging period for the Empire and the central government.²² It is safe to say that during the first half of Sultan Mahmud II’s reign, the Ottoman bureaucracy critically suffered from fragmentation and ineffectiveness. Ottoman provincial administrators and the provincial notables, the *a’yan*, took advantage of this state of weakness in the central administration, as they were reluctant to send their tax revenue contributions to Istanbul. After a series of meetings with the *a’yan*, the grand vizier was able to strike a deal called the *Sened-i İttifak* (the Charter of Alliance) in October 1808. Although signing the charter was a success, whether the *a’yan* fully complied with it in the years that followed is debatable.

Despite all these difficulties, Sultan Mahmud II continued the philanthropic tradition of supporting teaching and learning, as well as demonstrating personal support for children’s basic education. At certain events and occasions, the Sultan customarily distributed pocket money and various gifts amongst schoolchildren and their teachers. For example, in February 1809, the distinctive tradition of serving *pilav ve zerde* (rice dish and rice turmeric pudding) at the Sublime Porte (*Babıali*) was organized, and school children were invited to the occasion.²³ In another instance, the birth of Sultan Mahmud II’s son Murad in January 1812 was celebrated and turned into a public event. On this occasion, assorted presents were distributed to teachers and students at schools in Istanbul.²⁴ In some instances, the Sultan also distributed gifts and pocket money in support and promotion of learning and teaching without waiting for a special occasion. In December 1815, as beneficence, the Sultan ordered the distribution of one kuruş to each pupil and 15 kuruş to each school teacher at 186 primary schools within the districts of *Eyüb*, *Galata*, *Kasım Pasha*, *Tobhane* and *Üsküdar* in Istanbul.²⁵ Certain political incidents were also turned into public events, such as in November 1817, when gifts were distributed at schools as a symbol of Sultan’s generosity on the occasion of capturing the rebel leader Abdullah bin Sa‘ud in the town of *Dar‘iyya*, in today’s Saudi Arabia and bringing him to Istanbul.²⁶ Even on the occasion of the prayer for rain (*istiska*) after a drought in September 1820, some pocket money was distributed amongst schoolchildren in Istanbul and its districts of *Eyüb*, *Galata*, and *Üsküdar*.²⁷ The Court Historian (*Vak‘a-nivis*) Esad

---

²⁰ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat’a Mali Tarih)* (Istanbul: Alan yayınları, 1986), 236–43.

²¹ Erol Özvar, “‘Finances and Fiscal Structure,’” in *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston and Bruce Masters, Facts on File Library of World History (New York, NY: Facts on File Publishing, 2009), 218.

²² Sevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2000), 188–200.

²³ BOA, *C. MF*, 80/3987.

²⁴ BOA, *C. MF*, 105/5223.

²⁵ BOA, *HAT*, 668/32602, *HAT* 411/21391.

²⁶ BOA, *HAT*, 1351/52796.

²⁷ BOA, *C. IKTS*, 39/1906.

Efendi informed us that after suppressing the Janissary uprising in June 1826, the Sultan gave away 75 thousand kuruş to be equally distributed among 3 thousand school children.²⁸

Overall, it took years for Sultan Mahmud II to gradually establish his authority and begin taking effective control of the state administration, as well as gain the confidence and support of his Ottoman subjects. During this years-long strategy, an important part of the Sultan's policy was to demonstrate the ulama's ineffectiveness and incompetence in regulating the system of basic education as well as religious foundations, which were the pillars of Islam and Ottoman culture. However, scrutinizing areas that were under the ulama control for centuries was a delicate and potentially provocative task. He must have been aware of his predecessor's failed attempt to restore order in courts and schools, which attracted the ulama's fierce reaction and ended with the dismissal of the highest religious authority, Şeyhülislam Mustafa Efendi, in March 1791. Thereafter, no attempt had been made to regulate the fields under the ulama control.²⁹ In order to tackle the problem, it appears that Sultan Mahmud II relied on careful planning and support of his most trusted şeyhülislams as the highest religious authority in the Empire. For example, when the harshly critical imperial edict was sent to provinces in 1814, underlining the poor condition of the mosques and schools, Dürrizade Abdullah Efendi was serving his second term as the şeyhülislam.³⁰ He belonged to a family of şeyhülislams for generations: his father (Arif Efendi) and grandfather (Mehmed Efendi) were both former şeyhülislams remained in the post for years. During his successful career, Abdullah Efendi served in high-level positions as a judge, the *kadı*. But more importantly, in July 1808, he was privileged to lead the traditional coronation ceremony at the *Eyüb* Mosque, celebrating the Sultan's ascending to the throne. This was the religious site at the *Eyüb* district of Istanbul, where the new sultans girded with the sword of Osman. It was not a coincidence that he became the şeyhülislam four months later and stayed in the post until September 1810. Abdullah Efendi was reappointed to the post on June 1812 and he remained in this post until his dismissal on March 1815.³¹

3. Instructing Opening of Schools for Children in 1814

In 1814, Sultan Mahmud II sent a momentous imperial decree to the provinces, underlining the worsening situation of children's basic education. Despite the author's efforts, the original copy of this imperial decree could not be located in the Ottoman and the Religious Court (*Meşihat*) Archives to establish the exact issue date. However, an Ottoman bureaucratic tradition of quoting the contents of imperial decrees while responding back to the capital, Istanbul, proved useful in this regard. Various official communiques³² have been validated beyond a reasonable doubt; these contain instructions and have cited approximately the same content. According to these communiques, the imperial decree was sent to the provinces on a date before July 1814. The authorities responded to

²⁸ Mehmed Esad, *Uss-i Zafer* (Istanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1827), 188.

²⁹ Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971), 84-85.

³⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, ed. Nuri Akbayar, trans. Seyit Ali Kahraman, vol. 1 (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 68.

³¹ Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, 68.

³² The Court of Yenice-i Karasu (today's Genisea, in Greece) on July 12, 1814, (*C.MF.* 9/448); the Court of Vudine (Edessa in Greece) on July 31, 1814 (*C.MF.* 85/4225); the Court of Kandiye (Crete) on September 14, 1814 (*C.MF.* 67/3319) and the Court of Zile (Tokat) on January 2, 1815 (*C.EV.* 457/23103).

the Sultan's office in Istanbul, informing the administrators about receiving the abovementioned imperial decree, reading it to the public, and confirming that they would abide by the new instructions.

Based on the responses in the communiques to the 1814 imperial decree, it is known that the Sultan expressed his concerns about the failing conditions of neighborhood schools (the *mektebs*), where young children ought to have been learning the basics of their religion. The Sultan instructed the authorities to read and explain the new rules to the public, as summarized below:

- 1) Inform all Muslims to pray together in congregation at mosques and masjids five times a day; those who did not comply with this rule would be disciplined.³³
- 2) Open schools for the children of Islam, where they would be educated.³⁴
- 3) Inspect endowments belonging to mosques, masjids and schools and report to Istanbul (*Dersaadet*) about their conditions in case they were inactive or had been taken over by unqualified individuals.³⁵

It is worth mentioning that the statement in the decree 'open schools for the children of Islam' is not entirely clear even in its original language, as it can denote opening new schools as well as reviving already closed schools. As the endowments were taken under inspection by this decree, it is possible to interpret that priority to open schools might have been given to the already closed schools. This was due to the mishandling of the waqfs that were established to finance these schools.

It is rather unusual for the Sultan to instruct his subjects in the provinces to pray together five times a day at mosques when it is not an obligation in Islam. It must be emphasized, however, that almost a decade later, in a visit to the Sublime Porte, Sultan Mahmud II repeated his instruction to the senior government officials to pray in congregation. He said³⁶, "From now on, those who have the imam at home, and others at masjids and mosques continue praying in the congregation!"³⁷ This may be because the mosques, together with imams and hocas were important instruments for spreading news and government propaganda until publication of the first official newspaper, the *Takvim-i Vekai* in 1831.³⁸

One of the official response communiques mentioned above³⁹ dated July 31, 1814, sent to Istanbul from the Court in Vodine (Edessa in Greece) included additional quotations from the Sultan's original decree. In this document, the Sultan explained the reasons behind the decision and sounded concerned, stating: "For a while, people completely abandoned the obligatory praying, and

---

³³ "Kaffe-i ehl-i İslam evkat-ı hamse salatını cevami ve mesacimde cema'atle eda eylemeleri ... evkat-ı hamsede namazların cevami ve mesacimde cema'atle eda ve devam eylemeyenlerin te'dib olunması"

³⁴ "Ehl-i İslam sıbyanına mahsus olan mektebler açılarak ta'lim ve ta'allum eylemeleri"

³⁵ "Cevami ve mesacid ve mektebler vakıfları telef olmuş veyahud na-ehl üzerlerine geçmişleri var ise"

³⁶ Mehmed Esad, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi: (Bahir Efendi'nin zeyl ve ilâveleriyile): 1237-1241/1821-1826*, vol. 1 (Istanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000), 492.

³⁷ "Fima ba'd imamı olanlar hanelerinde ve sairleri cevami u mesacimde cema'atle mudavemet etsunlar!"

³⁸ Uriel Heyd, "The Ottoman 'Ulemā and Westernization in the Time of Selīm III and Maḥmūd II," in *Studies in Islamic History and Civilization Scripta Hierosolymitana*, vol. IX (Jerusalem: Publications of the Hebrew University, 1961), 66.

³⁹ BOA, *C.MF*, 85/4225, July 31, 1814.

mosques and masjids remained empty five times a day during prayer times."⁴⁰ Furthermore, the Sultan stated that people did not attend mosques because of some religious authorities' (*meşayih*) misbehavior: "Some of the *meşayih* have disregarded explaining and teaching ordinary people the principles and obligations of Islam accurately."⁴¹ Here, it seems that some of the local religious authorities, instead of complying with their actual job responsibilities and teaching people the essentials of their religion, were interested in preaching matters other than their duties. As the Sultan further stated: "Once they were on the rostrum, they began narrating old stories, and they started concluding the sessions with statements that are not among their duties."⁴² It may safely be assumed that they could be challenging the central authority and criticizing the actions of the government that they were not satisfied with.

Sultan Mahmud II was determined to press ahead with the bureaucratic modernization and restart the reform program that had to be abandoned two decades earlier. First, he had to make the hard decision, and in 1822, to order the execution of one of his long-serving and most trusted senior bureaucrats, Halet Efendi (1760-1822).⁴³ Apparently, he was a notoriously vicious person against his rivals and was also pivotal in adjourning the Janissary army reforms by misleading the Sultan for years.⁴⁴

Thereafter, the Sultan made two critical appointments at the level of grand vizier in the 1820s, both of which must have played an essential role in the announcement of compulsory basic education in 1824. The first appointee for the post of grand vizier was a career diplomat, Mehmed Said Galib Pasha (1763-1829); the second was an army general, Benderli Mehmed Selim Sırrı Pasha (1771-1829).

Mehmed Said Galib Pasha was a strong supporter of Sultan Selim III's reform program and served as the grand vizier for ten months between December 13, 1823, and September 14, 1824, under Sultan Mahmud II.⁴⁵ It is safe to state that Mehmed Said Galib Pasha was one of the key figures who influenced Sultan Mahmud II's policies in line with bureaucratic changes. He had a successful career as Sultan Selim III's special envoy to Paris for peace negotiations. During his stay in Paris, Mehmed Said Galib Pasha was an active diplomat; he was in contact with foreign ambassadors and sent detailed reports updating officials on the latest developments back to Istanbul. He also prudently followed news about Turkey in the French press, and he wrote in French newspapers in an effort to correct misconceptions about his homeland.⁴⁶ During his short time as grand vizier, he successfully ended the chronic Morea question, an insurrection that started in 1770. It is widely believed that his inability to act swiftly against the unrest started by the Ottoman Janissary Army's logistics and arms supply units (*Cebeci*) caused his dismissal from the post of grand vizier. However, the Ottoman court historian Ahmed Cevdet/Cevdet, relying on 'insider

⁴⁰ "Bir müddetden beri salat-i mefruzu cümle nas indinde külliyyen metruk olmak rütbesine varub evkat-ı hamsede cevami ve mesacid cema'atden hali kalmış"

⁴¹ "Meşayihden dahi avam nasa akayid-i sahiha ve şerayit-i İslamiyeyi beyan ve ta'limden sarf-ı nazar ile..."

⁴² "Kürsülerde heman hikayat-ı sabıka nakli ve vazifelerinden olmayan bazı sözler ile teknil-i meclis etmeye başlamış olduklarından..."

⁴³ Howard A. Reed, "The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June 1826" (Ph.D. Dissertation., USA, Princeton University, 1951), 52.

⁴⁴ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, vol. 12 (Istanbul: Takvimhane-yi Amire, 1885), vol. 12, pp. 62–67.

⁴⁵ Cevdet, 12:235–36.

⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Amedi Galib efendinin murahhaslığı ve paris'ten gönderdiği şifreli mektuplar," *Belleten* 1 (1937): 408.

information' notified his readers about the main reason. Apparently, the grand vizier declined the Sultan's request to punish the entire Janissary army and suggested Benderli Mehmed Selim Sırrı Pasha as the more appropriate person to punish them.⁴⁷

As a tactical and strategic move, Mehmed Said Galib Pasha was dismissed and replaced by Benderli Mehmed Selim Sırrı Pasha as the grand vizier, who served for four years until 1828. With this replacement, Sultan Mahmud II seems to have actually initiated a major structural reform program. In this position, the new grand vizier played a crucial and active role in a significant turning point in Ottoman history. One month after the appointment, in November 1824, the unique imperial decree, which is the subject of this paper, together with the decree announced in January 1825, was issued, making basic education compulsory for children in and around Istanbul. Benderli Mehmed Selim Sırrı Pasha, as a career army general, gained experience fighting in the Russian, Syrian and Tripoli fronts and had a strong commanding position within the Janissary army.⁴⁸ Moreover, he was instrumental in the total destruction of the Janissary army in 1826, thus eliminating the armed wing of the opposition. This occasion is known as the Benevolent Event (*Vak'a-i Hayriye*), after which a new, modern army was formed and was named Muhammed's Victorious Soldiers (*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*). The şeyhülislam, Kadi-zade Mehmed Tahir,⁴⁹ was also involved in assisting the Sultan on his reforms over the military but also supported him in his efforts for reorganizing basic education in the provinces. This event can be considered final blow to the *Bektaşî* a non-Sunni *sufî* order and replacing it with Nakşibendi – Khalidi, a Sufî order in the new political setting.

4. Officially Announcing Compulsory Basic Education for Children

Similar to the announcement in 1814, the imperial decree announcing compulsory basic education for children a decade later was declared during the time of Mekki-zade Asım Mustafa Efendi's second appointment as the şeyhülislam. He was known to be supportive of Sultan Mahmud II's reforms and was one of the most trusted şeyhüislams as his father, Mekki Mehmed Efendi, was one of the şeyhüislams during the time of the previous ruler, Sultan Selim III. After a successful career as the high ulama, he was appointed to the top position as the şeyhülislam in January 1818. He was dismissed from the position in September 1819, but was reappointed in September 1823 again, where he served until his dismissal in November 1825⁵⁰ (he became şeyhülislam for the third time in February 1833 and remained in the position until his death in November 1846).

The extensive research conducted by the author of this study has demonstrated that the secondary sources cited by researchers in the field did not go beyond self-referential evidence and did not explore the authenticity of the 1824 imperial decree. Previous scholarship has mainly relied on one source, the 'Cevded's History', and has not explored the original source of the quoted decree document. That is, researchers did not return to the original imperial decree and study the actual

---

⁴⁷ Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, vol. 12, vol. 12, p. 114.

⁴⁸ Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, vol. 2 (Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2005), 9.

⁴⁹ Süreyya, *Sicill-i Osmani*, vol. 1, vol. 5, pp. 1614–1615.

⁵⁰ Süreyya, vol. 1, vol. 1, pp. 327–328.

wording of the Sultan. The advantage of this research is that it goes beyond the quotation of Ahmed Cevded's work by actually locating the decree itself and studying it in greater detail.

The popular primary source of reference for other researchers is the Court Historian (*Vak'anivis*) Ahmed Cevded's (d. 1895) 12 volumes *Tarih-i Cevded/Cevdet's History*. Ahmed Cevded started writing this comprehensive history book in 1851,⁵¹ and his work was extensively based on recounting major historic events year by year, according to the Hijri calendar, that took place in late Ottoman history. In addition to the topics covered and the details of the events explained, Cevded also provided copies of some Ottoman official documents at the end of the book. Ahmed Cevded introduced Sultan Mahmud II's imperial decree within the events of 1240 A.H., which can be during any month and day between August 1824 and August 1825. Although he included the exact dates for events before and after this particular imperial decree, somehow, he did not add the date of this particular document.⁵²

The exact date of the imperial decree was left blank, and a new paragraph started straightforward as follows:⁵³

“Because ignorance is the main cause of all sorts of problems, although previous great Sultans and philanthropists built many schools and medreses, for a while, no importance was given to educating and teaching children manners among Muslims, and people were occupied with ignorance and vulgarism. Hence, an imperial decree addressed to the judges of Istanbul and the major three districts providing some cautions had been issued”.⁵⁴

Furthermore, Ahmed Cevded informed the readers that a copy of the *Ferman* was attached in the appendix, saying, “Its copy has been added to the end, number 7”.⁵⁵

Indeed, the copy of the text had been supplemented with the heading “The Imperial Decree on Children's Education / *Ta'lim-i Sıbyan Hakkında Ferman-ı Ali*” in two pages.⁵⁶ The attached text in the Cevded's History does not include the exact date of issue of the imperial decree, nor does the author provide any sort of information on the source of the document.

The second popular source for the citation of the imperial decree is the work published by Mahmud Cevad titled *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı/Ministry of Public Education: History of its Establishment and Activities*.⁵⁷ However, this book begins by sharing the

⁵¹ Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat; Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, trans. Meltem Arun (Istanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2000), 21.

⁵² For example, the section before the imperial decree is as follows, ‘...Esad Efendi rabiulevvelin yirmi üçüncü günü memuriyet-i mahsusa ile canib-i Bağdad'a izam kılındı.../...on November 15th (1824) Esad Efendi has been sent to Baghdad with a special appointment...’.

The section after commenting on the imperial decree is as follows, ‘...Cemaziyelahirinin yirmi üçüncü günü yeniçeri ağası Süleyman Ağa azl ile.../... on February 12th (1825) the Janissary commander Suleyman Ağa has been dismissed...’.

⁵³ Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, vol. 12, p. 123.

⁵⁴ “Cehl her dürlü fenalığın başı olduğundan eslaf-ı selatin-i izam ve sair ashab-ı hayrat bunca mekatib ve medaris inşa eylemiş oldukları halde bir müddetden beru ehl-i İslam içinde ta'lim ve terbiye-i sıbyan hususuna ehemmiyet verilmez olduğundan halkı cehl ve nadanı istila etmekle ve bu esnada ta'lim-i sıbyan hakkında İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılarına hitaben bazı tenbihati havi ferman-ı ali isdar buyurulmuşdur.”

⁵⁵ “Suret-i zirde (7) rakamıyla ilave kılınıyor”

⁵⁶ Cevdet, 12:277–79.

⁵⁷ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (Istanbul: Matbaa-i Amire, 1920).

full text of the imperial decree directly copied from the abovementioned *Tarih-i Cevded/Cevded's* History and referenced accordingly.⁵⁸ The author introduced the imperial decree as follows:⁵⁹

“A study of Sultan Mahmud the Second’s *ferman* copied below and dated 1241, that is, making primary education compulsory and containing the purpose statement, offers us plenty of historic information over comprehending the nature of acquiring knowledge in the country and [as well as] the level of people’s desire for education, prior to the date of 1241, which is the start of the Ottoman revolution.”⁶⁰

Mahmud Cevad did not provide further information about the exact date of the imperial decree; thus, it can be safely assumed that he most likely did not view the original copy of the decree. Instead, he seems to have relied entirely on the copy of the text provided by Cevded’s History.

Studies generally known in the field of Turkey’s history of education have quoted the imperial decree of 1824 from the Cevded’s History as the main source mentioned above, such as *Türkiye’de İlk Öğretim 1839-1908/Primary Education in Turkey 1839-1908*⁶¹ and *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908 Islamization, Autocracy and Discipline*.⁶² Others, such as *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)/Emergence and Development of Modern Education in Turkey*;⁶³ *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi/Abdulhamid Era System of Education*;⁶⁴ *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış/A Historic View to the Development of Turkey’s Education System*;⁶⁵ and *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme/An Essay on the History of Turkey’s Education*,⁶⁶ quoted the imperial decree from Mahmud Cevad. *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2007/Turkish History of Education 1000 BC - A.D. 2007*⁶⁷ referenced both Ahmed Cevded and Mahmud Cevad as the source. Osman Nuri Ergin’s *Türk Maarif Tarihi/Turkish History of Education* (first published in 1943 in five volumes), one of the most comprehensive books that has a recognized place in the history of Turkish education, cited part of the 1824 imperial decree without giving a reference.⁶⁸

As demonstrated above, scholars in the field are familiar with this imperial decree, and a number of academics in the field have written and/or mentioned it to varying degrees. However, despite scholars’ different opinions about the function of the announcement, there are gaps in the literature and the way it is portrayed. Researchers have included this imperial decree in their works and have commented on it in a similar fashion. Perhaps because historians were aware of the unwelcoming

⁵⁸ Cevad, 1–3.

⁵⁹ Cevad, 1.

⁶⁰ “Mebde-i inkilab-i Osmani olan 1241 tarihinden mukaddem memleketde tahsil-i maarifin neden ibaret, ahalinin tahsil-i uluma arzuları ne derecede olduğunu tayin için Sultan Mahmud Han-i Saninin tahsil-i ibtidaiyi mecbur kılan ve esbab-ı mucibeyi havi olan sureti atıdaki 1241 tarihli fermanın mütalaası bize bir çok malumat-ı tarihiye verir.”

⁶¹ Aziz Berker, *Türkiye’de ilk öğretim 1 (1839-1908)* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1945), 3.

⁶² Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908 Islamization, Autocracy and Discipline*, The Ottoman Empire and Its Heritage (Leiden: Brill, 2001), 31.

⁶³ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 35–37.

⁶⁴ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 3.

⁶⁵ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 38.

⁶⁶ Nafî Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme* (İstanbul: Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930), 55–57.

⁶⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: Başlangıçtan 1997’ye* (İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 1997), 151.

⁶⁸ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977), 394.

political climate, they did not see it as part of a history of progress, nor did they view it in line with new educational trends. To a great extent, the announcement of compulsory basic education was observed as an insignificant (even strategic) attempt that did not have actual expectations for success. In other words, the decree was doomed to failure; this set of new regulations indeed produced massive challenges for the implementation. For example, Akyüz argued that the instructions of the decree were not appropriately implemented until 1839 due to the abolishment of the Janissary army and because of wars with Russia and Egypt.⁶⁹ Somel discussed that the main aim of announcing the decree was related to ‘social disciplining’. He distinguished this particular document from others, referring to its focus on education in particular and ‘its relatively detailed content’.⁷⁰ Kodaman argued that Sultan Mahmud II’s interest in education began in 1824 and added that the decree did not introduce anything new to the field of education; thus, it merely announced to the public the ulama’s views in the form of a decree.⁷¹ After briefly describing the decree, Unat emphasized that this official document primarily focused on children learning the basics of religion.⁷² Berker underlined the decree’s focus on the capital Istanbul, stressing that it was not intended for the rest [of the Ottoman territories]. In addition, referencing this imperial decree, he argued that in the first half of the 19th century, in the *sıbyan* schools, ‘writing’ was not taught.⁷³ Ergin cited the imperial decree within the context of the inadequate training of the civil servants employed by the government offices and the government’s efforts to regulate this field.⁷⁴ Fortna did not mention the decree directly but instead referred to earlier reforms in the field of education as being initiated ‘despite formidable financial constraints’.⁷⁵

5. The 1824 Decree and its Multi-layered Messages: Banning Child Labour

Before examining the details of the imperial decree, it is worth highlighting two critical points that are related to this research. The first point is the process of establishing the exact date of the decree. As demonstrated above, secondary sources seem to have based their research on the text provided by the Cevded’s History as their primary source. These sources relied on the Hijri year of 1240, which corresponds to the dates between August 1824 and August 1825, for establishing the announcement date of the decree. This reliance resulted in the scholars quoting Cevded’s work without examining the original document and the actual dating of the decree. Researchers have not confirmed whether the text quoted by Ahmed Cevded was accurate, original and/or complete.

Accurately establishing the exact date of the announcement of the imperial decree was a complex and lengthy undertaking in this study. Following dedicated research, the original content of the imperial decree was successfully located in the Istanbul’s Mufti Court Records Archives, namely, the *Istanbul Müftülüğü Şerhiye Sicilleri Arşivi* in the Suleymaniye district of Istanbul. The Ottoman bureaucratic tradition of registering the entire content of incoming official correspondence in their record book certainly helped identify the imperial decree. The full text of the decree had

⁶⁹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: Başlangıçtan 1997’ye*, 131–32.

⁷⁰ Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908 Islamization, Autocracy and Discipline*, 25.

⁷¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 3.

⁷² Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 38.

⁷³ Berker, *Türkiye’de ilk öğretim 1 (1839-1908)*, 3.

⁷⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 394.

⁷⁵ Benjamin Fortna, *Imperial Classroom Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 4.

been registered in the official record book of the Court of the Judge of Istanbul (*Istanbul Kadılığı Mahkemesi*) under registry number 154 on pages 25b and 26a, respectively. The registered text in the record book was addressed to the Chief Judge (*Kadı*) of Istanbul as well as to the offices of the three Judges in the Three Provinces (*Kadis of the Bilad-ı Selase: Üsküdar, Eyüb, and Galata*), and at the end of the registry, it was dated as ‘fi 17 R.A. sene 1240’, which corresponds to November 9, 1824. This date most likely indicates the actual date of registering the content in the record book and may also be the same date the decree arrived at the *Kadı*’s office. Thus, it can be safely assumed that the date of issue of the imperial decree was no later than November 9, 1824. However, the court historian Mehmed Esad cited the entire *Ferman* in his book called the *Tarih / History* within the *hicri* date of 23 *Rebi’ülevvel* 1240, which corresponds to November 15, 1824.⁷⁶

The second point is related to Mahmud II's public image, which was most likely created by opponents of his reforms during his lifetime and even after his death. In this image, the Sultan was portrayed as a non-believer and the enemy of Islam. However, according to people who met him, the Sultan was highly religious and a pious person. For example, former French ambassador to Istanbul, Antoine-François Andreossy described the Sultan’s character in 1818 as “zealous observer of his religion, faithful to his word, sober and respectful”.⁷⁷ The Sultan’s devotion to Ottoman Islamic principles manifested itself in his long-term interest in the subject of children’s basic education. It is important to stress that Islam had always been the primary guide to forming the Ottoman identity.⁷⁸ Earlier decree sent to Ottoman provinces in 1814 focused on children’s schools and scrutinized failed waqfs, which were established for the purpose of supporting these schools. According to this decree, children did not properly learn the basics of religion; as a result, they did not practice their religion, and mosques were deserted.

Ten years later, in 1824, children's education was still a cause of concern, and the Sultan was discontent with the ongoing situation. Hence, he took the leap to assert his power and address this problem. He declared this imperial decree fulminating against the wrong-doings while exposing the failures in children's education, which had always been under the ulama's complete control. Hence, the carefully worded imperial decree is a forthright criticism of the ongoing situation conflicting with Islamic and Ottoman traditions as well as over children's lack of access to basic religious education. The Sultan was adamant about integrating children's basic Islamic learning into the civil as well as military system of education. When the new army called Muhammed's Victorious Soldiers (*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*) was established, a Victorious Soldiers’ Code of Law (*Asakir-i Mansure Kanunnamesi*) was drafted in 1826. The Code of Law included building schools at each of the military units and appointing imams to teach the Holy Kuran and *ilmihals* to young soldiers. These imams would be examined, selected, and appointed with the knowledge of the *Kadis* in Istanbul. All senior officers were instructed to pay utmost attention so that the imams would observe communal prayers and teach religious topics.⁷⁹

---

⁷⁶ Esad, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi: (Bahir Efendi'nin zeyl ve ilâveleriyle): 1237-1241/1821-1826*, 1:361–64.

⁷⁷ A.F. Andreossy, *Constantinople et Le Bosphore de Thrace* (Paris: Théophile Barrois et Benjamin Duprat, 1828), 26.

⁷⁸ Frederick Anscombe, *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 6.

⁷⁹ Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, vol. 12, vol. 12, p. 317.

The decree also symbolizes the Islamic nature of the Sultan's new policies as it was addressed to the chief judges in Istanbul with a direct reference to a hadith quoted by a well-known hadith scholar Ibn Mace (209-273 A.H.): *Ṭalab al-ilm farizatun ala kulli Muslimin/Seeking knowledge is a duty upon every Muslim.*⁸⁰ The decree begins with a firm reminder of the importance of learning religious obligations: 'It is known to everyone that according to all those people of Islam who say 'I am of Mohammad's ummah,' the priority is to learn and know the obligations of Islam and principles of their religion...'. One of the most respectful Islamic scholars, Al-Gazzali (d. 1111), also cited this hadith in his famous multi-volume book *The Revival of the Religious Sciences/Ihya Ulum Al-Din*.⁸¹ Al-Gazzali devoted a volume on 'learning and knowledge (*al-ilm*)' and made this particular hadith a central topic, explaining the benefits of the knowledge extensively.⁸² According to Al-Gazzali, knowledge was one of the most important things as it would guide the faithful towards the afterlife "*al-ilm allazi yutawacchah ila al-ahira*".⁸³

The Sultan emphasized that after fulfilling the obligation of acquiring the essentials of the religion as a priority and complying with the practices of Islam, the faithful '... would then follow whichever path they choose in order to earn their living...'. Furthermore, he stressed that '...before everything else, learning the compulsions of the religion should be prioritized over worldly affairs as a whole...'.⁸⁴

The Sultan bitterly complained about parents' ongoing and unacceptable behavior, as most parents sent their children to work with artisans as apprentices at a very young age. He emphasized that instead of sending children to school to learn the basics of their religion, hurrying children into earning money under the pretext of allowing them to learn a craft was unacceptable behavior. Apparently, parents with the intention of creating extra income for the household ceased their children's education. The Sultan stated:

...For a while, the unscrupulousness of the majority of mothers and fathers, who do not consider their children, caused them to remain uneducated, the same as themselves... and they are motivated by earning money quickly; they take their children out of school at the age of five or six and give them as apprentices to craftsmen.

This practice had long-term undesirable consequences and was the main contributor to the widespread ignorance of the basics of religion.

According to the decree, this kind of attitude demonstrated that families did not have a strong faith in God as the sole provider of their livelihood. The decree also stressed that parents were not considerate enough about their children's upbringing and were ignorant of the basics of their religion, as the parents themselves were raised. The decree went on to state that '...these children grow up in ignorance at an early age, and thereafter, they do not show interest in education and learning'. The Sultan warned that this situation would eventually lead to God's punishment, not only for the individuals responsible, such as parents but also for society as a whole. Learning the essentials of religion was an obligation for all Muslims; hence, the decree emphasized that it was

⁸⁰ Abu Abdalla Muhammed bin Yezid El-Kazvini Ibn Maca, *Sunenu Ibn Māca*, ed. Muhammed Nasır El-Din Al-Albānī (Riyad: Maktaba Al-Maarif, 1996), 56.

⁸¹ El-Imam Ebi Hamid Al-Gazzālī, *Ihyā' 'Ulūm Al-Dīn*, vol. 1 (Lebanon: Dar Al-Sha'ab, 2005), 21.

⁸² Al-Gazzālī, 1:21–38.

⁸³ Al-Gazzālī, 1:10.

never too late to take immediate action and learn the basics of religion. People could do so while continuing to practice their profession and earn their living.

Thus, the decree imposed the following new set of regulations with immediate effect:

1- Children cannot be taken out of schools under any circumstances until they reach the age of adolescence and until they adequately learn the *ilmihal* (catechism) and absolutes of Islam.

2- Once children comply with the above conditions, to work, they have to obtain a sealed legal permit (*izin tezkeresi*) by personally appearing before a local judge together with their schoolteacher.

3- Without this legal permit, artisans were not allowed to accept adolescents as apprentices in their workshops.

4- After completing their schooling and obtaining official permission from the judge, adolescents could only work with the Chief of Artisans' (*Kethüda*) knowledge and approval.

5- Schoolteachers were commanded to do their job and adequately educate children at schools. They were to teach children the Holy Kuran, and subsequently, depending on each child's aptitude and competence, make them read classical religious booklets, such as *tecvid* (methods of Kuran recitation) and *ilmihal* (catechism).

6- The decree repeatedly advised and warned schoolteachers to fully commit themselves to guiding children to learn the principles and obligations of their religion so children could learn their religion and its practices adequately.

The decree also issued a series of punitive actions if a child was found to be working as an apprentice despite warnings and in violation of the imperial decree's instructions:

1- If an artisan accepts a child to work without a valid permit but with the parent's consent, the schoolteacher or the imam in the neighborhood has to immediately inform a judge (*Kadi*).

2- After an investigation, if a child was confirmed to be working without a valid permit, then the judge had to summon all those responsible as identified by the decree to the *Babıali* (Sublime Porte) for punishment (*li-ecl-i te'dib*).

3- The same rules applied to orphans under exceptional conditions; in case an orphaned child had to work for whatever reason, it was their custodian's responsibility to ensure the child attended school at least twice a day and completed their education.

Furthermore, the imperial decree instructed the judges in Istanbul to summon neighbourhood imams, schoolteachers and the Chiefs of Artisans to explain these new regulations and to ensure their accurate compliancy with the new procedures. Thereafter, the judges were instructed to distribute sealed copies of the decree to the imams and guild masters (*Kedhüdas*). Therefore, the imams would read and explain the new regulations to the residents in their neighborhood, and the guild masters would do the same with artisans at their work compounds. In addition, the decree emphasized that schoolteachers were especially charged to learn all about the new regulations and act accordingly as the imperial decree instructed.

6. Officially Banning Children Working at the Government Offices

Preventing children's employment by the artisans was certainly one crucial component of Sultan Mahmud II's strategy. In a historic move, the Sultan issued another announcement, an edict in the form of a circular (*ta'mim*), approximately two months later, on January 5, 1825 (15 *Cemaziyülevvel* 1240 A.H.). This relatively shorter official document is rare and unique in terms of representing a drastic change so far as the Ottoman traditional bureaucracy concerned. The document further confirmed how seriously the Ottoman administration took compulsory basic education for children and prevented children's employment. This decree that carried critical instructions was delivered to government offices within the Ottoman bureaucracy, including various branches of the military.⁸⁴ However, the academic interest in this field of research, to a great extent, did not pay the same attention to this particular ruling. A notable exception is Ergin's comprehensive book titled *Türk Maarif Tarihi*/Turkish History of Education first published in 1943 (two volumes).

In this circular, the emphasis was directed towards children who were sent to work as apprentices at the government offices (the *Kalem*) by the age of seven or eight. Parents developed this habit (the same as the ones who allowed their children to work with artisans) so they would gain experience in the hope that they would be employed within the Ottoman bureaucracy. According to the edict, some people let their children become apprentices at the government offices because they thought, 'as if spending long years there was useful'. The edict criticized these parents' behavior and highlighted the perils these children would be exposed to. First and foremost, by sending them to work at an early age, these children would be denied the chance to learn the holy Kuran as well as the basics of their religion, namely the *ilmihal* (catechism). In addition, young children would be exposed to potentially more damaging consequences during their time at the offices. They would be dismissed from their junior positions, especially when they did not demonstrate the aptitude or necessary skills required in these government positions. This way, the edict stressed, these children would be harmed twice, and in the words of the edict, they would be 'lost in all directions'. They would miss the chance to learn the basics of their religion as well as they would miss the path to their future career.

The decree, referring to the decree announced two months earlier, reminded the senior officials that the judges (*Kadis*) in Istanbul had previously been officially instructed about this issue. They were told that everyone was obliged to properly learn and be informed about the essentials of their religion. Once people achieve that, they would be free to choose their life path. The Sultan announced strictly preventing child employment at government offices and emphasized that job applications would be reviewed and taken into consideration only if the candidate was over the age of adolescence. The announcement reiterated the previous imperial decree sent to the judges in Istanbul three months earlier and stressed that the same rules regulating the artisans were also applied to the employment procedure at the government offices. In other words, the edict ruled that before everything else, the basic essentials of the religion had to be properly learned. Cutting their education short, taking children out of schools, and employing them before the age of adolescence were strictly banned. Furthermore, underage children and those children who did not adequately learn about their religion would not be allowed for employment. In addition, the decree aimed

⁸⁴ B. Safvet, *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar* (Istanbul: Bahriye Matbaası, 1911), 21–22.

redesigning the employment procedure for civil servants. The government offices ought to select candidates according to their needs that were properly identified and set as the regulations. These conditions and regulations had to be set as the *modus operandi* (*Dusturü'l amel*), and civil servants had to be selected and employed according to these valid and applicable conditions.

7. Announcing Compulsory Education at the Ottoman Provinces

Last but not least, another imperial decree added in this research to demonstrate continues efforts of the Sultan on children's education. As demonstrated above, the Sultan's persistence on children's basic education continued as part of his personal interest that was reflected in his policies. Shortly before the Janissary uprising that led to their destruction (known as the Benevolent Event / *Vak'a-i Hayriye*), the Sultan sent an imperial decree to provinces urging authorities to take immediate action⁸⁵. The decree was issued towards the end of the 10th month (*Şevval*) in the year 1241 A.H., which corresponds to any date between May 28 and June 6, 1826. It was registered in the official record book of the Court in the town of *Burdur* on November 20, 1826⁸⁶. As to indicate that the new instructions were concerning all sectors of the society, the decree started directly addressing a long list of senior authorities as well as teachers, officers, imams, masters and professionals around the Empire.

It is worth underlining that this imperial decree bears similarities in terms of style and content with the decree sent to provinces in 1814. Both decrees instructed call-for-prayers (*ezan*) to be performed from the minarets and requested all Muslims to pray in congregations at mosques and masjids, saying, "obligatory prayers should be performed in mosques and masjids together in the congregation, and the Muhammed's call-for-prayers should be read from the minarets".⁸⁷

However, there was a crucial difference between the two decrees; the latter urged people to stay in the mosques longer after performing the obligatory prayers and not to vacate the mosques immediately. After performing the prayers, they were expected to pray with all their goodwill for the victors of the religion and condemn the infidels.⁸⁸ The decree also urged the faithful to completely refrain from all sorts of religiously banned (*muharramat*) and generally forbidden acts that were against the Book and Sunnah. Overall, the decree emphasized that people apparently lost interest in religious practices. According to the decree, for a while (*bir vakitden beri*), the majority of people (*ekser nas*) were living in heedlessness and ignorance (*gaflet ve cehalet*). They were not following the necessary responsibilities of their religion, let alone performing the obligatory five-times-a-day prayers.⁸⁹ As a result, in many towns, mosques and masjids were abandoned, no call-for-prayers could be heard, and those who performed their prayers were kept away from the congregations.

The Sultan portrayed the situation as the ulama's failure and complained that the ulama disregarded grimness of the situation. The decree stressed that the ulama did not take the initiative

---

⁸⁵ A draft copy of the Ferman can be found at Ottoman archives registered as BOA, A_ {DVNSMHHM_00242_00063, no 352 dated avahir Za (Zilkade) 1241 A.H. (26 June-6 July 1826)

⁸⁶ Meşihat, *MŞH ŞSC D*, 02399 0009, dated November 20, 1826, pp. 15-16.

⁸⁷ "Evkât-ı mefruze cevami ve mesaciddede cema'at ile eda ve minarelerde beş vakitte ezan-ı Muhammediye kiraatle".

⁸⁸ "Akib-i sala-i mefruzede mansurin-i din ve makhurin-i kefere-i müşrikin için ezel u can-ı hayr ile dua"

⁸⁹ "İmad-ı din-i mübin olan beş vakit namazı bile terk..."

to teach people the basics of their religion.⁹⁰ Overall, this situation reflected negatively on people's daily behavior and practices.

This negative atmosphere, the decree stated, led to a more complicated public response to the degree that the parents either did not send their children to school at all or those who sent them to school took them out at the age of five or six and sent them to work.⁹¹ The Sultan emphasized that he continuously received information about little children growing up ignorant of their religion, and they did not show interest in learning about the basics of their religion at a later age. Hence, they committed acts that were religiously banned.

The decree repeated the same instructions and urged people to keep their children at school and not to let them work unless they reached the age of adolescence and learned the essentials of their religion adequately.⁹² Furthermore, the decree reiterated that all faithful, "young and old", should prioritize learning more about their religion and practice accordingly.

This particular imperial decree is rare in supporting the arguments, where relevant, giving references to the Quranic verses. For example, referencing verse (38:26) "indeed We have made you a successor (caliph) upon the earth (*inna cealnake halifeten fi'l arz*)", the Sultan reaffirmed that he was the caliph (*zat-ı hilafetme'abım*) and it was his duty to warn and protect the Muslims. He instructed authorities all around the Empire (*cümle memalik ve bilad*) to properly teach Islamic duties and caution them for their wrongdoings. The decree warned the authorities that they have to act on this as referenced in another Quranic verse (4:59), "obey Allah and obey the Messenger and those in authority among you (*Ati'u Allaha ve ati'u al-Rasul ve uli al-amr minkum*). The Sultan cautioned that those who did not obey this verse and did not comply with it, after investigation, would be punished accordingly. The Sultan firmly instructed senior authorities, including the ministers, local leaders, judges, and the ulama, to explain public messages the imperial decree carried. They were told to make the public understand the real intentions, in particular, learning the essentials and basics of the religion. The authorities were also instructed to continuously observe implementation of the new regulations, and if necessary, warn and punish those who did not comply with the new rules. These senior authorities were also instructed to make sure and always pray five times a day together with other fellow Muslims. The local administrators were specifically told to assess the level of religious information people had and organize events to attract people to learn more about their religion. The Sultan unusually informed the authorities that teams of secret inspectors (*hafı me'murlar*) would be checking on the implementation of the decree and report back to the capital. He also warned that if in case a sort of negligence was reported, those responsible would be questioned. The decree made it clear that if they insisted on behaving contrary to the instructions and warnings, necessary disciplinary action would be taken without hesitation.

⁹⁰ "Ülemadan bulunanlarca da onlara ta'lim-i din ve diyanet edeyim demeyub..."

⁹¹ "Çocuklarını mektebe vermeyub verenler dahi beş altı yaşına geldiği gibi alub san'ata verdiklerinden..."

⁹² "Evladlarını murahık derecesine varmadıkça ve ilmihal ve şerait-i İslamiyesini layıkıyla öğrenmedikçe mekteblerden alub başka san'ata vermekliğe..."

Conclusion

Sultan Mahmud's decade-long strategic announcements and his determination so far as children's basic education is concerned can be attributed to his pious personality, as pointed out earlier. His desire to teach children basics of Islam and the imperial edicts issued in this regard highlights also gradual state interference in teaching and learning process. It is possible to conclude that educational matters were seen as too important to be left in the hands of certain religious groups. These edicts also signify a turning point for establishing *de facto* control over primary school policy in the Ottoman Empire. The waqfs that were responsible for keeping the mosques and schools in good condition, as well as ensuring that the faithful learned about their religion and practiced the basic requirements of their religion, also became under state control and inspection. The formation of state authority during Sultan Mahmud II's era applied draconian measures; although it was not an obligation by Islam, all Muslims were ruled to pray five times a day at mosques. Social disciplining through religious practices was not only applied to the ordinary public; senior civil servants were not immune from the new regulation and were instructed to lead the way and were requested to set an example for others.

In 1808, Sultan Mahmud II ascended to the throne after barely surviving the Janissary army uprising. Initially, the political climate was not in his favor; he suspended the reform program his predecessor, Sultan Selim III, initiated and was discouraged from building his own initiative for years. In this respect, Sultan Mahmud II chose to postpone the reforms instead of creating an immediate confrontation with the opposition. Thus, he tried to find effective ways to re-establish his authority as a ruler. In his lengthy battle to defeat the opposition, exposing their misconduct seemed to be one strategy. For example, presenting the ulama's failures in the system of basic Islamic education appears to have been a crucial element of this policy.

Traditionally, the ulama were considered the custodians of education in general and held responsibility over religious affairs, including full control over the religious endowments' (waqfs') income. Children's education had been nominally under the ulama's sovereignty, and they were the undisputed masters of this field for centuries. However, Sultan Mahmud II's relationship with the *ilmiye* class (religious scholars) was the most strained throughout the entire history of the Ottoman Empire. This was because some senior members of the ulama had sided with the Janissaries in opposition to the previous Sultan, which led to the execution of Sultan Selim III. Nonetheless, despite the tense political climate, Sultan Mahmud II continued the dynastic tradition of supporting schools; he kept close contact with educational activities and turned public events into occasions to celebrate with schoolchildren and their teachers.

In 1814, by instructing the authorities in the provinces to open schools for children and check on the status of the waqfs, the Sultan was, in effect, publicly displaying the failures. Through this imperial decree, he emphasized that schools were not functioning adequately; children did not learn the fundamentals of their religion, and as a result, they did not participate in religious communal practices. He drew attention to the importance of children's education, implied grave delinquency on the local authorities' part, and ordered them to take immediate action. The inability of those who were responsible for sustaining and delivering obligatory basic Islamic education to children was publicly exposed.

The imperial decrees issued in late 1824 and early 1825 were and still are remarkable decrees as well as a major step towards establishing state authority over basic education. Announcing compulsory education signified the beginning of a slow process in which centuries-long traditional education was turned into a modern system of public education that was henceforth controlled by the state. Among other things, the decree aimed to send children back to school to acquire the essentials of their religion, prevent child labor, and change parents' attitudes on this subject. By this decree, new rulings were introduced for the first time in the Ottoman Empire's history of education, thus demonstrating the absence of legal regulations governing children's basic Islamic education. In this context, announcements of these decrees mentioned above should be considered a landmark and the basis of the public schools (*mektebs*). In addition, these new regulations were the area where the Ottoman administration increasingly took on overall control and responsibility.

Furthermore, the decrees symbolize a representation of continuous efforts to provide young children with basic religious education, and it is also an official manifestation of concern for the Ottoman subjects and their seemingly weakening interest in religion and religious practices. Children had to learn the fundamentals of Islam and reach the age of adolescence before they were allowed to work as apprentices. To ensure this, according to the new regulations, the child with his teacher had to appear before a local judge to be examined. In addition to their judicial duties, the decree assigned Istanbul and district judges to verify the educational level of every child. This ruling was quite extraordinary in the history of the Ottoman judicial system, too, and must have been practically difficult to apply at courts with respect to the large numbers of children. In effect, the decision about whether to let graduation of a pupil shifted from school teachers or school principals to the court judges. According to the decree, this was crucial for the 'revival of the glorious religion / *ihya-yı din-i mubin*'.

These new rules and regulations would have, without doubt, bureaucratically taken longer to integrate, and the political elite of the time must have been aware of the difficulties and obstacles around the full implementation of this imperial decree. Nevertheless, they chose to officially start the process even with a minimal chance of success. This move qualifies the Ottoman administration to be amongst the first three countries in Europe to announce compulsory education after Prussia and Denmark. The announcements also came at a time when governments of the major European powers avoided making primary education compulsory, perhaps because of the immense budgetary allocation required for such a decision to succeed. Compulsory education was introduced 18 years later by Sweden in 1842, Norway in 1848, Italy in 1869, and France in 1882.

One of the critical tasks of this research was, among other aims, to trace the success and/or failure of these new regulations. It is worth mentioning that despite our efforts, it was not possible to find official documents in the Ottoman archives confirming the implementation of these imperial decrees. There is no proof that children attended schools on a regular basis. Nor is there evidence that parents changed their minds and prioritized children's education.

Bibliography

1. Archival Sources

- BOA, *Cevdet Maarif (C.MF.)* Dosya No. 80/3987, 29-12-1223 A.H./ February 15, 1809.
BOA, *Cevdet Maarif (C.MF.)* Dosya No. 105/5223, 29-12-1226 A.H./January 14, 1812.
BOA, *Cevdet Maarif (C.MF.)* Dosya No. 9/448 24-07-1229 A.H./July 12, 1814.
BOA, *Cevdet Maarif (C.MF.)* Dosya No. 85/4225, date 13-08-1219 A.H./July 31, 1814.
BOA, *Cevdet Maarif (C.MF.)* Dosya No. 67/3319 09-09-1229 A.H./ September 14, 1814.
BOA, *Cevdet Evkaf (C.EV.)* No. 457/23103 20-10-1230 A.H./January 2, 1815.
BOA, *Hatt-i Humayun (HAT)* No. 668/32602, 29-12-1230 A.H./December 2, 1815.
BOA, *Hatt-i Humayun (HAT)* No. 411/21391, 29-12-1230 A.H./ December 2, 1815.
BOA, *Hatt-i Humayun (HAT)* No. 1351/52796, 29-12-1232 A.H./November 9, 1817.
BOA, *Cevdet İktisat (C.IKTS)* No. 39/1906, 27-11-1235/September 5, 1820.
BOA, *Bab-ı Asafi, Mühimme Defterleri (A_{DVNSMHHM}_d)*, No. 242, date avahir şevval 1241 A.H./May 28-June 6, 1826.

2. Other Sources

- Abdullah, T.H. *İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789): Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi Tarihi*. İstanbul: Tatav Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2003.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi: Başlangıçtan 1997'ye*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Al-Gazzali, El-İmam Ebi Hamid. *İhya Ulum Al-Din*. Vol. 1. Lebanon: Dar Al-Sha'ab yayınları, 2005.
- Andreossy, A.F. *Constantinople et Le Bosphore de Thrace*. Paris: Théophile Barrois et Benjamin Duprat yayınları, 1828.
- Anscombe, Frederick. *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- AşıkPashazade, (Derviş Ahmed). *Osmanoğulları'nın Tarihi*. Editörler Kemal Yavuz ve Yahya Sarac. İstanbul: İstanbul Koç Kültür Sanat Tanıtım yayınları, 2003.
- Atuf, Nafi. *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*. İstanbul: Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930.
- Baysan, İbrahim Vehbi. "State Education Policy in the Ottoman Empire during the Tanzimat Period (1839-1876)." Ph.D. Thesis, Manchester University, 2004.
- Belge, Murat. *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Berker, Aziz. *Türkiye'de ilk öğretim I (1839-1908)*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1945.
- Cevad, Mahmud. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1920.
- Cevdet, Ahmed. *Tarih-i Cevdet*. Cilt 12. İstanbul: Takvimhane-yi Amire, 1885.

- Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan yayınları, 1986.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977.
- Esad, Mehmed. *Mir'at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*. İstanbul: Karabet Matbaası, 1895.
- Esad, Mehmed. *Uss-i Zafer*. İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1827.
- Esad, Mehmed. *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi: (Bahir Efendi'nin zeyl ve ilâveleriyle): 1237-1241/1821-1826*. Cilt 1. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000.
- Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*. Türk Vakfiyeleri No.1. Ankara: Waqflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938.
- Flora, Peter, and et al. *State, Economy, and Society in Western Europe 1815-1975 a Data Handbook Volume I: The Growth of Mass Democracies and Welfare States*. London: Palgrave Macmillan, 1983.
- Fortna, Benjamin. *Imperial Classroom Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Heyd, Uriel. "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II." *Studies in Islamic History and Civilization Scripta Hierosolymitana*, Cilt IX:63–96. Jerusalem: Publications of the Hebrew University, 1961.
- İbn Cemaleddin, Abdülaziz. *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Ibn Maca, Abu Abdalla Muhammed bin Yezid El-Kazvini. *Sunenu Ibn Maca*. Hazırlayan Muhammed Nasır El-Din Al-Albānī. Riyad: Maktaba Al-Maarif, 1996.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Kürkçüoğlu, Kemal Edip, ed. *Suleymaniye vakfiyesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1962.
- Larsen, Christian. "A Diversity of Schools: The Danish School Acts of 1814 and the Emergence of Mass Schooling in Denmark." *Nordic Journal of Educational History* 4, no. 1 (2017): 3–28.
- Marshall, Alfred. *Alfred Marshall's Lectures to Women: Some Economic Questions Directly Connected to the Welfare of the Laborer*. Edited by Tiziano Raffaelli, Eugenio Biagini, and Rita MacWilliams Tullberg. UK: Edward Elgar, 1995.
- Marshall, Thomas Humphrey. *Citizenship and Social Class and Other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press, 1950.
- Melton, James Van Horn. "The Theresian School Reform of 1774." In *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*, edited by J. Collins and K. Taylor, 209–29. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

- Neumann, Christoph K. *Araç Tarih Amaç Tanzimat; Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*. Tercüme eden Meltem Arun. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2000.
- Özvar, Erol. "Finances and Fiscal Structure" *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, edited by Gabor Agoston and Bruce Masters, 217–18. Facts on File Library of World History. New York, NY: Facts on File Publishing, 2009.
- Pamuk, Sevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2000.
- Ramirez, F.O., and J. Boli. "The Political Construction of Mass Schooling: European Origins and Worldwide Institutionalization." *Sociology of Education* 60, no. 1 (1987): 2–17.
- Reed, Howard A. "The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June, 1826." Ph.D. Dissertation., Princeton University, 1951.
- Safvet, B. *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar*. İstanbul: Bahriye Matbaası, 1911.
- Shaw, Stanford J. *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.
- Shaw, Stanford J., and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2005.
- Somel, Selçuk Akşin. *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908 Islamization, Autocracy and Discipline*. The Ottoman Empire and Its Heritage. Leiden: Brill, 2001.
- Soysal, Yasemin Nuhoglu, and David Strang. "Construction of the First Mass Education Systems in Nineteenth-Century Europe." *Sociology of Education* 62, no. 4 (1989): 277–88.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. Hazırlayanlar Nuri Akbayar - Seyit Ali Kahraman. Cilt 1. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Thut, I.N., and Don Adams. *Educational Patterns in Contemporary Societies*. New York: McGraw-Hill, 1964.
- Tott, François. *Memoirs of the Baron de Tott on the Turks and the Tartars*. Vol. 1. 3 vols. Dublin: L.W., J.C. and R.M., 1785.
- Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Amedi Galib Efendi'nin Murahhaslığı ve Paris'ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar." *Bellekten* 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1937.
- Zilfi, Madeline. *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*. Studies in Middle Eastern History 8. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988.

APPENDIX 1 – ENGLISH TRANSLATION OF THE IMPERIAL DECREE ANNOUNCED IN 1824

It is known to everyone that according to all those people of Islam who say, ‘*I am of the Muhammad’s ummah*’, the priority is to learn and know the obligations of Islam and principles of their religion. Thereafter, they would then follow whichever path they choose in order to earn their living. In essence, before everything else, learning the compulsions of the religion should be prioritized over worldly affairs as a whole. However, for a while, the unscrupulousness of the majority of mothers and fathers, who do not consider their children, caused them to remain uneducated, the same as themselves, and instead of having trust in God as the sole provider for livelihood, they are motivated by earning money quickly; they take children out of school at the age of five or six and give them as apprentices to craftsmen.

These children grow up ignorant at an early age and thereafter do not show interest in education and learning. First, the blame will be on their mothers and fathers; at doomsday, they will be held responsible, and they will greatly regret it. Other than that, God forbid, by remaining ignorant, the majority of people will be oblivious to religion. This situation is going to be one reason for not receiving God's mercy. If the situation continues in this way, God forbid, it is obvious that He will severely punish us. Therefore, it is necessary to save faithful Muslims from this worldly and heavenly undesired punishment. Hence, in religious order, shyness and embarrassment are not permitted. Based on this, all young and old, the entirety of Muhammed's ummah that has remained uneducated until now, should consider the gravity of this situation both here and in the afterlife. In this respect, they should not feel embarrassed by each other but should feel embarrassed by God. In addition to making their living and practicing their crafts, they should immediately learn the religious subjects and Islamic obligations they do not know. They should make all effort to educate themselves, as this ensures their well-being both here and in the other world and is also an obligation of their religion.

From now on, before reaching the age of adolescence, as well as adequately learning catechism (*ilmihal*) and the obligations of Islam, no one should take their children out of school and give them to an artisan master. When a child reaches the age of adolescence and needs to be placed with an artisan master, his father, or if he does not have a father, then the person acting as his custodian should go to a judge with the teacher. The father and teacher should bring the child and show the judge the child to obtain a sealed legal document of permission (*izin tezkeresi*) demonstrating that the child is an adolescent. The father and teacher can obtain this legal document if they are residents of Istanbul from the *Kadı* (judge) of Istanbul; if they are residents of Eyüb, Üsküdar, and Galata, then they can obtain this legal document from the local *Kadı*. Artisans should not accept apprentices without the permission document and the Chief of Artisans’ (*Esnaf Kethüdası*) approval, and knowledge is a necessary regulation when accepting apprentices.

Suppose an artisan accepts a child as an apprentice without the abovementioned permission document, and his father and mother allow him to work. In that case, the teacher at his school or the imam of his neighborhood should immediately inform a judge (*Kadı*). The *Kadı Efendi*, as this issue is based on the revival of the glorious religion, should personally conduct an investigation. If a child is caught working in order to learn a craft without permission, those who accepted him and those who allowed him to work, as well as the teacher of the school who did not inform the Chief of Artisans, should be sent to the Sublime Porte (*Babıali*) for discipline. If a child is found working

with an artisan or a caretaker because he has been forced to work since he is an orphan and does not have a mother or father, then the artisan or caretaker should not confine him to only learning a craft or labor. Instead, twice a day, he should send the child to school and educate him until he is an adolescent. Likewise, the children already working under these conditions with master artisans are also included in this regulation. The mother, father, or custodian of these children should take them out of work and send them to school; the master artisans should also send orphans to school and make sure that they do not remain ignorant.

Schoolteachers should properly educate children at school. After teaching children the Holy Kuran, depending on each child's aptitude and capacity, the teachers should make them read booklets, such as *tecvid* and *ilmihal*, and make an effort, and provide guidance to teach them the obligations and essentials of Islam. For the purpose of admonishment and cautioning, this imperial decree has been issued, and the new regulations have been sent to the judges one by one at the *Bilad-ı Selase* in the form of imperial decrees.

You should invite all neighbourhood imams, schoolteachers, and Chiefs of Artisans in *Asitane* (Istanbul) to your office and convey to them the aforementioned admonitions and make them understand them. In addition, you should hand them a sealed copy of this imperial *ferman* so that the imams can read it to the people in their neighbourhood and the Chiefs of Artisans can read it to their artisans and explain it to them. The schoolteachers should also know [the new regulations] and act accordingly. You should take the initiative, caution, and confirm with everyone.

It has been instructed that with the help of God, the continuity and implementation of these regulations and admonitions should be personally taken care of, and utmost attention is given by yourselves!

November 9, 1824 (17-03-1240 A.H.)

Seher Abdal'ın "Mu'cizât-nâme-i Muhammed Aleyhisselâm Kasîde-i Yemen" Adlı Eseri

Seher Abdal's work titled "Mu'cizât-nâme-i Muhammed Aleyhisselâm Kasîde-i Yemen"

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi
Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

[Meriç Harmancı](#)

Yıldız Teknik Üniversitesi
mericharmanci@yahoo.com

Başvuru / Submitted:
1 Ocak 2024

Kabul / Accepted:
17 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1413268](https://doi.org/10.21021/osmed.1413268)

Atıf / Citation:

Harmancı, M. "Seher Abdal'ın "Mu'cizât-nâme-i Muhammed Aleyhisselâm Kasîde-i Yemen" Adlı Eseri", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 21 (2024): 55-87.

Benzerlik / Similarity: 15

Öz

Her kültür dairesi; kendi düşünce sistemi, inançları ve değer yargılarıyla uyumlu kahramanların anlatılarını oluşturmuş ve nesiller boyu aktarılan bu anlatılar kültürel bellekte yerini bulmuştur. Birey ya da toplumu karşılaştığı güçlüklerden kurtaran, idealleri uğruna mücadele eden, benimsediği ilke ve değerlerle örnek kişiliğe sahip bu kahramanlar, anlatının türü ve yapısına göre kurgulanmış ya da gerçek kişiler anlatı sahnesine taşınmıştır. Türklerin Müslümanlığı kabulü ile İslam dininin pek çok önemli ismi ile birlikte, İslam Peygamberi Hz. Muhammed de dinî ve tarihî şahsiyeti, manevi önderliği, idarî kabiliyeti ve örnek kişiliği itibarıyla pek çok edebî esere kaynaklık etmiş, edebî anlatıların merkezi kahramanı olmuştur. Hz. Peygamber'in mucizeleri de farklı türler içerisinde veya mucize ya da mucizelerin merkezde olduğu eserlerde konu edilmiştir. Osmanlı medeniyeti döneminde bu eserlerin sayısı artmış, XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyıl başlarında yaşayan Seher Abdal da üç müstakil mucizatname kaleme almıştır. Bu makalede, Seher Abdal'ın mucizatnamelerinden ilki olan *Mu'cizât-nâme-i Muhammed Aleyhisselâm Kasîde-i Yemen* başlıklı yazma metin incelenmiştir. 146 beyitlik eser, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü 3695 numarada kayıtlı bulunan 63 yapraklık yazmanın 28^b-34^a yaprakları arasındadır. Çalışmada eserin tür ve içerik incelemesi yapılmış, çeviri yazılı metni verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Muhammed, mucize, Seher Abdal, mucizatname.

Abstract

Each cultural circle has created narratives of heroes compatible with its thought system, beliefs, and value judgements, and these narratives, which have been passed down for generations, have found their place in cultural memory. These heroes, who save the individual or society from the difficulties they face, struggle for their ideals, and have exemplary personalities with the principles and values they adopt, are fictionalized, or real people carried to the narrative stage according to the narrative type and structure of the narrative. With the acceptance of Islam by the Turks, along with many important names of the religion of Islam, the Prophet Muhammad, the Prophet of Islam, has been the source of many literary works in terms of his religious and historical personality, spiritual leadership, administrative ability, and exemplary personality, and has been the central hero of literary narratives. The miracles of the Prophet were also the subject of different genres or works in which miracles were at the centre. During the Ottoman civilisation, the number of these works increased, and Seher Abdal, who lived at the end of the XVth and the beginning of the XVIth centuries, wrote three independent mucizatnames. In this article, the manuscript titled "Mu'cizât-nâme-i Muhammed Aleyhisselâm Kasîde-i Yemen", which is the first of Seher Abdal's mucizatnames (miracle texts), is analysed. The work of 146 couplets is between leaves 28^b-34^a of the 63-leaf manuscript registered in Istanbul University Rare Works Library, Turkish Manuscripts Section, number 3695. In the study, the work has been analysed in terms of genre and content, and the translated text has been given.

Keywords: Prophet Muhammad, miracle, Seher Abdal, mucizatname.

Giriş

Evreni, dünyayı, doğayı anlama ve anlamlandırma çabası insanoğlu için hep var olmuştur. Merak, korku, ihtiyaç gibi pek çok ögenin harekete geçirdiği bu durum, ilk insanların zihinlerinde beliren neden, nasıl gibi sorularla birleşerek çok da detaylı olmayan yanıtları içeren mitolojik anlatıları beraberinde getirmiştir. Bu anlatılarda yaratılışa karşı özel bir ilgi gösterildiği ve yaratılışın olağanüstü güçlerle/varlıklarla birlikte anıldığı ve olağanüstü olay ve durumlara yer verildiği görülmektedir. Doğaüstü varlıkların başarılarını anlatan mitler, aynı zamanda ortaya çıktığı toplum tarafından kutsal kabul edilmiştir.¹ Mitik zamanların devamında da insanların açıklayamadığı, doğa yasaları ile izah edemediği, olağanüstü bulduğu olaylara ilişkin anlatılar devam etmiş ve bu olaylar çoğunlukla yüce, büyük, aşkın güç/güçler ve onların sahip olduğu mucizevi yeteneklerle ilişkilendirilmiştir.

Yaratıcı/Tanrı kavramının geliştiği, çok ya da tek tanrılı inanç sisteminin etkin olduğu toplumlar, Tanrı'nın veya onun ilahi güç verdiği varlıkların, kutsal kabul edilen ve içinde sıradan insanların yapamayacağı olağanüstülüklerin bulunduğu öyküleri aktarmaya devam etmişlerdir. Bunlar arasında peygamberler tarafından gerçekleştirilen mucizelerin ve velilerin kerametlerinin yer aldığı anlatılar önem kazanmıştır. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte din büyüklerinin, velilerin "tabiat kanunlarıyla açıklanamayan olağan üstü ve sıra dışı" kerametleri² ve peygamberlerin "beşer kudretinin üstünde tabiat kanunlarına aykırı olarak meydana getirdiği"³ mucizeleri pek çok eserde yer almış; tek bir mucize ya da mucizelerin konu edildiği müstakil eserler yazılmıştır.

1. Mucize ve Mucizatname

Taşındıkları özellikler birbirinden farklı da olsa birçok dinde mucize olarak kabul edilen olaylar ve bunlarla ilgili anlatılar bulunmaktadır.⁴ Yahudilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık gibi tek tanrılı dinlerin kutsal kitaplarında yer alan tabiatüstü olaylar o dinin teolojik öğretilerini desteklemek, vahyi doğrulamak amacıyla bir delil olarak kullanılmaktadır.⁵ Mucize, Allah tarafından elçisine bahşedilmiş bir güç ve yetenek olmasının yanında felsefi boyutuyla da önem arz eder. Mucize, bir ispat değeri taşımaktadır ve peygamberliğin özellikle inanmayanlarca kabulü için bir araç işlevi görmektedir. Bu hâliyle mucizeler, bahşedilmiş bir gücün yansıması, bir kanıt temsili olarak düşünülmelidir.

İslam dünyasının çeşitli fikir akımlarına mensup düşünürleri "harikulade" olayların varlığını kabul etmektedir. Ehl-i sünnet anlayışa göre, bazı insanlar olağanüstü şeyler yapabilme yeteneğine sahiptir; bu yeteneğe sahip olan kişiler konumlarına, özelliklerine göre farklı isimlendirilir.⁶ Mucize, İslam inancında sadece "peygamber olduğunu iddia eden kişinin eliyle, peygamberliğini doğrulayıcı

¹ Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev., Sema Rifat (İstanbul: Om Yayınevi, 2001), 16.

² Süleyman Uludağ, "Keramet", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXV (Ankara 2022), s. 265.

³ Halil İbrahim Bulut, "Harikulade Olması Açısından Keramet ve Mucize ile İlişkisi," *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (2001): 346.

⁴ Sait Kar, "Mucize Gerçekten Felsefi-Teolojik Bir Problem midir?" *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020): 465.

⁵ Fatih Topaloğlu, "Felsefi ve Teolojik Açısından Mucize" (doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2010), 1.

⁶ Bulut, "Harikulade Olması," 330.

nitelikte ve Tanrı tarafından gerçekleştirilen olağanüstü olaylar”⁷ ve dolayısı ile peygamberlere has bir özellik⁸ olarak kabul edilmiştir.

Kelam âlimleri mucizeyi, “nübüvvet iddiasında bulunan zatın, sözlerinin doğruluğuna delil olmak üzere peygamberliğini ilan ettiği bir sırada, beşer kudretinin üstünde tabiat kanunlarına aykırı olarak meydana getirdikleri olaylar” olarak tanımlar.⁹ Mâtürîdî, mucizelerin sadece hak Peygamberlere mahsus olduğunu, Allah tarafından peygamberlere gönderilen mucizelerin akılları aciz bırakacağını ve hayrete düşüreceğini ifade eder.¹⁰ Kur’ân-ı Kerîm’de “mucize” kelimesi geçmemekte olup başka sözcükler bu anlamı ihtiva eder; başta “âyet” olmak üzere “beyyine”, “burhân”, “sultân” kelimeleri mucize ile yakın anlamlı kullanılmıştır. Peygamber olduğunu söyleyen kişinin bu iddiasını temellendirmek için kendisinden delil istenmesi “âyet” kelimesinin kullanılmasının mantığını oluşturur.¹¹

Meydana gelen bir olayın mucize olabilmesi için “ilâhî bir fiil olması, olağanüstü bir tarzda zuhur etmesi, peygamberlik iddiası ve tehadidiyle birlikte meydana gelmesi, peygamberin iddiasına uygun ve iddiadan hemen sonra zuhur etmesi” gibi bazı özelliklere uyması gerekir.¹² Fahreddin Râzî, kelamla ilgili eserinde, peygamberlerin mucizeleri söz konusu edilirken beklenti ve geleneği yıkan olağandışılığın ve engel olunamayacak meydan okumanın altını çizmektedir. Ona göre mucize, “geleneği yırtan bir iş” olup karşı çıkılmayacak bir “meydan okuma” hâlidir. Bu meydan okuma ise daha çok “yalancının, geçmiş kimsenin mucizesini kendisine mal etmemesini, peygamberin gelmesinden önceki belirtileri ve kerametlerden ayırt edilmesini sağlamaya yöneliktir. En belirgin sıfatı ise büyü ve göz boyacılıktan ayırt edilmesidir.¹³

Hadis kaynaklarında, en eski siyer ve tarih kitaplarında Hz. Muhammed’in hayatında bazı “hârikulâde olguların” varlığına dair rivayetler yer almaktadır ve Hz. Peygamber’e nispet edilen olağanüstü olayların sayısının zaman içinde arttığı görülmüştür.¹⁴ Demircan, kaynaklarda Hz. Muhammed’le ilişkilendirilen mucizelerin bulunmasını kaynakların telif edildiği dönemden daha eskiye götürülmesi gerektiğini ancak sözlü kültür ortamında yapılan aktarımlarda bilginin gelişim ve değişim sürecini anlamının zorluğunu belirtir.¹⁵

İslam tarihi boyunca muhalifleri tarafından daha çok akıl ve mantık terazisinde tartılan yeni din karşısında Kur’ân, kendi varlığı ile ve taşıdığı harikulade olay aktarımları üzerinden insanlar üzerinde aciz bırakıcı bir kudreti gerçekleştirmiştir. Bu kudret karşısında aciz kalanlar Kur’an’ı ve Hz. Muhammed’i itham ederek daha çok büyücülük yaftası ile acizyetlerini belli etmişlerdir. Bir tür

⁷ Kar, “Mucize Gerçekten,” 464.

⁸ Ebû Mansûr El-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd -Açıklamalı Tercüme-*, çev., Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 67 ve Adil Bebek, “Kelâm Literatürü Işığında Mucize ve Hz. Muhammed’e Nisbet Edilen Hissî Mûcizelerin Değerlendirilmesi,” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000): 122.

⁹ Bulut, “Harikulade Olması,” 346.

¹⁰ El-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 67.

¹¹ Adnan Demircan, “İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Mucize Algısı Üzerine Bazı Değerlendirmeler,” *Din Dilinde Mucize*, 179-212. (İstanbul: Kuran Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2015), 181-182.

¹² Halil İbrahim Bulut, “Peygamberlerin Başarısında Mûcizelerin Yeri ve Önemi,” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (2011): 67.

¹³ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin, Razi, *el-Muhassal (Kelama Giriş)*, trc. Hüseyin Atay (Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, , 2002), 229.

¹⁴ Demircan, “İslâm Tarihinin,” 201-202, 203.

¹⁵ Demircan, “İslâm Tarihinin,” 209.

olarak mucize eserlerinin ortaya çıkışı Arap edebiyatında vahyin inkârına yönelik dayanaklar ortaya koyma kaygısıyla yazılan delil ve ispat eserlerine kadar gitmektedir. “Delâilî’n-nübüvve” başlığı altında toplanan türdeş Arapça pek çok eser benzer kaygılarla ortaya çıkmış ve bu vadide zengin bir Arapça literatür oluşmuştur. Adları ne olursa olsun bu gruptaki eserler “bir peygamberin bizzat gösterdiği veya peygamberliğine alâmet olmak üzere kendisi dışında meydana gelen tabiatüstü olayları konu edinen, peygamberin getirdiği ilkeleri ilmî tahlillere tâbi tutarak bunların ilâhî kaynaklı olduğunu, dolayısıyla o peygamberin de hak peygamber olduğunu ispatlamayı amaçlayan eserler” olarak tanımlanmıştır.¹⁶

Kut ve erdem izafe eden anlatıların çoğunda görülen olağanüstü olgular mucizatnamelerin de belirleyici özelliklerindedir. Kur’ân-ı Kerîm, geçmiş peygamberlerin tevhid mücadelesinde sergilenen mucizelerden örnekleri barındırmaktadır. “Hz. Nuh’un gemisi (Ankebût, 29/15), Hz. Salih’in devesi (A’râf, 7/73; İsrâ 17/59), Hz. Musa’nın dokuz mucizesi (İsrâ, 17/101), asâsı, (alaca hastalığı gibi) bir hastalık sebebiyle olmaksızın elinin ışıltı ışıltı bembeyaz çıkması (Tâ-Hâ, 20/22; Neml, 27/12), Hz. İsrâ’nın babasız olarak dünyaya gelişi (Meryem, 19/17-21), çamurdan yapılmış bir kuşa can veriş, ölüleri diriltişi, evlerde saklanan yiyecekleri haber veriş (Âl-i İmrân, 3/49), gökten bir sofranın indirilmesi (Mâide, 5/114)” Kur’an’da anlatılan bazı olağanüstü hâllerdendir.¹⁷

Hz. Muhammed’e nispet edilen mucizeler de sözlü ve yazılı gelenekte aktarılmış, pek çok edebi tür içinde bunlara yer verilmiş ve bu mucizeler etrafında müstakil mucize metinleri, mucizatnameler yazılmıştır. Konu ile ilgili kapsamlı çalışmada Çakır, bu metinlerin çeşitli şekilde tertip edilebildiğini, bazı metinlerde tek bir mucizeye ya da sadece Hz. Muhammed’in birden fazla mucizesine yer verdiğini, bazen diğer peygamberlerin mucizelerinin anlatılmasının ardından Hz. Peygamber’in diğer peygamberlerin mucizelerine benzeyen ama daha üstün bir mucizesinin anlatıldığı, bazen Hz. Muhammed’in mucizelerinden sonra diğer peygamberlerin mucizelerinin aktarıldığı ifade eder.¹⁸

Türk edebiyatında mucize eserleri üzerinde sınırlı sayıda çalışmada konunun türe evrilmesine ilişkin değerlendirmeler de aynı ölçüde sınırlıdır. Âmil Çelebioğlu, “Hz. Peygamber’in bir veya bir kısım mucizelerinin nazm edildiği” eser olarak tanımladığı mucizatnamenin başlıklı ya da başlıksız biçimde bazı divan ve mesnevilerde yer aldığından, ayrıca müstakil eser olarak yazıldığından söz eder. Örnek olarak da XIV. ve XV. yüzyıllarda Kirdecî Ali’nin *Güvercin Destanı* ve *Kesikbaş Destanı*; İzzetoğlu’nun *Tavus Mu’cizesi*; Sadreddin’in *Geyik Destanı* gibi halk tipi mesnevilerini verir.¹⁹

Bu makalede neşredilen metin, türün şekillendiği XV. yüzyıl sonlarına aittir ve müstakil bir yapı arz etmektedir. Çalışmada ele alınan *Mucizatname*’de tek bir anlatı çerçevesinde Hz. Muhammed’in birden fazla mucizesi aktarılmıştır. Hz. Muhammed’den peygamberliğini ispat etmesini isteyenlere karşı delalet etmek üzere Yemen’de meydana gelen bir olay anlatımında mucizelere yer verilmiştir. Olayın mekânı olan Yemen, şiir başlığında yer bulur.

¹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Delâilî’n-nübüvve”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, IX (Ankara 2020), s. 115.

¹⁷ Hüseyin Aydın, “Meydan Okumaları Bakımından Kur’an Mucizesi,” *Kelam Araştırmaları* 8/1 (2010): 49-50.

¹⁸ Müjgân Çakır, *Mu’cizeler Kitabı Klasik Türk Edebiyatında Müstakil Mu’cizat Metinleri Mu’cizat-ı Enbiyâ Tercümesi ve Mu’cizat-ı Mustafa Metinleri* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 17-18.

¹⁹ Âmil Çelebioğlu, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları* (Ankara: MEB Yayınları, 1998), 359.

Dönem halkı arasında bu anlatının şöhretini tespit etmek mümkün olmasa da müellifi Seher Abdal'ın gezgin bir abdal oluşu ve anlatının manevi işlevi, eserin yaygın bir toplumsal etkisini haber vermektedir. Nitekim eserdeki esas mucizeyi hazırlayan zengin motifler, anlatılan mucizenin etkileyici formu ve Kur'ân'dan önceki ilahî kitaplarda müjdelenen peygamberlik bu anlatının toplumdaki karşılığını ifade edebilecek özelliklerdir. İslam'a geçmiş olan göçebe toplumun yerleşik düzene geçinceye kadar yeni dinle tanışıklığı ve kültürel etkileşimi daha çok şifahi aktarımlar yoluyla olmuştur. Menkabe, gazavat gibi mucizat metinleri de bu şifahi anlatıya uygun formlardan olmak üzere yeni din ve yeni kültür dairesine giren Türk toplumunun yaşam biçimine uygun düşmüştür. Semboller, motifler ve işlevsel olağanüstülükler üzerinden şekillenen bu anlatılarda baskın ya da belirgin olağandışlıklar görülmektedir. Çünkü mucizenin karakterindeki “meydan okuma” ve “aciz bırakma” toplumun geçirdiği güçlü değişimi ve hatırdı kalmayı pekiştirmek üzere işlev görmektedir.

2. Seher Abdal ve *Mucizatname*

Mu'cizât-nâme-i Muhammed Aleyhisselâm Kasîde-i Yemen başlıklı eserin makta beytinden de anlaşıldığı üzere eser, *Seher* mahlaslı bir şair tarafından kaleme alınmıştır:

*İy Seher medh eyle dâ'im Mustafâ'ya sıdk ile
Yolına cân vir ki mahşerde şefî' ola sana (34b/1)*

Metnin yer aldığı külliyatta şair, *Seher* yanında *Seher Abdal* ve *Seher Derviş* mahlaslarını da kullanır:

*Muhibb-i şeh Seher Dervîş'em iy cân
Fakîr-i müstemend-i 'abd-i sulţân (21b/8)
Cân ü dilden iy Seher Abdâl medhin bunlarun
Söyle kim Hakdan hitâb oldı delîl-i innemâ (23b/7)*

Şairin doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, yazmanın ilk eseri olan *Sa'âdetnâme*'de geçen H. 901/ M. 1495-6 kaydı, onun bu tarihte hayatta olduğunu gösterir:

*Resûlün hicretinden sonra sâ'at
Tokuz yüz bir yıl olmuşdı tamâmet (3b. 54)*

Yazmanın başında yer alan “*Bunlarıñ cümlesi mütevâlî-i mezheb-i Sultân Ca'fer-i Battâl Dervîşi Dervîş Seher nâmıyla bir zâtıñ eser-i nazmıdır. Kendisi 901 târîhinde bunları nazm eylemişdir.*” (1a) notunda da şair, *Dervîş Seher* olarak anılmakta ve 901/1495 tarihinde hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bilgiler, *Seher Abdal*'ın XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşadığını gösterir. Doğum yeri ve hayatı hakkında oldukça sınırlı bilgiye sahip olunan *Seher Abdal* ve eserlerine dair bilgiler daha önce yayınlanan makalede ayrıntılı olarak ele alındığından²⁰ bu çalışmada şairin *Mucizatname*'si tanıtılacaktır.

²⁰ Meriç Harmancı, “*Seher Abdal*'ın Manzum Bir Velayetnamesi: *Velâyet-nâme-i Alî (Kerrema'llâhü Vecchêhü) Pür-Sûhten-i Cebrâ'il Aleyhi's-selâm*,” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 100 (2021): 376-382.

Mucizatname'nin içinde bulunduğu yazma, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü 03695 numarada kayıtlıdır. 63 yapraktan oluşan yazmanın tümü Seher Abdal'ın eserlerinden oluşur ve ait sekiz ayrı metin yer alır. Her bir yaprağı 13 satırdan oluşan metlerin çevresine kırmızı çizgi ile cetvel çekilmiştir. Harekeli nesih ile yazılmış olan metinlerin başlığı ve şairin adının geçtiği yerlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. *Mucizatname*, yazmanın 28^b-34^a yaprakları arasındadır. 146 beyitten oluşan eser, *Fâ 'ilâtün Fâ 'ilâtün Fâ 'ilâtün Fâ 'ilün* kalıbı ile yazılmıştır. Bu külliyatta çalışmanın konusu olan *Mu 'cizât-nâme-i Muhammed Aleyhisselâm Kasîde-i Yemen* dışında, *Mu 'cizât-ı Nebî Aleyhi 's-selâm Hikâyet-i La'l* (39a-44a) ve *Mu 'cizât-nâme-i Muhammed Aleyhi 's-selâm* (44a-52a)²¹ başlıklı iki mucize metni daha bulunur. Bu durum, şairin Hz. Muhammed'e olan muhabbeti ve mucizelerine olan ilgisini ortaya koymaktadır.

3. *Mucizatname*'nin Özeti

Seher Abdal'ın *Mucizatname* adını verdiği bu manzume, Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmayan, inanmak istemeyen ve inanmak için mucize göstermesi şartını koşan Velid'e karşı Hz. Muhammed'in gösterdiği mucizeleri konu edinen ve peygamberliğinden kuşku duyulmaması gerektiğini belirten aşağıdaki anlatıyı içermektedir:

Hz. Muhammed, Hayber gazasından dönüşünde Beytullah'ta otururken Cebrail gelip Mekkelilere haber vermeden tek başına Yemen'e gitmesi ilahi emrini iletir. Yemen'de Velid adında otuz bin askeri ile İslam'a savaş açmış bir müşrik vardır ve Peygamber ile savaşmak istemektedir. Bu emir üzerine Hz. Muhammed, Yemen'e doğru yola çıkar. Korunaklı kalesi olan şehrin çevresi yemyeşil, bağ, bahçe ve akarsu ile çevrilidir. Hz. Muhammed, bahçelerden geçerken su kenarında bir çeşme görür, ayağını suya sokup bir müddet dinlenmek ister. Su, çiçekler ve kuşlar ona hürmet ederler. Ağaçlar hep birden zamane peygamberini müjdeliler. O sırada bahçede meyve toplayan bir Türk muhafız Hz. Muhammed'i uyurken görür ve görür görmez onun peygamber olduğunu anlar, hemen oracıkta Müslüman olur. Hz. Muhammed uyanınca Türk muhafızı görür ve kendisini tanıtmasını ister. Muhafız, Yemen emiri Velid'in hizmetinde olduğunu, İslam düşmanı Velid'in asker toplayıp Ka'be'de Muhammed'le cenk etmek istediğini söyler. Muhafız da Hz. Muhammed'i tanımak isteyince Hz. Muhammed kendisinin Mekkeki Haşimoğullarından ve cihan peygamberi olduğunu, Yemen halkını İslam'a davet için geldiğini söyler. Türk'e Müslüman olmasını tavsiye eder, Türk muhafız İslam'ı seçer ve bağlılığını bildirir. Fakat aralarında geçen bütün bu konuşmaları duvar arkasından bahçıvan duyar ve hizmetkâr muhafızın İslam'a geçtiğini de görür. Bahçıvan, hemen şehre gelip Velid'e durumu anlatır, Muhammed denilen Arap büyüücünün Yemen'e geldiğini, Türk'ü Müslüman yaptığını ve kendisini öldüreceğini söyler. Velid, hemen askerlerini toplar, onlara Mesih'in dinini ortadan kaldırmak için uğraşan Muhammed'in kendi şehirlerine geldiğini, ona fırsat vermemek gerektiğini belirtir, gereğini yapmak üzere yola çıkarlar ve bağa gelirler. Velid, ordusunun önünde, elindeki kılıcı kaldırarak Hz. Muhammed'e "Ey büyücü Arap! Sihri bırak, başını gövdenden ayırmadan buraya neden geldiğini çabuk söyle!" diye seslenir. Bunun üzerine Türk muhafız, "Ey peygamber, izin ver bu hayâsız müşrike ben karşılık vereyim." deyip kılıcını çeker ve Velid'e Allah'tan korkmazsa kıyamette hazin bir sona uğrayacağını söyler. Hz. Muhammed de Türk'e "Onun derdi benimle, sen belaya kalma, Allah'ın izniyle üstesinden geleceğim." der. Velid hiddetlenip "Senin sihrin bana tesir etmez." diyerek kılıcını kaldırınca eli

²¹ Derviş Seher, *Sa'âdetnâme*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, NEKTY 03695.

kolu öylece donakalır ama o, bu durumu sihir zanneder ve Peygamber’i büyücülükle suçlar. Hz. Muhammed, “Sana da yaptıklarına da lanet olsun, ben büyücü değilim. Büyük bir yanılğı içindesin.” deyince Velid, “O hâlde büyücü değilsen bize bir mucize göster de ben ve Yemen halkı sana inansın.” karşılığını verir. Hz. Muhammed’in “Hak’tan ne dilerse dile, onun izniyle nasıl çare bulacağımı gör.” yanıtı üzerine Velid bu şarta rıza gösterir; bu mucize gerçekleşirse iman edeceğini ifade eder. Velid orada, bağ içinde bulunan kümbetin içinde kimin yattığını bilmesini Hz. Muhammed’den ister. “Bu kabirde yatan kişi dirilsin ve sana da dinine de şehadet etsin.” der. Hz. Muhammed de “Allah’ın izniyle dirilip kendisi anlatsın.” sözleriyle karşılık verir ve kümbetin içine elini sokup bir avuç toprağı saçıncı bir cenin ortaya çıkıtır. Cenin suya düşüp oradan bahçeye girer. Bahçe içerisinde büyükçe bir köşk peyda olur. Köşkün yukarısında Velid’in kızı ve dadısı gezerken sudan bir elma geldiğini orada bir ağaç olup meyve verdiğini görürler. Kız bu hâle şaşırır ve dadısından bu ağaçtan elma getirmesini ister. Dadı bir tabak elma toplayıp getirir. Kız bu elmadan yiyince hamile kalır ve karnı gebe karnı gibi büyür, ağrıları başlar. Diğer tarafta Velid, Hz. Muhammed’i hâlâ büyücülükle itham etmeye devam edince Hz. Muhammed de “Be uğursuz kâfir, evine git, neler olduğunu gözünle gör.” diyerek olanlardan haberdar olmasını ister. O sırada bir hizmetçi gelip evde kızının başına geleni anlatır. Velid, hemen evine gidip kızının gebe olduğunu görünce mucizeyi anlayıp şaşkınlığını gizleyemez. Kızı da “Lanetli adam, Hz. Muhammed’e kılıç çektiğin için benim başıma bu ağırlı hâl geldi.” diyerek olanı biteni anlatır, babası da haylice pişmanlık duyar. O sırada kızıdan bir çocuk dünyaya gelir ve hemen yaşlı bir ihtiyar oluverir. Onlardan bir baston ister ve oradakilere, “Ey Yemenliler, o mahşerde şefaati, emin kişi Hz. Muhammed nerededir? Beni ona götürün, siz de derhal ona uyun!” diye seslenir ve yola çıkar, Yemenliler de şaşkınlık içinde ardına düşerler. Nur yüzlü ihtiyar, Hz. Muhammed’in yanına gelince selam verir, şehadet getirir ve pek çok övgüde bulunur. Hz. Muhammed, hangi milletten olduğunu sorunca “Şit peygambere yardımcılık etmiş olan Âsım’ım, vahiy kâtipliği yapardım. O süreçte mushafları yazarken senin ismini görmüştüm. Şit peygambere o ismi sorduğumda ‘Arap ülkesinden ahir zamanda Muhammed adında bir peygamber çıkacak, mucizelerini gören kavmim ona inansın ve uysun. Ben de o din peygamberine uyar ve inanırım’ deyince oradakiler de sana tâbi olacaklarını söylediler.” der. Bunun üzerine Hz. Muhammed nur yüzlü ihtiyara dua eder ve mahşerde şefaati müjdeler. Oradakiler de bu konuşulanları görür ve hepsi de gönülden iman ederler. Velid de Müslüman olur, belindeki kuşağı keser ve bütün putları kırar. Hz. Muhammed’den özür diler. Hz. Muhammed de Türk muhafız ve nur yüzlü ihtiyarla Beytullah’a doğru yola çıkar. Mekkeliler bu olayı öğrenince Hz. Muhammed’i tebrik ederler. Hz. Muhammed ihtiyara bu dünyayı mı yoksa geldiği dünyayı mı tercih edeceğini sorunca pir, “Şit zamanından beri yüzünüzü görmek isterdim, şükür sizinle müşerref olduk, bir dua edin de ben kendi zamanıma geri döneyim” der. O pir, Şah Hüseyin’le birlikte şehit olmuş, Kerbela’da makamı olan bir zattır.

4. Mucizatname’nin İç Yapısı

Dinî-tasavvufi içerikli eserler telif eden Seher Abdal’ın eserleri arasında çalışmaya konu olan *Mucizatname*’si, başlıktan da anlaşıldığı üzere Hz. Muhammed’in Yemen’de gösterdiği mucizeleri ihtiva eder. Yazıya geçirilinceye kadar türdeş anlatılarda yaşayan motifler, Seher Abdal tarafından bugüne aktarılan yazılı bir esere dönüşmüştür. Seher Abdal, *Mucizatname*’ye, “Ey kerem sahibi ve yer ile göklerin yaratıcısı” sözleriyle Allah’ı överek başlar. Tevhid ve naat özelliği gösteren dört beyitlik bir girişin ardından müminlere seslenen şair, kendisini iyi dinlemelerini onlara acayip bir

olay anlatacağını, Hz. Mustafa'nın mucizelerinden haber vereceğini ifade eder. Böylece eserin başında okuyucuya Hz. Muhammed'in mucizelerinin anlatılacağı bilgisi verilmiş olur.

Dinle imdi iy 'azîz-i pâk-dîn ü pür-hüner

Mustafâ'nun mu 'cizâtından beyân idem haber (b. 8)

Devamında asıl konuya geçilir, Hz. Muhammed İslam'a savaş açmış Velid'in ülkesi Yemen'e gider. Orada Velid ve taraftarları Hz. Muhammed'i büyücü olmakla suçlarlar. Peygamberlerin gösterdiği mucizelere inanmayan ya da inanmak istemeyen kişiler bu olayların meydana geldiği zamanlarda o dönemin şartları ve bilgisi ile bunları sihir, büyü, aldatmaca olarak nitelemişlerdir²² ki anlatıda da Velid, Hz. Peygamberi büyücü olmakla itham etmiştir.

Ol Muhammed didüğün câzû-yı sehâr-ı 'Arab

Geldi ol Türki Müselmân eyledi kasdı sana (b. 49)

'Askerün önince geldi tîg elinde ol la 'în

Didi iy sehâr câzû-yı 'Arab söyle bana (b. 56)

Ne işe geldün sebab ne bunda gelmekden di tîz

Sihri ko tîz söyle başun olmadın senden cüdâ (b. 57)

Âhir ol mel 'ûn-ı dîn kaldurdu tîg eydür bu dem

Sihrünü bâtl kılam iy câzû kâr itmez bana (b. 66)

Hz. Muhammed'i sihirbazlıkla suçlayan ve ona inanmak için bir mucize göstermesini isteyen Velid karşısında Hz. Muhammed'in gösterdiği mucizeler ve Velid'in iman etmesi araştırmacıların Peygamberler tarafından gerçekleştirilen ilahi fiiller olan mucizeler, bir peygamberlik iddiası ve meydan okuma sonrasında ortaya çıkarlar²³ bilgisi ile örtüşen bir durum arz etmektedir.

Çün Muhammed Mustafâ'dan gördiler bu mu 'cizi

Merd ü zen ehl-i Yemen İslâm'a oldu âşinâ (b. 128)

Gördiler cümle bu hâli cân u dilden sıdk ile

Küfri terk idüp serâser kıldılar medh ü senâ (b. 129)

Hem Velîd oldu Müselmân küfri terk idüp o dem

Kesdi zünnârdan uşatdı bütlerin kıldı hebâ (b. 130)

Tahkiyeli bir anlatım üslubun kullanıldığı metnin son bölümünde burada anlatılan mucizeleri kabul edenlere, Hz. Muhammed'i övgü ile anıp ona salavat getirenlere yönelik bir müjde verilir.

Kim ki mü'mindür bu mu 'ciz-nâmeye ikrâr idüp

Mustafâ'nun pâk rûhına okuya medh u senâ (b. 143)

---

²² Kar, "Mucize Gerçekten," 474-475.

²³ Halil İbrahim Bulut, "Mücize", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXX (Ankara 2020), s. 349.

Kim salât virürse bir kez Mustafâ'ya iy 'azîz

Cân u dilden sıdk ile çekmez kıyâmetde cezâ (b. 144)

Bize ulaşan hayat hikâyesinde Yemen'den söz edilmeyen ve anlatıdaki güçlü muhalif karakter olan Velid karakteri şifahi kollarla şekillenmiştir. Hz. Muhammed'in peygamber olduğunun uzak diyarlara duyulmaya başlamasıyla eski dinlerinin davasını güden nüfuz sahiplerinin direnci ve bu direnç karşısında peygamberin mucizelerinin tesiri ele alınmaktadır. Güçlü karakterlerin akıl ve mantığa dayalı ve büyücülükle üstesinden gelmeye çalıştıkları muaraza/itiraz/karşı çıkma, mucizenin kudretli meydan okumasıyla yenilgiye uğramış ve bu güçlü karakterler İslam'a ve Hz. Muhammed'in davetine uymuşlardır. Hz. Muhammed'in peygamberliğine karşı gelen Velid, asker toplayarak onu ortadan kaldırmaya hazırlanırken Cebrail'in ilettiği ilahi mesajla Hz. Muhammed Yemen'e, Velid'in yanına gider ve mucizenin meydan okuyucu gücü ile onu, ordusu ve ailesi ile birlikte teslim almış olur. "Bütün din kurucularının mucize istekleriyle karşılaşmaları"²⁴ gibi Hz. Muhammed'in karşısına çıkan Velid de inanmak için bir mucize görmek istemiştir. Peygamberlere has bir özellik olan mucize²⁵ İslam Peygamberi Hz. Muhammed tarafından gösterdiğinde Velid inkârden ve söylemlerinden ötürü pişmanlık yaşamış; o ve çevresindekiler iman etmişlerdir.

Velid b. Mugîre, Kureyş kabilesi arasında seçkin bir kişidir. İslâm davetini cahiliye devrinin âdet ve geleneklerini yıkan, kabile gurur ve asabiyetini ortadan kaldıran bir hareket olarak değerlendirmiş, İslâm dinine karşı düşmanlıkta, Hz. Muhammed'e ve ona inananlara karşı nefrette ileri gelenler arasında öne çıkmıştır. Hz. Muhammed'in çağrısını kabul etmediği gibi İslam'a şiddetle karşı çıkanlar arasında yer alır.²⁶ Bu rivayette de öne çıktığı üzere Kur'ân-ı Kerîm için "sihir" ithamını dillendirir. Babasının ölümünden yedi yıl sonra oğlu Halid b. Velîd Müslümanlığı seçip İslam tarihinde önemli başarılar sağlayan bir komutan ve yönetici olmuştur.²⁷ Seher Abdal, İslam'ın ilk yıllarında Mekkeli bir müşrik olan Velid anlatısını Yemen coğrafyasına taşıyarak Hz. Muhammed'in peygamberliğine dair bir *Mucizatname* kurgulamıştır.

Velid, Yemen'de asker sahibi bir emir olmadığı gibi Hz. Muhammed Yemen'e çocuk yaşlarında ticaret kervanı ile bir kez gitmiştir.²⁸ Bu tür menkabevi anlatılarda, tarihi gerçeklerden ziyade mekânlar ve isimler anlatının işlevinde buluşturulur ve muhataba verilmek istenen mesaj öne çıkarılmaya çalışılır. Bu anlatı için de Velid'in seçilmesi onun Hz. Muhammed'i sihirbaz, Kur'ân'ı da sihir sayan müşriklerin ileri gelenlerinden olması nedeniyle. "Onun İslâm'a karşı düşmanlığını gösteren en önemli husus, doğrudan kendisi veya kendisiyle birlikte diğer müşrikler hakkında 104 kadar âyetin inmesidir."²⁹ Bu yönüyle anlatı karakteri anlatı misyonuna uygun bir tarihi kişilik etrafında şekillenmiş, olay kurgusu tarihi gerçekliğe yaklaştırılmıştır. Yine farklı bir tarihsel çelişki de güzergâh konusundadır. Mekke'nin fethi Hayber'den sonra olduğu halde bu sıralama tarihsel olarak yer değiştirmiş ve Hayber'den sonra Mekke'ye geldiği kurgulanmıştır.

Seher Abdal anlatısında Türk edebiyatı ve Türk toplumu için ayrıca bir özellik bulunmaktadır. O da anlatının stratejik konumdaki karakteri olan "Türk gulâm"dır. Anlatıda Hz. Muhammed'den

²⁴ Topaloğlu, "Felsefî ve Teolojik," 3.

²⁵ Bebek, "Kelâm Literatürü," 122.

²⁶ Mustafa Fayda, "Velid b. Mugire", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XLIII (Ankara 2013), s. 33-34.

²⁷ Mustafa Fayda, "Hâlid b. Velid", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XV (Ankara 1997), s. 289.

²⁸ Mustafa Fayda, "Velid b. Mugire", s. 33-34.

²⁹ Mustafa Fayda, "Velid b. Mugire", s. 34.

mucize beklemeden ve ikna olmaya çalışmadan ilk teslim olan ve ona tabi olan karakter Türk gulâm'dır. Türk gulâm, bahçede meyve toplarken Hz. Muhammed'i görür ve görür görmez onun peygamber olduğunu anlar, hemen oracıkta Müslüman olur. Hz. Muhammed uyanınca Türk muhafızı görür ve kendisini tanıtmasını ister. Muhafız, Yemen emiri Velid'in hizmetinde olduğunu, İslam düşmanı Velid'in asker toplayıp Ka'be'de Muhammed'le cenk etmek istediğini söyler. Böylece sadece Müslüman olmakla kalmaz, daha önce hizmetinde olduğu Velid'in Hz. Muhammed'e hazırladığı tehlikeyi de haber verir.

Emevîler, Abbâsîler, Gazneliler, Selçuklular, Memlûkler ve Eyyübîler gibi daha pek çok devlette görülen gulâm sisteminde yetenekli sadık asker sınıfından söz edilmektedir. Özellikle Moğol istilasının etkisi ile pek çok coğrafyaya yayılan bu gulâm Memluk seçkinciliğinde Türklerin özel bir yeri olmuştur. "Türklerin cesur, kabiliyetli ve savaşçı özelliklerine sahip olmaları" sebebiyle "gulâmların özellikle Türklerden seçilmesi" söz konusu edilir.³⁰ Seher Abdal, bu kültürün ve tipe dair anlatının yaygın olduğu Rum diyarı, Şâm, Mısır, Bağdat, Irak, Isfahan, Yezd, Şiraz gibi illerde ve Horasan, Belh, Bedahşan nihâyet Yemgân gibi uzak Asya sınırlarına kadar uzun yolculuklar yapmış bir gezgin olarak bu sınıfa ve sisteme mensup pek çok yetenekli asker anlatısına tanık olmalıdır.³¹ *Mucizatname*'de Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanan güçlü figür olarak Türk gulâm seçilmiştir. Pek çok beldeyi dolaşan Seher Abdal, Müslüman olan Türk muhafızın hidayeti üzerinden özendirici ve ödüllendirici bir algı oluşturmaya çalışmış olmalıdır.

Sonuç

Bu çalışmada Seher Abdal tarafından kaleme alınan 146 beyitlik *Mu'cizât-nâme-i Muhammed Aleyhisselâm Kasîde-i Yemen* başlıklı eserin çeviri yazılı metni bilim sahasına sunulmuş ve metnin içerik analiz analizi yapılmıştır. Anlatı, esasen Kureyş kabilesinin seçkinlerinden olan Velid b. Mugîre'den esinlenen bir kurgudur. Tarihî kayıtlarda Velid b. Mugîre'nin Yemen'le ilgisi bulunmasa da anlatı onu Yemen'de bir inkârcı ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine muhalefet eden bir muteriz olarak kurgulamıştır. Bu anlatıda Velid'in seçilmesi onun Hz. Muhammed'i büyücü olmakla itham eden Kur'an'ı da sihir sayan müşriklerin ileri gelenlerinden biri olması nedeniyledir. Onun İslâm'a karşı düşmanlığı doğrudan kendisi veya kendisiyle birlikte diğer müşrikler hakkında inen ayetlerle sabit olduğu için anlatı da bu güçlü muteriz karakter odağında mucize etkisini göstermek istemiştir. Hz. Muhammed, Velid'in seçtiği meydan okuma sahnesinde mucizesini gerçekleştirerek onun ve maiyetinin İslâm'a geçmesini sağlamıştır. Anlatı, Hz. Muhammed'in mucizesini gören Yemen emiri ve halkının İslâm'ı kabulü ile sonuçlanır.

Rûm, Şâm, Mısır, Bağdat, Irak, Isfahan, Yezd, Şiraz, Horasân, Belh, Bedahşan ve Yemgân gibi uzak Asya sınırlarına kadar uzun yolculuklar yapmış bir gezgin olan Seher Abdal, velayetname ve mucizatname türlerinde verdiği eserlerle öne çıkmaktadır. Hz. Ali velayetnameleri ve Hz. Muhammed mucizatnameleri onun geniş coğrafyalarda taşıdığı tebliğci misyonunu ifade etmektedir. Mucizenin meydan okuyucu ve itirazcıları aciz bırakıcı işlevi X. yüzyıldan itibaren İslâm'a davet metodu olarak etkin olmuştur. Seher Abdal da bu metodu tahkiyenin gücü ile birleştirerek manzum bir anlatı metni oluşturmuştur.

³⁰ Nesrin Yılmaz, "Gulâm Sistemi İçerisinde Kırklar ve İhtiyâredîn Yüzbeg Tuğrul Hân," *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9 (Aralık 2022): 55.

³¹ Seher Abdal, *Sa'âdet-nâme* (İÜTY 03695: 2^a -2^b).

Metin

Metin, eldeki tek nüshada yer alan bazı yazım hataları, vezin ve anlam düzenlemeleri ile tenkit edilerek hazırlanmıştır. Buna rağmen şairin ya da müstensihin tasarrufundan kaynaklandığını düşündüğümüz imlaldan dolayı az sayıda vezin sorunları bulunmaktadır.

Mu‘cizāt-nāme-i Muḥammed ‘Aleyhi’s-selām Kaşide-i Yemen

Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilün

- İy ḥudāvend-i kerīm ü Ḥālīḳ-ı ‘arz u semā
 Kādir ü Ḥayy-ı ebed Ḥallāḳ-ı ‘ālem reh-nümā
 Pādişāh-ı lem-yezelsin vāḥid ü hem lā-şerīḳ
 Evvel āḥirsin saḡa yoḳ ibtidā vü intihā
 Cümle maḥlūḳāta şāni‘sin senüñle buldı cūd
 ‘Arş ü kürsī vü ḳalem levḥ ile tā taḥte’ş-şerā
 İsm-i zātun faẓl-ı bismillāhi raḥmāni’r-raḥīm
 Hem şifātundur hüve’l-bāḳī ‘ale’l-‘arşi’stevā³²
- 5 Gel berü iy ‘āḳil ü dānā ḥıredmend-i sa‘ıd
 Aç gözünjı tıt ḳulaḡun diñle iy mü’mın saḡa
 Bir ‘acāyib şerḥ bir ḳavl-i şaḥīḥ ü mu‘teber
 Bir faşīḥ elfāz pür-‘ilm-i ḥaḳıḳat müntehā
 Diñle imdi iy ‘aziz-i pāk-dīn ü pür-hüner
 Muştafā’nuḡ mu‘cizātından beyān idem ḥaber
 Şöyle mü’mındür eyā mü’mın gözün aç bir nefes
 İstimā‘ından mu‘atṭar ola cānuḡ müşg-sā
- 29^a Muştafā bir gün meger Ḥayber ḡazāsından gelüp
 Şehr-i Beytullāh içinde sākin olmuşdı berā
- 10 Nāgehān Ḥaḳ’dan irişdi Ḥazret-i peyk-i celīl
 Didi yā Seyyid selām itdi saḡa Rabbü’l-‘alā
 Şöyle emr itdi ḥudāvend-i kerīm-i lem-yezel
 İy emīn-i sırr-ı Ḥaḳ ser-çeşme’-i luṭf ü ‘aṭā
 Emr-i Ḥaḳ birle Yemen eṭrāfına ‘azm idesin
 Yā Muḥammed irişe tā ḳudret-i Ḥaḳ’dan saḡa
 Şöyle tenhā olmasun kimse senüñle yā Rasūl

³² “Taha Suresi 5. Ayet”, erişim 07 Mart 2024, <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/T%C3%A2h%C3%A2-suresi/2353/5-8-ayet-tefsiri>

- Mekke kavminden haberdâr olmasunlar iy saña
Anda bir kır-i münâfık var anuñ ismi Velîd
Müşrik-i dîn düşmen-i İslâm küfre âşinâ
- 15 Ol la‘înün yâ Muḥammed var otuz biñ ‘askeri
Kim senünle ceng kıılmağ ister ol dūn-ı degâ
Muştafâ bu vaḥyi ḥazretten işitdi tırdı tız
Ol zamân tırdı Yemen şahrâsını girdi yola
Ka‘be‘den irdi Yemen mülkine bir demde Resûl
Şubḥ-ı şâdıķ çünki yüz gösterdi ol dem iy berâ
Ḳudret-i Ḥağ görđi bir şehr-i mu‘azzam nâgehân
Ḳal‘ası muḥkem o şehrün çevresi bâğ iy şafâ
Girdi Seyyid bâğ u bostân içre seyrân eyleyüp
Görđi bir âb-ı revân ağar kenârı sebzhâ
- 20 Çünki Seyyid görđi bir çeşme müşerref ḥoş-mağâm
Bir dem anda sâkin oldı ol Resûl-ı kibriyâ
Ayağı şu içre na‘leyn üzre başı bir zamân
Sâkin oldı kıldı vaḥdet ol emîr-i ḥoş-liķâ
- 29^b Şu ayağına yüzün sürü kıılır servi sücūd
Sebz-püş olmış çemen nergis geyer zerrîn-ķabâ
Gül ḥayâdan sürḥ-püş olmış benefşe oldı ḥâk
Sünbül ü reyḥân elin açup kıılır süsen şenâ
Bülbül ü kıumrı vü mürgân-ı ḥoş-elḥân ü faşîḥ
Kıldılar biñ dürlü i‘zâz ile medḥ-i Muştafâ
- 25 Cümle ağaçlardan ol dem geldi âvâz-ı bülend
Uşbudur peygamber-i Ḥağ Muştafâ vü müctebâ
Seyyidü‘l-kevneyn-i Ḥağ Peyğamber-i âḥir-zamân
Server-i sultân-ı ‘âlem şem‘-i cem‘-i enbiyâ
Nâgehân ol bâğ içinde iy ‘azîz-i pâk-dîn
Bir gulâm-ı Türk mîve divşürürdi iy berâ
Şol yire geldi ki yatmışdı Resûl-i Hâşimî
Görđi vaḥdet eylemiş bir ḥüb-cemal ü ḥoş-liķâ
Türk çün görđi Resûlün vechinî kıldı sücūd
Didi şaddağ uşbudur serdâr-ı cümle enbiyâ
- 30 Bir zamân dîdârını kıldı tecellî Aḥmed‘ün

- Şad hezārān cān-ile İslāma oldu āşinā
 H̄vāb-ı vaḥdetden açup Seyyid mübārek gözlerin
 Gördi karşıusunda bir Türk-i ğulām-ı hoş-liķā
 Didi Seyyid iy ğulām-ı Türk kıandansın eyit
 H̄vāceḡe kim dirler ü ‘arz eyle aḡvālūḡ baḡa
 Ol ğulām-ı Türk nuṡķa geldi āġāz eyledi
 Didi iy serdār-ı ‘ālem şāfi’-i rüz-ı cezā
 Ben ğulām-ı Türk’em iy Seyyid benüm ḡvācem Velīd
 Kim bu şehre pādīşāh oldur eyā şem’-i Ḥudā
 30^a 35 Kāfir-i mel’ūn ü müşrikdür eyā ḡayre’l-beşer
 Düşmen-i dīn-i Muḡammed Lāt ‘Uzza-āşinā
 Leşkerin cem’ eyleyüp kıldı yaraġ İslām için
 Ka’be’ye varup Muḡammed birle ceng ide şehā
 Çün ğulām-ı Türk şerḡ itdi bu ḡālī Seyyid’e
 Eydür iy server ne yirdensin eyit ismūḡ baḡa
 Çün mübārek aġzın açdı ol Resül-i Hāşimī
 H̄vāce-i levlāk şāh-ı enbiyā vü evliyā
 Didi iy Türk-i sa’ādetmend āġāh ol yaķın
 Muşṡafā vü müctebāyam server-i āl-i ‘abā
 40 Gelmişem tā Mekke şehrinde bu iķlīme bu ġün
 Cümlesin mü’min kılam yekser bi-tevfīķ-i Ḥudā
 Sen daḡı imānı ‘arz eyle Müselmān ol bu dem
 Olasın maḡşer ġüninde hem-nişīn-i pārsā
 Çün Müselmān oldu Türk eydür ki bu dem ol kerīm
 Lā-şerīķ oldur ezel zātında yoķdur intihā
 Sen aḡa peyġamber-i Ḥaķ’sın eyā ḡayre’l-beşer
 Hem şefī’ü’l-müznibinsin cümle ḡalka pişvā
 Seyyid’ūḡ öḡinde secde kıldı eydür iy Resül
 Her ne emrūḡ varise kıl yoluḡa cānum fedā
 45 Bu sözi bunlar dir iken iy ‘azīz-i pāk-dīn
 Kıdret-i taķdīr-i Ḥaķ diḡle bu remzi iy şafā
 Var idi bir bāġbān-ı kıḡ ü mekkār u pelīd
 Bāġ divārınūḡ ardında dururdu iy berā
 Her ne kim Seyyid o Türk’e şerḡ kılmışdı tamām

30^b

Hem Müselmān olduğın Türk'ün görüp kaldı aa
Őādkām olup segirdüp geldi şehre ol la'ın
Yā Velīd olsun başāret mūjdeđanuđ vir baa
Ol Muħammed didūđuđ cāzū-yı őeħħār-ı 'Arab
Geldi ol Türk'i Müselmān eyledi aŐdı őaa

50

Kāfir-i mel'un işitdi bāđbāndan bu Őözi
Didi bu devlet baa Lāt-ı celīdendür berā
Emr ıldı ol la'ın 'asker süvār oldu amu
Bir yire gelüp Velīd'e ıldılar cümle du'ā
Didi ol mel'un ü kāfir iy Mesīħ'ün ulları
Ol Muħammed kim Mesīħ'ün dīnini ıldı hebā
Bāđa gelmiş uÇ tez ü tenhā zihī devlet bizüm
FurŐatı fevt itmeyüp varmağ gerek cümle aa
Böyle diyüp abza-i őemŐire el urup Velīd
Cümle 'asker pūr yarađ oldu vü girdiler yola

55

Geldiler bāđ içre Seyyid gördiler cümle muğım
Cümle bir yirden ılı çekdi o avm-i bī-ħayā
'Askerün öñince geldi tiđ elinde ol la'ın
Didi iy őeħħār cāzū-yı 'Arab Őöyle baa
Ne işe geldün sebep ne bunda gelmekden di tiğ
Őihri o tiğ Şöyle baŐuđ olmadın senden cüdā
Böyle diyüp ol la'ın-i bī-ħayā aldurdu tiğ
Geldi Seyyid üzre ol merdūd ü müŐrik bī-vefā
Ol ğulām-ı Türk eydür iy Resül-i HāŐımı
Bu la'ine arŐu varam vir icāzet sen baa

60

Kāfir ü mel'un ü müşrikdür o murdār ü pelīd
Tarıdan orđmaz utanmaz senden ol dūn-ı deđā

31^a

Tiğ çekdi ol la'ine Türk eydür iy la'ın
İy münāfiđ bī-ħayā mel'un şad la'net őaa
Tarıdan orđ MuŐtafa'dan eyle sen őerm iy la'ın
Yoħsa olur rüz-ı maħŐerde mađāmuđ veyl ü vā
Döndi Seyyid ol ğulām-ı Türk'e eydür ya sa'īd
Bir zamān őabr eyle ħ'āceđ birle ılma mācerā
Benven anuđ dūŐmeni őabr eyle sen bir laħza gör

- Tā ki āsān ola bu müşkil be-fermān-ı Hudā
65 Secde kıldı Türk sākin oldı eydür yā Resūl
Bilmedüm ma‘zūr tut fermān senüñdür iy şehā
Āhır ol mel‘ün-ı dūn kıldurdı tığ eydür bu dem
Sihrüñi bātıl kılam iy cāzū kār itmez baña
Hağ Te‘ālā emri birle ol la‘inüñ elleri
İnmedi kıldı hevā yüzinde ol dem iy berā
Gördi ol mel‘ün qolı inmez vü hem tıtmaz eli
Didi iy cāzū ‘aceb sihr eyledüñ bu dem baña
Muştafā luţfindan ol dem nuţka geldi iy ‘aziz
Didi şad la‘net senüñ ef‘ālüne vü hem saña
70 Baña cāzū dime ben cāzū degülven iy la‘in
İy seg-i merdūd müşrik sözlerüñ ‘ayn-ı haţā
Döndi iy dir ol la‘in iy cāzū diñlegil bu dem
Bir ‘acāyib mu‘ciz isterven bu dem göster baña
Tā görüp ol mu‘cizi ehl-i Yemen birle yağın
Şübhesiz ikrār idüp imānı ‘arz idem saña
Kavl kıldı Muştafā luţfindan eydür yā Velid
Her ne istersen şözün söyleye fermān-ı Hudā
31^b Ol kerim ü kādır ü perverdigāruñ hağkıkün
Müşkilüñ hall eyleyem şerh eyle aħvālüñ baña
75 ‘Ahd ü peymān kıldılar eydür eyā Seyyid bu dem
Müşkilüm hall idesin imānı ‘arz idem saña
Diñleñ imdi bir ‘acāyib mu‘cizi iy ehl-i diñ
Hağ bize yarı kılursa ideyüm bir bir edā
Var idi bir köhne kıbbe bāğ içinde iy ‘aziz
Kimse bilmezdi anuñ kim yapıduğın ğayr-ı Hudā
Didi iy Seyyid bu künbed içre kıbrüñ ismini
Di kimüñ kıbri kimüñ ümmetlerindendür baña
Ger Resūl-i Hağ isen varise sende mu‘cizāt
Kıl du‘ā çıkısun bu kıbr içindeki ādem berā
80 Hem saña hem diñüne kılsun şehādet uşbu dem
Görelim ol mu‘cizi imān getürelüm saña
Muştafā eydür Hağ’uñ fermānı birle yā Velid

- Zinde olup söylesün aḥvālını bir bir saḡa
Girdi künbed içre ol ḡabre elin ṣoḡdı Resūl
Bir avuḡ ṡopraḡ alup eydür eyā rabbe-‘alā
Cümle müṣkiller senüḡ ḡükmüḡle āsān yā kerīm
Zāt-ı pāküḡ ḡaḡḡıçün keṣf eyle bu sırrı baḡa
Böyle diyüp ṣaḡdı ol ṡopraḡı Seyyid iy ‘aziz
Cem‘ olup bir yire oldu nuṡfe-i pāk iy berā
85 Andan ol nuṡfe hevādan düṣdi Şu içre o dem
Şu revān olup aḡarken iy ‘aziz-i ḡoŐ-liḡā
Aldı Şu ol nuṡfeyi bir bāḡa daḡı girdi ṡiz
Var idi ol bāḡ içinde bir ulu köşk ü serā
32^a Nāḡehān ol köŐküḡ üstinde Velid’üḡ bir ḡızı
Dāyesi birle teferrüc eyler iken iy ṣafā
Şu içinden geldi bir elma gelüp o demde ṡiz
Oldı bir aḡaḡ yemiŐ virdi be-fermān-ı ḡudā
ḡız bu aḡvāli ḡörüp ḡıldı ta‘accüb ol zamān
Dāyesine eydür iy dāye ne ḡikmet di baḡa
90 Var ol elmadan ḡetür iy dāye bir ḡaḡ dāne sen
Kim alup nūŐ eyleyem ḡöḡlüm teselli ola tā
Őıçrayup dāye yirinden aldı ele bir ṡabaḡ
Cem‘ idüp bir nice elmayı alup geldi aḡa
Őundı bir elmayı aldı ol ṡabaḡdan ḡıldı nūŐ
ḡudret-i ḡaḡ ḡāmile oldu ḡız ol dem iy berā
Derdi artup zārī zārī eyleyüp ḡıldı fiḡān
Oldı peydā ol ḡızıḡ ḡarnında bir renc ü ‘anā
Bunda ol ḡız nāle vü eḡḡān içinde iy ‘aziz
Anda ol mel‘ün ile Seyyid ḡılurdu mācerā
95 MuŐtaḡā’ya eydürür ol iy ‘Arab pelid-i Şüm
Oḡıma efsūnı siḡr itmez senüḡ siḡrünüḡ baḡa
MuŐtaḡā eydür yüri iy kāfir-i bed-i‘tiḡād
Evüḡe var ḡör ne oldu ḡudret-i ḡaḡ’dan saḡa
Böyle diyince öteden geldi bir ḡādım o dem
Cümle aḡvāli aḡa ‘arz eyleyüp ḡıldı du‘ā
Döndi ol mel‘ün evine geldi o dem iy ‘aziz

- Gördi kız yatmış kılur zârî vü feryâd mübtelâ
 Gördi ahvâlin kızuñ ğamġin olup oldı ħaçıl
 Başını ħodı yire ħaldurmayup ħaldı ħaġa
- 32^b 100 Döndi kız eydür eyâ mel‘ün ü nâdân ü ħabîş
 Tîġ çekdüñ Muştafâ‘ya iy la‘in-i bî-ħayâ
 Şüm fi‘lünġden senünġ irdi baġa renc ü ta‘ab
 Kim senünġün bu belâya olmuşam ben mübtelâ
 Her ne mu‘ciz kim görünmişdi ħıza ki ħıldı şerġ
 ħacletinden ħalmanı cisminde ħanı iy şafâ
 ħudret-i ħaġ toġdı ol ħızdan ‘acâyib bir oġul
 Ol zamân pîr oldı bunlardan ħaleb ħıldı ‘aşâ
 Çün bu ħâli gördiler ħayrân oldılar ħamu
 Didiler cümle zihî ħudret zihî ħikmet berâ
- 105 Anadan toġdı vü pîr oldı söze geldi o dem
 Hem şehâdet eyleyüp bizden ħaleb ħıldı ‘aşâ
 Döndi pîr eydür eyâ ħavm-i Yemen Seyyid ħanı
 ħandadır ol şâfi‘-i maġşer emîn-i kibriyâ
 ħanġı yoldan varılır ne yirde olmuşdur muġim
 Ne işe geldi niçün iġrâr ħılmazsız aġa
 Ol emîn-i sırr-ı ħaġ peyġamber-i âġir-zamân
 Pîşvâ-yı ins ü cin ismi Muġammed Muştafâ
 ‘İlm ü âdem anuñ oldı vü ħufeyl-i maġdemî
 Vaġş u ħayr u ins ü cin seb‘a semâvâtü’l-‘alâ
- 110 Böyle diyüp ħıġdı evden ħaşra pîr oldı revân
 ħaġ-ı ‘âlem cümle ardınca gelüp ħaldı ħaġa
 Pîr-i ħoş-şüret irişdi Seyyid’e virdi selâm
 Merġabâ iy şâh-ı ‘âlem şad hezârân merġabâ
 Secde ħıldı ayaġına sürdi yüz ħaldurdu baş
 Hem şehâdet ‘arza ħıldı oġudı medġ ü şenâ
- 33^a Muştafâ eydür ne milletsin eyâ pîr-i laġif
 ħanġı devrün âdemindensin digil ismünġ baġa
 Pîr nuġka geldi eydür iy Resül-i ħâşimî
 Şîġ peyġamber zamânı âdemindenven şehâ
- 115 Şîġ peyġamber baġa ‘Āşım dimişdür yâ Resül

- Nā'ib olmuşdum aña emr eylemişdi Hâk baña
Kâtib-i vahy olmuş idüm Şî't'e iy kân-ı kerem
Şahf yazdum (ben) Hâk'ıñ fermânı birle iy şafâ
Şahf içinde görmüş idüm ismüñi iy nûr-ı Hâk
Şî't'e şordum bu ne esmâdur haber virgil baña
Şî't peygamber didi iy 'Āşım aña bu sözi
Devr-i âhîr kim ola mülk-i 'Arab'dan iy berâ
Zâhir ola bir hidâyet kânı bir sultân-ı dîn
Bir emîn-i sırr-ı Hâk bir menba'-ı kân-ı vefâ
120 İsmidür anuñ Muhammed medhi Kur'an-ı kadîm
Vaşfidur Yâşin ü Tâhâ murtażâ vü müctebâ
Mu'cizâtıyla benüm ümmetlerümden bir kişi
Bula emriyle hayât imân arz ide aña
Hem benüm hâlüm şoran luğfindan ol sultân-ı dîn
Kılmışam ben dahı ol sultâna cândan ilticâ
'Ālemüñ hem âdemüñ peygamberi oldur yaqîn
H'âce-i maşşer şefî'-i evliyâ vü enbiyâ
Çün bu nuṭkı Şî't peygamber beyân itdi o dem
İşidenler bu sözi imân getürdiler saña
125 Her ki ümmetdür aña çekmez 'azâb-ı âhîret
Kim ki 'âşidür aña olur maḳâmı veyl vâ
33^b Muştafâ'ya pîr taḳrîr eyledi ahvâlini
El getürdi Hâzret-i Seyyid du'â kıldı aña
Didi ey pîr-i mübârek ol kerîmüñ haḳḳıçün
Hâk tañıḳ olsun ki maşşerde şefî' olam saña
Çün Muhammed Muştafâ'dan gördiler bu mu'cizi
Merd ü zen ehl-i Yemen İslâm'a oldı âşinâ
Gördiler cümle bu hâli cân u dilden şıdḳ ile
Küfri terk idüp serâser kıldılar medḳ ü şenâ
130 Hem Velîd oldı Müselmân küfri terk idüp o dem
Kesdi zünnârdan uşatdı bütlerin kıldı hebâ
Secde kıldı didi iy Seyyid mürüvvet kânısın
Cürmümi bağışlağıl luğ eyle ben kıldum haṭâ
Çün Müselmân eyleyüp ol ḳavmi Seyyid iy 'azîz

- ‘Azm-i Beytu’llāh idüp Seyyid o dem girdi yola
 Bilesince ol ğulām-ı Türk pîr-i müttakî
 Göz yumup açınca Beytu’llāh’a irdi Muşafā
 Çün işitdiler bu hālî Seyyid’ün yārānları
 Didiler şaddağ eyā serdār-ı cümle enbiyā
- 135 Mekke ehli uşbu mu‘cizden ħaberdār oldılar
 Muşafā’ya cān u dilden kıldılar medħ ü šenā
 Didiler cümle ğazāñ olsun mübārek yā Resül
 Ĥağ Te‘āla nuşret-i İslām virmişdi saña
 Pîrün aĥvāli ne oldı diñle iy mü’min bu dem
 Bir rivāyet şöyledür kim Muşafā eydür aña
 İy mübārek pîr mağşūduñ ne şerħ eyle yakın
 Nice müddet bu fenā dünyāda istersin beğā
- 34^a Yoħsa ol menzil ki evvel ölür idün iy ‘aziz
 Ĥankı menzil iħtiyār idersin iy cān di baña
- 140 Bir rivāyet bu ki pîr eydür eyā ĥayre’l-beşer
 Bir du‘ā kııl tā ki evvelki mağāmum ola cā
 Şit devrinden senün ğidāruña müştak idüm
 Ĥamdüli’llāh kim müyesser oldı ğidāruñ baña
 ‘Āķıbet ol pîr-i mü’min šāh Ĥüseyn ile bile
 Kim şehid olup mağāmı oldı deşt-i Kerbelā
 Kim ki mü’mindür bu mu‘ciz-nāmeğe iķrār idüp
 Muşafā’nuñ pāk rūħına okuya medħ u šenā
 Kim şalāt virürse bir kez Muşafā’ya iy ‘aziz
 Cān u dilden şıdķ ile çekmez kıyāmetde cezā
- 145 İy Seħer medħ eyle dā’im Muşafā’ya şıdķ ile
 Yolına cān vir ki mağşerde şefi‘ ola saña
 Cümle mü’minler anuñla buldı ģmāna ħariķ
 Hem yine andan olur ‘āşilere luţf u ‘atā

Kaynakça

- Aydın, Hüseyin. "Meydan Okumaları Bakımından Kur'an Mucizesi." *Kelam Araştırmaları* 8/1 (2010): 45-76.
- Bebek, Adil. "Kelâm Literatürü Işığında Mucize ve Hz. Muhammed'e Nisbet Edilen Hissî Mûcizelerin Değerlendirilmesi." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000): 121-148.
- Bulut, Halil İbrahim. "Harikulade Olması Açısından Keramet ve Mucize ile İlişkisi." *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (2001): 329-350.
- Bulut, Halil İbrahim. "Mûcize", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXX (Ankara 2020), ss. 348-351.
- Bulut, Halil İbrahim. "Peygamberlerin Başarısında Mûcizelerin Yeri ve Önemi." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (2011): 65-78.
- Çakır, Müjgân. *Mu'cizeler Kitabı Klasik Türk Edebiyatında Müstakil Mu'cizât Metinleri Mu'cizât-ı Enbiyâ Tercümesi ve Mu'cizât-ı Mustafa Metinleri*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.
- Çelebioğlu, Âmil. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*. Ankara: MEB Yayınları, 1998.
- Demircan, Adnan. "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Mucize Algısı Üzerine Bazı Değerlendirmeler." *Din Dilinde Mucize*, 179-212. İstanbul: Kuran Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2015.
- Derviş Seher. *Sa'âdetname*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, NEKTY 03695.
- Eliade, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*. Çev., Sema Rifat. İstanbul: Om Yayınevi. 2001.
- El-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd -Açıklamalı Tercüme-*. Çev., Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- Fayda, Mustafa. "Hâlid b. Velîd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XV (Ankara 1997), ss. 289-292.
- Fayda, Mustafa. "Velîd b. Mugire", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XLIII (Ankara 2013), ss. 33-34.
- Harmancı, Meriç. "Seher Abdal'ın Manzum Bir Velayetnamesi: Velâyet-nâme-i Alî (Kerrema'llâhü Vechehû) Pür-Sûhten-i Cebrâ'il Aleyhi's-selâm." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 100 (2021): 375-396.
- Kar, Sait. "Mucize Gerçekten Felsefi-Teolojik Bir Problem midir?" *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020): 458-479.

Razi, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *el-Muhassal (Kelama Giriş)*. Trc., Hüseyin Atay. Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Seher Abdal, *Sa'âdet-nâme*, İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar (İÜTY 03695: 28^b -34^a).

Topaloğlu, Fatih. “*Felsefî ve Teolojik Açıdan Mucize*.” Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2010.

Uludağ, Süleyman. “Keramet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXV (Ankara 2022), ss. 268-270.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Delâili'n-nübüvve”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, IX (Ankara 2020), ss. 115-117.

Yılmaz, Nesrin. “Gulâm Sistemi İçerisinde Kırklar ve İhtiyâreddîn Yüzbeg Tuğrul Hân.” *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9 (Aralık 2022): 48-74.

İnternet Kaynakları

“Taha Suresi 5. Ayet”. Erişim 07 Mart 2024.
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/T%C3%A2h%C3%A2-suresi/2353/5-8-ayet-tefsiri>.

TIPKIBASIM

منه ربیت الله ایچندم ساکن اولشدی بوا	مصطفای کون مکر خدیغی استدرن کون
دیری با سید لوم ایسی سکا جاملو	ناکها نزن حقدن ایر شدی حضرت بیادیل
ای امین سر صق سر چشمه لطف عطا	شویله امر ایتری خدراوند کریم لاجیرل
یا محمد ایتره تا قدرت حقدن سکا	امر صق برله بین اطرافنه عزم ایره سن
مکه قومندن خیردار اولسون لر ای سکا	شویله تنها اولسون کسه سنکله یار
مشرك و دین دشمنی اسلام کفر آشنا	انزم بر کین منافق وارانک اسمی ولید
کیم سنکله جنک قلمق استر اولدون	اول لعینک یا محمد وار اولون عیبری
اول زمان طوتری بین صحی استی کردی بولا	مره طابو و حی حقدن استدرن استدرن
صبح صادق چونکه یوز کوسن لر اولون بولا	کعبه دن ایردی عین ملکینه بر اولون
قلعه سی محکم او شهرک جوهره و باغ ای	قدرت حق کوردی بر شهر معظم ناکمان
کوردی بر آب روان افرکناری سبزها	کردی سید باغ و بوستان ایچرم سیرن البر
بردم آنزم ساکنی اولری اولر رسول کین	چونکه سید کوردی عیینه مشرق حوزی تمام
ساکنی اولری قلدری و صریت او ایبر	ایقی صویحوم نعلین اوزره باشی بر ناز

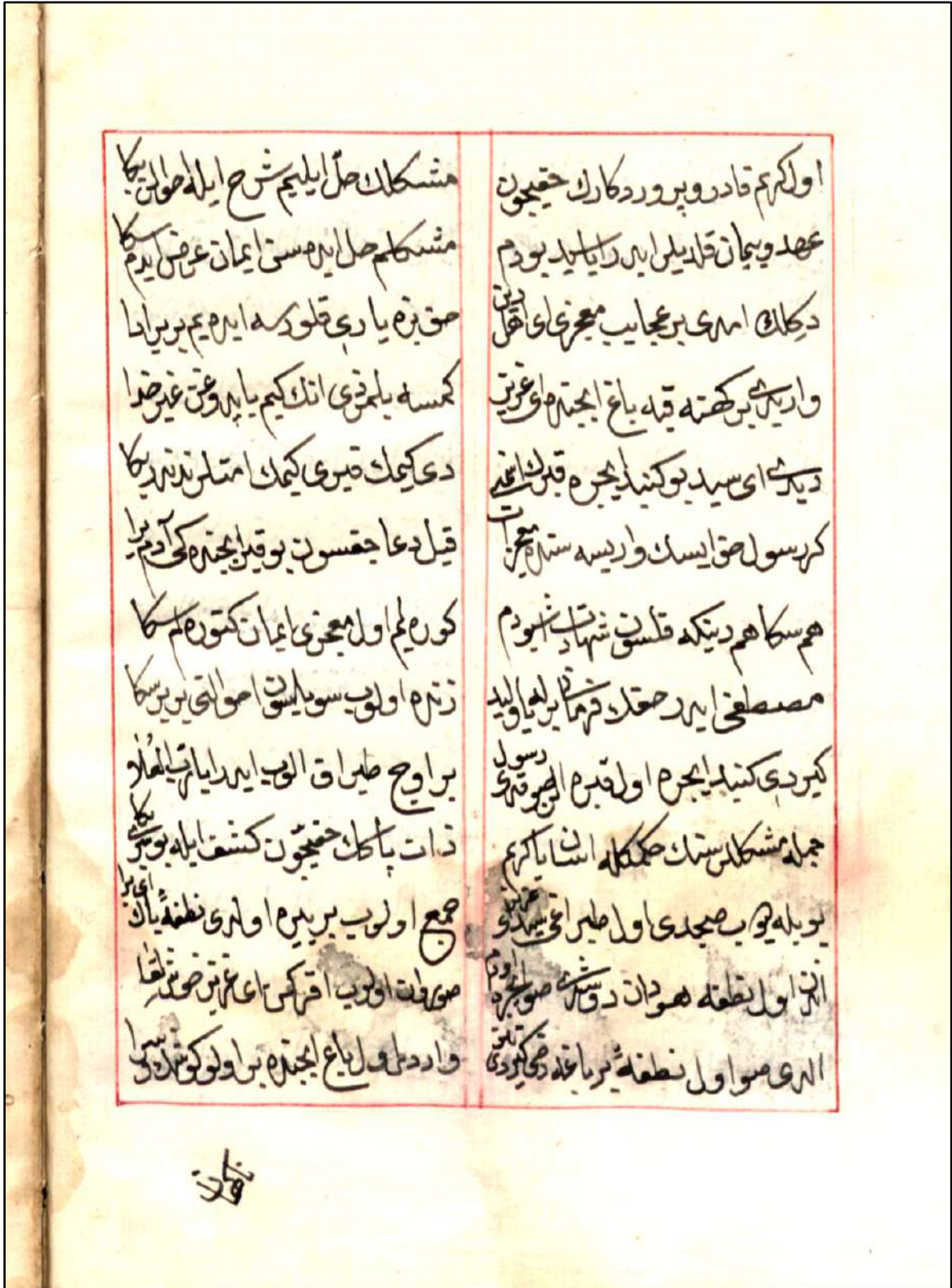

ای مناقق بی جیاملعون صد لعنت سکا	شیخ چکری اول لعینه ترک ایردا لک
یوضسه اولودر روز محشر ده معامک ویل	تکرین قورق مصطفادن ایله شرم ای
بیز منک صبر ایله خواجک برله قلنه ما	دونری سید اولام ترکه ایردیا عید
تا که اسان اوله بی مشکل بقیرماضرا	بیون آنک دشمنی صبر ایله سن بر خطه
یلهدم معذورت طوت خهران سنگردای	سجده قلایک سکتی اولری ایردی
سحرکی باطل قیلم ای جازو کار اینجکا	اخر اول ملعون دون قالدر شیخ ایردی
اسدی قالدی هوایوزنه اولدم	حق تعالی امری برله اول لعینک اللری
دیبری ای جازو عجیب سحر ایله بودم بکا	کوددی اول ملعون قوی اینج هم طوتی
دیبری صد لعنت سنک افعالکم هم سکا	مصطفی الطغندن اولام نعام ظاری
ای سگ مرد و دیشک سوزک لبی خطا	یا که جادو دینه بن جازو کلون ای لعین
بجایب معجز استرون بودم کوی تر بکا	دونری ای در اول لعین ای جازو ظلم
شبهه ز اقرار ایردی ایمان فریتم سکا	تا کورت اول معجزی اهل بن برله بعین
لهر تله سگ سوزک سوزله بر فریتم	قول قلای مصطفی الطغندن ایردی اول

دایه سی بره تفرج ایلی کی اوصفا	ناکله اول شکک اوستنده و لیلک بوقو
اولی بر غیش و بر دی بفرمانی	صوی مجتذ کلدی بر الما کلوب اولدی تیز
دایه ته ایبرای دایه خمتد ربکا	قرینا صولی کوردی قلدی تعجب اولدی نما
کیم الوپ نوش ایلیم کو کاسم سلمی اولدنا	وار اولما دکنور ای دایه بر قج دان
صیح ایرو بر نیجه المانی الوپ کلدی اکا	محراب دایه بر نهدن الی الی بر طبع
قدرت صق حامله اولدی فرما اولد می	صوتی بر المانی الی اول طبعدن قلدی
اولدی پید اولدی فریک قرینه بر غیشنا	دردی رتوب زاری زاری ایلیق قلدی
انده اول ملعون ایله سید قیلور زین	یونمه اول قرینا له واقعا ایچنده ای غریز
او قمه اقسون سحر تیر سنک سحر کما	مغنیاه ایبرای عرب اول بلید شو می
او یکه وار کوندن اولدی قدر حقت کما	مصطفایا بر یوری ای کافر بد اعتقا
جمله احوالی اکا عرض ایلیق قلدی دعا	بو یله نتیجه اولدی کلدی بر خادم اولم
کوردی فریانتش قیلور زاری و فریاد مبتلا	دوئل اول ملعون او یته کلدی اولم
تلفی قوردی بره قاله ز موب قلدی طکا	کوردی احوالی قلدی نمکین اولی اولدی

<p>فقی دورک ادمند نسق دکل اسمک بکا شیت بیغیر زمانی ادمند توشها نیک اولمشدم اکا امرالمشک حق بکا صفت یازدم صحت فرمای پیرله او صفا شیته صورت بونه اسماد خبردیوش بکا دوداخرکم اوله ملک عربدن او بیا برامین سرمن بر منبع کات و قا وصغیر ریس و طله مرتضی و محبتا بوله امریله صبا ایماک عربی ام اکا قلمشتم بنی دخی اول سلطانة جابازن خواجه بخشش شعیب اولینا و اینیا ایشردن بر سوزی ایماک کتوده یلس بکا کمه که عاصیدر اکا اولور مغا و اولور</p>	<p>مرصفا ایرنه ملتسن ایابیر لطیف بیر نطقه کلدی ایردی سوله شاهی شیت بیغیر بکا عاصم دیشدر بیا اول کاتب و خی اولمشدم شیته ای کان کرم صفت ایچند کورمشدم اسمکی او نورد شیت بیغیر دی ای عالم اکله بوسور ظاهر اوله بر هر ایت کانی بر سلطان اسمیرانک محمدی قرآن قدیم معجزا تپناه بنیم امتل مهن بر کشتی هم بنیم حالم صون لطفندن اول الطاد عالمک هم اسمک بیغیری اولدی بر عین جون بو نطقه شیت بیغیر بیان ایلدی هرکه اسمدر انا چکمن عذاب آخرت</p>
---	---

۴۶

<p>قنقی منزل اختیار ایست ای جان ^{بکا}</p> <p>برد عاقیل تا کم او کی مقام اولجا</p> <p>حمد لله کو میسر ولری دیارک بکا</p> <p>کو شهید اولوب مقامی ولری دشت ^{کریو}</p> <p>مصطفیانک پاک روحیه او ^{میر} ^{میر} ^{میر}</p> <p>جان و دهرن صدقله چکمز قیامت ^{جزا}</p> <p>یولنه جان و برکه محشره شعاع اولجا</p> <p>هم نه اترت اولور عاصیلم لطف ^{عطا}</p>	<p>بو خسه اول منزل که اول اولورین ^{اغیر}</p> <p>برد و توکم بیر ایدر اینا خیر لیشر</p> <p>شیت دورتن سنک دیر که مشکا ^{میر}</p> <p>عاقبت اول پیر مومن شاه حسینیله ^{بکله}</p> <p>کیمکه مؤمندریو محقر نامه یه ^{میر} ^{میر} ^{میر}</p> <p>کو صلوة و برسه برکه مصطفیای ^{غیر}</p> <p>ای سخن مدح ایله دائم مصطفی ^{صیر}</p> <p>جمله مؤمنلر انکه یولری ایمانه ^{میر}</p>
---	---

ولانا مده علی کریم الله وجهه پنج پسر

<p>فضل بسم الله الرحمن الرحیم</p> <p>جمله یه رحمت قلور برتیا لافا</p> <p>قدرتی در یکنم یوقدر کتاس</p> <p>وخش و طیر و مودمار و حورین</p>	<p>شکر حق ایردی بزم فضل دلیم</p> <p>اول اخرا ظاهر و باطن تحام</p> <p>صنعتنه ادراج و فهم ایر عزای</p> <p>خرج و سیار سموات و زمین</p>
---	---

Rumeli Kazaskeri Sahhaf Şeyhzâde Es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Kazaskerliği ve Mülâzemet Sistemindeki Değişimlerin Rûznâmçelerine Etkisi

The Kazaskery of Rumeli Kazasker Sahhaf Şeyhzâde Es-Seyyid Mehmed Efendi's and the Effects of Changes in the Mülâzemet System on Rûznâmçes

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

Tacettin Demirel

Uşak Üniversitesi
tacettin.demirel45@gmail.com

Saim Savaş

Uşak Üniversitesi
saim.savas@usak.edu.tr

Başvuru/Submitted:

4 Ocak 2024

Kabul/Accepted:

4 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1414686](https://doi.org/10.21021/osmed.1414686)

Atıf/Citation:

Demirel, T; Savaş, S. "Rumeli Kazaskeri Sahhaf Şeyhzâde Es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Kazaskerliği ve Mülâzemet Sistemindeki Değişimlerin Rûznâmçelerine Etkisi", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 21 (2024): 88-114.

Benzerlik / Similarity: 17

Öz

Osmanlı ilmiye teşkilatı ve mülâzemet sisteminin işler yapısını bir düzene koymak, adli, eğitim-öğretim ve ifta işlerini bir düzen içerisinde yürütmek amacıyla birçok kanunnâmenin varlığı bilinmektedir. Özellikle 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ilk çeyreğine değin Osmanlı ilmiye mesleğine girişin temeli niteliğinde olan mülâzemet sistemine bir işlerlik yapısı kazandırmak ve ilmiye mesleğine girmek isteyen talebeleri gerek sayısal gerek nitelik bakımından kontrol etmek amacıyla birçok düzenleme bulunmaktadır. Bu bağlamda iş bu çalışmada 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin kazaskerliği öncesi ve döneminde mülâzemet sistemine dair çıkarılan beş adet hatt-ı hümayûnun Sahhaf Şeyhzâde'nin tuttuğu rûznâmçelere ne derece yansıdığı ve düzenlemelerin uygulanıp uygulanmadığı sorgulanmıştır. Sorgulama neticesinde bahsi geçen bu beş adet düzenlemenin etkilerinin Rumeli kazaskeri Sahhaf Şeyhzâde'nin kayıt altına aldığı rûznâmçelerde görüldüğü, mülâzemet sisteminin işler yapısının değişime uğraması bakımından çıkarılan hatt-ı hümayûnların, mülâzemet sistemi üzerinde bir değişime sebep olduğu, istisnalar dışında çıkarılan beş adet düzenlemeye uygun hareket edildiği tespit edilmiştir. Her ne kadar Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği öncesi ve döneminde çıkarılan mezkûr hatt-ı hümayûnlar, mülâzemet sistemi üzerinde bir değişim ve dönüşüm meydana getirirse de söz konusu bu hükümler, mülâzemet sistemi özelinde kronikleşen sorunların varlığını ve bu sorunların hala çözülmediğini işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazasker, Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi, Hatt-ı Hümayûn, Mülâzemet, Rûznâmçe.

Abstract

It is known that there are many laws in order to put the working structure of the Ottoman ilmiye organisation and mülâzemet system in order and to carry out the judicial, education and fatwa affairs in an orderly manner. Especially from the 16th century to the first quarter of the 18th century, the existence of many regulations attracts attention in order to give a functional structure to the mülâzemet system which is the log of the entrance to the Ottoman ilmiye profession, and to over control the students who want to enter the ilmiye profession, both numerically and qualitatively. In this context, in the first quarter of the 18th century, it has been questioned to what extent Sahhaf Şeyhzâde es-Sayyid Mehmed Efendi's five hatt-ı hümayûns related to the mülâzemet system, which were issued before and during his qazaskerry, were reflected in the rûznâmçes kept by Sahhaf Şeyhzâde and whether the regulations were applied or not. As a result of the inquiry, the effects of these five regulations were seen in the rûznâmçes recorded by the Rumeli kazasker Sahhaf Şeyhzâde, and that the hatt-ı hümayûns, which were issued in terms of changing the working structure of the mülâzemet system, caused a change in the mülâzemet system, and that the five regulations, with exceptions, acted accordingly has been detected. Although the aforementioned hatt-ı hümayûns, which were issued before and during the kazasker of Sahhaf Şeyhzade, brought about a change and transformation on the mülâzemet system, these provisions indicate the existence of chronic problems in the mülâzemet system and that these problems have not been resolved yet.

Keywords: Kazasker, Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi, Hatt-ı Hümayûn, Mülâzemet, Rûznâmçe.

Giriş: Neden Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi

18. yüzyılın ilk çeyreğinde görev almış birçok kazasker¹ bulunmakla birlikte diğer kazaskerler arasından neden Sahhaf Şeyhzâde'nin seçildiğine değinmek yerinde olacaktır.

Sahhaf Şeyhzâde'nin seçilmesindeki en önemli sebep; 18. yüzyıl içerisinde Osmanlı ilmiye mesleğinin temeli² niteliğini taşıyan mülâzemet³ sisteminin işler yapısının değişimine ve tekrardan düzene konulmasına neden olan 1715 tarihli iki adet hatt-ı hümâyûnun⁴ bulunması ve bu iki hatt-ı hümâyûnun etkilerinin Sahhaf Şeyhzâde'nin rûznâmçelerinde⁵ görülebilecek olmasıdır. Ancak yapılan incelemeler sonucunda söz konusu hatt-ı hümâyûnların Sahhaf Şeyhzâde'nin Rumeli kazaskerliği döneminde çıkarılmadığı ortaya çıkmıştır. Bu da bahsi geçen hatt-ı hümâyûnların kimin Rumeli kazaskerliği döneminde çıkarılmış olabileceği sorusunu akla getirmektedir.

Başlangıçta Raşid Mehmed Efendi'nin eserinden hareketle 1715 tarihli düzenlemelerin, Menteşzâde Abdurrahim Efendi'nin üçüncü dönem Rumeli kazaskerliğine rastlamış olabileceği düşüncesi hâkimdi. Ancak yapılan inceleme sonucunda 1715 tarihli düzenlemelerin Menteşzâde'nin üçüncü dönem Rumeli Kazaskerliği dönemine değil, Damadzâde Ahmed Efendi dönemine rast geldiği tespit edilmiştir.

Söyle ki; Raşid Tarihi dikkatle incelendiğinde düzenlemeler ile ilgili net bir tarih belirtilmemektedir. Yapılan düzenlemeler, Raşid Tarihinde H.1127 tarihli anlatılan olaylar

¹ 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Rumeli kazaskerliğinde görev alan ulema listesine ulaşmak için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi 'u'l-Fuzalâ*, 3 Cilt, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 93, 2018), 2264-2265, 2777-2779. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi 'u'l-Fuzalâ*, 4 Cilt, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 93, İstanbul 2018), 3366-3367.

² Bir Osmanlı talebesinin ilmiye mesleğinde görev alabilmesi için belirli dereceye sahip medreselerden mezun olması, sonra Rumeli kazaskerinin tuttuğu mülâzemet ruznâmçesine ismini yazdırması ve kadı ve müderris olarak atanana değin beklemesi gerekmektedir. Bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 55; Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 28-37. İşte bu bakımdan mülâzemet, ilmiye mesleğine girişin temeli niteliği taşımaktadır.

³ Etimolojik açıdan *lüzum* fiilinden türeyen mülâzemet, bir şey veya kişiye bağımlı kılınma, bir işle iştigal olmaktır. Bkz. İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara: Yargı Yayınevi, 2011), s. 1173. Mülâzemet, Osmanlı ilmiye teşkilatı bakımından staj eğitimi işaret etmektedir. İlmiye müessesesi bakımından Sahn veya Süleymaniye medreselerinden birinden icazet almış bir talebenin Osmanlı ilmiye müessesesindeki bir göreve atanıncaya kadarki geçirmiş olduğu staj dönemidir. Bkz. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyılda Osmanlı Medreseleri*, I Cilt, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2005), 116; Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", TDV İslam Ansiklopedisi XXXI (Ankara 2001), s. 537. Aynı zamanda mülâzemet maaşsız olarak tecrübe kazanma sürecini de ifade etmektedir. Bkz. Serkan Erdoğan, "Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Hakkârî Doğumlu Memurlar", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/1, (Haziran 2021): 128; Osmanlılar açısından mülâzemet sistemi iki farklı aşamada ele alınmaktaydı. Birincisi, görevini icra eden ulemanın görevini sonlandırmasının ardından bir sonraki göreve atanıncaya değin geçirdiği dinlenme zamanını, ikincisi ise medrese eğitimi tamamlayan talebenin kadı veya müderris olarak görevlendirilmesi adına Rumeli kazaskerinin tuttuğu rûznâmçeye ismini yazdırıp tayin oluncaya kadar beklemesi gereken süreci ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Yasemin Beyazıt, "Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)" *Belleten*, 73/267, (Ağustos 2009): 425; Ercan Alan, "Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mülâzemet Sistemi", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 49/49, (Mart 2017): 89-90; Cornel Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev., Ayla Ortaç, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 24.

⁴ Raşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, 2 Cilt, haz., Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013). 901-902.

⁵ Kelime kökeni bakımından gün manasını taşıyan *rûz* ve mektup manasını taşıyan *nâme* kelimelerinin bir araya gelerek oluşan *rûznâme* küçültme ekini alarak *rûznâmçe*'ye evrilmiştir ve Osmanlı Devleti'nde muntazaman kayıt altına alınan evrak anlamını taşımaktadır. Bkz. Parlatır *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1422-1423. Kazaskerlerin tuttukları defterler de bu isimle adlandırılmaktadır. Kayıt altına alınan bu defterler gerek ilmiye müessesesine adını atan talebelerin gerekse kadı ve müderris olarak görevlendirilen kişilerin yer edindiği kayıtlardır. Detaylı bilgi için bkz. Yasemin Beyazıt, "Kazasker Ruznâmçelerinde Tipoloji ve Yeterlik", *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, ed., Ümit Ekin, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013). 97-112. Rûznâmçe hakkında genel bilgi için ayrıca bakınız; Erhan Afyoncu, "Rûznâmçe", TDV İslam Ansiklopedisi, XXXV (İstanbul 2008), s. 276-278.

içerisinde yer almaktadır. Düzenlemelerin yapıldığı tarih tam olarak belli olmasa da takribi bir tarihin belirlenmesi için Raşid Tarihi ile birlikte Şeyhi Mehmed Efendi'nin Vekâyi'ü'l-Fuzalâsı incelenmiştir. İlmiye teşkilatına getirilen düzenlemeler öncesinde Kevakibizâde Veliyüddin Efendi'nin Haleb'e sürgünün anlatıldığı bir kısım bulunmaktadır ve bu kısım Vekâyi'ü'l-Fuzalânın dördüncü cildinde H.1127 “Rebiülevvelinin yirmi beşinci günü” olarak tarihlenmektedir.⁶ Raşid Tarihinde de ikinci düzenleme öncesi Katl-i Mehmed Efendi olayının anlatıldığı bir bölüm bulunmaktadır ve eserde bu olay “Cumadelulasının üçüncü günü” olarak belirtilmektedir.⁷

Raşid Tarihinde mülâzemet sistemine dair getirilen düzenlemeler sonrasında anlatılan bir başka olayda “*Vusul-ı Ordu-yı Hümayun*” hadisesidir. Hadise “mah-ı mezbûrun yedinci günü” olarak aktarılmaktadır.⁸ Eğer bu olay “Cumadelulasının yedinci gününde” ise mülâzemet sistemine getirilen 1715 tarihli düzenlemelerin Menteşzâde Abdurrahim Efendi'nin üçüncü dönem Rumeli Kazaskerliği döneminde olmadığı, Damadzâde Ahmed Efendi'nin Rumeli kazaskerliği döneminde olduğu kanısına varılmaktadır. Ayrıca söz konusu kanıyı kanıtlar nitelikte bir olay bulunmaktadır. Vekâyi'ü'l-Fuzalâ'nın üçüncü cildinde ise hem Rumeli Kazaskerlerinin atamalarının yer aldığı listede⁹ hem Menteşzâde'nin hayatının anlatıldığı bölümde Damadzâde'nin Rumeli Kazaskerlik görevinin “13 Cemazielahirde” bittiği, yerine gelen Menteşzâde'nin ise sadece on gün Rumeli kazaskerlik görevinde kaldığı ve daha sonra şeyhülislamlığa atandığı belirtilmektedir.¹⁰

O halde mülâzemet sistemine getirilen 1715 tarihli düzenlemeler Damadzâde'nin Rumeli kazaskerliği dönemine rastlıyorsa neden Sahhaf Şeyhzâde'nin seçildiği sorusu akla gelmektedir.

Damazzâde'nin Rumeli kazaskerliği döneminin neden uygun düşmediği sorusuna şu cevabı vermek yerinde olacaktır. Damadzâde'nin uygun olmamasına dair en önemli sebep, kazaskerliği döneminde kaydettiği mülâzemet defterinin henüz tasnif edilip araştırmaya açılmamış olması¹¹, bu nedenle düzenlemelerin etkisinin defter üzerinde görülemeyecek olmasıdır. Fakat Damadzâde'nin kadı ve müderris tevcihatlarına ilişkin rûznâmçesi mevcuttur.¹² Söz konusu iki kazaskere istinaden Sahhaf Şeyhzâde'nin Rumeli kazaskerliği sırasında kaydettiği mülâzemet defteri günümüze ulaşmıştır. Söz konusu bu defter, 1715 tarihli düzenlemeler hususunda etkisi görülebilmesi açısından elimizde mevcut en yakın tarihli defterdir. Ayrıca Sahhaf Şeyhzâde'nin kadı ve müderris tevcihatlarına ilişkin ruznamçesi de bulunmaktadır.

Özetle, Sahhaf Şeyhzâde döneminin seçilmesindeki sebepler; kendisinin hem mülâzemet hem kadı ve müderris tevcih kayıtlarının bulunduğu defterlere sahip olması, kaydettiği mülâzemet defterinin 1715 tarihli mülâzemet sistemine getirilen düzenlemelerin etkisinin görülebilmesi açısından en yakın tarihli defter niteliği taşıması, hem mülâzemet kayıtlarının, hem kadı ve müderris

⁶ Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, 4 Cilt, 3205.

⁷ Raşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, 902.

⁸ Raşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, 903.

⁹ Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, 3 Cilt, 2777-2779.

¹⁰ Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, 3 Cilt, 2662-2666.

¹¹ Cahid Baltacı çalışmasında 257 adet Rumeli, 120 adet Anadolu kazaskerliğine ait rûznâmçeleri tanıtmaktadır. Söz konusu bu tanıtımda henüz tasnif edilip araştırmaya açılmamış olacak ki Damadzâde Ahmed Efendi'nin mülâzemet defterinin olmadığı dikkati çekmektedir. Bkz. Cahid Baltacı, “Kazasker Ruznâmçeleri'nin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti” *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, 4/37, (Temmuz 1979): 58-59, 73. Ayrıca bkz. İsmail Kurt, Bilgin Aydın ve İlhami Yurdakul, *Bâb-ı Meşihat Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006), 40-59.

¹² Baltacı, *a.g.m.*, 73; Kurt, Aydın ve Yurdakul, *Bâb-ı Meşihat Şeyhülislamlık Arşivi*, 49.

tevcihlerinin olduğu rûznâmçe kayıtlarında da mülâzemet sistemi üzerine getirilen iki ayrı düzenlemenin dışında üç ayrı düzenlemenin bulunmasıdır.

Bu çalışmanın amacı; 18. yüzyılın önemli âlimlerinden Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'yi ve rûznâmçelerini tanıtmak, onun kazaskerliği döneminde Osmanlı ilmiye teşkilatının temeli niteliğinde olan mülâzemet sistemine dair meydana gelen değişimleri ortaya koymak ve bu değişimlerin Sahhaf Şeyhzâde'nin kaydettiği mülâzemet ve tevcih ruzâmçelerine ne derece yansıyor yansımadığını tespit etmektir.

1. Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Hayatı ve İlmî Kariyeri

Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi, H. 1050 tarihinde Sofya kadısı¹³ iken vefat eden Sahhaf Şeyhzâde adıyla bilinen Abdülbaki Efendi'nin oğludur.¹⁴ Mehmed Efendi, doğumundan reşit olana kadar ilimle meşgul olup, buradaki gayret ve çabası neticesinde Sultan Bayezid Medresesinin müderrisliğini de yürüten Şeyhülislam Sunizâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin talebesi olmuştur. Mehmed Efendi burada öğrenimini tamamladıktan sonra îâdeden¹⁵ mülâzım olmuştur. Mülâzemetinden sonra ilmiye kariyerine günlüğü kırk akçe olan Ahi Çelebi medresesine “ibtida-i hariç” derecesi ile H.1084 Ramazan'ında atanmasıyla başlamıştır. Bundan yaklaşık beş yıl sonra yine aynı medresede Hamidzâde Abdullah Efendi yerine bir üst rütbe olan “hariç” derecesine yükselmiştir. Burada üç yıl görev yaptıktan sonra H. 1092 Recebinde Trabzoni Hasan Efendi yerine Hadım Hasan Paşa medresesine, H.1094 Muharreminde selefi Hasan Efendi yerine Topkapı içerisindeki Ahmed Paşa medresesine tayin olmuştur. H. 1096 Rebiülevvelinde Semercizâde Mehmed Efendi'den boşalan “ulâ” ile Şeyhülislam Zekeriya Efendi Medresesine atanan Sahhaf Şeyhzâde, H. 1099 Saferinde de Çeşmizâde Abdülkerim Efendi yerine “mevleviyet” payesi olan Sahn derecesine¹⁶ sahip medreselerden birine tayin olmuştur. H. 1100 Muharreminde bir derece

¹³ Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, 1058.

¹⁴ Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin hayatına dair bilgilerinin büyük çoğunluğu Şeyhî Mehmed Efendi'nin eserine dayanmaktadır. Bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *a.g.e.*, 2671-2674. Yine Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin hayatı hakkında bilgi edinmek için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri*, 3 Cilt, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1016.

¹⁵ Mülâzemet sistemi özelinde ilmiyeye girişlerde rol üstlenen belli başlı mülâzemet yolları bulunmaktadır. Bu yollardan kısaca bahsedecek olursak; müderris talebeleri îâdeden olarak müflikten, kazaskerlerin tezkirecilik hizmetinde bulunan talebeler tezkireciliğinden, şeyhülislamın fetva eminliğinde bulunan talebesi fetva eminliğinden, ulemanın bir görevden diğerine atanmalarında teşriften, bir âlimin vefatından sonra kalan bir kısım talebenin mesleğe girmesi mevâtadan, ulema çocuklarının önemli hizmetlerde yararlılık göstermeleri ile müstakilen ve yedi senede bir ilan edilen nöbet usulünden yani nevbetten mülâzım olurlardı. Konu hususunda detaylı malumat için bkz. Tacettin Demirel, “XVIII. Yüzyıl Başlarında İlmîye Düzenlemeleri ve Mülâzemet Sistemi” (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019), 38-94; Mehmet İpşirli, “Osmanlı Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10/11, (1982): 223-224; İpşirli, “Mülâzemet”, 538; Beyazıt, *a.g.e.*, 49-75. Beyazıt, “Şeyhülislamlığın Değişen Rolü”, 427-428.

¹⁶ Fatih Sultan Mehmed'in ilmiye kanunâmesinde bir müderrisin kat edeceği medrese hiyerarşisi anlatılmaktadır. Burada Sahn mollâlarının “makam-ı “mevleviyet”dedür” ibaresi geçmektedir. Bkz. Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğunda Âlimler ve Sultanlar*, İstanbul: (Klasik Yayınları, 2019), 80-81.

“Mevleviyet” seviyesi bir âlim için büyük önem arz etmektedir. Bir müderrisin yetiştirdiği talebesini kazasker ruznamçesine mülâzım yazdırabilmesi için “mevleviyet” derecesine erişmesi gerekiyordu. Bkz. Atçıl, *a.g.e.*, 138, 181-185; Beyazıt, *a.g.e.*, 28-30. Örneğin İsmail Hakkı Uzunçarşılı eserinde bir kişinin mülâzım olabilmesinin Sahn veya Süleymaniye medreselerinden birini tamamlaması gerektiğini beyan eder. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 55; Bu açıdan bakıldığında es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Sahn medreselerinden birine hareket etmesi, yetiştirdiği talebeleri mülâzım yazdırıp ilmiye teşkilatında kendi nüfuzunu oluşturabilmesi bakımından bir başlangıcı ifade etmektedir. Çünkü yüksek dereceli ulemanın aldığı maaş ve elde ettiği hiyerarşik statünün yanında verdikleri mülâzım sayıları da onların ilmiye teşkilatındaki yeri ve konumları açısından önem arz etmekteydi. “Mevâlî”nin verdiği mülâzım sayıları için bkz. Mehmet İpşirli, “Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”, *Belleten*, 61/232, (Aralık 1997): 643-645; Demirel, *a.g.t.*, 40-89.

üstü olan Gazanfer Ağa medresesine, H. 1101 Rebiülevvelinde Emrullah Efendi yerine Zâl Paşa medresesine atandıktan sonra H. 1103 Zilhiccesinde Üsküdar'daki Valide Sultan medresesi kendisine ihsan buyrulmuştur. Yaklaşık dört yıla yakın bir sürenin ardından H. 1107 Rebiülevvelinde Süleymaniye derecesine sahip medreselerden birine terfi ettikten sonra, H. 1110 Saferinde selefi Abdülkadir Efendi yerine Darülhadis Süleymaniye medresesine geçmiştir. Böylece Sahhaf Şeyhzâde ilmiyenin tedris işleriyle meşgul devr-i medaris silsilesini tamamlamış¹⁷ ve aynı yılın Rebiülevvelinde Yek-Çeşm Süleyman Efendi'den boşalan Yenişehir kazası mutasarrıflığına getirilmek suretiyle ilmiyenin adli işlerinden sorumlu olan kadılık kariyerine adımını atmıştır.

Yaklaşık on altı aylık Yenişehir kadılığının ardından H. 1111 Recebinde mazûl¹⁸ olmuş, dört yıla yakın infisal¹⁹ süresinin ardından H. 1115 Rebiülahirinde Edirne payesi ile Abdurrahimzâde Yahya Efendi üzerinden İznik kadılığı arpalık olarak verilmiş, aynı yılın Şevval ayında Çivizâde Ataullah Efendi'den boşalan Edirne kadılığına atanmıştır. H. 1116 yılının Cumadelahirinde Kite kazası zammıyla İslimiyye kaza kadılığı arpalık kılınmış, H. 1118 Muharreminde de İstanbul Payesi ile Pravadi kadılığı ihsan olunmuştur. Takriben üç yıla yakın bir sürenin ardından H. 1119 Rebiülevvelinde halefi Şemseddinzâde Mehmed Efendi üzerinden ikinci defa zam ile İznik kaza kadılığına tayin olup, aynı yıl içerisinde İmam-ı Şehriyari el-Hacc Mehmed Efendi yerine fiilen İstanbul kaza kadılığı kendisine verilmiştir. H. 1120 Zilkadesinde zam olarak kendisine ihsan kılınan Karaburun kadılığı, H. 1121 yılının Şaban ayında kendisinden alınıp Tabib Süleyman Efendi'ye verilmiş, kendisine de Tevfikizâde Mehmed Efendi'den boşalan Mihaliç kadılığı tevcih edilmiştir. Tarihler H. 1123 yılının Zilhicce ayına işaret ettiğinde Sahhaf Şeyhzâde, İsmail Efendi yerine ilmiye teşkilatının en üst makamlarından biri olan Anadolu kazaskerliğine²⁰, H.1128 Rebiülahirinde de Rumeli kazaskerliğine tayin olmuştur. Burada yaklaşık bir yıl görev yapan Sahhaf Şeyhzâde H. 1129 Rebiülevvelinde görev süresini tamamlamıştır.²¹

Rumeli kazaskerliği görevi sırasında görevinin sonlarına doğru 1-2 aydan beri hasta olan²² Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi iyice rahatsızlanmış ve H.1129 Rebiülahirinin ikinci

¹⁷ Es-Seyyid Mehmed Efendi'nin müderrislik hayatının anlatıldığı ve Şeyhî Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan eserde yalnızca "İbtida", "Haric", "Sahn", "Süleymaniye" ve "Darülhadis" gibi beş farklı medrese rütbesinden bahsedilmiş; ilgili eserde bahsi geçen rütbeler dışında herhangi bir medrese derecesinden söz edilmemiştir. Şahsın müderrislik hayatına dikkatli bir şekilde bakıldığında kırk akçelik medreseden başlamak suretiyle on bir medresede görev yaptığı tespit edilmektedir. Osmanlı devletindeki medrese dereceleri dikkate alındığında şahsın devr-i medaris kuralına muntazaman olmasa da genel olarak bu silsileye bağlı kaldığı söylenebilir. Osmanlı medrese dereceleri için bkz. Baltacı, *a.g.e.*, s. 73-75; Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 331-332; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 17-22, 42-43; Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiyesi Sınıfı*, (İstanbul: Birey Yayınları, 2004), 58-62.

¹⁸ Sözlükte memuriyetten çıkarılmış anlamında olan mazûl, Osmanlı ilmiye mesleğinde görevi bitmiş müderris ve kadıları işaret etmektedir. Bkz. Parlatur, *a.g.e.*, 1028.

¹⁹ İnfisal: Ayrılma, uzaklaşma terk etme, memuriyetini sonlandırma, görevden alma anlamlarını taşımaktadır. Bkz. Parlatur, *a.g.e.*, 742. İlimiyeye teşkilatı açısından ise görevinden mazul olmuş ulemanın bir sonraki göreve atanıncaya kadar geçirdiği dinlenme sürecini ifade etmektedir. Bkz. Beyazıt, "Şeyhülislamlığın Değişen Rolü", 425.

²⁰ Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin H. 1123 yılında Anadolu Kazaskeri olduğu bilgisi Şeyhî Mehmed Efendi'nin eserinden elde edilmiştir. Bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *a.g.e.*, 2673. Lakin Raşid Tarihinde ise Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin H. 1124 yılında Nakîbüleşraf olduğu, daha sonra bi'l-fi'l İstanbul kadılığı yaptığı, on beş ay İstanbul kadılığının ardından Anadolu kazaskeri olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Raşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, 1058. Özetle her iki kaynak birbirini ile karşılaştırıldığında şahsın Anadolu kazaskerliği konusunda tarihsel anlamda bir ifade uyumsuzluğu dikkati çekmektedir.

²¹ Şeyhî Mehmed Efendi, *a.g.e.*, 2673-2674.

²² Raşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, 1057.

günü hayata gözlerini yummuştur. Cenazesi bir gün sonra Sultan Mehmed Han Camii'nden kaldırılıp Zincirli Kuyu yakınındaki eniştesi merhum İdris Efendi kabri civarına defnedilmiştir.²³

2. Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Kazaskerliği ve Değişen Mülâzemet Sistemi

Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği dönemine ait mülâzemet sistemindeki değişim ve dönüşümlerden bahsetmeden, öncesinde mülâzemet sisteminde daha önce başlatılan değişim ve dönüşümlerden bahsetmek yerinde olacaktır.

15. yüzyılın sonlarından itibaren var olduğu düşünülen²⁴ mülâzemet sistemine dair ilk düzenleme Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmıştır.²⁵ Bu dönemde Ebussuud Efendi'nin kazaskerliği öncesinde mülâzemet sistemi özelinde işler bir yapının eksikliği dikkati çekmiştir. Söz konusu meselenin halli için birtakım düzenlemeler ile medreseden mezun talebelerin ilmiye mesleğine girişlerinin kontrol edilebilmesi için işler bir yapı kazandırılmak istenmiştir. Nitekim Atâî, Ebussuud'un Rumeli kazaskeri olduğu süre zarfına değin birçok kişinin ilmiye müessesesine girebilmelerinin mümkün olduğunu beyan etmesinin ardından, Anadolu kazaskeri Çivizâde Muhyiddin Efendi'nin ecnebinin ilmiyeye girişlerini engellediğini ve söz konusu hadise konusunda ecnebinin mutabık kalarak padişaha şikayetlerini ilettiklerini ifade etmektedir. Bu şikâyetler üzerine Kanuni Sultan Süleyman, mülâzemet sisteminin düzene konulması için dönemin şeyhülislamı Ebussuud Efendi'yi görevlendirmiştir. Buna göre Ebussuud Efendi, mülâzımlar için ayrı bir defter tutulmasını kazaskerlere emretmiştir. Buna ek olarak her bir ulemanın görev statüsü dikkate alınarak vereceği mülâzım sayısı belirlenmek suretiyle, kabiliyetli adaylar için yedi senede bir uygulanması koşuluyla nöbet usulü ile mesleğe girmeleri kanunlaşmıştır.²⁶ Bu bilgilerden yola çıkarak Ebussuud Efendi'nin Şeyhülislamlığı esnasında var olan sistemin bir düzene konulduğu ve bir işler yapı oluşturulduğu söylenebilir.²⁷ Söz konusu düzenlemenin ardından ilmiyede görev

²³ Şeyhî Mehmed Efendi, *a.g.e.*, 2673-2674; Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, 1057-1058.

²⁴ Mülâzemet Sisteminin ne zaman ortaya çıktığı meselesi net olmamakla birlikte söz konusu meselenin ortaya çıkışı 15. yüzyılın sonu olabileceği düşüncesi hakimdir. Mehmet İpşirli'nin, Yasemin Beyazıt'ın ve Ercan Alan'ın çalışmalarında meseleyle ilgili malumatlar bulunmaktadır. Beyazıt, Fatih kanunâmesinde ilmiye müessesesinin meratibi ve hareketinden bahsedilirken, kanunâmede *yeni mülâzımlar* şeklinde bir ifadenin olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Beyazıt, *a.g.e.*, 34. İpşirli, "Osmanlı İlmîye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI. XVII. Asırlar)" adlı makalesinde sistemin Fatih döneminin sonlarında ortaya çıkmış olabileceğini ifade etmektedir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmîye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI. XVII. Asırlar)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 7/8, (Haziran 1988), 274-275. Konu ile ilgili nihai düşünce Alan'a aittir, Alan, Topkapı Sarayı Arşivindeki araştırmalar neticesinde meseleyi aydınlığa kavuşturmuştur. Araştırmalarından hareketle II. Bayezid devrine ait H. 906-911 tarihli ilk mülâzemet defterini keşfetmiştir. Bkz. Alan, *a.g.m.*, 92-122. Ancak Alan, aynı arşivde sonrasındaki bir başka araştırma neticesinde daha önceye tarihlenmiş bir kayıt daha keşfetmiştir. Böylece Alan, H. 890 yılına ait 9555 numaralı en erken tarihli mülâzemet kaydını tasnif edip araştırmaya açılmıştır. Bkz. Ercan Alan ve Abdurrahman Atçıl, *Erken Dönem Osmanlı İlmîye Teşkilatı Kaynakları XVI. Yüzyılda Ulema Defterleri*, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2018), 16. Bilgiler doğrultusunda sistemin 15. asrın sonlarında zuhur etmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Söz konusu benzer hadise Tacettin Demirel'in çalışmasının 23. dipnotunda da bahsedilmektedir. Bkz. Tacettin Demirel, "18. Yüzyılın İlk Çeyreğine Ait Mülâzemet Rûznâmçe Kayıtlarına Göre Osmanlı İlmîye Mesleğine Dâhil Olan Mülâzımların Sosyal Tabanı", *Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, (Nisan 2021): s. 115.

²⁵ İlmîye teşkilatının düzenlenmesine dair birçok kanunâme çıkarılmıştır. Ancak burada İlmîye teşkilatının genelinden ziyade mülâzemet sistemine getirilen düzenlemelerden bahsedilmektedir. 16. yüzyılda ilmiye teşkilatına getirilen kanunâmeler için bkz. Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmîye Kanunâmeleri ve Medrese Eğitimi", *Belleten*, 78/283, (Aralık 2014), 958-966.

²⁶ Nev'i-zâde Atâî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik Fî tekmilati'ş Şakâ'ik*, 1 Cilt, haz., Suat Donuk, ed., Derya Örs, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017). 641-642.

²⁷ Beyazıt, *a.g.e.*, 36-37.

alacak adaylar için belli başlı kadroların varlığı da dikkati çekmektedir.²⁸ Ayrıca ilgili düzenleme ile şeyhülislam 10, Rumeli kazaskeri 7, Anadolu kazaskeri 5, Sahn müderrisleri 3 ve İstanbul kadısı 3, Edirne kadısı 2 mülâzım vermiştir.²⁹

Düzenlemelerden ikincisi, 1576 tarihli kanunnâmedir. İstanbul kadısına hitaben yazılan bu kanun, ilmiye mesleğindeki bozukluk ve ihtilal vurgusu üzerinde durmaktadır. Dönem içerisinde ilmiyeye giren kişi sayısının fazla olması³⁰ ve medrese eğitim sisteminde birtakım aksaklıkların göze çarpması, ilgili kanunun çıkarılmasında etkili olmuştur. Düzenlemede mülâzemet sistemi adına özellikle vefat eden ulema talebelerinin ilmiyeye girişleri konusunda önemli kararlar alınmıştır. Burada ilim yolunda olan talebelerin mülâzemet sevdasıyla hızlı ilerlemelerinin önüne geçilmek istenmiştir. Hızlı ilerlemenin yarattığı bozuklukların ortadan kaldırılması ve kanun-ı kadim zamanındaki uygulamalara geri dönülmesi talep edilmektedir. Ek olarak talebelerin derece derece medreselerde geçirmesi gereken zaman aralığı belirlenerek, bu süreye müderris ve talebelerin özenle uyması gerektiği de ifade edilmiştir.³¹

Üçüncüsü, 1598 tarihli kanunnâmedir. Söz konusu kanunnâme, mülâzemet sistemi üzerinde özenle durmaktadır. Bu tarihlerde yine mesleğe dâhil olmak isteyen talebenin fazlalığı, mülâzım olan kişilerin yetersiz olması ve mülâzemet sisteminin işler yapısında birtakım aksaklıkların devam ediyor olmasının, bahsi geçen kanunnâmenin çıkarılmasına gerekçe oluşturduğu söylenebilir. Düzenleme, ilmiye mesleğine adım atan talebe sayısını kontrol etme, mesleğe başlayacak olan talebe sayısını en aza indirme³², taşranın tesirini en aza indirgeyerek ilmiye mesleğine girişi merkezi bir hale getirme amacındadır.

Ek olarak ilmiye müessesesinin kontrolünü tümüyle mollalara vermeyi, ilmiye mesleğine adım atılması konusunda yapılan sahtekârlıkların önüne geçmeyi, mesleğe dâhil olan talebelerin kabiliyetini arttırmayı, ayrımcılığı önlemeyi, ulema çocuklarının var olan imtiyazlarına sahip çıkmayı ve ilmiye mesleğindeki müesseseleşmeyi yükseltmeyi de hedeflemiştir.³³

Dördüncüsü, 1636 tarihli kanunnâmedir. Kanunnâme, 1636 senesi itibariyle ilmiye teşkilatındaki sorunları ortadan kaldırmak gayesiyle padişah IV. Murad'ın isteği üzerine dönemin Rumeli kazaskeri Nuh Efendi'ye hitaben kaleme alınmıştır. Bir önceki yüzyılda olduğu gibi 17. yüzyılda da nitelik açısından yeterli seviyeye ulaşmamış kişilerin mesleğe girdiği, talebelerin mesleğe başlamaları konusunda aceleci davrandıkları ve mesleğe dâhil olan kişi sayısının fazla

²⁸ Talebeler, müderrislerin bir medreseden diğerine geçişinde îadeden olarak muâdlikten, Kazaskerlerin tezkirecilik hizmetinde bulunmaları nedeniyle tezkirecilikten, Şeyhülislamın fetva eminliğinde bulunmaları durumunda fetva eminliğinden, ulemanın bir görevden diğerine atanmaları sebebiyle teşriften, bir âlimin vefatından sonra kalan bir kısım talebenin mesleğe girmesi koşuluyla mevtâdan, ulema çocuklarının önemli hizmetlerde yararlılık göstermeleri ile müstakillen ve yedi senede bir ilan edilen nöbet usulünden yani nevbetten mülâzım olurlardı. Detaylı bilgi için bkz. Beyazıt, *a.g.e.*, 49-75; Beyazıt, “Şeyhülislamlığın Değişen Rolü”, 427-428; İpşirli, “Osmanlı Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi”, 223-224; İpşirli, “Mülâzemet”, 538; Demirel, *a.g.t.*, 38-94.

²⁹ 16. yüzyılda “mevâli”nin verdiği mülâzım sayısı ilan edilen nevbetler ve padişahın cülûsu sırasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Bkz. İpşirli, “Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik”, 643.

³⁰ Yasemin Beyazıt, müderrisin vefatı sebebiyle mülâzım olan talebe sayısının oldukça fazla olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Beyazıt, *a.g.e.*, 85.

³¹ Beyazıt, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmîye Kanunâmeleri”, 962-964.

³² Kanunnâmenin çıkarılmasıyla birlikte ilmiye mesleğine giren kişi sayısına ilişkin ciddi sınırlamaların getirildiği görülmektedir. 1598 tarihli kanunnâme ile vefat yoluyla mesleğe girenler üzerinde kontrol artırılmaya çalışılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Beyazıt, *a.g.e.*, 40-42.

³³ Beyazıt, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmîye Kanunâmeleri”, 965-966.

olması, iş bu düzenlemenin çıkması hususunda ön ayak olmuştur. Bu fermanın odaklandığı nokta, zikredilen tarihte ilmiye mesleğinin işleyişi konusunda kanun-ı kadime uyulmadığı, hak edenin yanında hak etmeyen de mesleğe girebildiği hususlarıdır.

Düzenleme, imtihanlarda başarılı olamayan talebelerin mesleğe girmelerini engellemeyi, mülâzemet sevdasına düşen talebelerin hak etmeden hızlı ilerleyişlerinin önüne geçmeyi, ulemâ çocuklarının mesleğe dâhil olmalarını sınırlandırarak hızla mesleğe adım atmalarına ket vurmaya amaçlamıştır. Ayrıca, ulemanın ölümü nedeniyle mesleğe adım atan talebe sayısını azaltmak suretiyle ilmiyeye dâhil olan kişi sayısını kontrol etmeye de çalışmıştır.³⁴

Beşincisi, 1643 tarihli kanunnâmedir. Söz konusu kanunnâme, 1636 tarihli düzenlemeye benzer şekilde yüzyıl içerisinde kanun-ı kadime uyulmadığı, hak etmeyen bir kısım talebenin ilmiyeye dâhil olduğu gibi hususlar üzerinde durmaktadır. İlmiye mesleğine dâhil olan mülâzımların yetersiz ve belirli standartları karşılayamıyor olması ve medrese eğitim sisteminde birtakım aksaklıkların var olması, söz konusu düzenlemenin çıkmasına bir gerekçe oluşturmaktadır.

Kanunâme, ilmi açıdan kendini geliştirmek düşüncesinde olan talebenin imtihan edilmesini, talebenin bir yılı doldurmadan Sahn'a oradan da Altmışlıya ilerlememesini, ulema çocuklarının da mümeyyiz³⁵ gözetiminde sınava girmelerini, muîd olmayı hayal eden herkesin mümeyyiz gözetiminde sınav olmalarını istemiştir.

Yine kanunâme, müderrislerin Dâhil'den Sahn'a kadarki geçişlerinde bir mülâzım vermelerini³⁶, Haremeyn-i Şerifeyn ve Kudüs-ü Şerif'e görevlendirilen kadılarından kanun üzere mülâzım alınıp, itibarlarından mülâzım alınmamasını ve kadıların görevlendirildikleri kaza bölgelerine ait kadrolarından mülâzım vermelerini, kadıların arpalıklarından ve ilmiye mesleğine dışardan girmek isteyenlerin hiçbir şekilde mülâzım alınmamasını talep etmektedir.

Ek olarak müderrislerin de yedi günün dördünde dersi bırakmalarını ve medresede var olmalarını, bu tarihten itibaren Sahn muîdlerinin Tetimmelerde³⁷ bulunan talebeye dört hafta ders göstermesini, mülâzım seviyesine erişen talebelerin iki senenin sonrasında mezun olmalarını,

³⁴ Kanunnâme ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Cihan Cengiz, "XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiye Kanunâmeleri ve Mülâzemet Sistemi" (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019), 64-66; Demirel, *a.g.t.*, 99-100.

³⁵ Sözlükte temyiz eden, bir kaleme yazılan yazıları okuyup düzeltmeye ve kontrole memur olan, bir imtihan soru soran ve gözcü olan kimse şeklinde geçmektedir. Bkz. Parlatur, *a.g.e.*, 1178. Ek olarak Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Değimler sözlüğünde *İda* kelimesinin ne anlama geldiğini açıklamaktadır. Kelimenin, Devlet dairesinde yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılan bir terim olduğunu ifade edilmektedir. Pakalın, tanzimattan sonra bu ifadenin terk edilerek farklı tabirlerde kullanıldığını belirtmektedir. Belirtilen bu tabirler arasında mümeyyiz-i evvel ve mümeyyiz-i sani terimleri bulunmaktadır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1 Cilt, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 709. Yine Pakalın, eserinin ikinci cildinde *Kalem Amiri* ve *Kalem Erkânının* ne olduğunu anlattığı kısımda Kalemin mümeyyiz, başkâtip, kalemin başkâtip, mümeyyiz gibi yazı sınıfının büyükleri hakkında kullanılan bir terim olduğundan bahsetmektedir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2 Cilt, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 145. Bu bilgilerden hareketle "Mümeyyiz" in Osmanlı devlet işlerinde yazı işlerinden sorumlu üst düzey bürokrata verilen bir unvan olduğu söylenebilir.

³⁶ "Mevleviyet" derecesine erişmiş üst düzey ulemanın yetiştirdiği talebelerin kadı ve müderris olarak ilmiye mesleğinde görev almaları için Rumeli kazaskerinin tuttuğu rûznâmçeye isimlerini yazdırmasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Beyazit, *a.g.e.*, 28-30; Atçıl, *a.g.e.*, 138, 181-185.

³⁷ Tetimme: Eksik olanı tamamlamak için eklenen şey, tam ve eksiksiz olarak gereken şey anlamı taşımaktadır. Bkz. Parlatur, *a.g.e.*, 1710. Tetimme, Osmanlı medrese teşkilatında ise Sahn derecesine sahip medreseye ulaştıran, Sahn medreselerini tamamlayıcısıdır. Buradan hareketle Tetimmeler, Yüksek derecedeki Sahn medreselerin bir derece altını ifade etmektedir. Bkz. Fahri Unan, "Sahn-i Semân", TDV İslam Ansiklopedisi, XXXV (İstanbul 2008), s. 532-534.

sonrasında İstanbul, Edirne ve Bursa medreselerindeki dört dereceyi sekiz yılda bitirmelerini ve kırklı medresede eğitim görenlerin altı yılın sonunda mezun olmalarını istemiştir.³⁸

Mülâzemet sisteminin işler yapısına dair getirilen düzenlemelerden altıncısı ise 1658 tarihli kanunnâmedir. Diğerlerine benzer olarak, ilmiye mesleğine dâhil olan mülâzımların yetersiz ve belirli standartları karşılayamıyor olmasının ve mesleğe giren kişi sayısının fazlalığının bu kanunnâmenin çıkarılmasında bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Bahsi geçen düzenleme, ulemanın vereceği mülâzım sayısını zikretmesi açısından 17. yüzyılda ilmiye teşkilatı ve mülâzemet sistemine dair çıkarılan diğer kanunnâmelere farklılık arz etmektedir.³⁹ Ayrıca düzenleme ile ilk defa mülâzımlar için ayrı bir defter kaydının tutulmasını şeyhülislamdan talep etmektedir. Buradan hareketle şeyhülislam, ilmiye mesleğine adım atan talebelerin ne kadar hak ettiklerini denetleyecek ve hak eden talebeleri deftere kaydedecekti. Mesleğe giren talebelere de bir yıl içinde tezkire verilecekti.⁴⁰

Özetle, söz konusu bu kanunnâme de 17. yüzyılda ilmiye teşkilatı ve mülâzemet sistemine dair çıkarılan diğer kanunnâmelere benzer olarak burada da imtihanlarda başarı göstermeyenlerin mesleğe ayak basmalarının önüne geçmeyi, ulema çocuklarına mesleğe ayak basmaları hususuna sınırlama getirilerek hızlı bir şekilde mesleğe girmelerini engellemeyi, düşük dereceye sahip ulema ve müderrislerden mülâzım alınmasını önlemeyi amaçlamıştır.

Ek olarak müderrislerin Dâhil dereceden Süleymaniye'ye ilerleyene değin en fazla dört talebesini mesleğe dâhil etmesine imkân tanınarak daha fazlasının mesleğe girmesini engellemeye, mülâzemet hayaliyle yanıp tutuşan talebelerin hak etmeden kariyer basamaklarını hızlı bir şekilde tırmanmalarını durdurmaya ve mesleğe başlayacak kişi sayısını belli bir seviyede tutmaya çalışmıştır.

Ayrıca söz konusu kanunnâme bir özelliği ile benzerlerinden ayrılmaktadır. Bu kanunnâme diğerlerinden farklı olarak âlimlerin vefatından, çayır, ordu, rüşvet, müstakil ve şefaath kadrolarından hiçbir surette talebelerin mülâzım olarak mesleğe adım atmamalarını talep etmiştir.⁴¹

Yukarıda bahsi geçen bu düzenlemeler, 16. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın ilk çeyreğine değin mülâzemet sisteminde sürekli bir değişimin söz konusu olduğunu işaret etse de aslında sistem özelinde benzer sorunların varlığına, bu sorunların iyi anlaşılmasını mülâzemet sisteminin işler yapısını düzene koymak adına sürekli olarak kanunnâmelerin çıkarıldığına ve var olan problemlerin hala bir çözüme kavuşturulmadığına vurgu yapmaktadır.⁴²

³⁸ Cengiz, *a.g.t.*, 69-71.

³⁹ Kanunnâme ile XVII. yüzyılda "mevâli"nin verdiği mülâzım sayılarına erişmek için bkz. Cengiz, *a.g.t.*, 73-74.

⁴⁰ Cengiz, *a.g.t.*, 74.

⁴¹ Cengiz, *a.g.t.*, 74-77.

⁴² Ayşe Zişan Furat da 16. ve 17. yüzyılda Osmanlı ilmiye teşkilatında var olan problem ve aksaklıklara dair birçok fermanın yayımlandığını, mülâzım sayıları, kadı atama usulleri, talebenin ilim tahsili sırasında geçirmesi gereken süre gibi konulara çareler aranmaya çalışıldığını ancak benzer olan bu sorunların 18. yüzyılda da önemini koruduğunu ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ayşe Zişan Furat, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Eğitiminde Dönüşüm: Islah mı? Yenilenme mi?", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, 1 Cilt, ed., Ahmet Hamdi Furat, Nilüfer Kalkan Yorulmaz, Osman Sacid Arı, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 246-256. Yine İlmîye teşkilatına dair var olan benzer sorunlara 16. ve 17. yüzyıl risale yazarları da değinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Gelibolulu Mustafa Âli, *Siyaset Sanatı Nushatü's-Selâtin*, haz., Faris Çerçi, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 134-142; Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hurzü'l-*

Yukarıda bahsi geçen düzenlemelere benzer olarak 18. yüzyılın ilk çeyreğinde başta 1715 tarihli ve akabinde getirilen düzenlemelerin de mülâzemet sistemine işler bir yapı kazandırma ve önceki dönemlerde halledilemeyen problemleri çözme gayesinde oldukları söylenebilir.

Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği dönemi öncesinde mülâzemet sisteminde zuhur eden problemleri ortadan kaldırmak ve ilmiyeye girişin kontrolü için dönemin padişahı III. Ahmed tarafından 1715 tarihinde iki adet hatt-ı hümayûn çıkarılmıştır. Söz konusu hatt-ı hümayûnlar, dönemin sadrazamı Damad Ali Paşa'ya⁴³ gönderilmiş ve sistem üzerinde yapılacak değişikliklerde şeyhülislam Mirza Efendi⁴⁴ ile hareket etmesi istenmiştir.⁴⁵ 16. ve 17. yüzyıllardakine benzer olarak mesleğe giren talebelerin nitelik açısından yetersiz olması ve mesleğe dâhil olan kişi sayısının fazlalığı söz konusu hatt-ı hümayûnların çıkarılmasının bir gerekçesi olarak düşünülebilir.

Çıkarılan ilk hatt-ı hümayûnda ilmiye tarikinde nitelikli olanla olmayan talebe arasında bir fark gözetilmediği, mülâzemet kadrolarının nedensiz bir şekilde rast gele dağıtıldığı ifade edilmiştir. Ulemanın ve ilmiye teşkilatının değerine engel olmayacak şekilde mülâzım sayısının azaltılması ve mesleğe girecek mülâzımların yaşı, hangi âlimden ders aldığı ve ne tür eserleri tamamladığına dair bilgilerin belirtilmesi istenmiştir. Ancak hatt-ı hümayûn ulema evlatlarını ayrıcalıklı kılarak, mülâzım yazılmaları sırasında kimin çocuğu oldukları bilgisi yeterli kabul edilmiş, kaç yaşında oldukları ve ne okuduklarına ilişkin malumatlara gerek duyulmamıştır.⁴⁶

Hatt-ı hümayûnlardan ikincisi ise ulemanın vereceği mülâzım sayıları üzerinde özenle durmaktadır. Kanunnâme öncesinde şeyhülislam Mirza Efendi'ye ulemanın verdiği mülâzım sayısı sorulmuş, Mirza Efendi de “*Tertib-i Nizâm-ı Mikdâr-ı Mülâzemet*” başlığı altında yazdığı raporla konuyu açıklığa kavuşturmuştur.

Mirza Efendi'nin açıklamasına binaen kanunnâme öncesi şehzâde doğumu ve yeniden göreve tayin olma durumunda Şeyhülislamlar 16, Rumeli kazaskerleri 8, Anadolu kazaskerleri ve Nakibüleşraflar 6, Mekke ve Kudüs şehri kadıları 5, Hekimbaşı ile Sultan imamları 4 talebesini mülâzım olarak rûznâmçeye kaydettirmekteydi. Ayrıca şeyhülislamlar ilmiye teşkilatındaki yüksek rütbesinden dolayı müstakil yolla mülâzım verebildiği gibi yürüttükleri Sultan Bayezid Medresesinden 6 ayda bir olmak koşuluyla muîd ve muzafına⁴⁷ da 2 mülâzemet hakkı

Mülûk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 23, 30-31, 91-92,95, 106-107, 114, 194-197; Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi*, haz., Yılmaz Kurt, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2018), 62-65.

⁴³ Damad Ali Paşa'nın Sadrazamlık dönemi ile ilgili bilgi için bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 5 Cilt, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 54.

⁴⁴ Mirza Efendi'nin Şeyhülislamlık dönemi ile ilgili bilgi için bkz. Danişmend, *a.g.e.*, 136.

⁴⁵ Beyazıt, “Şeyhülislamlığın Değişen Rolü”, 434.

⁴⁶ İmiye teşkilatına dair yapılan düzenlemeler görevde bulunan kazaskerin rûznâmçesinde yer almaktadır. Örneğin Sahhaf Şeyhzâde Mehmed Efendi'nin hem mülâzemet kayıtlarına hem kadı ve müderris atamalarına havi defterde mülâzemet sistemi üzerine yapılan düzenlemeler bulunmaktadır. Bkz. Meşihat Arşivi, *Rumeli Kazaskerliği Rûznâmçesi*, (MA, RKR), no. 255/78, 3 Meşihat Arşivi, *Rumeli Kazaskerliği Rûznâmçesi*, (MA, RKR), no. 256/79, 1-3. Mülâzemet sistemini düzeltmeye yönelik söz konusu hatt-ı hümayûn Damadzâde Ahmed Efendi'nin kazaskerliği döneminde çıkarılmıştır. Ancak Damadzâde'nin mülâzemet kayıtlarını içeren defter henüz tasnif edilip araştırmaya açılmamıştır. Bkz. Kurt, Aydın ve Yurdakul, *a.g.e.*, 40-59. Ayrıca bkz. Baltacı, *a.g.m.*, 58-59, 73; İsmail Erünsal, “Kazasker Ruznamçeleri ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Bazı Ruznamçeler”, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014). 405-446. Dolayısıyla mülâzemet sisteminin işler yapısını düzeltmeye yönelik çıkarılan hatt-ı hümayûn Raşid Mehmed Efendi'nin eserinden elde edilmektedir. Bkz. Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, 901.

⁴⁷ Osmanlı medreselerinde müderristen sonra müderrisin verdiği dersleri tekrarlayan “muîd” adında bir yardımcı bulunmaktaydı. Muzâf ise mülâzım olma hakkı bulunan muîdten daha küçük dereceye sahip talebeydi. Bkz. Beyazıt, *a.g.e.*, 52-53.

bulunmaktaydı. Kazaskerler, 6 ayda bir olmak şartıyla tezkirecilikten 1 talebesini ve müderrisler görevli oldukları medreselerdeki görev sürelerini sonlandırdıklarında Mûsıla-i⁴⁸ Sahn'dan Sahn'a, Sahn'dan İbtidâ-i Altmışlıya ve Mûsıla-i Süleymaniye'den Süleymaniye'ye ve Süleymaniye'den geçişlerinde iâde yoluyla 1'er talebesini mesleğe dâhil ederlerdi. Eğer bir müderris "mevleviyet"e atanırsa 4 danişmendini⁴⁹ mülâzım yazdırırdı.⁵⁰

Şeyhülislamın açıklamasından sonra mesleğe girecek mülâzım sayısı fazla görülmüş, buna sınırlama getirmek adına 1715 yılında ikinci bir hatt-ı hümâyûn zuhur etmiştir. Hatt-ı hümâyûna göre âlimlerin yeni göreve tayinleri durumunda şeyhülislam 3, kazaskerler 2 talebesini rûznâmçeye yazdırabilecekti. Sultan Bayezid medresesinden yılda 4, kazaskerlerden görev süreleri içerisinde tezkirecilik yolu ile sadece 1 mülâzım alınacaktı. Ek olarak müderrisler "mevleviyet"e erişmiş olsalar bile sadece 1 talebesini mesleğe dâhil edebilecekti.⁵¹

Söz konusu bu düzenlemelerin ardından 1716 tarihinde Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği zamanında da mülâzemet sistemine dair üç adet düzenleme getirildiği tespit edilmiştir. Zikredilen bu düzenlemeler, Kazasker Sahhaf Şeyhzâde'nin tuttuğu mülâzemet ile kadı ve müderris tevcihlerinin yer aldığı defterde kendisini göstermektedir.

Bu iki hatt-ı hümâyûnun çıkarılmasında yukarıda olduğu gibi mesleğe giren kişi sayısının fazlalığının etkili olduğu söylenebilir. Kazasker es-Seyyid Mehmed Efendi'nin mülâzemet kayıtlarını içeren defterde yer alan düzenleme, Kudüs şehrine atanan kadıların göreve teşriflerinden dolayı verecekleri mülâzım sayılarını konu edinmektedir. Burada, öncesinde nizam verildiği üzere Kudüs kazasına teşrifinden verilecek bir mülâzımın verilmesi uygun görülmemiştir. Hatt-ı hümâyûnda bu durum "*kazasker ruznamçesine bu vechle kaydetdirilmemek için me'mur olmamız ile Kudüs-i Şerif kazası tevcih olundukça kat'an bir teşrif mülâzemeti yazılmamak üzere ruznamçeye kayd buyrula*" şeklinde ifade edilmiştir.⁵² Söz konusu bu hükme karşılık yeni bir hatt-ı hümâyûn ile Kudüs kazasına atanan kadının teşrif yolu ile bir mülâzım verme hakkı tekrardan geri iade edilmiştir.⁵³

Özetlemek gerekirse Kudüs şehrine atanan kadının teşrif yolu ile verdiği 1 mülâzım hakkı elinden alınmış, ancak yeni bir düzenleme ile bu hak Kudüs şehri kadısına tekrar geri verilmiştir.

Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği dönemine rastlayan üçüncü düzenleme, Rumeli, Anadolu ve Mısır kalemlerine tabi olan kaza kadılarının azl olduklarında geçirecekleri mülâzemet süreleri ile ilgilidir. Kadıların bir hak arayışında olmasının ve İstanbul'daki mülâzemet süresi kısıtlanarak

⁴⁸ Sözlükte Mûsıla: Müderrislikte ikinci büyük seviye, mûsıla-i Sahn, mûsıla-i Süleymaniye "Fatih" ve "Süleymaniye" müderrislikleri, müderrislik görevinin zirve noktası şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 2015), 803.

⁴⁹ Bilgin, ilim sahibi anlamına gelen danişmend, Osmanlıda Sahn-ı Seman, Süleymaniye ve diğer yüksek dereceli medreselerden icazet alma seviyesine gelmiş talebe olarak bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Dânişmend", TDV İslam Ansiklopedisi, VIII (İstanbul 1993), s. 464-465.

⁵⁰ Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, 902-903; Beyazıt, "Şeyhülislamlığın Değişen Rolü", s. 434; Demirel, *a.g.t.*, 103-104.

⁵¹ Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, 902-903; İpşirli, "Mülâzemet", 538; Beyazıt, "Şeyhülislamlığın Değişen Rolü", 434; Demirel, *a.g.t.*, 104-105.

⁵² MA, RKR, no. 255/78, 3.

⁵³ MA, RKR, no. 255/78, 3.

infisal süresinin daha önemli hale getirilmek istenmesinin, hatt-ı hümâyûnun çıkarılmasına gerekçe oluşturduğu söylenebilir.

Hükümde bahsi geçen kaza bölgelerinden azl olan kadıların mülâzemet sürelerinin İstanbul'a geldikleri tarihten itibaren değil de, görevden ayrıldıkları tarihten itibaren başlaması istenmiştir.⁵⁴ Ayrıca hükümde “*mülâzımından bir kimesneye ibtida-i taklid-i kaza olunmak lâzım gelüb lede'l- imtihân istihkâkı zâhir oldukda*” şeklindeki ifade ile zikrolunan kaza bölgelerine atanacak kadıların, ilk atamalarına benzer olarak imtihana tabi tutulmaları, imtihan sonucunda şeyhülislama arz sunup, arzına binaen ferman gönderilmedikçe herhangi bir kadı tevcihi olmayacağı ifade edilmiştir.⁵⁵ Kısaca, Rumeli, Anadolu ve Mısır bölgelerinin idaresi altındaki kazalarda görev alan kadının görev süresinin bitmesinin ardından mülâzemet süresinin İstanbul'a ulaşmasından itibaren başlaması istenilmemiş, bu sürenin azlolunduğu andan itibaren uygulamaya konulması talep edilmiştir.

Ek olarak söz konusu kazalara atanacak kadıların mülâzemetlerinden itibaren ilk atamalarına benzer olarak imtihana tabi tutulmaları, imtihan sonrası Şeyhülislamın arzına binaen ferman çıkarılması, söz konusu ferman yazılmadıkça zikredilen kazalara kadı tayin olunmaması istenmiştir.

3. Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Rûznâmçelerinin Tanıtımı ve Değerlendirmesi

Sahhaf Şeyhzâde 12 aylık kazaskerliği döneminde, mesleğe dâhil olacak talebelerin yer aldığı mülâzemet defteri ile kadı ve müderris tevcihlerini içeren rûznâmçeyi kaleme almıştır.⁵⁶ Bu kayıtlardan ilki olan mülâzemet defteri toplamda 19 sayfadan oluşmaktadır.⁵⁷

İlk sayfada “*Sabıkan Nakibüleşraf olup Rumeli kazaskeri olan Şeyhzâde Mehmed Efendi'nin zamanlarında kaydolunan mülâzemet defteridir*” ibaresi ile H.1128 yılına tarihlenen rakamla ifade edilmiş “128” ibaresi yer almaktadır. Defterin 3'üncü sayfasında yukarıda da izah edildiği üzere Kudüs'e atanan kadıların teşrifin⁵⁸ verecekleri mülâzım sayısı ile ilgili iki adet hatt-ı hümâyûn bulunmaktadır. Yeni mülâzımların kayıtları ise 4'üncü sayfa itibarıyla Sahhaf Şeyhzâde'nin H. 2/Rebiülahir/1128 yılında Rumeli kazaskeri olduğu ifadesi ile başlamakta, mührünün yer aldığı

⁵⁴ Mülâzemet iki ayrı süreçte adlandırılmaktadır. Birincisi kadı ve müderris olmak için Rumeli kazaskerine ismini yazdırıp sıra bekleyen talebeyi, ikincisi, vazifesini yürüten âlimlerin görev sürelerini sonlandırmalarından sonra yeniden atanıncaya değin beklediği vakti ifade etmektedir. Detaylı Bilgi için bkz. Beyazıt, “Şeyhülislamlığın Değişen Rolü”, 425; Beyazıt, *a.g.e.*, 30-31. Bu sebeple bahsi geçen bu ikinci düzenleme kadı ve müderris olarak göreve başlayacak yeni mülâzımlarla alakalı değildir. Bu hatt-ı hümâyûn görevini yerine getirip ayrılmış ve bir sonraki görevine atanıncaya değin beklemesi gereken kadı adayları hakkındadır.

⁵⁵ MA, RKR, no. 256/79, 1.

⁵⁶ Kazaskerlerin emri altında ruznâmçeci, tezkireci, tatbikçi, matlabcı, mektubcu ve kethüda olmak üzere altı yardımcısı bulunmaktadır. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.158. Ancak ruznâmçe defterlerinde o an görevde bulunan kazaskerin ismiyle anılmış olması ve kayıta kaydeden ruznâmçecinin isminin yer almaması nedeniyle söz konusu ruznâmçeler görevde bulunan kazaskerlerin ismi ile anılmaktadır. Örneğin Kevakibizâde Veliyüddin Efendi'nin kazaskerliği zamanında kayıt altına alınan H. 1134 tarihli ruznâmçe kaydında “*Kevakibizâde Efendi Ruznâmçesidir*” ifadesi yer almaktadır. Bkz. Meşihat Arşivi, *Rumeli Kazaskerliği Ruznâmçesi*, (MA, RKR), no.263/83, 1.

⁵⁷ Bkz. MA, RKR, no. 255/78.

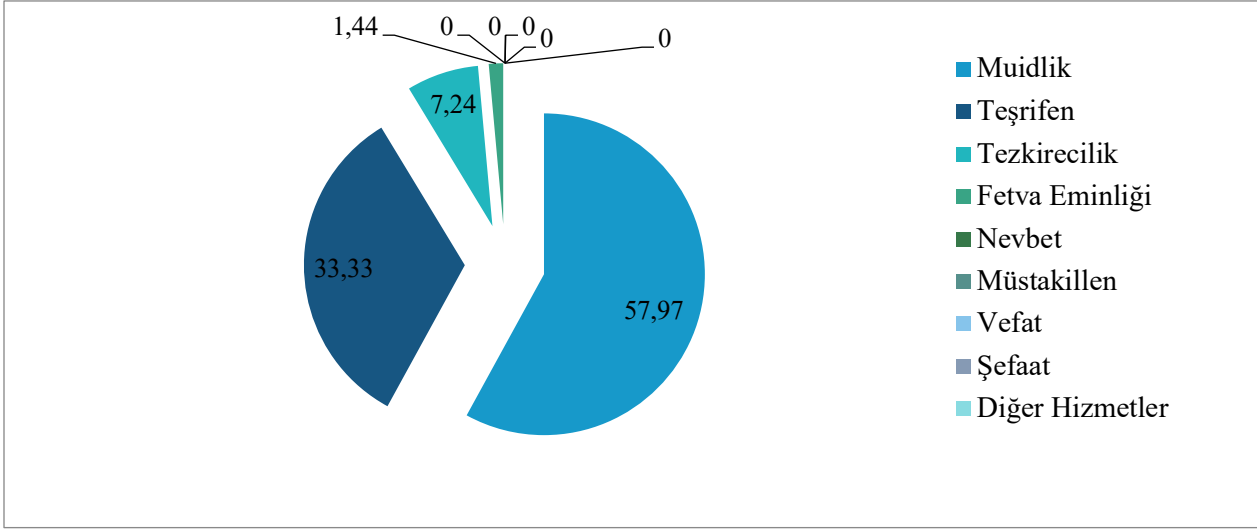
⁵⁸ Sahn ve Süleymaniye gibi üst dereceli medreselerden mezun olan talebenin mülâzım olabilmesi adına çeşitli yollar tahsis edilmiştir. Teşrif yoluyla bir diğer adıyla teşrifin mülâzemet bu yollardan biridir. Bkz. İpşirli, “Osmanlı Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi”, 223-224. Şeyhülislam, kazasker, üst düzey kadı ve müderrisler daha yüksek seviyeli bir göreve terfi ettiklerinde, sefere gittiklerinde, padişah cülûslarında ve padişahların çocuklarının doğumunda teşrif yolu ile talebelerini mesleğe kaydederdilerdi. Bkz. Beyazıt, *a.g.e.*, 63.

19'uncu sayfaya kadar devam etmektedir. Meşihat arşiv kataloğuna bakıldığında defterin H. 1128 tarihinde başladığı belirtilmektedir. Ancak söz konusu katalogta bitiş tarihi ifade edilmemiştir.⁵⁹

Sahhaf Şeyhzâde'nin mülâzemet kaydı incelendiğinde 18'inci sayfada Anadolu kazaskeri Abdullah Efendi'nin Şevval ayı guresinden 6 ay sonra tezkirecilik yoluyla mesleğe dâhil olan bir talebesinin mülâzım kaydı bulunmaktadır. Şevval ayının birinci gününden 6 ay sonrasının Rebiülahir ayına rast geldiği, bir başka deyişle yeni bir yıla geçildiği dikkate alındığında defter kaydının Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerlik görevinin sonu olan H. 1129 Rebiülahirine kadar tarihlendiği ortaya çıkmaktadır.⁶⁰

Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği döneminde kaydettiği mülâzemet defterinde toplamda 69 talebenin mülâzım kaydı bulunmaktadır. Burada mülâzımların %57,97'si muîdlikten, %33,33 teşriften, %7,24'ü tezkirecilikten ve %1,44'ü fetva eminliğinden mesleğe dâhil olmuşlardır. Ancak diğer mesleğe giriş yolları olan nevbet, şefaât, müstakillen ve diğer hizmetlerden mülâzım olan hiçbir talebenin kaydı bulunmamaktadır.⁶¹

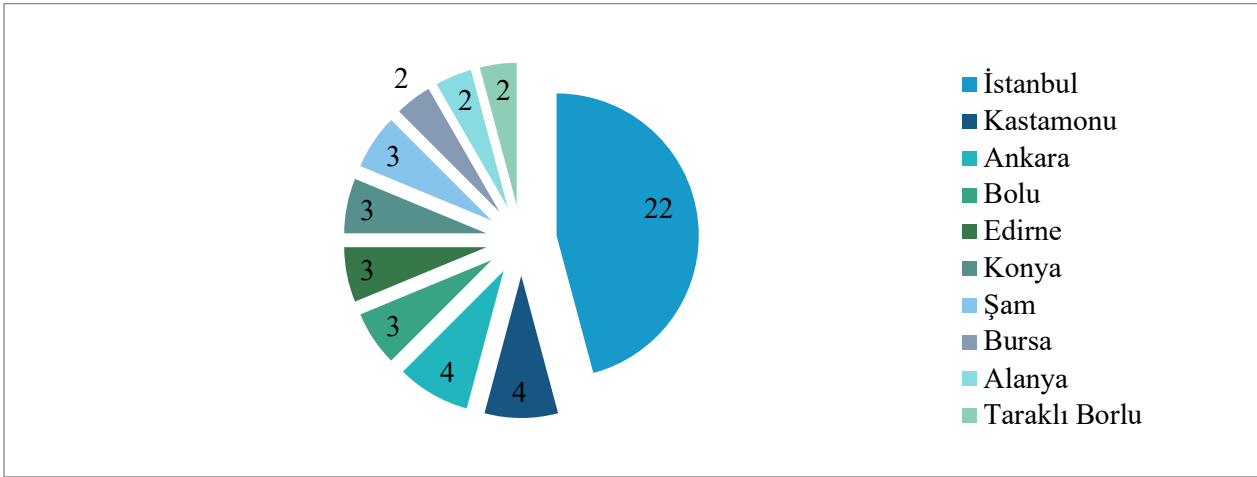
Grafik 1: Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi Kayıtlarına Göre Mülâzemet Kadrolarının Mesleğe Dâhillerindeki Oranları (%)

Yukarıdaki grafikte muîdlik yolundan mülâzım olup atama bekleyen talebelerin sayısının fazlalığı dikkat çekmektedir. Buradan hareketle mesleğe dâhil olanların büyük kısmının belirli bir düzen içerisinde eğitim görüp medreseden mezun olan talebelere oluştuğuna, mesleğe girişlerde kayırmacılığın önüne geçilmek istenildiğine ve ilmiye mesleğine giriş hususunda hak edenle etmeyen ayrımını yaparak sistemin düzenli bir şekilde işletilmeye çalışıldığına işaret etmektedir.

⁵⁹ Kurt, Aydın ve Yurdakul, *a.g.e.*, s. 49.

⁶⁰ MA, *RKR*, no. 255/78, 18.

⁶¹ MA, *RKR*, no. 255/78, 4-19. Demirel, *a.g.t.*, 35-36.

Grafik 2: Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Tuttuğu Deftere Göre Mülâzımların Memleketleri ve Kişi Sayısı.

69 mülâzımın 36'sı üst sınıf aile çocuklarından iken, geriye kalanı sıradan halkın çocuklarındandır. Yalnızca ulema ailesine mensup olanların oranı 29 kişi ile %42'dir.⁶² Memleketlerine ilişkin bilgilere baktığımızda; en çok mülâzımın mesleğe dâhil olduğu şehirler şu şekildedir; İstanbul ve çevresi 1'inci, Bolu-Kastamonu çevresi 2'inci, Rumeli bölgesi 3'üncü, Ankara ile Hicaz ve Yemen çevreleri 4'üncü, Balıkesir-Bursa ve Adana-Mersin-Antalya çevreleri 5'inci, Sinop-Samsun çevresi 6'ıncı sıradadır.⁶³ Aşağıdaki grafikte mülâzım olup atama bekleyen talebelerin daha çok İstanbul'dan olduğu görülmektedir. Bu da İstanbul'un diğer alanlarda olduğu gibi Osmanlı ilmiye mesleği açısından da önem arz ettiği, önemli medreselerin İstanbul'da olması sebebiyle taşralı talebelerin gerek ulaşım gerek alınan eğitimin niteliği açısından merkezdeki medreselere ulaşma açısından zorlandıkları ve bu nedenle İstanbul doğumlu talebelerin Osmanlı ilmiye mesleğinde yoğunluğu oluşturduğu söylenebilir.

Kadı ve müderris tevcihatlarını havi ikinci defter, toplam 110 sayfadan oluşmaktadır.⁶⁴ Defterin 1'inci sayfasından 3'üncü sayfasına kadar ilmiye teşkilatına dair çıkarılan hatt-ı hümâyûnlar⁶⁵, arzuhal, ilâm ve buyruldukların yanı sıra Mora'nın tekrardan fethedilmesi hasebiyle yapılan tahrir kaydı bulunmaktadır.⁶⁶ Kadıların tevcih kayıtları sayfa 12 itibari ile "*el-menâsibü'l-ma'rûzâtü bi't-tevcîh fi gurre-i şehri Rebiülahir li-sene Semâne, ve I'srîn ve Mi'e ve Elf*" ile başlamakta ve sayfa 53'e kadar devam etmektedir.

Söz konusu sayfa aralıklarında toplamda 214 adet atama kaydı tespit edilmiştir.⁶⁷ Atamalar H. 1/Rebiülevvel/1128 ile H.Rebiülevvel/1129 (24/Şubat/1716-Şubat-Mart/1717) tarihleri arasına rast

⁶² Detaylı bilgi için bkz. Demirel, *a.g.m.*, 123.

⁶³ Detaylı bilgi için bkz. Demirel, *a.g.t.*, 124.

⁶⁴ Defterin son varlığında toplam sayfa sayısı 110 olarak ifade edilmektedir. Bkz. MA, *RKR*, no. 256/79, vr. 44.

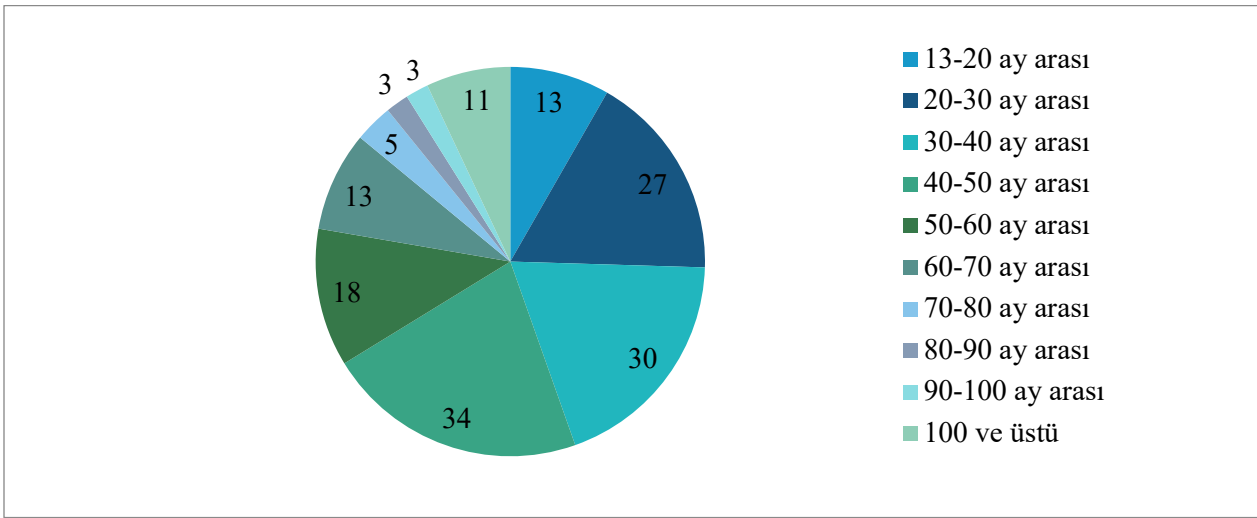
⁶⁵ İlmiye teşkilatına dair çıkarılan hatt-ı hümâyûnlar ile ilgili bilgi için bkz. Levent Kuru, "Kazasker Rûznâmçelerine Göre 18. Yüzyılın ilk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016), 198-199.

⁶⁶ MA, *RKR*, no. 256/79, 1-3.

⁶⁷ Levent Kuru, doktora çalışmasında söz konusu defteri tanıttığı kısımda toplamda 244 adet atama kaydının olduğunu ifade etmiştir. Defterde kadı atamaları sayfa 12-53 arasındadır. Bu bölüm dikkatle incelendiğinde toplamda 214 adet atama kaydının varlığı ortaya çıkmaktadır. Bkz. Kuru, *a.g.t.*, 40. MA, *RKR*, no. 256/79, 12-53.

gelmektedir.⁶⁸ Bahsi geçen 124 adet atama kaydında atanan kadıların 54'ünün infisal süresi⁶⁹ belli değildir. Yanı sıra 3 atama kaydında “*tul-i infisal*”⁷⁰ ifadesi bulunmaktadır ancak herhangi bir süreden bahsedilmemektedir. O halde toplamda 57 adet kadının infisal süreleri belli değil iken 157 adet kadının infisal süreleri bellidir.

Burada en az infisal süresi 13 ay ile İzvornik kazasına atanan es-Seyyid Ahmed Efendi'ye ait iken⁷¹, en fazla infisâl süresi ise 240 ay ile Budimle ile Plad kazalarına atanan Abdullah Efendi'ye aittir.⁷² Buna göre 13-20 ay arası 13 kişi, 20-30 ay arası 27 kişi, 30-40 ay arası 30 kişi, 40-50 ay arası 34 kişi, 50-60 ay arası 18 kişi, 60-70 ay arası 13 kişi, 70-80 ay arası 5 kişi, 80-90 ay arası 3 kişi, 90-100 ay arası 3 kişi, 100 ve üzeri ay aralığında 11 kişi bulunmaktadır.

Grafik 3: Belirli Ay Aralığında Yüz Elli Yedi Adet Kadının İnfisal Süreleri ve Kişi Sayısı

Yukarıdaki grafik dikkatle incelendiğinde görevi biten kadıların bir sonraki göreve atanıncaya değin geçireceği infisal sürelerinin 30 ile 50 ay aralığında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu da görevi biten bir kadının bir sonraki göreve atanıncaya değin bir hayli beklediğine işaret etmekle birlikte Osmanlı ilmiye mesleğinde bir istihdam sıkıntısının var olduğuna da delalet etmektedir.

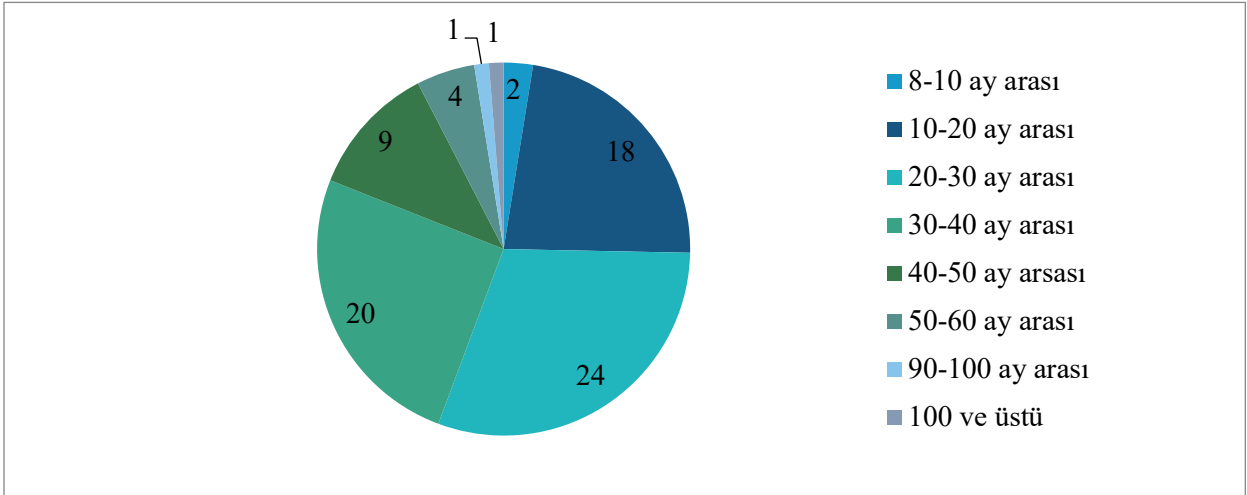
⁶⁸Atamalar ile ilgili son tarih H. Rebiülevvel/1129 olarak belirtilmiş ve kayıtların devam listesi bu tarihten sonra kazaskerin mührüne kadar devam etmiştir. Bkz. MA, RKR, no. 256/79, 42-53.

⁶⁹ Sözlükte ayrılma, uzaklaşma, terk etme anlamlarını taşısa da Osmanlı ilmiye mesleği özelinde görevi biten kadıların bir sonraki göreve atanıncaya değin geçirdikleri dinlenme sürecini ifade etmektedir. Bkz. Parlatur, a.g.e, s. 747; Beyazıt, “Şeyhülislamlığın Değişen Rolü”, 425.

⁷⁰ Tul, sözlükte uzunluk, boy, uzun müddet anlamlarını taşımaktadır. Buradan hareketle “*tul-i infisal*”in geçirilen infisal süresini ifade ettiği söylenebilir. Bkz. Parlatur, a.g.e, 1732.

⁷¹ MA, RKR, no. 256/79, 44.

⁷² MA, RKR, no. 256/79, 12.

Grafik 4: Belirli Ay Aralığında Yetmiş Dokuz Adet Kadının Mülâzemet Süreleri ve Kişi Sayısı

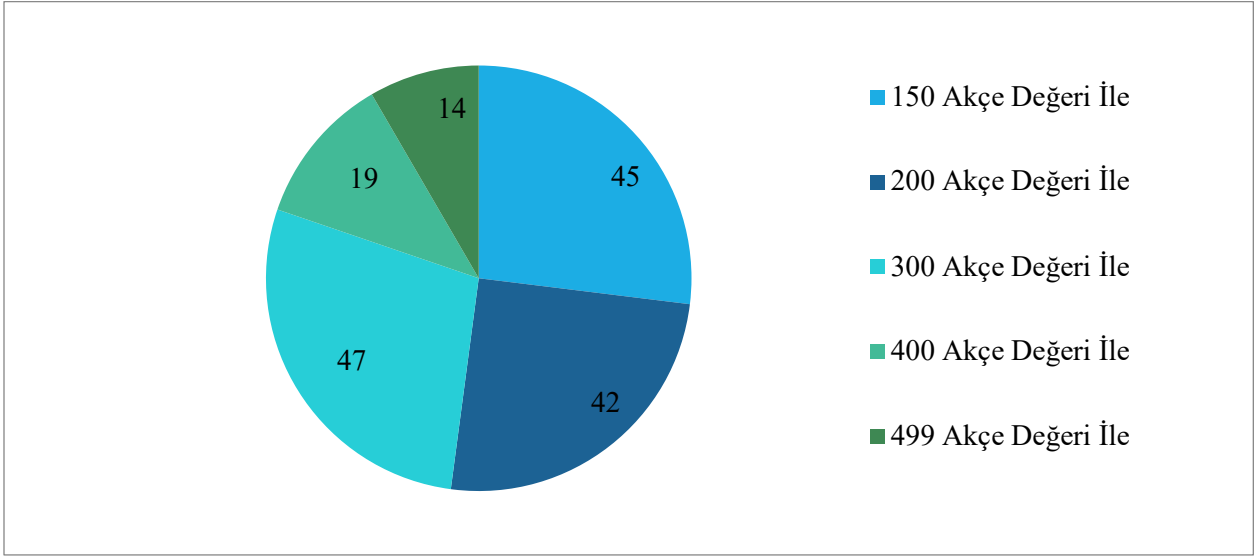
Söz konusu 214 kadının infisal sürelerinin yanı sıra mülâzemet süreleri de bulunmaktadır. Yüz otuz iki kadının mülâzemet süresi belli olmamakla birlikte üçünde “*tul-i mülâzemet*” ifadesi bulunmakta ve burada da herhangi bir süre belirtilmemektedir. O halde toplamda 135 kadının mülâzemet süreleri belirsiz, 79’unun süreleri bellidir. Burada en az mülâzemet süresine sahip 8 ay ile Uluğ kazasına atanan Mustafa Efendi iken⁷³, en fazla mülâzemet süresine sahip 106 ay ile İpek kazasına atanan Abdurrahim Efendi’dir.⁷⁴

Buna göre 8-10 ay arası 2 kişi, 10-20 ay arası 18 kişi, 20-30 ay arası 24 kişi, 30-40 ay arası 20 kişi, 40-50 ay arası 9 kişi, 50-60 ay arası 4 kişi, 90-100 ay arası 1 kişi, 100 ve üzeri ay aralığında 1 kişi bulunmaktadır.

Yukarıdaki grafikte kadınların mülâzemet sürelerinin 20 ile 40 ay arasında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu da İstanbul’daki mülâzemet süresini kısıtlayarak infisal süresinin daha önemli hale getirilmek istendiğine işaret etmektedir. Daha açık ifadeyle kadınlar, görev süresinin sona ermesinden sonra tekrardan İstanbul’a gelip kazasker ruznamçesine kaydolup mülâzemet sürecine girmek yerine, görev süresinin bitiminin hemen ardından başlayan dinlenme sürecinin yani infisal süresinin dikkate alınmasını istemişlerdir diyebiliriz. Kaldı ki yukarıdaki infisal süresi ile karşılaştırıldığında aralarında on yıllık bir fark olduğu, mülâzemet süresinin infisale oranla on yıl daha az olduğu dikkat çekmektedir.

⁷³ MA, RKR, no. 256/79, 17

⁷⁴ MA, RKR, no. 256/79, 29.

Grafik 5: Kadınların Aldıkları Akçe Değerleri ve Kişi Sayısı

Defterde atama kaydı bulunan 214 kadının yevmi kaç akçe değerle tayin⁷⁵ olduklarına dair bilgiler bulunmaktadır. 42 kadının kazaya atandıkları dönemde aldıkları akça değerleri belirtilmemiştir. Dört adet atama kaydında ise ismi yazan bir kaza bedeli ile atandığı ifadesi bulunurken⁷⁶, 1'inde “misli”⁷⁷ ile atandığı bilgisi bulunmaktadır. O halde 47 kadının atandıkları kazalara kaç akçe ile tayin oldukları belirsiz iken, 167'sinin ise kaç akçe ile atandıkları bellidir. Buna göre yüz elli akçe ile atanan 45, iki yüz akçe ile atanan 42, üç yüz akçe ile atanan 47, dört yüz akçe ile atanan 19 ve dört yüz doksan dokuz akçe ile atanan 14 kadı bulunmaktadır.

Yukarıdaki grafikte Rumeli'de görev alan kadınların büyük oranda üç yüz, iki yüz ve yüz elli akçe arasında gelir getiren kaza bölgelerinde görevlendirildikleri dikkati çekmektedir. Kazaların kadınlara günlük kazandıracağı akçe değerlerinden yola çıkarak Rumeli'de görev alan kadınların çoğunluğunun ekonomik kazançları bakımından ortalama bir gelir seviyesine sahip oldukları söylenebilir.

⁷⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı eserinde kadı tayinlerine ilişkin bölümde bir atama örneğinde kadınların kazalara yevmilerine göre atandıklarını ifade etmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 97.

⁷⁶ Eğri Bucak kazasına atanan el-Hacc Ahmed Çartak Kazası Bedeli ile, Akça Hisar kazasına atanan İshak Beckerek Bedeli ile, Yanbolu kazasına atanan es-Seyyid Ahmed Temeşvar Bedeli ile, Tikveş kazasına atanan Gümüşzâde Abdurrahman Suhuryaka Bedeli ile atanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. MA, *RKR*, no. 256/79, 31, 33-34, 35, 43.

⁷⁷ Defterde “misli” bedeli ile atanan birçok atama kaydı bulunmaktadır. Misli bedeli ile atanan kadınların, tahmini günlük kazançlarının görev süresini tamamladıkları bir önceki kaza bedeli ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Eğridere kazasına atanan Mevlânâ Mehmed yüz elli akçe ile Lefke kazasından 32 ay infisalinden sonra zikr olunan kazaya misli ile atanmıştır. Bkz. MA, *RKR*, no. 256/79, 45. Ancak misli bedelle Podgoriçe kazasına atanan Mevlânâ İbrahim'in önceki görev yeri ve değeri belli değildir. Bu nedenle misli bedelle atanan Mevlânâ İbrahim'in zikr olunan kazaya kaç akçe ile tayin olduğu bilinmemektedir. Bkz. MA, *RKR*, no. 256/79, 45.

Tablo 1: Kaza Rütbeleri, Atanan Kişi Sayısı ve Akçe Değerleri

Rütbe İsimleri	Kişi Sayısı	Akçe Değerleri
Babadağı Rütbesi	1	300
Çanat Rütbesi	2	150
Çelebi Rütbesi	13	150 ile 200
Eğri Rütbesi	3	150 ile 200
İnebahtı Rütbesi	3	200
Salise Rütbesi	5	200 ile 300
Saniye Rütbesi	6	300
Silistre Rütbesi	1	499
Tırhala Rütbesi	1	499
Ûlâ Rütbesi	7	400

Son olarak 214 atama kaydında bazı kadıların belirli rütbeler ile atandığı tespit edilmiştir. Buna göre Babadağı Rütbesi ile 1 kişi, Çanat Rütbesi ile 2 kişi, Çelebi Rütbesi ile 13 kişi, Eğri Rütbesi ile 3 kişi, İnebahtı Rütbesi ile 3 kişi, Salise Rütbesi ile 5 kişi, Saniye Rütbesi ile 6 kişi, Silistre Rütbesi ile 1 kişi, Tırhala Rütbesi ile 1 kişi ve Ûlâ Rütbesi ile 7 kişi atanmıştır.⁷⁸

İstanbul medreselerine atanan müderrislerden bahsedecek olursak; atamalar, sayfa 64 itibari ile “*Medârîsü’l-ma’rûzatü ‘ale’l-‘atabetü’l-‘aliyye fi gurre-i şehri-i Rebiülahir li-sene Semâne, ve I’şrîn ve Mi’e ve Elf*” başlamakta ve sayfa seksen dörde kadar devam etmektedir. Bahsi geçen sayfa aralığında toplam 130 adet müderris ataması tespit edilmiştir. Atamalar, H. 1/Rebiülahir/1128 ile H. 1/Rebiülahir 1129⁷⁹ (25/Mart/1716-15/Mart/1717) tarihleri arasına rastlamaktadır.

İstanbul medreselerine atanan 130 müderrisin 54’ünün yeni mülâzımlıktan atandıkları yani ilk defa ilmiye teşkilatında görev aldıkları tespit edilmiştir. Atanan yeni mülâzımın 31’i îadeden, 21’i teşriften, 2’si ise tezkirecilikten mesleğe girmişlerdir. Ayrıca mesleğe girenlerin 18’i ulema çocuğu iken 1’i muhasebeci çocuğudur.

Defterde yeni mülâzımlıktan atama alan müderrislerin memleketlerine ilişkin bilgiler de yer almaktadır. Buna göre İstanbul’dan 17 kişi, Kastamonu ve Şam’dan 3’er kişi kişi, Alanya, Bolu, Bursa, Edirne, Kala’cık ve Konya’dan 2’şer kişi, Ankara, Belgrat, Beypazarı, Eflani Bolu, Erzurum, Foça, İsakçı, İznikmid, Malatya, Osman Pazarı, Samsun, Sapanca, Şumnu, Taraklı Borlu, Tarsus, Yanova-i Kadim ve Yanya’dan 1’er kişi yeni mülâzımlıktan atanmışlardır.⁸⁰

⁷⁸ 17. yüzyılın ikinci yarısında Rumeli bölgesindeki kaza kadılıkları, günlük yevmileri dikkate alınarak 12 rütbeye taksim edilmiş ve her rütbeye karşılık gelen kaza kadılıkları sınıflandırılmıştır. Söz konusu bu on adet kadılık rütbeleri de günlük gelire göre belirlenen bazı kaza bölgelerini işaret etmektedir. Kadılık rütbelerine ait detaylı bilgi için bkz. Yasemin Beyazıt, “Rumeli Kadılıkları ve Rütbelerine Dair 1253/1837 Tarihli Bir Yazma”, *Belleten*, 28/32, (Ocak 2007): 11-51. Yasemin Beyazıt, “Râbia’dan İnebahtı’ya” *Rumelide Kadılık Rütbeleri*”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 66, (Mart-Haziran 2015): 1228-1235.

⁷⁹ Defterde müderris atamalarının başlama tarihi sayfa 64 itibari ile H. 1/Rebiülahir/1128 tarihi ile başlamakta sayfa 81 itibari ile H. 1/Rebiülahir 1129 tarihi ile sonlanmaktadır. Ancak bu sayfalarından sonra sayfa 83’ten 84’e kadar varan atama kayıtları bulunmaktadır. Buradaki müderrislerin kayıt tarihleri H. 1/Şaban/1128 tarihi ile sonlanmaktadır. Bkz. MA, *RKR*, no. 256/79, 81, 83-84.

⁸⁰ Belgede Firuz Beğ medresesi müderrisliğine atanan bir yeni mülâzımın memleketi okunamamıştır. Bkz. MA, *RKR*, no. 256/79, 76-77.

Rûznâmçede İstanbul medreselerine atanan 130 müderrisin tamamının yevmi kaç akçe ile atandığı bilgisi mevcuttur. Buna göre yirmi akçe ile 13 kişi, yirmi beş akçe ile 40 kişi, otuz akçe ile 38 kişi ve kırk akçe ile 39 kişi görev almıştır.⁸¹

Tablo 2: İstanbul Medrese Müderrislerinin Akçe Değerleri ve Kişi Sayısı

Akçe Değerleri	Kişi Sayısı
20	13
25	40
30	38
40	39

Yukarıdaki tablodan hareketle İstanbul medreselerine atanan toplam 130 müderrisin elde ettikleri günlük gelirlerinin daha çok yirmi beş akçe ile kırk akçe arasında yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Bu da atanan müderrislerin düşük ücretlerle gelir sağladıkları ve İstanbul'daki elli ve altmış akçe ile gelir getiren yüksek dereceli medreseler dikkate alındığında atanan müderrislerin derece bakımından daha düşük seviyeli medreselerde istihdam sağladıkları söylenebilir. Buradan hareketle Osmanlı Devleti, mülâzemet sisteminin işler yapısına uygun hareket ederek atanan müderrislerin hızlı bir şekilde ilerlemesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Yani bir bakıma Ulemanın zaman içerisinde deneyim elde ederek kariyer basamaklarına tırmanmaları istenmiştir.

Son olarak defterde sayfa 92 ile 107 arasında tevkîtle ile atanan⁸² kadılar ile görev sürelerine ek süre alan kadıların tayinleri yer almaktadır. Atamalar, “*el-menâsibü'l-ma'rûzati ale'l-atabeti'l-aliyyeti bi'l-medd ve't-tencîz ve'n-nakl ve'l-ibka fî şehri Rebiülahir li-sene Semâne, ve I'srîn ve Mi'e ve Elf*” başlığı ile başlamaktadır. Burada toplamda 139 adet atama kaydı yer almaktadır.⁸³ Kayıtlar, H.1/Rebiülahir/1128 (25/Mart/1716) tarihi ile başlamakta H. 1/Rebiülevvel/1129 (13/Şubat/1717) yılı itibarıyla sona ermektedir.⁸⁴

4. Mülâzemet Sistemindeki Değişimlerin Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Rûznâmçelerine Etkisi

Yukarıda bahsi geçen ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinde mülâzemet sisteminin işler yapısını değişime uğratma adına çıkarılan düzenlemeler gerçek anlamda işe yaramış mıydı, ilmiyeye giren kişi sayısında kayda değer oranda bir azalmaya sebep olmuş muydu ya da bahsedildiği gibi ulema çocuklarına bir ayrıcalık tanınmış mıydı? Bu ve bunun gibi sorulara cevap vermek adına düzenlemelere en yakın tarihli kayıtlara yani Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği döneminde kaleme aldığı mülâzemet ile kadı ve müderris atamalarını içeren rûznâmçe defterlerine göz atmak gerekmektedir.

⁸¹ MA, RKR, no. 256/79, 64-84.

⁸² Tevkîtle; sözlükte vakit tayin etme, işin gününü belirleme anlamlarıyla ifade edilmektedir. Bkz. Parlatır, *a.g.e.*, 1715. İlmiye teşkilatı açısından ise tevkîtle; belirlenen zamandan sonra görevin başlamasıdır. Daha açık bir ifadeyle ilmiye mesleğinde görev alacak kişinin göreve ne zaman başlayacağını belirlenmiş olmasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Beyazıt, *a.g.e.*, 112-114; Demirel, *a.g.t.*, 15.

⁸³ MA, RKR, no. 256/79, 92-109.

⁸⁴ Defter, dikkatle incelendiğinde atamaların başladığı 92'nci sayfada H. 1/Rebiülahir/1128 tarihi dikkatleri çekmektedir. Sayfa 107 de ise defterde atamalar ile ilgili H. 1/Rebiülevvel/1129 şeklinde son tarih verilmiş ve bu tarihin altına gideceği yer önceden belirlenmiş ve süresinin gelmesini bekleyen “muvakkit” kadı atamaları ile görev süresine ek süre alan kadıların tayinleri kaydedilmiştir. Bkz. MA, RKR, no. 256/79, 92, 107.

Hatt-ı hümâyûnun ilki, nitelikli olanla olmayan talebeler arasında bir fark gözetilmediği, mülâzemet kadrolarının nedensiz bir şekilde rast gele dağıtıldığı, ulemanın ve ilmiye teşkilatının değerine engel olmayacak şekilde mülâzım sayısının azaltılması ve mesleğe girecek mülâzımların yaşı, hangi âlimden ders aldığı ve ne tür eserleri tamamladığına dair bilgilerin belirtilmesi gerektiğine vurgu yapmaktaydı. Ayrıca hatt-ı hümâyûn, ulema çocuklarını ayrı tutarak, mesleğe girişlerinde bir kolaylık sağlamaktaydı.

Gerçekten de Kazasker Sahhaf Şeyhzâde'nin mülâzemet rûznâmçesinde ilmiyeye giren kişi sayısında ciddi bir azalmanın olduğu gözlenmektedir. Örneğin 1710-1711 senesinde görev almış Rumeli kazaskeri Arif Efendi'nin mülâzemet kaydında yaklaşık 14 aylık bir zaman içerisinde 145 talebe, Abdurrahim Efendi'nin mülâzım kayıtlarını içeren 1713-1714 tarihli rûznâmçede 12 aylık süre içerisinde 90 talebe ilmiye mesleğine adımını atmıştır.⁸⁵ Sahhaf Şeyhzâde'nin 12 aylık kazaskerlik süresinde ise bu sayı oldukça azalmış ve onun döneminde 69 kişi mesleğe girmiştir.⁸⁶

Dahası kazasker Sahhaf Şeyhzâde'nin defterinde ulema çocuklarına ayrıcalık yapıldığı da dikkatleri çekmektedir. Kayıt içerisinde İshak İsmail Efendi'nin Rumeli kazaskerliğinden Şeyhülislamlığa geçmesi sebebiyle verdiği 8 talebeden 5'inin isimlerinin kayda geçirilmesi sırasında talebelerin evlad-ı ulemâdan oldukları bilgisi bulunmaktadır.⁸⁷ Ayrıca mülâzımların sosyal tabanı açısından önceki mülâzemet kayıtları ile kıyaslandığında kazasker es-Seyyid Mehmed Efendi'nin kayıtlarında mülâzımların %52'lik oranda üst sınıftan mesleğe girdiği ve bunların da daha çok ulema çocuğu olduğu dikkat çekmektedir.⁸⁸

Özetle 1715 tarihinde ilmiyeye giren kişi sayısını sınırlamak amacıyla çıkarılan ilk hatt-ı hümâyûnunun etki açısından kazasker Sahhaf Şeyhzâde'nin mülâzemet defterine yansıdığı gözlenmiş ve uyulması istenilen kurallara uygun hareket edildiği tespit edilmiştir. Söz konusu kayıta diğerlerine kıyasla ilmiyeye giren kişi sayısında ciddi bir azalmanın varlığı söz konusu olmakla birlikte ulema çocuklarına ayrıcalık tanındığı⁸⁹ da dikkat çekmektedir.

⁸⁵ Buradaki talebe sayıları her iki kazaskerin ikinci dönem Rumeli kazaskerliği dönemine aittir. Ancak kazaskerler mülâzımlar için ayrı bir defter tutmak yerine önceki görev sürelerinden kalma defterleri kaydetmeye devam etmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz. Demirel, *a.g.t.*, 108-111; Meşihat Arşivi, *Rumeli Kazaskerliği Rûznâmçesi*, (MA, RKR), no. 242/65, Meşihat Arşivi, *Rumeli Kazaskerliği Rûznâmçesi*, (MA, RKR), no. 249/72.

⁸⁶ MA, RKR, no. 255/78, 4-19.

⁸⁷ Kayıta bu olay şöyle anlatılmaktadır "...Devletlü, inâyetlü İshak İsmail Efendi Hazretleri'nin talebe-i kirâmılarından olub mukaddema sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket makrûn muccebince evlâd-ı ulemâdan olduklarına binâ'en rikâb-ı kâmyâba arz olundukda izni müş'ir şeref bahş-ı sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevketmakrûn mazmun-ı münîfi üzre ihsân buyrulan sekiz adet teşrifât sadr-ı fetvâdan mülâzemet kabul buyrulan beş nefer dâileridir." Bkz. MA, RKR, no. 255/78, 12. Ayrıca Sahhaf Şeyhzâde'nin kadı ve müderris tevcihlerini içeren defterde Uşakizâde es-Seyyid Abdullah Efendi'nin teşriften mülâzım olan iki talebesinden biri ulema çocuğu olmaması hasebiyle Ferhad Beg medresesi müderrisliğine imtihan sonucuna binaen atanır iken, diğer talebesi ulema çocuğu olması nedeniyle Şerafeddin medresesine imtihana tabi olmadan tayin olmuştur. Buradan hareketle ulema çocuklarına bir ayrıcalık tanındığı söylenebilir. Bkz. MA, RKR, no. 256/79, 80. Benzer bir durumun varlığı ilmiye mesleğine adımını atacak olan talebelerin girdiği mülâzemet sınavında görülmektedir. İlişki açısından kendisini ilim yolunda destekleyecek bir networke sahip olmayan ve görece düşük seviyeli bir medreseyi bitiren bir talebe mülâzım olabilmek için sınava girip başarılı olmak zorunluluğundayken, toplumun saygın kişilerin özellikle de âlim çocuklarının mülâzım olmak adına sınava tabi olma zorunluluğu bulunmamaktaydı. Detaylı bilgi için bkz. İlhami Yurdakul, *İktidarın Ruhü Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kişizade İmtiyazları (Beşik Uluması, Siyaseten Katl, Müsadere)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 62-64.

⁸⁸ Bu bilgiler için 18. Yüzyılın İlk Çeyreğine Ait Mülâzemet Rûznâmçe Kayıtlarına Göre Osmanlı İlimiye Mesleğine Dâhil Olan Mülâzımların Sosyal Tabanı adlı çalışmanın 34. Dipnotuna ve 1 Numaralı tabloya bakınız. Demirel, *a.g.m.*, 123, 125.

⁸⁹ Benzer durumu Madeline Zilfi de vurgulamaktadır. Zilfi, 18. yüzyılda aristokratik payelerin ulema arasında iyice yaygınlaştığını, ulema çocuklarının yüksek gelir getiren makamları ele geçirdiğini, babalarının oğullarına hamilik ettiğini böylece 18. yüzyılda

Hatt-ı hümâyûnun ikincisinde, ulemanın yeni göreve tayinleri durumunda şeyhülislamlardan 3, kazaskerlerden 2 mülâzım alınması istenmiştir. Bunun haricinde şeyhülislamların müderrisliğini yaptığı Sultan Bayezid medresesinden her 6 ayda 2 talebe olmak üzere yılda 4 mülâzım mesleğe dâhil olacaktı. Kazaskerler ise vazifede buldukları zaman aralığında tezkirecilik yolu ile yalnızca 1 adet talebesini mülâzım kaydettirebileceklerdi. Ek olarak müderrisler “mevleviyet”e erişmiş olsalar bile sadece 1 talebesini mesleğe dâhil edebilecekleri.

Gerçekte söz konusu bu talepler kazasker Sahhaf Şeyhzâde’nin defterine uygun bir şekilde yansımakta mıydı ya da ilmiyeye giriş yolları açısından ulemanın verdiği mülâzım sayısında bir azalma var mıydı?

Kazasker Sahhaf Şeyhzâde’nin mülâzemet defteri dikkatle incelendiğinde Şeyhülislam İshak İsmail Efendi 12 aylık zaman içerisinde teşrif yolu ile toplamda 7 talebesini, Rumeli kazaskeri Sahhaf Şeyhzâde 6 talebesini, Anadolu kazaskeri Abdullah Efendi 5 talebesini teşrif yolu ile mesleğe dâhil etmiştir. Sultan Bayezid medresesi müderrisliğini de yürüten Şeyhülislam Abdurrahim Efendi 12 aylık süre içerisinde 1 muîd ve 1 muzaf olmak üzere 2 danışmendini⁹⁰, Şeyhülislam İshak İsmail Efendi de 1 muîdini mülâzım kaydettirmiştir.

Kayıtta Şeyhülislam Abdurrahim Efendi 3’üncü defa Rumeli kazaskerliği döneminden kalan 1 danışmendini⁹¹, Anadolu kazaskeri Abdullah Efendi 1 talebesini⁹², Rumeli kazaskeri Sahhaf Şeyhzâde 2 talebesini⁹³, Nakibüleşraf olan Uşakîzâde Abdullah Efendi kazaskerliği döneminden kalan 1 talebesini⁹⁴ tezkirecilik yolu ile mesleğe dâhil edebilmiştir. “mevleviyet”e erişen medrese uleması ise bir medreseden diğerine geçişlerinde 1 danışmendini mülâzım yazdırabilmiştir.⁹⁵

Söz konusu hatt-ı hümâyûnun kazasker Sahhaf Şeyhzâde’nin kaleme aldığı mülâzemet rûznâmçesine etkisi değerlendirildiğinde bahsi geçen düzenlemeye tam anlamıyla uyulmadığı dikkati çekmektedir. Şeyhülislam ve kazaskerlerin teşrif yolu ile verdikleri mülâzım sayılarının öncekilere kıyasla⁹⁶ az olsa da hatt-ı hümâyûnda istenilen sayıya karşılık gelmemesi, kazasker Sahhaf Şeyhzâde’nin yıl içerisinde bir yerine iki danışmendini mesleğe dâhil etmesi, zikredilen düzenlemeye kısmen uyulduğuna işaret etmektedir.

Sahhaf Şeyhzâde’nin kazaskerliği döneminde 1716 tarihinde mülâzemet sistemine dair çıkarılan üç adet hatt-ı hümâyûn bulunmaktadır. Bunlardan ilk ikisi mülâzemet rûznâmçe kaydında dikkati çekmektedir. Her ne kadar Kudüs’e kadı olarak atanan bir âlimin teşriften verdiği bir

aristokratik payelerin babadan oğula aktarılmak suretiyle makamların tam bir kapalı şirket haline geldiğini ifade etmektedir. Bkz. Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası*, çev., Mehmet Faruk Özçınar, (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2018), 30-39. Yine Zilfi eserin bir başka yerinde 18. yüzyılda devletin gelir getiren kurumlarının birçoğunun ulemanın elinde olduğunu, İlmiye müessesesinin kontrolünün ulema ailelerinin elinde bulunduğunu ve bir aristokrasi oluşturulduğunu ifade eder. Dahası, 1703’ten 1839’a kadarki sürede şeyhülislam olan elli sekiz kişiden yirmi dokuzunun on bir aileden ileri geldiğini vurgular. Bkz. Zilfi, *a.g.e.*, 25-31; Ancak ulema çocuklarının ilmiye sistemine dahil olmalarının, içine doğdukları sosyo-kültürel ortam sebebiyle doğal bir süreç olduğu da kabul edilmelidir. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli “İlmiye”, TDV İslam Ansiklopedisi XXII (Ankara 2000), s. 142.

⁹⁰ MA, RKR, no. 255/78, 8-9.

⁹¹ MA, RKR, no. 255/78, s. 4.

⁹² Detaylı bilgi için bkz. Demirel, *a.g.t.*, 83.

⁹³ MA, RKR; no. 255/78, 16,18.

⁹⁴ MA, RKR, no. 255/78, 8.

⁹⁵ MA, RKR, no. 255/78, 4-19.

⁹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Demirel, *a.g.t.*, 49-50.

mülâzımı vermemesi istenmiş ise de çıkarılan ikinci hatt-ı hümâyûn, Kudüs'e atanan kadının vereceği bir mülâzım hakkı tekrardan iade edilmiştir.

Hakikaten Kudüs şehrine atanan kadının 1 mülâzımını mesleğe dâhil ettiği, Sahhaf Şeyhzâde'nin hem mülâzemet hem kadı ve müderris tevcih kayıtlarını içeren rûznâmçesinde tespit edilebilmektedir. Her iki defterde de Pir Mehmed Efendi'nin Kudüs kazasına hareketinde 1 danişmendini teşrif yolu ile mülâzım kaydettirdiği bilgisi bulunmaktadır.⁹⁷ Buradan hareketle çıkarılan hatt-ı hümâyûna uygun hareket edildiği söylenebilir.

Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği dönemine rastlayan üçüncü düzenleme, Rumeli, Anadolu ve Mısır kalemlerine tabi olan kaza kadılarının azledildiklerinde mülâzemet sürelerinin İstanbul'a geldikleri tarihten itibaren değil, görevlerinin sona erdiği tarihten itibaren başlaması üzerinde durmaktadır. Ayrıca bu düzenlemede zikredilen kaza bölgelerine atanacak kadıların, ilk atamalarında benzer şekilde imtihana tabi tutulmaları, imtihan sonucunda şeyhülislama arz sunup, arzına binaen ferman gönderilmedikçe herhangi bir kadı tevcih yapılmaması istenmiştir.

Rumeli, Anadolu ve Mısır kalemlerine ait kazalara atanacak kadıların mülâzemet süreleri ile ilgili kuralın kazasker Sahhaf Şeyhzâde'nin rûznâmçesine nasıl sirayet ettiği ve bahsi geçen bu kurala uyulup uyulmadığı tespit edilememektedir. Ancak mezkûr kalemlere atanacak kadıların, ilk atamalarına benzer şekilde imtihana tabi tutulup, imtihan sonrasında atanmalarıyla ilgili kuralın nasıl uygulandığı hususu tespit edilebilmektedir.

Kadı ve müderris tevcih kayıtlarının bulunduğu defterde müderrislikten kadılığa geçiş sürecinde kadı adayının mülâzemetinden sonra sınava tabi tutulduğu ve daha sonra kaza bölgesine hareket ettiği dikkatleri çekmektedir.⁹⁸ Ancak bir kazadan diğerine hareket eden kadı adayının her hangi bir sınava tabi tutulmadan atandığı tespit edilmektedir.⁹⁹ Bu bağlamda söz konusu

⁹⁷ Mülâzemet defterinde bu durum şu şekilde anlatılmaktadır; “Mevlâna-yı mezbûr halâ Kudüs-ı Şerîf kazâsı buyrulan umdetü'l-mevlâlü'l-'izâm Pîr Mehmed Efendi'nin talebelerinden olub kazâ-i mezbûr kadısına î'tâ buyrulan bir teşrifden mülâzemet ihsân buyrulmak ricâsına inâyetlü Şeyhülislam sellemehü'l-a'zîzü'l-allâm Hazretlerine mukaddemâ sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mazmûnu üzre evlâd-ı ulemâdan olmağla işâret ve î'lâm buyurdıklarında vârid olan fermân-ı cihânmutâ' mücebince kazâ-i mezbûr teşrifinden mülâzemet kabul buyrulan dâileridir.” Bkz. MA, RKR, no. 255/78, 11. Benzer bir ifade de Sahhaf Şeyhzâde'nin kadı ve müderris tevcih kayıtlarının bulunduğu rûznâmçede yer almaktadır. Bkz. MA, RKR, no. 256/79, 72.

⁹⁸ Düzenlemenin nasıl uygulandığı konusuna cevap aramak adına bir iki örnek vermek yerinde olacaktır. “Limason Kadısı Mustafa sene-i mezbûre Ramazân-ı şerîfi guresinden on sekiz ay zamanını tasarrufundan sonra ref” ve yeri yevmi kırk akçe ile İstanbul'da Yusuf Paşa Medresesinden yüz yirmi ay infisal ve tûl-i mülâzemet ve lede'l-ımtihân istihkâkı nümâyân olub sezâvâr-ı inâyet-işehriyârî mevlânâ Ömer dâilerine yevmi yüz elli akçe tevkît-i mezbûr ile tevcih olunub ba'de hulûlü't-tevkît müddet-i örfiyesi tamamına değin mutasarrıf olmak ricâsına bade'l-arz sadaka buyruldu.” Bkz. MA, RKR, no. 256/79, 12.

“Magosa kadısı Süleyman gayet-i şehri-âtiden müddet-i örfiyesi ba'de't-tekmil ref” ve yeri yevmi kırk akçe ile İstanbul'dan Ahmed Paşa medresesinden Otuz Altı ay infisal ve Otuz ay mülâzemet-i müstemiresi ve lede'l-ımtihân istihkâkı nümâyân olub sezâvâr-ı inâyet-i şehriyârî mevlânâ Muslihiddin dâilerine yevmi yüz elli akçe ve tevkît-i mezbûr ile tevcih olunub ba'de hulûlü't-tevkît müddet-i örfiyesi tamamına değin mutasarrıf olmak ricâsına ba'de'l-arz sadaka buyruldu.” Bkz. MA, RKR, no. 256/79, 23.

⁹⁹ Bu duruma bir iki örnek vermek gerekirse: “Bervecch-i ilhâk Mesarya ve Evdim ma'a Gilan mutasarrıfı Çıracı Mehmed gayet-i şehri-âtiden ref” ve yeri dört yüz dokuz dokuz akçe ile Siroz kazâsından hakîki ve î'tibârı otuz dokuz ay infisâli olub eşrâf-ı kuzât-ı zevi'l-ıhtirâmdan mütea'yyinü'l-ehliyet ve'l-istihkâk sezâvâr-ı inâyet-i şehriyârî ve şâyeste-i re'fet-i cihândarî Mevlânâ el-Hacc Ali dâilerine berâ-yı hazret-i şeyhülislam sellemehü'l-a'zîzü'l-'allâm misli ile inâyet buyrulan Kandiyeye kazâsına ilhâkiyet üzre tevcih olunub mevlânâ-yı mezbûr mülhak-ı mezkûr gâyet-i şehri-âtiden müncizen zabı ve Kandiyeye kazâsı muvakkiti Hüseyin sene-i mezbûre Rebiü'l-ahiri guresinden müddet-i örfiyesini tekmil ve ba'de Abdülaziz on iki ay müddet-i muayyenesini tasarrıf ba'de Mehmed müddet-i örfiyesi ba'de't-tekmil ref'nden Kandiyeye kazâsı ile ma'an müddet-i örfiyesi tamamına değin mutasarrıf olmak ricâsına ba'de'l-arz sadaka buyruldu.” Bkz. MA, RKR, no. 256/79, 41.

“İskenderiye kadısı Mehmed gayet-i şehri-âtiden on beş ay zamannı tasarrıf ba'de muvakkiti Ali sekiz ay müddet-i mua'yyenesini tasarrıfundan sonra ref” ve yeri yevmi iki yüz akçe ile İzladi kazâsından dokuz ay kasr-ı mugayyirinden mâ'adâ otuz beş ay infisâli

düzenlemenin Rumeli, Anadolu ve Mısır kalemlerine atanacak her kadı adayını kapsadığı dikkate alındığında Rumeli bölgesi özelinde düzenlemeye kısmen uyulduğu söylenebilir.

Değerlendirmek gerekirse, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde mülâzemet sisteminin işler yapısını düzeltmeye yönelik toplamda beş adet hatt-ı hümayûnun varlığı tespit edilmiştir. Bunların ikisi Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği öncesine rastlamakta iken diğer üçü Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği dönemine denk gelmektedir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği dönemi öncesi 1715 tarihli bu iki düzenlemenin sistem üzerinde ne derece bir etkiye sahip olduğunun anlaşılması açısından onun kaleme aldığı rûznâmçeler büyük önem arz etmektedir. Bunun nedeni ise söz konusu düzenlemelere en yakın tarihli mülâzemet kaydının Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği döneminde tutulmuş olmasıdır. Bahsi geçen bu beş adet düzenlemenin etkileri Sahhaf Şeyhzâde'nin kaydettiği rûznâmçelerde tespit edilebilmektedir.

Mülâzemet sisteminin işler yapısını değişime uğratması bakımından çıkarılan hatt-ı hümayûnların, mülâzemet sistemi üzerinde bir değişime sebep olduğu, istisnalar dışında çıkarılan beş düzenlemeye uygun hareket edildiği söylenebilir. Her ne kadar Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği öncesi ve döneminde çıkarılan hatt-ı hümayûnlar, mülâzemet sistemi üzerinde bir değişim ve dönüşüm meydana getirmiş ve Sahhaf Şeyhzâde'nin rûznâmçeleri üzerinde bir etkiye sahip olmuş olsa da söz konusu bu kanunnâmeler mülâzemet sistemi özelinde kronikleşen sorunların varlığına¹⁰⁰ ve bu sorunların çözülemediğine de delalet etmektedir.

olub sezâvar-ı inâyet-i şehriyârî ve şâyeste-i re'fet-i cihândarî Mevlânâ Hafızzâde İbrahim dâilerine yevmi üç yüz akçe ve sâlise rütbesi î'tibârî ve tevkîl-i mezbûr ile tevcîh olunub mevlânâ-yı mezbûr kazâ-i merkûmu ba'de hulûlü 't-tevkîl ancak on ay mutasarrıf olub bakîye müddet-i örfiyesi olan on ay zamanını Razlık kâdısı Osman kazâ-i merkûmu on ay tasarrufundan sonra ref'inden tekmil eylemek ricâsına ba'de 'l-arz sadaka buyruldu." Bkz. MA, RKR, no. 256/79, 46-47.

¹⁰⁰ Ayşe Zişan Furat çalışmasında, Osmanlı ilmiye teşkilatı ve mülâzemet sisteminde 16. ve 17. yüzyıldan kalma sıkıntı ve aksaklıkların 18. yüzyılda da devam ettiğini ve bu sorunlara çare olmak adına Osmanlı Devleti'nin bir dizi düzenlemeler çıkardığını ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Furat, *a.g.m.*, 247-256.

Sonuç

Osmanlı ilmiye müessesesine adım atacak adaylar için mülâzemet sistemi büyük önem arz etmektedir. Bunun için sistemin düzgün bir şekilde işlemesi gerekmektedir. Bu sebeple sistem özelinde var oluşundan 18. yüzyılın ilk çeyreğine değin birçok kanunnâme çıkarılmış ve söz konusu kanunnâmeler aracılığıyla ilmiye mesleğine dâhil olacak talebeler sayıca ve nitelik açısından kontrol edilmek istenmiştir. Dolayısıyla mülâzemet sistemine işler bir yapı kazandırmak, mesleğe girecek kişileri sayıca ve nitelik açısından kontrol etmek amacıyla çıkarılan kanunnâmelerin sistemin işleyiş yapısında sürekli bir değişime neden olduğu söylenebilir. Bu da sistemin statik bir yapıda olmaktan ziyade dinamik bir halde olduğunu göstermekle birlikte sistem özelinde benzer sorunların varlığına, bu sorunların iyi anlaşılmasını mülâzemet sisteminin işler yapısını düzene koymak adına sürekli olarak kanunnâmelerin çıkarıldığına ve var olan problemlerin istenen düzeyde bir çözüme kavuşturulmadığına işaret ediyor olabilir.

18. yüzyılın ilk çeyreğinde başta 1715 tarihli ve akabinde getirilen düzenlemeler de, mülâzemet sisteminin hala değişmekte olduğuna, önceki dönemlerde halledilemeyen problemlerin bir çözüme kavuşturulmak istendiğine delalet etmektedir. Sistem açısından ilk önemli düzenleme, Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskerliği döneminde gerçekleşmiştir. Bu düzenlemeden sonra Rumeli kazaskerinin yeni mülâzımlar için bir rûznâmçe tutması istenmiş, statülerine göre ulemanın vereceği talebe sayısı belirlenmesi ve mesleğe girişte belirli kadrolar tanzim edilmesi talep edilmiştir. Böylece, mülâzemet sisteminin bundan sonraki süreçte nasıl işleyeceği ortaya konmuştur. Ebussuud Efendi'nin kazaskerliği döneminden Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin kazaskerliğine değin mülâzemet sistemini düzene koymak adına beş adet kanunnâmenin varlığı da bilinmektedir.

Esasında, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde mülâzemet sisteminin işler yapısında değişime neden olan düzenlemelerin bir kısmı Sahhaf Şeyhzâde'nin Rumeli kazaskerliği dönemine değil de Damadzâde Ahmed Efendi'nin Rumeli kazaskerliği dönemine rast geldiği tespit edilmiştir. Ancak Damadzâde'nin Rumeli kazaskerlik döneminde yeni mülâzımlar için tuttuğu defterin henüz tasnif edilip araştırmaya açılmamış olması, dolayısıyla 1715 tarihinde mülâzemet sisteminin değişimi adına çıkarılan hatt-ı hümayûnların etki açısından defter üzerinde görülemeyecek olması Sahhaf Şeyhzade'nin Rumeli kazaskerliği döneminin seçilmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak 18. yüzyılın ilk çeyreğinde mülâzemet sisteminin işler yapısını değiştirmeye yönelik toplamda beş adet hatt-ı hümayûnunun varlığı tespit edilmiştir. Bahsi geçen bu beş adet hatt-ı hümayûn ile yapılan düzenlemenin etkileri Rumeli kazaskeri Sahhaf Şeyhzâde'nin kaydettiği rûznâmçelerde görülebilmektedir.

Mülâzemet sisteminin işler yapısının hem değişimini sağlama hem meydana gelen sorunları çözüme kavuşturmaya yönelik çıkarılan hatt-ı hümayûnların, sistem üzerinde bir değişime sebep olduğu, istisnalar dışında sistem içerisindeki problemlerin çözüme kavuşturulmasına katkıda bulunduğu söylenebilir. Ayrıca çıkarılan bu beş adet düzenlemeye uygun hareket edildiği ifade edilebilir.

Her ne kadar Sahhaf Şeyhzâde'nin kazaskerliği öncesi ve döneminde çıkarılan toplamda beş adet hatt-ı hümayûn, mülâzemet sistemi üzerinde bir değişim ve dönüşüm meydana getirmiş olsa da söz konusu bu düzenlemelerin yapılmış olması sistem özelinde kronikleşen sorunların varlığını da

işaret etmektedir. Öncesinde ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinde mülâzemet sistemi hususunda birden fazla düzenlemenin varlığı, bu düzenlemelerin Osmanlı ilmiye teşkilatı ve mülâzemet sistemi üzerinde benzer sorunlara değinerek bir birini tekrar ettiği, bu nedenle bahsi geçen kanunnâmelerin sorunları istenilen düzeyde çözemediği, dolayısıyla söz konusu düzenlemelerin uygulanmasında geçici bir etkiye sahip olduğu ve bu itibarla da ilmiye teşkilatı ile mülâzemet sistemi özelinde sorunların kronikleştiği kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Vesikaları

Bab-ı Meşihat şeyhülislamlık Arşivi

Rumeli Kazaskerliği Rûznâmeleri

MA, RKR, no. 242/65.

MA, RKR, no. 249/72.

MA, RKR, no. 255/78.

MA, RKR, no. 256/79.

MA, RKR, no. 260/83

II. Kaynak Eserler

Gelibolulu Mustafa Âli, *Siyaset Sanatı Nushatü's-Selâtîn*. Haz., Faris Çerçi. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.

Koçi Bey. *Koçi Bey Risâlesi*. Haz., Yılmaz Kurt. Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.

Nev'i-zâde Atâî. *Hadâ'iku'l-hakâ'ik Fî tekmilati's Şakâ'ik*. 1 Cilt. Haz., Suat Donuk. Ed., Derya Örs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi. *Tarih-i Raşid ve Zeyli*. 2 Cilt. Haz., Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri*. 3 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Şeyhî Mehmed Efendi. *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 93, 2018.

Şeyhî Mehmed Efendi. *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 93, 2018.

III. Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Afyoncu, Erhan. “Rûznâmçe”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXXV (İstanbul 2008), ss. 276-278.

Alan, Ercan ve Atçıl, Abdurrahman. *Erken Dönem Osmanlı İlmiye Teşkilatı Kaynakları XVI. Yüzyılda Ulema Defterleri*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2018.

- Alan, Ercan. “Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mülâzemet Sistemi”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 49/49 (Mart 2017): 89-124.
- Atçıl, Abdurrahman. *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğunda Âlimler ve Sultanlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Kurt, İsmail, Aydın, Bilgin ve İlhami Yurdakul. *Bâb-ı Meşihat Şeyhülislâmlık Arşivi Defter Kataloğu*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006.
- Baltacı, Cahid. “Kazasker Ruznâmçeleri’nin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti”. *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, 4/37 (Temmuz 1979): 55-100.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Yüzyılda Osmanlı Medreseleri*. 1 Cilt. İstanbul: İFAV yayınları 2005.
- Beyazıt, Yasemin. ““Râbia’ dan İnebahtı’ya” Rumelide Kadılık Rütbeleri”. *Yeni Türkiye Dergisi*, 66 (Mart-Haziran 2015): 1228-1236.
- Beyazıt, Yasemin. “Kazasker Ruznâmçelerinde Tipoloji ve Yeterlik”. *Prof. Dr. Özer Ergenç’e Armağan*, Ed. Ümit Ekin. 97-112. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- Beyazıt, Yasemin. “Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)”. *Bellekten*, 73/267 (Ağustos 2009): s. 423-442.
- Beyazıt, Yasemin. “Rumeli Kadılikları ve Rütbelere Dair 1253/1837 Tarihli Bir Yazma”. *Bellekten*, 28/32 (Ocak 2007): 11-56.
- Beyazıt, Yasemin. “XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanunnameleri ve Medrese Eğitimi”. *Bellekten*, 78/283 (Aralık 2014): 955-981.
- Beyazıt, Yasemin. *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Cengiz, Cihan. “XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiye Kanunnameleri ve Mülâzemet Sistemi”. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019.
- Cihan, Ahmet. *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*. İstanbul: Birey yayınları, 2004.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 5 Cilt. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.
- Demirel, Tacettin. “18. Yüzyılın İlk Çeyreğine Ait Mülâzemet Rûznâmçe Kayıtlarına Göre Osmanlı İlmiye Mesleğine Dâhil Olan Mülâzımların Sosyal Tabanı”. *Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34 (Nisan 2021): 107-131.
- Demirel, Tacettin. “XVIII. Yüzyıl Başlarında İlmiye Düzenlemeleri ve Mülâzemet Sistemi”. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 2015.
- Erdoğan, Serkan. “Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Hakkârî Doğumlu Memurlar”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/1 (Haziran 2021), s. 122-138.

- Erünsal, İsmail. “Kazasker Ruznamçeleri ve Nuruosmaniye Kütüphanesi’nde Bulunan Bazı Ruznamçeler”, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014). 405-446.
- Fleischer, Cornel. *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*. Çev. Ayla Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Furat, Ayşe Zişan: “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Eğitiminde Dönüşüm: İslah mı? Yenilenme mi?”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, 1 Cilt. Ed. Ahmet Hamdi Furat, Nilüfer Kalkan Yorulmaz, Osman Sacid Arı. 243-272. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- İpşirli, Mehmet. “Dânişmend”, TDV İslam Ansiklopedisi, VIII (İstanbul 1993), ss. 464-465.
- İpşirli, Mehmet. “İlmiye”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXII (Ankara 2000), ss. 141-145.
- İpşirli, Mehmet. “Mülâzemet”. TDV İslam Ansiklopedisi, XXXI (Ankara 2001), ss. 536-537.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı Devleti’nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”. *Bellekten*, 61/232 (Aralık 1997): 597-700.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI. XVII. Asırlar)”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 7/8 (Haziran 1988), 273-285.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı Teşkilatında Mülazemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülazemet Kayıtları”. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10/11, (1982): 221-231.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmiyesi*. İstanbul: Kronik yayınları, 2021.
- Kuru, Levent. “Kazasker Rûznâmçelerine Göre 18. Yüzyılın ilk Yarısında Rumeli’de Kadılık Müessesesi”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi, 2011.
- Unan, Fahri. “Sahn-ı Semân”. TDV İslam Ansiklopedisi, XXXV (İstanbul 2008), ss. 532-534.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 4. Basım, 2014.
- Yurdakul, İlhami. *İktidarın Ruhu Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kişizade İmtiyazları (Beşik Uluması, Siyaseten Katl, Müsadere)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Yücel, Yaşar: *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi’l-Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn, Hırzû’l-Mülûk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Zilfi, Madeline C. *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası*. Çev. Mehmet Faruk Özınar, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2018.
-

The Grand Turk vs. Machiavelli: Understanding Turks in Early Modern Period from Botero's Perspective

Büyük Türk, Machiavelli'ye Karşı: Erken Modern Dönemde Botero'nun Gözünden Türkleri Anlamak

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Mehmet Talha Kalkan

Uşak Üniversitesi
mehmettalhakalkan@gmail.com

Başvuru / Submitted:
13 Ocak 2024

Kabul / Accepted:
18 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1419307](https://doi.org/10.21021/osmed.1419307)

Atıf / Citation:

Kalkan, M. T. "The Grand Turk vs. Machiavelli: Understanding Turks in Early Modern Period from Botero's Perspective", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 115-138.

Benzerlik / Similarity: 10

Abstract

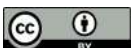
In his treatise named "Della Ragione di Stato", Giovanni Botero criticized the issue of reason of state, which was attributed to Niccolo Machiavelli. In general, this concept was based on the idea that religion did not have a binding force for the states, and it was associated with the thought that it was more ideal for an emperor to prefer what was advantageous for himself instead of following the eternal verities of God and Christianity. However, Giovanni Botero suggested the idea that the concept of reason of state did truly exist, but he also believed that the concept was merely based on the codes presented by God, and, accordingly, by Christianity contrary to what Machiavelli believed. Giovanni Botero tried to support his thoughts on the ideal nature of a Christian emperor in his treatise by exemplifying the issue based on Turks. Thus, Turks contributed Giovanni Botero's insights on the ideal Christian emperor with their qualifications on state government, taxes, army structure and military government. The depiction of the "Grand Turk" described the ideal Christian emperor and provided the ideality of this figuration. More importantly, "The Prince" was transformed into "The Christian Prince" by Giovanni Botero.

Keywords: Niccolo Machiavelli, Giovanni Botero, Grand Turk, Turks, Ottoman Empire.

Öz

XVI. yüzyılda Katolik Kilisesi tarafından ortaya konan Karşı-Reform hareketinin en önemli isimlerinden biri olan İtalyan Giovanni Botero, kaleme almış olduğu "Della Ragione di Stato" adlı eserinde Floransalı yazar Niccolo Machiavelli'ye atfedilen devlet çıkarı meselesini tartışmıştır. Genel olarak bu düşünce, Floransalı yazarın dinin, ahlaki kuralların ve ilahi hükümlerin devletler için bağlayıcı olmadığı fikrinden ileri gelmiş ve hükümdarın Hristiyanlığın ve Tanrı'nın ilahi kuralları yerine kendi adına faydalı olanı tercih etmesi gerektiği inancına bağlanmıştır. Öte yandan, İtalyan yazar Giovanni Botero da Niccolo Machiavelli'ye atfedilen devlet çıkarı düşüncesinin var olduğunu, fakat onun ileri sürdüğünün aksine bu fikrin yalnızca Hristiyanlıktan ve Tanrı'nın ortaya koymuş olduğu kanunlarından ileri geldiğini öne sürmüştür. Giovanni Botero, kaleme aldığı eserinde, çağdaşlarından farklı olarak ideal bir Hristiyan hükümdarın nasıl olması gerektiğine dair düşüncelerini Türkler üzerinden vermiş olduğu örnekler ve tarihi olaylarla desteklemeye çalışmıştır. Bu nedenle, Giovanni Botero'nun ideal Hristiyan hükümdar anlayışına Türkler; devlet yönetimi, vergi, ordu yapısı ve askeri yönetim konusundaki özellikleriyle katkı sağlamıştır. "Büyük Türk/Gran Turco" tasviri, Botero'nun ideal Hristiyan hükümdarının sınırlarını çizmiş, onun idealize edilmesine yardımcı olmuştur. Daha da önemlisi, Niccolo Machiavelli'nin "Hükümdar"ı Giovanni Botero tarafından "Hristiyan Hükümdar"a dönüştürülmüş, bu dönüşümün ana noktalarından birini de Hristiyanların hangi alanlarda zayıf olduğunun farkında olan ve onları kullanmaktan çekinmeyen Türkler oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Niccolo Machiavelli, Giovanni Botero, Büyük Türk, Türk, Osmanlı İmparatorluğu.

Introduction

Giovanni Botero, who tried to explain the attitude of the church and the Catholic world towards the Florentine thinker Niccolo Machiavelli through his work titled *Della Ragion di Stato*, which he wrote in 1589, talked about just war in a section he added to the edition of the said book published the following year and explained how a ruler should use his military power. Botero clearly stated that God gave all nature the power to defend itself, and based on this idea, he discussed the fact that animals are adorned with their own horns, teeth and claws, just as roses are covered with thorns, corn cobs are covered with hair and chestnuts are covered with shells.¹ More importantly, these characteristics given to all living things by God arise from a nature that manifests itself as a result of one attacking another and indicates that humans should not exhibit any excessive behaviour towards another.² Therefore, human beings are obliged to avoid actions that could lead to an attack against another person, and attack is considered just only to the extent that it results from defence.

Giovanni Botero defended the view that states could only expand by considering the public interest, and stated that this situation was due to the fact that the obligation to maintain civil peace and ensure religious unity, which he defined as the primary duty of the ruler, was in danger.³ Botero said that this danger comes from heretics, whom he sees as internal enemies of the states, and infidels, whom he defines as external enemies, and emphasized that the main external enemies of Christians are the Turks, who do not hesitate to oppress them and pose a great threat with their military power.⁴ Therefore, a Christian ruler has no choice but to fight the Turks, the greatest enemy of religion:

“The Turks are at our door, surrounding us, and are we looking for more just or honourable reasons to fight?... Could it be that some claim that the enemy is close but has fewer troops? The Romans generally feared the Carthaginians whom they had conquered and subjugated; well, could we be underestimating the Turks who captured dozens of our castles, cities, kingdoms and two empires? ...”⁵

Clearly, the Italian cleric Giovanni Botero stated that a war should be waged against the Turks, who had taken a number of castles, cities and kingdoms from Christians, and that the attack that a Christian ruler could launch against them was based on a legitimate reason.⁶ According to Botero, who says that an attack by a Christian ruler can only be defensive-based, it is not possible to engage in *a fairer war* than the war against the Turks, because the Turks took advantage of the chaotic situation of the Christians and gained more territory than all the Catholic rulers in Europe and managed to rule in both Asia and Africa.⁷ The Turks, who managed to be better armed than the Christian ruler at war even in peacetime, have become a great enemy for the entire Christian world with *their endless treasures, countless soldiers and endless supplies*:

“Who rules Africa, who rules Asia, who has dominated more countries in Europe compared to the empires of the Catholic princes? Who, because of our conflict, has already expanded so much

---

¹ Giovanni Botero, *Della Ragione di Stato*, (Roma: Vincenzio Pellagallo, 1590), Book X/ Chapter XII.

² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X/ Chapter XII.

³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X/ Chapter XII.

⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X/ Chapter XII.

⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X/ Chapter XII.

⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X/ Chapter XII.

⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X/ Chapter XII.

on land for three hundred years that he completely dominates the lands and has no rivals at sea? An enemy who manages to be better armed in times of peace than we are armed in times of war? An enemy with inexhaustible treasures, countless armies and endless supplies? Who fills the meadows with his cavalry on the day of war, and when the cities are besieged, piles up the land as high as the mountains and builds walls with his soldiers in the castles? Of course, after all, an enemy who has not lost anything important that he has achieved so far..."⁸

According to Giovanni Botero, the reason why the Christian world could not take a common action against the Turks was the Florentine thinker Niccolo Machiavelli and the idea of *Ragion di Stato* (Reason of State)⁹ attributed to him. Due to this idea spread throughout Europe by the Florentine author and his followers, many rulers preferred to fight with their co-religionists instead of the Turks, and the fight against the church and its teachings gained momentum instead of the Turks, whom Niccolo Machiavelli never mentioned.¹⁰ For this reason, the Turks, who took advantage of this power struggle between Christian rulers, came to Europe and the whole Christian world tasted the understanding called "politics":

"Frankly, I have no idea on what basis the interest of the state has shown itself to be the enemy of Christians rather than the Turks or other non-Christian nations. While Machiavelli makes a disrespectful fuss against the church, he does not say a word to non-Christians; the armies of Christian princes are so determined to destroy each other that they seem to have no enemies in the world other than each other. Emperors Komnenos, Alexios, Kalojan, and Manoel followed similar rules to prevent Western Christian princes from expanding into lands conquered by the Turks; with all their might they opposed Gottfried's campaign, Emperor Conrad, and all others who were against those barbarians. So, what happened as a result? The barbarians first drove our people out of Asia, and then called the Greeks to their feet. Here is the result of modern politics! ..."¹¹

These views of Giovanni Botero, who declared that the entire Christian world was weakened against the Turks with the doctrine called *Politics*, and that, through the idea of *Ragion dello Stato*¹²

⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XII.

⁹ The first person to use the relevant concept in Europe was the Florentine Francesco Guicciardini. Francesco Guicciardini, in his work *Dialogo e Discorsi del Reggimento di Firenze*, emphasized that political issues should be evaluated separately from religious issues. According to the Florentine author, political situations and moral issues conflicted at many points, and moral and religious rules limited the power of the ruler in terms of his ability to govern the state, endangering him, his throne, and his kingdom. For Francesco Guicciardini's views on the relevant subject, see: Francesco Guicciardini, *Dialogo e Discorsi del Reggimento di Firenze* (Bari: Laterza & Figli Tipografi Editori: Librai, 1932), 161-163. For further information about *Ragion di Stato*, see: Mauricio Viroli, "The Origin and the Meaning of the Reason of State," *History of Concepts: Comparative Perspectives*, ed., Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans & Frank van Vree (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998), 67-75; Guido de Ruggiero, *Rinascimento, Riforma e Controriforma* (Bari: Editori Laterza, 1930); Victoria Kahn, *Machiavellian Rhetoric: From the Counter-Reformation to Milton* (New Jersey: Princeton University Press, 1994); Harro Höpfl, "Orthodoxy and Reason of State," *History of Political Thought* 23/2 (2002): 211-237; Peter Burke, "Tacitism, Scepticism, and Reason of State," *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700*, ed., James Henderson Burns (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 477-498; Maurizio Viroli, *From Politics to Reason of State: The Acquisition and Transformation of the Language of Politics 1250-1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992); Friedrich Meinecke, *Machiavellism: The Doctrine of Raison D'Etat and its Place in Modern History* (New Jersey: Transaction Publishers, 1998); Romain Descendre, "Ragion di Stato," *Enciclopedia Machiavelliana* (V. II), ed. Gennaro Sasso & Monica Trecca (Rome: Istituto della Enciclopedia Italiana Fondata da Giovanni Treccani, 2014); Michel Senellart, *Machiavellianism and Reason of State*, (Paris: PUF, 1989), Mehmet Talha Kalkan, "Erken Modern Dönemde Machiavelli, Yarar, Çıkar ve Devlet Muhafazası," *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 6/37 (2020): 1866-1878.

¹⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XII.

¹¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XII.

¹² Silvina Paula Vidal, "Giovanni Botero y Su Theorización de la Razón de Estado: Algunas Reflexiones Desde la Historia Conceptual," *Conceptos Históricos* 6/10 (2020): 14-45. The work called Anti-Machiavel, which was essentially written by the French

put forward by Niccolo Machiavelli, Christian rulers began to pursue what would benefit them the most, disregarding the rules of the church and Christianity, were quickly adopted by many Catholic writers. Likewise, one of these names, the Spanish cleric Pedro de Ribadeneyra, said that the thoughts of Niccolo Machiavelli, as an *irreligious* man, were *dirty and poisonous*, and underlined that he advised the rulers to pursue what is most suitable for them, by inclining towards good or bad, moral or immoral paths.¹³ According to Pedro de Ribadeneyra, since Machiavelli and his followers did not belong to any religion, they were deprived of common sense about what was right and what was wrong and often blended wrong with right.¹⁴ Naturally, Pedro de Ribadeneyra also put forward a similar approach to Giovanni Botero, complaining that the rulers moved away from divine rules and forgot the idea of just war, and instead of Christianity and the church, they entered into struggles that could bring them the most benefit. In other words, for a Christian ruler, the basis of just war has become more about convenience and benefit rather than being based on Christianity and God's divine precepts. Ultimately, making friends with the Turks instead of fighting them brought the wrath of God on the Christians and caused the fire of hell to never go out on earth.¹⁵ The anti-Machiavelli discourses put forward by Giovanni Botero found a response first in the Catholic world and then in all of Europe through his work *Della Ragion di Stato*, and many writers became aware of the Florentine writer through the book written by Giovanni Botero.¹⁶ So much so that *Della Ragion di Stato*, written by Italian Giovanni Botero in 1589, became the best-selling book of its time and was among the most influential books throughout Europe.¹⁷ Indeed, Giovanni Botero's work 'Della Ragion di Stato' not only shared the ideas of Niccolo Machiavelli with the entire Christian world but also paved the way for the spread of the concept of '*Ragion dello Stato*.' This concept, attributed to Machiavelli, involves creating a deceptive, false, and devilish state, free from all moral and religious constraints. It allows for the selection of what is most useful for oneself and the possibility of establishing a unique religion, devoid of any moral or religious obligations."¹⁸

1. Giovanni Botero and Della Ragion di Stato

Florentine writer Niccolo Machiavelli, in his work *Il Principe*, which he wrote in 1513, broke his previous promise and said that the rulers who cunningly numbed people's memories achieved great things and even gained superiority over those who preached honesty, morality and virtuous behaviour throughout their lives.¹⁹ The Florentine writer said that an ideal ruler should adopt a

---

writer Innocent Gentillet in 1576, helped the Florentine writer's thoughts to be associated with heresy and atheism. Regarding this work written by the French Protestant Innocent Gentillet, see: Edward Rathé, "Innocent Gentillet and the First "Anti-Machiavel"," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 27/1 (1965): 186-225.

¹³ Pedro de Ribadeneyra, *Tratado de la Religion y Virtudes Que Debe Tener El Principe Christiano, Para Gobernar y Conservar Sus Estados, Contra Lo Que Nicolas Machiavelo y Los Politicos De Este Tiempo Enseñan* (Madrid: Pantaleon Aznar, 1788), I-V.

¹⁴ Ribadeneyra, *Tratado*, IV.

¹⁵ Ribadeneyra, *Tratado*, 153.

¹⁶ Some of the individual works that deal with the concept of Ragion di Stato after Giovanni Botero are: Girolamo Frachetta, *L' Idea del Libro de' Governi di Stato et di Gverra*, (Venice: Zenaro, 1592); D'Appolinare de Calderini, *Discorsi sopra La Ragione di Stato del Signor Giovanni Botero* (Milan: Pietro Locarno, 1597); Jerónimo Gracián de la Madre de Dios, *Diez Lamentaciones Del Miserable Estado de los Ateístas de Nuestro Tiempo* (Brussels: Roger Velpio y Huberto Antonio, 1611); Fernando Alvia Castro, *Verdadera Razon de Estado: Discurso Politico* (Lisboa: Pedro Craesbeeck, 1616); Federico Boneventura, *Della Ragion di Stato et Della Prudenza Politica* (Urbino: Alessandro Corvini, 1623); Pedro Barbosa Homem, *Discursos de la Juridica y Verdadera Razón de Estado* (Coimbra: Nicolao Caruallo, 1626); Lodovico Settala, *Della Ragion di Stato* (Milan: Battista Bidelli, 1627).

¹⁷ Giovanni Botero, *Reason of State*, ed. Robert Bireley (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), XV.

¹⁸ Calderini, *Discorsi*, 61.

¹⁹ Nicolas Maquiavelo, *El Principe*, ed. Helena Puigdomenech (Barcelona: Altaya, 1983), Chapter: XVIII.

management approach that is both lawful and unlawful and power-oriented, and stated that it is imperative that both of them be known and implemented for the permanence of the ruler's throne and the state.²⁰ According to the Florentine author, who underlined that a significant portion of people did not keep their promises, the ruler did not need to keep his promises from time to time, and deceiving others came to the fore as an art.²¹ In this context, instead of always having laudable virtues and human characteristics, the ruler acted as if he had such characteristics, which provided him with greater benefits:

"Therefore, it is not necessary for a ruler to have all the good qualities I have described; but he must appear to have them. I would also like to point out that it is dangerous to have these qualities and to always observe them; but it is very useful to appear to have them. A ruler should appear compassionate, loyal, kind, pious and honourable, but he should also be flexible enough to draw on opposite qualities when necessary."²²

These ideas put forward by Niccolo Machiavelli were extremely alien to the dynamics and intellectual environment of his period. His advice that the ruler should stop behaving morally and religiously and adopt an immoral attitude in order to continue his sovereignty was not an acceptable discourse for many, and the image of the idealistic moral and religious ruler of the Middle Ages was in great danger. In other words, Niccolo Machiavelli's discourses had the effect of a sword blow in the Western world of thought, and the church and its authority, which saw itself as having the authority to represent all Christians, launched a deadly attack.²³ This fatal blow dealt by Niccolo Machiavelli against the church was tried to be eliminated with the *Index Librorvm Prohibitorvm*, which was prepared under the leadership of Pope Paul IV and put into effect in 1559. Through this list, the Catholic Church has determined the authors and their works that it considers to be against its authority; Niccolo Machiavelli was also included in this list.²⁴ By 1559, Niccolo Machiavelli had become an enemy of the church. So much so that the Spanish writer Jerónimo Gracián de la Madre de Dios showed Niccolo Machiavelli as the person who caused the most harm to the Christian world and Christianity, and described the *Machiavellians* who followed his path as *atheist politicians*.²⁵ According to the Spanish writer, Niccolo Machiavelli advised the rulers to be liars, deceivers, fake and hypocrites, said that they should display virtues they did not have, stated that it would be beneficial to support all kinds of hostility and disagreements and reach a point where they could benefit the ruler, and for this reason, he proposed to oppose and even belittle the religious elders and the Pope.²⁶ These thoughts are the mistakes of Machiavelli and his followers and are a sign that they oppose God's divine laws and rule.²⁷ The idea of writing a work against Niccolo Machiavelli, who caused great disruption and disorder in the Christian world by admonishing to go against God's divine laws, is exactly the reason for writing Giovanni Botero's work called *Della Ragion di Stato* at this point. Therefore, it is appropriate to see Giovanni Botero's work in question as *a result of the Counter-Reformation movement*.

²⁰ Maquiavelo, *El Principe*, Chapter: XVIII.

²¹ Maquiavelo, *El Principe*, Chapter: XVIII.

²² Maquiavelo, *El Principe*, Chapter: XVIII.

²³ Meinecke, *Machiavellism*, 49.

²⁴ *Index Librorvm Prohibitorvm* (Venice, 1564), 27.

²⁵ Dios, *Diez Lamentaciones*, Chapter: VII.

²⁶ Dios, *Diez Lamentaciones*, Chapter: VII.

²⁷ Dios, *Diez Lamentaciones*, Chapter: VII.

Giovanni Botero, born in 1544, went to the Jesuit school in Palermo at the age of 15 and started religious education there, and then moved to Rome and continued his education there. After completing his education in Rome, Giovanni Botero started teaching in Jesuit schools and moved to France. He left this order in 1580 and entered the service of Milan Archbishop Carlo Borromeo.²⁸ Giovanni Botero, who worked with Milan Archbishop Carlo Borromeo for two years, left his post there upon the death of the archbishop in 1584. Giovanni Botero, who then entered the service of the Duke of Savoy, Carlo Emanuele, went to Paris in accordance with the duke's request and met with the then King of France, Henry III.²⁹ Giovanni Botero, who closely experienced the political division and social problems caused by religious tensions in France, had the chance to get to know names including Niccolo Machiavelli by reading the works written by French writers.³⁰ As a matter of fact, in the introduction of his work titled *Della Ragion di Stato*, he stated that he had heard very much about Niccolo Machiavelli and the idea of *Ragion di Stato* attributed to him, which supported this situation.³¹ In fact, Giovanni Botero, who found what he said irrational and irreligious, stated that a style of government that was against God's divine laws and adorned with barbarism was seen as quite valid and approved, and expressed his thoughts about their ideas and expressed the context in which his work came out.³² Giovanni Botero, who returned to Italy after completing his duty in Paris, became the teacher of Federico, the cousin of Carlo Borromeo, the former Archbishop of Milan. As a result of Federico Borromeo becoming a Cardinal in a short time, Giovanni Botero, who went to Rome with him, started to establish relations with the high class of the Papacy and accelerated his studies by meeting with the last great thinkers of the Renaissance period. For this reason, the period he stayed in Rome was one of Giovanni Botero's most productive times, and the Italian thinker's work *Della Ragion di Stato* in 1589 emerged as a result of this process. Consisting of 10 parts, *Della Ragion di Stato* became Botero's masterpiece, and its French, Spanish and Latin editions were printed within a few years.³³ Giovanni Botero became the Machiavelli of the Catholic world by setting an example of a fair and honest management style with his work, and the church managed to create a work for an ideal Christian ruler and state to preserve itself.³⁴

Della Ragion di Stato, consisting of 10 parts, was dedicated to Salzburg Archbishop Wolfgang Theodor and aimed to provide the ruler with the necessary information to establish an ideal state structure.³⁵ With this structure, it is possible to say that *Della Ragion di Stato* is an example of *specula principum* (Ruler's Mirror) literature, which consists of books explaining how rulers could govern the state during the Middle Ages and then the Renaissance periods.³⁶ Therefore, Giovanni Botero developed a discourse against the state structure put forward by Niccolo Machiavelli and talked about a ruler who lived in accordance with his religious and moral responsibilities. In this context, the main feature that distinguishes Giovanni Botero and his work *Della Ragion di Stato*

---

²⁸ Ferenc Hörcher, "The Renaissance of Political Realism in Early Modern Europe: Giovanni Botero and the Discourse of "Reason of State",” *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 9/2 (2016): 191; Botero, *Reason of State*, XV- XVII.

²⁹ Hörcher, *The Renaissance of Political Realism*, 191; Botero, *Reason of State*, XVII.

³⁰ Hörcher, *The Renaissance of Political Realism*, 191; Botero, *Reason of State*, XVII.

³¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I.

³² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I.

³³ Botero, *Reason of State*, XV-XVI.

³⁴ Calderini, *Discorsi*, 1.

³⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I.

³⁶ For a similar view, see: Irene Verziagi, "Su una Recente Edizione della Ragion di Stato di Giovanni Botero," *Lettere Italiane* 70/1 (2018): 183.

from others is that he makes use of Machiavelli's discourses, which he finds irrational and irreligious, and gives a lot of space to Muslims, especially Turks.³⁷ The concept of *Ragion di Stato*, which had a negative meaning in the Catholic world until the end of the 16th century and was identified with Niccolo Machiavelli, began to gain a positive context with Botero's work. The *Ragion di Stato* idea of Niccolo Machiavelli, who was an irreligious and faithless man according to many, was a cloudy and poisonous water coming from a dirty source and slowly began to poison those who drank it. The only way suggested by the Florentine writer was to contaminate the good with evil and the just with injustice.³⁸ Botero, on the other hand, tried to present the knowledge of the tools that enable the ruler to establish, protect and expand his state with the idea of *Ragion di Stato*.³⁹ Therefore, this work, which aims to teach the rulers how to establish, protect and expand the state, comes from the nature of presenting the works done by the Turks as examples and expressing how an ideal Christian ruler should know the enemy more closely and act against them. This study aims to reveal the Turkish image in Giovanni Botero's work *Della Ragion di Stato* and to show how the Turkish understanding of state administration fits into the context in the eyes of the Italian writer.

2. “Turks” from Botero's Perspective

In the first part of his work, Giovanni Botero discussed the idea of *Ragion di Stato* attributed to Niccolo Machiavelli and tried to explain its context. According to Giovanni Botero, *Ragion di Stato* stemmed from a ruler's knowledge of the tools necessary to establish, maintain and expand his state, and essentially paved the way for the ruler to protect his throne and state.⁴⁰ In this context, Giovanni Botero, who started to create an ideal state structure, grouped states under certain headings and described them as "small-scale", "medium-scale" and "large-scale".⁴¹ Essentially, this classification was related to how the states continued their existence rather than the size of the lands they dominated, and the Turkish Empire constituted one of the examples used by the Italian author at this point. According to Giovanni Botero, a state that has difficulty in protecting its own needs and needs the support of another state to maintain its existence is "small-scale", while a state that does not need any state to maintain its existence is "medium-scale" and a state that has the power to establish obvious superiority over its neighbours is a “large-scale” state. The Turkish Empire also represented a "large-scale" state structure through the superiority it established over neighbouring states.⁴²

After classifying the states under three headings, Giovanni Botero started to talk about the responsibilities of the ruler and emphasized that his most important and greatest job is to preserve what exists. The Italian writer said that expansion by acquiring land was entirely due to the opportunity arising from someone else's weakening or being in a bad situation, and that being able to protect what existed was *the fruit of a perfect virtue*.⁴³ In other words, a ruler who wanted to protect his lands, throne and state had to deal with both internal and external enemies, while a ruler who wanted to expand his territory had to pay attention only to external elements. Therefore, the

³⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I.

³⁸ Ribadeneyra, *Tratado.*, I.

³⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter I.

⁴⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter I.

⁴¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter II.

⁴² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter II.

⁴³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter V.

ruler must keep in mind that he can conquer with power and protect only with wisdom, and take into consideration that God gives power to all, but wisdom to only a few.⁴⁴ At this point, Giovanni Botero, trying to answer the question of which states can survive longer than others, underlined that medium-scale states have the chance to survive longer than others.⁴⁵ In general, small states had a short lifespan because they were completely targeted by the big ones, and large-scale states faced the danger of rapid disintegration because they spread fear and suspicion to the states around them.⁴⁶ So much so that the fundamental superiority of large states compared to small states stems from *their reputation and their past deeds*.⁴⁷ Since the factors that give great powers superiority over others are entirely external issues, such structures have often been more prone to internal deterioration. As a matter of fact, this greatness of the states caused them to become rich, and over time, this wealth caused these states to fall into greed, arrogance, fear of loss and addiction to luxury.⁴⁸ Therefore, the internal problems experienced by large-scale states have caused them to become fragile and to underestimate other states. Giovanni Botero, who predicted the future of "large-scale" states, including the Turkish Empire, stated that "medium-scale" states could survive for a long time, provided that they did not have enough wealth to lead them to disintegration and did not dominate so much land that they would not be envied by others.⁴⁹ In addition, Giovanni Botero, who tried to find an answer to the question of whether states with integrity in their lands or states that rule in disarray would last longer, stated that states with integrity in their lands would be safer and that integrity would bring power and might over time.⁵⁰ Giovanni Botero, who warned that states with integrity in their lands and ruling over a wide area would lead to a self-confidence resulting from them in addition to the power they would acquire over time, and that self-confidence would lead to negligence, contempt and loss of reputation, stated that courage would gradually decrease, and wealth would increase rapidly, causing the decline of virtues.⁵¹ As a matter of fact, Roman virtue, corrupted by pleasure and wealth, caused the Romans and then the Byzantine Empire to become dependent on foreigners, and their state structures quickly collapsed.⁵² This situation lay behind the fall of Constantinople, which was conquered by the Turks in 1453, as it could not resist them, and the internal weakness of the Byzantines caused the collapse of the empire.⁵³ For this reason, the main duty of the ruler is to ensure the peace and tranquility of his subjects, to keep them away from all kinds of troubles, and to engage in work that will earn him reputation and make him more popular. Love and respect enabled the ruler to gain superiority over others and for his subjects to obey him.⁵⁴ These two features are very important in preserving the existing thing, as in the example of people choosing the most loved and respected people among them as rulers, because these two features differentiated it from others and took it to a different point. This position of the ruler enabled the people to obey him, and the people always tended to follow leaders who were in a

---

⁴⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter V.

⁴⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter VI.

⁴⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter VI.

⁴⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter VI.

⁴⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter VI.

⁴⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter VI.

⁵⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter VII.

⁵¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter VII.

⁵² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter VII.

⁵³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter VII.

⁵⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter VIII.

higher position than themselves, rather than those who were like them.⁵⁵ Therefore, the ruler should attach importance to love, which is an average virtue, and reputation, which is gained through excellence and inspired by successes in political and military affairs, and should be careful to adopt a management style based on them.⁵⁶

In the second part, Giovanni Botero, who tried to focus on how the ruler could increase his reputation, stated that his common sense and courage should be seen as a source of reputation. Underlining that all state structures were built on these two columns, the Italian author considered common sense as the ruler's eye and courage as his hand.⁵⁷ Without common sense, a ruler is like a blind man, without courage, a helpless person.⁵⁸ The first provided the ruler with prudence, the second with power, and more importantly, prudence enabled the ruler to rule, foresee difficulties, prepare and plan, and make judgments; courage also enabled him to overcome difficulties, implement plans and preparations, and remain faithful to his will.⁵⁹ In particular, common sense played an important role in the ruler's perfect state administration, and its perfection helped the emergence of all virtues. Essentially, common sense, which helps the ruler to acquire the ability to distinguish good from evil, right from wrong, has been acquired through experience, and experience has been acquired through what the living has experienced and what the dead have experienced.⁶⁰ History, which enables those who lived in the past to convey their experiences, also plays an important role at this point, explaining the rise, decline and collapse of empires and revealing how the problems experienced by the rulers were solved.⁶¹ In this context, history is the world's greatest theatre and has prepared the ground for the ruler to visualize everything in his mind. This is where the greatness of Mehmed II, who was called *the Great Turk* and constantly read works related to ancient times, came from, and the numerous campaigns he carried out enabled him to receive this title. *The Great Turk* Mehmed II conquered 2 Christian empires, 12 kingdoms and more than 200 cities.⁶² The Great Turk, who had the courage of the rulers before him, supported this feature with common sense and succeeded in becoming a great ruler.⁶³ The enthusiasm and practicality that another Turkish ruler Selim I showed in his campaigns stemmed from his passion for history and the common sense that this passion gave him.⁶⁴ Likewise, Selim I took great pleasure in reading the lives and activities of Julius Caesar and Alexander the Great and had them translated into Turkish.⁶⁵ Naturally, the Turkish rulers, who had a considerable amount of common sense as a result of the works they read, governed their states well and thus subjugated the Christians. Thanks to these achievements, the Turks avoided a long-term war with the neighbouring Christian communities and thus prevented them from becoming a warlike and combative society.⁶⁶ With this prudent management approach, the Turks did not engage in a long-term struggle with any Christian state,

⁵⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter IX.

⁵⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book I / Chapter VIII.

⁵⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter I.

⁵⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter I.

⁵⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter I.

⁶⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter III.

⁶¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter III.

⁶² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter VII.

⁶³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter VII.

⁶⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter III.

⁶⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter III.

⁶⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter VI.

and instead chose to fight short-term and constantly changing enemies.⁶⁷ In fact, the Turks managed to quickly attack an enemy and get what they wanted from him without allowing him to recover, and they preferred to end the war quickly with agreements whose terms they determined. More importantly, the Turks constantly fighting against a different Christian state helped their soldiers gain experience, and thus, they were able to benefit from constantly experienced troops.⁶⁸ On the other hand, since the Christian states were in a short-term war with the Turks, they had to fight with inexperienced soldiers who did not know how to fight.⁶⁹ Another method that helped the Turks gain superiority over the Christians was that they knew how to take advantage of opportunities. Essentially inspired by the combination of situations that facilitate an initiative, *the opportunity* directly affected the ruler's achievement of his goal. The Turkish ruler Murad I, who was as cunning as the cunning Macedonian King Philip II, who took advantage of the problems between the Greek city-states to establish his own sovereignty, managed to expand his empire in Europe by taking advantage of the problems among the Greek rulers.⁷⁰ For this reason, the Turks had the chance to support their intelligence and power by knowing how to take advantage of opportunities. At this point, Giovanni Botero tried to understand how the virtues such as prudence and courage, which he thought an ideal ruler should have, were preserved, and according to him, religion and moderation constituted the basis of the preservation process. In particular, religion was an essential condition for every ruler, as it was important for the protection and continuity of the state with the help and support of God. Whether Christian or not, the ruler had to ensure that sacred works were carried out and have values such as piety and fear of God.⁷¹ The fact that non-Christian Romans carried out various activities to calm the anger of the Gods or to receive their blessings before campaigns and wars, and that Diotimos lists piety among the three main characters of the ruler with justice and the army, shows the importance of religion.⁷² In addition, religious rules played an important role in gaining the support of the people, their support for the ruler, and preventing possible rebellions and uprisings. Turks, who spoke to the mufti and obtained a written permission from him before undertaking an important task or declaring war, protected their religion and as a result, they managed to preserve the virtues of both common sense and courage.⁷³ Therefore, the Turks took the lead in the examples given by Giovanni Botero against the rulers who violated God's laws and used the *Ragion di Stato* as a rival instrument against him, and they constituted one of the important points of the counter-discourse towards the understanding that the Bible should not be included in the assemblies where the rulers discuss their internal issues.⁷⁴

Giovanni Botero, who focused on what virtues an ideal ruler should have in the previous part, tried to explain how rulers who do not have these virtues should act in the third part. The Italian writer strongly opposed rulers who did not have the virtues of common sense and courage to go to war with the army and declared that his presence posed a danger of causing problems in taking and implementing the right decisions.⁷⁵ It was this feature that made the Eastern Roman ruler Justinian

---

⁶⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter VI.

⁶⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter VI.

⁶⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter VI.

⁷⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter VI.

⁷¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter XV.

⁷² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter XV.

⁷³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter XV.

⁷⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book II / Chapter XV.

⁷⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book III / Chapter IV.

stand out, and before leaving the capital Constantinople, he made good use of the prudent and brave people around him and managed to send the Vandals from Africa and the Goths from Italy. On the other hand, the ruler's possession of the aforementioned virtues brought about the necessity for him to go to war personally and helped him gain more prestige than those around him could bring.⁷⁶ Although wars provided an opportunity for rulers to increase their prestige, not every campaign or war was suitable for the ruler's participation. Campaigns and wars carried out for defence purposes or on lands belonging to someone else revealed situations in which the ruler could personally participate. It is essential that the ruler personally lead the army, especially in case of a possible attack on his own land, because it is obvious that protecting his own land and state will provide a greater benefit than anything else can bring. Otherwise, as in the case of the Frankish King Childeric, the ruler would face the risk of losing his throne and country as a result of an attack on his own lands.⁷⁷ By defending his own lands and country, the ruler in question not only preserved the earthly and temporary elements that belonged to him, but also protected and maintained the divine and spiritual ones.⁷⁸ In this way, the Kings of France showed that they were on God's side through the wars in which they participated individually and gained great love and prestige among the people.⁷⁹ In some cases, the ruler led campaigns to lands close to his own, and this helped those around him to act more contentedly. The success of the Catholic kings, who managed to take Granada and expel the Muslims from Iberia, was entirely due to their personal participation in military struggles close to their own lands.⁸⁰ Despite all these arguments, Giovanni Botero underlined that the ruler should not individually participate in wars that take place far from his own territory.⁸¹ Clearly, the Italian writer stated that it was not right for the ruler to move away from the areas where he had authority and power. The Turks constituted the basic example used at this point, and the Italian writer Botero said that the Turkish rulers who did not participate in the naval campaigns followed a correct policy. As a matter of fact, among the Turkish rulers, only Suleiman I participated in a campaign to Rhodes Island. Except for the Siege of Rhodes, no Turkish rulers ever abandoned their lands through a sea campaign.⁸² In fact, Giovanni Botero opposed Niccolo Machiavelli, who said that it was appropriate for the ruler to move his personal residence to the lands he conquered, and stated that this was not the right approach. Underlining that the Turks could easily move their capital because they did not have their own, independent people, Giovanni Botero stated that this fact was the reason why Sultan Mehmed II moved the capital from Bursa to Constantinople.⁸³

In the fourth chapter, where he tries to explain how rulers can generally stay away from possible uprisings and civil wars, Giovanni Botero gives a lot of space to the Turks and discusses the tradition of fratricide practiced by them. According to the Italian writer, the ambition and jealousy to rule the state caused serious damage to the existence of the states, and many kingdoms came to an end as a result of the rebellions and civil wars it caused.⁸⁴ In this context, Giovanni Botero stated that the Turks constitute an important example on the subject and stated that all the brothers of the ruler who

⁷⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book III / Chapter IV.

⁷⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book III / Chapter IV.

⁷⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book III / Chapter IV.

⁷⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book III / Chapter IV.

⁸⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book III / Chapter IV.

⁸¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book III / Chapter IV.

⁸² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book III / Chapter IV.

⁸³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book III / Chapter IV.

⁸⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IV / Chapter IV.

ascended the throne were killed.⁸⁵ In fact, Murad III, who ruled the Turkish Empire during his time, had a similar understanding and even killed one of his father's concubines. Describing this management approach of the Turks as *cruelty*, Giovanni Botero emphasized that the Chinese and Ethiopians adopted a more humane approach compared to them.⁸⁶ The Chinese and Ethiopians imprisoned people who were related to the ruler in a large area and provided them with an environment where they could spend time, so that they had the chance to establish a family order for themselves.⁸⁷ Despite all this comfortable environment offered to the Chinese and Ethiopians, the imprisoned dynasty members did not refrain from rebelling or revolting and caused problems in various ways. Even among the Turks, who were more cruel than the Chinese and Ethiopians and killed members of the dynasty, the desire to rule the state could never be eliminated and presented a less secure environment for the ruler. Unlike the Chinese and Ethiopians, the members of the Turkish dynasty had to fight to their last breath against the ruler who wanted to kill them, and the need to survive emerged among them. Therefore, it can be said that the number of uprisings and civil wars among the Turks was much higher than in the kingdoms in other parts of the world.⁸⁸ Likewise, the struggles between Orhan and Musa, Musa and Mehmed, Bayezid and Cem Sultan, Prince Selim and his father Bayezid II, Selim I and Alimşah, Süleyman I and Prince Mustafa, Selim II and Prince Bayezid also supported this situation.⁸⁹ In fact, Selim I, who killed all his brothers, cousins and relatives after ascending to the throne, said that his actions should be excused because he stated that he would treat him in the same way if someone else from the Ottoman dynasty ascended to the throne.⁹⁰ In the last instance, in the Turks, the arming of the ruler led to the necessity of arming the brothers and other dynasty members, and this caused rebellions and civil wars. At this point, Giovanni Botero also predicted that the practice of fratricide would bring the end of the Turkish Empire and emphasized that since the Turkish rulers' ability to take as many wives as they wanted meant many dynasty members, the state could be divided into many parts and uprisings, civil wars and revolutions could occur that would facilitate enemy occupation.⁹¹ The fact that a considerable amount of time has not passed since the establishment of the Ottoman Empire means that there haven't been uprisings, internal conflicts, and revolutions that would facilitate enemy occupation due to the division of the state into numerous parts. However, the occurrence of quite bloody and intense struggles among the Turks up to this time has highlighted the accuracy of this assumption.⁹²

Giovanni Botero, who tried to explain how an ideal ruler should treat his subjects in the fifth part of his work, stated that a ruler who cannot gain the love and support of the people is no different from a rootless tree.⁹³ Just as a rootless tree is blown away by a small wind, the people tended to break away from their ruler in case of a possible problem or trouble and changed sides and followed the banner of the conqueror.⁹⁴ During the campaign of Turkish Emperor Selim I against the

---

⁸⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IV / Chapter IV.

⁸⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IV / Chapter IV.

⁸⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IV / Chapter IV.

⁸⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IV / Chapter IV.

⁸⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IV / Chapter IV.

⁹⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IV / Chapter IV.

⁹¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IV / Chapter IV.

⁹² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IV / Chapter IV.

⁹³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter I.

⁹⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter I.

Mamluks, the people of Syria and Egypt, who were tired of the rule of the barbarians, gave him great support and opened their doors to the Turks.⁹⁵ Naturally, this situation enabled Selim I to defeat the Mamluks, and Selim I annexed both Syria and Egypt without encountering any resistance. Therefore, it is very important for an ideal ruler to gain the love of the people and increase his reputation among them. At this point, religion formed the main connection point between the ruler and the people; since religious leaders lead others, it is critical for the ruler to gain their support.⁹⁶ In addition to religious leaders, the ruler also had to value the enlightened and skilful people, because it can be said that a ruler who supports both religious leaders and enlightened and skilful people and attracts them to his side turns into a leader who is loved and respected by everyone.⁹⁷

Apart from providing support to religious leaders, skilled people and intellectuals, another aspect that brought love and prestige to an ideal ruler was the education that helped turn the conquered subjects into natural subjects. Education not only revealed the ruler's religious leaders and intellectuals, but also opened the doors of a second life to people. The education system that the Turks built on Christian children supports exactly this idea. The Turks, who took the Christian children of Christian families living in the conquered places, turned the Christian children into the most talented and loyal soldiers of the ruler through the training they gave them.⁹⁸ These soldiers, called "Janissaries" and serving as the ruler's bodyguard, showed themselves in all areas where courage and loyalty required. The Turks, who educated Christian children and turned them into loyal Turkish soldiers, gained serious advantages at two points through the education they provided to them: First, Turkish rulers broke the power of Christian subjects who were dissatisfied with themselves, and secondly, they had the opportunity to increase their power with their children.⁹⁹ In addition, Giovanni Botero, who compared the Calvinists to the Turks, showed them as the group furthest from the Catholics among the heretics and stated that they were in an armed struggle like the Turks in order to defend their beliefs, which were completely laced with irreligion and evil.¹⁰⁰ The fact that they do not have any reasonable doctrines or forms of belief has affected their lack of means of defence other than weapons. Therefore, an ideal ruler had to take care to choose the right method of combating them, and it became important to deter the Calvinists and other heretical groups who were in a possible rebellion and uprising, to break their power and to deprive them of any means that could provide a basis for their coming together. These thoughts were at the core of the prohibitions that the Turks imposed on the Christians living in their lands in order to weaken them.¹⁰¹ The Turks deprived the Christians of the means by which they could increase their courage and tried to prevent them from becoming noble and remembering their own values.¹⁰² The fact that the Turks forbade Christians from riding horses, which were considered an important indicator of nobility, and from wearing the white turban, which they believed could only be worn by nobles, prevented them from opposing the ruler.¹⁰³ In fact, the Turks subjected the Christians' children to them against the danger of them getting angry against their authority and taking up arms, and turned

⁹⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter I.

⁹⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter I.

⁹⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter I.

⁹⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter I.

⁹⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter I.

¹⁰⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter III.

¹⁰¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter IV.

¹⁰² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter IV.

¹⁰³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter IV.

their suspicious and angry attitudes into loyalty.¹⁰⁴ Naturally, this situation paved the way for the Christians to weaken and the Turks to consolidate their power. In this way, the Turks destroyed the possibility of joint action and unification of the Christian subjects.¹⁰⁵ After the Battle of Lepanto in 1571, the Christians in the coastal regions of Greece were sent to the inner regions and prevented from cooperating with the Latins, which is a result of this idea.¹⁰⁶

3. “The Great Turk” on the Battlefield

Giovanni Botero started the sixth chapter, which explains how the ruler should protect his lands and kingdom from enemies, by talking about the importance of fortifications and castles. Giovanni Botero stated that every living thing on earth is protected by dozens of bones and cartilages around its heart and brain, and underlined that this situation should set an example for the ruler.¹⁰⁷ Based on this analogy, an ideal ruler should understand the importance of castles and take care to keep all kinds of military equipment, ammunition and the necessary number of soldiers there. The ruler, who must take precautions against any possible problems that may arise within his kingdom by means of the castles he has built, should take the example of the Turks, who have made it a tradition to build castle fortifications at strategic points, because the Turks managed to capture Tabriz from the Iranians thanks to this tradition they followed, despite the defeats they suffered. They secured the city with the castle they built around it.¹⁰⁸

In addition to making it a tradition to build fortifications and castles at strategic points of the empire, another feature that makes the Turks different is their fief system.¹⁰⁹ According to the Italian author, who thought that the biggest problem of the Roman Empire was a coup as a result of a large number of soldiers coming together or a rebellion that endangered the future of the state, the Turks eliminated the possibility of a possible rebellion by soldiers coming together with the fief system they had implemented for a long time.¹¹⁰ Stating that the fief owners lived a quiet life in the region given to them by the ruler through the farms they owned, Giovanni Botero claimed that they could not come together in any way except during war periods and therefore they could not realize their own power. Therefore, with the fief system they had, the Turks managed to protect Europe with 60 thousand soldiers and Asia with a smaller number of soldiers.¹¹¹ More importantly, with their castles in their own territory and a well-spread army, the Turks did not allow the enemy to enter their territory and fought all wars outside their own territory.¹¹² This method of the Turks not only kept the enemy away from their own lands, but also protected themselves from all kinds of external threats. The Turks did not allow the Christians to recover through sudden attacks and gained unlimited lands. Therefore, the way to defeat the Turks was to fight them on their own land or to bring the troops together by keeping important points and passes well, as in Malta.¹¹³ Likewise, this was the reason why Suleiman I did not attack the Venetians. The Turkish ruler, knowing that the

---

¹⁰⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter VI.

¹⁰⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter VIII.

¹⁰⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book V / Chapter VIII.

¹⁰⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VI / Chapter II.

¹⁰⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VI / Chapter II.

¹⁰⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VI / Chapter V.

¹¹⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VI / Chapter V.

¹¹¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VI / Chapter V.

¹¹² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VI / Chapter VII.

¹¹³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VI / Chapter VII.

entire Christian world would declare war against him in the face of a possible Turkish attack, did not engage in any struggle against them.¹¹⁴

In the seventh chapter, Giovanni Botero presented various examples of how the ruler could expand the state. Botero basically mentioned that an ideal ruler should keep a certain amount of money in his treasury in order to maintain peace and declare war, and stated that collecting money from the public is one of the most difficult and dangerous things to do during war.¹¹⁵ It is obvious that agriculture, trade and production will be negatively affected as a result of a possible declaration of war. In addition, the problems of people who were already experiencing difficulties due to the aggression and brutality of their own soldiers or enemy soldiers have increased, and these people have come under great financial pressure.¹¹⁶ Therefore, an ideal ruler must keep a certain amount of money in his treasury in order to save himself from this difficult situation and protect his people from oppression.¹¹⁷ In times of war, the ruler who had money in his treasury had nothing left to do but recruit soldiers, and this gave him an advantage. The superiority of the Turks, who won dozens of wars against the Christians, stemmed from their extraordinary speed during wartime.¹¹⁸ Unlike the Christian rulers, the Turkish rulers spent the money they had during the war on the supply of weapons and soldiers, attacked the enemy immediately, and as a result, they won victory.¹¹⁹ On the other hand, a ruler who did not have the necessary money during the war spent the time that the Turks spent on procuring weapons and soldiers by finding money. More importantly, in such cases, the ruler was often involved in high interest rates that ruined his kingdom, had to mortgage his income, and the current evil resulted in another evil.¹²⁰ Giovanni Botero also touched upon the issue of how Turkish rulers found the money needed for their treasuries in peacetime, and said that those who earned money from the riches of the ruler should pay more taxes, and emphasized that the Turks, who collected 10 percent tax from foreign merchants and 5 percent tax from their own subjects, followed a correct policy.¹²¹ Thus, the Turks taxed all products entering or leaving the country in a commercial sense and prevented the tax burden from falling entirely on the poor. Turks, who taxed foreigners who traded with them more, also took the necessary steps to ensure that their own subjects could pay more taxes. Naturally, this situation strengthened the hand of the ruler, who had only tax and tribute income, and paved the way for the Turks to use the wealth offered to them more efficiently, as in the example of Sultan Mehmed II, who aimed to give his subjects land, animals and seeds so that they could pay a good tax within a certain period of time.¹²² This economic understanding of the Turks enabled them to have the necessary population to carry out great campaigns and conquests, and allowed them to be less affected by the epidemics and misfortunes that caused great difficulties to small states.¹²³ In particular, the Turks participated in the campaigns

¹¹⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VI / Chapter IX. The Venetians, who established close relations with the Turks and made an agreement with them, occasionally provided assistance to the Turks and prevented them from attacking them. The Venetians, who sent expensive gifts to people close to *the Great Turk*, especially the vizier, mostly managed to reach a diplomatic compromise with the Turks. For the relevant issue, see: Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VI / Chapter XIV.

¹¹⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter III.

¹¹⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter III.

¹¹⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter III.

¹¹⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter III.

¹¹⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter III.

¹²⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter III.

¹²¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter IV.

¹²² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter IV.

¹²³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter XI.

that gave them the chance to establish a great empire, with the great manpower they had, and this brought them more benefits than courage.¹²⁴ In fact, the Turks, who were aware of this advantage brought by the excess population, had no hesitation in opening their doors to the 124 thousand Jewish families that the Catholic Fernando, King of Spain, had expelled from their lands. Sultan Bayezid II, who settled approximately 800 thousand Jews who came to his lands in different parts of the empire, was surprised why the Catholic Fernando, King of Spain, made such a decision and chose to be deprived of the group of people who had the opportunity to expand and strengthen his country.¹²⁵ As a matter of fact, this situation not only strengthened the Turks, but also caused the Spanish to experience a decline in areas such as agriculture, handicrafts and trade.¹²⁶ The rulers after Sultan Bayezid II also took care to follow a similar policy. Sultan Selim I enabled thousands of craftsmen to come to Istanbul from Tabriz, which he conquered, and then from Cairo.¹²⁷ In this way, Sultan Selim I managed to enrich, develop and expand his city.

In the chapter following the seventh part, Italian writer Giovanni Botero made suggestions on how the ruler could revitalize his subjects and lands, and presented a road map consisting of agriculture, craftsmanship and child education. According to the Italian clergyman, the arrival of those who could work, produce, engage in commercial enterprises and transport goods from one place to another to a region ensured the revival, growth and enrichment of that region both in human and economic terms.¹²⁸ The policy of the Turks is very beneficial, as can be seen in the example of Sultan Selim I, who brought the craftsmen from the conquered places to the capital, leading to the gentrification of the city and its human revival. On the other hand, another step that the ruler had to take in order to increase the population of a region or city and make it qualified was to increase the number of people getting married. Since increasing the number of people getting married means increasing the population in the region or city and increasing the number of people in a healthy way, rulers have always had to encourage marriage.¹²⁹ Despite this idea, Giovanni Botero emphasized that marriage alone is not enough and that both mother and father should take care of their children's growth and constantly support them. Emphasizing that Christians marry a single woman, unlike the Turks who marry many women, and that Christians have a higher population than the Turks despite marriage with a single woman, Giovanni Botero stated that monogamous marriages bring comfort and make it suitable for parents to raise their children with more care.¹³⁰ Even though the Turks had many children from many women, it is obvious that the epidemics or extraordinary situations in Istanbul caused a continuous decline in the population.¹³¹ The lack of sanitation and unfavorable living conditions, especially in cities, prevented children from growing up in a healthy way, and although the number of children was high in these regions, these situations affected the decrease in the number of those who reached adulthood. It is clear that Christians differ from Turks in terms of population and raise their children better.¹³²

---

¹²⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter XI.

¹²⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter XI.

¹²⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VII / Chapter XI.

¹²⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VIII / Chapter III.

¹²⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VIII / Chapter III.

¹²⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VIII / Chapter IV.

¹³⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VIII / Chapter IV.

¹³¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VIII / Chapter IV.

¹³² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VIII / Chapter IV.

Giovanni Botero included a section called "About the Methods Used by the Turks" towards the end of the relevant section. In the relevant part, Botero shared his opinion that the Turks, unlike Christians, opened their doors to people of all views in exchange for their benefit in the war and tried to benefit from them. Stating that the Turks even established a Christian cavalry unit, Giovanni Botero underlined that this approach gave *the Great Turk* the chance to strengthen its existing resources and power.¹³³ On the other hand, unlike the Turks, who do not hesitate to seek help even from Christians, in addition to the unity they have achieved within themselves, Christians have adopted the aim of destroying the unions they have established considering their own interests or gaining an advantage for themselves in the campaign they want to organize against them.¹³⁴ As a matter of fact, this situation came to light during the campaigns against the Turks during the reign of Pope Paul III and Pious V. The states that took part together, inspired by the Papacy, Venice and Spain, acted entirely in their own interests and the victories against the Turks did not bring any benefit. As a result of the Venetians wanting to fight against the Turks in the Eastern Mediterranean and the Spanish in Africa, the parties adjusted their military forces according to the location of the campaign. Therefore, the success of Christians against the Turks depends on only two conditions: The first is that the states bordering the Turkish Empire declare war on the Turks at the same time, and the second is that all Christian rulers organize a joint campaign to gain God's consent.¹³⁵ One of these conditions was one of the only issues that could bring Christians superiority over the Turks.

In the ninth part, Giovanni Botero focused on the question of how an ideal ruler can increase his existing military resources. First, Giovanni Botero discussed the issue of whether an ideal ruler could use his own subjects as soldiers, and the Turks were among the points of contact of the Italian writer in order to offer a different perspective on this issue.¹³⁶ Botero said that the French and Poles only benefited from the nobles in case of war, and described the fact that the nobles only served as cavalry as a great handicap. Clearly, the presence of nobles in the form of cavalry units on the battlefield caused the infantry units of these states to remain quite weak.¹³⁷ Stating that the Turks eliminated this weakness through the training given to their own subjects, the Italian author stated that in the regions conquered by them, people called *Azamogliani*,¹³⁸ who were mostly Christians, were selected and subjected to military training.¹³⁹ These people, who were called *Azamogliani* before military training and were mostly muscular and agile adolescent boys, were sent to different parts of the empire to learn Islam and turn into full-fledged Turks.¹⁴⁰ As a result, these military units that began to serve *the Great Turk* did not show any loyalty to anyone other than their rulers, from whom they received salaries. For this reason, in addition to their cavalry units, the Turks did not fall into the troubles that the French and Poles experienced, and had a strong army in terms of both infantry and cavalry. More importantly, having a strong army resulted in the Turks not being dependent on anyone and not benefiting from groups that made military service a profession.

¹³³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VIII / Chapter XVIII.

¹³⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VIII / Chapter XIV.

¹³⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book VIII / Chapter XIV.

¹³⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter II.

¹³⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter II.

¹³⁸ In general, *Azamogliani* is a term that refers to persons captured by the Turks as prisoners of war, as well as children snatched from Christian subjects. Referred to as *Acemi Oğlanı* in Ottoman sources, these individuals joined the *Acemi Ocağı* and served the Ottoman state on the basis of their abilities.

¹³⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter II.

¹⁴⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter II.

Therefore, the troops that a ruler uses in exchange for money are no different from groups that act for their own interests rather than bringing benefit to him. These troops, who rebelled because they could not receive payments on time or abandoned the ruler in difficult times, risked his independence. Byzantine Emperor Ioannis V, who hired 12 thousand Turkish soldiers and took them to his lands in order to increase his own power, and then met with Sultan Murad I and caused him to move to the Balkans, caused the state to become dependent on the Turks, and they gradually weakened the state.¹⁴¹ The leader of the Turks, Mehmed II, took advantage of this situation and conquered Constantinople.¹⁴² For this reason, an ideal ruler must give his subjects military training and use the troops formed from them as his main force.

The Turks, who founded the Janissaries inspired by Christians called *Acemoglu*, gave them a good education and made them brave and daring.¹⁴³ The Turks, who gave great freedom to the Janissaries to become even more daring and brave, allowed them to suffer all kinds of ill-treatment thanks to the freedom they had.¹⁴⁴ Naturally, the Janissaries, who learned all kinds of ill-treatment through experience and were not given any punishment, managed to become more daring and brave and used this freedom they gained ruthlessly against the enemy. For this reason, it is necessary to show resistance against the Janissaries in environments where they can display the ill-treatment they have learned, because this resistance against them gave the opportunity to break the courage of the Janissaries, which they had previously gained, who had previously done evil to weak people who did not show resistance.¹⁴⁵ Since power can clearly be seen only through the resistance shown against those who exercise power, the Janissaries, who have always treated the weak poorly until now, have not been able to realize their weakness. In other words, the Turks did not make the Janissaries brave and courageous with the training they gave, they only turned into arrogant and disrespectful soldiers.¹⁴⁶ The superiority of the Turks was not only due to the fact that they had more loyal and brave troops compared to the Christians, but they also acted knowingly the weaker points of the Christians in military terms and did not hesitate to use them.¹⁴⁷ So far, in all the wars they have waged against Christians, the Turks have preferred open areas where their cavalry units can fight most efficiently. The Christians, who acted with units consisting mostly of infantry, also acted in line with these preferences of the Turks and had to display all their weaknesses against the horsemen. In fact, these horsemen not only brought superiority to the Turks during the war, they plundered the supplies, blocked the roads, disrupted the order of the Christian soldiers and made them tired.¹⁴⁸ Naturally, the Turks also had great courage, thinking that they were superior to the Christians.

In the last part of his work, Giovanni Botero tried to explain how a ruler can lead his army. Accordingly, the main characteristic that a ruler or the commander appointed by a ruler who wants to lead his army must have is good fortune.¹⁴⁹ Good fortune, however, did not arise from the fate or

---

¹⁴¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter II.

¹⁴² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter II.

¹⁴³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter II.

¹⁴⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter XIV.

¹⁴⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter XIV.

¹⁴⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter XIV.

¹⁴⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter XX.

¹⁴⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book IX / Chapter XX.

¹⁴⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter III.

luck of the ruler. History has clearly shown that good fortune is nothing but a blessing bestowed upon one who serves God. Therefore, it was not enough for the commander on the battlefield to fight in an epic manner; the ruler also had to comply with God's divine laws.¹⁵⁰ It is obvious that if the people support the ruler by doing good deeds, Christians will once again receive God's grace. Likewise, the Bad Christians, who did not pursue the right virtues and did not please God, could not avoid being severely defeated in their struggles with the Turks and other groups sent to them by God; because they are doomed to be defeated by God's divine judgment.¹⁵¹ In addition to pleasing God and the good fortune it will provide, the first defining characteristic that a ruler must have is his courage.¹⁵² Since courage is a virtue that spreads to all the people around one, it has been seen as the fundamental element of a ruler's success. Among the Christian rulers, the only person who can set an example to others with his courage is Skanderbeg, who managed to defeat the Turks many times and kill about 2 thousand Turks alone. As a brave Christian ruler, Skanderbeg did not put himself in danger, but only managed to give orders, manage and display a dignified stance.¹⁵³ After courage, alertness and quick thinking are other characteristics that a ruler or commander must have. As a harbinger of victory or defeat, alertness had an important place in increasing the courage of the soldiers and the commander who led them. The Turks, who established an overwhelming superiority against the Safavids, set an example for this situation. Lala Mustafa Pasha, who led the Turks who attacked the Safavids and advanced to their country with a large army, approached his soldiers who rebelled and did not want to advance further with him, with nice words and managed to calm them down.¹⁵⁴ The next morning, Lala Mustafa Pasha, who wanted to get the support of the calmed soldiers, got on his horse and said, "*May God curse those who eat the bread of the Great Sultan and do not come with me!*" and then all the rebels followed him one by one.¹⁵⁵ In addition to courage and alertness, other qualities that a ruler must have come from being able to keep his soldiers alive, addressing them correctly and being cautious. In these parts, Giovanni Botero used only examples from the ancient period and preferred to describe the structure of the army that the ruler would lead and to make comparisons between sea power and land power, infantry and cavalry. Arguing that all food and soldiers came from land, the Italian writer emphasized that sea power alone did not mean anything and that no kingdom could survive without land power.¹⁵⁶ On the other hand, it is obvious that kingdoms with a great land power can also establish a great naval power in a short time. Coming from a geography where there was no sea, having no maritime knowledge and no experience in this field, the Turks showed themselves as a great naval power after the collapse of the Roman Empire.¹⁵⁷ After the fall of the Roman Empire, the Vandals who crossed from Spain to Africa and plundered Sicily and Italy, the Arabs who besieged Constantinople after conquering Africa and Asia, and finally the Turks who established a huge naval power after becoming a great land power and maintained this power for more than a hundred years demonstrated the strength of the connection between sea power and land power. The Turks, who managed to travel in the Christian seas for more than a hundred years, derived this power entirely from land power, and their fleets provided them

¹⁵⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter III.

¹⁵¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter III.

¹⁵² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter IV.

¹⁵³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter IV.

¹⁵⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter VIII.

¹⁵⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter VIII.

¹⁵⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter X.

¹⁵⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter X.

with a great area of manoeuvre and action.¹⁵⁸ Without naval power, problems arose for the ruler and his army in terms of comfort, rest and recovery, staying away from epidemics and carrying existing loads and equipment, and these situations arose during the campaigns in Hungary and Iran, where the Turks had to act using the land army.¹⁵⁹ For this reason, sea power has never had a decisive power, but it can be claimed that sea power facilitates voyages thanks to the convenience it provides at the point of transportation. On the other hand, Botero talked about the importance of a strong land army blended with naval power and discussed whether infantry or cavalry should be the main force in the land force.¹⁶⁰ Giovanni Botero, who defended the view that the ruler should focus on the infantry, made his evaluation between cavalry and infantry largely through the Turkish army.¹⁶¹ Botero said that, contrary to popular belief, the main power of the Turks came from the cavalry, not the Janissaries, and attributed the fact that the Turks wanted to fight against Christians in the open field to this situation.¹⁶² The Italian author stated that the Turks fought with Christians mostly in open and wide areas thanks to their superiority in terms of cavalry, and emphasized that the Janissary units serving as infantry in the Turkish army were established recently and that before their establishment, the Turks had captured places such as Bithynia, Edirne and the Bosphorus.¹⁶³ In fact, the Turks, who defeated the united Christian army twice during this period, were defeated only by Timur. After the Janissaries were established, Christian rulers continued to suffer heavy defeats and a number of leaders, including Polish King Vladislav, Hunyadi János and Skanderbeg, were crushed by the Turks.¹⁶⁴ According to Italian writer Giovanni Botero, the point that should not be forgotten is that a Christian ruler who has an infantry unit as strong as the Janissaries, numbering 15 thousand, should not be afraid of the Turks. No Christian infantry was ever inferior to their Turkish counterparts.¹⁶⁵ The only difference between them was that the Turkish cavalry blocked the roads of the Christians, damaged their plans, disrupted and tired their reinforcements. This is what happened to the Christians in Nicopolis, Mohács and Varna. However, the Turks could not do anything with their own army against similar armies, and the Safavids, Muscovites and Hungarians demonstrated this. Although some infantry units were successful on the battlefield, they needed to be supported by a good cavalry unit, and the Turks did this very well. In order to defeat the Turks, it is essential to achieve an army structure similar to theirs; it is futile to make cavalry dominant in the military structure, as many Christian rulers did.¹⁶⁶ It is not possible to use cavalry in highlands, forests and valleys and defend cities and castles with them. The struggles between the Safavids and the Turks also support this situation. In the battles fought in the open field, the Safavids gained an overwhelming advantage over the Turks, but they could not capture any significant castle or city from the Turks.¹⁶⁷ The lack of infantry caused the Safavids to be seen as less successful than the Turks. For this reason, it is certain that infantry is the main element of military units, except in open

---

¹⁵⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter X.

¹⁵⁹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter X.

¹⁶⁰ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XI.

¹⁶¹ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XI.

¹⁶² Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XI.

¹⁶³ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XI.

¹⁶⁴ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XI.

¹⁶⁵ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XI.

¹⁶⁶ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XI.

¹⁶⁷ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XI.

and wide areas, and more importantly, it is of great importance to create a great unity of power by blending Janissaries with cavalry, as the Turks did.¹⁶⁸

Conclusion

In general, *Ragion di Stato* is considered one of the most important concepts of the early modern period and is attributed by many to the Florentine writer Niccolò Machiavelli. The attribution of this concept to the Florentine author stems primarily from his own expression of the art of *conseruare*. The art of *conseruare*, which a ruler must learn against all internal and external problems that threaten his throne and his empire, is the most important element that ensures both his survival and that of the empire. Contrary to common belief, learning this art of statecraft, which is crucial for governing a state, is relatively easy, for the basis of this art lies in the realisation that a ruler who wants to protect himself and his realm should not always be virtuous. In other words, the ruler should not rigidly adhere to moral, religious, or legal rules and should not pursue dogmatic ideas. Since the goal of always being virtuous and adhering to moral or religious teachings leaves no room for manoeuvre, the ruler must expect to encounter difficulties in solving potential problems. Therefore, an ideal ruler should be prepared to accept any kind of immoral treatment and behaviour if necessary, and he should also know how to take non-legal or non-religious paths. As a result of all these steps, the ruler, by protecting his throne and his kingdom, has chosen what is beneficial and good for the people. The problem that many attribute to Niccolò Machiavelli and which forms the core of the concept of the *Ragion di Stato* is precisely this. The fact that the ruler, instead of following God's divine commandments and religious rules, does, when necessary, what is advantageous and good for himself, his kingdom, and his people, has provoked criticism, especially from Catholic writers and in the Christian world and church. Undoubtedly, the reason for Giovanni Botero's remarks against the Florentine author in his work lies in this situation. The fact that Giovanni Botero calls his work *Ragion di Stato* also supports this idea. Ironically, the Turks came to the aid of the Catholic writer and became one of the prominent elements of his anti-Machiavellian discourse.

Turks were one of the main issues that differentiated the work written by Giovanni Botero from his contemporaries, and *the Great Turk* and his actions were one of the sources used in response to the concept of *Ragion di Stato* attributed to Niccolò Machiavelli. Essentially, Giovanni Botero tried to emphasize the weaknesses and strengths of the Turks by comprehensively describing their political, social, economic and military characteristics, which he included extensively in his work. Issues such as taxation, military campaigns and campaign organization, and army structure came to the fore as the strengths of the Turks, and Italian writer Giovanni Botero made warnings and suggestions about adapting these to Christian states. More importantly, *the Great Turk*, whom Giovanni Botero tried to understand and introduce to the entire Catholic world, formed the basis of the discourses he developed against Niccolò Machiavelli. According to the Italian cleric Giovanni Botero, the only thing an ideal ruler should take into consideration was Christianity and God's divine rules, and all kinds of activities carried out on behalf of them shaped the *true and real* interests of the kingdoms. In contrast to Niccolò Machiavelli, who advocated rulers taking any steps necessary to preserve their thrones by suggesting that rulers should exhibit a demeanour opposite to the good qualities they possess in order to benefit themselves, Giovanni Botero, on the other hand, aimed at

¹⁶⁸ Botero, *Della Ragione di Stato*, Book X / Chapter XI.

preserving the existence of the Christian world and the Church by waging war against the Turks within the framework of the just war concept provided by Christianity. In fact, Giovanni Botero, who considered the Turks as the enemy at the door, tried to ensure that the rulers whose sole purpose was to protect the Christian world and act in the interests of the church would fight against them. Therefore, Giovanni Botero discussed *the Great Turk* in detail, explained the magnitude of the danger, and united Christians against a common enemy. As a matter of fact, Giovanni Botero also accused Niccolo Machiavelli of remaining silent against the increasing Turkish threat and of turning the rulers who thought about their own throne and kingdom instead of Christianity against each other. Ironically, against Niccolo Machiavelli and his ideas, who were accused of pitting Christianity, the Christian world and Christian leaders against each other, Giovanni Botero and his Great Turkish thought emerged from an identity that united the Christian world.

Bibliography

- Boneventura, Federico. *Della Ragion di Stato et Della Prudenza Politica*. Urbino: Alessandro Corvini, 1623.
- Botero, Giovanni. *Della Ragione di Stato*. Roma: Vincenzio Pellagallo, 1590.
- Botero, Giovanni. *Reason of State*. Edited by Robert Bireley. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Burke, Peter. "Tacitism, Scepticism, and Reason of State." *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, James Henderson Burns. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Calderini, D'Appolinare de. *Discorsi sopra La Ragione di Stato del Signor Giovanni Botero*. Milano : Pietro Locarno, 1597.
- Castro, Fernando Alvia. *Verdadera Razon de Estado: Discurso Politico*. Lizbon : Pedro Craesbeeck, 1616.
- Descendre, Romain. "Ragion di Stato." *Enciclopedia Machiavelliana* (V. II), Gennaro Sasso& Monica Trecca. Istituto della Enciclopedia Italiana Fondata da Giovanni Treccani: Rome, 2014.
- Dios, Jerónimo Gracián de la Madre de. *Diez Lamentaciones Del Miserable Estado de los Ateístas de Nuestro Tiempo*. Brüksel : Roger Velpio y Huberto Antonio, 1611.
- Frachetta, Girolamo. *L' Idea del Libro de' Governi di Stato et di Gverra*. Venedik : Zenaro, 1592.
- Guicciardini, Francesco. *Dialogo e Discorsi del Reggimento di Firenze*. Bari: Laterza& Figli Tipografi Editori: Librai, 1932.
- Homem, Pedro Barbosa. *Discursos de la Juridica y Verdadera Razón de Estado*. Coimbra: Nicolao Caruallo, 1626.
- Höpfel, Harro. "Orthodoxy and Reason of State." *History of Political Thought* 23/2 (2002): 211-237.
- Hörcher, Ferenc. "The Renaissance of Political Realism in Early Modern Europe: Giovanni Botero and the Discourse of "Reason of State"." *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 9/2 (2016): 187-210.
- Index Librorvm Prohibitorvm*. Venedik, 1564.
- Kahn, Victoria. *Machiavellian Rhetoric: From the Counter-Reformation to Milton*. New Jersey: Princeton University Press, 1994.
- Kalkan, Mehmet Talha. "Erken Modern Dönemde Machiavelli, Yarar, Çıkar ve Devlet Muhafazası." *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal* 6/37 (2020): 1866-1878.
- Maquiavelo, Nicolas. *El Príncipe*. Edited by Helena Puigdomenech. Barcelona : Altaya, 1983.
- Meinecke, Friedrich. *Machiavellism: The Doctrine of Raison D'Etat and its Place in Modern History*. New Jersey: Transaction Publishers, 1998.
- Rathé, Edward. "Innocent Gentillet and the First "Anti-Machiavel"." *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 27/1 (1965): 186-225.
-

Ribadeneyra, Pedro de. *Tratado de la Religion y Virtudes Que Debe Tener El Principe Christiano, Para Gobernar y Conservar Sus Estados, Contra Lo Que Nicolas Machiavelo y Los Politicos De Este Tiempo Enseñan*. Madrid : Pantaleon Aznar, 1788.

Ruggiero, Guido de. *Rinascimento, Riforma e Controriforma*. Bari : Editori Laterza, 1930.

Senellart, Michel. *Machiavellianism and Reason of State*. Paris: PUF, 1989.

Settala, Lodovico. *Della Ragion di Stato*. Milano : Battista Bidelli, 1627.

Vidal, Silvina Paula. "Giovanni Botero y Su Teorización de la Razón de Estado: Algunas Reflexiones Desde la Historia Conceptual." *Conceptos Históricos* 6/10 (2020): 14-45.

Viroli, Maurizio. "The Origin and the Meaning of the Reason of State." *History of Concepts: Comparative Perspectives*, Karin Tilmans & Frank van Vree Iain Hampsher-Monk. Amsterdam : Amsterdam University Press, 1998.

Viroli, Maurizio. *From Politics to Reason of State: The Acquisition and Transformation of the Language of Politics 1250-1600*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992.

Osmanlı Devleti'nin 1863-1879 Kolera Pandemisinde Salgınla Mücadelesi ve Aldığı Tedbirler

The Ottoman Empire's Struggle against the Epidemic and the Precautions Taken during the Cholera Pandemic of 1863-1879

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Abdulahap Alici

Necmettin Erbakan Üniversitesi
alicivahap@gmail.com

Yunus Güler

Necmettin Erbakan Üniversitesi
ygyunusguler@gmail.com

Başvuru / Submitted:

13 Ocak 2024

Kabul / Accepted:

18 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1413469](https://doi.org/10.21021/osmed.1413469)

Atıf / Citation:

Alici, A.; Güler, Y. "Osmanlı Devleti'nin 1863-1879 Kolera Pandemisinde Salgınla Mücadelesi ve Aldığı Tedbirler", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 21 (2024): 139-161.

Benzerlik / Similarity: 22

Öz

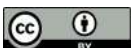
Bulaşıcı hastalıklar on dokuzuncu yüzyılda ulaşım imkânlarının hızla artmasıyla endemik olmaktan çıkmış ve epidemik hâle gelmiştir. Bu hastalıklardan biri olan kolera Hindistan'dan dünyaya yayılmıştır. Osmanlı Devleti'ne ulaşan ve aralıklarla tekrar eden bu hastalığın yayılmasını engellemek için başta deniz yolları olmak üzere karayolları ve demiryollarında önlemler alınmıştır. Deniz güzergâhlarının başında Kızıl Deniz ve Süveyş Kanalı gelmektedir. Hacıların sıklıkla kullandığı bu rotada hastalığın engellenmesi için çeşitli önlemler alınmıştır. Zira hastalık buradan deniz yoluyla Avrupa'ya, kara yoluyla Halep, Bağdat gibi büyük şehirlere ulaşmıştır. Özellikle deniz yoluyla hacı taşımacılığı salgının rotasını doğu-batı yönünden güney-kuzey yönüne değiştirmiştir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin 1865 kolera salgını temel olmak üzere kolera salgınlarının önüne geçmek için yaptığı düzenleme ve uygulamalar ele alınmıştır. Mısır, Halep ve Bağdat merkez alınarak salgının başlangıç, yayılım ve bitiş süreçlerinin değişimi incelenmiştir. Bu amaçla basılı eserler, Osmanlı ve Fransız arşiv belgeleri ile seyahatnamelerden faydalanılmıştır.

Anahtar kelimeler: 1865 Kolera Salgını, Osmanlı Devleti, Halep, Bağdat, Fransa, Mısır.

Abstract

The rapid development of transportation in the nineteenth century paved the way for the endemic diseases to become epidemic diseases. Cholera is one of these diseases that propagated from India to other parts of the world. There were precautions taken on highways and railways, particularly on sea routes, to prevent the spread of this disease, which reached the Ottoman Empire and recurred periodically. The Red Sea and the Suez Canal were the two main sea routes. There were a number of measures taken to prevent the spread of this disease along the pilgrimage route. This was due to the fact that the disease reached Europe by sea from here as well as major cities such as Aleppo and Baghdad by land. Since the way in which pilgrims travelled altered, particularly by sea, the path of the epidemic was changed from east-west to north-south. It is the purpose of this study to examine the regulations and practices developed by the Ottoman Empire in order to prevent the spread of cholera epidemics in particular the pandemic of 1865. The change in the beginning, spread and end processes of the epidemic were examined in depth for Egypt, Aleppo and Baghdad. The documents used for this purpose include printed works, Ottoman and French archive documents, and travel books.

Keywords: 1865 Cholera Epidemic, Ottoman Empire, Aleppo, Baghdad, Egypt.

Giriş

Salgın hastalıklar tarih boyunca çeşitli coğrafyalarda ortaya çıkmış ve insan nüfusu üzerinde yok edici etkiler yapmıştır. Bu hastalıkların başında veba, kolera ve tifüs gelmektedir. Salgınlar hem pozitif bilimlerin hem de tarihin konusunu oluşturmaktadır. Özellikle sosyal tarih araştırmalarında önemli bir yer tutan salgınlar toplumları şekillendirmesi itibarıyla önem arz etmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen salgınlara verdiği tepkiler yüzyıllık süreçte değişmiştir. Bu çalışma bakış açısında ortaya çıkan değişimleri "Büyük Salgın" olarak nitelendirilen 1865 kolera salgını temelinde incelemektedir. Böylece salgının öncesi ve sonrası ele alınarak salgının siyasi, ekonomik ve kültürel etkilerinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Salgının yayılma rotaları ulaşım ve hacı taşımacılığının gelişimine bağlı olarak açıklanmıştır. 1850'li yıllar öncesinde Hindistan'dan kara yoluyla İran üzerinden ulaşan, İngiliz hacı taşımacılığının sağladığı hâkimiyet nedeniyle deniz yoluyla yayılmıştır. Salgının Osmanlı Devleti'nde görülen etkileri Mısır, Halep ve Bağdat merkezleri temel alınarak incelenmiştir. Zira bu bölgelere hem Batılı devletler hem de Osmanlı Devleti ehemmiyet vermiştir. Zira Bağdat ve Halep hac rotalarının kesişim bölgeleridir. Bu amaçla Osmanlı arşiv kaynakları ile beraber Fransız ve İngiliz arşivlerinden ve gazetelerinden faydalanılmıştır.

Kolera, *vibrio cholerae* bakterisinin neden olduğu bir bağırsak hastalığıdır. Bazı durumlarda hiçbir belirti göstermese de ağır vakalarda ishal sonucu gelen aşırı su kaybı nedeniyle ölüme neden olabilmektedir. Hastalık, patojeni taşıyan hasta dışkılarının içme sularına karışması yoluyla hızlı bir şekilde yayılabilmektedir.¹ Benzerleri daha önce görülse de epidemi olarak kolera'nın ortaya çıktığı yer Hindistan'dır. Hindistan'da 1817 yılında ortaya çıkan kolera salgının yapısı öncüllerinden farklıdır. Osmanlı Devleti ve İran topraklarında görülen bu salgın fazla etkili olmamıştır. Bunun aksine 1823 yılında görülen salgın hem daha ölümcüldür ve hem de Rusya'ya ulaşarak Avrupa'nın sınırlarına dayanmıştır.²

Hastalığın başlıca belirtileri kusma, ciltte renk değişikliği, bağırsaklarda sürekli hareket, idrarda azalma ya da düzensizlik ve beraberinde belli formda dışkılamadır. Hastalığın *asyatik kolera* (choléra-morbus) ve *nostras kolera* olmak üzere iki çeşidi vardır. Hastalığın ilk tipinde şiddetli ishal en önde gelen belirtidir, ikinci tip ise eskiden beri Avrupa'da görülen bir hastalıktır. Bununla beraber asyatik kolera bulaşıcıdır ancak nostras kolera bulaşıcı değildir.³ Bu bağlamda Avrupa'da ilk kez görülen bu hastalık yayılma sürecinde dönüşüme uğramıştır. Bu bağlamda (üst üste bu bağlamda denmiş "sonuç olarak" yazılabilir mi?) hastalığın çalışılan dönemdeki belirti ve etkilerini ortaya koymak için çağdaş kaynaklarda verilen tanımlardan faydalanılmıştır.

Hastalığın endemik bir durum olmaktan çıkıp epidemiyeye dönüşmesinin en büyük nedeni ulaşım imkânlarının gelişmesidir. Özellikle deniz yoluyla ulaşımın hızlanması Bombay'dan çıkan hastalığın kısa sürede Londra'ya ulaşmasına neden olmuştur. Artan uluslararası ticaret ve seyahat bu durumu daha da hızlandırmıştır.⁴ Zira 1850'li yıllardan itibaren Avrupalı girişimciler hacıları gemilerle taşımaya başlamıştır.⁵ Gemilerle yapılan hacı taşımacılığının hac maliyetlerini azaltması

¹ L. Mari, E. Bertuzzo, L. Righetto, R. Casagrandi, M. Gatto, I. Rodriguez-Iturbe, A. Rinaldo, "Modelling Cholera Epidemics: The Role of Waterways, Human Mobility and Sanitation," *J. R. Soc. Interface* 9, no. 67 (2012): 376.

² Rita R. Colwell, "Global Climate and Infectious Disease: The Cholera Paradigm," *Science* 274, no. 295 (December 1996): 2025.

³ Adrien Proust, *Le Choléra, Étiologie et Prophylaxie* (Paris: L'École de Médecine, 1883), 1-3.

⁴ André Chantemesse, Frédéric Borel, *Mouches et Choléra* (Paris: Librairie J.-B. Baillière et fils, 1906), 28.

⁵ Michael B. Miller, "Pilgrims' Progress: The Business of the Hajj," *Past & Present* 191, no. 1 (2006): 201.

hac yapmak isteyenlerin sayısını ziyadesiyle artırmıştır. Bu durum hac giderlerini sağlaması mümkün olmayan Müslümanların da bu yolculuğa çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle yoksul hacılar salgının taşıyıcısı olmuştur.⁶ Bunun yanı sıra özellikle hac yolları üzerinde seyahati sağlayan gemi kaptanlarının hastalığı saklaması salgının daha hızlı yayılmasına neden olmuştur. Salgının hac yolları üzerinden yayılması bütün devletleri ortak bir politika oluşturmaya sevk etmiştir. Bu bağlamda 1851 yılından itibaren organize edilen Uluslararası Sağlık Konferansları, Batı-merkezli bir politika benimsemiş ve daha ziyade siyasi bir nitelik arz etmiştir.⁷

Kolera salgınları toplumun dar gelirli kesimini etkilemiştir. Bunun nedeni salgının hijyen eksikliği kaynaklı olması ve yetersiz beslenen kişilerin bağışıklık sistemini tarumar etmesidir. On dokuzuncu yüzyılda artan nüfus ve temizlik hizmetlerinin yetersiz olması toplumun en alt kesiminde salgının daha etkili olmasına neden olmuştur. İstanbul özelinde Dr. Verrolot 1847 salgını sırasında hastalığın varlıklı kişileri daha fazla etkilediğini iddia etmiştir. Ancak Verrolot hastalığın miasmik olduğunu inanan bir doktordur. Bu yanlış daha sonra kendisinin yanlış çıkarımlar yapmasına neden olmuştur. Zira ona göre İstanbul'da dar gelirli kesimin yaşadığı rakımı düşük alanlarda hava, esintiler nedeniyle oldukça temizdir.⁸ Hâlbuki daha varlıklı kesimin yaşadığı reaya mahallelerinde havanın kirli olması değil, sık yerleşimler yüksek ölüm oranlarının esas nedenidir.⁹ Koleraya yakalanma oranı reayada Müslümanların iki katı daha fazla iken, bu oran yabancılarda dört kata; ordu mensuplarında ise on kata kadar çıkmaktadır.¹⁰

Hastalığa yakalandıktan sonra yeterli beslenme ve hijyenin sağlanması ile sosyal tabaka arasında korelasyon olduğu görülmüştür. Bu nedenle on dokuzuncu yüzyıldaki sosyal olayların, Avrupa'daki tetikleyicisi olan kolera sosyal ve siyasi tarihe önemli ölçüde etki etmiştir. Salgın tecrübesi neticesinde başta İngiltere ve Fransa'da olmak üzere kamu sağlığı ve hijyenine yönelik ilk düzenlemeler bu dönemde yapılmıştır.¹¹ Diğer yandan kolera hastalığının niteliği ile ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Ancak hastalığın İngiltere'de ilk görülmeye başladığı sırada farklı tedavi yöntemleri denenmiştir. Öncelikle hastalığın vücuda etkileri belirlenmiştir. Örneğin, bu dönemde görülen koleranın belirgin özellikleri bütün vücutta kan dolaşımında sıkışma ve kan dolaşımının ani durması gibi nedenlerle gerçekleşen ölümdür. Bu duruma karşı damarlardan kan alınması ya da oksijen takviyesi gibi uygulamalar birer tedavi yöntemi olarak öne sürülmüştür. Bunun yanı sıra 1831 yılında Dr. W. B. O'Shaughnessy ağır hastalarda kana yüksek miktarda oksijen enjekte etmenin etkili olabileceğini belirtmiştir. Bu aslında kandaki aşırı su kaybına yönelik bir önlemdir.

⁶ Christopher M. Low, "Empire and the Hajj: Pilgrims, Plagues, and Pan-Islam under British Surveillance, 1865–1908," *International Journal of Middle East Studies* 40, no. 2 (2008): 270.

⁷ V. Huber, "The Unification of the Globe by Disease? The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851–1894," *The Historical Journal* 49, no. 2 (June-2006): 459-460.

⁸ M.P. Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845-1847 Avec Une Carte Indiquant sa Marche Pendant ces Trois Annes* (Paris: Hachette Livre Bnf, 2018), 239.

⁹ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 267-268.

¹⁰ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 285.

¹¹ R. E. McGrew, "The First Cholera Epidemic and Social History," *Bulletin of the History of Medicine* 34, no. 1 (January-February, 1960): 61-64; S S. Burrell, G. Gill, "The Liverpool Cholera Epidemic of 1832 and Anatomical Dissection-Medical Mistrust and Civil Unrest," *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 60, no. 4, (October 2005): 479: 484; Our Own Correspondent, "Cholera in Constantinople," *Daily Telegraph*, 19 Ağustos, 1865, 7; a Correspondent, "The Outbreak of Cholera," *Daily Telegraph*, 16 Temmuz, 1866, 4; "The Cholera," *Daily Telegraph*, 9 Ağustos, 1866, 3.

Tedavide yüksek oksijenli tuz yerine normal tuz kullanılmıştır. Bu tedavi yöntemi farklı etkiler göstermiş ve zamanla yaygınlık kazanmıştır.¹²

Hastalığın vücuttaki etkilerinin erken tarihlerde tespit edildiği görülmektedir. Nedenlerini ortaya koymak ise zaman almıştır. Londra’da 1854 yılında meydana gelen kolera salgınında John Snow, haritalama metodunu kullanmıştır. Bu metot yoluyla Snow, önce ölüm vakalarının yoğunlaştığı bölgeyi teşhis etmiş ve bu bölgedeki değişiklikleri incelemiştir. Hastalıklı bölgenin diğer mahallelerden en büyük farkı su kaynağının farklı olmasıdır. En sonunda ise bölgede bu su hattı nedeniyle yayılan mikropların hastalığa neden olduğunu ortaya çıkarmış ve bu su hattı kapatılarak hastalık azaltılmıştır.¹³ Snow’un su hattı merkezli teorisi, hastalığın bölgenin hastalıklı havasından kaynaklandığı tezini destekleyen miasmik teoriden farklıdır. Snow, hastalığın insandan insana bulaştığını öne sürmüştür. Nitekim hastalığın sıklığı esas alınarak belirli bir bölgede yoğunlaşma sağlanmıştır. Koleranın nedenlerini bulmak için kurulan bilimsel komite hava ve suyu ana nedenler olarak görmüş ve bunlardan örnekler almıştır. Bu uygulamanın aksine Snow, su üzerine odaklanmış ve patofizyolojik bir yöntem izleyerek, epidemiyolojik indirgemeci tezlerle koleranın su kaynaklı olduğunu ortaya koymuştur. Pirinç-sulu dışkılarda bakterilere rastlansa da bunların koleraya neden olabileceği düşünülmemiştir.¹⁴ Hastalıklı miasmanın hava yoluyla uzun mesafeler kat ettiğine inanılmıştır. Rüzgâr akımları bu durumda bir numaralı etken olarak görülmüştür.¹⁵ Hiç kimseyle temas etmeyen yalnız insanların nasıl hastalandığı sorgulanırken, sağlıklı insanların hastalığı taşıyabileceği pek ihtimal verilen bir durum değildir.¹⁶ Verrolot, hastalık nasıl olabilir de çöllerden oluşan ve yerleşim yerleri arasındaki mesafenin fazla olduğu Arabistan’da böyle hızlı yayılmıştır sorusunu sormuştur. Salgının nedeni olarak insanlar ilk olarak hiç düşünülmemiştir.¹⁷ Bu dönemde hastalığın havadan bulaştığına inanan bilim insanlarının sayısı daha fazladır. Bu nedenle Snow’un çalışmaları ilgi çekmemiştir. Snow’un tezleri Robert Koch’un 1883 yılında kolera etkenini izole ederek hastalığın kaynağını ortaya koymasıyla kanıtlanmıştır.¹⁸

Kopenhag’da 1853 yılında meydana gelen salgın ile ilgili yapılan çalışma her salgının kendine özgü bir seyri olabileceğini ortaya koymaktadır. Nitekim benzer su kaynaklarına sahip olan bölgelerde salgının şiddeti farklılık göstermiştir. Salgın su hatlarından değil karantina sonrası Kopenhag limanına gelen yolcular vasıtasıyla ülkeye yayılmıştır.¹⁹ Hem İngiltere’de hem de Danimarka’da hastalıkların insandan insana bulaşabileceğine inanç sınırlıdır. Hastalığın havada mayalanma ile yayıldığı yönünde genel bir kabul mevcuttur. Bu kanaatin aksine Snow, koleranın canlı bir organizma olduğuna ve pirinç-sulu dışkı yoluyla bulaştığına inanmaktadır.²⁰

¹² B. A. Foëx, “How the Cholera Epidemic of 1831 resulted in a New Technique for Fluid Resuscitation,” *Emergency Medicine Journal* 20, no. 4 (2003): 316.

¹³ H. Brody, M. R. Rip, P. Vinten-Johansen, N. Paneth, S. Rachman, “Map-making and Myth-making in Broad Street: the London Cholera Epidemic, 1854,” *The Lancet* 356, no. 9223 (July 2000): 64.

¹⁴ N. Paneth, P. Vinten-Johansen, H. Brody, M. Rip, “A Rivalry of Foulness: Official and unofficial Investigations of the London Cholera Epidemic of 1854,” *American Journal of Public Health* 88, no. 10 (1998): 1545-1547.

¹⁵ Felix Boureau, *Choléra, Mode de Propagation Moyens Preservatif* (Paris: Hachette Libre Bnf, 2018), 9-10.

¹⁶ Boureau, *Choléra, Mode de Propagation*, 30-34.

¹⁷ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 24.

¹⁸ Nuran Yıldırım, Hakan Ertin, “1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti’nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları,” *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25, no. 1 (2020): 86; “The Cholera,” *Daily Telegraph*, 4 Ağustos, 1866, 3.

¹⁹ M. Phelps, Mads L. Perner, V. E. Pitzer, V. Andreasen, P. K. M. Jensen, L. Simonsen, “Cholera Epidemics of the Past Offer New Insights Into an Old Enemy,” *The Journal of Infectious Diseases* 217, no. 4 (15 February 2018): 646.

²⁰ Paneth, Vinten-Johansen, Brody ve Rip, “A Rivalry of Foulness,” 1549.

1- Koleranın Yayılmasını Sağlayan Koşullar

Osmanlı Devleti'nin Arap yarımadasında yer alan toprakları iklim ve insan etkileşimi açısından salgın hastalıklara yatkın bir bölgedir. Bu bölge hem sıcak hem de hac vazifesi nedeniyle insan sirkülasyonu fazladır. Kolera bakterisinin tuzlu sularda optimum üreme hızına ulaştığı ve bölgede aşırı sıcaklar nedeniyle buna uygun bir atmosfer oluştuğu görülmektedir. Zira yeterli besin olduğu ve sıcaklık yüksek kaldığı sürece kolera bakterisi tatlı sularda çoğalmaktadır. Hac vazifesinin gerçekleştirildiği Mekke'nin sürekli sıcak olması ve bakterinin su içerisinde ideal şartlara ulaşmadan hayatta kalabilmesi hastalığın aralıklarla tekrar etmesine neden olmuştur.²¹ Hastalığın etkisi mevsimden mevsime farklılık göstermiştir. Salgının bitişini önceleyen daha az etkili bir salgın örüntüsü mevcuttur.²² Bu bağlamda hava sıcaklıklarının artmasıyla birlikte salgının başladığı ve soğuklarla birlikte etkisini kaybettiği görülmektedir. Bu nedenle salgınların birbirine benzer bir şekilde seyrettiği ileri sürülebilir. Kopenhag'da 1853 yılında yazın ortasında başlayan salgın, sonbaharın ortasında sona ermiştir. Hijyen şartlarının göreceli ileri olduğu ve borularla içme suyunun sağlandığı Kopenhag'da ölüm oranı %3,4'tür. Kopenhag'a göre şehirleşmenin daha az olduğu Korsør'da bu oran %8,9'dur.²³

Hac döneminde büyük bir insan nüfusu ağırlayan ama yeterli altyapıdan yoksun olan Mekke'de cereyan eden salgınlarda ölüm oranı çok daha fazladır. Bunda hijyen olmaması ve sağlıklı içme suyu sağlanmaması etkilidir. İngiliz gemileri ile Endonezya ya da Bombay'dan getirilen hacıların neden olduğu düşünülen 1865 tarihli salgında²⁴ 90 bin hacıdan 15 bini, Mısır'da ise 50 bin kişi ölmüştür. Bu bilgilerden Mekke'de ölüm oranının minimum % 15 seviyelerinde olduğu görülmektedir.²⁵ Diğer yandan salgın şehirleşme ile doğru orantılı olarak etkisini artırmaktadır. Dönemin en büyük şehirlerinden Londra'da 1866 salgını sırasında kolera ve ishal şüphesiyle hastaneye kabul edilen 336 hastanın 144'ü ölmüştür. Bu durum yaklaşık %43 gibi yüksek bir ölüm oranına işaret etmektedir.²⁶ Ancak bu hastaların, salgının başlangıcında mı ya da en etkili olduğu zirve döneminde mi hastaneye getirilip getirilmediği bu ölüm oranında belirleyicidir. Hastanenin bulunduğu çevrenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı da etkili olmuş olmalıdır. Zira çevre ve buradaki insanların günlük alışkanlıkları hastalığın gidişatını belirlemiştir.

Çevre faktörü koleranın ortaya çıkması ve yayılmasında oldukça etkilidir. Kolera bakterisinin tamamen yok edilmesi mümkün değildir. Bengal körfezi gibi delta alanlarında endemik iken diğer bölgelerde aralıklarla ortaya çıkan bir döngüsü vardır. Endemik bölgelerde ölüm oranı %1'in altında iken epidemik alanlarda %6 civarındadır. Muson yağmurlarının olduğu yağışlı mevsimlerde kolera salgınları daha sık görülmektedir. Bu süreci tetikleyen faktör ise normalin üzerindeki hava sıcaklıklarıdır.²⁷ Hastalık bu yapıysından dolayı Osmanlı ülkesinin bir bölgesinde sona ererken diğer

²¹ Colwell, "Global Climate and Infectious Disease," 2027.

²² R. P. Sanches, C. P. Ferreira, Roberto A. Kraenkel. "The Role of Immunity and Seasonality in Cholera Epidemics," *Bulletin of Mathematical Biology* 73, (2011): 2925; Colwell, "Global Climate and Infectious Disease," 2028.

²³ Phelps, Perner, Pitzer, Andreasen, Jensen ve Simonsen, "Cholera Epidemics of the Past," 643.

²⁴ JN. Radcliffe, "Report on the Recent Epidemic of Cholera (1865-1866)," *Trans Epidemiol Soc Lond.* 3, no. 1 (1869): 238-240.

²⁵ Myron Echenberg, *Africa in the Time of Cholera: A History of Pandemics from 1817 to the Present. Vol. 114*, (New York: Cambridge University Press, 2011), 23.

²⁶ "The Cholera," *Daily Telegraph*, 3 Ağustos, 1866, 5.

²⁷ A. Jutla, E. Whitcombe, N. Hasan, B. Haley, A. Akanda, A. Huq, M. Alam, R. B. Sack, R. Colwell, "Environmental Factors Influencing Epidemic Cholera," *Am J Trop Med Hyg.* 89, no. 3 (2013 Sep): 597-599.

bir bölgesinde başlamaktadır. Örneğin kolera Hama'da kaybolurken daha kuzeyde yer alan Suveydiye (Samandağ) bölgesinde Asi nehrinin kenarlarında görülmektedir.²⁸

Salgınların getirdiği ani ölüm dalgası ve yıkım insanlarda tepkiye neden olmuştur. Bu tepki, korku ve bilinmezliğin bir sonucudur ve devamında toplumsal olaylara neden olmuştur. Tepkiden çekinen yetkililer salgını çoğu zaman gizlemeyi tercih etmiştir.²⁹ Liverpool'da 1832 yılında gerçekleşen salgının halka açıklanması tepkiyi de beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda Liverpool şehri birçok ayaklanmaya tanıklık etmiştir. Bu ayaklanmaların nedeni doktorlara olan güvensizlik ve bu denli etkili bir salgının ilk kez görülmesidir.³⁰ Liverpool şehri kolera salgınından dolayı karantinayı ilk günlerde uygulamamış ve limana giren gemilere temiz raporu verilmiştir. Bunun nedeni Londra ve Bristol limanlarının kapalı olmasından dolayı oluşan ticari fırsatı değerlendirmektir.³¹ Bu bağlamda toplumun tamamını etkileyen salgınların ticari kayıp endişesiyle daha fazla yayıldığı görülmektedir. Osmanlı ülkesinde de salgınlar toplumsal tepki ile karşılaşmıştır. Örneğin karantinaya karşı çıkan gruplar İzmit'te karantina binasını yakmıştır.³² Salgının yayılmasını sağlamaya yönelik çalışmalara rağmen halk bu önlemlere karşı çıkmıştır. Karantina uygulamalarına karşı II. Mahmud döneminde itibaren tepkiler olmuştur. Bergama, Isparta, Varna ve Amasya'da saldırılar gerçekleşmiş, Amasya'da sorumlu kişi Dr. Paldi öldürülmüştür.³³

Hastalığın mevsimselliği ve sıcaklık ortalamalarına göre değişimi çalışmalara konu olmuştur. Buna göre hastalığın zirve noktasında sıcaklıkların belirleyici olduğu görülmektedir. Nitekim yaz sıcaklarının daha en erken başladığı bölgelerde salgın yılın daha erken dönemlerinde başlamıştır. Mevsimselliğin yanı sıra kolera sporadik bir yapıdadır ve aralıklarla farklı bölgelerde salgın haline gelmiştir. İngiltere'ye ulaşan ve etkili olan üçüncü pandemi dalgası 1852 ile 1859 yılları arasında etkili olmuştur. Bu çalışmanın konusunu oluşturan dördüncü kolera pandemisi dalgası Colwell'in dönemlendirmesine göre 1863 ile 1879 yılları arasında meydana gelmiş ve Osmanlı Devleti'nde pek çok bölgeyi etkilemiştir.³⁴ Bu dönemin öncesinde de çeşitli önlemler alınmış ve hastalığın önüne geçilmeye çalışılmıştır. İngilizlerin kolera ile ilgili aldığı önlemlerin en önemli amacı hastalığın Avrupa'ya ulaşmasını engellemektir. Bu nedenle Mısır'da ciddi karantina tedbirleri alınmış, 1866'da İstanbul'da 1874'te Venedik'te Sağlık Konferansları düzenlenmiştir. Ancak ticari kaygılar nedeniyle İngiltere, Hindistan'dan gelen gemilerde salgına dikkat etmemiş; sadece hastalıktan temiz gemilerin hareketine izin veren kanuni düzenlemeler ancak 1870 yılında yapılmıştır.³⁵

Fransız ve İngilizler hastalığın Mısır'dan Avrupa'ya yayılmasını engellemek için Osmanlı Devleti'ni siyasi olarak etkilemeye çalışmıştır. Ancak Osmanlı Devleti sadece kolera ile değil diğer salgınlarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle istenilen sonuçlar alınamamıştır. Örneğin Mersin'de çiçek hastalığı (*varirole*) görülmüş ve bölgede yayılarak salgın haline gelmiştir. Her yaştan insan bu hastalıktan etkilenmiştir.³⁶ Bağdat ve Basra arasına hükmeden Müttefik aşiretler

²⁸ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 190, 19 Temmuz 1875.

²⁹ Asa Briggs, "Cholera and Society in the Nineteenth Century," *Past & Present* 19, (April-1961): 88.

³⁰ Burrell, Gill, "The Liverpool Cholera Epidemic of 1832," 479.

³¹ Burrell, Gill, "The Liverpool Cholera Epidemic of 1832," 484.

³² Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Anadolu Kentleri*, (Ankara: TTK, 2011), 42.

³³ Adrien Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra* (Paris: Librairie de l'académie de Médecine, 1892), 344.

³⁴ Colwell, "Global Climate and Infectious Disease," 2026.

³⁵ Mark Harrison, "Quarantine, Pilgrimage, and Colonial Trade: India 1866-1900," *The Indian Economic & Social History Review* 29, no. 2 (1992): 120.

³⁶ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 164, 18 Aralık 1873.

arasında Bubonik veba görülmüştür. Bu nedenle Bağdat'dan Halep vilayetine geçişler durdurulmuş ve geçmek isteyenler karantinaya alınmıştır. Benzer önlemler Şam vilayetinde de alınmış ve Musul ve Süleymaniye'de tatbik edilmesi planlanmıştır. Aynı dönemde 1874 yılında da salgın görülmüş özellikle Dicle kenarlarında gerçekleşen taşkınlık ve yüksek sıcaklıklar tifüs salgınlarına neden olmuştur. Kış yağışları 1874 yılında normalden fazla olmuş ve taşkınlarla gelen sıcaklık Fırat ve Dicle'den Şatt'ül-Arap'a kadar uzanan ülkenin en büyük nehir bölgesinde hastalıklara neden olmuştur. Fransız konsolosluk yetkililerine göre bu geniş bölgede benzer belirtilerin tekrar salgına yol açacağını ifade etmek oldukça güçtür.³⁷ Ancak bu durum salgının nedenlerinin bilinmediğini göstermektedir. Zira salgının nedeni hacıların varlığı değil, sulara yaşamaya devam eden kolera bakterisidir. Kolera hacılar vasıtasıyla ulaşırken, bakterinin sıcak tuzlu sulara yaşayabilmesi nedeniyle varlığını korumuştur.

2- Salgının Osmanlı Ülkesine Yayılması ve Etkili Olduğu Yerler

Kolera bakterisinin sıcak aylarda optimum üreme hızına ulaştığı ve insanların yoğun olarak kullandığı akarsu kenarlarında en hızlı yayılma oranına ulaştığı daha sonra yapılan çalışmalar neticesinde ortaya konulmuştur. Temiz içme suyu, hijyen ve kapalı tuvalet yaygınlığı gibi nedenlerle hastalığın yayılımı arasında negatif korelasyon olduğu ispatlanmıştır. Diğer yandan insan etkileşimi ile hastalığın artışı arasında pozitif korelasyon mevcuttur.³⁸ Bunu engellemek için sınır bölgelerinde önlemler alınmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, Tuna nehri üzerinde gerçekleşen deniz trafiğini dikkate değer görmüştür. Bu bölgede karantina önlemleri ve yeni düzenlemeler yapılmıştır. Giriş ve çıkışlar kontrol altına alınarak kayıt tutulmuştur. Hastalığa önlem için nehrin batı tarafında oluşan fiili Rus etkinliği daha sonra politik kazanımlar için kullanılmıştır.³⁹ Salgının bu şekilde politik araç olarak görülmesi Venedik Sağlık Konferansı sırasında İngiltere tarafından da benimsenmiştir. İngiltere, Hindistan'a giden yolu kontrol altında tutmak amacıyla kolera hususunda Mısır merkezli ortak bir komisyon kurulmasına karşı çıkmıştır.⁴⁰ Bu nedenle kolera Hindistan'dan gelen gemileri kontrol edilememesi nedeniyle Osmanlı ülkesine hızla sirayet etmiştir.

Osmanlı ülkesine salgının ulaşmasını ticaret yolları ve ulaşım ağları belirlemiştir.⁴¹ Bu noktada en büyük kırılma Süveyş Kanalı'nın inşası ile gerçekleşmiştir. Daha önce İran üzerinden karayolu ya da Rusya üzerinden deniz yolu ile ulaşan salgının yeni merkezi Hicaz olmuştur. İran'dan Kirmanşah ve Tebriz yoluyla Osmanlı ülkesine ulaşan hastalık daha sonra Erzurum ve Diyarbakır gibi bölgenin etkin ticari merkezlerine ulaşmıştır.⁴² Büyük Salgın olarak tanımlanan 1865 kolera salgını Nisan ayının sonlarına denk gelen Kurban Bayramı'nda başlamıştır. Hac ibadeti sırasında ortaya çıkan salgın, geri dönüş sırasında hacıların ulaşım merkezi konumundaki Mısır'a ulaşmıştır.⁴³ Buradan yayılan salgının Müslüman ülkelerinde ortaya çıkmasında hac vazifesi etkili olmuştur. 1865 yılında başlayan ve 60 bin kişinin ölmesine neden olan salgın İskenderiye civarında kurulan hacı bekleme kamplarından Avrupa'ya ve Suriye'ye yayılmıştır. Bunun üzerine Fransızların baskısı

³⁷ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 187, 6 Mayıs 1875.

³⁸ Mari, Bertuzzo, Righetto, Casagrandi, Gatto, Rodriguez-Iturbe ve Rinaldo, "Modelling Cholera Epidemics," 383-385.

³⁹ Lidia Trăuşan-Matu, Octavian Buda, Cholera, "Quarantines and Social Modernisation at the Danube Border of the Ottoman Empire: The Romanian Experience between 1830 and 1859," *Social History of Medicine* 36, no. 1 (February 2023): 28.

⁴⁰ TNA, FO, 881/6443, no.1, Sir Clare Ford'dan Earl of Rosebery'ye, Mart 1894.

⁴¹ "Des Relations Commerciales avec la Perse," *Journal de Constantinople*, 11 Kasım, 1847, 1.

⁴² "Intérieur," *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*, 6 Kasım, 1846, 1; "Bağdat," *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*, 16 Şubat, 1848, 6; "Intérieur," *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*, 8 Eylül, 1848, 1.

⁴³ a Correspondent, "Egypt," *Daily Telegraph*, 18 Temmuz, 1865, 7; Proust, *Le Choléra, Étiologie et Prophylaxie*, 10.

ile 1866 yılının başında İstanbul'da Dünya Sağlık Konferansı toplanmıştır. Konferansta salgının çıkış noktasının Hicaz olduğu ve önlenmesine yönelik karantina tedbirlerinin artırılması fikri oluşmuştur. Bu fikri destekleyen tespit ise koleranın hac sezonu dışında görülmemesi, hac sırasında hijyen koşullarının yetersizliği ve kurban artıklarının açıktan akarsulara bırakılmasıdır. Salgının önlenmesi için oluşturan heyet çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Bu çerçevede çöpler temizlenmiş, kurbanlar için ayrı bir tesis inşa edilmiş ve su kaynaklarına artık atılması yasaklanmıştır.⁴⁴

Büyük kolera salgını nedeniyle Osmanlı kayıtlarına göre 15 bin, İngiliz kayıtlarına göre 30 bin hacı ölmüştür. Toplam hacı sayısının 90 bin olduğu düşünülürse ölüm oranı yüksektir. Hastalığın epidemiyeye dönüştüğü Haziran ayının ortasından Temmuz ayının ortasına kadar geçen bir aylık sürede Mısır'da 60 bin kişi ölmüştür.⁴⁵ Bu salgın dalgası açlık, kıtlık, deprem gibi afetlerin yaşandığı bir döneme denk geldiği için etkilediği insan sayısı oldukça fazladır. Diyarbakır'da 1864 yılında çekirge afeti ve kıtlık yaşanmıştır. Bu nedenle zarar görenlere yiyecek ve tohumluk buğday yardımı yapılmıştır. Yetersiz beslenen halk hastalıklara daha yatkın ve savunmasız bir hale gelmiştir. Kıtlık neticesinde yaşanan göçler hastalığın yayılmasına neden olmuştur.⁴⁶

Halep'e salgının ilk önce 14 Ağustos'ta Bağdat'a gelen İranlı hacı kervanları yoluyla ulaştığı iddia edilmektedir. İranlı hacıların 17 Temmuz'da Bağdat'a vardığı ve buradan çeşitli yerlere dağıldığı göz önünde bulundurulursa Halep'e gelen bir İranlı hacının kolerayı taşıması muhtemeldir.⁴⁷ Diğer bir kaynak ise ilk vakanın 15 Ağustos'ta çıktığını kabul ederken, 26 Ağustos'ta Mekke'den dönen ve yanlarında hac sırasında vefat etmiş otuz hacının cenazelerini taşıyan İranlı hacıların nedeniyle hızlandığını iddia etmektedir.⁴⁸ Bu aylarda günlük 4-5 civarında seyreden ölümler 5 Eylül'de günlük 250 sayısına ulaşmıştır. Vali Süreyya Paşa konağına kapanmış ve halkla iletişimi kesmiştir. Kadı şehri terk etmiştir.⁴⁹ Esasında salgın, Halep'te 26 Ağustos'ta hac kervanlarının şehre girmesiyle belirginleşmiş ve 1865 yılının yaz aylarında etkili olmuştur. Salgın Ağustos, Eylül ve Ekim ayları boyunca etkili olmuş ve bu üç ayda 90bin kişinin yaşadığı şehirde 7bin kişi hayatını yitirmiştir.⁵⁰ Hastalığın ne olduğu ve etkileri hakkında ilk başlarda bir belirsizlik söz konusudur. Daha sonra kolera hastalığı nadir de olsa Diyarbakır'da da görülmüştür. Hastalıkla mücadele için Dr. Rebovabi görevlendirilmiş, masrafların Diyarbakır emvalinden karşılanmasına karar verilmiştir.⁵¹ İstanbul'da salgın 1865 yılında Temmuz ayının ortalarında başlamıştır. Salgın İskenderiye ve Mısır üzerinden başkente ulaşmıştır. Oldukça etkili olan kolera salgımından 11.631 kişinin hasta olduğu ve bu vakaların 5.073'ünün ölümle sonuçlandığı görülmektedir. Hastalık Eylül ayının ortalarında etkisini kaybetmiş ve sona ermiştir.⁵² İzmir'de salgının bittiği 13 Eylül'de halk şehre yeniden gelmiştir. Hâlbuki bu tarihte Halep'te kolera en şiddetli zamanlarını yaşamaktadır.

⁴⁴ Sinan Kunalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera," Çev. Münir Atalar, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 7, no. 7 (1996): 504-506.

⁴⁵ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6, no. 2 (2005): 143.

⁴⁶ Hakan Asan, "Diyarbakır Vilayeti'nde Meydana Gelen Çekirge Afetleri (1886-1919)," *History Studies* 9, no. 4 (Kasım 2017): 3-4.

⁴⁷ Eugène Labbé, "Variétés," *Le Mouvement Médical*, 20 Eylül, 1865, 281; Adolphe d' Avril, *L'Arabie Contemporaine, avec la Description du Pèlerinage de la Mecque* (E. Maillot, Paris: 1868), 273-276.

⁴⁸ Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 274-275.

⁴⁹ "The Cholera at Aleppo," *Southern Reporter*, 5 Ekim, 1865, 4.

⁵⁰ Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 274.

⁵¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vala Evrakı (MVL.) 712 – 105.3, H. 08-06-1282 (29 Ekim 1865).

⁵² Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını," 140-141.

Ayrıca hastalık bölgede Fırka-ı Islahiye operasyonu nedeniyle İskenderun körfezinde demirli *Mecidiye* firkateynini etkilemiştir. Burada görevli 150 denizciden 25'i kolera nedeniyle hayatını kaybetmiştir.⁵³

Salgının kırsalda ne derece etkili olduğuna dair Osmanlı arşivlerinde yeterli istatistiki bilgi yoktur. Halep kırsalındaki etkisi bölge hiçbir sıhhi yetkili tarafından ziyaret edilmediği için bilinmiyor. Halep'te 10 bin vakadan 140 tanesinin ölümle sonuçlandığı yönündeki bilgiler Fransız konsolosluğuna aktarılmıştır. Ancak bu bilgilerin abartılı olduğu dile getirilmiştir. Antakya'da vakaların Halep'te görüldükten sonra arttığı tespit edilmiştir. Kentten bazı ailelerin ayrılmasıyla nüfus 15 bin azalmıştır. Konsolosluk raporlarına göre her 400 kolera vakasından 300 tanesi ölümle sonuçlanmaktadır. Bu veri %75 gibi yüksek bir ölüm oranına tekabül etmektedir. Ancak bu veriler Fransız hastanesinde ölen kişileri içerdiği için yanıltıcıdır. Zira hastaneye iletilen hastalar ağır durumda iken gelmiş olmalıdır. Yine de salgının bu derece etkili olması halkta büyük paniğe neden olmuştur. Antakya'da bütün kamu görevlileri ve idareciler şehri terk etmiştir. Halep valisi geri dönmedikleri takdirde mutasarrıf, kadı ve diğer idarecilerin azledileceğini ve yargılanacağını ilan etmiştir.⁵⁴ Yerel idarecilerin yanı sıra salgın sırasında diplomatlar ve diplomatik görevliler de şehri terk etmiştir. Bu durum şehir nüfusunun azalmasına, gündelik hayatın sürdürülmesinin imkânsız hale gelmesine neden olmuştur.⁵⁵ Hastalık kış mevsiminin başlamasıyla düşen sıcaklıklar neticesinde etkisini yitirmiştir.

Süveyş Kanalı'nın ulaşım merkezi olması ve burada yoğunlaşan insan topluluğu salgınların bölgeden çevreye taşınmasına neden olmuştur. Aralıklarla tekrar eden salgın özellikle 1875 yılında ziyadesiyle etkili olmuştur. Şam'da 1875 yılı Temmuz ayının ortalarında kolera en şiddetli zamanlarını yaşarken Halep'te aralıklı olarak görülmeye başlamıştır. Ticari merkez olmasına rağmen artık hastalık Halep'ten güneye doğru yayılmamış, Halep'e güneyden ulaşmıştır.⁵⁶ Halep bölgenin ticari antreposu konumundadır. Bunda hacıların deniz yoluyla taşınması etkilidir. Bununla beraber Bağdat ve Basra'dan ticari mallar Avrupa'ya gönderilmektedir. Bu nedenle insan sirkülasyonu oldukça fazladır ancak sirkülasyondan ziyade iklim farklılıkları Suriye'de salgının rotasını belirlemiştir. Nitekim 1875'te Halep'te salgın sürerken iç kesimlerden olmadığı görülmüştür.⁵⁷ 1875 yılının Ağustos ayında günlük ortalama yüz vaka olduğu tespit edilmiştir.⁵⁸

Salgın hac güzergâhı üzerinde olan Halep şehrinde yıkıcı etkilere neden olmuştur. Kolera Halep vilayetinde yayılmaya devam etmiş; Kilis, Antep ve Zor bölgelerinde görülen koleranın 1865 yılında görülen koleraya göre etkisinin daha az olduğu bildirilmiştir. Fransız konsolosluk kayıtlarında 1875 yılı yaz aylarının sonlarında 677 vakadan 441 tanesi ölümle sonuçlandığı bilgisi yer almıştır. Fransız konsolosluk kayıtlarına göre ölüm oranı %65 civarındadır. Bu denli yüksek ölüm oranlarında ağır hastaların doktora tedavisine götürülmesi etkilidir. Vakalar azalsa da salgının etkisi uzun süreli olmuştur. Şehirde biri Fransız biri Alman olmak üzere iki doktor aktif şekilde çalışmış, Fransisken ve Cizvitler başta olmak üzere çeşitli tarikatlar faaliyetlerde bulunmuştur. Bazı doktorlar şehri terk etmiş, rahipler cenazeleri kaldırmaktan imtina etmiştir. Salgın nedeniyle her

⁵³ "Turquie," *Le Messenger du Midi : Journal du Soir*, 21 Eylül, 1865, 2; Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 272.

⁵⁴ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 191-194, 19 Temmuz 1875.

⁵⁵ "Nouvelles Diverses," *Niederrheinischer Kurier*, 27 Eylül, 1865, 1.

⁵⁶ Eugène Labbé, "Le Choléra en Syrie," *Le Mouvement Médical*, 4 Eylül, 1875, 576.

⁵⁷ Hermant, Alphonse, "Le Choléra au Liban," *La Presse illustrée*, 28 Ağustos, 1875, 7.

⁵⁸ *Le Messenger du Midi : Journal du Soir*, 1 Eylül, 1875, 3.

sene yaşanan göçler bu sene de yaşanmış ve hayat durma noktasına gelmiştir.⁵⁹ Ekim ayına gelindiğinde salgının etkisini yitirse de devam ettiği görülüyordu. Halep'te 382 vakadan 257'si ölümlle sonuçlanmıştır. Özellikle kırsalda salgın tüm hızıyla devam etmektedir.⁶⁰

Salgının mevsimselliği kendiliğinden azalmasına ve bitmesine neden olmuştur. Soğuk havalarda gelmesiyle birlikte vaka sayıları ciddi oranda azalmaya başlamıştır. Urfa, Birecik, Ayıntap ve Kilis bölgelerinde salgın yavaşlamış ya da etkisini kaybetmiştir. Konsolosluk kayıtlarına göre koleranın Suriye'ye giriş noktası Hama şehridir. Bu bölgede görevli ordudan yayıldığı belirtilmiştir. Osmanlı ordusunun hangi alayından yayıldığı ve ilk vakanın kim olduğu tespit edilememiştir. Buradan yayılan kolera özellikle su kaynağı olarak kullanılan Antakya'da Asi nehri kıyılarında etkili olmuştur. Buradan başlayan göçlerle salgın Antakya'dan Halep'e geçti ve bundan sonra Kilis, Antep, Birecik, İdlip ve Urfa'da salgın başladı ve benzer bir süreç Şam'da yaşandı. Salgın doğal sınır olan Gavurdağı eteklerinde son bulmuş ve böylece Diyarbakır ve Karamanya'ya (Konya vilayetinin Akdeniz kıyıları) ulaşamamıştır. Konsolosluk kayıtlarına göre kesin rakamlar olmasa da salgının (fléau) 600bin nüfuslu Halep Vilayeti'nde 15 bin cana mal olduğu tespit edilmiştir.⁶¹

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının tamamında salgınlar fazlasıyla etkili olmuştur. Elli yıllık bir salgın tecrübesi olan Osmanlı Devleti bütün çabalara rağmen salgınla mücadelede gerekli insan gücünü temin edememiştir. Bu salgında da doktor sayısı ve sıhhi tedbirler yetersizdir. Hastalığın seyrine göre karantina merkezleri yani tahaffuzhaneler kurulmaktadır ve ölüm oranı yarıdan fazladır. Bu durum hastalığın aralıklı seyrinin bilinmediğini göstermektedir.⁶² İzmir'de de salgın sırasında yetişmiş sağlık elemanı sıkıntısı yaşanmıştır.⁶³ Bu ve diğer olumsuz nedenlerle salgının ölüm oranı ise %75 lere ulaşmıştır. Hastalık özellikle Rusya'dan gelen Aşkenaz Yahudileri arasında diğer milletlere göre daha sık görülmüştür.⁶⁴ Bunun nedeni Yahudilerin, İzmir şehrinin orta kesimlerinde yaşamasından dolayı buradan çok fazla kirli su kaynağının bulunmasıdır. Diğer yandan ailelerin bir arada yaşaması ve hijyen koşullarının eksik olması bu durumu daha da kötüleştirmiştir.⁶⁵

Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyılın ortasında görülen salgınlar ile yüzyılın sonunda görülen salgınlardaki ölüm oranlarının aynı olması etkisiz bir mücadele ve yapılanma olduğunu göstermektedir. Büyük ya da küçük şehir fark etmeksizin ölüm oranları birbirine yakındır. Erzurum'da 1847 yılında etkili olan salgında ölüm oranı %55'tir.⁶⁶ İstanbul'a 1848 yılında ulaşan salgın Ramazan ayı ile birlikte etkisini artırmıştır. Zira bu dönemde etkileşim ve ticaret artmıştır. Ramazan ayının bitmesiyle etkisini yitiren salgın Ekim ayında sona ermiştir. Bu süreçte ölüm oranı %50 civarındadır.⁶⁷ Salgının yayılış rotasını ve yoğunlaşma bölgelerini değiştiren en önemli gelişme

⁵⁹ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 200-201, 30 Ağustos 1875.

⁶⁰ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 202, 2 Ekim 1875.

⁶¹ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 204-208, 18 Kasım 1875.

⁶² Oktay Bozan, "Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri," *Türk Dünyası Araştırmaları* 111, no. 218 (2015): 224.

⁶³ Metin Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39, 67 (2020): 407.

⁶⁴ Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını," 420-422.

⁶⁵ Özgür Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını". *Tarih ve Günce*, no. 8 (January 2021): 85-128.

⁶⁶ Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri," *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6, no. 1 (2017): 38.

⁶⁷ Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını," 46-47.

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıdır. Salgın artık Mısır ve Halep, Bağdat gibi büyük yerleşim yerlerinden Avrupa ve Anadolu'ya yayılmaktadır. Ancak salgının etkileri hac yoğunluğu ve alt yapı yoksunluğu nedeniyle fazlasıyla hissedilmektedir.⁶⁸ Benzer şekilde Halep'te de aynı sorunlar görülmüştür. Bölgede kolera ve açlık oldukça yaygın ve ölüm oranları raporlarda iletildiği kadar olmasa da oldukça yüksek bir seviyede seyretmiştir. Eylül ayının sonunda Basra, Süleymaniye ve Kerkük'te kolera artık görülmese de Bağdat'ta birkaç vakaya rastlanmıştır. Kolera salgını Dicle nehrinin sağ tarafında görülmemiştir ve Halep'te hava sıcaklıklarının oldukça düşmesi salgının etkisini yitireceğine yönelik bir işaret olarak kabul edilmiştir.⁶⁹

Osmanlı Devleti özellikle 1866 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen konferanstan sonra salgına yönelik tedbirler almış ve uygulamaya başlamıştır. Bu tedbirleri iki aşamada değerlendirmek mümkündür. Bunlar salgının ülkeye girmesini engellemek için alınan tedbirler ve salgının ülkede yayılmasını engellemek için alınan tedbirlerdir.

3- Salgının Ülkeye Girmesini Engellemek İçin Alınan Önlemler

Kolera salgını Büyük Salgın'a kadar Osmanlı ülkesine kara yoluyla Rusya ve İran üzerinden ulaşmıştır. 1850'li yıllarda İngiliz gemilerinin hac organizasyonunu kontrol etmesi ve Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra kolera Avrupa'ya Rusya üzerinden değil Osmanlı ülkesinden deniz yoluyla iletilmiştir. Avrupa'ya 1823 yılında ulaşan salgın kuzeyden Astrahan yoluyla ulaşmıştır. Hazar kıyılarında aralıkla görülen kolera, buradan Temmuz'da Astrahan⁷⁰, 1830 yılı Ağustos'unda Moskova ve daha sonra 1831 yılı Haziran'ında Saint Petersburg'a ulaşmıştır.⁷¹ Halep'e salgın 1823'te Bağdat üzerinden ulaşmıştır.⁷² Yine aynı şekilde buradan güneye ilerleyerek 25 Ağustos'ta Bağdat'da etkili olmaya başlamıştır.⁷³ Osmanlı ülkesinde salgının yayılmasını engellemek için Batılı bilim insanları 1830'lu yıllardan itibaren etkili bir mücadele vermiştir. Salgının 1831 Temmuz ayında patlama yapması üzerinde Süveyş bölgesinde Karantina Kurulu Başkanı Clot Bey tarafından kontrol noktaları oluşturulmuştur.⁷⁴ Mekke ve Mediy'e kolera 1831 yılında kuzeyden ulaşmıştır.⁷⁵ Astrahan'da 1847 yılında gerçekleşen salgın da benzer bir rota izleyerek Volga boyunca yayılmış ve Avrupa'da etkili olmuştur.⁷⁶ İstanbul'da 1848 yılında meydana gelen salgından ağır hastalar ve sağlık açısından zor şartlarda yaşayanlar en çok etkilenenler olmuştur.⁷⁷ Mısır'da Clot Bey tarafından hacıların girişini engellemeye yönelik önlemler alınsa da bu etkili olmamıştır. Zira henüz kontrol merkezleri yaygın değildir ve gemilerde karantina kontrolü münferittir. Özellikle İngiliz ticari gemileri kontrolden kaçmakta ya da salgın nedeniyle ölenleri denize atarak hastalığı saklamaktadır.

⁶⁸ "The Diffusion of Cholera," *Daily Telegraph*, 18 Temmuz, 1874, 2.

⁶⁹ AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 56-58, 28 Eylül 1871.

⁷⁰ Boureau, *Choléra, Mode de Propagation*, 5.

⁷¹ Augustin Fabre, Fortuné Chailan, *Histoire du Choléra-morbus Asiatique depuis son Départ des bords du Gange en 1817 jusques à l'invasion du midi de la France en Marsilya* (Paris: Biblioteque Royale, 1835) 48-52.

⁷² Sirius-Pirondi, François-Simon, *Étude sommaire sur l'importation du Choléra et les Moyens de la Prévenir*, (Paris: J.-B. Baillièrre et fils, 1865), 15.

⁷³ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 178-179.

⁷⁴ Fabre ve Chailan, *Histoire du choléra-Morbus*, 38-42.

⁷⁵ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 19.

⁷⁶ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 12-13; Boureau, *Choléra, Mode de Propagation*, 6.

⁷⁷ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 207.

Salgın Osmanlı ülkesine hac yolları ve ticari etkileşim neticesinde ulaşmıştır. Deniz yollarının yanı sıra kara yolları da salgının hızla yayılmasına ve ülkenin tamamında etkili olmasına neden olmuştur. Sürekli hareket halinde olan hacılar hastalığı farklı yerlere farklı zamanlarda ulaştırmıştır. İran'dan karayoluyla gelen hacılar hastalığın hem taşıyıcısı hem de yayıcısı konumundadır. Hacca gidiş sırasında kendisi hasta olmasa da hac sırasında hasta olanlar salgını geri dönüşlerinde yaymıştır. Bu bağlamda hac süresi boyunca hastalığın bölgeye girişinin engellenmesi birinci hedefdir. Bu bağlamda 1866 yılında yayınlanan raporda Suakin, Kuseyr ve Masova'da sıhhi bölgeler oluşturulması planlanmıştır. El-Vecih ve El Tor'da karantina alanları ve Süveyş'de bir kontrol istasyonu kurulması planlanmıştır.⁷⁸ Zira 1865 kolera salgınının diğer bir boyutu hac vazifesi için gelenlerin hastalığı önce İran'a oradan da Osmanlı ülkesine ulaştırmasıdır. Bağdat, Kerkük ve Süleymaniye'de etkili olan salgın oradan Tebriz ve Erzurum'a yayılmıştır. Cizre'de ise 24 Haziran 1866'da görülmüştür.⁷⁹ Osmanlı Devleti, Tahran'da 1867 yılının Ağustos ayında zirve yapan salgının Osmanlı ülkesine girmesini engellemek için Bayezid ve Van arasında kordon uygulaması yapmıştır.⁸⁰ İran ve Irak arasında cereyan eden Şii cenazelerinin Irak'taki kutsal yerlere nakli hastalığın yayılması noktasında endişe kaynağı olmuştur. Bunun için sınırlarda karantina merkezleri kurulmuş ancak bu durum İranlı diplomatların şikâyetlerini de beraberinde getirmiştir.⁸¹ Daha sonra üç yıldan önce gömülmüş cesetlerin taşınmasına izin verilmiştir.⁸²

Fransız Dışişleri, Osmanlı Devleti'nin dini nedenlerle hac mevsiminde gerekli önlemleri uygulamadığını iddia etmiştir. Bunun için bilim adamlarının öncülüğünde İstanbul'da bir konferans toplanması sağlanmıştır. Konferans bilimsel bir faaliyet olmasının yanı sıra Fransa ve İngiliz arasında politik bir hâkimiyet sahasına dönüşmüştür. Salgının İngiliz etkisindeki Mısır'dan yayılması Fransa'nın tepkisine neden olmuştur.⁸³ Avrupa'yı koleradan korumak amacıyla biri İstanbul'da biri İskenderiye'de olmak üzere iki sağlık kurulu teşkil edilmiştir. Bu kurul daha sonra Karantina Meclisi ya da Sıhhiye Meclisi olarak kurumlaşmıştır.⁸⁴ Bu tür önlemlerin ilki II. Mahmud zamanında alınmıştır. Sultan 1838 yılında önde gelen ulemayı toplayarak karantina sistemi ve önleyici tedbirlerin (prophylaxie) uygulanmasına karar vermiştir. Bu dönemde dini önyargılar ve ulemanın karşı tavrı sürecin yavaşlamasına neden olmuştur.⁸⁵ Bunlara rağmen görülüyor ki Osmanlı Devleti siyasi ve ekonomik imkânları ölçüsünde karantina tedbirlerini uygulamıştır. Hicaz'da kolera İngiltere ve Felemenk devletlerinin egemenliğinde bulunan Hint ülkesinden gelen hacıların ulaşmasıyla ortaya çıkmış ve engellenmesi için Cidde Vilayeti Osmanlı sıhhiye memurlarınca uygulanmak üzere çeşitli önlemler almıştır.⁸⁶ Bu hacılara uygulanan karantinanın yanı sıra İran'dan gemi yoluyla gelen hacılar Hicaz'da karantinaya alınmıştır.⁸⁷ Mekke'de ortaya çıkan kolera için

⁷⁸ TNA, FO 1183/11, no. 26-27, Rapport Sur Les Mesures À Prendre En Orient Pour Prévenir De Nouvelles Invasions Du Choléra En Europe..., Ağustos 1866.

⁷⁹ E. D. Dickson, "On Cholera in Persia, 1866-68," *Transactions. Epidemiological Society of London* 3, Pt 2 (1874): 257-258.

⁸⁰ Dickson, "On Cholera in Persia," 259.

⁸¹ Sabri Ateş, "Bones of Contention: Corpse Traffic and Ottoman-Iranian Rivalry in Nineteenth-Century Iraq," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 30, no. 3 (2010): 524-525.

⁸² Ateş, "Bones of Contention: Corpse Traffic," 530.

⁸³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.)*, no.1526 / 13, 13 Ekim 1865.

⁸⁴ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Belleten* 58, 222 (1994): 337-338.

⁸⁵ Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 340-341.

⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)*, 508 / 36, 18 Mart 1866.

⁸⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT.)*, 672 / 76, 12 Aralık 1869.

Mısır'da ciddi önlemler alınmıştır. Bu sürecin yönetilmesi devletin en yüksek idari makamında bulunan Âli Paşa tarafından dile getirilmiştir.⁸⁸

Osmanlı Devleti'ne göre koleranın kaynağı İngiliz idaresi altındaki Hindistan'dır. Bu bağlamda buradan gelen yolculara ve gemilere hususiyetle dikkat edilmiştir. 1881 yılında başlayan salgının kaynağının Bombay olması nedeniyle buradan gelen gemilere Osmanlı Devleti yirmi günlük karantina uygulamıştır. Bu uygulamalar İngiliz tüccarların tepkisini çekmiştir.⁸⁹ Buna karşın Osmanlı Devleti'nin baskıları neticesinde İngiliz gemileri ile gelen Hintli Müslümanlar için pasaport uygulamasına geçilmiştir.⁹⁰ Hindistan'da ortaya çıkan salgının Kızıl Deniz'de önlemler alınarak Osmanlı ülkesine girişi engellenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Bab'ül-Mandeb girişinde bir karantina merkezi kurulması İngilizler tarafından planlanmıştır.⁹¹ Bu talep Osmanlı makamları tarafından değerlendirilmiştir. Konu aynı zamanda bir sene önce toplanan Uluslararası Sıhhiye Konferansı'nda dile getirilmiştir. Bu konu koleranın engellenmesini sağlayacak başlıca önerilerden biri olmuştur. Dr. Fauvel'in belirttiği ve hastalığın Kızıl Deniz'e girmesini engellemeyi amaçlayan bu önerilerde Bab'ül-Mandeb'te bir karantina merkezi kurulmasının yanı sıra Hicaz ve Yemen sahillerinde ek önlemler alınması gündeme getirilmiştir.⁹² İngiltere Hintliler ve Hollanda Javalılar ile ilgili karantina tesisi ve icrası ile gemilerin temini hususuyla ilgilenecektir. Bu iş için Kamaran adasının uygun olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu ada Yemen'e yüz altmış mil uzaklıktadır. Bu durum zorluklara neden olacağı düşünülerek Aden ile Makala arasında bulunan Aban bölgesinin uygun olduğu bildirilmiştir. Bu bölgenin şeyhinin bölgeye karantina merkezi inşasına izin verip vermeyeceğinin öğrenilmesi talep edilmiştir.⁹³ İngiltere'nin baskılarına rağmen Kamaran'da inşa edilen merkez 1881 yılında hizmete girmiştir.⁹⁴

Salgınlara Osmanlı ülkesine bulaşmasında ve hızla yayılmasında 1869 yılında Süveyş kanalının açılması etkili olmuştur. Bu durum hastalığın Avrupa'ya daha hızlı geçmesine neden olmuştur. Bu nedenle Mısır merkezli hastalığın Osmanlı ülkesine girmesini engelleyecek önlemler alınmıştır. Avrupa'ya ve büyük Osmanlı şehirlerine vapur seferlerinin düzenlendiği İskenderiye bu tedbirlerin merkezi olmuştur. Bu amaçla bir kurul oluşturulmuştur. Kurul ile Mısır Devleti arasında anlaşmazlıklar yaşanmıştır. İskenderiye Sağlık Kurulu'nun önleyici tedbirlerinin gecikmesi hastalığın yayılmasına neden olmuştur. Bunun üzerine kurul üyelerinden ve Kuzey Afrika'da görev yapan tecrübeli Dr. Fauvel⁹⁵ bu kurulun yetkileri ile ilgili bir rapor sunmuştur. Bu raporda öncelikle Mısır sağlık sisteminin iyileştirilmesi, Sağlık Kurulu'nun kararlarının bağlayıcı olması, kurulun işleyişinin netleşmesi ve Osmanlı Devleti'nin başarılı bir şekilde uyguladığı gibi limanlardan salgın vergisi alınması önerilmiştir.⁹⁶ Diğer yandan Mısır'ın 1882'de İngilizler tarafından işgaliyle İngiliz başkan ve karma üyelerden oluşan yeni bir kurul oluşturulmuştur. Böylece sağlık denetimi tamamen

⁸⁸ BOA, *HR.İD.*, 1458 / 1, 1 Temmuz 1865.

⁸⁹ Bolaños, "The Ottomans during the Global Crises," 608-609.

⁹⁰ William R. Roff, "Sanitation and Security: The Imperial Powers and the Nineteenth Century Hajj," *The Rise and Fall of Modern Empires*, Volume I. Routledge, 2017, s. 373.

⁹¹ BOA, *HR.TO.*, 451 / 100, 18 Mayıs 1869.

⁹² TNA, *FO 1183/11*, no. 26-27, Rapport Sur Les Mesures À Prendre En Orient Pour Prévenir De Nouvelles Invasions Du Choléra En Europe..., Ağustos 1866.

⁹³ BOA, *A.MKT.MHM.*, 354 / 14, 25 Ekim 1868.

⁹⁴ Roff, "Sanitation and Security," s. 375.

⁹⁵ Özgür Yılmaz, "Kuraklık ve Kıtlıkla Gelen Felaket: Osmanlı Sıhhiye İdaresi Hekimlerine Göre 1858-1859 Bingazi Veba Salgını," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, no. 2 (2023): 321.

⁹⁶ Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 383-384.

İngiliz kontrolüne girmiştir.⁹⁷ Ancak değişmeyen uygulamalar ve hayvan artıklarının Nil nehrine atılması özellikle Dimyat ve çevresindeki kasabalar gibi aşağı Nil bölgesinde bulunan şehirlerde koleranın etkili olmasına neden olmuştur. Salgını önlemek için nehir bölgesinden elde edilen balık ve meyvelerin tüketimi yasaklanmıştır.⁹⁸ Dimyat ve çevresinde kordon oluşturulsa da etkili olmamış ve hastalık Kahire'ye ulaşmıştır. İskenderiye'de hastalığı önlemek için on gün süreli karantina uygulaması başlatılmıştır. Buradan ayrılan yolcular Osmanlı ülkesinde Beyrut ve İzmir'de Kurulu tahaffuzhanelerde karantinaya alınmıştır.⁹⁹ Beyrut'ta kurulu tahaffuzhanede 400 kişilik kapasitenin çok üstünde 1400 kişi karantinaya alınmıştır. Beyrut'ta başlatılan kordon uygulaması ve karantina tedbirleri etkili olmuştur. Ölüm vakaları dışardan gelen ya da karantinaya alınan kişiler arasında görülmüştür.¹⁰⁰

Salgının ülkeye girişini engellemek için yürütülen çabanın diğer boyutunu diplomatik yazışmalar oluşturmaktadır. Salgının ülkeye girişinin engellenmesi amacıyla yurtdışı temsilcilikler salgın ile ilgili gelişmeleri İstanbul'a aktarmıştır. Osmanlı diplomatları yabancı ülkelerin yetkilileri ile sürekli bir iletişim halinde olmuş ve salgının seyri ile ilgili gelişmeleri takip etmiştir. Bu bağlamda gelişmelere göre yeni önlemler alınmış ya da karantina tedbirleri azaltılmıştır.¹⁰¹ Bu süreçte insan etkileşiminin en fazla olduğu yerler limanlardır. Limanların karantina altında olup olmadığı ya da karantinanın kaldırıldığı diplomatik yazışmalar yoluyla aktarılmıştır. Salgının Avrupa'ya yayılmasında engelleyici tedbirler özellikle Yunanistan ve İtalya'da sıkı bir şekilde tatbik edilmiştir. Bunun yanı sıra hastalıktan arınan limanların hastalıktan arındığı bildirilmiş ve Yunanistan limanlarının kullanıma açık olduğunu ifade edilmiştir. Bu yolla aynı zamanda olası ticari kayıpların önüne geçilmesi hedeflenmiştir.¹⁰²

Salgının belirmesiyle beraber ülkeler kendi karantina önlemlerini ilan etmiştir. Mısır, Malta ve salgın olan ülkelere gelenler için İtalya yedi ve on bir gün arasında karantina önlemi almıştır.¹⁰³ Bu noktada önemli bir merkez olan Malta'da beş günlük karantina süresi belirlenmiştir. Bu durum İstanbul'a bildirilmiştir.¹⁰⁴ Malta, Akdeniz ulaşımında önemli bir liman olduğu için Mısır'dan çıkan yolcuların buna göre yolculuklarını belirlemesi sağlanmıştır. Yine önemli noktalardan biri İtalya'nın Akdeniz kıyısındaki Cenova limanıdır. Burada uygulanan karantina önlemleri de bildirilmiş ayrıca bu tarihlerde Venedik'teki karantina önlemleri hastalığın zayıflaması nedeniyle kaldırıldığı aktarılmıştır.¹⁰⁵ Önlemlerin etkili olabilmesi için karantinanın aynı anda ve salgının etkilediği bütün ülkelere uygulanması önemlidir. Zira Cenova'dan bildirilen karantina tedbirleri üzerine Yunanistan Cenova'dan gelen gemilere on bir günlük karantina uygulayacağını ilan etmiştir.¹⁰⁶ Yunanistan'ın bu durumu İstanbul'a bildirmesi Osmanlı Devleti'nde olası bir yeni dalganın önüne geçilmesini amaçlamıştır.

⁹⁷ Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 389.

⁹⁸ TNA, *FO*, no. 50, G. P. Pomeroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Temmuz 1883.

⁹⁹ Telegram from Our Correspondent, "The Cholera in Egypt," *Daily Telegraph*, 28 Temmuz, 1883, 5.

¹⁰⁰ TNA, *FO*, no. 46, Mr. Robeson'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 20 Eylül 1883.

¹⁰¹ BOA, *HR.İD.*, 1462 / 42, 31 Temmuz 1874.

¹⁰² BOA, *HR.İD.*, 1462 / 35, 31 Temmuz 1874; BOA, *HR.İD.*, 1462 / 24, 23 Aralık 1873.

¹⁰³ BOA, *HR.İD.*, 1458 / 22, 03 Ağustos 1865.

¹⁰⁴ BOA, *HR.İD.*, 1461 / 58, 02 Eylül 1873.

¹⁰⁵ BOA, *HR.İD.*, 1461 / 57, 01 Eylül 1873.

¹⁰⁶ BOA, *HR.İD.*, 1461 / 56, 27 Ağustos 1873.

4- Salgının Ülkede Yayılmasını Engellemek İçin Alınan Önlemler

Salgın Hicaz'a 1865 yılının şubat ve mart aylarında Singapur'dan gelen yolcuları Javalı hacılardan müteşekkil *Persia* ve *North-Wind* gemileriyle ulaşmıştır. Zira bu gemilerde yolcuların bir kısmı koleradan ölmüştür.¹⁰⁷ Gemilerde koleradan ölen yolcuların denize atılması nedeniyle salgının tespitinin zor olduğu görülmektedir.¹⁰⁸ Mekke'ye İranlı hacılar yoluyla ulaşan salgın daha sonra bölgedeki tüm seyahat güzergâhlarına yayılmıştır. Salgının iki rotası vardır. Birinci yol Basra, Maskat, Kızıl Deniz ile Fırat ve Dicle nehirleri güzergâhıdır. İkinci yol ise İskenderiye, Beyrut, Halep ve Diyarbakır rotasıdır.¹⁰⁹ Ege Adaları, Çanakkale Boğazı, Selanik, İstanbul ve İzmir'in yanı sıra Ankona, Marsilya gibi Avrupa limanlarına hastalık İskenderiye'den giden gemiler vasıtasıyla yayılmıştır.¹¹⁰ Salgının nedenlerini bularak yayılmasını engellemeye yönelik çalışmalar İngiltere'de politika belirleme noktasında belirleyici olmuştur. Snow'un yaptığı şekilde epidemiyolojik çalışmalar Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilmemiştir. II. Mahmud döneminde kurulan sağlık kurulu çeşitli çalışmalar yapmış ancak bunlar sistematik hale gelmemiştir. Daha sonra yabancı temsilcilerin katılımı ile son halini alan Meclis-i Umur-ı Sıhhiye salgın hastalıklar mücadelede organizasyonu sağlamakla görevlendirilmiştir.¹¹¹

1871 yılında Mekke'de görülen kolera hastalığının salgın haline gelmesinde hacıların geri dönüş süreci etkili olmuştur. Basra'ya ulaşan hacılar dönüşte Kербela'da ibadet etmekte ve buradan hastalığın kuzeye yayılmasına neden olmaktadır. Dicle kenarı ıssız olduğu için hastalık Kербela üzerinden Bağdat'a ulaşmıştır.¹¹² Hacılar deniz yolunun yanı sıra kadim kervan yollarını da kullanmıştır. Halep'e salgın bu ikinci yolla ulaşmıştır. Salgının önce Suriye daha sonra Irak ve Anadolu'ya sirayet etmesi bu şekilde gerçekleşmiş, Halep'ten Diyarbakır, Urfa ve Musul'a yayılmıştır.¹¹³

Osmanlı Devleti'nin en önemli ticaret merkezlerinden olan Halep salgınlardan fazlasıyla etkilenmiştir. Bu nedenle hacıların geri dönüşü kentte endişeye neden olmuştur. Salgının etkilerinin devam ettiği 1871 yılında hastalığın yayılmasını engellemeye yönelik önlemler alınmış ve hacıların hastalığı bulaştırmadan kentten çıkması temin edilmiştir. Konsolosluk raporlarında bu durum halk sağlığının stabil olduğu şeklinde dile getirilmiştir. Bu önlemlere rağmen hastalığın asimetric olarak farklı bölgelerde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Salgından etkilenen Mardin'de salgın bitme noktasına gelmiş ve Akra'da da vakalar sıcaklıkların düşmesiyle bitmiştir. Ancak İstanbul'da ciddi oranda azalan salgın hala etkisini göstermektedir. Salgının aralıklı yapısını hatırlatan doktorlar ilkbaharla birlikte salgının yeniden ortaya çıkacağını dile getirmiştir.¹¹⁴

Salgının yayılmasının nedenlerinden biri de hayat tarzıdır. İnsanlar suyu hiçbir arıtmaya tabi olmadan nehirden içmektedir. Bunun yanı sıra salgından etkilenenler doğrudan ve hiçbir önlem almadan gömülmektedir. Halep'te meydana gelen salgın sırasında bölgede olan bir Fransız doktor tedavi ve salgının önlenmesi noktasında çaba göstermiştir. Doktorun tespit ettiği yanlış

¹⁰⁷ Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 255.

¹⁰⁸ Pironi ve Simon, *Étude sommaire sur l'importation*, 26-27.

¹⁰⁹ Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 275.

¹¹⁰ Pironi ve Simon, *Étude sommaire sur l'importation*, s. 26; Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 261-269.

¹¹¹ Yıldırım ve Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında," 86.

¹¹² Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 275-276.

¹¹³ Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 276.

¹¹⁴ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 86, 22 Aralık 1871.

uygulamalardan biri toprak seviyesinde gömülen cenazelerin hava ile temas ederek enfeksiyona neden olmasıdır. Halkın aynı zamanda kanalizasyon işlevi gören Asi nehrinin suyunu kullanması salgının etkisini artırmıştır.¹¹⁵ Bu durumun önüne geçmek için kanalizasyon yapımı gibi kalıcı çalışmalar mevcuttur değildir ve tedrici önlemler ile yürütülen bir süreç yaşanmıştır. Kalıcılık sağlanamamıştır.

Hastalığın ülke içinde yayılmasına neden olan etkenlerden biri insan etkileşimidir. Osmanlı Devleti bunun önüne geçmek için bu etkileşimi sınırlamaya çalışmıştır. Bu amaçla Hicaz'a gönderilmek üzere yola çıkan askerler Mısır'da bekletilmiştir. Salgının bitişinden sonra askerlerin Hicaz'a sevk edilmesine karar verilmiştir.¹¹⁶ Salgına yönelik karantina önlemleri alınarak ülke içinde yayılmasının önüne geçilmiştir. Bu bağlamda diplomatlar hem hastalığın ülkeye girişinin hem de yayılmasının engellenmesinde önemli rol oynamıştır. Salgının görüldüğü yerde seyahat etmeyi planlayan yolcular önlem olarak karantinada tutulmuştur. Akka'da kolera çıktığı için buradan Yunanistan'a gidecekler on bir gün karantinada tutulmuştur.¹¹⁷

Salgın farklı yerlerde farklı zamanlarda ortaya çıkabildiği için önlemler bir anda değil zamanla azaltılmıştır. Bağdat'ta karantina kaldırılmıştır ancak vilayete dışardan gelenler için karantina ve kordonlar devam etmektedir. Karantina burada görev alan kişilerin gelir kapısına dönüşmüştür. Diyarbakır'da ise zaptiyeler serbestçe gezenleri darp ettikten sonra tahaffuzhaneye nakletmiştir. Bu kişilerden zaptiyeler daha sonra para talep ettiği için bu durum suiistimal edilmiştir.¹¹⁸ Sahadaki bu tür önlemlerle beraber sınırlı da olsa hastalığın bilimsel olarak ortaya konulmasına yönelik çabalar da vardı. Musurus Paşa, hastalığın nedenlerine ilişkin olarak bu konuda uzman olan Dr. Chapman'dan bilgi almış ve bunu İstanbul'a iletmiştir. Chapman koleranın nedenleri ve önleme ile ilgili kitapçığının bir örneğini göndermiş, tedavi önerilerinin uygulanmasını talep etmiştir.¹¹⁹

İstanbul konferansından sonra Osmanlı Devleti salgınlara yönelik yapısal değişiklikler gerçekleştirmiştir. 1868 konferansında karma bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun belirlediği en önemli hususlardan biri karantina harcamaları için gümrüklerde alınacak harç tayini belirlenmesi olmuştur. Bu komisyonun çalışmaları 1870 yılında bitmiş ve harç toplama ve karantina uygulamada Osmanlı Devleti'nin yetkili olduğu bir yapıya geçilmiştir. Komisyonun sekiz Osmanlı on üç yabancı üyesi vardır. Osmanlı delegeleri ile aynı yetkiye sahip komisyonun yabancı üyeleri altı büyük gücün yanı sıra Yunanistan, İspanya, Hollanda, Belçika, İsveç, Norveç, Amerika ve İran'dan gelmektedir.¹²⁰

Sağlık Kurulu karantina sürelerine bağımsız olarak karar vermiştir. Bu durum Osmanlı Devleti ile kurul arasında çatışmaya neden oluyordu. Örneğin 1884 yılında komisyonun on günlük karantina önerisinin tersine Osmanlı Devleti on iki güne çıkarmıştır. Osmanlı Devleti komisyonun çalışmalarını yeterli görmemiştir. Proust, bu durumu bir darbe olarak değerlendirmektedir.¹²¹ Yine

---

¹¹⁵ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 191-194, 19 Temmuz 1875.

¹¹⁶ BOA, A.MKT.MHM., 335 / 74, 22 Haziran 1865.

¹¹⁷ BOA, HR.TO., 6 / 19, 6 Aralık 1871.

¹¹⁸ BOA, A.MKT.MHM., 424 / 77, 18 Nisan 1866.

¹¹⁹ BOA, HR.TO., 56 / 33, 24 Ağustos 1865.

¹²⁰ Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 350-351.

¹²¹ Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 356.

salgınlar konusunda uzman olan Proust'a göre Suriye kıyısında Beyrut'ta kurulan karantina merkezi yetersizdir. Kamaran adasındaki merkez ahşap, Cidde adacıklarındakiler ise küçüktür.¹²²

Irak, salgın hastalıkların Osmanlı Devleti'ne yayılmasında kritik bir bölgedir. İlk kolera salgını Bağdat'a ulaştığında Vali Davut Paşa hastalığın su ve hava ile bulaşıp sıcak hava ile ilişkili olduğunu belirtmiştir.¹²³ Bu yönde önlemler alınmış ve ticaret yollarına sınırlamalar getirilmiştir. Ancak salgının neden olduğu ticari kayıplar devletlerarasında bir anlaşmazlık noktası olagelmıştır. Osmanlı Devleti'ni karantina uygulamasına politik olarak ilk kez Rusya zorlamıştır. Rusya, Osmanlı Devleti'ne ait gemilere el koyarak, karantinanın zorunlu tutulmasını talep etmiştir. Diğer yandan 1867 yılına gelindiğinde aynı endişeyi taşıyan Osmanlı Devleti, Rus gemilerine karantina uygulamıştır.¹²⁴ Salgının engellemesi ve durdurulması için alınan önlemler sürekli değildir ve tek boyutludur. Sadece resmi yetkililer tedbir almıştır. Halk salgınlara yönelik geleneksel davranışlarını devam ettirmiştir. Toplum salgın karşısında bilinçli değildir ve her yıl tekrar eden salgınlara karşı bilimsel yaklaşım sınırlı kalmıştır. Karantina ve kordon uygulamalarının tepki çektiği bir dönemde, halk arasında tılsım büyü gibi doğaüstü inanışlar benimsenmiştir.¹²⁵

Salgınların yayılmasını önlemek için bu amaçla çalışan görevlilerin motivasyonuna önem verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1865 yılı kolera salgınında mücadelesine destek verenler Fransa tarafından *chevalier de la Legion d'honneur* nişanıyla taltif edilmiştir. Katolik doktorlarından Dr. Michel Cozzonis bunlardan biridir. Alman doktor Dr. Lorenz ve Fransız doktor Dr. Franchi son salgında oldukça faydalı hizmetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca Frasiskenler, Cizvitler, Lazaristler ve Soeurs de St. Joseph 1865 salgınında etkili bir mücadele vermiştir.¹²⁶ Fransa, daha sonra Halep doktoru Dr. Lorenz ve Antakya doktoru Dr. Franchi'yi tıbbi cihazlar ve onurlar ile taltif etmiş, Cizvitler, Lazaristler ve Frasiskenlere altın madalya verilmiştir.¹²⁷ Salgın boyunca hijyenin sağlanması ve salgınla mücadelede oldukça faydalı çalışmalar yapan Dr. Franchi'nin taltif edilmesi konsolosluk tarafından önerilmiştir.¹²⁸ Benzer bir uygulama Osmanlı Devleti'nde mevcuttur. Kolera ile mücadelede yararlılığı görülenler beşinci, dördüncü ve üçüncü dereceden mecidiye nişanı ile ödüllendirilmiştir.¹²⁹

Salgınların önüne geçilebilmesi için alınan önleyici tedbirler çoğu zaman yetersiz kalmıştır. Zira karantina sadece insanları belirli bir bölgede tutarken su yoluyla hastalık yayılmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1865 salgını sırasında aldığı bütün önlemler ve oluşturan sisteme rağmen insan etkileşimini sınırlamak mümkün olmamıştır. Nitekim ticari hayat ve sosyal hayat birbirini tamamlamak üzere devam etmiştir. Hastalıkla sadece salgın sırasında değil salgından önce de mücadele edilmesi gerektiği anlaşılmıştır. İstanbul başta olmak üzere belediye kurumunun ortaya çıkışı salgınlara mücadele etkili olmuştur. Belediyelerin görevleri arasında yer alan altyapı hizmetlerinin sağlanması ve bunun kurumsal hale getirilmesi salgınların kendiliğinden

¹²² Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 376.

¹²³ Isacar A. Bolaños, "The Ottomans during the Global Crises of Cholera and Plague: The View from Iraq and the Gulf," *International Journal of Middle East Studies* 51, no. 4 (2019): 606.

¹²⁴ Abdulvahap Alıcı, "On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Karantina Uygulamasına Geçişinin Ekonomik Temelleri ve Halkın Karantinaya Tepkisi," içinde *Sosyal Bilimler Perspektifinden Pandemi*, ed. Y. Kaya, M. E. Satır (Konya: NEÜ Yayınları, 2022), 149-150.

¹²⁵ Alıcı, "On Dokuzuncu Yüzyılda," 154.

¹²⁶ AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 209-212, 18 Kasım 1875.

¹²⁷ AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, M. Bertrand, no. 225, 7 Eylül 1876.

¹²⁸ AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 204-208, 18 Kasım 1875.

¹²⁹ BOA, *A.MKT.MHM.*, 468 / 57, 17 Kasım 1873; BOA, *A.MKT.MHM.*, 448-5.

kaybolmasına giden yolu açmıştır. Belediyenin temizlik hizmetleri ile yetkilendirilmesi süreklilik oluşturan bir mücadele yöntemi olmuştur.¹³⁰ Daha sonra gelişen su filtreme yöntemleri, klorlama ve hijyen imkanları ile kolera pandemi olmaktan çıkmış tekrar endemik bir hastalığa dönüşmüştür.¹³¹

Sonuç

Kolera on dokuzuncu yüzyılın başında endemik bir salgın olmaktan çıkarak epidemiye dönüşmüştür. Buna ulaşım imkânlarının artması ve etkileşimin hızlanması neden olmuştur. Koleranın epidemiye dönüşmesi, hac vazifesi ve ticaret gibi etkileşimin yoğun olduğu faaliyetler neticesinde gerçekleşmiştir. 1850’li yıllar öncesinde kolera Osmanlı ülkesinde İran ya da Rusya üzerinden ulaşırken, İngiliz gemilerinin hacı taşımacılığı yapması bu durumu değiştirmiştir. Salgın ilk çıktığında Rusya Hindistan üzerinden İran ve Rusya vasıtasıyla Osmanlı toprakları ve Avrupa’ya ulaşmıştır. Bu nedenle sınır bölgelerinde önlemler alınmış ve karantina uygulamasının ilk adımları Karantina Meclisi’nin kurulması ile başlamıştır. Kolera salgını yüzyılın ortasından itibaren Güney Asya ve Hindistan’dan gelen hacıların sayısının artmasıyla beraber etkisini artırmıştır. Bu salgınların öncekilerden en büyük farkı İran ve Rusya üzerinden değil Osmanlı Devleti egemenliğinden bulunan Mısır’dan Batı’ya ilerlemesidir. Salgın artık doğa-batı yönlü değil güney-kuzey yönlü olarak ilerlemektedir. Bu durumu politik bir araç olarak kullanan Batılı devletler kendi aralarında çatışmış ve Osmanlı Devleti’nin aldığı karantina önlemleri siyasi olarak engellenmiştir.

Büyük Salgın olarak nitelendirilen 1865 salgını Osmanlı Devleti’ne İngiliz gemileri tarafından taşınan hacıların vasıtasıyla ulaşmıştır. Deniz yoluyla hacı taşımacılığının ulaşımı ucuzlaştırması yoksul birçok Müslümanın hac vazifesi için Mekke’ye ulaşmasını temin etmiştir. Bu hacıların hastalığın yanı sıra zor şartlarda Mekke ve Medine’de yaşamak durumunda kalmıştır. Salgının başlamasından bir yıl sonra 1866 yılında Sağlık Konferansı toplanmıştır. Ancak alınan bütün önlemlerine rağmen salgın oldukça etkili olmuş ve ölüm oranları yüksek seyretmiştir. Hastalığın Osmanlı ülkesine ulaşmasını ve ulaştıktan sonra yayılmasını engellemek için alınan önlemler yeterli olmamıştır. Hastalık Mısır üzerinden deniz yoluyla Osmanlı Devleti’nin liman kentlerine ve Avrupa’ya yayılmış, Suriye üzerinden ise kara yoluyla Irak ve Anadolu’nun içlerine ulaşmıştır. Salgının etkilerini azaltmak için alınan önlemler ne kadar etkili olsa da altyapı ve hijyen şartlarının istenilen seviyede olmaması nedeniyle kesin sonuçlar alınamamıştır.

Salgın özellikle nehir boylarında kurulu şehirlerde etkili olmuş ve aralıklara tekrar etmiştir. Büyük salgından sonra hastalık sınırlı olarak belirli bölgelerde etkili olmaya devam etmiştir. Ancak 1875 yılında tekrar büyük bir salgın olarak ortaya çıkmış ve Halep ve Bağdat gibi büyük şehirleri etkilemiştir. Salgın süresince şehirler boşalmış sosyal hayat bitme noktasına gelmiş ve idareciler şehri terk etmiştir. Kolera etkeni olan bakterinin 1883 yılında keşfedilmesiyle daha etkili ve sonuç veren politikalar geliştirilmiştir. Bununla beraber artan sosyal hizmetler, hijyen ve belediye hizmetlerinin sürekli hale gelip denetimlerin artması salgını sürekli olmaktan çıkarmış ve tekrar endemik hale getirmiştir.

¹³⁰ B. Coşkun, Ç. P. Yıldırım, E. Şen, “Osmanlı Belediyeciliğinin Dönüm Noktası: 1877 Tarihli Vilâyet Belediye Kanunu,” *Çağdaş Yerel Yönetimler* 30, no. 2, (Nisan-2021): 8-9.

¹³¹ Dawn L. Taylor, Tanya M. Kahawita, Sandy Cairncross, Jeroen H. J. Ensink, “The Impact of Water, Sanitation and Hygiene Interventions to Control Cholera: A Systematic Review,” *PLoS ONE* 10, no. 8 (2015): 1-19.

Kaynakça

1- Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.) 1462/42, 1458/1, 1462/24, 1462/35, 1458/22, 1461/57, 1461/58, 1526/13.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Odası Belgeleri (A.MKT.MHM.) 468/57, 448/5, 424/77, 335/74, 354/14.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT.) 672 – 76.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.) 56/33, 451/100, 508/36, 6/19.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL.) 712/105.

The National Archives (TNA)

TNA, *FO* 1183/11, no. 26-27, Rapport Sur Les Mesures À Prendre En Orient Pour Prévenir De Nouvelles Invasions Du Choléra En Europe..., Ağustos 1866.

TNA, *FO*, no. 50, G. P. Pomeroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Temmuz 1883.

TNA, *FO*, no. 46, Mr. Robeson'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 20 Eylül 1883.

TNA, *FO*, 881/6443, no.1, Sir Clare Ford'dan Earl of Rosebery'e, Mart 1894.

Fransa Diplomatik Arşivleri (Archives Diplomatiques (AD)-Ministère des Affaires Étrangères. Archives diplomatiques/Paris- MAEAD)

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 56-58, 28 Eylül 1871.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 86, 22 Aralık 1871.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 101-102, 11 Nisan 1872.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 103-104, 9 Mayıs 1872.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 164, 18 Aralık 1873.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 187, 6 Mayıs 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 190, 19 Temmuz 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 200-201, 30 Ağustos 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 191-194, 19 Temmuz 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 202, 2 Ekim 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 204-208, 18 Kasım 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 209-212, 18 Kasım 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, M. Bertrand, no. 225, 7 Eylül 1876.

2- Süreli Yayınlar

Journal de Constantinople, 6 Kasım 1846.

Journal de Constantinople, 11 Kasım 1847.

Journal de Constantinople, 16 Şubat 1848.

Journal de Constantinople, 8 Eylül 1848.

Le Mouvement Médical, 20 Eylül 1865.

Niederrheinischer Kurier, 27 Eylül 1865.

Southern Reporter, 5 Ekim 1865.

Daily Telegraph, 18 Temmuz 1865.

Daily Telegraph, 3 Ağustos 1866.

Daily Telegraph, 9 Ağustos 1866.

Daily Telegraph, 18 Temmuz 1874.

La Presse Illustrée, 28 Ağustos 1875.

Daily Telegraph, 28 Temmuz 1883.

3- Kitap ve Makaleler

Alıcı, Abdulvahap. “On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Karantina Uygulamasına Geçişinin Ekonomik Temelleri ve Halkın Karantinaya Tepkisi,” *Sosyal Bilimler Perspektifinden Pandemi*, içinde ed. Y. Kaya, M. E. Satır, 143-161. Konya: NEÜ Yayınları, 2022.

Asan, Hakan. “Diyarbakır Vilayeti’nde Meydana Gelen Çekirge Afetleri (1886-1919),” *History Studies* 9, no. 4 (Kasım 2017): 1-18.

Ateş, Sabri. “Bones of Contention: Corpse Traffic and Ottoman-Iranian Rivalry in Nineteenth-Century Iraq,” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 30, no. 3 (2010): 524-525.

Boureau Felix. *Choléra, Mode de Propagation Moyens Preservatif*, Hachette Libre Bnf, Paris, 2018.

Bozan, Oktay. “Diyarbakır Vilayeti’nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri,” *Türk Dünyası Araştırmaları* 111, no. 218 (2015): 219-240.

Briggs, Asa. “Cholera and Society in the Nineteenth Century,” *Past & Present* 19, (April-1961): 76-96.

Brody, Howard. Michael R. Rip, Peter Vinten-Johansen, Nigel Paneth, Stephen Rachman. “Map-making and Myth-making in Broad Street: the London Cholera Epidemic, 1854,” *The Lancet* 356, no. 9223 (July 2000): 64-68.

Burrell Sean ve Geoffrey Gill, “The Liverpool Cholera Epidemic of 1832 and Anatomical Dissection-Medical Mistrust and Civil Unrest,” *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 60, no. 4, (October 2005): 478-498.

- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Sürecinde Anadolu Kentleri*. Ankara: İmge Yayınları, 2011.
- Chantemesse, André Frédéric Borel. *Mouches et Choléra*. Paris: Librairie J.-B. Baillière et fils, 1906.
- Colwell, Rita R. "Global Climate and Infectious Disease: the Cholera Paradigm," *Science* 274, no. 295 (1996): 2025-2031.
- Coşkun, Bayram ve Çiğdem. P. Yildirim, Eyüp. Şen. "Osmanlı Belediyeciliğinin Dönüm Noktası: 1877 Tarihli Vilâyat Belediye Kanunu," *Çağdaş Yerel Yönetimler* 30, no. 2, (Nisan-2021): 1 - 20.
- D'Avril, Adolphe. *L'Arabie Contemporaine avec la Description du Pelerinege de la Mecque*, Hachette Libre Bnf, Paris, 2012.
- Dawn L, Taylor, Tanya M. Kahawita, Sandy Cairncross, Jeroen H. J. Ensink. "The Impact of Water, Sanitation and Hygiene Interventions to Control Cholera: A Systematic Review," *PLoS ONE* 10, no. 8 (20155): 1-19.
- Dickson, E. D. "On Cholera in Persia, 1866-68," *Transactions. Epidemiological Society of London* 3, Pt 2 (1874): 257-264.
- Echenberg, Myron. *Africa in the Time of Cholera: A History of Pandemics from 1817 to the Present. Vol. 114*, New York: Cambridge University Press, 2011.
- Fabre, Augustin ve Fortuné Chailan, *Histoire du choléra-morbus asiatique depuis son départ des bords du Gange en 1817 jusques à l'invasion du midi de la France*, Marsilya, 1835.
- Foëx, B. A. "How the Cholera Epidemic of 1831 resulted in a New Technique for Fluid Resuscitation," *Emergency Medicine Journal* 20, no. 4 (2003): 316-318.
- Frieden, Nancy M. "The Russian Cholera Epidemic, 1892-93, and Medical Professionalization," *Journal of Social History* 10, no. 4 (1977): 543.
- Harrison, Mark. "Quarantine, Pilgrimage, and Colonial Trade: India 1866-1900," *The Indian Economic & Social History Review* 29, no. 2 (1992): 117-144.
- Huber, Valeska. "The Unification of the Globe by Disease? The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851–1894," *The Historical Journal* 49, no. 2 (June-2006), 453-476.
- Isacar, A. Bolaño. "The Ottomans during the Global Crises of Cholera and Plague: The View from Iraq and the Gulf," *International Journal of Middle East Studies* 51, no. 4 (2019): 603–620.
- Antarpreet, Jutla, Elizabeth Whitcombe, Nur Hasan, Bradd Haley, Ali Akanda , Anwar Huq, Munir Alam, R. Bradley Sack, Rita Colwell. "Environmental Factors Influencing Epidemic Cholera," *Am J Trop Med Hyg.* 89, no. 3 (2013 Sep): 597-607.
- Koloğlu, Orhan. "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6, no. 2 (2005): 139-150.
- Kumaş, Nursal. "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, no. 21 (2011): 213-241.

- Kuneralp, Sinan. "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911)Hicaz'da Hac ve Kolera," Çev. Münir Atalar, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 7, no. 7 (1996): 497-511.
- Low, Christopher M. "Empire and the Hajj: Pilgrims, Plagues, and Pan-Islam under British Surveillance, 1865–1908," *International Journal of Middle East Studies* 40, no. 2 (2008): 269-290.
- Mackie, J. "Cholera at Mecca and Quarantine in Egypt," *The British Medical Journal* 2, no. 1700 (1893): 222-223.
- Mari L., E. Bertuzzo, L. Righetto, R. Casagrandi, M. Gatto, I. Rodriguez-Iturbe, A. Rinaldo. "Modelling Cholera Epidemics: The Role of Waterways, Human Mobility and Sanitation," *J. R. Soc. Interface* 9, no. 67 (2012): 376-388.
- McGrew, Roderick E. "The First Cholera Epidemic and Social History," *Bulletin of the History of Medicine* 34, no. 1 (January-February, 1960): 61-73.
- Menekşe, Metin. "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39, no. 67 (2020): 385-433.
- Miller, Michael B. "Pilgrims' Progress: The Business of the Hajj," *Past & Present* 19, no. 1 (2006): 189-228.
- Paneth N., P. Vinten-Johansen, H. Brody, M. Rip. "A Rivalry of Foulness: Official and unofficial Investigations of the London Cholera Epidemic of 1854," *American Journal of Public Health* 88, no. 10 (1998): 1545-1553.
- Phelps, Matthew., Mads, L. Perner, Virginia E. Pitzer, Viggo Andreasen, Peter KM. Jensen, Lone Simonsen. "Cholera Epidemics of the Past Offer New Insights Into an Old Enemy," *The Journal of Infectious Diseases* 217, no. 4 (15 February 2018): 641–649
- Radcliffe, J. Netten. "Report on the Recent Epidemic of Cholera (1865-1866)," *Trans Epidemiol Soc Lond.* 3, no. 1 (1869):232-245.
- Roff, William R. "Sanitation and Security: The imperial Powers and the Nineteenth Century Hajj," *The Rise and Fall of Modern Empires*, Volume I. Routledge, 2017. 365-382.
- Sarıyıldız, Gülден. "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Belleten* 58, no. 222 (1994): 329-376.
- Sanches, Rosângale, P, Claudia P. Ferreira, Roberto A. Kraenkel. "The Role of Immunity and Seasonality in Cholera Epidemics," *Bulletin of Mathematical Biology* 73, (2011): 2916-2931.
- Sirus-Pirondi, François-Simon, *Étude sommaire sur l'importation du choléra et les moyens de la prévenir*, Paris: J.-B. Baillièere et fils, 1865.
- Subaşı, Turgut. "Urfa Sancağı'nda 1890 Kolera Salgını," *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 6, Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı (Aralık 2021): 246-269.
- Trăuşan-Matu, Lidia ve Octavian Buda. "Cholera, Quarantines and Social Modernisation at the Danube Border of the Ottoman Empire: The Romanian Experience between 1830 and 1859," *Social History of Medicine* 36, no. 1 (February 2023): 24-41.
-

- Verrolot, M.P. *Du choléra-morbus en 1845-1847 Avec Une Carte Indiquant sa Marche Pendant ces Trois Annes*, Paris: Hachette Livre Bnf, 2018.
- Yıldırım, Nuran ve Hakan Ertin. “1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti’nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları,” *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25, no. 1 (2020): 85-101.
- Yıldırım, Nuran. “Kolera Salgınlarında Şehir Hijyeni: İstanbul’da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhirhaneler,” *Arredamento Mimarlık* 342, (Eylül- Ekim 2020): 87-95.
- Yılmaz, Özgür. “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri,” *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6, no. 1 (2017): 23-55.
- Yılmaz, Özgür. “Kuraklık ve Kıtlıkla Gelen Felaket: Osmanlı Sıhhiye İdaresi Hekimlerine Göre 1858-1859 Bingazi Veba Salgını,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, no. 2 (2023): 311-349.
- Yılmaz, Özgür. “İzmir’in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını”, *Tarih ve Günce*, no. 8 (January 2021): 85-128.

Ortaçağ Anadolu Türk Uygarlığında At Kökenli Ürünlerin Terapötik Kullanımı

The Use of Equine-Origin Pharmaceuticals in The Turkish Civilization of Medieval Anatolia

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

[Hüseyin Doğan](#)

Kocaeli Üniversitesi
huseyincahiddogan@gmail.com

Başvuru / Submitted:
13 Ocak 2024

Kabul / Accepted:
18 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1416974](https://doi.org/10.21021/osmed.1416974)

Atıf / Citation:

Doğan, H. "Ortaçağ Anadolu Türk Uygarlığında At Kökenli Ürünlerin Terapötik Kullanımı", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 162-177.

Benzerlik / Similarity: 22

Abstract

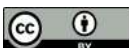
Bu çalışmada, Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında atın çeşitli uzuvlarının yanı sıra atlardan elde edilen et, süt, mâye gibi gıdaların sağlık alanında kullanılması, ayrıca döneme özgü hipoterapi uygulamaları araştırılmıştır. Çalışmamızda on üçüncü ve on beşinci yüzyıllar arasında Anadolu'da Türkçe kullanılarak yazılan, derlenen ve tercüme edilen eserler kullanılmıştır. Bulgularımıza göre, binicilik bir tedavi yöntemi olarak tavsiye edilmiş, ayrıca atın kılı, toynağı, derisi, gübresi, kemiği, dişi, kılı, kanı, iliği, içyağı, eti ve sütü sağlık alanında kullanılmıştır. İslâm dinine göre dâhili kullanımları yasak ya da şüpheli olan şarap ile at kanı ve at eti gibi maddelerin, insan sağlığı öncelenecek önerildiği görülmüştür. Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığı kaynaklarında at kökenli ürünlerin tedavi amaçlı kullanımının Antik Yunan ve Ortaçağ İslâm eserlerindeki kullanımları ile uyumlu olduğu, öte yandan özgün kullanım sahaları da geliştirdiği tespit edilmiştir. Kaynaklarda, Plinius'un kaydettiği at kökenli ürünlerin kullanım örneklerinin bir bölümünün yer almadığı da saptanmıştır. Bu, Ortaçağ'da Klasik Antikite uygarlığı eserlerinin Arapçaya tercüme edilirken Yunanca eserlere ağırlık verilmiş olmasının sonucudur. Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığı yazınında gelişmiş bir at kültürünün bulunduğu, atın morfolojisi ile semboljisine dair zengin bir tanım çeşitliliğinin yanı sıra, at besleyiciliği, yetiştiriciliği ve biniciliğinin övüldüğü, ayrıca at kökenli ürünlerin sağlık alanında kullanıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: At, Tıbbi maddeler, Geleneksel tıp.

Öz

This study investigates how foods such as the meat, milk, and rennet obtained from horses, as well as various other parts of the horse, were used in the medieval Anatolian Turkish civilization in the field of health, as well as in the hippotherapy practices of the period. In our study, works written, compiled and translated using Turkish in Anatolia between the thirteenth and fifteenth centuries were used. According to our findings, equestrianism was recommended as a treatment method, with horse hair, hooves, skin, dung, bone, teeth, hair, blood, marrow, adeps, meat, and milk being used in the field of health. According to the Islam, the internal use of substances such as wine, horse blood, and horse meat is prohibited or considered doubtful. However, these substances have been recommended, giving precedence to human health. It has been observed that the therapeutic use of horse-origin pharmaceuticals in the sources of medieval Anatolian Turkish civilization is consistent with their uses in Ancient Greek and Medieval Islamic works. On the other hand, it has been observed that it has developed unique remedy areas. In our sources, it has been determined that some examples of the use of horse-origin pharmaceuticals recorded by Pliny are not included. This situation is the result of the fact that, while the works of Classical Antiquity civilization were translated into Arabic in the Middle Ages, emphasis was placed on Greek works. In the literature of medieval Anatolian Turkish civilization, there is a developed horse culture. Alongside a rich diversity of definitions regarding the morphology and symbolism of the horse, horse breeding, husbandry, and riding have been praised. Furthermore, horse-origin pharmaceuticals have been used in the field of health.

Keywords: Horses, Materia Medica, Traditional medicine.

Giriş

İnsanla doğa arasındaki ilişki başlangıçta simbiyotik iken, zamanla insan faydasına olan çeşitli hayvan ve bitkileri evcilleştirmiş,¹ hayvanlar ile bitkilerin insanoğlunun yaşamını geliştirmek ve zenginleştirmek amacıyla kullanımı insan uygarlığının bir parçası haline gelmiş,² hayvanlar ve bitkilere tedavi amacıyla da başvurulmuştur. Zooterapi, hayvanlardan elde edilen ürünlerin doğrudan ya da bu ürünlerden çeşitli işlemlerden sonra üretilen terapötik maddelerin insan hastalıklarının tedavisinde kullanılması olup, tıbbi sistemini sistematikleştirilmiş her insan kültürü hayvansal ürünleri tedavi amaçlı kullanmıştır.³ İnsanlar ve hayvanlar arasındaki tıbbi etkileşim ampirik ve gözleme dayalı üretilerek kayıt altına alınmış, hem modern toplumlarda hem de kabile topluluklarında uygulanmış ve zooterapi olgusu bu nedenle geniş bir coğrafi dağılım ile derin tarihsel kökenlere sahip olmuştur.⁴

Hayvanlar ve vücutlarının farklı organlarından elde edilen ürünler, eski çağlardan beri çeşitli kültürlerde kullanılan tıbbi maddeler envanterinin bir kısmını oluşturmakla birlikte bu türden kullanımlar geleneksel tıpta hâlâ mevcuttur ve zooterapi dünya çapında uygulandığı bilinen birçok tedavi arasında önemli bir alternatif oluşturmaktadır.⁵ Bu ürünler zooterapötik ilaçlar olarak kabul edilmiş ve modern farmasötiklere entegre edilmiştir.⁶

Zooterapiye dair ilk kayıtlar antik çağlara kadar uzanmaktadır. MÖ on altıncı yüzyıla tarihlenen Ebers Tıp Papirüsü kendinden önceki döneme ait bilgileri de kapsamakta, aynı şekilde Dioscorides söz konusu *materia medica* birikiminin Antik Yunan'da, Plinius ise Antik Roma'daki derleyicisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Plinius'un *Naturalis Historia* adlı eseri neredeyse bilinen tüm basit ilaçları derlemiş ve bu eserde yer alan basit ilaç önerileri Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar dikkate alınmıştır.⁷

Lev, yirmi birinci yüzyılda dünya çapında tıbbi bitkilerin araştırılması için kaynak ayrılıp çalışmalar yürütüldüğünü, araştırmaların da esas olarak tarihi, etnik ve geleneksel bilgi kaynaklarına dayandığını ifade ettikten sonra, hayvanların tıbbi kullanımlarına ilişkin araştırmaların ihmal edilmemesi ve bilgi bütünüünün tamamlayıcı bir parçası olarak görülmesi gerektiğinin altını çizmektedir.⁸

¹ Marta Luciane Fischer, Maria Fernanda Turbay Palodeto ve Erica Costa dos Santos, "Uso de animais como zoterápicas: uma questão bioética", *História, Ciências, Saúde-Manguinhos* 25(1) (2018): 217–243.

² Eraldo M. Costa-Neto, "Animal-based medicines: biological prospection and the sustainable use of zooterapeutic resources", *Anais da Academia Brasileira de Ciências* 77 (2005): 33–43.

³ Eraldo M. Costa-Neto, "Healing with animals in Feira de Santana City, Bahia, Brazil", *Journal of Ethnopharmacology* 65 (1999): 225–230.

⁴ Flávia de Barros Prado Moura ve José Geraldo Wanderley Marques, "Zooterapia popular na Chapada Diamantina: uma medicina incidental?", *Ciência & Saúde Coletiva* 13 (2008): 2179–2188.

⁵ Rômulo Alves ve Irecê L Rosa, "Why study the use of animal products in traditional medicines?", *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 1 (2005): 5.

⁶ Cassandra L. Quave ve Andrea Pieroni, "Mediterranean Zooterapia: A Historical to Modern Perspective", ed. Rômulo Romeu Nóbrega Alves ve Irecê Lucena Rosa, *Animals in Traditional Folk Medicine*. (Berlin: Springer, 2013), 303–316.

⁷ Harry B. Weiss, "Entomological medicaments of the past", *Journal of the New York Entomological Society* 55 (1947): 155–168; James A. Serpell, "Animal-Assisted Interventions in Historical Perspective", Ed: Aubrey H. Fine, *Handbook on Animal-Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice*. (San Diego CA: Academic Press, 2010), 11–19.

⁸ Efraim Lev, "Traditional healing with animals (zooterapia): medieval to present-day Levantine practice", *Journal of Ethnopharmacology* 85(1) (2003): 107–118.

Zooterapiye dair uygulamalar Türk uygarlığının yazılı kaynaklarında da görölmektedir. Bu çalışmada, Türk uygarlığında önemli bir yere sahip olması nedeniyle at tercih edilmiş olup, on üçüncü ilâ on beşinci yüzyıllar arasında Anadolu'da Türkçe kullanılarak yazılan eserlerde at kökenli ürünlerin tedavi amaçlı kullanımının araştırılması amaçlanmıştır.

Gereç ve Yöntem

Çalışmamızda, Ortaçağ Anadolu Uygarlığında atın tanımı ve at kökenli ürünlerin kullanımının tespiti için on üçüncü ve on beşinci yüzyıllar arasında Anadolu'da Türkçe kullanılarak derlenen, tercüme edilen, kısmen ya da tamamen müellifin görüşleri ile oluşturulan eserler kullanılmıştır. Arap ve Fars alfabeleri kullanılarak yazılan bu eserler muhtelif kitap ve lisansüstü teze konu edilmiştir. Bu çalışmalarda, eserler günümüz Türkçesine aktarılmadan, transkripsiyon alfabesi kullanılarak Latin alfabesine çevrildikten sonra neşredilmiştir. Çalışmamızda, adı geçen eserlerden atın tanımı için baytârname, kabusname ve tâbirname, at kökenli ürünlerin kullanım alanları için de tıp ve eczacılık sahalarında yazılmış eserlere müracaat edilmiştir.

Ayrıca Ortaçağ'da Anadolu'daki hâkim tıp anlayışının, bir dereceye kadar Antik Yunan ve Antik Roma etkisiyle gelişen İslâm tıp geleneğinin bir devamı olmasından bahisle, Dioscorides, Plinius, İbn Sînâ ve İbnü'l-Baytâr'ın materia medica derlemeleri de incelenmiş ve kullanım benzerlikleri ile farklılıkları ortaya konmasına matuf kaynaklardaki kullanım alanları ile birlikte verilmiştir.

Bulgular

Çalışmanın temel bulguları üç bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde, Türk uygarlığındaki konumunun yanı sıra dönem savaşlarında üstünlük kurulmasını sağlayabilecek unsurlardan biri olması nedeniyle atın nasıl tanımlandığı gösterilmiştir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan eserlerde, atın morfolojisinden sosyal hayattaki konumuna, sembol değerinden dinsel bağlamına kadar uzanan zengin bir tanım çeşitliliği olduğu görülmüştür. İkinci bölümde at kökenli ürünlerin insan tedavisinde kullanılmasına yönelik uygulamalar ortaya konmuştur. Bu bölümde verilen örnekler büyük ölçüde Ortaçağ'ın evrensel basit ilaçlar birikimi ile benzeşmektedir. Son bölümde ise dönemin hipoterapi uygulamalarına yer verilmiştir.

1. Eski Anadolu Türkçesi Kaynaklarına Göre Atın Tanımı

Muayyen bir hayvan ya da bitkiden, bir kültürde birden fazla amaca matuf olarak faydalanılması çoğunlukla coğrafya temellidir ve zamanla hayvan ya da bitki, ilgili kültürün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Netice itibarıyla bu konumda olan hayvan ya da bitki, ayrılmaz bir parçası haline geldiği kültürde, aynı âlemi paylaştığı diğer türlere nazaran daha üst bir konuma yerleştirilmiştir. Sözcüğü Roma uygarlığında domuz ve defne, Bereketli Hilâl uygarlıklarında deve ve hurma, Türk uygarlığında ise at ve kayın hem gündelik hem kültürel yaşamın önemli canlıları arasında yer almıştır. Adı geçen hayvanlar, kartal, aslan ve kurt gibi kültürel simgelerden farklı olarak, uygarlıkların iktisadi yapılarında da başat rolde olmuştur.

Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında at, insan ile birlikte yaratıkların en güzeli ve en şerefli kabul edilmiş, yaratılış olarak insana en yakın canlı olması nedeniyle mübarek olduğu belirtilerek

yüceltilmiştir.⁹ Bu görüş ise sıklıkla *Kur'an*'da yer alan atla ilgili âyetlerle desteklenmiştir.¹⁰ Yararlanılan kaynaklara göre dünya insanla, insan da cevher olarak aynıysa olduğu atla ayakta durmaktadır. Bu nedenle yetenekli bir insanın devlet ve toplum için çok önemli olması gibi, hünerli bir at da paha biçilemez değerdedir. Binatların en makbulü olduğu vurgulanan atı beslemek yiğitlik alameti olarak görülmüş, ayrıca kişinin toplumdaki saygınlığı bindiği at ile ölçülmüş, bundan ötürü yüksek makamlardaki kimselere küçük ata binmemeleri tavsiye edilmiş, gereksiz yere at koşturmak ve vahşi hayvanları atla takip etmek hoş karşılanmamıştır.¹¹ At, sadece kültürel değeri ile sınırlandırılarak övülmemiş, diğer canlılara olan üstünlüğü fiziksel yetenekleri ile de desteklenmiştir. Buna göre at, hayvanlar içinde en güzel, en güçlü, en keskin görüşlü, en düzgün yürüyüşlü ve en hızlı olandır. At, ne kadar güçlü olursa olsun herhangi bir hayvanı göğsü ile devirebilir, süt içindeki ak kılı görebilir, yere düşen kılının sesini işitebilir ve iyi idare edilirse devekuşu yahut tavşan gibi hızları ile ön plana çıkan hayvanları yakalayabilir.¹² Atın mübarek kabul edilmesi ayrıca, anne at öldüğünde yavrusunun bakımını diğer dişi atların üstlenmesi ve eş tercihinde insan fitratına uygun bir standarda sahip olması gibi bir dizi gerekçe ile de somutlandırılmıştır.¹³

At yaşam ile ölümün sembolü olarak kullanılmış, yaşamın at sûretinde yaratıldığı, ölümün eversiz ata benzediği¹⁴ ve ölümün yaşam atından inmek anlamına geldiği ifade edilmiştir.¹⁵ At devletin de sembolü olarak addedilmiş, sultan devlet atının süvarisi olarak görülmüş ve bu durum devlet bekası için atın önemini gösterir bir biçimde Şeyhî'nin bir mısraında da yer bulmuştur: "*Kanda kim devlet atına olasin şâh-süvâr*".¹⁶

At dinsel bağlamda da önemli bir konumdadır. At binmeyi öğrenmenin, at beslemenin, gazâ atına hürmet nazarıyla bakmanın ve at yarışırmanın sünnet olduğu vurgulanmış, atın içtiği su temiz

⁹ Mehmet Gedizli, "Acâibül'l-Mahlûkât, Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin, Sözlük" (doktora tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2011), 242; Anonim, *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*, haz. Bekir Sarıkaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 418-419; Selçuk Kırbacı, "Hayâtü'l-Hayevân Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin-Sözlük)", (doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999), 260.

¹⁰ "Dahi ol Allâh Te'âlâ sizünüçün atlar ve katırlar ve eşekler yaratdı ki anlara binesiz ve anları ile dahi müntefi' olup bu nice makâsıdılarunuzu yirine getüresiz ve dahi anları size zînet ve nazar-gâh kıldı ki gice gündüz anlara nazar idüp anun sâni'in anlayasız"; Ömer Daşdelen, "Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys-i Semerkandî Hicr, Nahl, İsrâ Sureleri (189b-233a) Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), 68. "yügürücüler hakkıçün / od çıkarıcılar hakkıçün / dahi yagmalhıycılar hakkı / dahi görmez olurlar vakt toz / girdiler ol vakt bir yalina". Merve Akdemir, "Eski Anadolu Türkçesi İle Yazılmış Amme Cüzü Tefsiri İsmet Ata Nüshası (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkı Basım)" (yüksek lisans tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi, 2019), 88.

¹¹ Aysel Güneş, "Kâbusnâme'nin Bilinen İlk Türkçe Çevirisi (Giriş -Metin - Dizin)", (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 40; Ali Akyol, "Ferec Ba'de's-Şidde ('Abdü'l-'aziz Cevherî, Fazlu'llah, Bennâ Hikâyeleri) Giriş, Dil Bilgisi, Metin Dizin". (yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008), 42; Şadiye Erdem, "Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât (v.40a-79b)" (yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi. 2018), 79-80; Oğuz Samuk, "Mütercimi Bilinmeyen İkinci Kabus-nâme Tercümesi (1b-43b) (Metin - Dil İncelemesi - Sözlük)" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 104.

¹² Nur Melik Peker, "Aristo'ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâme (İnceleme, Metin ve Dizin)" (yüksek lisans tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi. 2019), 70-73.

¹³ Gedizli, 242; Anonim, 419.

¹⁴ Abdülbaki Çetin, "Ahmet Abdülcebbaroğlu Tuhfetü'l-Letâyif (Giriş - İnceleme - Metin - Dizin)" (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi. 2002), 205.

¹⁵ Eren Çabuk, "Envârü'l-Âşıkîn'in Pertev Paşa Nüshası (133a-264a) (Giriş, Şekil Bilgisi, Metin, Dizin, Tıpkıbasım Örnekleri)" (yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020), 242.

¹⁶ Emel Kaya, "Muyıddin Mehî'nin Müfid (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi. 2008), 53; Şeyhî, *Dîvân*, haz. Halil Biltekin (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü), (erişim: 15.12.2023), 95.

sayılmış ve erkek atlara zekât düşmeyeceği belirtilmiştir.¹⁷ At eti ve sütünün tüketiminin de, *Tıbb-ı Nebevî*'de İslâm peygamberine dayandırılan bir hadisle uygun görüldüğü kaydedilmiştir.¹⁸

Atın bunca önemli bir konumda olması, onun ayrı olarak değerlendirilmesini sağlamış ve kaynaklarımız ideal bir atın tanımı üzerinde özellikle durmuştur. Kaynaklarımıza göre benzersiz bir at fizyolojik ve karakteristik olmak üzere altmış iki farklı özelliği kendinde toplamalıdır: Boyu uzun, yüzü güzel, kulakları ince tüylü ve kamış yaprağı gibi uzun, kulak uçları mızrak ucu gibi sivri, iki kulağının arası geniş, dişleri düzgün, sık, beyaz ve ince, alnı yuvarlak, burnu geniş ve yüksek, boynu uzun, boğazı ince, yelesi ince ancak sık kıllı, beli kısa, böğrü küçük, omzu yüksek, göğsü yassı, sağrısı ve kuyruk yatağı geniş, kuyruğu uzun, kalça arası, çene altı, kirpikleri, bilek ve aşık kemiği bölgesi siyah renkli, gözleri keskin, üst dudak alt dudaktan daha uzun, testisi tüysüz, sesi sağlıklı, arka ayaklarının arası orta genişlikte, toynakları uzun, enli ve siyah renkli ve ökçesi yuvarlak. Bu özelliklere ek olarak kalça kemiğinin¹⁹ biri eksik olan atın hızlı, cesur ve hünerli olacağı da kaydedilmiştir. İdeal atın karakteristik özellikleri ise şöyle sıralanmıştır: Yürürken kulaklarını oynatarak, dengeli ve tedbirli yürümeli, yürürken kalça ve bel çökük olmamalı, yürürken kuyruğunu düşürmemeli, hem yokuşta hem de bayır aşağı düz bir hat üzerinde yürümeli, dere, hendek, kütük gibi engellerden atladığında baş ve kıç tarafı aynı hizada inmeli, dengesiz ya da dolaşık inmemeli, kısrak görünce güçlü biçimde kişnemeli, idrarını yaparken belini ve kuyruğunu düşürmeyip sadece ön ayaklarını eğmeli, kolayca korkmamalı, tanımadığı bir nesne görünce ürkmemeli, yemini iştahla yemeli, çabuk susamamalı, suya giderken ve ahıra girerken önce sağ ayağını atmalıdır. Bütün bu özelliklere sahip bir atın fiyatının ne olursa olsun buna değeceği vurgulanmış, öte yandan bu özelliklerin tamamının bir atta toplanmasının çok nadir bir durum olduğunun da altı çizilerek ortalama bir atta en az on iki özellik aranması gerektiği belirtilmiştir. Bu on iki özellik ise dört farklı canlıdan örnekler gösterilerek sınıflandırılmıştır. Buna göre ortalama bir at; kadın gibi güzel, dolgun sağrılı, zarif vücutlu ve uzun yelesi, deve gibi uzun kirpikli, uzun boyunlu ve kalça sınırları kalın, katır gibi uçları mızrak ucu gibi olan uzun kulaklı, yuvarlak toynaklı ve kamçı biçimli kuyruklu, su sığırı gibi kalın ve kısa bilekli, geniş kuyruk yataklı ve yassı karınlı olmalıdır.²⁰ Savaş haline mahsus olarak da ideal at, düşmanı takip ederken seğırtmeli, taktiksel ya da bozguna bağlı ricat durumunda kaçarak sahibinin canını kurtarmalı yahut stratejik devamlılığı sağlamalı ve pusu zamanı da kişneyerek ordunun yerini belli etmemelidir.²¹ Yine savaşa matuf olarak zafer sonunda elde edilen ganimetten atlıya yayanın iki katı pay verilmiştir.²²

Atın Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında hayvanlar özelindeki benzersiz konumunun en iyi müşâhede edilebileceği yazın türlerinden biri de tâbirnâmelerdir. Kural olarak at görmek daima

¹⁷ Çetin, 290; Seyfullah Öztürk, "Terceme-i Şir'atü'l-İslâm (Metin-Gramatikal Dizin)" (yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2012), 135; Bilal Aktan, "Devletoğlu Yûsuf'un Vikâye Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)" (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002), 36.

¹⁸ Önder Çağırın, "Ahmed-i Dâ'i Tıbb-ı Nebevî (İmlâ – Fonetik -Morfoloji – Karşılaştırmalı Metin – İndeks ve Sözlük)" (doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1992), 426.

¹⁹ Burada yer verdiğimiz kaynakların bir kısmı kalça kemiği yerine, atın sağ kaburgasının sol kaburgasından eksik olması halinde hünerli, hızlı ve cesur olacağını belirtmiştir.

²⁰ Güneş, 40; Akyol, 42; Erdem, 79-80; Peker, 73; Esmâ Küçük, "Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinde Bulunan ve Aristo'ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâmeler: Kitabu Baytarnâme II (vr. 42b – 94b) (İnceleme – Metin – Dizin – Tıpkıbasım)" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 135-136; Esra Malçok, "Aristo'ya Atfedilen Anonim Baytarnâme (vr. 48b-105b) (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2015), 51-52.

²¹ Gülcan Genç, "Muhammed b. Aksarayî, Teferrücu'l-Ümerâ (Dil incelemesi- Metin ve Sözlük)" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 217.

²² Aktan, 358.

hayra, atla ilgili olumsuz durumların tamamı ise şerre yorulmuştur. Tâbirnâmelerde rüyada at görmenin mal, izzet, devlet ve murat olduğuna, eyerli ata binmenin zafer, saltanat, soylu bir kadınla evlenme, baht, dünya ve ahiret işlerinin yolunda gideceğine, eyersiz ata binmenin mevcut durumun menfi yöne evrileceğine, uçan ata binmenin saltanat, sefer, izzet ve şeref anlamına geldiğine, ancak atla birlikte yere inilmemesi halinde bunların tersi olacağına, rüyada ata sahip olmanın ticaret, evlilik ya da evlat, erkek at bağışlamanın devlet, dişi at bağışlamanın cariyeye olarak yorumlanacağına, atın bağışlandığı kişinin rüyayı gören olması halinde evleneceği kadının soylu olmayacağına, atı para karşılığında satanın mertebesinin düşeceğine, rüyada atı itaatkâr görenin karısı tarafından sevileceğine, atı çalınanın ya da atı ölenin karısının öleceğine, atı ile çekişenin ya da atını kaybedenin karısı ile kavga edeceğine ya da boşanacağına, attan çifte yiyenin yüksek makamdaki birinden zarar göreceğine ya da azar işiteceğine, attan düşenin azledileceğine, atla konuşanın insanların ayıplayacağı bir iş yapacağına, atın ayağının sürçmesinin işlerin yolunda gitmeyeceğine, terkisine binenin rüya sahibinin görevlerini ondan alacağına, rüyasında at eti yiyenin mal, izzet ve makama kavuşacağına, at sütü sağanın zengin bir kadınla evleneceğine, içilen kımız ise devlet anlamına geldiğine, at nallamanın sefer, at gölgesinde oturmanın makam sahibi olmak anlamına geldiğine, uzun kuyruklu at görenin asker, mal ve evladının çok olacağına, atın kuyruğunun kesik olması halinde ise neslinin kesilmesinin yanı sıra köle ve cariyelerini kaybedeceğine, atın kulağının kesik olması halinde hacetinin giderilmeyeceğine dikkat çekilmiştir.²³

2. At Kökenli Ürünler

Atın sağlık alanında kullanımı iki farklı uygulama biçiminde kendini göstermiştir. Bunlardan ilki atın çeşitli uzuvlarına ya da attan elde edilen gıdalara bir rahatsızlığın giderilmesinde başvurulmasıdır. İkinci yöntemde de biniciliğin insan sağlığı üzerindeki faydaları üzerinde durulmuştur.

Boynuzcuk (*Leichenes hippon*):²⁴ Dövülerek sirke ile birlikte epilepsi hastalarına içirilmiş, zehirli hayvan ısırıklarına uygulanmış ve ishal vakalarında balla alınmıştır.²⁵ Boynuzcuğun sirke ile birlikte epilepsi hastalarına içirilmesi uygulaması Dioscorides'ten alınmış,²⁶ uygulama Plinius²⁷ ve İbnü'l-Baytâr²⁸ tarafından tekrarlanmıştır. İbn Sînâ'ya göre ise boynuzcuğun sirke ile alınması baş

²³ Ahmed-i Dâ'î, *Tercüme-i Kitâbü't-Tabîr*, haz. İhsan Sabri Çebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 241-242; Âdem Balaban, "Muhammed ibni Hasan ibni Aliyyi'l-Hüseyn'in Tabirnamesi (Metin, Sözlük, Dil İncelemesi)" (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), 97; Aslıhan Büyükşekerci, "Şeyh Ali'ye Ait Bir Tabirname" (yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019), 198; Aslıhan Türüt, "Cevâmi't-Tabîri Fi'r Rüyâ Tercümesi" (yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019), 187; Fatih Kırmalı, "Ta'bir-nâme-i Türkî (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011), 214-215; Hatice Eminoglu, "Müşkil-Güşâ (Ta'bir-nâme) (Dil Bilgisi-Metin-Dizin)" (doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2003), 219; Özlem Çelebi, "Muhammed ibni Hasan ibni Aliyyi'l-Hüseyn'in Tabîr-Nâme'si Üzerinde Dil Bilgisi Çalışması" (yüksek lisans tezi, Karabük Üniversitesi, 2017), 61; Selçuk Alan, "Mehmet bin Hasan bin Ali El-Hüseynin Tabir-Nâmesi (Metin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım)" (yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2019), 23; Sümeyra Sönmez Açık, "Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Tabirname (İnceleme – Metin – Dizin)" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2009), 72; Serap Tıraşçı, "Tabir-Nâme (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011), 114.

²⁴ Boynuzcuk, atların diz ve toynaklarında büyüyen ve at likeni olarak bilinen sert yapı için kaynağımızda tercih edilen Türkçe isimdir.

²⁵ İbn Baytâr, *Tercüme-i Câmi'u Müfredâti'l-Edviye ve'l-Eğziye*, haz. Kevser Topkar, vd (İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017), 306.

²⁶ Dioscorides, *De Materia Medica*, çev. Lily Y. Beck (New York: Georg Olms Verlag, 2005), 104.

²⁷ Pliny, *Natural History VIII, Libri XXVIII-XXXII*, çev. W. H. S. Jones (Cambridge: Harvard University Press, 1963), 153.

²⁸ Ibn el-Beithar, *Traité Des Simples II*, çev. L. Leclerc (Paris: Imprimerie Nationale, 1881), 442.

ağrısına iyi gelmektedir.²⁹ Plinius, fetüsün rahimde öldüğünün anlaşılması durumunda boynuzcuğun suyla alınmasının fetüsü dışarı atacağını,³⁰ İbnü'l-Baytâr ise Galen'den naklen ateşi tedavi etmede kullanıldığını eklemiştir.³¹ Plinius, darbe sonucu dişlerin gevşemesi halinde boynuzcuğun toz halinde kullanıldığını,³² şarapla alınması halinde idrar yolu taşlarını düşürdüğünü belirtmiştir.³³

Deri (Pelles): Ergenliğe ulaşmamış çocukların kasığına sürülmesi halinde kıl çıkmasını engelleyeceği, sirke ile uygulanırsa kanama durdurucu olduğu ve tütsü yapılması halinde şakak bölgesindeki ağrıyı gidereceği ifade edilmiş, at derisinin zehirli olduğunun altı çizilerek dâhilî kullanımından kaçınılması tavsiye edilmiştir.³⁴ İbn Sînâ, tay derisinin sivilceleri gidermek için uygulandığını belirtmiştir.³⁵

Dil (Lingua): Yararlanılan kaynaklarda at dilinin kullanımına dair bir örnek göremedik, öte yandan Plinius, dalak şikâyeti olanlara at dilini kurutarak şarapla içmelerini önermiştir.³⁶

Diş (Dens): At dişinin bebeklerin boynuna takılması durumunda diş çıkarma döneminde oluşacak rahatsızlığı hafiflettiği, yastığın altına konulmasının da kâbus³⁷ görmeyi engelleyeceği kaydedilmiştir.³⁸ Plinius, toz haline getirilmiş at dişinin ayaklardaki çibanlara şifa olduğunu,³⁹ atın döktüğü ilk dişlerin bebeklere muska olarak takılmasının bebeklerin diş çıkarmasını kolaylaştıracağını kaydetmiştir.⁴⁰

Et (Caro): At eti tüketmenin sperm arttırıcı, kan yapıcı ve gaz giderici olduğu, diğer etlere göre hazmının kolay olduğu, ancak aşırı tüketiminin mideye zararlı olduğu belirtilmiş, yaşlılıkta çeşitli azalarda titreme görülmesi halinde at eti tavsiye edilmiştir.⁴¹

²⁹ Hakim İbni Sina, *Canon of Medicine Book II: Materia Medica* (New Delhi: Jamia Hamdard, 1998), 346.

³⁰ Pliny, 169.

³¹ İbn el-Beithar, *Traité Des Simples II*, 442.

³² Pliny, 123.

³³ Pliny, 145.

³⁴ Emel Kaya, 447; Zeynep Buçukcu, "Mahmud bin Kadı-i Manyas'ın 'Acebü'l-Üccab Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Dizini" (yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017), 73; Hacı Mehmet Biçer, "Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytâr (Metin-İnceleme-Dizinli Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011), 231; Ahu Cavlazoğlu, "Kitâb-ı Tıbb-ı Latif (1a-72a) (İnceleme-Metin-Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009), 44; Gürkan Gümüşatam, "Hazâ Kitâb u Hükemâ-yı Tertîb-i Mu'âlece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin-Terimler Sözlüğü)" (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2009), 187; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa). *Müntahab-ı Şifâ I*. haz. Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990, 164; Nesibe Koldanca, "Teshil'in Nüshası Üzerine Dil Bilgisi Çalışması (Metin-İnceleme-Dizin-Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Karabük Üniversitesi, 2018), 146.

³⁵ Hakim İbni Sina, 346.

³⁶ Pliny, 135.

³⁷ Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığı yazınında kâbus kelimesi, günümüzde karabasan, albasan, ağırbasan gibi isimlerle bilinen uyku felcini tanımlamak için kullanılıyordu.

³⁸ Kırbaç, 260; Erdem, 79-80; İlhan Uçar, "Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes'ûd (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)" (doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009), 171.

³⁹ Pliny, 149.

⁴⁰ Pliny, 173.

⁴¹ İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrefe*. haz. Mustafa Canpolat ve Zafer Önler (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016), 17; Hacı Paşa, 26; Tutmacı *Tabiatnâme*, haz. Yakup Karasoy (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 50; Esra Gül Aktaş, "Abdulvehhâb'ın Müntehab Adlı Tıp Kitabı (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010), 175; Güllü Özdemir, "Hekim Beşir Çelebi, Mecmû'atü'l-Fevâ'id (Giriş – İnceleme – Çeviri Yazılı Metin – Dizin)" (yüksek lisans tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2018), 184; Serap Göçgün, "Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntehab-ı Fi't-Tıbb Adlı Eseri" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010), 55; Osman Özer, "Ahmedî Tervihü'l-Ervâh (Giriş – İnceleme – Metin)" (doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 1995), 479.

Gübre (*Stercus*): At tezeği yakılarak dumanı doğumda güçlük yaşayan kadınların vajinasına tutulmuş, kanama durdurucu olarak faydalanılmış, gözdeki aklığı tedavi etmesi için uygulanmış, boğaz ağrısı vakalarında balla birlikte ilgili bölgeye yakı yapılmıştır. Kulak ağrısını gidermek için de at gübresi sıkılarak suyu kulağa damlatılmıştır.⁴² At gübresinin stiptik özelliği Dioscorides⁴³ ve Plinius⁴⁴ tarafından da kaydedilmiştir. Plinius ayrıca yanmış at gübresinin suyla alınmasının bağırsak gevşekliğini durdurduğunu belirtmiş,⁴⁵ yılan sokması ile akrep ve fare kaynaklı yaralanmalarda merada otlayan atın gübresinin kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁶

İçyağı (*Adeps*): Kellik sorunu olanların başı sifıra vurulduktan sonra sabun ile yıkanmış ve ardından at yağı ile ovulmuştur.⁴⁷

İdrar (*Urina*): Plinius, at idrarının deliryum vakalarında etkili olduğunu kaydetmiştir.⁴⁸

İlik (*Medulla ossium*): Kırılan kemiğin yanlış kaynaması halinde tedavi için uygulanan yakının içine at iliği eklenmiştir.⁴⁹

Kan (*Sanguis*): Cinsel ilişkiden önce at kanının içilmesi durumunda hamile kalınmasını engelleyeceğine inanılmıştır.⁵⁰ Plinius⁵¹ ve İbn Sînâ'ya⁵² göre at kanının kostik özelliği vardır.

Kemik (*Ossa*): Atın baş kemiğinin tütsü yapılması halinde burun kanamasını durdurduğu belirtilmiş, egzama tedavisi için de kaburga kemiğinin ucu kızdırılarak ilgili bölgeye sürülmüştür.⁵³

Kıl (*Capilli*): Burunda nefes almayı güçleştiren, ağrıya ve kokuya neden olan bir yumrunun belirmesi ve bu yumruya cerrahi aletlerle müdahale edilememesi halinde at kılına düğümler atılmış, kılın ucu burundan sokularak ağızdan dışarı çıkarılmış, daha sonra ileri geri yapılarak burundaki yumrunun alınması sağlanmıştır.⁵⁴ Benzer biçimde gözün kenarında kırmızı renkli ve yumuşak bir yumru belirmesi halinde, ucu sivri ve keskin olmayan bir iğneye at kılı geçirilmiş, göz kapağı yukarı kaldırılmış, iğne yumrunun altından sokulup oynatılarak yumru koparılmıştır.⁵⁵ At kılı ayrıca soğuk havalarda ayak parmaklarını donmaktan korumak için pamukla birlikte parmaklara takılmış, atın kuyruğundan alınan kılın asıldığı bölgeye sivrisinek gelmeyeceği kaydedilmiştir.⁵⁶

⁴² Kırbaç, 260; Erdem, 79-80; Buçukçu, 73; Hacı Paşa, 61; Uçar, 171; Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, haz. Komisyon (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2017), 624; Onur Yıldırım, "Et-Teshil Fi't-Tıbb (Kitâb-ı Teshîl'l-Mevlanâ Şemseddin) (İnceleme-Metin-Dizin)" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010), 137.

⁴³ Dioscorides, 125.

⁴⁴ Pliny, 351.

⁴⁵ Pliny, 137.

⁴⁶ Pliny, 109.

⁴⁷ Hasan Bekmez, "Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (72b-151b) (İnceleme-Metin-Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009), 47.

⁴⁸ Pliny, 153.

⁴⁹ Uçar, 122.

⁵⁰ Kırbaç, 260.

⁵¹ Pliny, 103.

⁵² Hakim İbni Sina, 212.

⁵³ Gümüştam, 205; Tabîb İbn-i Şerîf, 617.

⁵⁴ Cavlazoğlu, 58; Gümüştam, 204; Aktaş, 136; Özdemir, 143; Göçgün, 25; Hekim Bereket, *Hulasa Metin – Sözlük*, haz. Binnur Erdağı Doğer (Ankara: Ürün Yayınları, 2016), 69; Murat Çil, "Mü'min bin Mukbil Sinob'i Zahîre-yi Murâdiyye (İnceleme-Metin-Dizin)" (doktora tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2021), 310.

⁵⁵ Aktaş, 138; Göçgün, 23; Çil, 388; Mehmet Ünal Şahin, "Mü'min bin Mukbil Miftâhü'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)" (doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1994), 388; Meriç Güven, "Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)" (doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2005), 228.

⁵⁶ Kırbaç, 260; Erdem, 79-80; Tabîb İbn-i Şerîf, 56; Ayşe Kete, "Segürnâme (İnceleme-Metin-Dizin)" (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008), 68.

Kir (Sordes): At kanına benzer biçimde, atın kulak yağının cinsel ilişkiden önce içilmesi halinde hamile kalınmayacağına inanılmıştır.⁵⁷

Mâye⁵⁸ (Coagulum): At mâyesinin şarapla birlikte içilmesi durumunda genel sağlık üzerinde olumlu etkisi bulunduğu belirtilmiş, ayrıca ishal, bağırsak yarası ve ağrısı vakalarında önerilmiştir.⁵⁹ İbn Sînâ, mâyeyi ishal ve bağırsak şikâyetleri için önermiştir.⁶⁰ Dioscorides, özellikle kolik ve dizanteriye faydalı olduğunu kaydetmiş,⁶¹ bu bilgi Plinius tarafından tekrarlanmıştır. Plinius ayrıca bağırsakları rahatlattığını da kaydetmiştir.⁶² İbnü'l-Baytâr Galen'den mideyi sıkılaştırdığını ve dizanteriyi tedavi ettiğini nakletmiştir.⁶³

Peynir (Caseus): Dioscorides, at peynirinin kötü kokulu olmakla birlikte son derece besleyici olup inek peynirinin muadili olduğunu yazmıştır. Bu bilgiye Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde rastlamadık.⁶⁴

Salya (Saliva): Plinius, işitme kaybı olması halinde atın ağzından alınan köpük ya da gül yağıyla karıştırılmış at gübresi külünün iyi geldiğini belirtmiş,⁶⁵ uzun süre at üzerinde gitmenin neden olduğu tahrişleri gidermek için uyluklara sürülmesini önermiştir.⁶⁶ Yine o, atın ağzından alınan köpüğün cilde uygulanması halinde tüylerin büyümesini önleyeceğini,⁶⁷ at salyasının üç gün boyunca içilmesinin öksürük giderici olduğunu yazmıştır.⁶⁸

Süt (Lac): At sütü diş ağrısını gidermek için gargara yapılmış, içilmesinin müshil etkili, âdet ve idrar söktürücü, karın yumuşatıcı, cilt kızartıcı, yaşlanma geciktirici, cinsel isteği arttırıcı ve öksürüğü giderici olduğu belirtilmiştir. Bu sütün toplam fayda olarak deve sütüne yakın olduğu kabul edilmiş, az yağlı olup kolay sindirildiği ancak besin değerinin de diğer sütlere göre daha az olduğu ifade edilmiştir.⁶⁹ Diş çıkarma döneminde oluşacak rahatsızlığı hafifletmesi için bebeklerin damaklarına sürülmüş, süt arttırıcı etkisi nedeniyle sütü kesilen kadınlara içirilmiştir.⁷⁰ Bozulmuş at sütünün zehirli olduğunun altı çizilerek dâhilî kullanımından kaçınılması tavsiye edilmiştir.⁷¹ Plinius, kısrağın sütünün epilepsi tedavisinde kullanıldığını,⁷² kısrağın sütünün enjekte edilmesinin

⁵⁷ Uçar, 171.

⁵⁸ Memeli hayvan yavrularının midesinde bulunan ve süt emme döneminde anne sütünü sindirmelerine yardımcı olan sıvının adıdır. Bu sıvı ayrıca peynir yapımında da kullanılmıştır.

⁵⁹ Biçer, 159; Elif Kaya, “Envâ-ı Emrâz İnceleme-Metin-Dizin” (yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2009), 126.

⁶⁰ Hakim İbni Sina, 346.

⁶¹ Dioscorides, 115.

⁶² Pliny, 137.

⁶³ İbn el-Beithar, *Traité Des Simples I*, çev. L. Leclerc (Paris: Imprimerie Nationale, 1877), 156.

⁶⁴ Dioscorides, 112.

⁶⁵ Pliny, 121.

⁶⁶ Pliny, 149.

⁶⁷ Pliny, 169.

⁶⁸ Pliny, 131.

⁶⁹ İshâk bin Murâd, 33; İbn Baytâr, 345; Hacı Paşa, 69; Özdemir, 186; Göçgün, 56; Ekin Aktürk, “Maddetü'l Hayât (İnceleme – Metin – Dizin)” (yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2012), 62.

⁷⁰ Gümüşatam, 283; Bekmez, 64; Çil, 439.

⁷¹ Hacı Paşa, 164.

⁷² Pliny, 153.

rahme çok faydalı olduğunu yazmıştır.⁷³ Dioscorides, at sütünün bağırsakları rahatlattığını ancak mideyi rahatsız ettiğini belirtmiştir.⁷⁴

Testis (Testiculi): Plinius, at testisinin kurutulup toz haline getirildikten sonra içilmesinin afrodisyak etkili olduğunu belirtmiştir.⁷⁵

Toynak (Ungula): At toynağı yakılarak dumanı anne rahminde ölen bebeğin alınması için vajinaya tutulmuş, havanda dövüldükten sonra hamurla karıştırılarak mesanesinde taş olanın kasiğine uygulanmış ve taşın eriyerek idrarla dışarı atılması sağlanmıştır. At toynağından su içirilen tavuğu devlengücün⁷⁶ avlayamayacağına inanılmış, boz atın toynağı sıçanları kaçırmaları için yakılarak dumanı eve tutulmuş ya da eşğin altına gömülmüştür.⁷⁷ Plinius anne rahminde ölen bebeğin alınması için eşek toynağının yakılmasını önermiştir. Ona göre bu işlem fetüsün canlı olması durumunda ise ölümcüldür. Plinius ayrıca, at toynağının külünün yağ veya suyla uygulanması halinde sıracı yaralarına iyi geldiğini, yılanlık vakalarında deride kızarıklığın da olması durumunda atın ağzından alınan salya ya da toynağının külünün kullanıldığını ifade etmiştir.⁷⁸

3. Hipoterapi Uygulamaları

Atla ilgili psikoterapi örneklerinde ise atın içtiği sudan artakalanın çok uyuyan bir kimseye içirilmesi halinde eskisi kadar çok uyumayacağına, düşmandan korkanın kamçısının ucuyla atın iki kulağı arasına “لا تَخَافُ دَرَكًا وَلَا تَخْشَى”⁷⁹ yazarsa korkusu geçeceğine inanıldığı aktarılmıştır.⁸⁰

Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında ata binmenin kararında olmasının genel sağlık üzerinde olumlu etkilerinin bulunduğu, vücut azaları için dağıtıcı, ısıtıcı ve sakinleştirici olduğu belirtilmiş, ayrıca çevgân oyunu da sağlığa faydalı olması nedeniyle tavsiye edilmiş, uzun süre at sırtında kalmaktan siyatiğe neden olacağı için kaçınılması gerektiği ifade edilmiştir.⁸¹ Kısa süreli ve mutat olarak ata binmenin cinsel ilişkiye faydalı olduğu,⁸² öte yandan uzun süreli ata binmenin penis sertleşmemesi sorununa yol açacağına dikkat çekilmiş, ata binmenin hemen ardından cinsel ilişkiye girilmemesi, at üzerinde yemek yenmemesi ve yemekten hemen sonra ata binilmemesi tavsiye

⁷³ Pliny, 169.

⁷⁴ Dioscorides, 110.

⁷⁵ Pliny, 175.

⁷⁶ Günümüzde çaylak adı ile bildiğimiz *Milvus* cinsine bağlı hava yırtıcıları kastediliyor.

⁷⁷ Gedizli, 242; Anonim, 418-419; Erdem, 79-80; Gümüşatam, 281.

⁷⁸ Pliny, 129.

⁷⁹ “korkmayasın, irmeklikden dahı korkmayasın”. Cem Tuna, “Berlin El Yazmaları Kütüphanesi’ndeki Eski Anadolu Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (Giriş-Metin)” (yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2016), 186.

⁸⁰ Tabîb İbn-i Şerîf, 57; Süleyman Altın, “Ebu’l-Fazl Musa İznîkî’nin Zâdu’l-İbâd (Kullara Gıda) Adlı Eseri (Giriş - Dil İncelemesi - Metin - Sözlük - Dizin)” (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), 215.

⁸¹ Özer, 199; Mihrican Aynacı, “Sultâniyye (İnceleme, Metin, Dizin)” (doktora tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2014), 164; Melek Balcı, “Kitâb-ı Güzîde-i ‘İlm-i Tıbb Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvanî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)” (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2021), 86; Çiğdem Aydın, “Ahî Çelebi Tercemetü’l-Mûcez Fi’t-Tıbb (Giriş-İnceleme [Söz Dizimi] -Metin [1b-70a Varakları Arası] -Dizinler)” (yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016), 110; Elifnur Yıldız, “Ahî Çelebi Tercemetü’l-Mûcez Fi’t-Tıbb (Giriş-İnceleme [Ses ve Şekil Bilgisi] -Metin [70b-141a Varakları Arası] -Dizin)”, (yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016), 150.

⁸² Musa Şengün, “‘Alî bin İshâk Müfredât-ı Mükellef (Giriş, Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme, Metin, Sözlük)” (yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2017), 514.

edilmiş, bunun gerekli olması halinde de çabuk sindirilen gıdaların tüketilmesi önerilmiştir.⁸³ Ay boğa ve akrep burcunda iken ata binmenin iyi olmadığı, yengeç burcunda iken binmenin tercih edilmesi ve sıcak havalarda ata binmeden önce arpa kavudunun⁸⁴ soğuk su eklenerek tüketilmesi önerilmiş, yaşlılıkta mide ve bağırsak sorunu olanlar, uzun süreli hastalık nedeniyle zayıf ve güçsüz düşenler ile sağ uyluğu seçirenin kontrollü olarak ata bindirilmesinin faydalı olacağı, epilepsi hastalarının ise ata binmekten men edilmesinin gerekli olduğu vurgulanmıştır.⁸⁵

Tartışma ve Sonuç

İlk gelişmiş uygarlıklar, Bereketli Hilal ve Nil havzasında günümüzden yaklaşık on iki bin yıl önceye tarihlenen tarım devrimiyle ortaya çıkmış, MÖ üçbinlerde de ilk basit ilaçlar derlemelerine de bu uygarlıkların yazılı kayıtlarında rastlanmaya başlamıştır. Coğrafya temelli bu birikim, MÖ altıncı yüzyılda Batı Anadolu ve Yunanistan'da yükselen doğa felsefesinin bir sonucu olarak derlenmiş ve Helen uygarlığının yayılmasıyla evrensel hâle gelmiştir. Hristiyanlığın yükselişinden sonra Roma'nın Antikçağ'ın pagan kültürü ile ilişkisini kesmesine müteakip Antikçağ'ın birikimi Sâsânîlerce desteklenen bilim insanları eliyle Cündişâpûr'a, ardından da Abbâsîlerin finanse ettiği Beytülhikmeler vasıtasıyla Bağdat'a taşınmıştır. Bağdat'taki bilimsel faaliyetlerin ilk ayağını tercüme oluşturmuş, özellikle Yunanca ve Sanskritçe eserler Arapçaya çevrilmiştir.

Bu dönemde ilk defa Arapçaya tercüme edilen Dioscorides de Ortaçağ İslâm uygarlığının basit ilaçlar birikiminin ana kaynakları arasında yer alır. Onun *Peri Hyles Iatrikes* adlı derlemesi İslâm uygarlığının önde gelen basit ilaçlar derleyicileri olan İbn Sînâ tarafından *el-Kânûn fi't-Tıbb*'da kısmen, İbnü'l-Baytâr tarafından da *el-Câmi*'de tamamen iktibas edilmiştir. Bu iktibaslar da on üçüncü ilâ on beşinci yüzyıllar arasında Akdeniz havzasında gelişen uygarlıkların tıbbi birikiminin evrenselleştirilmesi sürecinin coğrafi açıdan merkezinde bulunan Anadolu'da, Türkçenin bilim dili olarak ön plana çıkmasının ardından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu nedenle Ortaçağ Anadolu Türk Uygarlığının tıp ve eczacılık anlayışı, MÖ on altıncı yüzyıldan MS on beşinci yüzyıla kadar uzanan ve çeşitli uygarlıkların katkıları ile genişletilen materia medica birikiminin etki alanlarından biridir ve bu uygarlığa ait yazılı eserlerde tüm birikimin halkalarına dair izler görmek kaçınılmaz olacaktır.

Öte yandan, at kökenli ürünlerin tedavi amaçlı kullanımı Yunan, Roma ve İslâm kaynaklarında bulunan uygulamalarla bir dereceye kadar benzediği ancak bazı kullanım alanları ile farklılaştığı görülmüştür. Bu durum, atın Türk uygarlığı özelinde önemli bir konuma sahip olması ve sosyal hayatın merkezinde bulunması nedeniyle Türk kültürüne özgü uygulama sahalarının olması ile açıklanabilir. Öte yandan Plinius'un, dönemine kadar olan materia medica birikimini derlemiş olduğu *Naturalis Historia* adlı eserinde yer verdiği bazı at kökenli ürünlerin Ortaçağ Anadolu Türk

⁸³ Muhammet İhsan Karaman, "Osmanlı Tıbbında İlk Bahname Örneği Musa b. Mesud'un Bahname Tercümesi ve Modern Üroloji Açısından Değerlendirilmesi" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 28-29; Nadir İlhan, "Eşref bin Muhammed Hazâ'înu's-Sa'âdât (İnceleme – Metin - Dizin)" (doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 1998), 254.

⁸⁴ Yazar kavudun kavrulmuş buğday ya da arpa olduğunu belirtmiştir. Bu muhtemelen polentadır. Polenta Ortaçağ'da şöyle hazırlanıyordu: Yeni arpa ya da buğday dövülerek kavuzu çıkarılır, taştan yapılmış bir kap içinde kısık ateşte kaynatılır, tortusu alınır, süzülür, bezden geçirilir ve kullanılır. Duruma göre içine menekşe yağı ya da badem yağı da eklenebilir. Polentanın kaynatılması şarttır, aksi takdirde sindirimi güç olur ve gaz yapar. Ayrıca taze sebze ya da meyve ile birlikte tüketilmemelidir.

⁸⁵ İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrefede*, 72; Emel Kaya, 101; Gümüşatam, 195; Hacı Paşa, 50; Tabîb İbn-i Şerîf, 86; Kete, 19; Osman Göl, "Ali bin Abdurrahman 'Acâibü'l-Mahlûkât (1.-35. Varak)" (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008), 55.

uygarlığı yazınında yer almamasının, Ortaçağ'da Batı Medeniyetine ait tıp eserleri Arapçaya tercüme edilirken Yunanca eserlere ağırlık verilmiş olmasından kaynaklandığı değerlendirilmiştir.

İslâm dininde, *Kur'an*'da geçtiği şekliyle şarap ve hayvan kanının dâhili kullanımı haram kabul edilir. Ayrıca at kaynaklı ürünlerin kullanımına da şüpheli yaklaşılmıştır. Buna karşın kaynaklarda sağlık söz konusu olduğunda bu kaidelerin göz ardı edildiği görülmüştür.

Atla ilgili tedavi uygulamaların tamamının ata özgü olmadığı da anlaşılmaktadır. Örneğin at kılının kullanımında kıla izafe edilen tıbbî değeri değil, kolayca ulaşılabilen uzun ve ince bir iplik ikâmesi olmasıdır. Bu sonuç, Türk uygarlığında atın konumunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bu çalışmada Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında atın tanımlanması ve değerine dair genel bir çerçeve çizildikten sonra at kökenli tıbbî uygulamalara yer verilmiştir. At insanla birlikte canlıların en şerefli olarak kabul edilmiş, yaşam ile ölümün betimlenmesinin yanı sıra devlet kavramının da simgesi olarak görülmüştür. Özellikle savaşlardaki rolü nedeniyle at beslemek bir erdem olarak gösterilmiş ve bu nedenle at yetiştirenler dinsel bağlamda istisnâ bir konumda tutulmuştur. At, Ortaçağ Türk uygarlığında başka hiçbir hayvanla mukayese edilmeyecek denli detaylı olarak tanımlanmış, at bakımı ve sağlığına dair müstakil eserler telif edilmiş ya da konu ile ilgili diğer dillerdeki eserler Türkçeye çevrilmiştir. Göstergibilimsel olarak at devlet, hayırlı eş, mal, evlat, zafer gibi kavramlara izafe edilmiş, atla ilgili bir noksanlık olması halinde de aksi yönde yorumlanmıştır. Atın çeşitli uzuvları, at dışkısı ve attan elde edilen gıdalar çeşitli sağlık sorunlarında kullanılmış, ayrıca at binmenin âdâbı üzerinde durulmuş ve genel sağlık üzerindeki müspet ve menfi etkileri dile getirilmiştir.

Kaynakça

- Açık, Sümeyra Sönmez. “Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Tabirname (İnceleme – Metin – Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2009.
- Ahmed-i Dâ'î. *Tercüme-i Kitâbü't-Tabîr*. haz. İhsan Sabri Çebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Akdemir, Merve. “Eski Anadolu Türkçesi İle Yazılmış Amme Cüzü Tefsiri İsmet Ata Nüshası (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkı Basım)”. Yüksek Lisans tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi, 2019.
- Aktan, Bilal. “Devletoğlu Yûsuf'un Vikâye Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)”. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.
- Aktaş, Esra Gül. “Abdulvehhâb'ın Müntehab Adlı Tıp Kitabı (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.
- Aktürk, Ekin. “Maddetü'l Hayât (İnceleme – Metin – Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2012.
- Akyol, Ali. “Ferec Ba'de'ş-Şidde ('Abdü'l-'azîz Cevherî, Fazlu'llah, Bennâ Hikâyeleri) Giriş, Dil Bilgisi, Metin Dizin”. Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.
- Alan, Selçuk. “Mehmet bin Hasan bin Ali El-Hüseyin Tabir-Nâmesi (Metin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım)”. Yüksek Lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2019.

- Altın, Süleyman. “Ebu’l-Fazl Musa İznîkî’nin Zâdu’l-İbâd (Kullara Gıda) Adlı Eseri (Giriş - Dil İncelemesi - Metin - Sözlük - Dizin)”. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Alves, Rômulo ve Ierecê L Rosa. “Why study the use of animal products in traditional medicines?”. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 1 (2005): 5.
- Anonim. *Tercüme-i Acâ’ibü’l-Mahlûkât ve Garâ’ibü’l-Mevcûdât*. haz. Bekir Sarıkaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, s.418-419.
- Aydın, Çiğdem. “Ahî Çelebi Tercemetü’l-Mûcezz Fi’t-Tıbb (Giriş-İnceleme [Söz Dizimi] -Metin [1b-70a Varakları Arası] -Dizinler)”. Yüksek Lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016.
- Aynacı, Mihrican. “Sultâniyye (İnceleme, Metin, Dizin)”. Doktora tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2014.
- Balaban, Âdem. “Muhammed ibni Hasan ibni Aliyyi’l-Hüseyin’in Tabirnamesi (Metin, Sözlük, Dil İncelemesi)”. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi. 2011.
- Balcı, Melek. “Kitâb-ı Güzîde-i ‘İlm-i Tıbb Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvanî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2021.
- Bekmez, Hasan. “Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (72b-151b) (İnceleme-Metin-Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009.
- Biçer, Hacı Mehmet. “Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytâr (Metin-İnceleme-Dizinli Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011.
- Buçukcu, Zeynep. “Mahmud bin Kadı-i Manyas'ın 'Acebül-Üccab Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Dizini”. Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi. 2017.
- Büyükşekerci, Aslıhan. “Şeyh Ali’ye Ait Bir Tabirname”. Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019.
- Cavlaçoğlu, Ahu. “Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (1a-72a) (İnceleme-Metin-Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009.
- Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa). *Müntahab-ı Şifâ I*. haz. Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990.
- Costa-Neto, Eraldo M. “Animal-based medicines: biological prospection and the sustainable use of zootherapeutic resources”. *Anais da Academia Brasileira de ciências* 77 (2005): 33-43.
- Costa-Neto, Eraldo M. “Healing with animals in Feira de Santana City, Bahia, Brazil”. *Journal of Ethnopharmacology* 65 (1999): 225–230.
- Çabuk, Eren. “Envârü’l-Âşıkîn’in Pertev Paşa Nüshası (133a-264a) (Giriş, Şekil Bilgisi, Metin, Dizin, Tıpkıbasım Örnekleri)”. Yüksek Lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020.
- Çağırın, Önder. “Ahmed-î Dâ’î Tıbb-ı Nebevî (İmlâ – Fonetik -Morfoloji – Karşılaştırmalı Metin – İndeks ve Sözlük)”. Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1992.
- Çelebi, Özlem. “Muhammed ibni Hasan ibni Aliyyi’l-Hüseyin’in Tabir-Nâme’si Üzerinde Dil Bilgisi Çalışması”. Yüksek Lisans tezi, Karabük Üniversitesi, 2017.
-

- Çetin, Abdülbaki. “Ahmet Abdülcebbaroğlu Tuhfetü'l-Letâyif (Giriş - İnceleme – Metin - Dizin)”. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi. 2002.
- Çil, Murat. “Mü'min bin Mukbil Sinob'i Zahîre-yi Murâdiyye (İnceleme-Metin-Dizin)”. Doktora tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2021.
- Daşdelen, Ömer. “Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys-i Semerkandî Hicr, Nahl, İsrâ Sureleri (189b-233a) Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım”. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Dioscorides. *De Materia Medica*. çev. Lily Y. Beck. New York: Georg Olms Verlag, 2005.
- Eminoğlu, Hatice. “Müşkil-Güşâ (Ta'bir-nâme) (Dil Bilgisi-Metin-Dizin)”. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2003.
- Erdem, Şadiye. “Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât (v.40a-79b)”. Yüksek Lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi. 2018.
- Fischer, Marta Luciane, Maria Fernanda Turbay Palodeto ve Erica Costa dos Santos. “Uso de animais como zoterápicas: uma questão bioética”. *História, Ciências, Saúde-Manguinhos* 25(1) (2018): 217–243.
- Gedizli, Mehmet. “Acâibül'l-Mahlûkât, Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin, Sözlük”. Doktora tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2011.
- Genç, Gülcan. “Muhammed b. Aksarayî, Teferrüçü'l-Ümerâ (Dil incelemesi- Metin ve Sözlük)”. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Göçgün, Serap. “Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntehab-ı Fi't-Tıbb Adlı Eseri”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.
- Göl, Osman. “Ali bin Abdurrahman 'Acâibü'l-Mahlûkât (1.-35. Varak)”. Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi. 2008.
- Gümüştam, Gürkan. “Hazâ Kitâb u Hükemâ-yı Tertîb-i Mu'âlece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin-Terimler Sözlüğü)”. Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Güneş, Aysel. “Kâbusnâme'nin Bilinen İlk Türkçe Çevirisi (Giriş -Metin – Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Güven, Meriç. “Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)”. Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2005.
- Hakim İbni Sina. *Canon of Medicine Book II: Materia Medica*. New Delhi: Jamia Hamdard, 1998.
- Hekim Bereket. *Hulasa. Metin – Sözlük*. haz. Binnur Erdağı Doğer. Ankara: Ürün Yayınları, 2016.
- Ibn el-Beithar. *Traité Des Simples I*. çev. L. Leclerc. Paris: Imprimerie Nationale, 1877.
- Ibn el-Beithar. *Traité Des Simples II*. çev. L. Leclerc. Paris: Imprimerie Nationale, 1881.
- İbn Baytâr. *Tercüme-i Câmi 'u Müfredâtı'l-Edviye ve'l-Eğziye*. haz. Kevser Topkar, vd. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017.

- İlhan, Nadir. “Eşref bin Muhammed Hazâ’inu’s-Sa’âdât (İnceleme – Metin - Dizin)”. Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 1998.
- İshâk bin Murâd. *Edviye-i Müfrefe*. haz. Mustafa Canpolat ve Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Karaman, Muhammet İhsan. “Osmanlı Tıbbında İlk Bahname Örneği Musa b. Mesud’un Bahname Tercümesi ve Modern Üroloji Açısından Değerlendirilmesi”. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Kaya, Elif. “Envâ-ı Emrâz İnceleme-Metin-Dizin”. Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2009.
- Kaya, Emel. “Muyıddin Mehî’nin Müfid (Nazmü’t-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri”. Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi. 2008.
- Kete, Ayşe. “Segürnâme (İnceleme-Metin-Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008.
- Kırbaç, Selçuk. “Hayâtü’l-Hayevân Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin-Sözlük)”. Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999.
- Kırmalı, Fatih. “Ta’bir-nâme-i Türkî (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011.
- Koldanca, Nesibe. “Teshil’in Nüshası Üzerine Dil Bilgisi Çalışması (Metin-İnceleme-Dizin-Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Karabük Üniversitesi, 2018.
- Küçük, Esmâ. “Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinde Bulunan ve Aristo’ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâmeler: Kitabı Baytarnâme II (vr. 42b – 94b) (İnceleme – Metin – Dizin – Tıpkıbasım)”. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.
- Lev, Efraim. “Traditional healing with animals (zootherapy): medieval to present-day Levantine practice”. *Journal of Ethnopharmacology* 85(1) (2003): 107-118.
- Malçok, Esra. “Aristo’ya Atfedilen Anonim Baytarnâme (vr. 48b-105b) (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)”. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.
- Moura, Flávia de Barros Prado ve José Geraldo Wanderley Marques. “Zooterapia popular na Chapada Diamantina: uma medicina incidental?”. *Ciência & Saúde Coletiva* 13 (2008): 2179–2188.
- Özdemir, Güllü. “Hekim Beşir Çelebi, Mecmû’atü’l-Fevâyid (Giriş – İnceleme – Çeviri Yazılı Metin – Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2018.
- Özer, Osman. “Ahmedî Tervîhü’l-Ervâh (Giriş – İnceleme – Metin)”. Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 1995.
- Öztürk, Seyfullah. “Terceme-i Şir’atü’l-İslâm (Metin-Gramatikal Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2012.
- Peker, Nur Melik. “Aristo’ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâme (İnceleme, Metin ve Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi. 2019.
-

- Pliny. *Natural History VIII, Libri XXVIII-XXXII*. çev. W. H. S. Jones. Cambridge: Harvard University Press, 1963.
- Quave, Cassandra L. ve Andrea Pieroni. “Mediterranean Zootherapy: A Historical to Modern Perspective”. ed. Rômulo Romeu Nóbrega Alves ve Ierecê Lucena Rosa. *Animals in Traditional Folk Medicine*. Berlin: Springer, 2013: 303-316.
- Samuk, Oğuz. “Mütercimi Bilinmeyen İkinci Kabus-nâme Tercümesi (1b-43b) (Metin - Dil İncelemesi - Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Serpell, James A. “Animal-Assisted Interventions in Historical Perspective”. Ed: Aubrey H. Fine. *Handbook on Animal-Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice*. San Diego CA: Academic Press, 2010: 11-19.
- Şahin, Mehmet Ünal. “Mü’min bin Mukbil Miftâhü’n-Nûr ve Hazâinü’s-Sürûr (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)”. Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1994.
- Şengün, Musa. “Alî bin İshâk Müfredât-ı Mükellef (Giriş, Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme, Metin, Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2017.
- Şeyhî. *Dîvân*. haz. Halil Biltekin. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. (erişim: 15.12.2023).
- Tabîb İbn-i Şerîf. *Yâdigâr*. haz. Komisyon. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2017.
- Tıraşçı, Serap. “Tabir-Nâme (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Tuna, Cem. “Berlin El Yazmaları Kütüphanesi’ndeki Eski Anadolu Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (Giriş-Metin)”. Yüksek Lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2016.
- Tutmacı. *Tabiatnâme*. haz. Yakup Karasoy. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018, s.50.
- Türüt, Aslıhan. “Cevâmi’t-Tabirî Fi’r Rüyâ Tercümesi”. Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019.
- Uçar, İlhan. “Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes’ûd (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)”. Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009.
- Weiss, Harry B. “Entomological medicaments of the past”. *Journal of the New York Entomological Society* 55 (1947): 155–168.
- Yıldırım, Onur. “Et-Teshîl Fi’t-Tıbb (Kitâb-ı Teshîli’l-Mevlanâ Şemseddin) (İnceleme-Metin-Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.
- Yıldız, Elifnur. “Ahî Çelebi Tercemetü’l-Mûcez Fi’t-Tıbb (Giriş-İnceleme [Ses ve Şekil Bilgisi] - Metin [70b-141a Varakları Arası] -Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016.

Famine and Childhood: Ottoman Children's Experiences during the Famine of 1873-1875

Kıtlık ve Çocukluk: 1873-1875 Kıtlığı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Çocukların Deneyimleri

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

[Ali Çapar](#)

Çankırı Karatekin Üniversitesi
capar80@hotmail.com

Başvuru / Submitted:
18 Ocak 2024

Kabul / Accepted:
26 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1422187](https://doi.org/10.21021/osmed.1422187)

Atıf / Citation:

Çapar, A. "Famine and Childhood: Ottoman Children's Experiences during the Famine of 1873-1875", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 178-195.

Benzerlik / Similarity: 18

Abstract

This article explores the unique experiences of children who lived in a famine-affected region of Central Anatolia between 1873 and 1875. The deplorable conditions forced some children to consume inappropriate foods, be traded for bread, be abandoned during migration, or be subjected to exploitation and domestic servitude. The article emphasizes the contrast between child-rearing practices and the concept of childhood in the Central Anatolian region and urban areas of the period. This challenges the prevailing emphasis in previous studies that have primarily examined urban children during the period of peace. Emphasizing the famine of 1873–1875, the research underscores that the concept of childhood and the material culture developed and adopted by urban families of the period under the effect of modernization were not observed in Central Anatolia. Thus, it is suggested that examining childhood in the Ottoman Empire necessitates a periodical and regional methodology that considers the socioeconomic and cultural variations that influenced the experiences of children in various regions and eras. In addition, the article delves into the Ottoman government's response to the famine. The article addresses these issues by comprehensively examining Ottoman archival sources, periodicals and gazettes, together with contemporary accounts and reports from the famine period.

Keywords: Childhood in the Ottoman Empire, Famine in Anatolia, History of Children

Öz

Bu makale, 1873-1875 yılları arasında Orta Anadolu'da kıtlıktan etkilenen bir bölgede yaşayan çocukların deneyimlerini incelemektedir. Kıtlığın getirdiği ağır şartlar altında bazı çocuklar, uygunsuz gıdalar tüketmeye, ekmeğe veya para karşılığında takas edilmeye, göç sırasında terk edilmeye, istismar edilmeye ve ev hizmetçiliğine maruz kalmaya zorlanmıştır. Çocukların yaşadığı bu olumsuz olaylar dönemin Orta Anadolu bölgesinde ve şehirlerdeki çocuk yetiştirme pratikleri ile çocukluk kavramı ve algısı arasındaki zıtlığı gözler önüne sermektedir. Bu çalışmada ortaya konan bilgiler, barış döneminde kentli çocukları inceleyen ve bunun üzerinden çocukların tarihini ve çocukluk algısını değerlendiren çalışmalardan farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Genel olarak, dönemin ana kaynaklarında kentli erkek çocuklara ağırlık verilirken, kırsal kesimdeki alt sınıf hanelere ve çocukların olağanüstü dönemlerdeki deneyimlerine dair verilen bilgiler son derece sınırlıdır. Araştırma, 1873-1875 kıtlığına vurgu yaparak, dönemin kentli ailelerinin modernleşmenin etkisiyle geliştirdiği ve benimsediği çocukluk kavramının ve maddi kültürün Orta Anadolu'da görülmediğinin altını çizmektedir. Dolayısıyla, bu makale, Osmanlı İmparatorluğu'nda çocukluğun incelenmesinin, çeşitli bölge ve dönemlerdeki çocukların deneyimlerini etkileyen sosyoekonomik ve kültürel farklılıkları dikkate alan dönemsel ve bölgesel bir metodoloji gerektirdiğini öne sürmektedir. Buna ek olarak, çalışma, Osmanlı hükümetinin kıtlığa verdiği tepkiyi inceleyerek, etkili önlemlerin uygulanmasını engelleyen gelişmeleri ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Osmanlı arşiv kaynakları, süreli yayınlar ve gazetelerin yanı sıra kıtlık dönemine ait raporlardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu'nda Çocukluk, Anadolu'da Kıtlık, Çocuk Tarihi

Introduction

Understanding childhood in the Ottoman Empire proves challenging due to its vast historical timeline, spanning from the 14th to the 20th century and encompassing three continents. Notions of religion, ethnicity, culture, class, geography, and political developments must be closely examined when exploring the concept of childhood in this context. There were several understandings of childhood at different points in time among different societies in the Ottoman Empire. While some scholars addressing cultural and social aspects of Ottoman society discuss children and childhood, their reliance on limited evidence restricts the depth of their insights. As research materials in relation to the concept of childhood are far richer for middle and upper-middle or upper classes of Ottoman families than those below, scholars focusing on childhood studies have tended to go with what is closest to their hands.¹ The same tendency has been observed in scholars of Ottoman children or the concept of childhood as the earlier works concluded based on a wide range of materials on children of the dynasty or upper-class families. Attempts to generalize about entire classes based on these limited sources further complicate the understanding of childhood. Therefore, the lives of Muslim middle or upper-middle children in that kind of scholarly works claimed to represent children of all classes and children from different cultures, religions, ethnicities, and geographies in the Ottoman Empire.²

In societies or countries, where middle class families constituted majority of the population, examination of childhood by focusing on middle and upper-middle class children provide us clearer picture of essential elements of their history and concept of childhood.³ Harry Hendrick supports this claim by indicating that the ambiguity on the meaning of childhood cleared and its identity primarily determined in the first decade of the 20th century, but “to the satisfaction of the middle class and the respectable working class.”⁴ Between 1780 and 1840, a major change of attitude towards children’s capabilities and responsibilities happened. After the 1840s, as childhood was considered as a distinct period, requiring protection and discipline through school education, people’s attitude towards wage-earning child, which had been considered to be the norm, altered.⁵ However, in an empire like the Ottoman, where the majority resided in rural areas and belongs to lower classes, scholarly works focusing on privileged families fail to offer a comprehensive understanding of childhood. Therefore, studying childhood in the Ottoman Empire requires a localized and periodical approach, acknowledging the socio-economic and cultural diversity that shaped the experiences of children across different regions and periods.

The mid-19th century saw a confluence between the modernization efforts undertaken in the Ottoman Empire, particularly in the domains of law, education, and social life, and the concurrent development of the notion of childhood. During this period, there was a noticeable increase in the recognition and acceptance of childhood within the societal framework, prompting the establishment of novel institutions, organizations, materials, legal regulations, and particularly

¹ Peter N. Stearns, “Challenges in the History of Childhood,” *The Journal of the History of Childhood and Youth* 1 no: 1 (Winter 2008): 37.

² See: Cüneyt Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler: 1850-1900* (İstanbul: Kırkambar, 1998); Cüneyt Okay, *Eski Harfli Çocuk Dergiler*. (İstanbul: Kitabevi, 1999); *Toplumsal Tarihte Çocuk*, haz. Bekir Onur (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994).

³ Stearns, “Challenges in the History of Childhood” 37.

⁴ Harry Hendrick, “Constructions and Reconstructions of British Childhood: An Interpretative Survey, 1800 to the Present” *Constructing and Reconstructing Childhood* içinde. Editör Allison James and Alan Prout (London: Falmer Press, 2005), 34.

⁵ Hendrick, age, 38.

educational curricula. Consequently, studying childhood in the Ottoman Empire became an integral component of the modernization endeavor. Simultaneously, the interpretation of the idea of *child* underwent reevaluation within the framework of modernity. In the context of Ottoman modernization, various educational, intellectual, and social reforms can be observed. These include the promotion of school attendance for both boys and girls, the establishment of institutions catering to the care and basic needs of children, the development of curricula aimed at fostering loyalty to the state, the placement of juvenile delinquents in prisons, and the emergence and widespread dissemination of children's literature through books, magazines, and newspapers.

In the Western societies and middle- and upper-class Ottoman families in the second half of the 19th century, children were recognized as innocent subjects in need of discipline, protection, and discipline. Children also needed unique clothes, food, and activities for entertainment. Hospitals, toy shops, clothes store for children and houses were created for the need of children in the 19th and 20th centuries. As Romero states, these new materials lead to cities becoming more attractive places for families and children as many of the people in rural areas had the disabilities of benefitting from the advantages of improved materials for children.⁶ One can observe that type of construction of childhood in children's periodicals published in the Ottoman Empire in the onward of 1876.⁷ The point that needed to be considered is that these periodicals targeted children of middle- and upper-class urban families mostly during times of peace. In many rural areas and among lower class Ottoman families, the reality was considerably different. In these societies, children, after the age of 7-8, must help their families, especially in the basic household works. They mainly were not treated as innocent human beings needing special treatment. Especially during wars and other significant political developments, children were expected to work in the absence of male members of their families who had to participate in the campaigns.⁸

Extraordinary events such as war and famine threatened the traditional concept of childhood, formulated in peacetime as the documents yielded during wars allows researchers to access knowledge on experiences of children and their contribution to their household, community, and army.⁹ This article will examine the impact of the famine on children in Central Anatolia between 1873 and 1875. Current research on the Central Anatolian famine has not prioritized examining children's experiences, as they are typically regarded as passive actors in historical events.¹⁰

---

⁶ Margarita Sánchez Romero, "Landscapes of Childhood: Bodies, Places and Material Culture," *Childhood in the Past* 10 no:1, (2017): 18-19, DOI: 10.1080/17585716.2017.1305080.

⁷ While the newspaper, *Basiret*, covers news related to the emergence of modern concept of childhood, including compulsory education in England, the establishment of a reformatory, the announcement of a children's ball in Istanbul, and the opening of an industrial school for girls in Istanbul in 1875, it is evident that children in Central Anatolia and rural areas did not exposed to this material culture and the distinct treatment of children by their families. For the abovementioned news see: *Basiret*, s.1132 (25 Zi-l-Ka'de 1290), 3; *Basiret*, s. 1139 (3 Zi-l-hicce 1290), 2; *Basiret*, s. 1175 (22 Muharrem 1291), 2; *Basiret*, s.1190 (10 Safer 1291), 1.

⁸ Regarding the shift of society and state expectations regarding children during the Balkan Wars see: Eyal Ginio, *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and their Aftermath*. (London: Hurst&Company, 2016), 21-22, 151-182; Eyal Ginio, "War, Civic Mobilization and the Ottoman Home-front during Balkan Wars: The Case of Children" *The Wars before the Great War*" Editörler D. Geppert, W. Mulligan ve A. Rose (Cambridge: Cambridge University, 2015), 97.

⁹ Mischa Honeck and James Marten, "More than Victims: Framing the History of Modern Childhood and War" in *War and Childhood in the Era of Two World Wars* içinde. Editör Mischa Honeck ve James Marten (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), p. 1-14., 7.

¹⁰ The seminal research concerning famine in Central Anatolia: Yener Bayar, "1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı" (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013); Özge Ertem, "Eating The Last Seed: Famine, Empire, Survival And Order In Ottoman Anatolia In The Late Nineteenth Century" (Doktora Tezi, European University Institute Department Of History

According to Ottoman archival sources, newspapers of the period, traveler accounts and records of public meeting made on the famine, some of the difficulties endured by some children residing in Central Anatolia during the famine period were as follows: being sold for bread or money, being forced to live in unsuitable conditions and be fed in inappropriate foods that ultimately resulted in their deaths, being coerced into assuming adult responsibilities and morals, becoming susceptible to abuse and, in some cases, being subjected to abuse themselves, being abandoned during the migration process, and being forced to work as domestic servants or beggar in the locations where they migrated. Furthermore, they were deprived of access to schools, education, and training opportunities specifically designed for children during this time. Lastly, they were unable to benefit from the material culture that emerged for children during the same period. During the famine in Central Anatolia from 1873 to 1875, which coincided with the modernization efforts surrounding the concept of childhood, there were substantial shifts in the understanding of childhood, the societal expectations placed on children, and the expectations that children had of society among the communities in the famine-affected areas.

1. Brief Notes on the Causes of Famine

During the late 1873 and early period of 1874, the residents of Anatolia faced formidable challenges that cast a dark shadow over the region. Central Anatolia grappled with a significant loss of sustenance, plunging its inhabitants into the harsh realities of starvation and sickness. By the end of 1874, the exact total of fatalities remained indeterminate, but it is estimated that it reached to a staggering count of 150,000.¹¹ According to estimates, over 100,000 cattle used for livestock purposes and commerce, died during the aforementioned winter season. The suffering extended beyond as the people experienced significant hardships due to a substantial decrease in the number of sheep and goats, which declined from 2,000,000 to around 500,000. The agricultural produce suffered extensive harm and perished due to the prevalence of illnesses among the farm animals. According to the report, the onset of the famine was initially felt in isolated villages with minimal food stockpiles.¹²

Nevertheless, those mentioned villages were effectively isolated from adjacent settlements due to an exceedingly formidable snow barrier, rendering them unable to surmount this obstacle due to their lack of resources and capabilities. Given the topographical circumstances prevalent in Central Anatolia, particularly the severe winters experienced during the period of 1873–74, it is not surprising that isolated villages were geographically disconnected from one another and were effectively separated from external connections. During November and December, there was a substantial rainfall, characterized by torrential downpours. Similarly, there was a persistent and uninterrupted snowfall, in the subsequent months of January and February. Ankara, which experienced significant hardships during the winter and faced an influx of refugees, was initially believed to be the disaster’s epicenter. However, as transportation routes were gradually restored and communication with adjacent regions started over, it became evident that Ankara had fared

And Civilization, 2012); Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık Ve Kıtık Olayları (1800-1880)* (İstanbul, Libra Yayınları, 2010); Ayşegül Kuş, “Tozer’in Turkish Armenia and Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Yozgat ve Çevresinde Yaşanan Kıtığın (1873-1875) Doğal ve Sosyo-Ekonomik Nedenleri,” *OTAM*, 44 (Güz 2018): 107-132.

¹¹ *Report of the Public Meeting in Aid of the Asia Minor Famine Relief Fund. Willis’s Rooms*, June 24th 1875, 9.

¹² *Report of the Public Meeting in Aid of the Asia Minor Famine Relief Fund*, 9.

relatively well compared to the surrounding villages and towns, which were greatly impacted.¹³ These conditions, along with the lack of financial resources, hindered their ability to purchase food inside urban areas, and even if food was available for purchase, logistical challenges prevented its distribution to distant villages. The peasants were subjected to a state of deprivation leading to severe starvation.¹⁴ Efforts to deliver assistance to the affected region from domestic and international sources faced immense challenges due to the prevailing circumstances.¹⁵

Given that the famine in central Anatolia impacted a population that was initially solely capable of meeting its own needs, all levels of society experienced it profoundly. The famine had an almost equal impact on both the affluent and impoverished individuals in the area due to the lack of food. Undoubtedly, wealthier individuals had the resources to combat starvation for a longer duration. However, in 1874 and 1875, even wealthy households could not to manage the famine. Once rich in agricultural value, Anatolia faced a year-long period of famine, pushing farmers to the brink of desperation. These dire circumstances resulted in the fragmentation of social structures, increased mortality rates, population migration to metropolitan areas, and a notable rise in incidents of theft. The echoes of this tragic period in Anatolian history reverberate as a somber reminder of the profound human cost of famine and the challenges faced by communities in the face of natural disasters. The children were severely affected by the famine, experiencing death, abandonment, exploitation, forced labour, or migration to other areas.

2. Effects of famine on children

Food scarcity as a consequence of crop failures and financial difficulties led to a pervasive state of undernourishment and, in extreme instances, famine. Although the government made admirable efforts in urban areas, they did not reach many villages and small towns in Central Anatolia. Consequently, residents in these areas continued to face the dire consequences of inadequate access to sustenance, resulting in the loss of life due to the unavailability of bread. Additionally, the report highlights that inadequate nutrition and incorrect dietary practices were contributing to the occurrence of illnesses among children.¹⁶ In the southern regions of Central Anatolia, entire villages were witnessing a significant decline in population due to an influx of individuals suffering from severe malnutrition and deprivation. Malnutrition had a significantly detrimental impact on children, making them more susceptible to developmental problems and diseases. Amidst a period of extreme hunger, multiple individuals highlighted the consumption of meat from deceased animals and the ingestion of unsuitable food, which had detrimental effects on children's health. According to a report published on April 23 in the *Levant Herald*, a severe scarcity of food forced people into desperate measures, including the consumption of cottonseed. The distressing details outlined in the

---

¹³ *Report of the Public Meeting in Aid of the Asia Minor Famine Relief Fund*, 18.

¹⁴ *The Famine in Asia Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"* published in 1875, presents significant insights into the famine that occurred between the years 1873–75. The first pages of the source provide details on the manner and individuals responsible for accessing the information. Consequently, those residing in the regions where these events occurred, with extensive knowledge of the local languages and traditions, diligently documented the occurrences on a daily basis. Moreover, their ability to comprehend and analyze the unfolding circumstances enabled them to provide insightful observations. Subsequently, the veracity of each story provided by these sources was corroborated. According to the report, information on the famine and its profound consequences, which impacted the Central Anatolia area throughout the winter season, purportedly reached Istanbul in early April. *The Famine in Asia-Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"* (Constantinople, 1875), p. VI-VII.

¹⁵ *Report of the Public Meeting in Aid of the Asia Minor Famine Relief Fund*, 17.

¹⁶ *The Famine in Asia-Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"*, 65.

article recounted the plight of a destitute family grappling with extreme hunger. In their desperation, the family resorted to pulverizing peeled Indian corn cobs into a fine powder and using it to produce bread for their children. As the report documented, the use of this bread resulted in the unfortunate demise of children due to the development of digestive ailments, presumably due to its unsuitability as a food source for growing individuals.¹⁷ An identical incident is documented in another report, which indicates that a poor mother resorted to grinding waste maize cobs or stalks into a cake-like substance in order to feed her children due to her desperate circumstances. The children who consumed it promptly developed serious intestinal illnesses and succumbed.¹⁸

Comparable records can be found inside the Ottoman archives. According to the report from April 1874, due to the scarcity of food resources, the local population resorted to combining grape seeds, the roots of the grass species known as ayırık, and several other available plants. These ingredients were then subjected to grinding using a manual milling apparatus in an attempt to transform them into consumable food.¹⁹ The report of the Public Meeting in Aid of the Asia Minor Relief Fund underlines a similar incident. In the face of the crisis, women and children ascended the mountainous areas that were previously used as grazing lands for sheep and goats. They went on to gather their daily yield, subsequently engaging in the process of mixing the harvested produce into dough. Additionally, they included a measure of coarse flour to facilitate the bread creation. This exemplifies the repercussions of the calamity on the female and child populations.²⁰

Through the famine in Central Anatolia, contemporary sources indicate that certain individuals, including children, turned to consuming unconventional and desperate sources of nourishment, such as animal carcasses. In exceptionally dire situations, there was a possibility that they even resorted to cannibalism. The consumption of carcass animal meat as a means of survival during periods of severe food shortages was an extreme and morally reprehensible survival tactic, as evidenced by primary sources. According to the report of Miralay Ahmed Hilmi Bey on April 1874, in a state of desperation, a girl of eleven years of age was witnessed consuming the remains of a deceased donkey inside a hamlet situated in the Keskin District, located between Ankara and Yozgad.²¹

Cases of cannibalism frequently arose from extreme desperation, as individuals and societies confronted the impending peril of death caused by severe hunger. According to the letter sent to the mother of the Sultan the dire conditions of the regions and cases of cannibalism are described as follows:

The prevailing atmosphere of despair and gloom in our region is progressively intensifying, with our society relying on the remains of deceased animals for sustenance. The absence of livestock has resulted in a significant loss of human life. Certain individuals exhibit the boldness to slaughter their children, while on a daily basis, over two hundred families engage in the relocation of their children to other regions. In the vicinity of the bakeries, a considerable number of brides, exceeding three hundred, patiently await the arrival of nightfall while cradling their infants in their arms. Regrettably, a portion of these distressed individuals resort to an act of desperation, relinquishing their breast-fed children by discarding them into the doorway of the nearby mosque. In the event that a favorable

¹⁷ *The Famine in Asia-Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"*, 5.

¹⁸ Report of the Public Meeting in Aid of the Asia Minor Famine Relief Fund, 18.

¹⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *A.MKT.UM.*, 1330/29, 1.

²⁰ *Report of the Public Meeting in Aid of the Asia Minor Famine Relief Fund*, 25.

²¹ BOA, *A.MKT.UM.*, 1330/29, 1.

outcome does not materialize on this occasion, we will reach a juncture when individuals may resort to cannibalistic behavior.²²

Due to the famine, there was a deep sense of hopelessness, and families faced an extreme food shortage, making it difficult to provide for all members, even children. According to a May 6 report, it can be seen that the Turkish population had the highest degree of impact as a result of the famine occurring in Central Anatolia, as it was reported that a daily average of four to five individuals of Turkish descent succumbed to malnutrition.²³ The Ottoman administrators also made record of the appalling conditions witnessed among children, characterized by starvation and misery, prevalent on the streets. Governor Raşid Naşid Pasha of Kastamonu visited the Çankırı area to get an explicit knowledge of the severity of the situation. During his visit, he witnessed a substantial number of orphaned individuals who were homeless, without basic necessities such as food, clothing, and protection. The governor demonstrated an awareness of the imperative need to implement appropriate steps for the safety of these children, recognizing the need for financial assistance to facilitate the provision of clothing and transportation to their respective families. To address these issues, the sum of 7,500 kurus, as requested by the governor, was sent to the governor.²⁴

A significant number of children were also reported to be on the verge of entering the winter season without clothing, having previously sold their clothing and left their homes. The phrase *naked* is not hyperbolic; multiple sources depict individuals, particularly children, aimlessly roaming without clothing, beseeching for assistance, crying, and begging, lying on the streets, moaning and perishing, filling the urban areas.²⁵ The state donated the uniforms of the newly organized Redif soldiers, as well as the uncollected clothing of the old soldiers, to the public in various locations, including Ankara, Yozgat, and Kayseri.²⁶ Similar incidents were observed in Ankara when tens of women left their children in the front yards of the mosques in Beypazarı, Ankara, and hungry and sick children and women wondered around with crying faces in the streets and bazaars in Ankara.²⁷

3. Migration and Its Consequences on Children

Mass migration and its associated challenges emerged as another consequence of the famine. The outbreak of famine prompted large-scale migrations as individuals sought sustenance and essential supplies. During this process, certain individuals participated in activities that caused disturbances to public order, primarily due to the limitations and constraints present in the region.

---

²² Valide Sultan Aliyyetü'ş-Şan Efendimiz Hazretleri'ne,

Duçar olduğumuz ihtiyacattan bahisle takdim kılınan telgraf-namemiz üzerine Yozgat Mutasarrıflığıyla kaymakamlığıımıza vukubulan fermanınıza binaen vakt-i hasada kadar ma'a nahiye-yi Boğazlıyan Kazası mekulât ve mezruatları miktarı mercimiz mutasarrıflığına kaymakamlıktan ba-telgraf beyan mucibi arz olunmuş ise de irade-i cevabiyesine henüz muvaffak olunamayıp hal-i hüzn-ü iştilimiz gün be gün artmakta ve hayvanat-ı saire lâşeleriyle geçinmekte isek de bi-hikmetullah hayvanat kalmayarak haylice nüfus telef olmakta ve bazı kesan evlatlarını kesmek gibi hâlâta cüretle beher gün iki yüz haneyi müteceviz evlatlarını arkasıyla diyar-ı ahire nakl etmek ve fırınlar önünde üç yüzü müteceviz gelin kız memede bulunan çocukları kucağında gecelere kadar bekleyub yine ekme alamayarak meyusen avdet ve bazıları memede olan çocuklarını cami kapısına atmakta olduklarından eğerçi bu defa da bir semeresi zuhur etmez ise artık birbirlerimizi yemek derecesine geleceğimizden bu kere de müselle-i alem olan merhamet ve şefkat-i fehimanelerine ilticaen tasdi ederiz ferman fi 10 Nisan sene 90 [22 Nisan 1874]

Vekil-i Ahali-yi Kaza-yı Boğazlıyan Veli Hafız Ahmed Ohan. BOA, *A.MKT.UM.*, 1322/17, 4.

²³ *The Famine in Asia-Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"*, 14.

²⁴ BOA, *A.d.*, nr. 856, md. 280.

²⁵ Bayar, "1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı", 90.

²⁶ BOA, *A.d.*, nr. 967, s. 31, md. 177.

²⁷ Bayar, "1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı", 80.

The occurrence of road obstruction, theft, injury, homicide, and plundering escalated during this course of events.²⁸ During a time when individuals were grappling with famine and insurmountable challenges, the decline in public order served as an additional catalyst for mass migration. Under these circumstances, numerous children were abandoned or deserted to perish on the streets. *Hülâsatü'l-Efkâr* Gazette reports that families abandoned their children as they migrated to other places, resulting in the deaths of numerous children due to malnutrition during the famine.²⁹ According to the report touching upon a similar instance submitted in June by Rev. Mr. Farnsworth, several villages in the vicinity of Aksaray, Yozgat, and Kayseri were subject to evacuation, with the discovery of deceased individuals in some village streets. The discovery of three deceased children, with the eldest being 10 years of age, inside a room located at Nefesköy, a location around five hours far from Yozgat, was highlighted. The children were likely abandoned by their families due to the need for migration. Based on the report, there were no witnesses to the last moments of the children's suffering, and efforts to locate their respective families for the purpose of arranging a proper burial were unsuccessful.³⁰

The children who did not stay behind had to adapt themselves to the challenging circumstances of their journey. Otherwise, they would be left behind during their expeditions. The news article titled *Letter from Kırşehir in the province of Ankara* published in the *Basiret* newspaper on May 29, 1290, narrates the tale of a family compelled to migrate with their children as a result of a severe famine. According to the news source, the family initiates their migration down the Kızılırmak River. Feeling famished and fatigued, the family takes a break at the Kızılırmak to recuperate for a brief period. Upon witnessing the infant's incessant and unending wailing, the father makes the decision to throw the child into the river. In this manner, the child would not impede their progress. The mother concurs with her husband to cast the child into the river, and proceeded with their journey. During their journey, they encountered another family with a child, and they informed them about the circumstances. However, the family firmly informed them that the situation was not feasible and that they had no intention of separating from their child.³¹

If children did not remain behind and instead migrated alongside their families, they were obliged to support their parents throughout the entirety of the journey and its aftermath. The migration to urban areas posed numerous challenges, as families and individuals faced difficulties in adapting to urban environments, including housing, employment, and social integration problems. The phenomenon of migration resulted in a disruption of conventional support structures, such as extended family and community networks. In light of these conditions, children were compelled to engage in begging as a means of subsistence, particularly when their families faced challenges in acquiring the necessary resources. In his epistolary collection entitled *İstanbul Mektupları*, written between the years 1871 and 1878, *Basiretçi* Ali Efendi sheds light on the circumstances behind the migration of Anatolian individuals to Istanbul as a consequence of starvation. Due to the Anatolian famine, many women whose men were in Istanbul took their sons and daughters and came to Dersaadet. Despite the government's allocation and provision of housing, sustenance, and other

²⁸ Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık Ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, 171-173.

²⁹ *Hülâsatü'l-Efkâr Gazetesi*, s.84, (20 Rebî'ü'l-evvel 1291/25 Nisan 1290.) s.1.

³⁰ *The Famine in Asia-Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"*, 56.

³¹ *Basiret Gazetesi*, s. 1253, (29 Mayıs 1290), 2.

resources, they let their children roam the streets and engage in begging acts.³² In addition, they had to endure the hunger and suffering associated with the migration process. According to a report dated June 5, children assisted their families who had to migrate due to food scarcity. Based on the report, a female person and a child embarked on a migration towards Elbistan while carrying their beds on their backs. According to a correspondence originating from the Talas neighborhood on June 3rd, it was reported that a woman arrived at the buildings in a state of extreme debilitation, to the extent that her death seemed imminent inside the confines of the courtyard. However, subsequent consumption of tea and soup served to restore her strength, as seen by her emergence from the premises around thirty minutes later. Furthermore, it was observed that, subsequent to receiving a monetary contribution, she was observed in the vicinity of the entrance. The woman was accompanied by her two offspring, while an additional three children under her care were experiencing hunger inside the urban area. The individual said that they had abstained from consuming bread for a duration of two consecutive days.³³

Individuals frequently resort to selling their possessions to cope with financial difficulties and acquire the necessary resources for survival in the places they migrate. This could be viewed as a survival strategy, fueled by immediate necessities. In order to sell off their assets, they were compelled to migrate to more populous urban centres. Miralay Ahmed Hilmi Bey's report indicates that to facilitate the sale of their wooden products, the individuals carried their children on their backs while traversing cities in a state of need, without footwear and sustenance. The individuals purchased a small quantity of wheat or barley using the proceeds from their sales, endeavoring to fulfill their immediate need for a limited duration. Nevertheless, it was noted that these individuals were unable to return to their respective towns because they were experiencing hunger. Consequently, they remained inside the towns and, in such a condition, resorted to approaching unfamiliar households, where they would request sustenance.³⁴ Nevertheless, these measures yielded enduring repercussions, potentially intensifying destitution and complicating the process of recuperation once the famine was abated.

Several young girls affected by the famine were either brought or sent to Istanbul with the purpose of being placed in domestic service. In 1840, a comparable phenomenon of migration and work practices took place in response to the famine that afflicted Central Anatolia. During the 1870s, there was a notable surge in the influx of young females who migrated or were relocated to Istanbul with the purpose of engaging in domestic labor.³⁵ From the period of November 10 to November 17, 1874, among the persisting hunger and its profound repercussions, it was seen that four girls hailing from Çankırı were temporarily lent to Istanbul residents by their fathers and brothers, who were employed in Istanbul but stationed at different work establishments. On November 10, Osman Aga, a resident of Eski İplikhane in Eyüp, lent his seven-year-old daughter Hatice to someone. Similarly, on November 16, Hamal Mehmed Aga, who resided on the upper floor of a shop near the Fish Market, lent out his daughters Naime, aged eight, and Zeliha, aged seven, to someone. Additionally, Mahmud Aga, who resided at a candy store in Mahmudpaşa, lent his sister Ayşe to

---

³² Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, haz. Nuri Sağlam (İstanbul, Erdem Kita Yayınları, 2017), 318.

³³ *The Famine in Asia-Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"*, 51.

³⁴ BOA, *A.MKT.UM.*, 1330/29, 1."

³⁵ İrfan Kökdaş ve Yahya Araz, "İstanbul'da Ev Hizmetlerinde İstihdam Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)," *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXIII no:1 (2018): 46.

the residents of Istanbul on November 17.³⁶ The process of lent children to affluent families was mainly recorded at the kadi's office, and the service duration of children was restricted to reaching adulthood.

4. Commodification of Children

In times of extreme desperation, parents were compelled to make difficult choices to safeguarding the lives of their remaining family members. A scarcity of resources and food afflicted Central Anatolia between 1873 and 1875, thereby impeding parents' ability to provide for and care for their children. Consequently, there were instances of children being sold or exchanged for basic necessities in Central Anatolia during this time.

Based on a report pertaining to Sivrihisar, the inhabitants of this region, who had endured significant adversities and distress during the occurrence of famine in 1874, were confronted with considerable challenges during the winter season in 1875. The individuals who endeavoured to sustain themselves by selling all their assets in the previous year found themselves devoid of any remaining items to sell in the current year. Based on the report, during the midst of the previous winter, it was purported those individuals belonging to lower socioeconomic strata purportedly engaged in the practice of exchanging their children, aged between ten and fourteen, with more affluent individuals for a modest amount, as a means to avert the dire consequences of starvation.³⁷ Basiret Newspaper provides another example of such an incident. According to a news report from Basiret in 1874, two girls, one perhaps five or six years old and the other two to three years old, were reportedly sold. It was known that these children were the children of a woman named Meryem from Yahşihan, located in Central Anatolia, and due to her dire circumstances, she had to sell two of them for forty kuruş. Upon acknowledging that the children were promptly handed over and transferred to the stated mother, it was decided that they would permanently remain with her for the duration of their lives.³⁸

In the Keskin region, distressingly, it was reported that some of these poor people resorted to the desperate measure of selling their children for sustenance in the form of bread.³⁹ According to Mr. Whitaker, who purports to possess information about these instances, the children involved in these cases exhibited an age range spanning from nine to fourteen years old and were reportedly sold at varying costs. As the famine persisted, it gradually engulfed people initially enjoying a relatively comfortable socioeconomic status. Consequently, those who had acquired children found themselves unable to sustain their support for these individuals and subsequently engaged in negotiations with their families to facilitate their return. However, the parents, whose emotional

³⁶ Kökdaş ve Araz., "İstanbul'da Ev Hizmetlerinde İstihdam Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)": 51.

³⁷ *The Famine in Asia-Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald,"* 114.

³⁸ *Basiret Gazetesi*, s. 1284 (16 Cemâziye'l-âhir 1291), 3.

³⁹ The phenomenon under examination reveals that children were regarded as commodities. Similar instances of such treatment can be observed in the Ottoman Balkans during the 17th and 18th centuries. Eugenia Kermeli's extensive research into the Ottoman court records of Crete throughout the 17th and 18th centuries reveals a prevailing practice of treating children as commodities. In numerous instances, parents relinquished their underage children as a means of repayment for their outstanding obligations. After settling their outstanding debts, families were able to reclaim their children. Kermeli has been credited with the establishment of no fewer than 15 legal instances pertaining to the aforementioned matter, as documented in the court archives of Crete throughout the period spanning from 1654 to 1659. Eugenia Kermeli, "Children Treated As Commodity in Ottoman Crete," *the Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes'*, editörler Eugenia Kermeli and Oktay Özel (Istanbul: Isis Press, 2006), 271.

resilience had been diminished by the famine or who were unable to provide adequate care, were compelled to decline the responsibility of reclaiming their children.

Consequently, the children were left unsupervised and subsequently met their demise on the streets. A minority of children were entrusted to American missionaries and subsequently received their education in American educational institutions. However, it is important to note that this represents an insignificant percentage of the population.⁴⁰ The low rate could be attributed to the Ottoman administration's attitude towards the missionaries. The state's inability to provide adequate care for children who had lost their parents or were abandoned on the streets presented an opportunity for missionaries to fulfill their desired role. The missionaries or Christians who conducted thorough observations of the regional circumstances and endeavoured to address the issue expressed a desire to either adopt some of these children or provide them with education at their educational institutions. Nevertheless, the Ottoman bureaucracy demonstrated a reluctance to facilitate the education or adoption of these children by missionaries.

In the given circumstances, individuals experiencing hunger and a lack of clothing expressed a desire to relinquish their boys and girls for adoption or abandon them to other families within the community. The report indicates that even affluent households declined to receive children as the famine had an impact on middle- and upper-class households during 1875, which forced the families who had previously purchased children for their own labour to abandon them due to their inability to provide sustenance.⁴¹ Consequently, there was a notable rise in the population of unaccompanied minors residing on the streets, either due to parental demise or abandonment, with a dearth of readily available caretakers for their welfare. The individuals were compelled to undertake migration to alternative geographical areas; nevertheless, a significant proportion of them perished during their journey.⁴²

The point that needs to be underlined is the act of selling children during times of famine or similar extraordinary events witnessed in other areas during the same period. During the occurrence of famine in Mainpuri in 1837, Uttar Pradesh, India, it was seen that parents resorted to selling their daughters for a nominal sum of rupees. In response, the local police took a passive approach by only advising parents to exercise care while dealing with women of disrepute, who were known to exploit the situation by further selling these girls into prostitution.⁴³ Kathryn Edgerton-Tarpley makes reference to three commonly used expressions pertaining to the commodification of children and cannibalism that are frequently found in the descriptions provided by gazetteers during the period of the North China Famine from 1876 to 1878. These phrases include the notion of individuals consuming one another, the act of exchanging children and subsequently consuming them, as well

---

⁴⁰ *Report of the Public Meeting in Aid of the Asia Minor Famine Relief Fund*, 21-22.

⁴¹ *The Famine in Asia-Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"*, 114.

⁴² Ahali-yi merkumûnun derun u birunları girdab-ı hayrete düşerek ne edip ve ne yapacaklarını şaşırıp def-i ihtiyacat gailisinin başlarından aşırıp esvablarına varıncaya kadar satıp savmış ve açık çıplak kalmış olduklarından telef olmakdan ise çaresiz kalanlar sagir ve sagire nüfus-u zükür ve inaslarını omuzlarına bil-tahmil evlatlığa kabulünü ve meccanen terkinî şuna buna arz eylemekte iseler de herkesin müzayakaları meydanda olduğundan çocuklarının evlatlığa kimse tarafından kabul eden bulunmadığı cihetle cer-i nafaka için dağılmakta bulunanların dahi açıklıktan zaafiyetle emare-yi murîş nasiyelerinde zahir olduğundan yola düşüp açlıktan yollarda vefat edenleri vuku bulduğu reyü'l-ayn müşahede olunmuştur. 13 Nisan, 90 (Nisan 1874). BOA, *A.MKT.UM.*, 1330/29, 1.

⁴³ Cormac Ó Gráda, *Eating People Is Wrong, and Other Essays on Famine, Its Past, and Its Future* (Princeton: Princeton University Press, 2015), 2-3.

as variations of the idea that people resorted to cannibalism to such an extent that even close relatives were driven to destroy one another.⁴⁴

Children not only faced the challenges of famine but also became vulnerable to dangers from external sources and individuals. As per Seyyah Derviş's report, certain threats originated from local authorities. Reports indicated that some local administrators perpetrated acts of child abuse during the famine. According to the lahiya written on the attitudes of local authorities in the region by Seyyah Derviş, it is stated that initially, the district governors and directors were required to seek approval from Director Cemil Bey before being assigned to their respective provinces. Secondly, it is widely recognized in the bazaar and market that the director, Cemil Bey, has outstanding debts and obligations exceeding thirty thousand kurus from the Reformatory. The officials of the Reformatory have not received their wages for a period of four months. Another transgression has occurred involving the aforementioned director, who belongs to a nefarious group of individuals. In an attempt to perpetrate a criminal act against one of the children at the Reformatory, the director was intercepted by the sergeants, who promptly intervened. They provided a comprehensive account of the incident and reported it to His Excellency, Governor Pasha. Nevertheless, they were disregarded. They also sought the assistance of an individual from the organization and various other locations. It was noted that they derived no advantage from their actions and were subsequently expelled and dismissed from the reformatory through deception. As a result, they found themselves roaming the streets without any financial resources. No one has the ability to avert this situation, which is notorious for the involvement of Abdurrahman Vali Pasha, who continues to serve as a subordinate to his Holiness with the intention of enticing intelligent children from the Rushdiye Mektebi through financial incentives and guiding them towards a negative trajectory. Numerous local authorities refrained from speaking during this procedure.⁴⁵

The incident was sent to the Şura-yı Devlet to commence an inquiry.⁴⁶ A document found regarding one of the accusations made to Mehmet Salim Bey in the Şura-yı Devlet revealed that Abdullah Derviş Bey had engaged in an act of injustice concerning the income generated from waqf land. This offense was among the allegations made against him in the aforementioned document. Nevertheless, there is a lack of substantiating evidence about a trial pertaining to the allegation of

⁴⁴ Gráda, *Eating People Is Wrong, and Other Essays on Famine, Its Past, and Its Future*, 15; Kathryn Edgerton-Tarpley, "Tough Choices: Grappling with Famine in Qing China, the British Empire, and Beyond", *Journal of World History*, 24, no: 1 (March 2013): 135-176.

⁴⁵ Mumaileyhimin vasıtalarıyla vukubulan fenalığın birincisi kazalara tayin olunacak kaymakam ve müdürler mumaileyh Cemil Bey'e müracaat etmeksizin bir yere tayin olunmak ihtimali yok ikincisi mumaileyh Cemil Bey'in Islahhane'den otuz bin kuruşu müteceviz deyni ve zimmeti olduğu çarşı ve pazarda mütevattır Islahhane memurlarına dört mahdır para verilmemiş bundan başka bir fenalık daha var müdür-i mumaileyh gayet esfeh ve fasık güruhundan olup Islahhane şakirdanından bir çocuğa cebren fiil-i şenii etmeğe uğraşır iken çavuşlar işi haber alıp der-akab kurtarıp vukuu-i hali ber-tafsil hikâye ederek Devletli Vali Paşa hazretlerine beyan etmişler ise de asla sem' ve itibar olunmadığından bir de vücuhdan bir kimseye ve başka yerlere başka müracaat etmişler anlardan dahi bir faide göremediklerinden başka kendilerini birer desise ile Islahhane'den tard ve teb'id olunup sokaklarda bir parasız sürünmekte oldukları müşahede olundu Rüşdiye Mektebi'nden dahi para kuvvetiyle yüzü parlak çocukları ayardub fena yola sevk etmekte hâlâ birinin ismi Abdurrahman Vali Paşa hazretlerine sakilik ettiği meşhur bu hale mani olacak kimse yok Faziletli Hâkim Efendi hazretleri diğer hal ile meşgul ve sükûtu olub asla müdafaaya iktidarı yok Saadetli Defterdar Efendi hazretlerinin mahdumunu Sinob'a tahrirat müdürü etmişler anın dahi olvechle sükut etmesi lazım geliyor Divan Reisi Faziletli Efendi fazıl bir zat ise de yeni geldiği münasebetle şakk-i şefe etmiyor imiş BOA. ŞD., 2883/23, 2.(04.08.1292).

⁴⁶ BOA. ŞD., 3212/27, 4.

child abuse, its detection, investigation, and subsequent acquittal.⁴⁷ This hinders us from forming a conclusive assessment of the occurrence of this incident.

5. State Responses to the Famine

The state implemented several measures in 1873, including: a) refraining from calling up the redif soldiers who were required to be recruited, b) transporting approximately 200 tons of flour weekly from Istanbul to Ankara through the Izmit Port, and shipping cereals to Ankara from Sivas, Kütahya, and Afyon, c) allocating funds to Ankara, Amasya, and Çankırı for the purchase of cereals, which would be repaid, d) prohibiting the export of cereals, e) assigning civil servants to collect taxes instead of mültezims, as the latter would exert pressure on the people, f) imposing exceptional punishment on local dignitaries who engaged in speculation following the incident in Yozgat, as a precedent, g) finding numerous local administrators guilty and dismissing them, h) exempting grains sent to the famine-stricken region from domestic customs.⁴⁸

During the post-April era, the central government implemented a range of actions to address the issue of starvation. The primary measures of significance were the allocation of food and grain assistance to Central Anatolia arriving from Diyarbakır, Erzincan, Malatya, and adjacent areas; the dispatch of flour from Istanbul to the aforementioned region; and the granting of tax exemptions for imported commodities arriving via the ports of Gemlik and Bursa.⁴⁹ According to Miralay Ahmed Hilmi Bey's report on April 18, 1874, the transportation of agricultural commodities from the regions of Sivas, Harput, Elbistan, and Malatya was deemed essential. Consequently, fulfilling the populace's demands inside the given area would be somewhat achieved, thereby mitigating the likelihood of migration to alternative places.⁵⁰

In 1874, the Ottoman government provided funding to assist the famine-stricken population in accordance with government directives, utilizing established entities such as the Municipality Fund (Belediye Sandığı), Safety Fund (Emniyet Sandığı), Benefit Fund (Menafi Sandığı), and Property Fund (Mal Sandığı) within the administrative framework. During periods of inadequate local administration in the drought-stricken area, the government assessed the requirements of the region and regulated the distribution of essential assistance through institutions such as commissions, inspection teams, and inquiry committees created in Istanbul, namely Investigation Commissions (Tahkikat Komisyonu), Famine-affected Relief Commission (Iane-i Musabin Komisyonu), Grain Distribution Commission (Zahire Dağıtım Komisyonu), and Inspection Committees (Teftiş Heyetleri).⁵¹ These commissions enhanced the organization and efficacy of state-provided help.

Another endeavour of the government in 1874 was the implementation of an effort known as sadaka-i padişahi, whereby provisions of food and bread were allocated to support children whom their family had abandoned.⁵² However, some Ottoman bureaucrats indicate that this issue could not be resolved solely by providing children and young individuals with food and monetary resources. Specifically, there was a belief that providing irregular and excessive assistance would

---

⁴⁷ BOA. ŞD., 1643/6.

⁴⁸ Bayar, "1873-1875 Orta Anadolu Kıtılgı", 69; BOA, A.MKT.UM., 1320/24.

⁴⁹ *The Famine in Asia-Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"*, 8-9.

⁵⁰ BOA, A.MKT.UM., 1330/29, 1; BOA, A.d., nr. 856, md. 255, 259.

⁵¹ Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, 338-348.

⁵² BOA, A.MKT.UM., 1326/5.

divert families from engaging in productive work. In the 19th century, the state implemented the policy of adding children from poor families and orphans to the labour force. It was not exclusively a policy formed by bureaucrats since Ottoman intellectuals agreed upon the idea of directing poor children and orphans to be labourers in institutions and receive apprenticeship education to add them to the labour force.⁵³ China, which also experienced famine during the same years, had similar discussions. According to the North China Herald, the Chinese government dispersed aid mostly in the cities rather than in the famine-stricken countryside. The individuals, who were educated to engage in work for their livelihood, were transformed into vagrants. They congregated in significant numbers among the prominent epicenters of criminal activity and public health concerns. The editors claim that the responsibility to provide lies with employment rather than with food.⁵⁴

The local authorities also demonstrated an awareness of the need to establish an institution dedicated to safeguarding and educating children as a means of addressing the prevailing issues. The Governor of Ankara expressed the need to establish a reformatory facility to cater to the welfare of the aforementioned neglected children. However, the acquisition of funds for the building of this facility proved to be unattainable. Based on the governor's observations, it was found that a portion of the children who experienced the loss of their families during the famine were placed under the care of the state, while others were entrusted to their relatives. Additionally, many of these children were apprenticed to diverse professionals, facilitating their acquisition of vocational skills, and enabling them to secure a livelihood. Notwithstanding the measures implemented by the government, a considerable number of children continued to live on the streets. The governor emphasized the urgency of establishing a reformatory, noting the potential inconvenience for children temporarily residing in cavalry and infantry barracks if they were to remain there for an extended duration. The requirements made by the governor were deemed reasonable by the committee; nonetheless, the commission faced financial constraints that hindered their ability to construct a reformatory facility. Due to this rationale, a total of 70,000 kurus was gathered throughout the province, with an additional nominal sum to be contributed by the commission. These funds were then allocated to the governor's office with the purpose of converting suitable urban structures into reformatories.⁵⁵

The residents of the region considered the state's endeavours inadequate and corresponded with different newspapers in order to raise awareness among urban dwellers in other areas and the government about their current situation and to secure further funding for the region.⁵⁶ An exemplary instance of this was the periodical *Basiret*. The journal extensively reported the hunger in Central Anatolia, emphasizing the importance of public, particularly wealthy people, contributing donations. Newspapers during that period provided lists of the needs required by the population in Central Anatolia.⁵⁷ Furthermore, some Ottoman officials who visited the region felt obliged to compose a report concerning the prevailing conditions in that area. Ahmed Hilmi Bey, who wrote a comprehensive report on the effects of the famine in Central Anatolia, states that: "On the eighth day of my departure from Dersaadet, I traveled to Ankara, and after three or four days, I continued

⁵³ Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği: Ev İçi Hizmetlerinde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), 15.

⁵⁴ Tarpley, "Tough Choices: Grappling with Famine in Qing China, the British Empire, and Beyond": 140.

⁵⁵ BOA, *A.d.*, nr. 612, md. 889.

⁵⁶ *Hülâsatü'l-Efkâr Gazetesi*, s. 84, (20 Rebi'ü'l-ıstevvel 1291/25 Nisan 1290), 1-2.

⁵⁷ *Basiret Gazetesi*, s. 1528 (13 Rebiü'l-Ahir 1292), 1; *Basiret Gazetesi*, s. 1484 (21 Safer 1292), 3.

on to Yozgad, reaching my destination yesterday. After thoroughly examining and witnessing the grievances expressed by the residents of Yozgad and its surroundings, I feel compelled to submit a comprehensive report to the authorities upon my return to Dersaadet. This report will outline the specific issues that have been thoroughly investigated and scrutinized, and I will also express these findings verbally. Both Ankara and its environs are now experiencing this pattern, and assistance is urgently needed to find a solution.”⁵⁸

Despite the state’s efforts, the region continued to experience issues such as complaints, bribes, and black-market activities. Consequently, an investigation committee was dispatched to the area to investigate the grievances, ascertain the issues and requirements of the region, oversee the allocation of assistance, address the migration crisis, and identify potential agricultural production potential.⁵⁹ The archival sources do not imply or accuse any high-ranking administrators of neglecting the importance of combating starvation. However, these objections and charges were more relevant to district governors, districts’ rulers, and members of administrative councils. The inspector’s report, the articles in the *Levant Herald* and the observations of travellers were focused on the inability of the local authorities to take precautions and their lack of merit. According to the 1874 report criticizing the local administrators, the lack of essential necessities that the inhabitants were in dire need of resulted from the government’s lack of precaution. The severity of the famine can be ascertained through an evaluation of the sanjak’s population and the accessibility of commodities within its borders. Even in the fall season, since there was enough grain to sustain the population for more than a year, it should not have been lost to the hands of some mischief-makers, even though the prices were affordable at that time. The government should have acquired them and allocated them to the provinces. Meeting the need for bread would have prevented both damage to the treasury and disruption of public order. Consequently, a significant reduction in casualties would occur, and individuals would not be compelled to flee their own place.⁶⁰ Based on some of the findings of the inspectors sent by the Ottoman authorities to the area, an essential contributing factor to the terrible impact of the famine on the local population was attributed to the deficiency in competence shown by the regional administrators and civil workers. It has been asserted that the local administrators lacked the essential competence to implement the required steps in this situation.⁶¹

The remarks made by the traveler Derviş Abdullah on Çankırı are significant as they shed light on the profound impact of the famine experienced inside the city and the local authorities’ reaction to it. Upon his arrival at Çankırı, it was said that the mutasarrıf was consistently occupied with indulging in nightly eats and drinks, displaying a lack of concern for the impoverished populace and involvement in various transgressions. He stated that it is imperative to underscore the need for further inquiry into the mutasarrıf since the inhabitants of Çankırı were enduring a state of profound distress.⁶² Tozer, who traveled to the famine-affected areas, also suggested that the central government’s delay in implementing measures and providing assistance could be attributed to the local administrators’ failure to transmit the issue to the central government promptly.⁶³

---

⁵⁸ BOA, *A.MKT.UM.*, 1322/17, 3.

⁵⁹ BOA, *A.d.*, nr. 856, md. 255; For their report see: BOA, *A.d.*, nr. 856, md. 259.

⁶⁰ BOA, *A.MKT.UM.*, 1330/29, 1.)

⁶¹ BOA, *A.MKT.UM.*, 1330/29, 1.

⁶² BOA, *ŞD.*, 2883/23, 2.

⁶³ Kuş, “Tozer’in Turkish Armenia and Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Yozgat ve Çevresinde Yaşanan Kıtlığın (1873-1875) Doğal ve Sosyo-Ekonomik Nedenleri”: 126.

Conclusion

The children residing in the area under investigation in this research underwent a distinct form of upbringing due to the deplorable conditions precipitated by the famine. The primary sources emphasize that during the famine in Central Anatolia, insufficient nutrition and incorrect food habits were key factors leading to the high occurrence of diseases in children. The lack of food caused to their deaths, especially when fundamental goods such as bread were scarce. Contemporary documents indicate that certain people, especially children, turned to eating unusual and hazardous sources of food, like animal corpses. Furthermore, the famine caused countless families to migrate, abandoning many children. Children who traveled with their families were obligated to assist their parents during the entire arduous journey and its aftermath. They were coerced into begging in the regions they migrated to, subjected to abuse, or compelled to serve as domestic servants for other families. Lastly, there were recorded instances of children being sold or exchanged for vital commodities in Central Anatolia at that time. As a result, children faced both the effects of famine and were exposed to dangers from external sources and individuals.

Conflicts among influential factions of officials impeded the Ottoman state's capacity to address the famine promptly and efficiently. Significantly, these acrimonious disputes exemplify a breakdown of agreement over the appropriate framework for contextualizing a severe famine. Ottoman bureaucrats compiled reports outlining strategies to address the issues of famine-induced hunger and health problems. The reports primarily focused on determining the specific type of aid to be provided to the region, the source regions from which it should be obtained, the precise quantities required, the means of transportation to be used, and the optimal distribution locations. Nevertheless, the administrators failed to adequately address the means of rectifying the conditions and system that led to the famine, as well as the necessary measures to prevent future occurrences of a similar nature. In addition, the absence of a railroad in the area was a significant factor that greatly amplified the severity of the famine. Transporting sufficient goods during the famine proved to be very arduous and expensive, particularly in regions with rugged terrain. Investing in railroads might have simultaneously decreased transportation costs and minimized fatalities during immigration from the area.

The duties and encounters of children in the Central Anatolian region during the famine, and the concept of childhood held by the local inhabitants, diverge significantly from those residing in urban areas. Nevertheless, research on children and childhood has predominantly focused on analyzing and romanticizing the lives of children residing in urban areas and the prevailing social perspective of childhood in those regions. The children of the bureaucratic-theocratic ruling elite, who might be considered a homogeneous group, may have had comparable experiences, but these experiences were markedly distinct from those of children from poorer rural lower-class families. Regrettably, the primary sources, such as fatwas, ethics books, books of discipline, children's newspapers and magazines, textbooks, and laws and decrees containing legal regulations, predominantly focus on providing information about male children from the middle- and upper-class urban Muslim population. Given that the prevailing body of research on childhood during the Ottoman era relies heavily on these sources, it fails to offer insights into the experiences and perspectives of children residing in rural communities, lower-class urban households, and, notably, during times of crisis. This study is particularly significant in terms of documenting the lives of rural children during the famine, considered as extraordinary period. This is significant in illustrating the

extent to which the understanding of childhood transformed due to modernization, and how the notions of child and childhood influenced by modernization spread rural areas, particularly during the famine of 1873-1875.

References

A. Archival Sources

BOA. A.MKT.UM. (Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Evrakı), 1320/24; 1322/17; 1326/5; 1330/29; 1322/17; 1330/29.

BOA, *A.d. (Sadaret Defterleri)*, 612; 856; 967.

BOA. ŞD. (*Şura-yı Devlet Evrakı*), 1643/6; 2883/23; 3212/27.

B. Periodicals and Newspapers:

Basiret, s.1132 (25 Zi-l-Ka'de 1290).

Basiret, s. 1139 (3 Zi-l-hicce 1290).

Basiret, s. 1175 (22 Muharrem 1291).

Basiret, s.1190 (10 Safer 1291).

Basiret Gazetesi, s. 1253, (29 Mayıs 1290),

Basiret Gazetesi, s. 1284 (16 Cemâziye'l-âhir 1291)

Basiret Gazetesi, s. 1484 (21 Safer 1292).

Basiret gazetesi, s. 1528 (13 Rebiu'l-Ahir 1292)

Hülâsatü'l-Efkâr Gazetesi, s.84, (20 Rebî'u'l-evvel 1291/25 Nisan 1290.)

C. Reports:

Report of the Public Meeting in Aid of the Asia Minor Famine Relief Fund. Willis's Rooms, June 24th 1875.

The Famine in Asia-Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald". (Constantinople, 1875).

D. Secondary Sources:

Araz, Yahya. *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği: Ev İçi Hizmetlerinde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*. Haz. Nuri Sağlam. İstanbul: Erdem Kita Yayınları, 2017.

Bayar, Yener. "1873-1875 Orta Anadolu Kıtılığı." Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013.

Edgerton-Tarpley, Kathryn. "Tough Choices: Grappling with Famine in Qing China, the British Empire, and Beyond", *Journal of World History*, 24, no: 1 (March 2013): 135-176.

-
- Erler, Mehmet Yavuz. *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*. İstanbul: Libra Yayınları, 2010.
- Ertem, Özge. "Eating The Last Seed: Famine, Empire, Survival And Order In Ottoman Anatolia In The Late Nineteenth Century." Doktora Tezi, European University Institute Department Of History And Civilization, 2012.
- Ginio, Eyal. *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and their Aftermath*. London: Hurst&Company, 2016
- Ginio, Eyal. "War, Civic Mobilization and the Ottoman Home-front during Balkan Wars: The Case of Children". Eds. D. Geppert, W. Mulligan ve A. Rose. *The Wars before the Great War*. Cambridge: Cambridge University, 2015, 92-113.
- Gráda, Cormac Ó. *Eating People Is Wrong, and Other Essays on Famine, Its Past, and Its Future*. Princeton: Princeton University Press, 2015.
- Honeck, Mischa and Marten James. "More than Victims: Framing the History of Modern Childhood and War" *War and Childhood in the Era of Two World Wars*. Editör Mischa Honeck ve James Marten, 1-14. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Hendrick, Harry. "Constructions and Reconstructions of British Childhood: An Interpretative Survey, 1800 to the Present" *Constructing and Reconstructing Childhood* içinde. Editör Allison James and Alan Prout, 33-60. London: Falmer Press, 2005.
- Kermeli, Eugenia. "Children Treated As Commodity in Ottoman Crete." *The Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes'*. Editör: Eugenia Kermeli ve Oktay Özel. İstanbul: Isis Press, 2006, 269-282.
- Kökdaş İrfan ve Araz, Yahya. "İstanbul'da Ev Hizmetlerinde İstihdam Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)." *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII no:1, (2018): 41-68
- Kuş, Ayşegül. Tozer'in Turkish Armenia and Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Yozgat ve Çevresinde Yaşanan Kıtığın (1873-1875) Doğal ve Sosyo-Ekonomik Nedenleri, *OTAM*, 44 (Güz 2018): 107-132.
- Romero, Margarita Sánchez. "Landscapes of Childhood: Bodies, Places and Material Culture," *Childhood in the Past*, 10 no:1, (2017) 16-37. DOI:10.1080/17585716.2017.1305080.
- Stearns, Peter N. "Challenges in the History of Childhood," *The Journal of the History of Childhood and Youth* 1, no: 1, (Winter 2008): 35-42.
-

Uzun Savaşlar Döneminin En Kritik Mücadelesi: Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi [1596]

The Most Critical Battle in the Long Wars Period: The Eger Campaign of the Sultan Mehmed III [1596]

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

Yusuf Heper

İzmir Bakırçay Üniversitesi
yusuf.heper@bakircay.edu.tr

Pınar Yiğit Türker

pinaryigiturker1127@gmail.com

Başvuru / Submitted:

23 Ocak 2024

Kabul / Accepted:

28 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1424399](https://doi.org/10.21021/osmed.1424399)

Atıf / Citation:

Heper, Y.; Türker, P. Y. "Uzun Savaşlar Döneminin En Kritik Mücadelesi: Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi [1596]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 196-215.

Benzerlik / Similarity: 13

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihî seyri içerisinde önemli dönemlerden biri, XVI. yüzyılın son çeyreğine denk gelen "Uzun Savaşlar Dönemi" dir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki en büyük rakibiyle karşı karşıya gelmiş ve Macaristan sahası için üstünlük mücadelesi vermiştir. Bu dönemdeki en kritik savaşlardan biri Sultan III. Mehmed'in liderliğinde gerçekleştirilen Eğri Seferi'dir.

Eğri Kalesi, Osmanlı tarihinde ilk kez 1552 yılında Vezir Ahmed Paşa'nın komutasındaki ordu tarafından muhasara altına alınmış ancak fethedilememiştir. Kale, bu andan itibaren sıkı bir yenilenme süreci geçirmiş ve İtalyan tarzında modernize edilmiştir. Bu bakımdan Sultan III. Mehmed ve kurmayları 1596 yılı baharında çıktıkları Batı Seferi'nde Eğri'yi hedef seçmiştir. Habsburg cephesinin Osmanlıların hangi yönde ilerleyeceklerini kestirememesi Eğri kalesinin savunulması için gerekli hazırlıkların gecikmesine sebep olmuş ve kalede ciddi bir savunma zafiyeti oluşmuştur. Osmanlı ordusu, 20 Eylül 1596 tarihinde Sultan III. Mehmed önderliğinde kaleyi muhasara altına almış, Osmanlıların sayı ve teknik üstünlükle sürdürdüğü üç haftalık mücadele sonucunda kale 12 Ekim 1596 tarihinde Osmanlıların eline geçmiştir. Bu andan itibaren bölgede Eğri merkezli bir beylerbeylik kurulmuştur.

Bu çalışmada, Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi doğrultusunda, seferin nedenleri, hazırlıkları, seyri ve sonuçları gibi konular detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Ayrıca, seferin Osmanlı İmparatorluğu'nun genel stratejisi üzerindeki etkisi ve Osmanlı-Avusturya ilişkilerine olan yansımaları da değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: On-Beş Yıl Savaşları, Macaristan, Eğri Kalesi, Askerî Tarih, Osmanlı Devleti

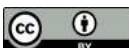
Abstract

One of the significant periods in the historical course of the Ottoman Empire is the "Long Wars Period", which corresponds to the last quarter of the XVIth century. During this period, the Ottoman Empire confronted its greatest rival in Europe and engaged in a struggle for supremacy in the Hungarian region. One of the most critical battles of this period was the Siege of Eger, conducted under the leadership of Sultan Mehmed III.

Eger Castle was first besieged in Ottoman history in 1552 under the command of Vizier Ahmed Pasha's army but could not be captured. From that moment on, the castle underwent a rigorous process of renovation and was modernized in the Italian style. In this respect, Sultan Mehmed III and his staff chose Eger as their target during the Western Campaign they embarked on in the spring of 1596. The inability of the Habsburg front to predict the direction of the Ottoman advance led to delays in the preparations for the defense of Eger Castle and resulted in a serious defense vulnerability in the castle. The Ottoman army took the castle under siege on September 20, 1596, under the leadership of Sultan Mehmed III, and after a three-week struggle in which the Ottomans maintained numerical and technical superiority, the castle fell to the Ottomans on October 12, 1596. From this moment on, a beylerbeylik centered on Eger was established in the region.

In this study, topics such as the reasons, preparations, course, and outcomes of Sultan Mehmed III's Campaign to Eger will be thoroughly examined. Additionally, the impact of the campaign on the overall strategy of the Ottoman Empire and its repercussions on Ottoman-Austrian relations will also be evaluated.

Keywords: Fifteen Years War, Hungary, Eger Castle, Military History, Ottoman Empire

Giriş

Osmanlı-Safevi savaşları, yaklaşık on iki yılın ardından 1590 Ferhad Paşa Barışı ile bir sonuca bağlanmıştı. Bu barışın imzalanmasında Osmanlı Devleti'nin daha fazla askerî, iktisadî gücünü tüketmek istememesi ve gergin seyreden Avusturya münasebetleri sırasında iki cephede savaşmama arzusu etkili olmuştu¹. Safevilerle girişilen bu uzun soluklu mücadelenin ardından Osmanlı-Habsburg savaşlarını yeniden başlatan *On-Beş Yıl Savaşları* her iki imparatorluğun güçlerini Macaristan sahasında sınamaları için bir fırsat oldu². Özellikle Papa VIII. Clement'in teşvikleriyle Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturulan "*Kutsal İttifak*"a Avrupa'dan büyük destek geldi. Bu ittifaka başta Habsburglar olmak üzere İspanya, Alman devletleri, Toskana, Mantova ve Ferrera gibi İtalyan şehir devletleri katıldı. Bu Kutsal İttifak'ın amacı Osmanlıların Batı'ya yönelik ilerleyişini durdurmak ve Osmanlı Devleti'ne tâbi olan Erdel, Eflâk ve Boğdan'ın kurtuluş mücadelesine destek vermektir³. Bu savaşa giden süreç ise Bosna Valisi Telli Hasan Paşa ile Avusturya'nın sınır kalelerini koruyan Habsburglu yüksek rütbeli askerler arasında başlayan bir dizi çatışmalar sonucu ortaya çıktı⁴. Özellikle Telli Hasan Paşa'nın 22 Haziran 1593 tarihinde Sisak'ta Habsburglara karşı yenilgisi (Kulpa Bozgunu) ve bu mağlubiyete ilave olarak Habsburg Kralı II. Rudolf'un haraç niteliğindeki vergiyi geciktirmesi barışı bozmak için bahane olarak kullanıldı. Bunun üzerine Osmanlı harp meclisi Habsburglara karşı savaş ilanına karar verdi⁵. Sinan Paşa'nın hedefi tüm Macaristan'ı fethedip Tuna'nın kuzeyini Osmanlı hâkimiyetine almaktı. Bu savaşın ilk yıllarında Sinan Paşa, Veszprém, Palota, Tata ve Yanıkkale'yi (Mac. Győr) ele geçirmişti. Habsburg İmparatoru II. Rudolf bu kalelerin geri alınması için Osmanlılara karşı Macaristan topraklarında geniş çaplı bir saldırı başlattı⁶. Bu saldırılar karşısında tutunamayan Osmanlılar, Budin'in anahtarı olarak adlandırılan Estergon gibi stratejik öneme sahip kaleyi kaybettiler (2 Eylül 1595). Öte yandan Erdel, Eflâk ve Boğdan'daki karışıklıklar iyice artmış, Osmanlıların Tuna'nın kuzeyindeki kontrolleri tamamen sarsılmıştı⁷. Özellikle Eflâk'taki radikal değişim Erdel ve Boğdan prensliklerinin tutumlarının değişmesine bağlı olarak gelişme göstermişti. Ancak Habsburg yanlısı olan Aron ve Sigismund Báthory'in yer değiştirilmesi Erdel ve Boğdan'daki politik dengelerin Osmanlı lehine gelişme göstermesine neden oldu. Bu yüzden Eflâk Voyvodası Mihail, Osmanlılara karşı girişeceği mücadelede stratejisini ve hamlelerini Osmanlı sınırlarından uzak yerlerde göstermek zorunda kaldı. Buna rağmen Mihail'in Tuna'da Osmanlılara karşı giriştiği mücadeleler beklenmedik başarıya ulaştı⁸. Mihail'in ilk başarısı, 1594 yılı sonbaharında Bükreş'teki Osmanlı garnizonunu ve yeniçerileri mağlup etmekle gerçekleşti. Bükreş'ten sonra zaman kaybetmeden 16 Kasım 1594 tarihinde Eflâk ordusunu Yergöğü Kalesi'ne yönlendirdi. Bir süre Eflâk güçlerince muhasara edilen Yergöğü Kalesi ele geçirilemedi ancak kaleye büyük zararlar verildi. Öte yandan kendisini durdurmak için gönderilen Mustafa Paşa'yı mağlup ederek Tuna'daki otorite boşluğundan

¹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993), 201.

² Feridun Emecen, "Onbeş Yıl Savaşları Tarihinden Bir Safha: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1598 Varad Seferi", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, 2. bs., (İstanbul: Timaş Yay., 2011): 237.

³ Şt. Ştefănescu, "Războiul Cel Lung (1593-1606) și Resurecția Românească", *Istoria Românilor*, Vol. IV (București: Editura Enciclopedică, 2001): 596.

⁴ Maria Ivanics-Ress, "Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Kırım Tatarlarının Rolü (1593-1606)", *Osmanlı*, C. I (Ankara 1999): 456.

⁵ Sándor László Tóth, "A mezőkeresztési csata története (1596 október 26)", *Hadtörténelmi Közlemények*, XXX. évf., 4. sz. (1983): 553.

⁶ Tóth, "A mezőkeresztési csata...", 554.

⁷ Feridun Emecen, "Haçova Meydan Muharebesi", *DİA*, C. XIV (İstanbul 1996): 546.

⁸ Ovidiu Cristea, "A Second Front: Wallachia and The Long War Against The Turks", *Europe and The Ottoman World Exchanges and Conflicts (Sixteenth to Seventeenth Centuries)*, Edited by Gábor Kárman and Radu G. Păun, (İstanbul: Isis Press, 2013), 13-14.

istifade ile Floci, Hârşova ve Silistre yağmalandığı gibi İbrail, Eflâk güçlerinin eline geçti⁹. İbrail'in Eflâk güçleri tarafından ele geçirilişi, Osmanlıların Eflâk Seferi esnasında Silistre ve Rusçuk hattına mühimmat sevkiyatını zor duruma soktu. Eflâk'taki gelişmelere paralel olarak Erdel Voyvodası Sigismund Báthory de imparatorluktaki karışıklıklardan istifadeyle Banat'ta bulunan kaleler üzerine yöneldi. Erdel ordusunun 1594-1595 yılındaki saldırıları Temeşvar bölgesindeki Osmanlı sınırlarının küçülmesine sebep oldu. Banat'a yönelik saldırılarda Çanad, Mureş, Lipova, Felnak ve Yanova gibi stratejik öneme sahip yerler elden çıktı¹⁰. İşte Rumen Prenslüklerinin eş zamanlı düzenledikleri saldırılar Osmanlıların dikkatini dağıttı ve Macaristan'daki ana orduların dağılmasına sebep oldu. Bu durumdan istifade ile Habsburglar Estergon'un yanı sıra Vişegrad ve Vác'ı yeniden ele geçirdiler. Bu gelişmeler Osmanlıların Macaristan'daki hâkimiyetini sarstığı gibi Osmanlıların en gözde şehri Budin'i tehlikeye düşürdü¹¹. Osmanlıların Tuna'nın kuzeyinde ve Macaristan sahasındaki yenilgiler acilen bir çözüm alınmasını gerektirdi. Çünkü Osmanlıların hem Eflâk'ta hem de Macar cephesinde yenilgiye uğramaları prestij kaybına yol açtı. Bu başarısızlıkların faturası Koca Sinan Paşa ve oğlu Mehmed Paşa'ya kesildi. Osmanlılar bir anda birçok cephede savaştıkları için oldukça zorlanmıştı. Nihai olarak Osmanlıların bir yıl önce uğradığı yenilgiler ve Macaristan'da kaybedilen yerlerin geri alınmasını hedefleyen 1596 Eğri Seferi kritik önem taşımaktaydı¹². Bu bakımdan Osmanlı-Macar askerî tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Eğri'nin¹³ fethi inceleme konusu olarak seçilmiştir. Bu çalışma, Eğri Kalesi muhasarasının tarihi bağlamı, katılan tarafların stratejileri ve o dönemdeki politik atmosfer incelenerek farklı bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır. Kuşatma sırasında kullanılan teknolojiden komutanların stratejilerine değin bu seferin tarihi derinliğini anlamak için Eğri Seferi'nin safhaları Osmanlı-Macar kaynakları ışığında mukayeseli olarak ele alınacaktır.

1. Eğri Seferine Giden Yol

Tuna'nın kuzeyinde yukarıda değinilen gelişmeler yaşanırken Sultan III. Murad hayatını kaybetmiş ve yerine oğlu III. Mehmed geçmişti. Bu sıralarda Macaristan ve Eflâk yenilgilerden sorumlu tutulan Koca Sinan Paşa, III. Mehmed tarafından görevden alındı. Ne var ki Lala Mehmed Paşa'nın vefatından sonra Sinan Paşa, Divân-ı Hümâyûn'daki taraftarlarının da etkisiyle 1595 Aralık'ta beşinci kez sadarete getirildi. Sinan Paşa, bir taraftan genç sultanı, dedesi Kanuni Sultan Süleyman'ı örnek almaya ve orduyu bizzat yönetmeye ikna etmeye çalışırken, diğer yandan da gelecek yılın sefer planlarını yapmaya başladı. Özellikle Sadrazam Sinan Paşa, Macar cephesinde edindiği tecrübelerle dayanarak buradaki sorunun bir lider boşluğu olduğunu ve bizzat sultanın ordunun başında olmakla bu işin çözüleceğini savundu. Onun önerisi Divân-ı Hümâyûn tarafından desteklendi. Ancak bu duruma karşı çıkan bazı gruplar, Osmanlı geleneğine göre yeni sultanın üç

⁹ Yusuf Heper, "Osmanlı Rumen Kaynakları Perspektifinden: Ferhad Paşa'nın Eflâk Seferi'ne Tayini ve Yapılan Hazırlıklar (1595)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. X (2023): 635-636.

¹⁰ Cristina Feneşan, *Vilayetul Timișoara (1552-1716)* (Timișoara: Editura Ariergarda, 2014), 139.

¹¹ Tóth, "A mezőkeresztes csata...", 554; Türk-Macar mücadelelerinin tarihi seyri için bkz. Hicran Yusufoglu, "Tarihten Günümüze Türk-Macar İlişkileri", 2023/59 (Mart 2006), 14-25.

¹² Sándor László Tóth, "Megjegyzések az 1596-os Török hadjáratról szóló angol tudósításhoz", *Hadtörténelmi Közlemények*, 102. évf. 4. Sz. (1989): 551.

¹³ Eğri (Mac. Eger), Macaristan'ın kuzeydoğusunda, Tisa Nehri'nin kolu olan Eğri Çayı'nın kıyısında bulunan bir şehirdir. Budapeşte'nin doğusunda, Bük Dağları eteklerinde konumlanmıştır. Ayrıca Eğri, tarihi ve mimari açıdan zengin olan büyük ve sağlam bir kalesiyle bilinir. Daha detaylı bilgi için bkz. Sadık Müfit Bilge, Macaristan'da Osmanlı Hâkimiyetinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi <https://web.archive.org/web/20151108095704/http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1267/14566.pdf> (erişim tarihi (19. 01. 2024)

yıl boyunca savaşa gitmek zorunda olmadığını savundular ve genç sultanı caydırmaya çalıştılar¹⁴. Ancak genç sultan, devletin ileri gelenleri ve özellikle de yeniçeriler, Vezîriazâm Sinan Paşa ve hocası Sâdeddin Efendi'nin etkisiyle sefere çıkma kararı aldı. Kısa süre sonra Sinan Paşa'nın ani vefatıyla yerine geçen Damad İbrahim Paşa, padişahın sefere gitmesine karşı çıksa da yeniçerilerin baskısı neticesinde Sultan III. Mehmed, eski gaza geleneğini yeniden canlandırmak için bizzat ordunun başına Batı Seferi'ne çıkma kararı aldı¹⁵. Habsburg tarafına gelen haberler sultanın yeni hedefinin Viyana ya da Erdel olacağı yönündeydi¹⁶. Muhtemelen karşı taraftaki hazırlıklar da buna göre yapılmaktaydı. Nitekim Boğdan voyvodası Ieremia'nın casuslarının merkeze getirdiği haberlerde, Erdel Voyvodası Sigismund Báthory'in Kolojvár (Rom. Cluj-Napoca) civarında kendine bağlı beylerle toplandığı ve Nemçe kralının dahi Papa ve Avrupa'dan aldığı yardımları o bölgeye gönderdiğinden bahsedilmektedir. Görüldüğü gibi Erdel bölgesine bir asker sevkiyatı söz konusudur. Hatta Kolojvár bölgesinden Eflâk voyvodası Mihail'e bir miktar asker gönderileceğinden söz edilmesi¹⁷ Osmanlı saldırılarının bir kısmının Erdel-Eflâk hattında beklendiğini göstermektedir. Dolayısıyla İstanbul'da yapılan toplantıda ana ordunun Viyana'ya gideceği, Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa'ya bağlı başka bir ordunun ise Erdel'e saldıracağına görüşüldüğü söylenmekteydi. Szatmárlı bir subay olan Bálint Prépostváry¹⁸, 9 Ocak 1596 tarihli bir mektubunda "...imparatorun ana ordusunun ve önemli sayıda Tatar birliğinin Majestelerine karşı yürümek niyetinde olduğunu, bir başka Tatar grubunun ise şu anda toplanmakta olan bir Türk kuvvetiyle Erdel'e saldırmak niyetinde olduğunu..." belirtiyordu¹⁹.

Eğri Seferi'nin sebebiyle ilgili olarak çakırcıbaşı göreviyle bu sefere katılan Halil Paşa, bu seferin sebebini Papa VIII. Celement'in çağrısı üzerine oluşturulan ittifaklara bağlamaktadır²⁰. Fakat Mehmed b. Mehmed, eserinde Eflâk ve Estergon taraflarında alınan mağlubiyetlerden dolayı bu seferin bir intikam amacı taşıdığını ifade eder²¹ ki alınan yenilgiler göz önüne alındığında seferin amacı daha makul görünmektedir. Bu hedef doğrultusunda Ramazan ayının on beşinde (12.05.1596) Otağ-ı Humâyûn, Davudpaşa civarında kuruldu²². Bu sefere dair yapılan hazırlıklar, diğer Osmanlı müelliflerine nazaran Hasanbeyzâde ve Selanikî'nin eserlerinde teferruatla anlatılmaktadır. Bunlardan Hasanbeyzâde, Belgrad'da bulunan ambarların zahire ile dolu bulunması ve Osmanlı ordusunun geçeceği yerlerdeki köprülerin tamir ve bakımlarının yapılması için birçok kişinin görevlendirdiğini yazar. Hatta Tuna ve Sava Nehirleri üzerine kurulacak tombaz gemiler için

¹⁴ Sándor László Tóth, *A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború* (Szeged: Belvedere Meridionale, 2000), 186.

¹⁵ Emecen, *Haçova Meydan...*, 546.

¹⁶ Sándor László Tóth, *A mezőkeresztési csata...*, 186.

¹⁷ BOA, *A. İDVN. MHM. d.*, nr. 934. 2, s. 11, h. 25.

¹⁸ Bálint Prépostváry (1540 Köšice (Mac. Kassa)-10 Nisan 1597), önce Szatmár (Rom. Satu-Mare), sonra Kálló Kalesi komutanlarındandır. 1577 yılında Szikszó'da akıncı Türklere karşı büyük bir zafer kazanmıştır. 1578'de Kassa generalinin yanında görev almıştır. 1591'de Eğri Kalesi'nin komutanlarından biri olmuştur. 1593'teki *Uzun Savaşlar* sırasında, Bálint Prépostváry, birkaç bölgeyi Türklere geri almada çok önemli bir rol oynadı. 1593'te Kékkö, Füle, Ajnácskö, Somoskö ve Hollókö'yü geri aldı. 1595 yılında saray savaş konseyinin bir üyesiydi. Bkz. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/p-77238/prepostvary-balint-7758A/>.

¹⁹ Tóth, *A mezőkeresztési csata...*, 186.

²⁰ Sarı Abdullah Efendi, *Gazânâme-i Halil Paşa (1595-1623)*, (Haz. Meltem Aydın), (Ankara: TTK Yay. 2017), 127.

²¹ Mehmed b. Mehmed er-Rûmî, *Nühbetü't-Tevârih ve'l Ahbâr*, (Haz. Abdurrahman Sağırılı), (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000), 460.

²² Kâtib Çelebi, *Fezleke (1000-1065/1591-1655)*, C. I, (Haz. Zeynep Aycibin), (İstanbul: Çamlıca Yay. 2016), 94; Naimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, (Haz. Mehmed İpşirli), C. II, (Ankara: TTK Yay. 2007), 104.

kullanılacak kereste vesaire malzemenin temini hususunda o bölgeye emirler verildiği anlatılır²³. Ona nazaran Selanikî, Davutpaşa'da boy gösteren orduyu tasvir eder. Onun anlatımıyla en önde top arabacıları alay bayrakları ile boy gösterip sırasıyla topçular, cebeciler, Şam yeniçerileri ve onların ardından yeniçeriler, çavuşlar ve çaşnigirlerin sıralandığını detaylıca betimlenir²⁴. Öte yandan Dâ'i-i Fakir de Hoca Saadetin Efendi ve Yeniçeri Ağası Veli Ağa başta olmak üzere Eğri Seferi'ne katılan birlikleri tek tek sıralayıp anlatmaktadır²⁵. Tüm bu hazırlıkların ardından sultan III. Mehmed, 20 Haziran 1596 tarihinde Davudpaşa menziline dualarla orduya dahil oldu. Osmanlı ordusunun bundan sonraki sefer güzergâhı ise Halkalı idi. Burada padişahın annesi Safiye Sultan, onunla vedalaşarak orduyu sefere uğurladı²⁶. Osmanlı ordusu Halkalı'daki istikametinden sonra sırasıyla Benefşe Çayırı, Çatalca ve Çorlu üzerinden 1 Temmuz 1596 tarihinde Edirne'ye geldi²⁷. Osmanlı ordusunun Edirne'de altı gün konakladığını belirten Kâtip Çelebi, burada Sivas Beylerbeyi'nin askerleriyle birlikte Ordu-yu Hümâyûna dahil olduğunu belirtir²⁸. Edirne'den sonraki istikamet ise Filibe-Sofya-Niş ve Semendire yoluyla Belgrad sahrasına ulaşmak oldu²⁹. Bu esnada Kırım Hanı Gazi Giray'ın bizzat bu kuşatmaya katılamayacağı haberi geldi. Bunun sebebini Macar tarihçi Szamosközy, Eflâk Voyvodası Mihail ile olan mücadeleye bağlar³⁰. Bu ifadeler Osmanlı seferlerini merkezden aktaran Selânîkî tarafından da doğrulanır³¹. İşte bu sebepten olsa gerek ki Sultan III. Mehmed, Kırım Hanı Gazi Giray yerine kardeşi Fetih Giray'ı görevlendirmiştir³².

1. Sefer Yönünün Belirlenmesi

Osmanlı ordusunun savaş gücünün arka planında görünen en önemli başarısı malî, idarî ve stratejik açıdan iyi koordine edilmiş bir sisteme sahip olması yatar. Bu bağlamda İstanbul'dan Belgrad'a kadar yüzlerce km yol yürüyen ordu, savaş tecrübesi gereği bu sorunları kayıpsız şekilde atlatmakla birlikte bazı menzillerde ciddi zahire sıkıntısı yaşamıştır. Ancak bu durum ilerlemeye engel teşkil etmemiştir³³. Ordu, zorlu bir yürüyüşün ardından Belgrad'a gelmiş ve Mehmed Paşa'ya Tuna üzerinde bir köprü yapması görevi verilmişti. Ancak Selanikî'nin bildirdiğine göre ordunun

²³ Hasan Bey-zâde Ahmet Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635), (Haz. Şevki Nezihî Aykut), C. III (Ankara: TTK Yay. 2004), 478-479.

²⁴ Selânîkî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânîkî (971-1003/1563-1595)*, (Haz: Mehmet İpşirli), C. II, 2. bs., (Ankara: TTK Yay. 1999), 609-610.

²⁵ *Dâ'i-i Fakir: Tarih-i Engürüs ve Feth-i Eğri (Tahkikli Neşir)*, (Haz. Nida Millik) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2005), 33-34.

²⁶ Günhan Börekçi, *Macaristan'da bir Osmanlı Padişahı: Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)*, 1. bs., (İstanbul 2016), 41. Sultan III. Mehmed'in sefere çıkış tarihini 21 Haziran olarak gösteren kaynaklar da mevcuttur. Bkz. *Dâ'i-i Fakir: Tarih-i Engürüs ve Feth-i Eğri*, 32.

²⁷ Sultan III. Mehmed ve maiyetinin Edirne'ye gelişine değin uğradığı konak ve menzil yerlerine dair Günhan Börekçi'nin yayınladığı "*Eğri Rûznâmesi*"nde ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bkz. Börekçi, *Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)*, 42-45.

²⁸ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, 94.

²⁹ Hasan Bey-zâde, *Târîh*, III, 488, 490; Börekçi, *Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)*, 62; Susan A. Skilliter, "An Ambassador's Ta'yin: Edward Barton's Ration on the Eğri Campaign 1596", *Turcia*, Vol. 25 (Paris 1993): 163.

³⁰ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy şi Însemnările lui Privitoare la Români 1566-1608*, (Cluj: 1928), 99. Hatta Szamosközy, Kırım Hanı'nın sefere gelmemesinden dolayı sultanın oldukça kızgın olduğunu ve onun yerine kardeşi Fetih Giray'ı getirdiğini yazar. Bkz. *Aynı yer*.

³¹ Selânîkî, *Târîh*, II, 637.

³² *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Târîhi (Metin ve Tahlil)*, C. I, Haz. Ziya Yılmaz (Ankara: TTK Yay. 2003), 139.

³³ Günhan Börekçi, "Yeni Bir Kaynağın Işığında Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi: Menzil Geçişleri ve Lojistik Sorunlar", *Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, Ed. Kahraman Şakul (İstanbul: Vakfı Yurt Yayınları, 2013): 203, 211-215.

hangi yöne gideceği henüz belli değildi³⁴. Hatta Macarlar sultanın hedefinin Viyana ya da Yanıkkale olabileceğini düşünmüştü. Görüldüğü üzere karşı tarafta sultanın ordusunun nasıl ve hangi yöne ilerleyeceği merak konusuydu³⁵. Kaynaklar sefer yönünün nerede ve nasıl belirlendiği konusunda farklı görüşler sunmaktadır³⁶. Bunlardan Mehmed b. Mehmed bu toplantının Belgrad'da gerçekleştirdiğini, Nemçe ve Erdel hedeflerinden hangisinin üzerine gidilmesi gerektiğinin tartışmaya açıldığını yazar³⁷. Savaşa bizzat katılan İngiliz elçisi Edward Barton ve Halil Paşa savaş kararının Belgrad'da iken alındığını ancak hangi yöne gidileceğine dair tartışmalara yer vermeden ordunun Eğri'ye geldiğini belirtirler³⁸. Nitekim Mehmed b. Mehmed, Erdel'deki isyanın iki yıldan bu yana devam ettiği için Osmanlı ordusunun Erdel üzerine sefer kararı aldığı halde Erdel'e giden yolların bataklık ve sazlık olması ve düşmanın Hatvan'ı 60 bin kişilik kuvvetiyle kuşatmasından dolayı sefer yönünün Eğri üzerine çevrildiğine dikkat çeker³⁹. Venedik'ten gelen bir rapor da bu yönde bilgiler vermektedir. Osmanlı kronikleri ile örtüşen bu rapora göre; Osmanlılar Erdel'e geçmek için Sava Nehri'nde bir köprü inşa etmeye başlamışlar ancak Hatvan'ın düşman baskınına uğraması tüm planları değiştirmiştir⁴⁰.

Öte yandan Hasanbeyzâde, Naîmâ ve Kâtip Çelebi gibi müellifler ordunun Sava Nehri'ni geçtikten sonra Salankamen mevkiine geldikten sonra devlet adamlarının seferin hedefi ve yönüne dair sadrazamın otağında bir meşveret toplantısı gerçekleştirdiğini yazarlar. Bu toplantıda Eğri ve Komárom muhasaraları görüşülmüş, toplantıda Cigalazâde Sinan Paşa, Yanıkkale (Mac. Győr) muhafazası için Komárom'un alınması gerektiğini, ordunun yürüyüşüyle birlikte düşmanın korkuya kapılıp Estergon'un vire ile teslim edileceğini söyleyip Tuna yalılarının muhafazasının bu şekilde mümkün olacağına dair görüş bildirmiştir. Ancak bu görüş diğer vezirler tarafından kabul görmeyip Komárom'un fethedilmesinin bir getirisi olmayacağı bunun yerine Eğri Kalesi'nin daha doğru bir tercih olacağı dile getirilmiştir⁴¹. Zaten sefere bizzat iştirak eden Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi de bu toplantıda, Eğri Kalesi'nin Macaristan'ın kilidi ve maden yönünden zengin olması yüzünden

³⁴ Selânikî, *Târih*, II, 625.

³⁵ Tóth, "Megjegyzések az 1596-os török hadjáratról...", 554.

³⁶ Mesela bunlardan Janos Baranyai Decsi, savaş kararının ve doğrudan Eğri Kalesi'ne yürünme kararının İstanbul'da iken alındığı görüşündedir. Tóth, *A mezökeresztesi csata...*, 186.

³⁷ Mehmed b. Mehmed er-Rûmî, *Nühbetü't-Tevârih*, 462.

³⁸ *Gazânâme-i Halil Paşa*, 128; Sir Thomas Glover, "The Journey of Edward Barton Esquire, her Majesties Ambassador with the Grand Signior, otherwise called the Great Turke, in Constantinople, Sultan Mahumet Chan", Chap. X, in *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrims*, vol. 8 (Glasgow: James MacLehose and Sons Publishers to the University, 1906), 307-308, 301. İngiliz Diplomat Barton, Osmanlı ordusunun yola çıkışının ertesi gününde kaleme aldığı mektubunda "Erdel prensinden bir haber alındığını ve Sultan'dan ordusunu Macar topraklarına götürmemesini istediğini" yazmaktaydı. Bunun için ön gördüğü sebep Erdel Prensi Sigismund'un Osmanlı İmparatorluğu ile barış yapmaya ve daha önce Eflâk'ta uğradığı zararı tazmin etmeye istekli olmasıydı. Mektupta ayrıca, meydana gelen hasardan sorumlu olduğu düşünülen Eflâk Voyvodası Yiğit Mihail'in teslim olacağından da bahsedilmektedir. Ancak III. Mehmed, Hıristiyanların "olası bir savaşa hazır olmadığını" ve savaşı ertelemek için bir bahane olduğundan şüphelenmiş ve Sigismund'a barış görüşmelerine başlamak için çok geç olduğunu bildiren bir mesaj göndermiştir. Çünkü III. Mehmed, Habsburg İmparatoru II. Rudolf ve Erdel Prensi Sigismund'u kendi topraklarında cezalandırmak için çoktan yola çıkmıştır bile. Sultan, hasımlarını cezalandırana dek "olası barış tekliflerini" dinlememeye karar vermişti. Bkz. Lajos Kropf, "Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban", *Századok*, I. Történeti Értekezések, Közl. 397 (1895): 401.

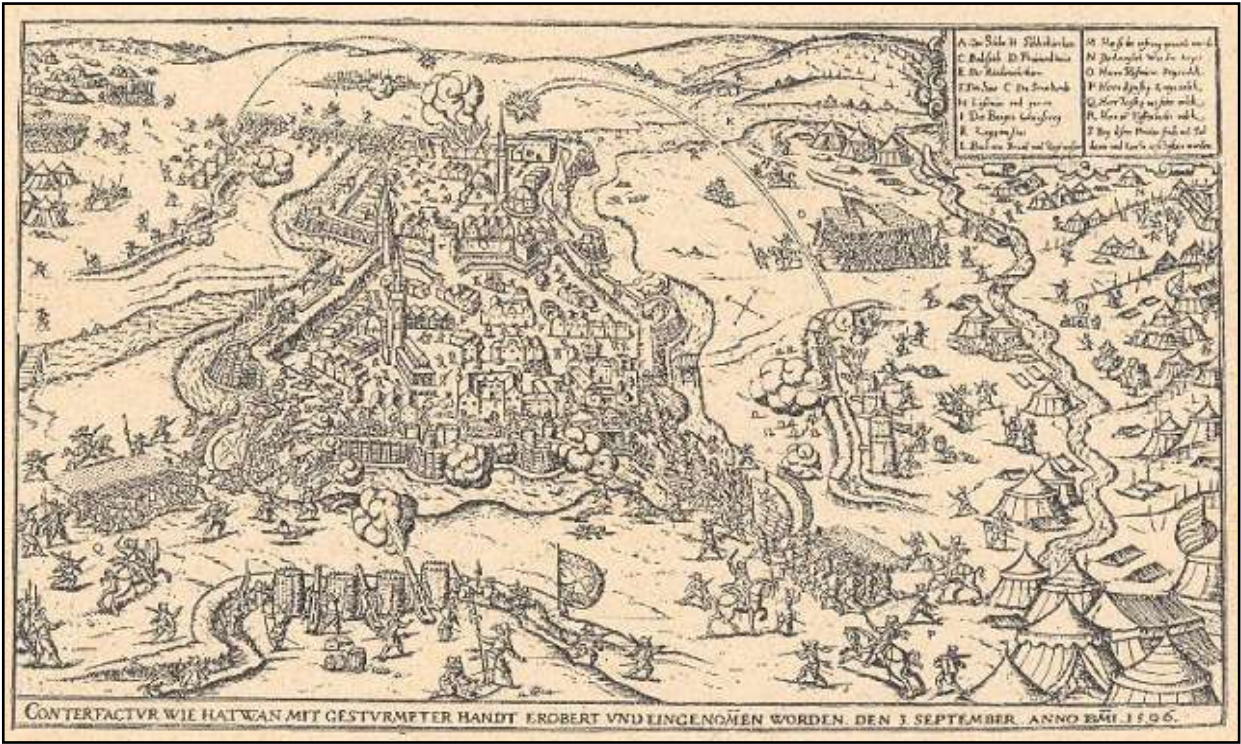
³⁹ Mehmed b. Mehmed er-Rûmî, *Nühbetü't-Tevârih*, 462. Nitekim Eğri Seferi'ni anlatan fetihname türündeki bir mektupta da Hatvan saldırısından sonra sultanın Eğri yönüne geçtiğine vurgu yapılır. Hasan Ali Esir, "Eğri Kalesi'nin Fethi ve Haçova Meydan Savaşı'ni Anlatan Fetih-name Türünde Bir Mektup", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 17, S. 2 (2008): 187.

⁴⁰ *Calender of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice and in the Other Libraries of Northern Italy*, Vol. IX (1592-1603), Edited by Horatio F. Brown (London 1897): 243; Tóth, *A mezökeresztesi csata...*, 187.

⁴¹ Hasan Bey-zâde, *Târih*, III, 496-497; Naîmâ, *Târih*, I, 105; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, 96.

seferin Eğri yönünde karar kılındığını yazmaktadır⁴². Macar tarihçiler de bu ifadeleri doğrulamakla birlikte Eğri'nin Osmanlı'nın fetih güzergâhları olan “İstanbul-Sofya-Belgrad-Buda-Viyana” ekseninde yer almamasına rağmen jeo-stratejik öneminden dolayı öncelik verildiğine dikkat çekerler. Bilhassa Eğri'nin Erdel'i kraliyet Macaristan'ın başkenti Bratislava'ya (Mac. Pozsony) ve Viyana'ya bağlayan stratejik öneminin yanı sıra bölgede önemli derecede maden kaynaklarının bulunması, bölgenin hayvancılık ve tarıma elverişli olması⁴³ seferin Eğri'ye yönelmesinde belirleyici rol oynamış gözükmektedir. Öte yandan Eğri'nin ele geçirilmesiyle birlikte Erdel Voyvodalığı'nın Habsburglara yardımlarının engellenmesi amaçlanmış ve böylece Erdel kraliyet Macaristan'ından koparılmak istenmiştir. Eğer bu plan gerçekleşirse tüm Macaristan'ın fethi mümkün olacak ve Habsburglar kolayca kontrol altına alınabilecekti⁴⁴.

Resim I: Habsburg Birliklerinin Hatvan Kuşatması (1596)

(Kaynak: Ortelius, *Chronologia*, 322-323)

Sözü edilen bu hedefler doğrultusunda Eğri'ye yönelen sultan ve maiyeti, ilk etapta Temeşvar muhafazasında görevli olan Cafer Paşa'ya bir emir gönderip ordusuyla birlikte Tisa Nehri'ndeki donanma ve şaykalara yardım etmesini ve orduya Szolnok civarında yetişmesini istedi. Öte yandan Budin Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya da Budin Kalesi'nden 14 adet bacaluşka, atar top kundakları ve bunlar için gerekli cephaneye ve barutla bir an evvel Szolnok'taki orduya dahil olmasını tembihledi⁴⁵. Sefer yönü belirlendikten sonra Osmanlı ordusu, Varadin Kalesi önlerine geldi. Bu sıralarda

⁴² Topçular Kâtibi, *Tarih*, I, 140.

⁴³ Sugár István, “Az egri vár elestre 1596-ban”, *Hadtörténelmi Közlemények*, 28. Évf., 1. Sz., (Budapest 1982): 16.

⁴⁴ Tóth, *A mezökeresztesi csata...*, 189.

⁴⁵ Topçular Kâtibi, *Tarih*, I, 138.

yakalanan casustan Habsburg Kralı II. Rudolf'un birçok asker toplayıp Osmanlı ordusunun yolunu gözlediği haberi alındı⁴⁶. Bu haberden sonra Tuna üzerine bir köprü yapılmış ve ordu Varadin'den karşı tarafa geçmiştir. Padişah, Segedin sahrasına geldiğinde düşmanın Hatvan Kalesi'ne saldırdığı haberi geldi. Hatvan Kalesi Komutanı Arslan Bey'in mektuplarına yer veren Gelibolulu Ali, Hatvan'a yardım gelmezse kalenin düşeceğine dair Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'e haber gönderdiğini belirtir. Nitekim bu haberler üzerine Cigalazâde Sinan Paşa bir miktar askerle Hatvan Kalesi'ne gönderilmiştir. Hatta Temeşvar muhafazasında olan Cafer Paşa da askerleriyle ona katılmış, ancak geç kalındığı için Habsburg kuvvetleri kaleyi çoktan yerle bir etmiştir⁴⁷. Zamanında gelmelerine ve daha büyük bir kuvvete sahip olmalarına rağmen, Hıristiyanlarla çarpışmaya cesaret edemediklerinden Hatvan Kalesi ciddi bir tahribata uğramıştır. Hatvan kuşatıldığı sırada, görgü tanıklarının ifadesine göre şehir korkunç işkencelere sahne olmuştur. Zira kadınlar ve çocuklar ayırt edilmemiştir. İşkenceleri uygulayanların ise daha çok Vallonların olduğu gelen haberler arasındaydı⁴⁸.

Hatvan'ı yerle bir eden Habsburglar, Osmanlı ordusunun hangi yöne gideceğini kestiremediği için Vác'a çekilmişti. Çünkü Habsburglar, Osmanlı ordusunun Viyana'ya yürüyeceğini tahmin etmekteydiler⁴⁹. Özellikle Habsburg cephesinde, Osmanlı ordusunun Tisa Nehri'ni geçip Eğri'ye doğru gittiği sıralarda bile sultanın hâlâ Viyana'ya gideceğine dair şüpheler devam etmekteydi. İşte bu belirsizlik hali Eğri Kalesi'ne bu yardımları geciktirdi. Çünkü karşı tarafta hâkim olan düşünce sultanın Eğri'den sonra bile Viyana üzerine gelme ihtimaliydi. Bu ihtimale karşı Habsburg Arşidükü Maximilian, Viyana yolu üzerinde bulunan Vác ve Estergon'da ordusunu sağlam tutmak istiyordu⁵⁰.

Sultan ve maiyeti, Szolnok civarına geldiğinde artık düşmanın hareketine dair ciddi bilgiler gelmeye başlamıştı. Tatarların getirdikleri esirler, Nemçe Kralı'nın Eğri Kalesi'nde oturduğunu ve hazırlık içinde olduğunu bildirdiler. Bu haberden sonra Cafer ve Cigalazâde Sinan Paşalar 40 bin kadar askerle bir menzil ileri gidip düşman baskınlarına karşı önlem almakla görevlendirildi⁵¹. Bu sıralarda Tisa üzerinden Szolnok'a donanma ulaşıp ve ağırlıklarını kıyıya indirmesi gerekmişti. Bu iş için görevlendirilen Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa, gemilerdeki top ve cephaneyi buraya indirdi⁵². Szolnok'ta bekleyen Osmanlı ordusu, burada birkaç gün hazırlıklarını tamamlamakla meşgul oldu. Gerekli olan toplar ve onların çekilmesi için gereken kızaklar hazır edildikten sonra Eğri Kalesi'ne doğru yol alındı⁵³. Osmanlı ordusu, kısa bir süre sonra Eğri sahrasında görüldü. Naîmâ'nın anlatımıyla uzaktan dağ misali görünen bu kale, kat kat burçlara ve bunları korumak için duvarlara sahipti. Tabyalar, geniş ve derin hendeklerle donatıldığından savunma için oldukça

⁴⁶ Börekçi, *Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)*, 74.

⁴⁷ Naîmâ, *Târih*, I, 106-107; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, 106; Mehmed b. Mehmed er-Rûmî, *Nühbetü't-Tevârih*, 463-464; *Gelibolulu Mustafa Ali ve Künhü'l-Ahbar'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, Yay. Haz. Faris Çerçi, C. III (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay. 2000), 586-589.

⁴⁸ Ayrıca Türklerin iddiasına göre, bu zalimlikleri Vallonlar değil, Almanlar gerçekleştirmişti ve bu nedenle Türkler intikam yemini etmiş ve bir şehri ele geçirdiklerinde, inanç kardeşlerine yönelik işlenen benzer zalimlikleri intikamla karşılayacaklarını ve eğer sahipleri Alman ise, erkek veya kadın, yaşlı veya çocuk, hatta köpeklerine bile merhamet etmeyeceklerini söylemişlerdir. Kropf, "Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban", 406; Yine çağdaş kaynaklarda da Hatvan'da Türklere yönelik işkenceler ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Bkz. Feridun Emecen ve Erhan Afyoncu, *Savaşın Sultanları II*, Ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Bilge Yay. 2018), 79.

⁴⁹ Feridun Emecen, "Haçovası Savaşı", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, 2. bs., (İstanbul: Timaş Yay., 2011): 226-227.

⁵⁰ Nándor Szederkényi, *Heves vármegyve története*, A mohácsi véstől egervár elestéig 1526-1596, C. II. (Eger 1890), 290.

⁵¹ Börekçi, *Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)*, 87.

⁵² Topçular Kâtibi, *Tarih*, I, 143.

⁵³ Naîmâ, *Târih*, I, 107; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, 107.

elverişliydi. İç kale ise bir dağ üzerine kurulu ve üç tarafı da kaya üzerinde taşla kaplı olduğundan top atışından etkilenmeyecek şekilde tasarlanmıştı⁵⁴. Yine dönemin tanıklarına göre Eğri Kalesi, neredeyse kendi zamanındaki Galata kadar büyük ve güzel binaları (görünüşte harap olmuş) olan bir şehirdi⁵⁵. Öte yandan Macar kaynakların bildirdiğine göre kale, Eğri piskoposluğunun en ünlü merkezi olan tepenin yamacında bulunmaktadır. Eğri Kalesi tamamen taştan inşa edilmiş olup taş bir duvarla çevrilmişti. Kalenin güney ve doğu tarafları son derece iyi tahkim edilmişti. İç kale, şehrin hemen yukarısında yer almakla beraber dış kale (büyük varoş), Habsburg askerleri için inşa edilen evlerle doluydu⁵⁶.

Resim II: Eğri Kalesi'nin 1596 Yılında Genel Görünümü

(Kaynak: *Gróf Zrínyi Miklós (1620-1664)*, Széchy Károly (szerk.), 163)

Dönemin Osmanlı kaynaklarının, Eğri Kalesi'nin oldukça güçlü tahkim edilmiş olduğuna dair abartılı bilgiler içermesi, muhtemelen Sultan III. Mehmed'in zaferinin daha da değerli olduğunu kanıtlama hissiyatından ileri gelmektedir. Bununla birlikte Macar kaynakları kalenin zayıf yönlerine de vurgu yapmaktadır. Şöyle ki Osmanlı kaynaklarının “uzaktan dağ gibi sağlam” olarak gördüğü kalenin bazı savunma zafiyetleri vardı. Coğrafi olarak düz vadiye bakan bir tepede “stratejik bir yerde” kurulan Eğri Kalesi'nin zayıf noktası, güney noktasında düşmanın kaleye rahatça bakabilecekleri ve ateş edebilecekleri yüksekçe bir dağın bulunmasıydı. Arşidük Maximilian'ın kaleyi güçlendirmek ve onarmak için son anda gönderdiği mühendis Claudio Cogonara'ya göre, söz konusu dağın zirvesi kale duvarlarından 4,5 metre daha yüksekti. Üstelik bu korumasız yer yeterince tahkim edilmediği gibi sadece basit bir tahta çitle çevrilmişti. Bu çitin arkasında yer alan askerler ise top ve tüfek atışlarına karşı oldukça savunmasızdı. Özellikle kale burçlarında işe yarar topların yediye geçmediğine dair vurgular savaşın görgü tanıklarının ifadeleri

⁵⁴ Naîmâ, *Târih*, I, 107.

⁵⁵ Kropf, “Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban”, 408-409.

⁵⁶ Szederkényi, *Heves vármegyé története*, 290-291.

ile uyuşmaktadır. Nitekim mühendis Cogonara da Eğri’de sekiz adet top bulunduğunu ve bunlardan ancak üçünün kaledekiler tarafından ustalıklı kullanıldığını ifade etmektedir⁵⁷.

Zira 16. yüzyılın sonunda Macaristan’da yıkılmaktan kurtulan önemli kaleler Eğri, Várad (Rom. Oradea), Kanije ve Uyvar’dı (Mac. Újvár). 1552’deki ağır tahribatlı Türk kuşatmasından sonra Eğri Kalesi sadece yeniden inşa edilmekle kalmamış, aynı zamanda uzun uğraşlar sonucu daha modern hale getirilmişti. Viyana Harp Şûrası, uç karargâh sistemi inşasının bir parçası olarak Eğri Kalesi’nin inşasına büyük önem vermişti. Uzun ve dikkatli değerlendirmelerin ardından, kale mimarisi konusunda seçkin bir uzman olan Ottavio Baldigara’nın⁵⁸ tasarımı kabul edilmiş ve kalenin modernizasyonuna başlanılmıştı. Bu modernizasyon sırasında iç kalede, dış kaleye bakan doğu tarafının iki ucuna büyük bir burç, batıya bakan ve arazisi nedeniyle oldukça savunmasız olan dış kalenin kalın taş duvarlarının her iki doğu köşesine de birer burç inşa edilmiştir. Güney tarafı, “*eski ana kapıya*” karşılık gelen özel bir şekilde tasarlanmış ek bir burç tarafından korunuyordu. İç ve dış kaleleri ayıran 40-60 metre genişliğinde ve oldukça derin ve geniş bir hendek, her iki ucundan kalenin toprak surlarına bağlanan çapraz, yüksek duvarlarla kapatılmıştı. Bu özellikler kalenin savunmasına katkıda bulunmaktaydı. Ne yazık ki, Baldigara’nın bu iyi planı “*para fonu yetersizliği*” nedeniyle tam olarak hayata geçirilememiş, askerleri ve topları koruyacak bir siperin inşası da tamamlanamamıştı. Diğer bir ciddi eksiklik de dış kaleyi çevreleyen hendeğin dış kıyısında yeterli bir siper duvarının olmamasıydı. Bütün bunlara rağmen Baldigara’nın planı tam olarak uygulanabilmiş olsaydı, İtalyan mimar, kalenin 50-60 bin kişilik bir düşman kuşatmasına karşı savunulabileceğine inanmaktaydı⁵⁹.

2. Osmanlı Ordusunun Dizilişi ve Taktiksel Manevralar

Padişahın ordusu, 21 Eylül 1596 tarihinde tüm maiyetiyle Eğri Kalesi’nin yakınında toplandı. Osmanlı ordusunun sayısına dair çok güvenilir bilgiler bulunmamakla birlikte bu sayının 60-70 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Eğri’den güneye uzanan düzlükte “*Egri Mező (Egri Ovası)*” de devasa bir karargâh kuruldu. Kampın kuzey ucu, kaleye 800 metre uzaklıktaydı. Sadrazam İbrahim Paşa, Cigalazâde Sinan Paşa’ya çok sayıda hafif süvari ile dış bölgeyi keşfetmesini ve olası bir yardım saldırısını püskürtmek için burayı emniyete almasını emretti⁶⁰. Sonrasında Sultan III. Mehmed, Eğri civarına geldiği vakit büyük varoşa saldırılmasına dair direktifler verse de askerin çadır kurma ve yerleşme işiyle uğraştığından saldırı ilk gün ertelendi⁶¹. Ertesi gün “*herkes ileri gitsin*” emri doğrultusunda ilerleyen ordu Eğri Kalesi önünde konumlandı. Cigalazâde Sinan Paşa, sultanın yanında beklerken Cafer Paşa ve Karaman Beylerbeyi önden Eğri Kalesi’ne gönderildi⁶². Klasik dönemde Osmanlı kale kuşatmalarının resmî bir teklifle başlatılması geleneğinden hareketle Sultan III. Mehmed, Eğri halkını İslam dinine davet edip bu teklifi kabul etmedikleri takdirde Eğri’den gitmelerini içeren bir *Emr-i Şerif* gönderdi. Ne var ki bu resmî teklifin reddedilmesiyle

⁵⁷ Kropf, “Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban, 399-400.

⁵⁸ Ottavio Baldigara ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. György Domokos, *Ottavio baldigara egy Itáliai várfundáló mester magyarországon* (Budapest: Balassi Kiadó, 2000).

⁵⁹ Sugár, “Az egri vár eleste 1596-ban”, 17.

⁶⁰ Sugár, “Az egri vár eleste 1596-ban”, 21.

⁶¹ İbrahim Peçevi *Tarih*, C. II (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1866), 193.

⁶² Börekçi, *Egri Seferi Rûznâmesi (1596)*, 90. Bu bilgiler Mehmed b. Mehmed tarafından da verilmektedir. Bkz. Mehmed b. Mehmed er-Rûmî, *Nühbetü’t-Tevârih*, 465. Yine Eğri Seferi’ni ele alan fetihname türündeki bir mektupta da Hoca Saadetin’in padişahın çadırı önünde bir kürsü kurdurup vezirler, beylerbeyleri ve savaş tecrübesi olan cengâverlerle birlikte durum değerlendirmesi yaptıktan sonra Cafer Paşa’yı önden düşman üzerine gönderdiği anlatılır. Bkz. Esir, “*Egri Kalesi’nin Fethi ve Haçova Meydan Savaşı’nı Anlatan Fetih-name Türünde Bir Mektup*”, 187.

Eğri Kalesi'nin muhasarası resmen başlatıldı⁶³. Eğri kuşatması öncesinde kaledeki durum şöyleydi: kale kumandanı Pál Nyáry adlı bir Macar asilzadeydi. Kaledeki daimî garnizon bin kişiden müteşekkildi. Arşidük Maximilian, Hatvan'ın ele geçirilmesinden sonra Jacob Thurn komutasındaki 2.500 Moravya askerini birkaç top ve teçhizatla birlikte Eğri'ye göndermişti. Osmanlı ordusunun yaklaştığından haberdar olan Pál Nyáry, Maximilian'dan muhafız sayısının artırılmasını istedi. Bunun üzerine Eğri'ye Habsburg subaylarıyla birlikte 500 piyade ve aynı sayıda Vallon süvarisi geldi. Böylece Eğri kuşatması öncesinde kaledeki muhafız sayısı 4.500 kişiye ulaştı. Kalede bulunan kadınlar, çocuklar ve yaşlılar uzaklaştırıldı⁶⁴.

Resim II: 1596 Yılında Eğri Kalesi'nin Osmanlı Ordusu Tarafından Kuşatılması

(Kaynak: Ortelius, *Chronologia*, 330-331)

Sefere bizzat katılan Hasanbeyzâde'nin aktardığına göre hücum günü İbrahim Paşa, sultanın otağına girerek kuşatma stratejisi hakkında bazı bilgiler vermişti. İbrahim Paşa, Eğri çevresinin alçak olduğunu ve düşmanın Eğri etrafında yer alan kuleye toplar dizdiğini, düşmanın gelmesi halinde Osmanlı ordusunun hareket manevrasını kaybedeceğinden bahsetmekteydi. Bu yüzden önce kalenin üzerine giderek üstünlüğü ele geçirmenin gerekliliği üzerinde durmuştu⁶⁵. Bu doğrultuda tertiplenen ordu Selânikî'nin anlatımıyla kaleyi kuşatıp beş koldan metrisler kurmuş⁶⁶ ve Tatar

⁶³ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III (M. 1574-1703-H. 987-1115), (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011), 229-230; Sugar, "Az egri vár elestre 1596-ban", 21.

⁶⁴ Szederkényi, *Heves vármegye története*, 290; Kropf, "Egervár eleste és a kereztesi csata 1596-ban", 407.

⁶⁵ Hasan Bey-zâde, *Târih*, III, 512-513.

⁶⁶ Selânikî, *Târih*, II, 635.

askerleri de kale yakınlarına konumlanmıştı⁶⁷. Osmanlı müellifleri ordunun dizilişini çok karışık vermekle birlikte en belirgin şekliyle Kâtip Çelebi tarafından tasvir edilir. Ona göre Osmanlı ordusu, Eğri Kalesi önünde şu şekilde tertiplenmişti: Sadrazam İbrahim Paşa, yirmi oda asker ve yedi adet bacaluşka ile varoş kapısı yönünde, Cerrah Mehmed Paşa ise dört balyemez ve şahî ile iç kale karşısında yer almıştı. Öte yandan Cafer Paşa, dört bacaluşka ve üç şahî ile bağlar arasındaki kale yönünde, Yeniçeri Ağası ise Ova kapısı karşısında olup Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa da kalenin arkasında konumlanmıştı. Cigalazâde Sinan Paşa, kendine bağlı Şam yeniçerileriyle ordu muhafazası görevinde bulunmaktaydı. Bu dizilişin ardından 23 adet kale döven topları kurulup dört taraftan lağımlar kazılmaya başlandı⁶⁸. Edward Barton'un raporuna göre Osmanlı ordusu hemen gece metrislerini ve bataryaları altı farklı yerde kurmuştu. Bu bataryalar sırasıyla III. Mehmed'in ordusu, Rumeli Beylerbeyi'nin birlikleri, Anadolu Beylerbeyi'ne bağlı birlikler, Yeniçeriler, Cafer Paşa ve Mehmed Paşa'nın birliklerinden müteşekkildi⁶⁹.

3. Eğri Muhasarasının Başlangıcı ve Kalenin Teslimi

Eğri önündeki kuşatma Osmanlı tarafından başlatılan top atışlarıyla başladı. Görgü şahidi Peçevi'nin aktardığına göre Mehmed Paşa, sur döven (kale-kûb) toplarını kuzey yönünden kaleye hâkim olan yerlere kurmuş ve bu yönden sekiz top birbiri ardınca ateşlenmişti. Öteki kollarda da yoğun top atışları başlatılmıştı⁷⁰. Olayın diğer bir şahidi Barton da benzer detaylar vermekle birlikte yeniçerilerin hendek kazıp içeri girdikten sonra topları yerleştirdiğine dikkat çeker. Sonrasında İbrahim Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa'nın kalenin doğu kısmından, Cafer Paşa ile Mehmed Paşa'nın kalenin kuzeyinden kuşatmaya başladıklarını ifade eder. Sonrasında Anadolu ve Karaman Beylerbeylerinin Batı yönünde kuşatmayı desteklediklerini anlatır⁷¹. Hafif süvarilere Cigalazâde Sinan Paşa komuta etmekteydi. Onun görevi bölgeyi korumak ve düşmanın hareketlerini gözlemlemektir. Bunların yanı sıra Sultan III. Mehmed için tüm kampı görebileceği çok yüksek bir ahşap kule inşa edilmişti⁷². Hatta Halil Paşa'nın belirttiğine göre Eğri'deki bir kilisenin yüksekçe bir kulesinde bulunan topçu, Osmanlıları hayli zor duruma sokmuş ve padişahın otağı dahi topçunun isabetli atışlarına maruz kalmıştı. Bu engel Cafer Paşa'nın emri altında bulunan Demircizâde adlı usta bir nişancının kilise üzerindeki topçuyu imha etmesiyle aşılabilmıştı⁷³. Kaledeki savunmacılar, kaleyi kuşatan Osmanlı güçlerine karşı bu girişim dışında bir harekette bulunmamışlardı. Bunun sebebi, kale komutanı Pál Nyáry'nin, "kuşatma siperlerinin inşa edilmesinin zaman alacağı" düşüncesi ve topçu birliklerinin o bölgeye çekilmesine izin verilmesini istemesiydi. Ayrıca Pál Nyáry, Arşidük Maximilian'ın takviye ordusunun gelmesine de büyük umut bağlamıştı⁷⁴.

Kuşatma esnasında Osmanlı ordusunun saldırı hazırlıklarına dair bilgiler veren Dâ'i-i Fakir'e göre padişahın emri doğrultusunda tüm ordugâha saldırı emri verilmiş ve herkesin gücü nispetinde hazırlıklar yapıp bu emri beklemesi istenmişti⁷⁵. Osmanlı askerlerinin bu hazırlıklarına karşı olarak

⁶⁷ *Gazânâme-i Halil Paşa*, 129.

⁶⁸ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, 108.

⁶⁹ "The Journey of Edward Barton Esquire", in *Hakluyutus Posthumus or Purchas His Pilgrims*, Vol. 8, 313.

⁷⁰ Peçevi *Tarih*, 193.

⁷¹ "The Journey of Edward Barton Esquire", in *Hakluyutus Posthumus or Purchas His Pilgrims*, Vol. 8, 310.

⁷² Kropf, "Egervár eleste és a kereszties csata 1596-ban", 408.

⁷³ *Gazânâme-i Halil Paşa*, 129-130.

⁷⁴ Sugár, "Az egri vár eleste 1596-ban", 22.

⁷⁵ *Dâ'i-i Fakir: Tarih-i Engürüs ve Feth-i Eğri*, 42.

savunmacılar, ilk gün kaleden çıkıp bir huruç hamlesi denemek istese de başarılı olamadılar⁷⁶. Bu sırada kaleye yürütülen lağım çalışmaları Cafer Paşa'nın bulunduğu yönden başlatılmıştı. Glover'a⁷⁷ göre, 24 Eylül'de Osmanlı askerleri tekrar kasabaya girdi ve büyük bir kilise de dahil olmak üzere sağlam kalan her şeyi yakıp yıktı. Ancak kale sakinleri onları çıkarmayı başardı. 26 Eylül sabahı yeniçerilerin kışkırtmasıyla kalenin ana kapısı önünde gece ve gündüz süren bir çatışma yaşandı. Macarlardan birçok asker hayatını kaybetti ve yardım alamayan yeniçeriler sonunda savaşmaktan yoruldu ve her iki taraf da çok kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Osmanlılar, bu mücadeleyi takip eden günlerde hendekleri doldurmak için toprak ve odun taşımakla meşgul oldular. Hatta hendeklere toprak sürülmesi için torbalar dolusu gübre ve toprağın getirilmesi için askerler yoğun çaba sarf ettiler. Nihayetinde 29 Eylül 1596 tarihinde yoğun top atışları etkisini göstermiş ve kalede bir gedik açılmıştı. Ancak düşman askerinin geceden kaleyi çitlerle örmesi genel hücumun gerçekleşmesine mâni olmuştu⁷⁸. Bu olaydan sonra Eğri kuşatmasının en kritik anı 4 Ekim 1596 tarihinde gerçekleşti. Nitekim Anadolu askerlerinden birkaç yiğit, gizlice hendeğe girip kale duvarına merdivenle tırmandıktan sonra ellerindeki bayrağı sallayarak topyekûn bir hücumu ilan etmişler ve orada bulunan askeri şevke getirmişlerdir. Bu durum karşısında düşman askeri şaşırıp iç kaleye yönelmiş, ancak askerin yağmaya tenezzül etmesiyle büyük fırsat kaçırılmıştır⁷⁹. Eğri kuşatmasına katılan Peçevi ve Dâ'i-i Fakir de aynı detayları vermekle birlikte⁸⁰ Macar kaynaklarında dış varoşun ele geçirilmesi farklı anlatılır. Buna göre, İbrahim Paşa kolundaki askerler, köşe burcunun hendeğini dallar ve toprakla kapattıktan sonra duvarın altına bir lağım yerleştirilip patlatmışlardı. Bundan istifade ile genel hücumu geçilmiş ancak Macar ve Habsburg askerleri burayı müdafaa etmişlerdi. Bu zaferin ardından savunmacılar, bunu kutlamak için Pál Nyáry'den kendilerine şarap göndermesini istediler. Pál Nyáry, bu isteği kabul etti ve garnizona bir fiçî şarap getirdi. Bu sarhoşluk halinde hendeğe atılan çöpleri yakmak için stokta bulunan barut ve sülfür ateş alınca bu burçta bulunan askerler büyük bir patlamayla havaya uçtu. Durumdan istifade ile ileriye atılan Osmanlı askerleri savunma direncini kırdılar ve yeniçerilerin de yetişmesiyle artık dış varoшта direniş imkânsız hale gelmişti. Böylece dış varoş Osmanlıların eline geçmiş, bu başarı Osmanlı tarafında coşku, savunmacılarda ise umutsuzluk uyandırmıştır. Bu andan itibaren kalede Eğri'nin Osmanlılara teslim edilme düşüncesi hâkim olmaya başladı⁸¹. Savaşın bu kritik anında savunmacılar, dış varoşu kendi elleriyle yaktıktan sonra iç kaleye sığınarak kaleyi buradan savunmaya başladılar. Özellikle savunmacıların en güvendiği husus iç kalenin oldukça sağlam oluşuydu. Ancak İbrahim Paşa, topçuları iç kaleye yönlendirerek durumu lehine çevirmesini bilmiştir. Düşmanın iç kaleye çekilmesinden sonra Anadolu ve Rumeli askerleri kaleyi kuzey yönünden ablukaya alsalar da hendeklere ulaşmakta bazı zorluklar yaşansa da Mehmed Paşa'nın isabetli stratejisi sayesinde bu durumun üstesinden gelinmiştir⁸².

⁷⁶ Szederkényi, *Heves vármegye története*, 292; Kropf, "Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban, 408.

⁷⁷ Thomas Glover, İngiliz elçisi Edward Barton'un Eğri seferi sırasında yanında bulunan elçilik kâtibidir. Glover, elçi tarafından birkaç seyahate gönderilmiştir. 1596'da Polonya'yı ziyaret etmiş, 1601'de Konstantinopolis'ten Trablus'a, 1602'de Halep'e gitmiş, 1603 ve 1604'te ise İngiltere'ye seyahat etmek zorunda kalmıştır. Fodor Vera, "Angol tudósítás eger ostromáról és a mezökeresztesi csatáról", *Hadtörténelmi Közlemények*, 101 (1988): 553.

⁷⁸ Börekçi, *Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)*, 94-95; Kropf, "Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban, 409.

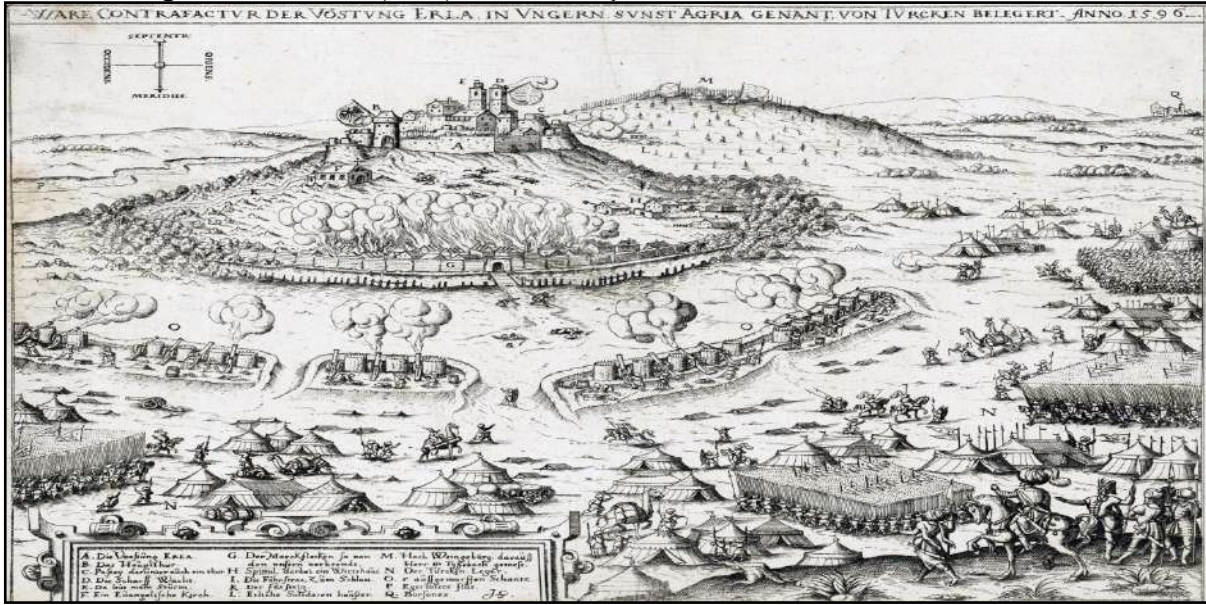
⁷⁹ Börekçi, *Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)*, 97-98.

⁸⁰ Peçevi *Tarih*, 193; *Dâ'i-i Fakir: Tarih-i Engürüs ve Feth-i Eğri*, 43.

⁸¹ Szederkényi, *Heves vármegye története*, 293.

⁸² *Dâ'i-i Fakir: Tarih-i Engürüs ve Feth-i Eğri*, 40-41, 44-45.

Resim III: Eğri Muharasarı'nı (1596) Gösteren Başka Bir Gravür

(Kaynak: R. Várkonyi Ágnes, Buda Visszavása 1686)

Dış varoşun ele geçirilmesinden sonra Dâ'i-i Fakir'in anlatımıyla o günün gecesi Anadolu ve Rumeli askerlerine kuzey yönünden genel hücum yapmaları emri verilmiş, ancak başarı sağlanamamıştı⁸³. Özellikle Cafer Paşa kolundan kazılan lağımlar surlara doğru ilerlemişti. Mimar Stella ve ekibi bu lağımları tespit ederek karşı lağım harekâtı başlattılar. Stella ve ekibinin karşı lağım hareketi onların canına mal oldu ama Osmanlı lağımının etkisiz hale gelmesine sebep oldu ve o yöndeki surlar sağlam kaldı. Ne var ki, iç kaleyi kuşatan Osmanlı askerleri güney, kuzey ve batı burcunda hayli ilerleme kaydetmişlerdi. Yıkılan surlardan içeriye giren askerlere düşman yanıcı maddelerle karşı koymaya çalışıyordu⁸⁴.

Bu olaydan sonra Eğri savunmasının zayıflayıp kalenin teslim olması dönemin kaynakları tarafından dile getirilmektedir. Bunlardan Peçevi, Nemçe Kalesi denilen yer ele geçirildikten sonra düşmanın iç kaleye çekildiğini ve kuşatmacıların baskıyı daha da artırması neticesinde kaledekilerin teslim olduğunu söyler⁸⁵. Öte yandan Topçular Kâtibi de bu hücumdan sonra Cigalazâde Sinan Paşa ve İbrahim Paşa yönündeki varoşun ele geçirildiğini ve Habsburg askerlerinin iç kaleye çekildikten sonra tam genel yürüyüşün gerçekleşeceği sırada düşmanın aman dileyerek kaleyi teslim ettiğini yazar⁸⁶. Öyle ki sefer günlüğünün tutulduğu rûznâmçede yer alan kayıtlar bu bilgileri doğrular niteliktedir. Genel hücumun verildiği sırada düşmanın kaçış esnasında yollarda yakalandığı ve Osmanlı askerinin hücumu sırasında düşmanın yüzleri üzere kapanıp af dilediği ve bu hücumdan sonra kalenin fethedildiği kayıtlıdır⁸⁷. Öte yandan kaleyi savunanlar geri çekilme esnasında bile 500'den fazla adam kaybettiler ki bu rakam bir günde kaybedilen asker sayısından bile fazlaydı⁸⁸.

⁸³ Dâ'i-i Fakir: *Tarih-i Engürüs ve Feth-i Eğri*, 45.

⁸⁴ Szederkényi, *Heves vármegye története*, 294.

⁸⁵ Peçevi *Tarih*, 193-194.

⁸⁶ Topçular Kâtibi, *Tarih*, I, 150-151.

⁸⁷ Börekçi, *Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)*, 103.

⁸⁸ Turjányi, Sándor, "III. Mehmed 1596-os hadjáratának döntő öszzezsapásai: eger, mezökerezstes", *Historia Nostra* (2017 2/1): 127.

Netice itibariyle üç hafta süren mücadele, Osmanlı kuvvetlerinin sayı, koordinasyon, ateşli silah üstünlüğü ve lağımcıların çalışmaları sayesinde başarı ile sonuçlandı. Kalede bulunan Macarlar serbest bırakılırken, Vallonlar esir edildi. Paralı Habsburg askerler ise Hatvan'da yaptıkları katliamın karşılığını aldılar⁸⁹. Eğri Kalesi'nin düştüğü haberi başta Anadolu Beylerbeyi olmak üzere diğer tüm sancaklara ulaştırılmıştı. Bu hususta Dîvân-ı Hümâyün bevvâblarından 50 kapıcı Orduyu Hümâyün'dan İstanbul'a gelip Eğri'nin 12 Ekim 1596 (19 Safer 1005) tarihinde fethedildiğini ve bu zaferin kutlanması için kalelerden toplar ateşlenmesi gerektiğini bildirmişlerdir. Hatta düşmanın bu hezimetten sonra Hatvan, Füleke, Szécsény ve Nógrád kalelerini bıraktıkları üstelik Komárom civarında bulunan askerlerin dahi savaşıya güçte olmadıkları ve kaçmaya hazırlandıkları ifade edilmekteydi⁹⁰. Dolayısıyla Eğri'nin fethi haberine karşılık olarak Tophane'den toplar ateşlenmiş ve limandaki gemiler atışlara sevinçle karşılık vermişti⁹¹. Neticede Eğri'nin fethi, Osmanlı-Habsburg imparatorlukları arasındaki uzun soluklu çatışmanın Macaristan'a yansıyan askerî seferlerden en önemlisini teşkil etmiş ve aynı zamanda Türk gücünün Macaristan'da henüz zayıflamadığının bir göstergesi olmuştur. Macarlar açısından bakıldığında ise Alman ittifakına güvenilemeyeceği anlaşılmıştır⁹². Öte yandan Eğri'nin kaybı Habsburgların Szendrő, Putnok, Szádvar, Ónod, Tokaj ve Krasznahorka kale hattından oluşan yeni bir savunma sistemi örgütlemesine yol açmıştır⁹³.

Eğri'nin teslim edilmesinden sonra Eğri bir beylerbeylik haline getirildi. Eğri Kalesi'ne Sufi Sinan Paşa beylerbeyi olarak atandı⁹⁴. Szolnok, Szeged ve Hatvan sancakları Budin eyaletinden alınıp yeni kurulan Eğri vilayetine bağlandı. Eğri'nin düşmesinden sonra Habsburg İmparatorluğu ile Erdel Prensiği arasındaki iletişim daha da zorlaştı. Bu noktada sefer amacına ulaşmış oluyordu. Hatta Habsburgları sultanın Köşice'yi (Çaşovia) işgal edeceği ve bu yolla Erdel'i Kraliyet Macaristan'ından tamamen koparacağı korkusu sarmıştı. Zira sultan, Eğri'nin ele geçirilmesinden memnundu ve seferi tamamladığını düşünüyordu. Diğer yandan Arşidük Maximilian ve Eğri'yi kurtarmak için seferberlik ilan eden Sigismund Báthory kalenin kaybından çok etkilenmiş olmaları ki Arşidük Maximilian, Eğri Kalesi'nin teslim olduğu 13 Ekim günü Rimaszombat'ta konuşlanmış, daha sonra 18 Ekim'de Várad-Debrecen-Tokaj yolu üzerindeki Sajóvamos'ta doğudan gelen Erdel Prensi Báthory ile Çaşovia başkomutanının birliklerine katılmıştı⁹⁵.

Eğri'nin düşüşü müttefik orduları için beklenmedik bir hadiseydi. Ancak görünen o ki koordinasyon eksikliği ön plana çıkmış ve yenilgiyi kaçınılmaz kılmıştı. Eğri Kalesi'nin düşüşüyle ilgili olarak İtalyan mühendis Cogonara'nın anılarında savunma zafiyetlerinden bahsedilmektedir. Özellikle Cogonara, kale komutanı Pál Nyáry'ye karşı birtakım suçlamalarda bulunarak kalede yaşanan problemlere dair önemli ipuçları vermektedir. Bu suçlamaların ilk bölümüne bakılacak olursa Pál Nyáry'nin Eğri Kalesi'ni uygun bir savunma durumuna getirmek için bir şey yapmadığı, kalenin zayıf yönlerinin bilinmesine rağmen gerekli tedbirleri almadığı ve mühendis Cogonara'nın

⁸⁹ Geza David, *Eğri*, DİA, C. X (İstanbul 1994): 489.

⁹⁰ BOA, A. *{DVN. MHM. d, nr. 74, s. 75, h. 234-273.*

⁹¹ Kropf, "Egervár eleste és a kereszties csata 1596-ban, 419.

⁹² Lajos Szádeczky, *Erdély és Mihály vajda története (1595-1601)*, (Temeşvár: Nyomatott A Csanád-Egyházmegyei Könyvsajtón, 1893), 7-8.

⁹³ Mehmet Solak, *Hırvat Askeri Sınır Bölgesi (Habsburg Savunmasında Askeri ve İdari Değişim Üzerine Bir İnceleme (1526-1664)*, (İstanbul: Selenge Yay. 2023), 238.

⁹⁴ Tóth, *A mezőkereszties csata...*, 198.

⁹⁵ Tóth, *A mezőkereszties csata...*, 199; Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, Çev. ve Haz. Kahraman Şakul, (İstanbul: Timaş Yay. 2022), 97, 241.

Pál Nyáry'ye silahsız ve savunmasız insanları kaleden gönderme ısrarına rağmen bunun zamanında yerine getirilmediği vurgulanır. Öte yandan kalenin içindeki tabyaların düşman ateşine maruz kaldığı sırada bile bunları tamir edecek kimsenin olmaması ayrı bir problemdi. Bu problemin farkında olan Cogonara ve ekibi gece çalışmak istese de insan eksikliğinden dolayı bu pek mümkün olmuyordu. Nyáry, gece karanlığında mühendise gerekli sayıda işçi tahsis edilmesi için emir yayınlamasına rağmen kalede bu emirleri uygulayacak kimse yoktu. Ortada sorumlu bir kimse olmadığı için görev verilen işçiler ya göreve gelmiyor ya da çalışmak istemiyorlardı. Pál Nyáry'ye karşı yapılan en önemli suçlamalarda9n birisi de 27 Eylül'de dış kalede barut fıçısı patladığında, Pál Nyáry'nin askerlerin geri çekilmesini engellemek ve askerler arasındaki düzeni sağlamak yerine kaçmayı tercih etmesiydi. Görüldüğü üzere Nyáry, üzerine düşen görevi yapması halinde kalenin Osmanlı güçlerine karşı 20-25 gün daha savunulabileceği ileri sürülmektedir. Cogonara'nın yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla Nyáry'nin kaleyi tahkim etmeye yönelik müdahalesinin yavaşlığı ve inatçı tutumu kalenin düşüşünü kolaylaştırmıştır⁹⁶.

---

⁹⁶ Kropf, "Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban", 419-420.

Sonuç

Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı mirasını eline alır almaz Batı'ya yönelik büyük bir sefer başlattı. Bu dönemde Osmanlıların hedefledikleri en kilit noktalardan birisi de Tuna'nın kuzeyinde yer alan Macaristan topraklarıydı. Bu doğrultuda Osmanlılar, Macaristan'ın kilidi sayılan Belgrad'ı kısa bir sürede fethetmiş ve sonrasında Mohaç'ta Macarları yenerek Orta Avrupa'da en büyük rakibine büyük bir darbe vurmuştur. Sonrasında Budin Osmanlı merkezine bağlanarak burada bir beylerbeylik oluşturulmuştur. Budin'in emniyetini gerçekleştirmek için ise civardaki kaleler alınarak buraya bağlanmıştır. 1552 yılında Vezir Kara Ahmed Paşa, Erdel'i dize getirmek için bir sefere çıkmış ve Szolnok'u ele geçirdikten sonra Eğri'ye yönelmiş ancak burayı ele geçirememişti. Çünkü olduğu iyi şekilde tahkim edilmiş olan Eğri Kalesi, Macar savunma sisteminin en güçlü kalelerinden biriydi. Bununla birlikte Eğri ve Vrad kaleleri Erdel ve Avusturya'nın koordinasyonunu sağlamaktaydı. Osmanlı Devleti ve Habsburglar arasında 1593 yılında başlayan uzun ve yorucu savaşlar iki tarafında askeri güçlerinin Macaristan sahasında sınanması için iyi bir fırsat oldu. Nitekim Sinan Paşa'nın 1593 yılında Macaristan'daki başarılı fetihleri, bir süre sonra sekteye uğradı. Özellikle Rumen Prenslıklarının de topyekn isyanıyla birlikte Tuna'nın kuzeyinde Osmanlı hakimiyeti sarsıntıya uğramıştı. İşte bu olağanüstü koşullar çerçevesinde Sultan III. Mehmed, Estergon ve Eflk mağlubiyetlerinin izlerini silmek için 1596 yılında Batı'ya yönelik olarak bir sefer düzenleme kararı aldı. Bu çerçevede sefer yönünün Eğri olarak kararlaştırılmasında Eğri'nin Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları arasında stratejik konumda yer alması önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra Eğri hedefinin ön plana çıkmasında ekonomik ve siyasi sebepler de etkili olmuştur. Osmanlılar, Eğri'yi almakla si Erdel Prensiği'nin Habsburglarla bağlantılarını keserek Erdel'i daha kontrol edilebilir hale getirmeyi amaçlamıştır. Öte yandan bölgede ciddi miktarda maden rezervlerinin bulunması ve tarıma elverişli olması seferin ekonomik sebeplerini göstermektedir. Hatta Osmanlılar, Batıya yönelik asker seferlerde Eğri ve çevresinin maden rezervi avantajdan etkin şekilde faydalanarak bölgenin Habsburglara karşı savunulmasında bundan fazlasıyla faydalandı. Tüm bunlar değerlendirildiğinde Eğri'nin alınması, tüm Macaristan'ın daha kontrol edilebilir hale gelmesi için bir ön koşul haline gelmiştir. Bu bağlamda Osmanlı kurmaylarının Eğri hedefi, Komrom ve Erdel'e göre daha makul bir seçim olmuş,  hafta süren kuşatma, Eğri'nin alınması ile taçlandırılmıştır. Sonuç olarak Osmanlılar, Eğri gibi güçlü bir kaleyi alarak Macaristan'da hl söz sahibi olduklarını kanıtlamışlardır.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Kaynakları

a. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA):

A. {DVN. MHM. d, nr. 74.

A. {DVN. MHM. d, nr. 934. 2.

2- Yayınlanmış Kaynaklar ve Araştırma Eserleri:

Ágoston, Gábor. *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, Çev. ve Haz. Kahraman Şakul, İstanbul: Timaş Yay. 2022.

Bilge, Sadık Müfit, "Macaristan'da Osmanlı Hakimiyetinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi" <https://web.archive.org/web/20151108095704/http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1267/14566.pdf> erişim tarihi (19. 01. 2024).

Börekçi, Günhan. *Macaristan'da bir Osmanlı Padişahı: Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)*. 1. bs., İstanbul: 2016.

Börekçi, Günhan. "Yeni Bir Kaynğın Işığında Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi: Menzil Geçişleri ve Lojistik Sorunlar." *Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar* Ed. Kahraman Şakul. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013: 200-217.

Calender of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice and in the Other Libraries of Northern Italy. Vol. IX (1592-1603). Edited by Horatio F. Brown. London, 1897.

Feneşan, Cristina. *Vilayetul Timișoara (1552-1716)*. Editura Ariergarda. Timișoara, 2014.

Kâtib Çelebi, *Fezleke (1000-1065/1591-1655)*. Haz., Zeynep Aycibin. C. I, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2006.

Dâ'i-i Fakir: Tarih-i Engürüs ve Feth-i Eğri (Tahkikli Neşir). Haz., Nida Millik, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyonkarahisar: 2005.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. C. III (M. 1574-1703-H. 987-1115). İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011.

Dávid, Géza. "Eğri." *DIA/X* (İstanbul 1994), 489-491.

Domokos, György. *Ottavio baldigara egy Itáliai várfundáló mester magyarországon*. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.

Emecen, Feridun. "Haçovası Savaşı." *Osmanlı Klasik Çağında Savaş* 2. bs., İstanbul: Timaş Yay., 2011. ss. 225-236.

Emecen, Feridun. Feridun, "Onbeş Yıl Savaşları Tarihinden Bir Safha Osmanlı Kaynaklarına Göre 1598 Varad Seferi." *Osmanlı Klasik Çağında Savaş* 2. bs., İstanbul: Timaş Yayınları, 2011. ss. 237-277.

Esir, Hasan Ali. "Eğri Kalesi'nin Fethi ve Haçova Meydan Savaşı'nı Anlatan Fetih-name Türünde Bir Mektup." *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/2 (2008): 177-190.

- Fodor, Vera. “Angol tudósítás eger ostromáról és a mezökeresztesi csatáról.” *Hadtörténelmi Közlemények* 101 (1988): 551-561.
- Gelibolulu Mustafa Ali ve Kühü’l-Ahbar’ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*. Yay. Haz., Faris Çerçi. C. III. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay., 2000.
- Gróf Miklós, Zríny. (1620-1664)*. I-II. kötet. Szerk. Széchy Károly. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1896.
- Hasan Bey-zâde Ahmet Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635). Haz., Şevki Nezihî Aykut, C. III. Ankara: TTK, 2004.
- Heper, Yusuf. “Osmanlı-Rumen Kaynakları Perspektifinden Ferhad Paşa’nın Eflâk Seferine Tayini ve Yapılan Askerî Hazırlıklar (1595).” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* C. 10 (2023): 631-648.
- Hieronymus Ortelius. *Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegs Empörungen unnd Belägerungen der Stätt und Vestungen*. Nürnberg: 1615.
- Crâciun, Ioachim. *Cronicarul Szamosközy și Însemnările lui Privitoare la Români 1566-1608*. Cluj: 1928.
- Istoria Românilor*, (Coordonatorii. Mureșanu, Camil, Mihai Maxim, Ștefan Ștefănescu v.d.), Vol. IV (De la Universalitatea Creștină Către Europe, “Patriilor”). Editura Enciclopedică: (București 2001).
- Sugár, István, “Az egrı vár elestre 1596-ban”, *Hadtörténelmi Közlemények*, 28. Évf., 1. Sz. (1982): 11-42.
- Ivanis-Ress, Maria. “Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Kırım Tatarlarının Rolü (1593-1606).” *Osmanlı I* (Ankara 1999), ss. 456-464.
- İbrahim Peçevi. *Tarih-i Peçevi*. C. II, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1866.
- Kropf, Lajos. “Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban.” *Századok* I. Történeti Értekezések. Közl. 397 (1895): 403-427.
- Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993.
- Mehmed b. Mehmed er-Rûmî. *Nühbetü’-t-Tevârih ve’l Ahbâr*. Haz., Abdurrahman Sağırılı, İstanbul: Basılmamış Doktora Tezi, 2000.
- Mustafa Naîmâ Efendi. *Târîh-i Na’îmâ*. Haz., Mehmed İpşirli. C I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Cristea, Ovidiu, “A Second Front: Wallachia and The Long War Against The Turks.” *Europe and The Ottoman World Exchanges and Conflicts (Sixteenth to Seventeenth Centuries)* Edited by Gábor Kárman and Radu G. Păun. İstanbul: Isis Press 2013, ss. 13-27.
- R. Várkonyi Ágnes. *Buda Visszavívása 1686*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1984.
- Sarı Abdullah Efendi, *Gazânâme-i Halîl Paşa (1595-1623)*. Haz. Meltem Aydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
-

- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*. Haz., Mehmet İpşirli. C II. 2. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Skilliters, Susan A. “An Ambassador’s Ta’yin: Edward Barton’s Ration on the Eğri Campaign 1596.” *Turcia* 25 (Paris 1993): 153-163.
- Solak, Mehmet. *Hırvat Askeri Sınır Bölgesi (Habsburg Savunmasında Askeri ve İdari Değişim Üzerine Bir İnceleme (1526-1664))*, İstanbul: Selenge Yay. 2023.
- Szádeczky, Lajos. *Erdély és Mihály Vajda Története (1595-1601)*. Temeşvár. Nyomatott A Csanád-Egyházmegyei Könyvsajtón, 1893.
- Szederkényi, Nándor. *Heves vármegye története. A mohácsi véstől egervára elestéig 1526-1596*. C. II. Eger, 1890.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Târîhi*. C I. Haz., Ziya Yılmaz, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Tóth, Sándor László. *A mezökeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Belvedere Meridionale. Szeged 2000.
- Tóth, Sándor László. “A mezökeresztesi csata története (1596 október 26).” In: *Hadtörténelmi Közlemények* XXX. évf., 4. sz. (1983): 553-573.
- Tóth, Sándor László. “Megjegyzések az 1596-os Török hadjáratról szóló angol tudósításhoz.” *Hadtörténelmi Közlemények* 102. évf. 4. Sz. (1989): 551-558.
- Turjányi, Sándor. “III. Mehmed 1596-os hadjáratának döntő összecsapásai: eger, mezőkeresztes.” *Historia Nostra* 2/1 (2017): 121-133.
- Yusufoğlu, Hicran. “Tarihten Günümüze Türk-Macar İlişkileri.” *2023/59* (Mart 2006): 14-25.

The Waqf of Nûrî Bimaristan in Aleppo in the Mid-16th Century

16. Yüzyılın Ortalarında Halep Nurî Bimaristanı Vakfı

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Enver Çakar

Firat Üniversitesi
ecakar23@gmail.com

Başvuru / Submitted:
27 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
5 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1443943](https://doi.org/10.21021/osmed.1443943)

Atıf / Citation:

Çakar, E. "The Waqf of Nûrî Bimaristan in Aleppo in the Mid-16th Century", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 216-229.

Benzerlik / Similarity: 5

Abstract

Aleppo has been home to many civilisations, and especially during Zangid, Ayyubid, Mamluk and Ottoman periods, many waqf works were built in the city. One of these buildings, the Bimaristan of Nûrî, was built by Nûr al-Dîn Mahmud, one of the Zangid rulers. This hospital which was known as the Bimaristan of Nûrî or the Bimaristan of Nûr al-Dîn Şehîd, was also known as "Bîmâristan-ı 'Atîq" because a second bimaristan named Ergûn Kâmil was built in the city later on. In this bimaristan, patients were treated free of charge and their medication costs were covered by the waqf budget.

In this study, after providing information about bimaristans, the Bimaristan of Nûrî and its founder Nûr al-Dîn Zangi, the waqf assets of the Bimaristan of Nûrî and their income amounts in the Mid-16th century, the waqf and hospital staff, their salaries and other expense items of the waqf are emphasised. The main sources of this study, which aims to reveal the importance of bimaristans in general and the Bimaristan of Nûrî in Aleppo in particular in terms of the history of medicine and architecture and its operating model, are the Aleppo awqaf registers in various funds with waqfs records in the Ottoman Archives.

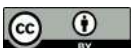
Keywords: Aleppo, Nûr al-Dîn Zangi, waqf, bimaristan, dâr al-shifa.

Öz

Ortadoğu coğrafyasının en önemli sanayi ve ticaret merkezlerinden biri olan Halep, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, özellikle Zengi, Eyyubi, Memlük ve Osmanlı dönemlerinde şehirde çok sayıda vakıf eseri inşa edilmiştir. Bu yapılardan biri olan Nurî Bimaristanı da Zengi hükümdarlarından Nureddin Mahmud tarafından yaptırılmıştır. Banisine nispetle Nurî Bimaristanı veya Nureddin Şehid Bimaristanı adıyla anılan bu hastane, daha sonra şehirde Ergûn Kâmil adıyla ikinci bir bimaristan inşa edildiği için "Bimaristan-ı 'Atîq" adıyla da tanınmıştır. Nurî Bimaristanı'nda hastaların tedavileri ücretsiz olarak yapılmış, ilaç masrafları da vakıf bütçesinden karşılanmıştır.

Bu çalışmada, genel olarak bimaristanlar, Nurî Bimaristanı ve banisi olan Nureddin Zengi hakkında bilgiler verildikten sonra Nurî Bimaristanı'nın 16. yüzyılın ortalarındaki gelir kaynakları ve miktarları ile vakıf ve hastane personeli, maaşları ve vakfın diğer gider kalemleri üzerinde durulmuştur. Genelde bimaristanların, özelde ise Halep'teki Nurî Bimaristanı'nın tıp ve mimarlık tarihi açısından önemini ve işletim modelini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmanın başlıca kaynaklarını ise Osmanlı Arşivi'nde çeşitli fonlarda kayıtlı bulunan Halep Evkaf Defterleri ile diğer vakıf kayıtları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Halep, Nureddin Zengi, vakıf, bimaristan, dârüşşifa

Introduction

Waqf is the allocation of movable or immovable property to provide various services such as social, health, cultural, economic, education and training to people within the conditions set forth by the endower in order to gain the consent of God.¹ With these features, waqf works have performed various services for centuries and have caused the reconstruction of many towns. In this context, one of the most important services of the waqfs was in the field of health, and the dar al-shifas built for this purpose not only took care of the health of the people, but also trained doctors by providing medical education.²

Bimaristan is a Persian name derived from the word “bīmār” (sick) and the suffix “-istān” used to make a place name. It is seen that the name mārīstan, a corruption of this word, was used among the people and mostly in the sense of “asylum”, and that it was transformed into malastan/marastan in Muslim Spain, murustan in Egypt, and morstan/mestran in Maghrib. It can be said that the fact that the hospital and medical school of Jundishapur in Iran, which played a great role in the development of the first Islamic hospitals and where the famous physician of the Prophet Muhammad’s era, Hāris b. Kelede, studied medicine, was called bīmārīstan led to the adoption of this term among the Arabs from the early periods. The Arabic waqf of the hospital established in Samarkand in 1065 by Tamgaç Buğra Khan, the first Muslim Qarakhanid ruler, shows that Central Asian Muslims used the term dār al-merza instead of bīmārīstan, while the Seljuqs used the terms dār al-āfiye and dār al-shifā. The Ottomans used the words dār al-sihha, şifāhāne, bīmārhanne and tımarhanne together with dār al-shifā, and from the 19th century onwards, especially with the establishment of modern health institutions like those in Europe, they preferred to call them hospitals. In today’s Arab world, the word müsteşfā is mostly used.³

The most advanced of the dār al-shifās continued its activities in the mid-5th century in Jundishapur, the most important cultural centre of Western Asia. This hospital and medical school represented the modern understanding of medicine of its period as a synthesis of the medical accumulations of these civilisations with the joint work of Indian, Greek and Iranian physicians. Muslims, who got to know the hospital in Jundishapur during the conquest of Iran in the waqf period of Islamic civilisation, adopted it as an exemplary institution and established and developed similar ones in many cities. Although some sources mention that the first Muslim hospital was built in Damascus in 707 by the Umayyad caliph Walid bin Abd al-Malik, this was a structure established as a shelter for lepers and the blind. The first fully organised Islamic hospital was established in Baghdad by Hārūn al-Rashīd during the Abbasid period and was managed by Jibrāil bin Buhtīşū’, a physician from Jundishapur. This hospital set an example for other hospitals to be established in Baghdad and other major Islamic cities.⁴ Between the 9th-17th centuries, many dār al-shifā were

¹ Asaf Ataseven, “Tarihimizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri “Darü’ş-şifalar”, *II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985), 157. For detailed information on the waqf, see also Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42 (İstanbul 2012), 479-486; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)* (Sivas: Dilek Matbaası, 1998); Nazif Öztürk, *Menşe’i ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983); Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1996).

² Ataseven, “Tarihimizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri “Darü’ş-şifalar”: 157; Kürşat Çelik, “Trablusşam Dârüşşifâ (Bîmârīstan) Vakfı 1845-1880”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2020): 444.

³ Arslan Terzioğlu, “Bîmârīstan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6 (İstanbul: TDV Yayınları 1992), 163.

⁴ For detailed information about Jundishapur Hospital and Jibrāil bin Buhtīşū’, see Ahmed Ragab, *The Medieval Islamic Hospital, Medicine Religion, and Charity* (New York: Cambridge University Press, 2015), 26-33.

established in a wide geography from Andalusia to India, in Umayyad, Abbasid, Seljuq, Mamluk, Ilkhanid, Timurid, Aq Qouyunlu and Ottoman countries.⁵

Damascus Nūr al-Dīn Hospital (1154), the oldest hospital to survive in its original form, was built with the ransom received in return for the release of the Frankish king captured by Nūr al-Dīn Mahmud Zangi. It has a pool in the centre, 4 iwans around it, patient rooms, toilets and bathrooms. In this hospital, which was managed by the revenues of the waqf, with a monthly cost of approximately 450 dinars, where the chief physician, assistant physicians and administrative staff worked, medical education was also given. The food of the patients was provided from the adjacent imaret.⁶

The Nūrī Bimaristan in Aleppo, which is the subject of this study, does not have a surviving waqf deed. The most important source of detailed information about the income sources and expenditure items of the waqf is the Aleppo awqaf register dated 1550. The digital copy of this register, the original of which is registered in the General Directorate of Land Registry and Cadastre Kuyud-ı Kadime Archive with the number 556, is also registered in the Ottoman Archive of the Presidency of the Republic of Turkey, Directorate of State Archives, in the TK.GM.d. fund with the number 389.⁷ There are two other copies of this awqaf register in the same archive, which are incorrectly dated in the catalogue, the first of which is recorded in the TT.d. fund with the number 1121, and the second in the AE.SSLM.I. fund with the number 1-15.

In this study, in the light of these archival documents mentioned above, information will be given on the sources of income of the Bimaristan of Nūrī in Aleppo in the middle of the 16th century, its annual income, personnel expenses and other expenses, and its status in the following periods will be tried to be determined in the light of the sources.

1. The Bimaristan of Nūrī in Aleppo

This hospital in Aleppo, better known as “Bīmāristān-ı ‘Atīq” (the Old Bimaristan) in the 16th century, was built by Nūr al-Dīn Şehīd in Jellūm neighbourhood.⁸ The fact that it was called old bimaristan was due to the existence of a second bimaristan in Aleppo.⁹ In fact, Nūr al-Dīn built dār

⁵ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2016), 207. For detailed information on the development process and functions of bimaristan in the Islamic world, see also Fatma Çapan, “İslam Dünyası’nda Bimaristanlar ve Gelişme Süreçleri”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* XVIII/III (2019): 1205-1219.

⁶ Bayat, *Tıp Tarihi*, 208-209.

⁷ Although there is no date anywhere in this book, the date of 992 AH (1584 AD) is erroneously given in the archive catalogue. However, the revenues of villages and hamlets in the register are the same with the data in the Aleppo Mufassal Tahrir Register dated 1550, which is registered in the Ottoman Archives of the State Archives Presidency with the number 454 in the TT.d. fund. Therefore, the aforementioned awqaf register is dated 1550, not 1584. For more information on the date of the awqaf register, see: Enver Çakar, “16. Yüzyılda Antakya Vakıfları (1550 Tarihli Evkaf Defterine Göre)”, *Vakıflar Dergisi* 43 (2015): 10.

⁸ “Waqf-ı Bīmāristān-ı ‘Atīq ki Nūr al-Dīn Şehīd merhūm bināsıdır ‘an mahalle-i Jellūm”. BOA, *Ali Emiri, Yavuz Sultan Selim (AE.SSLM.I)*, 1-5, 2a; BOA, *Tapu ve Kadstro Genel Müdürlüğü Defterleri (TK.GM.d)*, 389, 102a.

⁹ The second bimaristan, known as “Bīmāristān-ı Jedīd”, was built by Emir Ergun bin Seyf al-Dīn in Dāhil-i Bāb-ı Kinnesrin neighborhood. For detailed information about this hospital, also known as Bimaristan of Ergun Kāmil, see Ayten Altıntaş, “Halep’de Bir Vakıf Hastane Ergün Kāmil Bīmāristanı (1354)’nın Osmanlı Dönemi ve Akıl Hastaları İçin Önemi”, *Uluslararası Antep-Halep Vakıfları Sempozyum Bildirileri*, II (İstanbul: Gaziantep Üniversitesi Vakfı Kültür Yayınları, 2014), 209-217; Nil Sarı, “Suriye’de Tarihi Türk Hastanelerini Ararken”, 2. *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu*, ed., A. Zeki İzgöer, Murat D. Çekin (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 16-22.

al-shifās known by his name not only in Aleppo but also in Damascus¹⁰ and Tripoli.¹¹ In order to meet the needs of these dār al-shifās and to pay the salaries of the staff, he established separate waqfs for each of them and supported them with various assets. Nūrī or Bīmāristan-ı ‘Atıq was more commonly known as the Bīmāristan of Nūr al-Dīn Şehīd¹² in the 17th century and later.

Built between 1148-1155¹³ and located in the southern part of the main bazaar in the old city of Aleppo, very little of the original structure has survived. These are parts of the entrance portal, including the door frame and inscription, and part of the street façade, while most of the rest of the building has been renovated or rebuilt over the centuries¹⁴ (see Fig. 1-Fig. 4). As a matter of fact, it is understood from two separate inscriptions in these sections that various additions were made to the bimaristan during the Ayubid and Mamlukid periods. The first of these inscriptions is dated Sha‘ban 655 AH (1257 AD) and the second is dated 840 AH¹⁵ (1436/37 AD). The undated inscription on the entrance gate of the bimaristan states that it was built by Abu’l-Kasım Mahmud ibn Zangi bin Aq Sungur¹⁶ (see Fig. 2).

2. The Person who Built the Bimaristan

Nūr al-Dīn Mahmud, the founder of bimaristan, was born in Aleppo in 1118, the son of Imad al-Din Zangi, the atabeg of Mosul and Aleppo. Upon the death of his father in 1146, he became the ruler of Aleppo and the most dangerous rival of the Crusaders in the region. Thanks to his efforts, Aleppo and Damascus were united under a single sovereignty for the first time during the Crusades.¹⁷ Nūr al-Dīn Mahmud then extended his rule to Egypt and pinched the Crusaders from the east and west, and prepared the necessary conditions for the conquest of Jerusalem with his relentless struggle. Nūr al-Dīn died in the castle of Damascus while he was preparing to go to Egypt (15 May 1174). He was first buried in a room in the inner castle and then transferred to his mausoleum at the entrance of the madrasah he built for the Hanafīs at the entrance of the bazaar called al-Hawwāsın, which bears the name of al-Nūriyyat al-Qūbrā. Nūr al-Dīn Mahmud was

¹⁰ “Şam-ı şerifde vāki’ Nūr al-Dīn Şehīd Tīmārhanesi’nde yevmī on akçe vazīfe ile şarapdar olup...”, BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı* (TS.MA.e), 834/32. For detailed information about the dār al-shifā in Damascus, see Engin Bektaş, “Nüreddin Zengī Bīmāristanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 262-263; Eşref Buharalı, “Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlüklerde Sağlık Hizmetleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXV/40 (2006): 31-32; Nil Sarı, “Suriye’de Tarihî Türk Hastanelerini Ararken”, 12-14; Ahmed Ragab, *The Medieval Islamic Hospital, Medicine Religion, and Charity*, 45-49.

¹¹ “Hekimbaşı Mehmed Çelebi mektüb gönderüb Trablus’da Nūr al-Dīn Şehīd Dār al-shifāsında altı akçe ile tabīb Abraham Yahudi ‘ilm u tebābetden haberi olmayup...”, BOA, *Bab-ı Asafı Defterleri* (A.DVNSMHH.d), 25, 8/167. See also BOA, *Cevdet, Sihhiye* (C.SH), 8-373; C.SH, 10-498.

¹² BOA, C.SH, 19-932; C. SH, 10-461; C.SH, 28-1374; C.SH, 6-255; C.SH, 23-113; BOA, *İrade, Evkaf* (İ.EV), 32-3681.

¹³ “Bīmāristān of Nūr al-Dīn, Aleppo”, Sonic.net, access 19 February, 2024, <http://www.sonic.net/~tallen/palmtree/ayyarch/ch2.htm#alep.bimn>.

¹⁴ “Bimaristan Nur al-Din (Aleppo)”, Archnet, access 19 February, 2024, <https://www.archnet.org/sites/4229>.

¹⁵ Gazzī (Kāmil b. Hüseyin b. Muhammed el-Bālī el-Halebī), *Kitābu Nehr al-Zeheb Fī Tārihi Haleb*, 2 (Haleb: Matbaat al-Mārūniye, 1342), 64.

¹⁶ “Bismillahirrahmanirrahim emere bi-‘amelihī al-mawlā al-melik al-mālik al-‘ādil al-mücāhid al-murābit al-e‘azz al-kāmil salah al-dünyā ve’d-đin kasım al-dawla radiyy al-hilāfe tād al-mülük ve’s-selāfın nāsır al-hakk bi’l-berāhın muhyi’l-‘adl fi’l-‘ālemīn kāmi’ al-mulhidīn katil al-kefere ve’l-müşrikīn Ebū’l-Kāsım Mahmud ibn Zangī bin Aqsungur nāsır emir al-mü’minīn edāmallahu devletuhu bi-Muhammedini’n-nebiyyi ve ālihi bi-tevellā al-‘abd al-fakīr ilā rahmeti mawlāhu ‘atebe ibn Es‘ad bin al-Mawsilī. Gazzī, *Kitābu Nehr al-Zeheb*, II, 65-66.

¹⁷ For detailed information about Nūr al-Dīn Mahmud, see Ebru Altan, “Nur al-Din Mahmud b. Zangi (1146-1174): One of the Prominent Leaders of the Struggle Against the Crusaders”, *Tarih Dergisi* 59 (2014): 57-78; Bahattin Kök, “Nüreddin Zengī, Mahmud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 259-262.

nicknamed “al-Malik al-‘Adil” because of his justice and piety, and he was also nicknamed “Şehīd” because of his desire to be a martyr in the wars with the Crusaders.¹⁸

3. Income Sources of the Bimaristan Waqf

The most important assets of the bimaristan were the tax revenues from the soil crops of the villages and hamlets. In this context, all or part of the tax revenues of 3 villages and 6 hamlets were endowed to the bimaristan. The most important of these was the tax of bad-ı heva and the entire dimos of *Ma‘arratā* village of *Jabal-i Sem‘ān*, which was the closest district to Aleppo city, and since it was awarded to the bimaristan, this village was more commonly known as “Ma‘arratā el Māristān¹⁹”. In 1550, the annual tax (*dimos*²⁰) collected from this village was 16000 akçes (silver coins) and the *bād-i hawā* tax collected from this village totalled 280 akçes. Therefore, the income from this village alone accounted for 53,33 per cent of the total waqf income.

The second most important item of waqf income was the tax revenue from the hamlet of *Abu Fazlūn*, located near the city of Aleppo. This amount, which corresponded to 12 per cent of the total waqf income, was 3615 akçes in 1550, which was the *qürüm* (vineyard) tribute in the aforementioned hamlet.

In addition to the villages and hamlets listed above, a certain portion of the annual income of some villages, hamlets and mills has been allocated to the bimaristan waqf.²¹ In this context, the 1/2 share of the *Wadi al-Asel* hamlet of *Jabal-i Sem‘ān* and the 8 feddan shares of the *Bākid Nāyā*²² hamlet; The mill (*tāhūn*) named *al-Khalidī* and its hamlet of the same name in the *Matah* sub-district of Aleppo, the 5 feddan shares of the hamlet named *Humayra* held by the inhabitants of the *Zeytān* village of the same sub-district, and the 12 feddan shares of the village named *al-Ferzel* in the *Ma‘arra* sub-district; The 8 feddan shares of the hamlet named *Abu Madāyā* in the A‘zaz sub-district, the 1/3 share of the village named *Bayt Rāil* in the *Sermin* sub-district of Aleppo, and the 1/8 share of the mill named *al-Garbiyye* in the *Hāric-i Bab al-Jinān* neighbourhood of Aleppo were the other important sources of income of the waqf. Thus, in 1550, 26823,5 akçes of the waqf’s income consisted of land crops in rural areas and tax revenues from mills, which accounted for more than 89 per cent of the total waqf income.

¹⁸ Kök, “Nüreddin Zengī, Mahmud”, 261.

¹⁹ BOA, *Tapu Tahrir Defterleri (TT.d)*, 454, 156-157.

²⁰ Dimos, which is mostly seen in the tax registers (tahrir defters) of the sanjaks in the Syrian region, is a term used as a tithe and means one tenth of the crop. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I (İstanbul: MEB Yayınları, 1983), 451.

²¹ In Aleppo, the income division of villages, hamlets and mills was made on the basis of share (*hisse*) and *feddān*. Among these, *feddān* is the Egyptian area measure and shows an area of 6368 square meters (Walter Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim (İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 80). However, there are also different types of *feddān* and it is described in the Qanunname of Damascus Sanjak as follows: “Ve *feddān* deyu çifte derler. Amma *feddān-ı Rumānī* ve *İslamī* ve *feddān-ı hurrās* ve *feddān-ı arz* vardır. *Feddān-ı rumānī* bir çift, bir gün, bir gece ne mikdār sürse ana *feddān-ı rumānī* derler. Eğer bir gün tamam sürse *feddān-ı İslamī* derler ve *feddān-ı Arabī* dahi derler. Ve bir çift öğle vaktine dek sürse *feddān-ı hurrās* derler. Ve *feddān-ı arz* dahi derler”. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 7 (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1994), 22-23.

²² In the list of waqf properties in Gazzī’s work, the name of this hamlet was incorrectly stated as Kefer Nāyā, and the share of the waqf was stated as 5 *feddān* (see *Kitābu Nehr al-Zeheb*, vol. 2, 64). However, Kefer Nāyā is a village located in A‘zaz sub-district. See BOA, *TT.d*, 93, 268.

Table 1. Income Sources of the Waqf²³ (1550)

Types of Revenues	Income Amounts (Akçes)
All of the dimos of Ma'arratā village of Jabal-i Sem'an sub-district	16000
Bād-i hawā of Ma'arratā village of Jabal-i Sem'an	280
One-half share of Wadi al-Asel hamlet of Jabal-i Sem'an	562,5
8 feddān shares of Bākid Nāyā hamlet of Jabal-i Sem'an	2400
1/3 share of the mill named al-Khalidī and its hamlet in Matah sub-district	600
5 feddān shares of Humeyra hamlet subject to Matah and held by the people of Zeytān village	260
12 feddān shares of al-Ferzel village of Ma'arra	600
8 feddān shares of Abu Medāyā hamlet subject to A'zāz	600
1/3 share of Beyt Rāil village subject to Sermin	1666
1/8 share of the mill named al-Garbiyye in Aleppo, located in Hāric-i Bab al-Jinān	240
Hikr-ı eşcār-ı tīn der A'zāz fī sene	26
Hikr-ı arsa ve han ve kā'a ve dükkān ve bostan Hāric-i Bāb-ı Antakiyye fī sene	228
Ahkār-ı buyüt der mahalle-i Varaka Hāric-i Bab-ı Antakiyye 48 bab fī sene	358
Ahkār-ı zemin-i dekākin ve besātin ve fırın ve gayruhu 'amele-i Varaka fī sene	1522
Dekākin der Sūk al-Hawā 11 bab fī sene	849
Hikr-ı zemin-i kaysariya-i Balım? Hāric-i Bāb-ı Antakiyye	Desolate (Hāli)
Dekākin-i Harzem	Ruined
Mezraa-i Ebu Fazlūn der nezd-i Haleb, hāsıl an harāc al-qürüm	3615
Muhallefāt-ı merzā ki dār al-shifāda vefāt edip vārisleri bulunmaya vakfa zabt olunur fī sene	200
Total	30695,5²⁴

In addition to the villages, hamlets and mills (tāhūn or āsiyāb), the Bimaristan al-Nūrī also had rental income from waqf trees and lands called "hikr²⁵". In this context, the hikr of fig trees in A'zāz, the hikr of land, inn, kā'a (courtyard), shop and orchard in the *Hāric-i Bab-ı Antakiyye* neighbourhood of Aleppo, the hikr of 48 houses in the *Varaka* neighbourhood of Aleppo, the hikr of the grounds of the shop, orchard and bakery in the same neighbourhood, and the hikr of the grounds of *Balım Kaysariya* in Hāric-i Bab-ı Antakiyye, which was not in use in 1550, were among the assets of the waqf.

Among the properties endowed to the Bimaristan of Nūrī were many shops. The rental income from 11 shops in the bazaar known as *Sūk al-Hawā* was especially important. In 1550, another shop known as *Harzem*, which was in ruins, is mentioned. Again, the pendants of patients who died in the dār al-shifā and had no heirs were also among the revenues of the waqf. However, the amount of this was not very high and was around 200 akçes in 1550.²⁶

²³ BOA, *TK.GM.d.*, 389, 102a; BOA, *TT.d.*, 1121, 106a; BOA, *AE.SSLM.I.*, 1-15, 2a.

²⁴ The correct value is 30006,5 akçes. In this case, either a calculation error was made or an income item amounting to 653 akçes was not recorded.

²⁵ Hikr (plural: ahkār), which is a noun from infinitive hakr, which means "to do injustice, to reduce; to imprison, to hold" in the dictionary, refers to the long-term lease of waqf land by allowing the construction of buildings and planting trees on it, in connection with the meaning of "imprisonment and holding something" in the literature of fiqh and the history of civilisation. Although the land leased in this way or the rental fee is also called hikr, the word is mostly used in the first sense. Mehmet İpşirli, "Hikr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 525.

²⁶ According to 1550 records, the total annual income of the Nūrī Bimaristan waqf was 30006,5 akçes (see Table 1).

In 1695, the waqfs of both bimaristans in Aleppo and the Jāmi-i Kebīr waqf were under the supervision of Bab al-Saāde Agha *Mustafa Agha*.²⁷ The administration of these three waqfs was also centralised in one hand.²⁸ As a matter of fact, *Sayyid Mehmed*, who was the trustee of the waqf, was dismissed from his post at the request of Mustafa Agha and another person named *Murtaza* was appointed in his place.²⁹ The waqfs of Jāmi-i Kebīr, Nūr al-Dīn Şehīd and Ergun Kāmil bimaristans in Aleppo were under the supervision³⁰ of Bab al-Saāde Agha *Ahmed* in 1733³¹, then *Küçük Ali Agha*, his son *Mustafa Agha* after his death and *Muhammed Agha*³² in 1736. In the 19th century, this common waqf, which was collected by means of the granting of the revenue and tax³³, was administered by the finance treasury in 1860.³⁴ It seems that when the state switched to a single treasury system as a requirement of the reform movements, the revenues and mukata of all waqfs were also transferred to the finance treasury.³⁵

4. Expense Items of the Waqf

4.1. Personnel Expenses

The staff of the waqf consisted of the administrative staff of the waqf and the hospital staff. The waqf staff consisted of the trustee, clerk, jābi and vekilharç, while the hospital staff consisted of the physician, ophthalmologist (kehhāl) and surgeon, as well as the janitor (hademe or hādīm), doorman (bevṵāb) and cook (tabbāh). The first group was responsible for the management of the waqf, and the one known as the trustee had the highest salary; his daily wage was 18 akçes in 1550. The clerk, who conducted the correspondence of the waqf, and the jābi, who collected its revenues, received a daily wage of 5 akçes each for their services.

The second group of personnel who received a share of the waqf's income were the physician, kehhāl (ophthalmologist) and surgeon who took care of the treatment of patients in the hospital (shifāhāne). The physician and kehhāl received a daily wage of 5 akçes each, while the surgeon received 2 akçes. However, the physician's fee was increased in the following years. As a matter of fact, in 1574, upon the request of the chief physician to the government, the salary of the physician Sheikh Sahih, who received a daily salary of 13 akçes, was increased by 5 akçes with the approval

²⁷ A nāzır is an authority in charge of supervising the trustee's disposals related to the waqf. In Islamic law, the duty of supervision belongs to the judiciary. However, in the sultan and vizier waqfs, which constitute the majority of Ottoman waqfs, the duty of supervision was assigned to high-ranking state officials such as the grand vizier, sheikh al-islām and Bāb al-Saāde aghas. From the end of the 16th century onwards, these were organised and expanded as units of supervision and finally transformed into the Nezāret of Awkāf-ı Hümāyun in 1826. Mehmet Genç, "Nāzır, Osmanlılar'da", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 450.

²⁸ "Vakf-ı Jāmi'-i Kebīr-i Emevī ve Dār al-shifā-i Ergun Kāmil ve Dār al-shifā-i Nūr al-Dīn Şehīd der Haleb", BOA, *Evkaf, Berat (EV.BRT.)* 43-7.

²⁹ BOA, *İbnülemin, Vakıf (İE.EV)*, 32-3681. In 1733, Mehmed was the trustee of all three waqfs and was still in charge in 1758. BOA, *TS.MA.e*, 834-33; BOA, *Sadaret, Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM)*, 209-65.

³⁰ The minister played an important role in the appointment of trustees for such waqfs. For some examples, see BOA, *C.SH*, 19-932; *C.SH*, 10-461.

³¹ BOA, *Ali Emiri, Mahmud I (AE.SMHD.I)*, 109-7828; BOA, *C.SH*, 28-1374.

³² BOA, *TS.MA.e*, 770-33.

³³ BOA, *C.SH*, 29-1440.

³⁴ "Cānib-i hazīne-i celīle-i māliyeden idare olunmakda olan Haleb'de vāki' Jāmi'-i Kebīr-i Emevī ve Dār al-shifā-i Ergun Kāmil ve Dār al-shifā-i Nūr al-Dīn Şehīd evkafından almak üzere yevmī üç akçe vazife ile jāmi'-i mezbūrda muhaddislik ve ...", BOA, *Cevdet, Maarif (C.MF)*, 68-3364.

³⁵ Elif Genca, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümāyun Nezaretı)", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası LXXII/1* (2014): 551.

of the waqf³⁶, and in the 18th century, both the number of physicians was increased and the salaries of physicians and surgeons were increased according to the conditions of the day. For example, surgeon Abd al-Kerim, who died in 1700, received a daily salary of 5 akçes³⁷, while the second physician (tabib-i sâni) Sayyid Yasin, who died in 1730, received a salary of 7 akçes.³⁸ In 1733, the first physician with a daily salary of 10 akçes and the second physician with a daily salary of 7 akçes at the Dâr al-shifâ of Nûr al-Dîn Şehîd and Abd al-Kerim, a surgeon with a daily salary of 4 akçes at the Dâr al-shifâ of Ergun Kâmil, and Abd al-Rahim, his partner and brother, died and their duties were assigned to Sheikh Ahmed and Sheikh Abd al-Rahman, the sons of Sheikh Muhammed, with the declaration of the ser etibbâ-i hâssa (chief physician) and the request of Bab al-Saâde Agha Ahmed.³⁹ In 1767, Sheikh Hâfiz Ahmed, who was a partial surgeon and physician with a daily wage of 10,5 akçes to be taken from Ergun Kâmil and Nûr al-Dîn Şehîd bimaristans, died and his son Sheikh Mustafa submitted a petition to the sultan to be given his duty.⁴⁰

Another group of hospital staff were the orderlies who served the weak patients (hâdim al-zu'afâ) and the female patients (hâdemet al-nisâ). The daily wage of the former, whose duties were heavier than the latter, was 2 akçes, while the daily wage of the staff responsible for female patients was one akçe. Vekilharc, who purchased the supplies and materials needed for the hospital, received a daily salary of 2 akçes, while the doorman (bevvâb), who was responsible for the security of the hospital, and the cook (tabbâh), who cooked the food for the staff and patients, were paid one akçe each (see Table-2).

Table 2. Personnel Expenses⁴¹ (1550)

Personnel Expenses	Amounts (Akçes)
Cihet-i tevlîyet fî yevm	18
Cihet-i kitâbet fî yevm	5
Cihet-i cibâyet fî yevm	5
Cihet-i tabib fî yevm	5
Cihet-i kehhâl fî yevm	5
Cihet-i cerrâh fî yevm	2
Cihet-i vekilharc fî yevm	2
Cihet-i hâre fî yevm	2
Cihet-i hâdim al-zu'afâ fî yevm	2
Cihet-i bevvâb fî yevm	1
Cihet-i tabbâh fî yevm	1
Cihet-i hâdemet al-nisâ fî yevm	1

³⁶ BOA, *A.DVNSMHH.d*, 25, 83/933.

³⁷ Abd al-Kerim was replaced by al-Haj Abd al-Rahman as surgeon with the same salary. BOA, *İbnülemin Sıhhiye (İE.SH)*, 1-98.

³⁸ Sayyid Yasin was replaced by Abu'l-Mansur Sayyid Mustafa Efendi as the second physician with the same salary. BOA, *C.SH*, 23-113.

³⁹ BOA, *AE.SMHD.I*, 109-7828.

⁴⁰ BOA, *TS.MA.e*, 454-34.

⁴¹ BOA, *AE.SSLM.I*, 1-15, 2a; BOA, *TK.GM.d*, 389, 102a.

4.2. Hospital (Dār al-Shifā) and Patient Expenses

Hospital expenses included various syrups, pastes, eye kohl, various ointments and oils, food for weak patients, quilts, mattresses and materials required for the burial and shrouding of the deceased. The highest expense item was the food for the weak and neglected patients and the expenses incurred for the maintenance, repair and material supply of the hospital. The least expensive item was the various oils used for the patients (see Table-3).

According to 1550 records, the total annual expenditure (al-masraf) of the waqf was 29,910 akçes. After this expenses, 749,5 akçes remained. The endowment stipulated that this amount was not to be given to anyone under the name of “zevāid” (increasing amount) but to be spent on the oil and straw used in the lighting and exhibition of the bimaristan.⁴²

In the following years, due to the decrease in waqf revenues and the increase in personnel and patient expenses, the expenses could no longer be met with the existing revenues. For example, in 1799, the annual income of Ergun Kāmil Bimaristan was 865 piaster and its expenses were 857 piasters, while the annual income of the Bimaristan of Nūr al-Dīn Şehīd was 503,5 piasters and its expenses were 521 piasters. Therefore, the number of personnel and their salaries were restricted in order to maintain a balance between income and expenditure.⁴³

Table 3. Patient Expenses⁴⁴ (1550)

Types of Expenses	Amounts (Akçes)
Be-cihet-i eşribe-i mütenevvia' fî sene	1200
Be-cihet-i me'âcin fî sene	1500
Be-cihet-i kehl-i mütenevvia' fî sene	1300
Be-cihet-i merāhim-i mütenevvia' fî sene	1000
Be-cihet-i dühn-i mütenevvia' fî sene	250
Be-cihet-i yorgan ve döşek ve ihrâcât-ı säire berây-ı zu'afâ fî sene	1400
Be-cihet-i me'külât-ı zu'afâ fî sene	3500
Be-cihet-i techîz ve tekfîn-i mevtâ fî sene	1200
Be-cihet-i mühimmât-ı dār al-shifâ fî sene ber vech-i tahmîn	2000
Total	13350

⁴² “Zevāid deyu kimesneye virilmeyüp bīmāristān-ı mezbūrun yağına ve hasırına sarf oluna”. BOA, *AE.SSLM.I*, 1-15, 2b; BOA, *TK.GM.d*, 389, 102b; BOA, *TT.d*, 1121, 106b.

⁴³ The salaries of Dervish Mehmed, who was the trustee of the Ergun Kāmil waqf with 6 akçes, and Sheikh Hüseyin, who was the trustee and doorman (bevṡāb) of the Nūr al-Dīn Şehīd waqf with 6 akçes, were left to the waqf on the grounds that they had been in another country for a long time, and 10 akçes of the salary of Abd al-Kerim, who was the first and second physician with 17 akçes, was left to the waqf, 7 akçes were used to pay the salaries of other staff members by Mehmed, the trustee of Jāmi-i Kebīr, and Mehmed Efendi, its clerk. BOA, *TS.MA.e*, 770-30.

⁴⁴ BOA, *AE.SSLM.I*, 1-15, 2a.

Conclusion

Bimaristan and the healing centres within them were the most important health institutions where patients were treated. These institutions, which were generally built by statesmen and wealthy individuals as waqf works, were staffed by doctors and surgeons as well as personnel responsible for the care of patients, cleaning and security, and their salaries were paid with the revenues from waqf resources. Therefore, in addition to a trustee who was responsible for the management of the waqf, officials such as nāzır, jābi and clerk were also employed as waqf personnel.

The city of Aleppo was one of the most important industrial and commercial centres of the Middle East. In Aleppo, which attracted attention with its crowded population, many waqf works (mosques, masjids, madrasahs, imaret, dār al-shifā, zawiya, fountains, etc.) were built in various periods, one of which is the Bimaristan of Nūrī, which was built by Nūr al-Dīn Mahmud during the Zangid period and known by his name. With the construction of a second bimaristan in Aleppo in the following years, this bimaristan was known as the Bīmāristan-ı ‘Atīq (Old Bimaristan) in the 16th century, but in later periods it was mostly known as Bimaristan of Nūr al-Dīn Şehīd. Patients were treated free of charge and their medicines were also provided. In addition, future physicians were also trained in these distinguished health institutions where mentally ill patients were also treated.

According to the mid-16th century waqf records, the bimaristan waqf consisted of the entire tax revenues of one village and specific shares of the revenues of two villages, as well as specific shares of 5 hamlets and 2 mills, 11 shops, a vineyard and land rented for houses, a kaysariya and gardens. The waqf's most important source of income was the tax revenues of the village of Ma'arratā in the Jabal-i Sem'ān sub-district of Aleppo. In addition, 1/2 share of Wādi al-'Asel hamlet and 8 feddān shares of Bākid Nāyā hamlet in Jabal al-Sam'ān sub-district, 1/3 share of Khalidī hamlet and the mill in this hamlet in Matah sub-district of Aleppo, 5 feddān shares of Humeyra hamlet, 8 feddan shares of Abu Medāyā hamlet in A'zāz, The sources of income of the waqf were 1/3 share of the village of Bayt Rāil subject to Sermin, the tribute of the vineyard in the hamlet of Abu Fazlūn near Aleppo, 1/8 share of the mill known as al-Garbiyye in the Hāric-i Bab al-Jinān neighbourhood of Aleppo, 11 shops in Sūk al-Hawa Bazaar, as well as the rents of the lands on which houses, shops, a kaysariya, bakeries were built and the lands converted into orchards and gardens. In addition, the financial assets of people who died while being treated in the hospital and had no heirs were also appropriated to the waqf as income.

The annual expenses of the waqf consisted of the salaries of the staff and the expenses incurred for the hospital. The waqf staff consisted of the trustee, clerk, jābi and vekilharc, while the hospital staff consisted of the physician, ophthalmologist (kehhāl) and surgeon, as well as the janitor, doorman (bevvāb) and cook (tabbāh). The first group was responsible for the management of the waqf, and the one known as the trustee received the highest salary. The clerk, who conducted the correspondence of the waqf, and the jābi, who collected the revenues, also received a certain fee from the waqf revenues in return for their services. Hospital expenses consisted of various syrups, pastes, eye kohl, various ointments, various oils, food especially for weak patients, quilts, mattresses and materials used for the burial and shrouding of the deceased. In the mid-16th century, hospital expenses accounted for 44 per cent of total expenditures, while 56 per cent was allocated to staff salaries. The remaining 2.4% of the annual income after the hospital and personnel expenses could

only be spent on the purchase of oil used for lighting the rooms and mats used in the exhibition, as per the stipulations of the waqf.

The Nūrī Bimaristan, which served the people of Aleppo for a long time during the Zengid, Ayyubid, Mamluk and Ottoman periods, was destroyed in the following years due to natural disasters and negligence, and its waqf resources were merged with the Great Mosque (Jāmi-i Kebīr) waqf in Aleppo as it lost its efficiency. This building, which was partially restored afterwards, continues to enrich the silhouette of Aleppo with all its splendour today.

References

1. Archive Documents

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Asafî Mühimme Defterleri (A.DVNSMHHM.d): 25.

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d): 93, 454, 610, 1121.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TK.GM.d): 389.

Ali Emiri, Mahmud I (AE.SMHD.I): 109-7828.

Ali Emiri, Yavuz Sultan Selim (AE.SSLM.I): 1-15.

Cevdet, Maarif (C.MF): 68/3364.

Cevdet, Sıhhiye (C.SH): 10-461; 19-932; 23-113; 28-1374; 29-1440; 8-373; 10-498.

Evkaf, Berat (EV.BRT): 43-7.

İbnülemin, Vakıf (İE.EV): 32-3681.

İbnülemin, Sıhhiye (İE.SH): 1-98.

Sadaret, Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM): 209-65.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e): 454-34; 770-30; 730-33; 834-33.

2. Source Works

Gazzī (Kāmil b. Hüseyin b. Muhammed el-Bālī el-Halebī), *Kitabu Nehr al-Zeheb Fī Tārihi Haleb*, Vol. 2. Haleb: Matbaat al-Mārūniye, 1342.

3. Research and Reviews

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 7. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1994.

Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1996.

Altan, Ebru. “Nur al-Din Mahmud b. Zangi (1146-1174): One of the Prominent Leaders of the Struggle Against the Crusaders”. *Tarih Dergisi* 59 (2014): 57-78.

Altıntaş, Ayten. “Halep’de Bir Vakıf Hastane Ergün Kâmil Bimâristanı (1354)’nın Osmanlı Dönemi ve Akıl Hastaları İçin Önemi”. *Uluslararası Antep-Halep Vakıfları Sempozyum Bildirileri*, II. İstanbul: Gaziantep Üniversitesi Vakfı Kültür Yayınları, 2014: 209-217.

Ataseven, Asaf. “Tarihimizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri “Darü’ş-şifalar”, II. *Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, 157-162.

- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2016.
- Buharalı, Eşref. “Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlüklerde Sağlık Hizmetleri”. *Tarih Araştırmaları Dergisi XXV/40* (2006): 29-39.
- Çakar, Enver. “16. Yüzyılda Antakya Vakıfları (1550 Tarihli Evkaf Defterine Göre)”. *Vakıflar Dergisi* 43 (2015): 9-39.
- Çapan, Fatma. “İslam Dünyası’nda Bimaristanlar ve Gelişme Süreçleri”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences XVIII/III* (2019): 1205-1219.
- Çelik, Kürşat. “Trablusşam Dârüşşifâ (Bîmâristan) Vakfı 1845-1880”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2020): 443-458.
- Genca, Elif. “Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası LXXII/1* (2014): 531-554.
- Genç, Mehmet. “Nâzır, Osmanlılar’da”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), pp. 449-450.
- Hinz, Walter. *İslam’da Ölçü Sistemleri*. Çev., Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- İpşirli, Mehmet. “Hıkr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), pp. 525-526.
- Kök, Bahattin. “Nûreddin Zengî, Mahmud”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), pp. 259-262.
- Öztürk, Nazif. *Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I (İstanbul: MEB Yayınları, 1983).
- Terzioğlu, Arslan. “Bîmâristan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), pp. 163-178.
- Tomar, Cengiz. “el-Melikü’n-Nâsır, Yûsuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29 (Ankara: TDV Yayınları, 2004), pp. 78-79.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), pp. 479-486.
- Yüksel, Hasan. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*. Sivas: Dilek Matbaası, 1998.

Web Pages

- Sonic.net. “Bîmâristân of Nûr al-Dîn, Aleppo”. Access 19 February, 2024. <http://www.sonic.net/~tallen/palmtree/ayyarch/ch2.htm#alep.bimn>
- Archnet. “Bimaristan Nur al-Din (Aleppo)”. Access 19 February, 2024. <https://www.archnet.org/sites/4229>
- Museum With No Frontiers. “Bimaristan Nur al-Din (Aleppo, Syria)”. Access 19 February, 2024. <https://explore.museumwnf.org/countries/c-sy/l-180/m-903/lan-en>

Appendix

Figure 1. The Entrance Door

(<https://www.archnet.org/sites/4229>, access: 19.02.2024)

Figure 2. Inscription Above The Entrance Door

(https://www.archnet.org/sites/4229?media_content_id=111468, access: 19.02.2024)

Figure 3. Appearance Before Restoration (19th Century)

(https://www.archnet.org/sites/4229?media_content_id=130392, access: 19.02.2024)

Figure 4. View After Restoration

(<https://explore.museumwnf.org/countries/c-sy/1-180/m-903/lan-en>, access: 19.02.2024)

Müfsitlik Töhmetine Uğramış Bir 18. Yüzyıl Hayırseveri: Rakka Âyanı Firuz Paşa*

An 18th Century Philanthropist Accused of Infidelity: Raqqa Notable Firuz Pasha

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Abdullah Ekinci

Harran Üniversitesi
aekinci63@gmail.com

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

Murat Polat

Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi
murat.polat@istiklal.edu.tr

Başvuru / Submitted:

1 Şubat 2024

Kabul / Accepted:

3 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1429693](https://doi.org/10.21021/osmed.1429693)

Atıf / Citation:

Ekinci, A; Polat, M. "Müfsitlik Töhmetine Uğramış Bir 18. Yüzyıl Hayırseveri: Rakka Âyanı Firuz Paşa", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 230-251.

Benzerlik / Similarity: 12

Özet

Firuz Paşa, Rakka'da âyanlık, mütesellimlik, Diyarbakır'da bir, Rakka'da iki kez valilik yapmış bir şahsiyettir. Bazı arşiv belgelerine göre Paşa, fesat çıkartan, halk üzerinde baskı kuran bir kişi olarak ifade edilmiştir. Paşa vezaretle Rakka valisi olduğunda bir vakıf kurmuştur. Kurulmuş olan vakfın senedine göre Firuz Paşa vakfının çevre ve şehircilik alanında Ruha'ya katkısı olmuştur. Vakfın bazı camilerin kanalizasyon, havuz, suyolları tamiratına, cami ve minare aydınlatmasına yönelik çalışmalarının olması şehrin görünümüne farklı bir hüviyet kazandırma çalışmaları olarak değerlendirilebilir. Paşa yetişkin eğitime önem vermiştir. Bu kapsamda göreve uygun kişileri vakfında görevlendirmiş ve halkın dinî eğitim almasına katkı sağlamıştır. Firuz Paşa, çocukların dinî eğitim alması işini ciddiye alarak dersaneler yaptırmış ve çocukların eğitim müfredatını kendisi belirlemiştir. Paşa, çocukların eğitimi için yaptırdığı bu dersanelere liyakatlı, işini bilen ve karakteri sağlam kişileri atamıştır. Firuz Paşa ile ilgili bugüne kadar müstakil bir çalışmanın yapılmaması bir eksiliktir. Bu çalışmayla Firuz Paşa'nın Ruha âyanlığı, mütesellimliği, valiliği, valilikten sonraki hayatı ve kurduğu vakfı ele alınıp değerlendirilecektir. Araştırmada birinci el kaynak olarak Devlet Arşiv Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf arşivi envanterinde yer alan belgeler kullanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı valileri, Âyan, Firuz Paşa, Rakka mütesellimi, Ruha sancağı.

Abstract

Firuz Pasha is a person who served as a notable and lieutenant-governor of a Raqqa, and as a governor once in Diyarbakir and twice in Raqqa. According to some archive documents, Pasha was described as a person who caused mischief and put pressure on the people. Pasha established a foundation when he became the governor of Raqqa. According to the charter of the established foundation, Firuz Pasha Foundation has contributed to Ruha in the field of environment and urban planning. The foundation's efforts to repair sewers, pools and waterways of some mosques, as well as the lighting of mosques and minarets, can be considered as efforts to give a different identity to the appearance of the city. Pasha attached importance to adult education. In this context, he appointed competent people to his foundation and contributed to the religious education of the people. Firuz Pasha took the religious education of children seriously, built private teaching institutions, and developed the children's education curriculum himself. Pasha appointed people who were qualified, competent in their job, and had strong character to these private teaching institutions that he built for the education of children. To the best of our knowledge, there is not an independent study carried out on Firuz Pasha until today. This study will examine and evaluate Firuz Pasha's administration in Ruha, his being a trustee, his governorship, his life after his governorship, and the foundation he established. The documents in the inventory of the State Archives Directorate Ottoman Archives Department and the General Directorate of Foundations Foundation Archives were used as primary sources in the research.

Keywords: Ottoman governors, Âyans, Firuz Pasha, Raqqa lieutenant-governor, Ruha sanjak.

* Bu makale "XVIII. Yüzyılda Ruha'da Müttegallibe Hareketleri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. [This article was produced from the doctoral thesis titled " Bullying Movements in 18th Century Ruha".]

Giriş

Rakka âyanı Firuz Paşa'nın âyanlığı, mütesellimliği, valiliği ve vakfı ile ilgili bilgilere geçmeden önce âyanlıkla ilgili bilgi vermekte yarar vardır. Âyan kelimesi, Arapça **عين** ('ayn) kelimesinin çoğuludur. Tekil anlamı göz olan bu kelime, **اعيان** (a'yân) şeklinde çoğul kalıba girdiğinde sadece gözler anlamına gelmez. Çoğul formunda a'yân kelimesi hazır olan şey, mevcut, bir şeyin zatı kendisi anlamında kullanılmıştır.¹ Terim anlamı itibarı ile herhangi bir şehir, zümre veya devrin ileri gelenleri, belli başlıları, büyükleri anlamındadır. Emâsil, eşrâf, erkân, uzamâ, vücûh-ı ma'ârif, ekâbir kelimeleri âyan kelimesinin eş anlamlısı olan kelimelerdir.² Âyan 'Çiftlik Sahipleri', Halil İnalçık'ın editörlüğünde kelimesi, farklı görevlerde bulunarak taşrada öne çıkan voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf, vali, kadı, müftü, molla, müderris, seyyit, yeniçeri serdari, kethüda yeri gibi kişiler için kullanılmıştır.³

Âyanlık, XVII. yüzyılın ilk yarısında görülmeye başlamıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında zirve noktasına çıkmıştır. Âyanlık, diğer hükümet örgütleri ile sürekli irtibatlı ve iltisaklı olmuştur.⁴ XVII. yüzyılda güçlenen âyanlar, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde görülmüştür.⁵ XVIII. yüzyılda âyanların yükselişinde çiftlik ve malikâne sistemi etkili olmuştur.⁶ Âyanlar kapılarında sarıca, sekban, levent beslemişler ve bu şekilde paramiliter olaylara liderlik etmişlerdir. Âyanlar istediklerini elde edemediklerinde, genellikle kapılarında besledikleri leventler aracılığı ile isteklerine ulaşmaya çalışmışlardır.⁷ XVII ve XVIII. yüzyılın başında âyanların ve mütegalibe hareketlerinin artmasını, McGowan "âyanlar çağı" olarak nitelemiştir.⁸ Âyanlar merkeze karşı denge oluşturan bir güç odağı olmuşlardır.⁹ Onlarla ilgili son dönemlerde yapılan çalışmalar, âyanların farklı boyutlarını ortaya koymuştur.¹⁰

Osmanlı Devleti vergilerden elde ettiği gelirleri peşin alabilmek için iltizam usulünü ihdas etmiştir. İltizamı alan kişi olan mültezimlerin büyük çoğunluğu taşrada, mukataa bölgesinde veya

¹ Mevlüt Sarı, *El-Mevârid Arapça-Türkçe Lügat* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1982), 1074.

² Fuad Köprülü, "Âyân", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB., 1979), 40,41.

³ Özcan Mert, "Âyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 196.

⁴ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, 2. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 17.

⁵ Abdullah Bay, "Trabzon Eyaleti'nde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık(1750-1850)" (Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 2.

⁶ Michael Ursinus, "Yerel Elit Olarak Manastır'ın 'Çiftlik Sahipleri' (17. Yüzyıl Sonundan 19. Yüzyıl Başlarına)", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri*, ed. Antonis Anastasopoulos, çev. H. Ebru Aksoy (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 356; Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", içinde *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, ve Serdar Alper, c. 2 (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006), 759.

⁷ Dina Rizk Khoury, "The Ottoman Centre Versus Provincial Power-Holders: An Analysis of The Historiography", *The Later Ottoman Empire, (1603-1839)*, ed. Suraiya N. Faroqhi, c. 3 (New York: Cambridge University Press, 2006), 154.

⁸ McGowan, "Ayanlar Çağı 1699- 1812", 759.

⁹ Khoury, "The Ottoman Centre Versus Provincial Power-Holders", 152.

¹⁰ Âyanlarla ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların tamamını burada vermek çalışmanın sınırlarını aşacağından dolayı âyanlarla ilgili yapılmış birkaç çalışmayı belirtmek yeterli olacaktır: Yılmaz Kurt, *Menemencioğulları tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 1-274; Kemal Beydilli, "Tirsiniklioğlu İsmâil Ağa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 204-5; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, 2. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 1-246; Halil Haluk Durkan, "Silistre Ayanı Yılıkoğlu Süleyman Ağa'nın Hayatı ve Ayanlık Faaliyetleri" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 1-87; Nuri Çevikel, "Ayâns in The Ottoman Cyprus in The Second Half Of The 18TH Centur", *Belleten* 72:264 (Ağustos 2008): 567-590; Yuzo Nagata, *Tarihte Âyanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, 1. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 1-329; Özkaya, *Âyanlık*, 1-430.

ona yakın yerlerde bulunan âyan ve eşraftan oluşuyordu.¹¹ Bir taşra eliti¹² olarak Firuz Paşa da önce âyanlık, mütesellimlik sonrasında da valilik yapmıştır. Literatür tarandığında, Rakka (Ruha)¹³ âyanları ve bunların faaliyetleri ile ilgili kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Bu araştırma, Firuz Paşa ile ilgili yeni bilgileri ortaya koyarak bu alandaki eksikliği giderecektir.

Araştırmada Fuat Köprülü'nün Milli Eğitim Bakanlığı yayını olan İslam Ansiklopedisi'nde "Âyan", Özcan Mert'in TDV. İslam Ansiklopedisi'nde "Âyan" maddelerinden, Yücel Özkaya'nın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Mehmet Emin Üner'in *Osmanlı Dönemi Rakka Valileri*, Ahmet Vâsıf Efendi'nin *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâiku'l-Ahbâr*, Mehmet Süreyya'nın *Sicill-i Osmânî*, Halil İncalcık'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Çağ*, Mehmet Genç'in *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Antonis Anastasopoulos'un editörlüğünde hazırlanan kitap içerisinde Michael Ursinus'un "Yerel Elit Olarak Manastır'ın 'Çiftlik Sahipleri'", Halil İncalcık'ın editörlüğünde hazırlanan *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi adlı eser içerisinde bulunan Bruce William McGovan'ın kitap bölümü olarak kaleme aldığı "Ayanlar Çağı 1699-1812"* adlı eserlerden yararlanılmıştır.

Bu çalışmada değerlendirmeye tabi tutulan arşiv belgelerinin çoğunluğu kaynakçada da açıkça görüleceği üzere şu tasnif ve fonlardan oluşmaktadır: Ali Emiri, Sultan Abdulhamid I. (AE. SABH. I), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e), Cevdet Askerî (C. AS), Cevdet Maliye (C. ML), Hatt-I Hümayun (HAT), Vakıflar Genel Müdürlüğü Defterleri (VGM. d). Âyanlık döneminin özelliklerini yansıtmaya açısından yayımlanmış olan çeşitli makale ve kitaplardan da yararlanılmıştır. Firuz Paşa ile ilgili literatürde çok az bilgi olması sebebiyle çalışmada sıklıkla arşiv belgelerinden yararlanılmıştır.

1. Valilik Öncesi Hayatı: Mültezim, Âyan, Mütesellim

Belgelerde ismi Ruhavî Hacı Firuz olarak anılan¹⁴ Firuz Paşa, Ruha siyasetinde önemli roller üstlenmiş, Rakka âyanlığı,¹⁵ farklı tarihlerde Rakka mütesellimliği yapmıştır.¹⁶

Firuz Bey'in yaşadığı dönemde Urfa'da veba salgını baş göstermiş, Millili Timur kargaşa çıkartmıştır.¹⁷ Firuz Paşa, Urfa'da Millili Timur Paşa gibi siyasi nüfuzu, sosyolojik gücü ve tesiri fazla bir şahsiyet ile aynı dönemde yaşamıştır.¹⁸

¹¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 16. bs (İstanbul: ÖtükenYayıncılık, 2000), 157; Gabor Agoston ve Bruce Masters, *Encyclopedia of The Ottoman Empire* (New York: Facts on File An Imprint of Infobase Publishing, 2009), 64,65.

¹² Taşra eliti tanımlaması Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri adlı eserin adından esinlenilerek kullanılmıştır. Bu eserin içinde farklı yazarlara ait bölümler bulunmaktadır. Bkz. Antonis Anastasopoulos ve H. Ebru Aksoy, ed., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri* (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 1-503.

¹³ Ruha sancağı, Rakka eyaletinin paşa sancağı olması sebebiyle Rakka âyanları zaman zaman belgelerde Ruha âyanı şeklinde de adlandırılmıştır. Bkz. BOA, TS. MA. E, 0952. 0028. 001. 001.

¹⁴ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HAT, 14/517.

¹⁵ BOA, AE. SABH. I, 322/21951.

¹⁶ BOA, C. AS, 1013/44400.

¹⁷ Millili Timur Paşa, Ruha'da karışıklık çıkartmış sonrasında Rakka beylerbeyliğine atanmıştır. Millili Aşireti'ne mensup bir kişidir. Millili Timur ile ilgili daha geniş bilgi için; bkz. Murat Polat, "XVIII. Yüzyılda Ruha'da Müttegallibe Hareketleri" (Doktora Tezi, Şanlıurfa, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 104,105; Abdullah Ekinci ve Murat Polat, "XVIII. Yüzyılda Şark Valilerinin İktidar Oyunları ve Bir Feodalın Güç Devşirmesi: Millili Timur Paşa", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 0, sy 14 (2022): 95-118, <https://doi.org/10.21021/osmed.1084394>.

¹⁸ BOA, TS. MA. e, 693/32; BOA, HAT, 72/3003; BOA, C. DH, 20/997.

Firuz Paşa, Rakka valisi ve mütesellimi olmadan önce arşiv belgesine göre Rakka Eyaleti'nin timarının çoğuna sahip (BOA, *HAT*, 15/608, 1/B/1200) önemli bir sima idi. Rakka Eyaleti'nin 688 timarı bulunuyordu.¹⁹ Ancak bu timarların ne kadarına Firuz Paşa'nın tasarruf ettiği bilinmemektedir. Devlet, Firuz Paşa'nın konumunu göz önünde bulundurarak O'ndan farklı zamanlarda iki defa biner nefer asker istemiştir.²⁰ Firuz Paşa, âyan ve mütesellimliği ile 15 sene Rakka ve Ruha'yı idare etmiştir.²¹ Firuz Bey, Rakka'ya atanan valileri tahakküm altında tutmuştur.²²

1769-1770 senelerinde Rakka mütesellimi Firuz Bey'den imdad-ı seferiye vergisi olan 4.000 kuruş peşin olarak talep edilmiştir.²³ Bu da demek oluyor ki Firuz Bey 21 Eylül 1770 tarihinde Rakka mütesellimi ve âyanı idi.

Firuz Bey, Rakka âyanı olduğu Mart 1775 tarihinde, İlbeyli Aşireti Mukataası uhdesinde olması sebebiyle bu mukataayı, Rakka Valisi Hafız Mustafa Paşa'ya 13.000 kuruşa iltizam etmiştir. Söz konusu mukataanın Rakka Valisi Hafız Mustafa Paşa'ya devredildiğine dair iki kişi belgeye imza atmıştır ki imzalardan biri ayan-ı Ruha sıfatıyla el-Hâc Firuz'a aittir. Görüldüğü gibi Firuz Bey âyanlık yıllarında da nüfuzlu bir kişi idi.²⁴ Hafız Mustafa Paşa Rakka Valiliği sırasında, Ruha âyanı Firuz Bey ile iş birliğini arttırmış ve 313 kile buğdayı satmaya Firuz Bey'i vekil kılmıştır. O da bu vekâleti 26 Kasım 1775 tarihinde kabul etmiştir.²⁵ Firuz Bey, İlbeyli Aşireti mukataasını tekrar 13.000 kuruşa, Hafız Mustafa Paşa'ya vermiştir.²⁶

Firuz Bey Rakka âyanı sıfatıyla Ruha'da var olan nüfuzunu arttırmıştır. Rakka'ya atanan valiler, mütesellim olarak Ruha'da sözü geçen Firuz Bey'i mütesellimlik atamasına uygun bulmuşlardır. Mustafa Paşa Rakka valiliğine atandığında; reâyayı himayet, sıyanet etmek için bir mütesellim atanmasının gerekli olduğu belirtilmiş ve Rakka mütesellimliğine Rakka eyaleti sakinlerinden Ruha Sancağı'nda yaşayan Firuz Bey'in atanmasını uygun bulmuştur.²⁷ Rakka Eyâleti'ne Bender Başbuğu Vezir es-Seyyid Hasan Paşa atandığında, yerine zabt ve rabta kâdir bir mütesellim tayin edilmesinin gerekliliğini belirtmiştir. Böylelikle Rakka (Ruha) âyanından ve bir önceki valinin de mütesellimi olan Firuz Bey mütesellimlik yapmaya uygun bulunmuştur.²⁸

Firuz Bey'in eyaletteki mütesellimlik görevi, Seyyid Hasan Paşa'nın selefi Abdürrezzak Paşa zamanında da devam etmiştir.²⁹ Abdürrezzak Paşa'nın vefatının ardından, vilayet kendisine tevcih edilen Abdi Paşa, mutat olduğu üzere gönderdiği bir mektupla (*mürâsele*), mütesellimliğin yine Firuz Bey üzerinde kalmasını uygun görmüştür.³⁰ Bu sıfatla Firuz Bey, eyaletin 1784/1785 ve 1786 senelerine ait 8.500 kuruşluk mukataa gelirlerini vali adına toplayarak Abdi Paşa'ya teslim etmiştir.³¹ Rakka Valisi Abdi Paşa, İstanbul'a gönderdiği bir yazıda Rakka âyanı Firuz Bey'in vefat eden Rakka Valisi Abdurrezzak Paşa tarafından mütesellim olarak atandığını ve kendi valiliği

¹⁹ Aynî Ali, *Aynî Ali Efendi'nin Kavânin Risâlesi Düstûru'l-Amel*, 1609, 28.

²⁰ BOA, *HAT*, 14/536; BOA, *HAT*, 14/520; BOA, *C. AS*, 1118/49551.

²¹ BOA, *HAT*, 14/530.

²² BOA, *HAT*, 14/517.

²³ BOA, *AE. SMST. III.*, 190/14969.

²⁴ BOA, *TS. MA. e*, 952/28.

²⁵ BOA, *TS. MA. e*, 548/56.

²⁶ BOA, *TS. MA. e*, 389/75.

²⁷ BOA, *C.DH*, 196/9762.

²⁸ BOA, *AE. SABH. I.*, 45/3204.

²⁹ BOA, *C. ML*, 550/22604.

³⁰ BOA, *C.ML*, 550/22634.

³¹ BOA, *D. BŞM. d.*, 5346/1.

sırasında da Rakka mütesellimi olarak görevini sürdürdüğünü belirtmiştir. Firuz Bey'in mütesellimi olduğu Rakka eyâletinin mukataalarını istediğine iltizam ettiğini, mutat olan cevâizeyi Firuz Bey'in aldığı, mütesellimlik aylıklarını, mukataaların aidatını, imdad-ı hazeriyenin günlük verilmesi gereken ücretlerini Firuz Bey'in vermediğini ve vermesi gerektiğini belirtmiştir.³² Görüldüğü gibi Rakka valisi, valiliği sebebiyle müteselliminden alması gereken haklarını alabilmek amacıyla mütesellimini hükümet merkezine şikâyet etmiştir.

Firuz Paşa Rakka valisi olduktan sonra da malikâne ve mukataa işlerinden uzak kalmamıştır. Rakka Gümrüğü ve Biretu'l-Fırat Gümrüğünü el-Hac Mehmed Kudsi Efendi İstanbul'dan 4500 kuruşa almış, iltizam bedeline karşılık, Haleb Gümrükçüsüne borç senedi vermiştir. Firuz Paşa ise söz konusu mukataaları arşiv belgesine göre; kanun dışı ve hiçbir yerde görülmemiş bir şekilde el-Hâc İbiş ve Hacı Mukim Alemdarlara buyruldu ile vermiştir. Bu durum karşısında İstanbul, Rakka ve Biretu'l-Fırat mukataasının hak sahibi olan Mehmet Kudsi'ye tekrar verilmesini istemiştir.³³ Bir Osmanlı valisinin kanunları hiçe sayarak İstanbul'da el-Hac Mehmed Kudsi Efendi'ye verilen Rakka ve Biretu'l-Fırat mukataalarını hak sahibinden alması ve başka kimselere vermesi apaçık bir şekilde kanuna aykırıdır.

Firuz Paşa, Ruha'da güçlü bir karakter olduğundan dolayı Ruha'da kadıya istediğini yaptırmıştır. Hatta Firuz Bey kendi kâtibine ilâmlar yazdırmış ve kadıya: Efendi mührünü ver diyerek yazdırdığı ilâmları mühürletmiştir. Kadı, bu ne ilâmıdır diye sormaya cesaret dahi edememiştir. Bu nedenle Firuz Bey'e karşı dikkat edilmesi gerektiği belgede özellikle ifade edilmiştir.³⁴ Firuz Bey'in mal varlığı fazla olduğu için 14 Nisan 1777 tarihinde Firuz Bey'den, Millili Timur'dan istendiği gibi bin nefer asker isteği yinelenmiştir.³⁵

Paşa'ya yanındaki askerlerle orduya katılması şartı ile vezarete bırakılacağı söylenmiş, orta ve sağ kol asker sürücülüğüne tayin olunmuş olmasına rağmen Paşa askerleri ile orduya katılmayarak vazifesini ihmal etmiştir.³⁶ Paşa'nın kethüdası, askerlerini orduya ulaştırmak üzere mirmiranlık rütbesi ile görevlendirilmiştir.³⁷ Vezaretten alınmasındaki en önemli etken budur. Paşa'nın vezaretten alınmasındaki diğer bir sebep ahaliye zulmettiği iddiasıdır. Firuz Paşa'nın yapmış olduğu zulüm; şikâyet hakkını kullanarak hükümet merkezine reaya tarafından gönderilen dilekçelerde de görülmektedir.³⁸ Paşa'nın bu suçları işlediği sübut bulduğundan Limni Adası'na kalebend olarak sürülmesi kararlaştırılmıştır. Konu ile ilgili Üsküdar mollasına yazılan belgede, Paşa'nın tüm mal varlığına el konulması istenmiştir.³⁹

Sultan III. Selim, Firuz Paşa'nın Üsküdar'a geldiğini duyduğunda yakalanmasını şu şekilde istemiştir:

“Firuz Paşa dedikleri zâlim Üsküdar'a vürûdu mesmû'dur. Kütahya'nın etrâfları ve bi'n-nefs Kütahya'yı dahi urub helâk etdiği mesmû-ı hümâyûnum olmağla...kâffe-i emvâli zapt, tuğları

³² BOA, C. ML, 550/22604.

³³ BOA, AE. SABH. I, 69/4752.

³⁴ BOA, HAT. 14/530.

³⁵ BOA, C.AS, 1118/49551.

³⁶ BOA, HAT, 1378/54239.

³⁷ BOA, HAT, 1379/54310.

³⁸ BOA, HAT, 1379/54353.

³⁹ BOA, C.AS, 896/38581; BOA, C.ML, 116/5156.

merfuan Midüllü'ye nefy ve kal'abend olmak yâhud Yedikule'de habsi ve ne tarafda mâl ve eşyâsı, emlâk ve akârı olduğu mübaşir ma'rifetiyle."⁴⁰

Firuz Paşa'nın Üsküdar'da yakalanması ve tutuklanması şu şekilde olmuştur: Firuz Paşa Padişahın huzuruna davet edilmiş, bu davete binaen kayığa bindirilmiştir. Paşa'nın yanında bulunan mal ve eşyasının zaptı için baş bâki kulu görevlendirilmiştir.⁴¹ Firuz Paşa kayığa bindirilerek Yedikule'ye götürülmüştür. Firuz Paşa, Yedikule Hapishanesine konduğunda Mushaf-ı Şerif istemiştir.⁴² Firuz Paşa'nın Yedikule'den alınıp Midilli'ye götürülmesi kararı alınmıştır. Paşanın Diyarbakır'da ve Ruha'da nesi varsa, mal varlığının zapt olunması kararlaştırılmıştır.⁴³

Belgeler titizlikle incelendiğinde Firuz Paşa'nın yakalanması için ince planlar yapıldığı anlaşılır. Ruha halkı bir söylenti çıkartmıştır. Bu söylentiye göre Firuz Paşa öldürülmekten 300 altın rüşvet vererek kurtulmuştur. Hâlbuki O'nun tutuklanması, mallarına el konulması önceden planlanmış bir durumdur.⁴⁴ Paşa, Midilli Adası'na sürüldüğünde 90 yaşına yaklaşmıştı. O, yaşlılığı sebebiyle öldürülmeyerek hapse mahkûm edilmiştir.⁴⁵

2. Vezaretle Rakka Valiliğinin Tevcihi (Gurre-i Muharrem 1201/ 24 Ekim 1786)

Bir arşiv belgesinde Firuz Paşa'nın yaşının doksanı bulmak üzere olduğu belirtilmiştir. Vesikaya göre H. 1203/M. 1789 tarihinde Paşa'nın yaşı 90 olarak kabul edilirse Paşa'nın 1698-1699 tarihinde doğmuş olması muhtemeldir.⁴⁶ Firuz Paşa'nın ölüm tarihi bilinmemekle birlikte; 13 Nisan 1801 tarihinde 100 yaşını biraz geçmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷

Firuz Paşa vakfiyede de ifade edildiği gibi vezaret rütbesini almış bir kişi idi.⁴⁸ Ahmet Vâsıf Efendi O'nu eserinde;

*Bu sene-i mübâreke tevcihâtında Rakka Eyâleti Ereğlili Vezîr Halil Paşa'ya ihsân olunub bir iki gündün sonra müşârun ileyhî fevti haberi vârid ve bu âna dek eyâlet-i merkûme bir kimseye tevcih olunmamış idi. Urfa'da eşref-i âyândan olub vezârete istihkâka nümâyân olan Firuz Bey hakkında inâyet-i mülûkâne erzânî kılınub işbu Muharremu'l-harâmının guresinde mîr-i mûmâ ileyh dâhil-i silk-i vüzerâ ve eyâlet-i merkûme ile hâiz-i rehîne izz u âlâ oldu." ifade etmiştir.*⁴⁹

Firuz Paşa arşiv belgesine göre aşağı yukarı her gün birilerini sıkıştırıp, insanların huzurunu bozmuş, Âsitâne'de bulunan Siverek ağalarının kendisine Timur'u ortadan kaldırması için bir emir getirmesini beklerken, Âsitâne'den gelen Ruha müftüsü, Firuz Paşa'ya azl olduğunu ifade eden 30 Nisan 1786 tarihli belgeyi tebliğ etmiştir.⁵⁰ Firuz Paşa'nın vezirliğe başladığı tarih ile ilgili tutarsızlıklar vardır. Firuz Paşa Vakfiyesine göre Firuz Paşa, vakfını kurduğu sırada yani vakfiyedeki tarihe göre 22 Ekim 1787 tarihinde Rakka valisi idi. Ancak Sicill-i Osmanî'ye göre;

⁴⁰ BOA, HAT, 1379/54295; BOA, HAT, 1379/54310.

⁴¹ Başbâki kulu; eskiden, şimdiki maliye müfettişlerinin yaptığı görevleri icra eden o zamanki maliye görevlisidir (Pakalın, 1993: 160).

⁴² BOA, HAT, 1379/54315.

⁴³ BOA, HAT, 1392/55550; BOA, HAT, 1379/54329.

⁴⁴ BOA, HAT, 1379/54327.

⁴⁵ BOA, HAT, 1392/55550.

⁴⁶ BOA, HAT, 1392/55550.

⁴⁷ BOA, C.ML, 449/18177.

⁴⁸ VGM, d.,2150, 2. 80; VGM, d.,2167, 53.

⁴⁹ Ahmet Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, ed. Mücteba İlgürel (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), 369.

⁵⁰ BOA, HAT, 15/608.

Firuz Paşa Temmuz-Ağustos 1787 tarihinde Rakka Valisi olmuştur.⁵¹ İki kaynak arasında bir tutarsızlık vardır. Bu noktada vakfiye, Sicill-i Osmanî eserine göre hem ana kaynak hem de Firuz Paşa'nın döneminde üretilmiş bir evrak olması sebebiyle vakfiyedeki tarihin kullanılması doğru olur. Bu durumda; Firuz Paşa'nın Rakka Valisi olduğu dönem ki bu tarih en geç H.1201 değil, H.1200 tarihi olmalıdır. Vakfiyeye göre; 23 Kasım- 3 Aralık 1785 tarihinde; Firuz Paşa'nın hem vezaret rütbesini taşıdığı hem de Rakka valisi olduğu açıkça yazılıdır. Ahmet Vâsıf, Firuz Paşa'nın muharrem ayının guresinde yani 24 Ekim 1786 tarihinde Rakka valisi olduğunu yazmıştır.⁵² Ahmet Vâsıf Efendi bu tarihlendirmeyi, muharrem ayında yapılan yazışmalara dayandırmış olmalıdır. Zira 25 Ekim 1786 tarihli bir arşiv belgesinde Firuz Paşa için: *...Hatt-ı hümayûn şevketmakrûn mücebince rütbe-i vâlâ-yı vezâret ile kadr ve şânı terfî' ve i'lâ kılınub ...* denilmiştir. Zamana karşı yorgun düşmüş, kenarlarından yer yer yırtılmış 2 Kasım 1786 tarihli arşiv belgesinde: *....Mukâtaâtını dahi dikkat ve zamanıyla zabt ve mukayyed olan mâl-ı mîrisini tahsil, cânib-i mîriye teslîm eylemek şartıyla Rakka eyâleti vezâretle sana tevcîh ve ihsân-ı mülûkânem olmağla zabt ve rabt...* Oysa vakfiyeye göre Firuz Paşa, 23 Kasım-3 Aralık 1785 tarihinde Rakka'da valiydi, vezaret rütbesini almıştı.⁵³

Firuz Paşa'nın valiliğe başladığı en erken tarih ne zamandır? Yukarıda zikredilen üç tarihten sonuncusu Vasıf Efendi tarihine ve arşiv belgesine dayandırılmıştır. Ahmet Vâsıf Efendi dönemin tarihçisi olmasına karşın, muhtemelen Firuz Paşa'nın vezaret rütbesiyle Rakka'ya vali tayin edilmesi ile ilgili tarihi, kendi eserinde haklı olarak kullanmıştır.

Firuz Paşa Vakfiyesi'nde şuhudu'l-hâl olarak Molla Ahmed b. Süleyman, El-Hac Fehîm ibn-i el-Hâc Şa'bân, Halil Bey Hac Mehmed, Hac Ali b. Şah Kulu, Molla b. Sofu Hasan, Abdunnebi b. Ahmed Ağa, Mustafa b. Ucdan Mahmud, Hacı Kulu b. Gavlı, Hacı Mustafa b. Maksud ve Deli Mustafa b. Ali gibi isimler mevcuttu. Ayrıca vakıf kurulurken mahkemenin kadısı, Firuz Paşa ve mütevellî tayin edilen Firuz Paşa'nın yeğeni Seyyid Mehmed Ağa da vardı. Firuz Paşa'nın kurduğu vakfa yeğenini mütevellî olarak ataması Paşa'nın evladının olmadığını düşündürmektedir. Firuz Paşa'nın çocuklarının olduğu yönündeki bilgiler ise XVIII. yüzyıl başlarında üretilen arşiv belgelerine dayanmaktadır.⁵⁴ Ancak söz konusu belgelerin 1702 tarihinde üretildiği göz önünde bulundurulduğunda Firuz Paşa'nın bu tarihte evladının mümkün olması kronolojik olarak mümkün gözükmemektedir. Yine Firuz Paşa'nın Berazi Aşireti'nden olması konusunda⁵⁵ aynı belgede Firuz Paşa'nın evladının olması ve Berazi Aşireti'ne mensubiyetinin bulunması Paşa'nın bu belgede bahsedilen kişi ile aynı kişi olmadığını göstermektedir. Firuz Paşa'ya izafe edilen çocukların;⁵⁶ ismi Firuz olan başka biri olması ihtimalini de ortaya çıkarmaktadır ki akla uygun olan durumda bu olsa gerektir. Bu konunun aydınlatılabilmesi için Paşa'nın yaşı ile ilgili bir hesaplama yapmakta fayda

⁵¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî II*, ed. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman, c. 2 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 538.

⁵² Ahmet Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, 538.

⁵³ Vâsıf Efendi tarihinden istifade ile yazılan Rakka Valileri adlı esere ifade edilen tarih ise Ağustos 1787 tarihine tekabül etmektedir ki bu tarihlendirme hem Vâsıf Efendi tarihindeki tarihi tutmamakta hem de vakfiyede ifade edilen tarih ile uyumluluk göstermemektedir. Bkz. Mehmet Emin Üner, *Osmanlı Dönemi Rakka Valileri*, 1. bs (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2015), 180.

⁵⁴ Firuz Paşa'nın XVIII. Yüzyılın başlarında yetişmiş çocuğunun olması mümkün görünmemektedir. *BOA, A. DVNS. MHM. d.*, 112.414 künyeli belgenin tarihi 12 Ekim 1702 ve *BOA, A. DVNS. ŞKT. d.*, 57. 140. s. 276 künyeli belgenin tarihi ise 8 Mart 1712'dir. Dolayısıyla Firuz Paşa'nın bu tarihlerde yetişkin bir çocuğunun olması mümkün görünmemektedir. Polat, "XVIII. Yüzyılda Ruha'da Müttegallibe Hareketleri", 150.

⁵⁵ *BOA, A. DVNS.ŞKT. d.*, 139.1904; Polat, 150.

⁵⁶ Polat, 150.

vardır. 1789 tarihli belgede Paşa'nın, yaşının doksanı bulmak üzere olduğu görülmektedir. Bu yaş kabul edildiği takdirde Paşa'nın H.1110'lu yıllarda yani XVIII. yüzyılın başlarında doğmuş olması muhtemeldir.⁵⁷ Firuz Paşa'nın ölüm tarihi ise tam olarak bilinmemektedir. Paşa, 13 Nisan 1801 tarihinde muhtemelen yüz yaşını biraz geçmişti.⁵⁸ 12 Mayıs 1802 tarihinde Rakka Vâlisi Millili Timur Paşa'ya gönderilen bir yazıda Firuz Paşa merhum ya da müteveffa gibi sıfatlarla nitelendirilmeyerek *merfû 'u 'l-vüzerâ* şeklinde tanımlanmıştır.⁵⁹ Bu bağlamda Firuz Paşa 14 Haziran 1804 tarihinde hâlâ hayatta idi.⁶⁰ Paşa Diyarbakır Mukataası'ndan maaş alıyordu.⁶¹ Firuz Paşa'nın Kapıkethüdası Mehmet Sadık Paşa'nın kendisine borcu olduğunu ileri sürerek 1 Ocak 1807 tarihinde Firuz Paşa'nın maaşını haczettirmesi⁶² Paşa'nın bu tarihte hayatta olduğunu göstermektedir. Bu kayıtlar doğrultusunda Firuz Paşa'nın eğer doksan yaşında ya da doksana yakın bir yaşta olduğu dikkate alındığında yüz yaşından fazla yaşadığı ve hatta yüz on yaşına yaklaştığı çıkarımında bulunulabilir.⁶³ Firuz Paşa bu durumda Hicri takvime göre yüz yirmi, Miladi takvime göre de yaklaşık yüz on altı yaşında olmalıdır. Yapılan bu hesaplamalar Firuz Paşa'nın yukarıda bahsedildiği üzere H. 1204 tarihli arşiv belgesinde yaşı doksan olarak kabul edildiği takdirde doğrudur.⁶⁴ Bu tarihte Paşa'nın yaşı 81-89 arası olmalıdır. Firuz Paşa'nın H. 1204 tarihinde en düşük yaş olan seksen bir yaşında olduğu varsayılırsa bu takdirde bile paşa Hicri hesaplama göre yaklaşık yüz on, Miladi hesaplama göre de yaklaşık yüz yedi yaşında olmalıdır.

Bu durumda vakfiyenin sonuna atılan tarihin yanlış olma ihtimali zayıftır. Vakfiye sonunda yer alan tarih; "*evâhir-i muharremu'l-harâm sene isnâ mieteyn ve elf*" yani Kasım 1787'dir. Bu tarih ise bizim yukarıda bahsettiğimiz iddialarımızı kuvvetlendirmektedir. Bu durumda Paşa'nın Rakka valiliğine başlaması ile ilgili en doğru tarihlendirme vakfiyedeki tarihlendirme olmalıdır. Vakfiyede ise Paşa'nın Rakka valisi olarak atandığı tarih yazılı değildir. Vakfiyedeki tarih, Paşa'nın Rakka valiliği yaptığı sıradaki tarih olmalıdır. Ya da Firuz Paşa iki kez Rakka'da valilik yapmış ve iki kez vezaret rütbesi almış olmalıdır. Araştırma biraz daha derinleştirildiğinde: "*Bu def'a müceddeden rütbe-i vâlâyı vezâretle Rakka eyâleti tevcih ve ihsân-ı dâverânem olan Firuz Paşa iclâlehûya hükm ki...*" ifadesi ile Firuz Paşa'nın iki kez Rakka valiliği yaptığı anlaşılmıştır.⁶⁵ 23 Mart 1809 tarihli kayda göre Firuz Paşa yüz on yaşına yaklaşmıştı.⁶⁶ Bu kayıtlar doğrultusunda Firuz Paşa eğer doksan yaşında ya da doksana yakın bir yaşta olduğu dikkate alındığında yüz yaşından fazla yaşadığı ve hatta yüz on yaşına yaklaştığı çıkarımında bulunulabilir.⁶⁷ Paşa, 25 Ekim 1786 tarihinden geçerli olmak üzere yeniden vezir ve Rakka valisi olarak atanmıştır. Bu durumda; Firuz Paşa Rakka'da iki kez valilik yapmıştır.⁶⁸ Ahmet Vâsif Efendi'nin tarihinde ve Sicill-i Osmanî'de ise bu durumdan bahsedilmemiştir. Bu halde Firuz Paşa'nın vakfiyede yazılı olan tarihte Rakka valiliği yaptığı doğrudur.

⁵⁷ BOA, HAT, 1392/55550.

⁵⁸ BOA, C.ML, 449/18177.

⁵⁹ BOA, C.DH, 307/15324.

⁶⁰ BOA, C.DH, 322/16092.

⁶¹ BOA, C.DH, 153/7608.

⁶² BOA, C.ML, 54/2513.

⁶³ BOA, C.ADL, 88/5294.

⁶⁴ BOA, HAT, 1392/55550.

⁶⁵ BOA, AE. SABH I, 286/19244.

⁶⁶ BOA, C.ML, 248/10291.

⁶⁷ BOA, C.ADL, 88/5294.

⁶⁸ BOA, AE. SABH. I, 286. 19244.

Firuz Paşa Rakka valisi olduğunda Darphane-i Amire'ye 100.000 kuruş vermeyi taahhüt etmişti. Söz konusu 100.000 kuruşun Sultan I. Abdulhamit'in kızı Esmâ Sultan'ın saray masrafları için kullanılması kararlaştırılmıştır.⁶⁹ Firuz Paşa bu 100.000 kuruşun 50.000 kuruşunu nakit olarak vermiştir. Firuz Paşa, 1787/1788 yıllarında Diyarbakır valiliği yapmıştır. Diyarbakır valiliği H.1203/1788- 1789 tarihinde sona ermiş, Yedikule'de hapis yatmış, Midilli'ye gönderilmiş ve Midilli'de vefat ettiği iddia edilmiştir.⁷⁰ Firuz Paşa'nın Midilli'ye sürüldüğü doğru olmakla birlikte, nerede vefat ettiği konusunda da net bir bilgi yoktur. Bir arşiv belgesine göre Firuz Paşa'nın vezareti alınmış, Midilli'ye sürülmüştür. 1 Mart 1791 tarihli belgeye göre Paşa'ya yarım kese altın tahsis edilerek, Midilli'deki cezası affedilmiş ve Ruha'da oturmasına müsaade edilmiştir.⁷¹

Firuz Paşa, Millili Timur ile iyi geçinir görünmüş ancak Timur'u ortadan kaldırmak için fırsat kollamıştır.⁷² Firuz Paşa, Rakka valisiyken Millili Timur Ruha'ya saldırmıştır. Firuz Paşa'nın yeterli miktarda askeri olmadığından Millili Timur'a karşı koyamamıştır.⁷³ Timur'un ortadan kaldırılması için Siverek ağaları Âsîtaneye giderek bu iş için Firuz Paşa'nın memur edilmesini istemişlerdir.⁷⁴ Firuz Paşa'ya Millili Timur'u ortadan kaldırması için Diyarbakır Valiliği ve orta kol sürücülüğü verilmiştir. Söz konusu sürücülüğün verildiği tarih 20 Eylül 1789 idi.⁷⁵

3. Diyarbakır Valiliği, Azli, Midilli'ye Sürgünü ve Vefatı

Sultan III. Selim, Millili Timur Paşa gailisini bertaraf etmek, orta kol sürücüsü olmak ve hizmet etmek şartı ile Diyarbakır valiliğinin verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA. HAT. 24/1208, 29/Z/1203). Firuz Paşa'ya 30 Eylül 1788 tarihinde, Cezar Ahmet Paşa'ya verilmesi düşünülen orta kol sürücülüğü verilerek sürücülük şartıyla Firuz Paşa Diyarbakır eyaletine vali olarak atanmıştır.⁷⁶ Paşa'nın Diyarbakır Valiliği 11 ay sürmüştür.⁷⁷

Firuz Paşa'nın sefer için Kütahya'dan geçerken bu şehri yağmalaması O'nun tutuklanmasının en önemli sebebidir.⁷⁸ Firuz Paşa tutuklandığı zaman mal varlığı araştırılmaya başlanmıştır. Paşa'nın Ankara kadısına emaneten bıraktığı mallar tespit edilerek bu malların müsaderesi istenmiştir.⁷⁹ Mal varlığı araştırılan Paşa'nın eski Ruha Nâibi İbrahim Efendi'ye iki bin kuruş borç para vermiş olduğu ortaya çıkmıştır. Ankara'da ikamet eden eski Ruha Nâibi İbrahim Efendi, Firuz Paşa'nın vezirliğinin alındığını ve mal varlığına el konulduğunu öğrendiğinde Firuz Paşa'nın kapu kethüdası Mehmed'in yanında borcunun 150 kuruşunu Paşa'ya ödemiştir.⁸⁰ Vezirliği alınan Firuz Paşa'nın Ankara'da bulunan kethüdası, Kethüdayerizade İbrahim Efendi'nin evinde emaneten çadırları bulunuyordu. Bu

⁶⁹ BOA, AE. SABH. I, 364/25380.

⁷⁰ BOA, HAT, 1392/55550

⁷¹ BOA, C.DH, 264/13167; BOA, HAT, 1379/54310; BOA, C.DH, 63/3150; BOA, C.DH, 264/13167.

⁷² BOA, HAT, 1442/59233.

⁷³ BOA, C.ZB. 33/1624.2. Devlet Arşiv Başkanlığı'nın belgeye vermiş olduğu tarihleme, bahsedilen olayların geçtiği zamanla uyum içerisinde değildir. Söz konusu tasnifte üç adet belge vardır. Üç belgeden ikisinde sayfalar yazılmış, dolu, diğerinde sayfa boştur. Her üç belgede de bir tarihe rastlanmamıştır.

⁷⁴ BOA, HAT, 15/608.

⁷⁵ BOA, HAT, 24/1208; BOA, HAT, 23/1169.

⁷⁶ BOA, HAT, 22/1080.

⁷⁷ Abdülgani Fahri Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, ed. Eyyüp Tanrıverdi ve Ahmet Taşğın, 1. bs (Ankara: Medrese Yayınları, 2007), 134.

⁷⁸ BOA, HAT, 1379/54315.

⁷⁹ BOA, C.ML, 116/5156.

⁸⁰ BOA, HAT, 11/434; BOA, HAT, 11/401; BOA, HAT, 11/400.

çadırların mübaşir Ahmet Efendi'ye teslim edilmesi istenmiş,⁸¹ çadırlar Ahmet Efendi tarafından kontrol edilerek 27 Ağustos 1789 tarihinde Mehterhane'ye teslim edilmiştir.⁸² O, Yedikule Hapishanesi'nde büyük boy Kur'an-ı Kerim belgenin ifadesi ile *Kelâm-ı Kadîm/Mushaf-ı Şerif* talep etmiştir.⁸³ Sadrazam, Firuz Paşa'nın vezareti alındıktan sonra paşanın memuriyet yeri olan Diyarbakır valiliğine Osman Paşa'nın atanması için 15 Ocak 1789 tarihinde bir telhis yazmıştır.⁸⁴ Sultan III. Selim tahta geçtiğinde Nabluslu İbrahim'e vezirlik verilmesi uygun bulunmuş, fakat tuğ ve sancağı olmayan Nabluslu İbrahim'e Firuz Paşa'nın tuğ ve sancağı verilmiştir.⁸⁵ Böylelikle İbrahim Paşa'ya vezaret verilmiş ve Firuz Paşa'nın askerlerinin ve adamlarının orduya İbrahim Paşa tarafından götürülmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁶

Firuz Paşa tutuklandığında sefere gitmesi gereken askerler İstanbul'da kalmıştır. Bu askerler İstanbul'da durduğu müddetçe çarşıda, pazarda halka karşı edepsiz davranışlarının olması endişesi ortaya çıkmış; bu nedenle Firuz Paşa'nın kethüdası çağrılarak askerlerin orduya katılması ve gerekli yerlere sevklerinin yapılması istenmiştir. Kethüda, askerleri orduya götürme görevini mirmiranlık rütbesi, Diyarbakır Eyâleti'nde tahsil olunmayan 40.000 kuruşun peşinen verilmesi şartıyla kabul edebileceğini söylemiştir. Pervasız cevapları sebebiyle kethüda kovulmuştur. Paşa'nın delil başısı çağrılmıştır. Delil başı da mirmiranlık ile beraber 20.000 kuruş karşılığında askerleri orduya götürebileceğini söylemiştir. Paşa'nın tüfekçi başısı çağrılmıştır. Tüfekçi başı kendisinin 300 nefer askeri olduğunu ve 200 nefer daha tedarik edebileceğini söylemiştir.⁸⁷

Paşa'nın muhallefatı arasında simli eğer, kahve, hırdavat, Şakaik-i Nu'maniye, Kanun-ı Edeb adlı kitaplar, kaplan postu, tüfek ve daha birçok eşya bulunuyordu. Paşa'nın eşyalarının toplam değeri 1.121.159 kuruş tutuyordu. Firuz Paşa'nın söz konusu muhallefatı 25 Ocak 1789 tarihli kayda göre hesaplanarak deftere kaydedilmiş ve sonrasında satılmıştır.⁸⁸ Firuz Paşa'nın 23.188 kuruşluk malı nakde çevrilerek hazineye aktarılmıştır.⁸⁹ Firuz Paşa'nın 15.342 kuruşluk malı ise diğer muhallefatından ayrı olarak kaydedilmiştir.⁹⁰ Paşa'nın hanımlarına ait olan eşyaları da zapt olunmuştu. Paşa'nın Ruha'da bulunan eşleri zapt olunan eşyalarının iade edilmesini Asitane'den talep etmişlerdir.⁹¹ Talep yerinde bulunarak Paşa'nın eşlerine ait olan ev eşyalarının iade edilmesi hükümet merkezince kararlaştırılmıştır.⁹² Keza Firuz Paşa'ya ait iki çuval içerisinde gelen akçeler satılmış ve darphaneye gönderilmiştir.⁹³ O'nun çuval içerisindeki parası 3.282,5 kuruş olup⁹⁴ bu meblağın dışında el konulan mallarının değeri ise 10.700,5 kuruş olarak hesaplanmıştır.⁹⁵

⁸¹ BOA, *C.AS*, 1110/49161.

⁸² BOA, *C.AS*, 502/20975.

⁸³ BOA, *HAT*, 1379. 54315.

⁸⁴ BOA, *HAT*, 1384/54779.

⁸⁵ BOA, *HAT*, 20/937.

⁸⁶ BOA, *HAT*, 11/381.

⁸⁷ BOA, *HAT*, 1379/54355.

⁸⁸ BOA, *TS. MA. d*, 2293.

⁸⁹ BOA, *TS. MA. e*, 234/1/3.

⁹⁰ BOA, *TS. MA. e*, 234/1/8.

⁹¹ BOA, *C. ML*, 583/23984.

⁹² BOA, *HAT*, 179/8037.

⁹³ BOA, *HAT*, 1379/54332.

⁹⁴ BOA, *HAT*, 1379/54273; BOA, *HAT*, 1379/54338.

⁹⁵ BOA, *HAT*, 1379/54354.

Adamlarından delil başısı, hazinedarı, silahdarı ve adı belgede belirtilmeyen mahrem-i esrarı da yolculuk müddetince ahaliye zulüm ve mal gasp ettikleri gerekçesiyle tutuklanmıştır.⁹⁶

3.1. Son Yılları ve Vefatı

Mâzul ve mağdur, yaşı 90'larda bir ihtiyar olarak, Midilli'deki sürgün cezası 1789'da affedilip Diyarbakır'a gönderilen Firuz Paşa'nın, bundan sonraki hayatına dair kaynaklardan pek az bilgiye rastlanır. Firuz Paşa, Midilli Adası'nda bulunduğu sırada 90 yaşına yaklaşmıştı. Bakıma muhtaç ihtiyar bir kişi olduğundan Paşa'nın hapisten çıkartılmasına onay verilmiş ama Ruha'ya gönderilmesi iç karışıklık çıkar düşüncesi ile uygun bulunmayarak kalan birkaç günlük ömrünü Diyarbakır'da *devam-ı ömr-i devlete dua ile* geçirmesi uygun görülmüştür. Bunun için Paşa'ya Diyarbakır Voyvodalığı'ndan aylık yarım kese akçe verilmesi üzerinde durulmuştur.⁹⁷ Bu durumda Firuz Paşa'nın Sicill-i Osmanî'de belirtildiği gibi Midilli'de vefat ettiği bilgisi kesin bir bilgi değildir.⁹⁸

Bundan sonraki tarihlerde, Firuz Paşa'nın adının geçtiği birkaç belge, Kapıcıbaşı Mehmed Sadık Bey ile aralarındaki borç-alacak meselesi,⁹⁹ devlete olan borcu¹⁰⁰ ve Paşa'ya tahsis edilen maaş ödemesi hakkındadır. Rakka sâkinlerinden Firuz Paşa'nın zimmetinde külliyyetle devlet alacağı biriktiği, fakat tahsilinin imkânı bulunmadığından başka, etrafına eşkiyânın toplandığı gerekçeleriyle, Malatya'ya nefyine karar verilmiştir. Bu hususta Rakka Valisi İbrahim Paşa'ya evâil-i Rebiülevvel 1212 (Ağustos 1797 sonları) tarihinde hüküm yazılmıştır.¹⁰¹ Bu tarihlere ait birkaç maliye evrakından, Firuz Paşa'nın, mukataa hesaplarıyla alakalı olarak Rakka valiliği zamanından kalan birtakım davaların hâlâ sürdüğü anlaşılmaktadır.¹⁰²

Rakka Valisi Vezir Hasan Paşa'ya, Ruha kadısına, rikab-ı hümayun kaimakamı çukadarlarından Bolulu Mustafa'ya gönderilen bir yazıda Paşa'nın 1201 senesinden kalan 62.965,5 kuruş borcu ve sene-i bedeliyesinden 6.679 kuruş, kendi uhdesinde olan 6.815,5 kuruş, Firuz Paşa'nın ortaklığı bulunan Ruha Kahve Gümrüğü Mukatası'ndan 1200 senesinden 1210 senesine kadar 13.125 kuruş olmak üzere toplam 89.585 kuruş Firuz Paşa'dan tahsil edilmesi istenmiştir.¹⁰³

Firuz Paşa hakkında son arşiv kayıtları, Kapıcıbaşı Mehmed Sadık Bey'in verdiği istida üzerine düzenlenen maaş ödeme evraklarıdır. 6 Safer 1224 (23 Mart 1809) ve 26 Safer 1224 (12 Nisan 1809) tarihli bu belgeler, Hacı Firuz Paşa'ya Diyarbakır Mukataası malından tahsis edilmiş aylık 250 kuruş maaş hakkındadır. Paşa, 1124 yılı maaşını tam olarak almıştır.¹⁰⁴ Mehmet Sadık Bey, Paşa'da olan alacağının peşine düşerek eşi aracılığı ile alacağı için bir dilekçe yazmıştır. Mehmet Sadık Bey hakkının alınıp kendisine verilmesi talebinde bulunmuştur.¹⁰⁵ Mehmet Sadık Bey Firuz Paşa'dan alacağı varmış gibi Paşa'ya ait bir beyaz kâğıtı elde ederek Paşa'nın borcu varmış gibi senet düzenlemiştir. *Firuz Paşa* kethüdasının yaptığı hileyi; *hengâm-ı pîr ve nâtuvânlığımızda bu durum*

⁹⁶ BOA, *HAT*, 1379/54310.

⁹⁷ BOA, *HAT*, 1392/55550.

⁹⁸ Süreyya, *Sicill-i Osmanî II*, 2:538.

⁹⁹ BOA, *AE.SSLM.III*, 2175/15899.

¹⁰⁰ BOA, *C.ML*, 644/26412.

¹⁰¹ BOA, *C.DH*, 211/10512.

¹⁰² BOA, *C.ML*, 281/11503, 232/9718.

¹⁰³ BOA, *C.ML*, 509/20707.

¹⁰⁴ BOA, *C.ML*, 248/10291 (23 Mart 1809); keza: BOA, *C.DH*, 153/7608 (12 Nisan 1809).

¹⁰⁵ BOA, *HAT*, 192/9423.

olmuştur; eski gençlik ve kudretli günümüzde olsa bu durum olamazdı şeklinde ifade etmiştir.¹⁰⁶ Mehmet Sadık Bey'in Firuz Paşa'da alacağı olan beş bin yüz seksen dört buçuk kuruşun İpsala'da mübayaa zahiresinden ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁷ Bundan sonrasına ait arşiv belgeleri, Firuz Paşa'nın hayatı ya da memarı hususunda sessizdir. Bu sessizlik, muhtemelen onun bu tarihlerde vefatına işaret etmelidir. Zaten, 17. yüzyılın sonu ya da hemen ardında doğduğu tahmin edilen Paşa'nın ömrü, neredeyse 110 gibi ileri bir yaşa ulaşmıştır.

3.2. Nesli / Evlatları

Firuz Paşa'nın neslini devam ettirecek evladının olup olmadığı hususu muğlak gibi görünmektedir. Bununla birlikte Paşa'nın, Midilli adasındaki sürgünlüğünde affi hususundaki evrakta, yukarıda da işaret ettiğimiz üzere onun, aylık tahsisatını Rakka Gümrüğü'nden almak şartıyla Ruha'da "iyâl ve evlâdıyla" (eşi ve evladıyla) oturmasına izin verilmesini talep ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁸ Bu ifadenin yalın halinden, onun evlada sahip olduğu anlaşılır. Bununla birlikte Paşa'nın, kurduğu vakfın mütevelliliğine, yeğeni Seyyid Mehmed Ağa'yı tayin etmesi manidardır.¹⁰⁹ Belki de vakfın kurulduğu tarihte mütevellilik yapacak rüşte erişmiş evladı bulunmadığı ya da sonradan evlat sahibi olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Ayrıca arşiv metninde geçen ibareden, onun evladının erkek mi yoksa kız mı olduğu hususu da sarih değildir.

Firuz Paşa'nın çocukları konusunda, modern kaynaklarda bir tartışma da vardır ki, buradaki bilgiler, 18. yüzyıl başlarında üretilen arşiv belgelerine dayanmaktadır.¹¹⁰ Ancak söz konusu belgelerin 1702 tarihinde üretildiği göz önünde bulundurulduğunda Firuz Paşa'nın bu tarihte evladının mümkün olması kronolojik olarak mümkün gözükmemektedir. Yine Firuz Paşa'nın Berazi Aşireti'nden olması konusunda¹¹¹ aynı belgede Firuz Paşa'nın evladının olması ve Berazi Aşireti'ne mensubiyetinin bulunması Paşa'nın bu belgede bahsedilen kişi ile aynı kişi olmadığını göstermektedir. Firuz Paşa'ya izafe edilen çocukların;¹¹² ismi Firuz olan başka biri olması ihtimalini de ortaya çıkarmaktadır ki akla uygun olan durumda bu olsa gerektir.

Firuz Paşa'nın karakteri ve özellikleri ile ilgili arşiv belgeleri O'nun hakkında birçok nitelermeler olduğunu ortaya koymuştur.

3.3. Bir Değerlendirme: Müfsit mi, Hayırsever mi?

Arşiv belgeleri incelenirken, Firuz Paşa'nın yapmış olduğu icraatlar ve takındığı tutumlar göz önünde bulundurulmuştur. Firuz Paşa belgelerinde, halka yaptığı zulümler karşısında bir vesikada ümmü'l-fesâd (fesâdın annesi), mecma'-ı fesâd (fesadın toplandığı yer) şeklinde nitelendirilmiştir.¹¹³ Bu iki yaftalama Firuz Paşa'nın kavga çıkartan, Ruha'ya huzur vermeyen bir kişi olduğu izlenimi vermektedir. Bir başka arşiv belgesi Firuz Paşa'yı müfsid olarak nitelmiştir. 6

¹⁰⁶ BOA, C. ADL, 88/5294.

¹⁰⁷ BOA, C.ML, 604/24916.

¹⁰⁸ BOA, C.DH, 264/13167, 63/3150.

¹⁰⁹ VGM, d, 2150. 2. 80. s. 109.

¹¹⁰ Firuz Paşa'nın 18. yüzyılın başlarında yetişmiş çocuğunun olması mümkün görünmemektedir. BOA. A.DVNS.MHM.d. 112.414 künyeli belgenin tarihi 12 Ekim 1702 ve BOA. A.DVNS.ŞKT.d. 57. 140. s. 276 künyeli belgenin tarihi ise 8 Mart 1712'dir. Dolayısıyla Firuz Paşa'nın bu tarihlerde yetişkin bir çocuğunun olması mümkün görünmemektedir. Polat, "XVIII. Yüzyılda Ruha'da Mütegalibe Hareketleri", 150.

¹¹¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d, 139.1904; Polat, 150.

¹¹² Polat, 150.

¹¹³ BOA, HAT, 14/532.

Nisan 1789 tarihli bir belgede, *Sultan I. Abdulhamit*, “*Firuz Paşa'ya vezirlik verilse 100.000 kuruş değil 200.000 kuruş bile verir.*” ifadesini kullanarak Firuz Paşa'nın edeceği zulmün nihayetinin olmayacağını vurgulaması; Paşa'nın yapısının halka zulüm yapmaya müsait olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹¹⁴ Sultan I. Abdulhamit 12 Ekim 1787 tarihinde gönderdiği bir hatt-ı hümayunda Firuz Paşa'nın bizzat her hal ve hareketinin kendisine bildirilmesini istemiştir.¹¹⁵

Paşa, vakfiyesinde Ruha âyanından olduğu ifade edilmektedir. Vakfiyeye göre Firuz Paşa Hacca gitmiş ve hacı olmuştur.¹¹⁶

Firuz Paşa'nın vakfını kurduktan yaklaşık beş ay sonra azlolunduğunu ifade eden bir belgeyi Ruha müftüsünün getirmesi ilginçtir. Bu durumda şu soruyu cevaplamak gerekmektedir: Firuz Paşa acaba bir paşa olarak ileride azlolunma ihtimalini düşünerek, hesaplayarak mı, mallarını vakıf sistemi ile koruma altına almaya çalışmıştır?

4. Firuz Paşa'nın Yedigârı: Firuz Paşa Vakfı ve Hizmetleri

Hacı Firuz Paşa'nın fırtınalı uzun hayatından geride bıraktığı, bir hayır kurumu olan vakfidir. Vakfın kuruluşuna ait vakfiyenin sonundaki “*evâhir-i Muharremü'l-haram sene isnâ mieteyn ve elf*” (evâhir-i Muharrem 1202) ibaresinden, vakfin 1785 yılının Kasım ayının başında kurulduğunu anlıyoruz.¹¹⁷

Firuz Paşa, kurduğu vakfin ne gibi hizmetler yapacağını vakfiyesine yazdırmış ve vakfına bir takım gelir getirici mal ve mekânlar bağışlamıştır. Paşa, vakfına gelir sağlayabilmek amacıyla bir penbeci dükkânı, bir nalbant dükkânı, sulama hakları ile birlikte dört ayrı yerde bahçe, ahır, develik, konak, menzilhane ve evlerini vakfetmişti. Bu hayır kurumunun vakfiyesine göre, insanların faydalanması için yerler oluşturulmuştur.¹¹⁸

Firuz Paşa'nın vakfettiği malların bir kısmı, Urfa şehir merkezinde Tatlık Mahallesi'nde idi. Paşa, Tatlık Mahallesi'nde bulunan birkaç meskeni, çeşitli evleri ve kendisinin yaşadığı konağını vakfetmiştir. Bu konak çevresinde bulunan ve Firuz Paşa'ya ait olan evler, meskenler, konak, buralara bağlı ve ilintili yerler de dâhil olmak üzere vakfedilmiştir. Firuz Paşa konak yakınında bulunan kendisinin olmayan bazı yerleri hüccet karşılığında satın almıştır. Firuz Paşa, konağına yakın satın aldığı yerlere develik ve ahırlık inşa ettirmiştir.¹¹⁹

Firuz Paşa'nın mevkûfâtından biri de Urfa'nın dışında Bey Şukkası'nda Beylice denilen bir yerde bulunan bahçeydi. O, bu bahçeyi, Habekzâde Mustafa Çelebi ve Hatice ve Meryem adlı kadınlardan satın almıştı. Bahçenin güneyinde ve kuzeyinde Kara Koyun Nehri, doğusunda yol, batısında Molla Mustafa'nın vakfı bulunuyordu. Bahçenin tamamı 5 sehim idi.¹²⁰ Firuz Paşa beş sehimin üç sehmine sahipti. İşte Firuz Paşa kendisine ait bu üç sehmi vakfına mülk olarak kaydettirmiştir.¹²¹

¹¹⁴ BOA, *AE. SABH. I*, 4/383.

¹¹⁵ BOA, *HAT*, 1451/66.

¹¹⁶ *VGM, d*, 2150, 2. 80.

¹¹⁷ *VGM, d*, 2150. 2. 81. s. 112.

¹¹⁸ Vakfedilen yerleri incelemek için bkz. Tablo 1.

¹¹⁹ *VGM, d*, 2150, 2. 80. s. 109.

¹²⁰ Sehim vârislerin terekede müstahak oldukları yarım, üçte bir, dörtte bir gibi belirli miktar maldır (Pakalın, 1993: 145).

¹²¹ *VGM, d*, 2150, 2. 80. s. 109.

Firuz Paşa, K r Kadı Bahçesi denilen bir bahçeyi satın alarak bu bahçeyi de vakfetmiştir. K r Kadı Bahçesi şehrin dışında bostanların arasında, güneyinde Mollacık Bahçesi, Kuzeyinde bir yol, doğusunda Kara zemin, batısında ise Ac ze Vakfı bulunuyordu.¹²²

Firuz Paşa, şahverdi Bahçesi denilen bir bahçeyi sulama hakkı da dahil olmak üzere kurduğu vakfa bırakmıştır. şahverdi Bahçesi, Ruha'ya bağlı C lab N hiyesi'ndeki Kalacık Köyünde bir bahçeydi. Bu bahçenin sınırları ahalice bilinmekteydi. Bu nedenle bahçenin sınırlarının nereye uzandığı, vakfiyeye etraflıca yazılmamıştır. O, Kalacık Köyü'nde, Rafi İsmail, Hacı  mer ve Ayşe Hanım'dan bir kıta bahçe satın almış ve bu bahçeyi de sulama hakkıyla birlikte kurduğu vakfa bağışlamıştır.¹²³ Paşa'nın vakfettiği yerlerin ağırlıklı kısmının bahçe olması dönemin Ruhası'nda baheciliğin ne denli gelişmiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Rakka  yanı Firuz Paşa, Babu'l-Emir kapısının bitişiğinde eski olan nalbant d kk nını yeniden inşa ettirerek vakfına bağışlamıştır. Firuz Paşa, Kara M s  C mii minaresine bitişik tamir ve inşa ettiği penbeci d kk nını ve evini de vakfetmiştir.¹²⁴ Kara Musa Camisi, Kara Musa Vakfı'na aittir. Vakfiye 17 Mayıs 1552 tarihlidir.¹²⁵

Tablo 1: Firuz Paşa Vakfının Taşınmazları

Mahalli	Vakfedilen	Açıklama
Bey şukkasında Beylice	Bahçe	3/5 sehim
C�lab Kal'acık K�y�	şahverdi Bahçesi	Sulama hakkı ile birlikte
C�lab Kal'acık K�y�	Bahçe	Sulama hakkı ile birlikte
Babu'l-Emir kapısında	Nalbant d�kk�nı	Yeniden inşa ettirilmif
Kara Musa c�misi bitişiği	Penbeci d�kk�nı	Bina ve tamir
Tatlık Mahallesinde	Birkaç ev ve konak	-
Tatlık Mahallesinde	Develik	-
Tatlık Mahallesinde	Ahır	-
Mollacık Bahçesi civarında	K�r Kadı Bahçesi	-
Kara Musa C�misi	Menzilhane	-

Kaynak: *VGM, d. 2150, 2. 80. s. 109-110; VGM, d. 2150, 2. 81.s.111-112; VGM, d. 2167, 53.s.85-86; VGM, d. 2167, VGM, d. 54.s.87-88.*

4.1. Firuz Paşa Vakfı'nın Hizmetleri

Firuz Paşa'nın vakfiyesi incelendiğinde, kurduğu vakıfla Ruha'nın gelişimine ve şehrin eğitim hayatına katkı sağlamayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Paşa, vakfettiği malların kullanımını ve mütevelliliği kendi uhdesinde bulundurduğunu vakfiyesinde açıkça belirtmiştir.

Firuz Paşa kurduğu vakıftan, Ak Müderris Mehmet Efendi hayatta oldukça, her perşembe ve pazartesi günü Hasan Padişah Camisi'nde  ğrencilere Kur'an-ı Kerim okuma dersi vermesi, meharic-i hur fu anlatması karşılığında günlük 20 Osmanlı akçesi verilmesini istemiştir. Vakfiyeye göre Ak Müderris Mehmet Efendi vefat ettikten sonra, Ak Müderris'in evlatlarından Kur'an-ı Kerim okuma dersi vermeye, meharic-i hur fu anlatmaya kabiliyeti olanlar, mütevellinin seçimi ile kurra

¹²² *VGM, d., 2150, 2. 80. s. 109.*

¹²³ *VGM, d., 2150, 2. 80. s. 109.*

¹²⁴ *VGM, d., 2150, 2. 80. s. 110.*

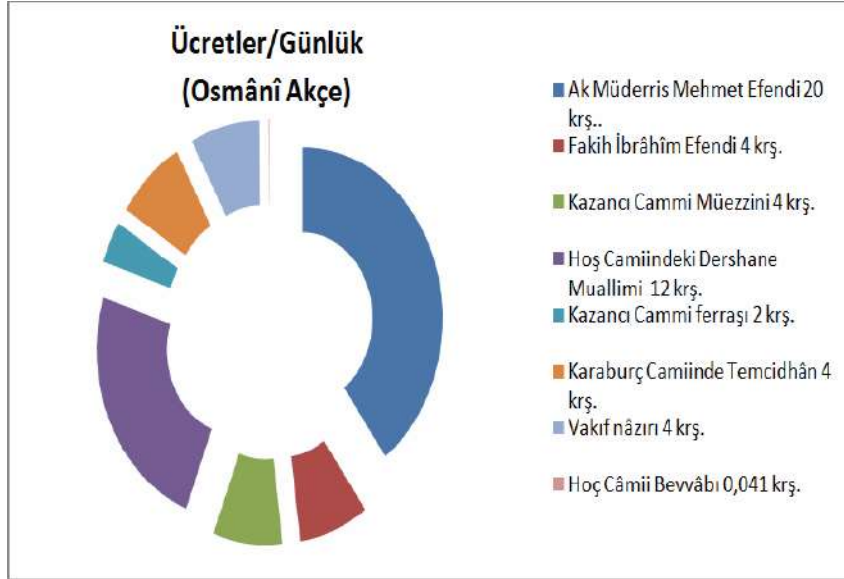
¹²⁵ *VGM, d., 605, s. 192 sıra 267.*

atanması vâkıfça istenmiştir. Ak Müderris'in vefatından sonra atanacak kurrada liyakatın aranması vakfa hizmet edeceklerin nitelikli kişiler olması gerektiğini göstermektedir.¹²⁶ Görüldüğü gibi Firuz Paşa eğitim ve öğretim hizmetlerinde ne gibi derslerin öğrencilere verilmesi gerektiğini yani verilmesini düşündüğü eğitimin müfredatını kendisi tayin etmiştir.

Vakfiyeye göre Kazancı Câmisi kadîm câmilerdendir. Bu cami harap bir şekilde idi. Rakka Valisi Firuz Paşa, camiyi tamir ettirerek camiye minber koydurmuştur. Paşa, Şafii ulemalarından Sirac Mehmed Camisi'nde hatip olan Fakih İbrâhîm Efendi'yi Kazancı Câmisi'nde Şâfiî cemaate hitabetlik hizmeti, cuma namazını eda etmek, bayram namazlarını kıldırmak şartıyla günlük dört Osmanlı akçesi vakfından verilmesini istemiştir. Vâkıf, Fakih İbrâhîm Efendi vefat ettiğinde, Şâfiî cemaate hitabet hizmeti vermesi karşılığında dindar bir kişinin mütevellinin izniyle atanmasını şart koşmuştu. Vâkıf, Kazancı Câmii'ne müezzin olan kişinin hizmeti karşılığında günlük dört akçe verilmesini istemiştir. Firuz Paşa, hizmetini yapmak kaydıyla ferrâşa günlük iki akçe verilmesini şart koşmuştur. Vakıf kurucusu bu istihdam şekli ile ferrâştan alacağı ücret karşılığında kendisinden istenilen işleri yapmasını şart koşmuştur.¹²⁷ Firuz Paşa camilerde görev yapan kişilerin ne gibi hizmetleri ne kadar ücret karşılığında yapmaları gerektiğini kurduğu vakfın vakfiyesinde belirlemiştir.

Vakıfta; Ak Müderris Mehmet Efendi günlük 20 kuruş ücret, Hoş Camii bevvabı ise en düşük ücreti alıyordu. Bevvabın aldığı ücret yıllık 10 kuruştur.¹²⁸ 10 kuruşu 365 güne böldüğümüzde bevvabın günlük 0,027 kuruş ücret aldığı görülmüştür. Bu durumda ilmiye sınıfının eğitim ve öğretim kanadının aldığı ücret aynı sınıfa mensup hatip, müezzin gibi görevlilerinin aldığı ücretten bir hayli yüksektir. Bevvap ile müderris arasında ise ciddi bir ücret farklılığı görülmektedir.

Grafik1: Firuz Paşa Vakfiyesinde Görevlilerin Ücreti

Kaynak: VGM, d., 2150, 2. 80. s. 109-110.

¹²⁶ VGM, d., 2150, 2. 80. s. 110.

¹²⁷ VGM, d., 2150, 2. 80. s. 110.

¹²⁸ Bkz. Grafik 1. Firuz Paşa Vakfiyesinde Görevlilerin Ücreti

4.2. Firuz Paşa Vakfiyesi'ne Göre Urfa'da Çocuk Eğitimi ve Yetişkin Eğitimi

Osmanlı Devleti zamanında Urfa'da eğitim öğretim hizmetleri genellikle vakıflar eliyle yürütülmüştür.¹²⁹ Bu çerçevede Urfa'da bazı vakıflar eğitim ve öğretim işlerine etkin bir şekilde katılmışlardır. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarında, Behram Paşa Vakfı aracılığıyla Urfa'da Dâru't-talîm inşa ettirmiştir. Bu okulun muallimine günlük dört akçe verilmesi vâkıfça şart koşulmuştur.¹³⁰ Urfa'ya ait vakfiyelerde Urfa'nın eğitim ve öğretim yönünden geliştirilmesi ile ilgili şartlar ve istekler vardır. Gerek yetişkinlerin eğitim ve öğretimi olsun, gerek çocukların eğitim ve öğretimi olsun birçok vakfiyede, eğitim ve öğretim ile ilgili koşullara rastlanmaktadır. Eğitim ve öğretime katma değer sağlamak amacıyla kurulan birçok vakıfta; ister genç olsun, ister yetişkin olsun eğitim ve öğretim yapılması şartının yanı sıra bu eğitim öğretimin içeriğinin neler olması gerektiği ile ilgili eğitim müfredatına yönelik hükümler bulunmaktadır.

Firuz Paşa kurduğu vakfı aracılığıyla Ruha'nın eğitim ve öğretimine katkı sunmuştur. Firuz Paşa, Ömeriye Câmii'nin ya da vakfiyedeki adı ile Kazancı Câmii'nin yanında çocukların eğitim ve öğretimi için daha önce var olan bir binayı eski olmasından dolayı yeniden inşa etmiştir. İnşa edilen bu hücrede vâkıf, Müslüman çocukları eğitim ve öğretim görmelerini şart koşmuştur.¹³¹ Firuz Paşa vakfiyesinde yer alan Kazancı Camisi'nin yanındaki bu hücrenin eğitim müfredatı şu şekilde idi: Vâkıf, çocukların Kur'an öğrenmelerini, namaz kılmalarını ve iman meselelerini öğrenmelerini istenmiştir.¹³²

Firuz Paşa, arşiv belgelerinde sert mizaçlı, halka zulmeden bir fotoğraf verse de, şart-ı vâkıfa göre, eğitime önem veren bir vezirdi. O, Hoş Camisi'nin minaresi bitişiğinde bir derslane bina ettirmiş, bu dershanede ders vermesi gereken kişilerin bildiği ile amel eden, her açıdan anlayışlı olan, faziletli davranışlar sergileyen kimseler olmasını istemiş idi. Bu şartları taşıyan efendi, dershanede ikamet etmeli idi. Firuz Paşa, muallim görevini yaptığı takdirde, günlük on iki akçe verilmesini vasiyet edilmiştir.¹³³

Vakfiyeye göre çocukların eğitiminde görevli muallime, günlük dört akçe verilmesi; Firuz Paşa tarafından istenmiş, çocuklara dinî bilgileri öğreten kişilerin sâlih yani doğru dürüst, ibadetini ihmal etmeyen kişiler olmasını şart koşmuştur. Paşa, vakfına seçtiği muallimlerin sulehadan olmasını istemiştir ki bunun sebebi hiç şüphesiz Paşa'nın, muallimin çocuklara rol model olması gerektiğini bilmesi idi. Rol model olmak konusuna Firuz Paşa önem vermiştir. Bu nedenle de Kazancı Camisi'nde cemâata hitap eden, Cuma ve bayram namazları kırdıran Fakih İbrâhîm Efendi vefat ettiğinde mütevellinin seçimi ile bu görevin muttaki, perhizkâr bir insana verilmesi vakfiyede şart koşulmuştur.¹³⁴

Firuz Paşa, ücreti kendi kurduğu vakıfça karşılanmak üzere, Allah'a dua etmek, yalvarmak ve yakarmak, bütün Müslümanlar için dua etmek için güzel ve hüznü bir sesle ilahiler okuması için bir kişiyi Karaburç Camisi'ne temcidhân olarak atamıştır. Temcîd aynı zamanda sabaha karşı

¹²⁹ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 207-24.

¹³⁰ Abdullah Ekinci ve İsmail Asoğlu, "Osmanlı'da Sıbyân Mektepleri ve Urfa Örneği", *Osmanlı Urfası 1*, ed. Abdullah Ekinci, c. 1 (İstanbul: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Urfa Okulu Yayınları, 2018), 333-44.

¹³¹ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 109.

¹³² *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

¹³³ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

¹³⁴ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

minarelerden dua okumak anlamına gelmektedir.¹³⁵ Temcidhân ise bu duayı okuyan kişidir. Hayır kurumu tesis eden Rakka Valisi Firuz Paşa, Karaburç Camisi'ne bir temcidhan atamasının sebebi muhtemelen insanların manevî duygularını harekete geçirmeyi amaçlamış olmasıdır. Temcîdhânın atanmasının bir diğer sebebi mûsikî okumakta, ilâhî okumakta, ezan okumakta halka rol model olarak, halkın da bu şekilde estetik yönünü ve duyarlılığını geliştirmektir. Firuz Paşa bu amaçları gütmese, temcîdhânın sesinin niteliğini, yakarmasının hüznü olmasını vakfiyesinde yazma gereksinimi duymazdı. Rakka Valisi yukarıda ifade edildiği gibi vakfiyede namaz kıldırın kişinin muttaki olmasını istemişti ki Paşa bu isteğiyle muhtemelen namaz kıldırın kişinin cemaate rol model olmasını amaçlamıştır. Temcidhânın bu hizmetinin karşılığı olarak günlük dört akçe verilmesi vakfın âmir hükümlerinden biri idi.¹³⁶

4.3. Firuz Paşa Vakfiyesi'nde Çevre ve Şehircilik Faaliyetleri

Medeniyetin önemli göstergelerinden biri, bir şehrin alt yapısıdır. Firuz Paşa'nın kurduğu vakfın vakfiyesi incelendiğinde şehrin altyapısını ilgilendiren birçok aktiviteler olduğu görülür. Vakfiyeye göre Câmî-i Kebir'in atık suyu ve lağımının aktığı arklar tamamıyla yıkılmış ve harabe olmuştu. O, hem Cami-i Kebir'in lağım yolunu hem de camiden akan havuzu tamir ettirmiştir. Paşa, bu tamiratı yaptırmaya sebebinin Allah'ın rızasını kazanmak olduğunu belirtmiştir. O, lağım suyu ve atık sularının ortada açık bir şekilde akması hem koku, hem kirlilik noktasında iyi bir görüntü vermediğinin farkında olmalı ki kanalizasyon noktasında hassas davranmıştır. Firuz Paşa, kurduğu vakfi aracılığıyla yaptığı bu icraatı bir kereliğine yapmamıştır. Paşa, atık suların düzenli akabilmesi için lağım yollarının düzenli bir şekilde tamir, onarım, bakım ve temizliği için ve caminin havuzu için, yıllık kırk kuruş tahsis etmiştir. Bu durum büyük bir hassasiyetin ve medenî olmanın ya da şehirliliğin göstergesi olsa gerektir. Gelecekte meydana gelebilecek bir arızaya, âdetâ bir fon tahsis etmek vakfiyenin tarihe düştüğü önemli bir not olsa gerektir.¹³⁷ O'nun altyapı ve şehircilik çalışmalarına duyarlı yaklaşım sergilemesi, Paşa'nın Rakka valiliği gibi kamusal bir görevin kendisine yüklemiş olduğu kentten sorumlu bir valilik yapma anlayışının duyarlılığı olarak değerlendirilebilir.

Firuz Paşa, Cami-i Kebir'in havuzundan çıkıp Nimetullah ya da Ak Cami havuzuna giden su kanallarının tamiri için de yıllık yirmi kuruş para tahsisi yapmıştır. Bu para sadece Ak Cami ve Cami-i Kebir arasındaki su arkları için değildi. Rakka valisi, bu paranın, aynı zamanda Ak Camisi'nin tuvaletlerinin temizliği için de kullanılmasını vakfiyede şart koşturmuştur. Cami tuvaletlerinin, lağım ve lağım yollarının, camilerde bulunan havuzun ve akan temiz suyun arkları ve mecraları için tamir, temizlik yapılması önemli bir durumdur. Firuz Paşa Vakfi, Urfa'da imar ve bayındırlık konusundaki hassasiyeti göstermesi açısından örnek teşkil eden önemli bir vakıftır.¹³⁸ Firuz Paşa, vakfiyeye göre Ruha'da Babu'l-Emir bitişiğinde bulunan Hoş Cami havuzunu yaptırmıştır. Rakka valisinin yaptırdığı bu havuzun tamir ve bakımı için bir bevvab atanmıştır. Bevvab, yıllık on kuruş karşılığında istihdam edilmiştir. Bu havuzun tamiratı, daha önceki havuzların tamir, bakım ve temizliğinde olduğu gibi hizmet satın almak yoluyla değil bir bevvab atamak ile olması vakfın istihdama olan katkısını göstermesi bakımından da önemlidir.¹³⁹

¹³⁵ Doktor Hüseyin Remzi, *Lügat-ı Remzi*, 1. bs, c. 1 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 328.

¹³⁶ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

¹³⁷ *VGM, d.*, 2150, 2. 80.

¹³⁸ *VGM, d.*, 2150, 2. 80.

¹³⁹ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 109.

Paşa, Suruç Caddesi'nde Payamlı ve Deve Akabesi denilen yerlerde yeniden ve tamir olmak üzere iki musluk yaptırmıştır. Vakfiye, bu musluklardan gelip geçen yolcuların yararlanmasını istemiştir. Musluklarda suyun toplanma yerinin bakım ve temizliği için ise bir görevli istihdam etmek yerine, bu kez hizmet satın almak yolu ile yıllık beş kuruş muslukların bakım ve temizliği için planlama yapılmıştır.¹⁴⁰

Firuz Paşa vakfında bulunan mekân, mahal, eşya ve nesnelere tamire gereksinim duydukça, bunların bakımı için Rakka valisi bir nazır atadı. Nâzır, vakfın şartlarının yerine getirilip getirilmediğini inceleyen bir nevi müfettiştir.¹⁴¹ Atanan nâzır, Bağhâne Medresesi Müderrisi Şerif Efendi Zâde Mustafa Efendi'ydi. Nâzır-ı vakfa yaptığı hizmet karşılığında günlük dört Osmanlı akçesi bağlanmıştı. Firuz Paşa önemli masraflar yapıldıktan sonra vakıfta kalan parayı kendi aslı ihtiyaçlarına sarf etmek için vakıftan verilmesini şart koşmuştu.¹⁴²

4.4. Firuz Paşa Vakfiyesi'ne Göre Mekânların Aydınlatılması

Aydınlatma görmek istediğimiz obje ve nesne ve mekânların üzerine ışık vermektir.¹⁴³ XVIII. yüzyılın son çeyreğinde sosyal mekânların aydınlatılması ve aydınlatma için yapılan masraf az değildi. Bu masrafların bir kısmı dönemin sivil toplum kuruluşu olan vakıflarca karşılanmıştır. Sosyal mekânların iç aydınlatması önemli idi. Sabah namazı için cami ya da mescide gelen cemaatin duvarda bulunan hattı ya da cami duvarını, minberini ya da secde yerini görmesi önemlidir. Aynı şekilde cami, mescit gibi yapıların dış mekânlarının aydınlatılması hem caminin görüntüsü hem şehre farklı bir görünüm kazandırması hem can emniyeti, hem güvenlik açısından önemlidir. Firuz Paşa da vakfını kurduğunda, Rakka'nın valisi olması hasebiyle aydınlatmanın önemini kavramış olmalı ki paşa sancağı olan Ruha'da birçok iç ve dış mekânın aydınlatılması için vakfiyesinde gerekli harcamaların yapılmasını şart koşmuştur.

Rakka Valisi Firuz Paşa, vakfiyesinde ayrıca eski câmilerden olan ve tamirini Hazanzade el-Hac Halil Ağanın yaptırdığı Karaburç Câmisi'nin aydınlatması için yıllık on akçe verilmesini, mübarek gecelerde minarenin aydınlatılması için ise vakfiyesi aracılığı ile vasiyet etmiştir. Karaburç Camisi, arşiv belgelerinde Karaburç Mesciti olarak kayıtlıdır. Söz konusu Karaburç Mesciti bir vakıftır. Karaburç Mesciti Vakfı'nın birçok kira, mâlikâne vb. geliri olarak 12.136 kuruş yekûnu vardı.¹⁴⁴

Firuz Paşa, Kazancı Câmisi'nin ya da diğer ismi ile Ömeriye Câmisi'nin hem iç aydınlatması hem de minare aydınlatması için yıllık yirmi kuruş verilmesini şart koşmuştur. Paşa, Kara Musa Camisi'nin iç aydınlatması için 10 ve minare aydınlatması için 10 olmak üzere vakfından yıllık yirmi kuruş tahsis etmiştir.¹⁴⁵

Paşa'nın kurduğu vakfın yapmış olduğu hizmetler göz önünde tutulduğunda bu vakfın hayır yapmak için kurulduğu anlaşılacaktır. Vakfın müsadereye karşı kurulmadığı açık olmakla birlikte; Firuz Paşa'nın hayır işlerinden sonra arta kalan parayı kendisinin tasarruf edeceğini belirtmesi

¹⁴⁰ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

¹⁴¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik çağ*, çev. Ruşen Sezer, 26. bs (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 184.

¹⁴² *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

¹⁴³ Emre Marangoz, "İç Mimaride Aydınlatmanın Tanımı ve Ofis Mekanlarında Aydınlatmanın Kriterlerinin İncelenmesi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Haliç Üniversitesi, 2018), 3.

¹⁴⁴ *BOA, TK. GM. d.*, 412/15.

¹⁴⁵ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

akıllarda bir soru işareti bırakmaktadır. Ancak Paşa'nın vezirliği ref edildikten sonra kapı kethüdası olan Mehmet Sadık'a olan borcunu ödemekte zorlanmasına rağmen kurduğu vakıftan bu borcu eda etmeye çalışmaması vakfın hayır amaçlı kurulduğunu göstermektedir.

Sonuç

Firuz Paşa Rakka âyanlığı, mütesellimliği Rakka ve Diyarbakır valilikleri yapmış önemli bir şahsiyettir. Osmanlı Devleti, Millili Timur Paşa'yı tasfiye edebilmek için Firuz Paşa'dan yararlanmaya çalışmıştır. Arşiv belgelerinden öğrendiğimize göre Firuz Paşa, hakkındaki şikâyetlerden dolayı, vezareti alınarak Midilli adasına sürgüne gönderildiyse de daha sonra affedilerek Ruha'ya dönmesi sağlanmıştır. Bu vakıf, çevre ve şehircilik tarihi bakımından önemli faaliyetler icra etmiştir. Ruha'nın kadim eserlerinden bazılarını tamir ettirmiştir ki, Kazancı Camii bunlardan biridir. Paşa tamamen harap olmuş bu camii yeniden inşa ettirmiştir. Vakfiyede bazı camilerin lağım, kanalizasyon tertibatının tamir, bakım ve temizlikleri için yapılan işler çevre ve şehircilik bakımından önemli görünmektedir. Yine camilerin suyolları, arklar ve havuzlarının temizliği için önlemler alınması hem çevre hem sağlık hem de şehircilik açısından önemli bir hizmet olarak değerlendirilmiştir. Camilerin iç ve dış ışıklandırılması ve bu hizmetlerin hem camilerde ibadet etmek hem de şehir ve mekânın estetik görünümü açısından önemli görülmüştür. Camilerin ışıklandırılması ve temizlikleri için vakfiyede ileriye dönük planlamaların olması, hizmetlerin devamlılığının sağlanması amacıyla vakfın gelirlerinin bir kısmı bu hizmetlere ayrılmıştır. Vakfiyede; şafi bir âlimin eğitim ve öğretim hizmetlerine atanması yetişkin eğitime verilen değeri göstermesi açısından önemlidir. Firuz Paşa, çocuklar için dershane ve hücre inşa ettirmiştir. Bu da paşanın eğitim işlerini mühimsediğini ortaya koymaktadır. Paşa, inşa ettirdiği dershanelerde çocukların hangi müfredat üzere eğitim almaları gerektiği hususunda da vakfiyesine bazı açıklamalar koymuştur. Bu açıklamalar, Ruha sancağında eğitim ve öğretim hizmetlerinin işleyişini göstermektedir.

Firuz Paşa Vakfı istihdama katkı sağlamış, vakıfta belirtilen hizmetler için makama, göreve göre; günlük ya da aylık ücret karşılığı atamalar yapmıştır. Paşa, hizmet satın almak yolunu da tercih ederek bazı görevler için alınacak hizmet ve bu hizmete karşılık verilecek ücreti vakfiyesinde belirtmiştir. Vâkıf, hizmeti satın almak ya da vakıfta bulunan bir kadroya atama yapmanın dışında dolaylı olarak işsizliği engellemek, Ruha ekonomisini canlandırabilmek için vakfiyede zikredilen yerlere yapılacak masraf ve sarf malzemelerinin satın almasından bahsetmesi de dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda önemlidir.

Firuz Bey, vakfını; Rakka valisi olarak atandıktan sonra vali olarak atandıktan sonra kurmuştur. Arşiv belgeleri değerlendirildiğinde paşa, devletçe fesat çıkartan bir insan olarak görülmüştür. Firuz Paşa, vakfın tüm masrafları karşılandıktan sonra vakıf gelirlerinin geriye kalanını kendi işleri için almak şartını koyması Firuz Paşa'nın bir şekilde kendisini de düşündüğünü ortaya koymaktadır. Vâkıf, vefat ettikten sonra vakfın idaresini kendi nesline, evladına ya da akrabalarına bırakmak iradesini ortaya koyması, paşanın devletçe mallarına el konulması tehlikesini vakıf kurarak bertaraf etmek istediği düşüncesini güçlendirmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

A. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emirî Sultan Abdulhamid I. (AE. SABH. I). 4/383; 14/1268; 45/3204; 47/3398; 69/4752; 135/9100; 168/11259; 209/13856; 245/16337; 286/19244; 322/21951; 364/25380.

Ali Emirî Sultan Mustafa III. (AE. SMST. III). 190/14969.

Cevdet Adliye (C. ADL). 88/5294.

Cevdet Askerî (C. AS). 502/20975; 896/38581;1013/44400; 1110/49161; 1118/49551.

Cevdet Dahiliye (C. DH). 20/997; 63/3150; 196/9762; 211/10512; 264/13167.

Cevdet Maliye (C. ML). 116/5156; 232/9718; 449/18177; 509/20707; 550/22604; 550/22634; 583/23984; 604/24916.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D. BŞM. d.). 5346/1.

HAT. 11/381; 11/400; 11/401; 11/434; 14/517; 14/520; 14/530; 14/532; 14/536; 15/608; 20/937; 22/1080; 23/1169; 24/1208; 72/3003; 179/8037; 192/9423; 1378/54239; 1379/54273; 1379/54295; 1379/54310; 1379/54315; 1379/54327; 1379/54329; 1379/54332; 1379/54338; 1379/54353; 1379/54354; 1379/54355; 1384/54779; 1392/55550; 1442/59233; 1451/66.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS). 37/1541.3.

Topkapı Sarayı Müzesi Defteri (TS. MA. d.) 2293.

Topkapı Sarayı Müzesi evrakı (TS. MA. e). 234/1/3; 234/1/8; 389/75; 548/56; 693/32; 952/28.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Vakıf Defteri (VGM.d). 2150/2/80.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Vakıf Defteri (VGM.d). 2167/53.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Vakıf Defteri (VGM.d). 2167/53. s.85-86.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Vakıf Defteri (VGM.d). 605/267. s. 192.

Temel Kaynaklar

Ahmet Vâsıf Efendi. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*. Editör Mücteba İlgürel. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Aynî Ali. *Aynî Ali Efendi'nin Kavânîn Risâlesi Düstûru'l-Amel*, 1609.

Araştırma Eserleri ve İncelemeler

Agoston, Gabor, ve Bruce Masters. *Encyclopedia of The Ottoman Empire*. New York: Facts on File An İmprint of İnfobase Publishing, 2009.

Ahmet Vâsıf Efendi. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*. Editör Mücteba İlgürel. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

- Anastasopoulos, Antonis, ve H. Ebru Aksoy, ed. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri*. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Aynî Ali. *Aynî Ali Efendi'nin Kavânîn Risâlesi Düstûru'l-Amel*, 1609.
- Bay, Abdullah. “Trabzon Eyaleti'nde Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlık(1750-1850)”. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Beydilli, Kemal. “Tirsiniklioğlu İsmâil Ağa”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41:204-5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Bulduk, Abdulgani Fahri. *Diyarbakır Valileri*. Editör Eyyüp Tanrıverdi ve Ahmet Taşğın. 1. bs. Ankara: Medrese Yayınları, 2007.
- Çevikel, Nuri. “Ayâns in The Ottoman Cyprus in The Second Half Of The 18TH Centur”. *Belleten* 72, sy 264 (Ağustos 2008): 567-90.
- Doktor Hüseyin Remzi. *Lügat-ı Remzi*. 1. bs. C. 1. 2 c. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Durkan, Halil Haluk. “Silistre Ayanı Yılıkoğlu Süleyman Ağa'nın Hayatı ve Ayanlık Faaliyetleri”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Ekinci, Abdullah, ve İsmail Asoğlu. “Osmanlı'da Sıbyân Mektepleri ve Urfa Örneği”. İçinde *Osmanlı Urfası 1*, editör Abdullah Ekinci, 1:333-44. İstanbul: Şanlıurfa Büyük Şehir Belediyesi Urfa Okulu Yayınları, 2018.
- Ekinci, Abdullah, ve Murat Polat. “XVIII. Yüzyılda Şark Valilerinin İktidar Oyunları ve Bir Feodalın Güç Devşirmesi: Millilü Timur Paşa”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 0, sy 14 (2022): 95-118. <https://doi.org/10.21021/osmed.1084394>.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. 16. bs. İstanbul: ÖtükenYayınları, 2000.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik çağ*. Çeviren Ruşen Sezer. 26. bs. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Khoury, Dina Rizk. “The Ottoman Centre Versus Provincial Power-Holders: An Analysis of The Historiography”. İçinde *The Later Ottoman Empire, (1603-1839)*, editör Suraiya N. Faroqhi, 3:135-56. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Köprülü, Fuad. “Âyân”. İçinde *İslam Ansiklopedisi*, 2:40-41. İstanbul: MEB., 1979.
- Kurt, Yılmaz. *Menemencioğulları tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Marangoz, Emre. “İç Mimaride Aydınlatmanın Tanımı ve Ofis Mekanlarında Aydınlatmanın Kriterlerinin İncelenmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi, 2018.
- McGowan, Bruce. “Ayanlar Çağı 1699-1812”. İçinde *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, editör Halil İnalcık ve Donald Quataert, çeviren Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, ve Serdar Alper, 2:759-884. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
-

- Mert, Özcan. “Âyan”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4:195-98. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Nagata, Yuzo. *Tarihte Âyanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*. 1. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*. 4. bs. C. 1. İstanbul: MEB., 1993.
- Polat, Murat. “XVIII. Yüzyılda Ruha'da Mütegalibe Hareketleri”. Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Sarı, Mevlüt. *El-Mevârid Arapça-Türkçe Lügat*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1982.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî II*. Editör Nuri Akbayar. Çeviren Seyit Ali Kahraman. C. 2. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Ursinus, Michael. “Yerel Elit Olarak Manastır'ın ‘Çiftlik Sahipleri’ (17. Yüzyıl Sonundan 19. Yüzyıl Başlarına)”. İçinde *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri*, editör Antonis Anastasopoulos, çeviren H. Ebru Aksoy, 353-67. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Üner, Mehmet Emin. *Osmanlı Dönemi Rakka Valileri*. 1. bs. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2015.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'da Sansür Teşkilatı*

Censorship Organisation in the 3rd Army on the Caucasian Front in the First World War

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Feyza Kurnaz Şahin

Afyon Kocatepe Üniversitesi
fshahin@aku.edu.tr

Başvuru / Submitted:
4 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
3 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1431454](https://doi.org/10.21021/osmed.1431454)

Atıf / Citation:

Kurnaz Şahin, F. "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'da Sansür Teşkilatı", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 252-281.

Benzerlik / Similarity: 11

* Bu çalışma Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 17.FENED.13 sayılı proje kapsamında desteklenmiştir.

Öz

Çalışmanın temel amacı I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'nun haberleşme üzerinde uyguladığı askerî sansürün örgütsel yapısını çözümlemektir. Bu anlamda çalışma; III. Ordu'nun sansür örgütlenmesini irdelemekte ve haberleşme alanındaki denetim ve sınırlamaları analiz etmektedir. Keza Kafkas Cephesi'nde sansür rejiminde yapılan değişiklikleri ele alarak bu uygulamaların aksayan noktalarını modellemektedir. Bu şekilde, I. Dünya Savaşı sırasında askerî sansürün anlaşılması için yararlı bir araç sağlanmış, dönemi anlamayı kolaylaştıracak çalışmalara katkıda bulunulmuş olacaktır.

Sansür, I. Dünya Savaşı'nın yeni askerî yöntemlerinden biriydi. Çünkü savaş sürecinde devletlerin güvenlikle ilgili bütün kurumları dışarıya bilgi sızmasını önlemek için harekete geçti. Bu anlamda bütün devletlerin orduları haberleşme vasıtalarını kontrol altına alarak bilgi sızmasını engellemeye çalıştı. Osmanlı Hükümeti de seferberlik uygulamaları kapsamında 2 Ağustos 1914'ten itibaren haberleşme üzerinde askerî sansür uygulamaya başladı. Ayrıca çeşitli merkezlerde, ordu ve kolordularda sansür merkezleri oluşturmak için 61 maddeden oluşan bir Sansür Talimatnamesi yayımlandı. Kafkas Cephesi'nde III. Ordu bölgesinde iki veya üç memurdan oluşan sansür merkezleri kuruldu. Bu merkezlerde Türkçe ve diğer dillerde yazılmış mektup ve telgraflar sansürlendi. Araştırmada temel olarak T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi ATASE Fonu ve Osmanlı Arşivi verilerinden yararlanıldı.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, III. Ordu, askerî sansür, haberleşme.

Abstract

The main purpose of the study was to analyse the organisational structure of military censorship that the 3rd Army enforced on communications on the Caucasian Front during the First World War. In this sense, the study examined the censorship organisation of the 3rd Army and analysed the inspections and limitations in the communications field. Likewise, it discussed the alterations made in the censorship regime on the Caucasian Front and modelled the failing points of these applications. In this way, this study would provide a beneficial instrument to understand the military censorship during the First World War and contribute to the studies facilitating understanding of the period.

Censorship was one of the new military procedures of the Great War. The reason is that all the security-related institutions of the states took action to prevent information leak-out during the war. In this sense, armies of all the states tried to avoid information leak-out by bringing their means of communications under control. The Ottoman Government also started to enforce military censorship on communications from 2 August 1914 within the scope of mobilisation practices. Moreover, a Censorship Regulation consisting of 61 articles was published to form censorship centres in the armies and army corps in various centres. Censorship centres consisting of two or three officials were established in the 3rd Army region on the Caucasian Front. Letters and telegraphs written in Turkish and other languages were censored in these centres. The study basically benefited from the data of the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye, the Military History Archive of the Ministry of National Defence, the ATASE Fund, and the Ottoman Archive.

Keywords: First World War, Caucasian Front, 3rd Army, military censorship, communications.

Giriş

Kendi döneminde “*Büyük Savaş*”, “*Harb-i Umumi*”, “*Cihan Harbi*” olarak adlandırılan ve dünyanın ilk gerçek küresel çatışması olarak kabul edilen I. Dünya Savaşı, pek çok ilke sahne oldu. Havadan keşif, telsiz telgraf, telefon ve kablo trafiğinin dinlenmesinin sağladığı katkının yanı sıra, denizaltı, deniz mayını, torpido, zeplin, dikenli tel, zırhlı tank ve mekanize süvari gibi yeni savaş makineleri ortaya çıktı. Keza hardal gazı, statik siper savaşı, sivil nüfus merkezlerinin ayırım gözetmeksizin bombalanması ve hava saldırıları ilk kez bu savaşla dünya gündemine geldi. Savaş bugünkü anlamda modern casusluğun başlaması açısından da dikkate değer veriler sundu. Öte yandan büyük ölçekli sabotaj ve propaganda, haberlerin ve radyo yayınlarının manipülasyonu ve sansür, yeni bir savaş yöntemi olarak belirdi. Devletler karşı taraftan bilgi almak için motorlu ve demiryolu taşımacılığının hareketinden ve telsiz sinyallerinin iletiminden yararlanmak için ustaca bazı teknikler geliştirdi. Şimdiye kadar bilinmeyen tren izleme, köprü izleme, havadan keşif ve telsiz dinleme disiplinleri askerî yaşamın rutin bilgi toplama yöntemleri olarak yerleşti. Bu yöntemler tarafların birbiriyle çatışması üzerinde derin etkiler bıraktı.¹

Sansür, Büyük Harbin yeni askerî yöntemlerinden biriydi. Savaş sürecinde devletlerin güvenlikle ilgili bütün kurumları dışarıya bilgi sızmasını önlemek için harekete geçti. Bu anlamda savaşan bütün devletler haberleşme vasıtalarını kontrol altına aldı. Sansür süreci çok cepheli savaşın yürütülmesi için iki yönden önemli idi. Birincisi düşmanın iç cephede neler yapıldığını öğrenmesi sansürle önlenebilirdi. Örneğin ülke içinde birliklerin ve gemilerin hareketi, hızlı uçakların varlığı, tanklar ve silah üretimi hakkında karşı tarafa geçecek bilgiler sansür vasıtasıyla engellendi. Şüphesiz sansür sisteminin bu bilgilerin akışını tamamen ortadan kaldırması mümkün değildi. Ancak sansür, bilginin akışını yavaşlattığı için bilginin değerinin düşmesini sağlıyordu. Dolayısıyla zamanında yerine ulaşmayan bilgi bir müddet sonra önemini kaybediyordu. Savaş sırasında sansürün ikinci önemi ise rakip tarafın düşmanın ne yaptığını öğrenmesine yardımcı olması idi. Posta ve kabloların incelenmesiyle sadece hayati bilgilere değil düşmanın savaş yöntemi, üretim planları, rezervleri ve moral durumu hakkında önemli veriler elde edilmekte idi. Bu nedenle bu malzemenin bütün getirisi ve elde edilen istihbarat verileri sansür sistemi sayesinde oldu.²

Osmanlı Hükümeti, 2 Ağustos 1914’te seferberliği ilan ettiği andan savaş bitimine kadar hem haberleşme ve hem de basın üzerinde askerî sansür uyguladı. Özellikle hükümete karşı eleştiriye ve savaş karşıtı propagandayı yok etmek amacıyla muhaberat ve matbuat üzerinde sıkı bir sansür vardı. Mektup ve telgraflarda yer alan sakıncalı ifadeler tamamen sansürlendi. Savaşın ilerleyen yıllarında halkın moralini korumak ve kamuoyunu şekillendirmek için sansür biraz daha sertleşti. Basın ise yenilgileri net bir şekilde kamuoyuna duyurmadı, genellikle propaganda amaçlı olarak savaşta başarıları ilişkin haberler yayınladı.

Çalışma, I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin savaştığı cephelerden birisi olan Kafkas Cephesi’nde III. Ordu’da askerî sansür teşkilatının örgütlenme biçimini, sansür sisteminin denetim ve sınırlamalarını analiz etti. Bu şekilde savaş sırasında ordularda haberleşmenin denetlenmesini sağlayan askerî sansürün hangi şartlar içinde yapıldığını gösteren önemli bir örnek ortaya konuldu.

¹ Christopher Paul and James J. Kim, *Reporters on the Battlefield: The Embedded Press System in Historical Context* (RAND Corporation, 2004), 35-36.

² Byron Price, “Governmental Censorship in War-Time,” *The American Political Science Review* XXXVI/5 (1942): 838.

Araştırmada ayrıca III. Ordu'nun sansür rejiminde şartlara göre yapılan değişiklikler ve sistemin zayıflıkları analiz edilerek, uygulamanın aksayan noktaları modellendi.

1. Osmanlı Devleti'nde Askerî Sansür Teşkilatı

I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti, İtilaf ve İttifak blokundaki büyük güçlerle kıyaslandığında ekonomik veya siyasal olarak en zayıf ve hazırlıksız gücü temsil ediyordu. Henüz Balkan Harbi'nin ağır yenilgisinden kaynaklı travma atlatılabilmiş değildi. Savaş başladığında İmparatorluk 23 milyon nüfusa sahipti ve kapitülasyonlar nedeniyle ağır bir sanayi kuramamıştı. Ekonominin temeli hala tarıma dayalıydı. Kara ulaşımı oldukça yetersizdi ve büyük bir savaşın getireceği yükü kaldıracak durumda değildi. Öte yandan Osmanlı hakimiyetinde yaşayan azınlıklar ayaklanma halindeydi ve bu durum Osmanlı topraklarında terör ve anarşiyi arttırıyordu. Bu şartlarda Osmanlı Hükümeti, İngiltere'nin bulunduğu blokta yer almak için yapmış olduğu diplomatik temaslardan bir sonuç alamayınca 2 Ağustos 1914'te Almanya ile bir ittifak antlaşması imzaladı ve aynı gün seferberlik ilan etti.³ Osmanlı Hükümeti, Almanya ile gizli bir ittifak antlaşması yapsa da bir müddet daha tarafsızlığını korumaya çalıştı. Ancak bu çok uzun sürmeyecekti.⁴

Devletler henüz savaş başlamadan evvel ulusal güvenliğin sağlanması için haberleşmeyi denetim altına aldılar.⁵ Osmanlı Hükümeti de 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etti ve ardından ülkedeki tüm haberleşme ve basına Harbiye Nezaretinin emriyle sansür konuldu. Sansür hizmetleri Harbiye Nezaretine bağlı olarak Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi (2. Şube) tarafından takip edilecekti. Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi sansür kısmı evrakında yer alan Ağustos 1914 tarihli harp ceridesinden anlaşıldığı üzere ülke içinde ve dışında olumsuz tesirleri olabilecek bütün havadisler, şimendifer veya vapur kazaları veya yangın gibi haberlerin verilmesi yasaklandı. Bununla birlikte sivil alanlara da müdahale edildi. Örneğin tüccarlar arasındaki haberleşmede yer alabilecek gıda maddeleri, yakacak maddelerin miktarı, tutarı ve nakliyatına ilişkin bilgiler yerel makamların kontrolü sonucunda yayınlanacaktı. İmzasız, isimsiz, mukaveleli veya oldukça kısa adresli ve şifreli telgraflar kabul edilmeyecekti. Sansür uygulamaları yabancı misyonları da kapsamakta idi. Bu bağlamda sefir ve konsoloslar şifreli haberleşmelerini ya kendi lisanları ile yapacaklar ya da Türkçe, Arapça ve Fransızca dillerini kullanacaklardı. 2 Ağustos 1914'te Dahiliye Nezaretinden Harbiye Nezaretine gönderilen yazıda yabancı ülkelerle doğrudan muhabere eden telgraf merkezleri Kala, İzmir, Edirne, Trabzon, Erzurum, Kötek, Beyrut, Hanekin, Cidde ve Yemen'de Şeyh Said olarak tespit edildi.⁶

6 Ağustos 1914'te Harbiye Nezareti, I., II. ve III. Ordu Kumandanlıklarına ve müstakil kıtalara telgraf göndererek sansür teşkilatı oluşturulması için ivedilikle harekete geçilmesini, bu amaçla ilgili kişilere emir gönderilmesini, mektupların sansür edilmesini istedi. Keza I. Ordu'ya emir gönderilerek İstanbul'daki sansür için Başkumandanlık Karargah-ı Umumi 2. Şubesi tarafından

³ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2014), 657-658.

⁴ Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa (1874-1921)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2005), 105.

⁵ Eberhard Demm, "Censorship" (Version 2.0), 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, (issued by Freie Universität Berlin), 2017-03-29. DOI: 10.15463/ie1418.10725/2.0.

⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, ATASE Fonu, *BDH (Birinci Dünya Harbi) Kataloğu*, (Klasör/Dosya, Fihrist), 443-50/H1-001-01, 20 Temmuz 1330-24 Temmuz 1330; Hüseyin Kalemlî, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Sansür Uygulaması," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 62 (2018): 509-510.

sansür teşkilatının temin ve tesis edilmesi emri verildi.⁷ Harbiye Nezaretinden gönderilen 6 Ağustos 1914 tarihli diğer bir emirde ise muhaberat ve matbuat sansürünün tertip ve icrası hakkında talimat bildirildi.⁸

Haberleşme üzerindeki sansürün sertleşmesi, yabancı misyonlardan rahatsızlık oluşturdu. Örneğin Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 6-7 Ağustos 1914 tarihli şifrede konsoloslar adına gelen şifre telgrafların askerî sansür tarafından sahiplerine verilmesinin engellendiği hususunda konsoloslardan şikayet alındığı, özellikle Fransız Konsolosunun vilayet makamına karşı şiddetli şikayet ve itirazlarda bulunduğu bildirildi. Mezkur şifrelerin sansüre tabi bulunan İstanbul'a çekilmiş olduğunun altı çizildi. Konsoloslara ait şifrelerin valilik ve kumandanlıkça teslimlerinde mahzur görülmediğinden ve konsolosların şikayet ve itirazlarına nihayet vermek ve bu olayı mesele haline getirmemek için anılan şifrelerin tebliğ olunan kişilere iletildiği kaydedildi.⁹

Savaş başladığında hükümet, ulusal güvenliği doğrudan etkileyen haberleşme alanını yani posta, telgraf ve telefon muhaberatını daha da kısıtladı. Bununla birlikte farklı bölgelerde sansür merkezleri kurulacağını bildiren 61 maddelik bir Sansür Talimatnamesi yayımlandı. Bu talimatname gereğince sansür teşkilatı oluşturularak matbuat, muhaberat, posta paketleri, kitap ve risaleler ile sinema ve tiyatro alanlarında sansür uygulanacaktı.¹⁰

Sansür Talimatnamesine göre muhasım devletlerle posta, telgraf ve telefon muhaberatı tamamen yasaklandı. Ne muhasım devletlerden Osmanlı memleketlerine ve ne de Osmanlı memleketlerinden muhasım devletler memleketlerine telgraf ve mektup gönderilmeyecekti. Transit olarak gelen muhaberat dahi yasaklandı (madde 20). Osmanlı memleketleri dahilinde dahil ve hariç için postanelere teslim edilen hususi mektuplar açık olarak teslim edilmek zorunda idi. Bu mektuplar tetkik edildikten sonra sansür mührü basılacak ve kapalı olarak mahalline gönderilecekti. Hariçten gelen mektuplar da tetkik edilerek aynı muameleye tabi tutulacaktı (madde 21).¹¹ Talimatnamede mektupların muzır cümlelerinin çıkarılması mümkün olamayan ibarelerin yağlı mürekkeplerle karartılması veya yırtılması gerektiği belirtilmişti (madde 28). Ancak bu durum daha sonra kısmen yumuşatıldı. Örneğin mektupları sansür etmekle görevli memurlara gönderilen 12 Aralık 1914 tarihli yazıda İstanbul Sansür Heyeti tarafından alınan kararlar şu şekilde idi;

1-Muhasım devletlere gönderilen her nevi yazılı kağıt ve mektuplar, senet ve çekler gönderilmeyip emir gereğince alıkonulacaktı.

⁷ ATASE, *BDH*, 443-50/H1, 001-1a, 24 Temmuz 1330; Somer Alp Şimşeker "Ottoman Intelligence: The Second Branch and Its Operational Characteristics, 1914-1918" (doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2021), 10; Mustafa Yeni, "Birinci Dünya Savaşı'nda Başkumandanlık Vekaleti ve Harbiye Nezareti'nin II. Şube (İstihbarat) Faaliyetleri" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022), 383-385.

⁸ ATASE, *BDH*, 443-50/H1,001-01, 24 Temmuz 1330.

⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemî Evrakı (DH.EUM.VRK)*, 13/11, 001, 24-25 Temmuz 1330.

¹⁰ ATASE, *BDH*, 2709/341, 3-5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8, 8a, 9, 9a, 10, tarihsiz; ATASE, *BDH*, 3183/17, 1-1,1a, 2, 2a, 3,3a, 4, 4a, 5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8, 8a, 9,9a, 1330; Süleyman Tekir, *Beyaz Harp Kafkas Cephesi Sarıkamış Harekatı Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 80-81.

¹¹ ATASE, *BDH*, 2709/341, 3-5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8,8a, 9,9a,10, tarihsiz; ATASE, *BDH*, 3183/17, 1-1,1a, 2, 2a, 3,3a, 4, 4a, 5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8, 8a, 9,9a, 1330.

2-Sansür edilmek üzere okunan mektup ve kartpostallar üzerine ekseriyetle mürekkep dökülerek veya çıkartılarak yazıların okunamayacak derecede karalanmasının doğru olmadığı, bundan sonra mektup ve kartpostallar okunurken kirletilmemesine itina gösterilmesi istendi.¹²

İttihat ve Terakki Hükümeti, ordu ve donanma ile ilgili haberleri, İmparatorluğun askerî kapasitesi ve savaş stratejileri ile ilgili bilgilerin yazılmasını ve yayınlanmasını yasakladı. Hükümet savaş karşıtı yayınları engellemek için de basın sansürünü titizlikle uygulamaya başladı. Sansür talimatnamesinin 44. maddesine göre matbuatta, mektup ve telgraflarda sansürlenecek maddeler şu şekilde idi; askerlikle ilgili olan her türlü fıkra, ordu ve donanma ile ilgili bilgiler kesinlikle sansürlenecekti. Memleketin dahili, harici siyasetine ilişkin bilgiler ile ticaret ve mali durumuna yönelik verilerin paylaşılması yasaktı. Keza Osmanlı tüccar gemilerinin hareketına, ordunun, memleketin sıhhi durumuna ait havadisler paylaşılmayacaktı. Bununla birlikte yurt içinde ve dışında olumsuz etkisi olabilecek bütün haberler mesela yangın, vapur ve şimendifer kazaları gibi kayıtların yazılması yasaklandı. Dahil ve hariçle kayıtsız şartsız şifreli muhabere yalnız hükümete aitti. Dost ve tarafsız ve müttefik devletler sefirleri kendi hükümetlerinin Hariciye Nezaretleriyle tarafsız devletler nezdindeki kendi sefirleriyle şifreli muhabere edebileceklerdi. Dahili memleketteki konsoloslardan ancak Osmanlı Hükümeti ile müttefik devletler konsolosları kendi sefirleriyle ve sefirler dahi konsoloslarıyla şifre ile muhabere edebilirdi.¹³

Sansür talimatnamesinin 22. maddesi kıtalarda sansürün nasıl yapılacağına ilişkindi. Buna göre subay ve askerî memurların mektupları fırka karargahlarında veya ayrılmış kıtalar kumandanlıkları tarafından sansür edilecekti. Bu mektuplar sansürlendikten sonra üzerlerine karargah mührü vurulacak ve bilahare kapalı olarak postanelere gönderilecekti. Diğer askerî daireler, karargahlar, askerî mektepler, askerî sanayi müesseseleri de maiyetlerinde bulunan zabitanın mektuplarını sansür ettikten sonra sansür merkezi müfettişliklerine emanet etmek zorundaydı. Gelen mektuplar sansür merkezince açılmamış olarak mensup oldukları kıtaata, askerî dairelerine göre sınıflandırılarak ve paket halinde toplanarak açılıp tetkik edilmek üzere kumandanlıklara gönderilecekti. Mektupların içeriği talimatname şartlarına uygun olarak yazılmamış ise mektupların tamamı kumandanlıklarca alıkonulacak ve gerekli görülür ise gönderici ve mektubun gönderildiği kişi Divan-ı Harbe verilecekti (madde 22). Bahriye ve Jandarmada sansür, 22. madde dikkate alınarak kendi kumandanlıkları tarafından düzenlenecekti (23. madde).¹⁴

Talimatnameye göre yurt içinden yurt dışına gidecek mektuplar yalnız İstanbul, Bağdat ve Beyrut'ta sansür edilecekti. Bu nedenle diğer bölgelerde kabul edilen mektuplar bölgelerinde sansür edilmeksizin doğruca İstanbul, Bağdat veya Beyrut gibi merkezlerden birine gönderilecekti (madde 32). Yurt içinden yurt dışına gidecek subay ve askerî memurların mektupları ise yurt içindekiler gibi işlem görecekti (madde 33).¹⁵ Elerin mektupları mensup oldukları alay merkezlerinde sansür

---

¹² ATASE, *BDH*, 418-274/1647-006, 29 Teşrinisani 1330.

¹³ ATASE, *BDH*, 2709/341, 3-8a, tarihsiz; ATASE, *BDH*, 3183/17, 1-7.

¹⁴ ATASE, *BDH*, 408-258/1613, 25 Teşrinisani 1330; ATASE, *BDH*, 2709/341, 3-7, tarihsiz; ATASE, *BDH*, 3183/17, 1-4, 4a, 1330, 7-8.

¹⁵ ATASE, *BDH*, 3183/17, 1-6, 1330, 11.

edilecekti (61. Madde).¹⁶ Sansür Talimatnamesi yayımlandıktan sonra talimatname esasları başta Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti olmak üzere bütün sivil ve askerî birimlere gönderildi.¹⁷

Seferberlik ilan edilince Başkumandanlık Vekâletinin emri doğrultusunda matbuata sansür konuldu. Gazetelerin resmî tebliğler dışında savaşla ilgili haberler yayınlamaları yasaklandı.¹⁸ Talimatname gereğince askerî sansür heyetleri basına da sansür uygulayacaktı. Seferberlik ilan edildikten sonra Osmanlı ordusunun hareket alanına ilişkin haberler ve ordu tahkimatına dair gazetelerde çıkan yazıların sansürlenmesi kolordular tarafından da istendi. Örneğin 25-26 Eylül 1914 tarihinde Erzurum'da III. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa tarafından Başkumandanlık Vekâletine gönderilen yazıda Kafkasya'da neşredilmekte olan Rusça *Bakü* gazetesinin elde edilen bazı nüshalarında Osmanlı ordusunun Ardahan-Erzincan havalisinde hareketlendiği, Erzurum'un tahkimatına dair aşağı yukarı gerçeklere yakın bir şekilde malumatlar yer aldığı bildirilmişti. Hasan İzzet Paşa'ya göre bu bilgiler muhtemelen Erzurum Vilayeti dahilinde bulunan veya civardan gelmiş kişiler tarafından ihbar edilmişti. Bu ihbarların mümkün olduğu ölçüde önüne geçilmesi için zabitan, efrad ve ordu mensuplarının hakkında yapıldığı gibi bütün ahali muhaberatının da açık mektup şeklinde icra edilmesinin uygun olacağı bildirildi. Haberleşmenin açık şekilde yapılması için Posta, Telgraf ve Telefon Nezaretinin de buna müsaade etmesi istendi.¹⁹

2. III. Ordu'da Haberleşme Üzerinde Sansür

1914 yılına gelindiğinde Osmanlı ordusu Balkan Harbi'nin açmış olduğu derin yaraları henüz saramamıştı. Devlet mali olarak güçsüzdü ve savaş araçlarını birkaç ay içerisinde takviye edebilecek durumda değildi. Ordunun gençleştirilmesi nedeniyle subay ve komutan ihtiyacı vardı. Bu nedenlere bağlı olarak Osmanlı Hükümeti seferberlik kararını açıkladı. Ancak Hükümet, bu süreçte Ruslarla bir savaşa sebep olmamak için sağduyulu davranılmasını istemekte idi.²⁰

III. Ordu seferberliğin ilan edilmesi ile birlikte birliklerini takviye etmeye başladı. Trakya'dan ve Anadolu'nun çeşitli birliklerinden III. Ordu'ya yeni kuvvetler sevk edildi. Bu suretle birbiri arkasından gelen birliklere nakliye için yol masrafları verildikçe ve binek hayvan tedarik edildikçe yola çıkarılmak üzere bir veya bir buçuk ay içerisinde sevk işlemleri halledildi. Yani 1914'ün yaz ayları itibarıyla birçok birlik III. Ordu saflarına katılmış oldu. Kadro halinde Erzincan'a vasıl olan alay ve taburlar buralardan silahaltına çağrılmış olan muvazzaf eratla kısa bir zamanda mevcutlarını sağladılar. Bu tarihten sonra talim, terbiye ve tatbik çalışmaları başladı.²¹ Aynı zamanda

¹⁶ ATASE, *BDH*, 408-258/1613; ATASE, *BDH*, 2709/341, 3-10, tarihsiz; ATASE, *BDH*, 3183/17, 1-9a, 1330, 18.

¹⁷ Talimatname, Karargah-ı Umumi İstihbarat 2. Şube Müdüriyeti talimatı ve Dersaadet Sansür Müfettiş-i Umumiliği aracılığıyla Posta, Dahiliye, Hariciye, Maarif ve Bahriye Nezaretleri ile Jandarma Kumandanlığı, I., III. ve IV. Ordular, Bahr-i Siyah Boğazı Kumandanlığı, Bahr-i Sefid Boğazı Kumandanlığı, 4. Kolordu Kumandanlığı, Matbuat-ı Umumiye Müdüriyeti, İran ve Havalisi Kumandanlığı, Menzil Müfettişliği, Harbiye Dairesi, Levazım Dairesi, Çatalca Kumandanlığı, Hicaz Kumandanlığı, Birinci, İkinci ve Üçüncü Şubelere, Medine Muhafızlığı, Edirne 2. Kolordu, Yeniköy 5. Kolordu, Ayastefanos 6. Kolordu, Sahra 4. Şube, Topçu ve Mühimmat 5. Şube, Sıhhiye Müfettişliği 7. Şube, Muhabere ve Muvasala Müfettiş-i Umumiliği 8. Şube, Karargah Kumandanlığı 9. Şube, Evrak-ı Umumiye Müdüriyeti 10. Şube gibi birimlere toplamda 455 adet gönderildi. ATASE, *BDH*, 413-299/1633-011-1, 011-02, 4 Kanunuevvel 1330.

¹⁸ Tuncay Öğün, "Turan Yolunda Bir Serap: Ardahan'ın Ele Geçirilmesi ve Osmanlı Basınındaki Yansımalar," *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, yay.haz. Merve Uğur (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 586-587.

¹⁹ ATASE, *BDH*, 408/258-1613, 13 Eylül 1330.

²⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Büyük Harpte Osmanlı İmparatorluğunun 1916-1917 Yılındaki Vaziyeti Birüssebi-Gazze Meydan Muharebesi ve Yirminci Kolordu* (İstanbul: Askeri İstanbul Matbaası, 1938), 3; Köprülülü Şerif (İlden), *Sarıkamyş*, yay.haz. Sami Önal (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 4. Baskı, 2005), 44; Tekir, *age*, 80-81.

²¹ Arif Bayun, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29 Tümen ve 3 Alay Sancağı (Hatıralar)* (İstanbul: Vakıf Matbaası, 1946), 7-8.

Erzincan'da III. Ordu'ya dahil olacak birliklerin sağlık muayeneleri gerçekleştirildi.²² Yapılan hazırlıklar çerçevesinde III. Ordu, dört kolordu, beş süvari tümeni, iki seyyar jandarma tümeni, bir süvari tugayı ile bir ağır topçu tugayından oluştu.²³

Nihayetinde 30 Ekim 1914'te kolordudan gelen emir gereğince Rus donanmasının Karadeniz'de Osmanlı donanmasına hücumu ve Osmanlı ordusu tarafından bir gambot ve bir torpido batırıldığı haberi üzerine III. Ordu'da bulunan birliklere her an bir taarruza hazır olunması emri verildi. 31 Ekim 1914 tarihli haberlerde Osmanlı donanmasının Sivastopol'u topa tuttuğu ve 14 Rus gemisinin tahrip edildiği, Odesa ve Sivastopol'dan ateşle mukabele görüldüğü bildirilmekte idi.²⁴ Cephe daha sonraki süreçlerde de ihtiyaç duyuldukça takviye edildi.²⁵

Kasım 1914'te Kafkasya'da Türk-Rus kuvvetleri temasa geçmeye başladı. Bu dönemde III. Ordu'yu Hasan İzzet Paşa kumanda ediyordu. Kurmay Başkanı Alman subay Felix Guze idi. Albay Posseldt (Posalit) ise Erzurum Kalesi kumandanlığına getirildi. Kasım ayında Ruslarla Köprüköy'de çarpışmalar meydana geldi. Türk ordusu bu çarpışmalarda başarılı olsa da Rusları tam olarak püskürtemedi. Alınan sonuçlar kısmen tatminkar sayılabildi.²⁶

Enver Paşa, Rusya'yı savaş dışı bırakmak amacıyla kışın saldırıya geçmeye karar verdi. Yüksek dağ sıralarından oluşan bölge Ruslar tarafından iyi tahkim edilmişti. Buna karşılık Osmanlı Devleti, yaklaşık 960 km uzunluğa ve 480 km genişliğe sahip harp sahasında ikmal malzemelerini ulaştıracak demiryolu ağından yoksundu. Bölgenin büyük bir bölümünde yerleşim yoktu ve haritaları çıkarılmamıştı. Cephenin lojistiğini sağlayacak demiryolu bulunmaması hareket için stratejik esnekliği ortadan kaldırmakta idi. 6 Aralık 1914'te İstanbul'dan hareket eden Enver Paşa, 21 Aralık'ta III. Ordu'nun komutasını ele aldı.²⁷

III. Ordu'nun haberleşme olanakları veya ordunun sahip olduğu haberleşme araçları oldukça sınırlıydı. Telefon ve telgraf makinaları yetersizdi.²⁸ Bu hususta III. Ordu Kurmay Başkanı Alman Guze önemli bilgiler aktarmaktadır. Guze'nin belirttiğine göre cephede telsiz ve telefon araçları yetersizdi. Telefon ve telgraf hatları cephe ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı ve mevcut kapasitelerinin üstünde iş yapmak durumundaydı. Keza haberleşme araçlarını kullanacak personel eksikliği vardı. Bu amaçla ivedi tedbirlerle haberleşmeyi sağlayacak personel eğitime başlandı. Ancak bu tedbirler kısa sürede sonuç vermekten uzaktı. Yaşanan önemli zorluklardan birisi Türkçe yazıların telgraf haberleşmesine elverişli olmamasıydı. Bu sebepten haberleşmenin sağlıklı olarak işlemesi için askeri hareket bölgesinde çoğunlukla atlılar ve emir subayları görevlendirildi. Başkomutanlık ile III. Ordu arasındaki irtibat iyi düzeydeydi. Telgrafla haberleşmede ise özel bir

²² Bakteriyolog Server Kamil, *Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma*, yay.haz. Meriç Aybar, İbrahim Caner Türk (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2016), 12-15.

²³ Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekatı*, yay.haz. Ahmet Tetik (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını, 2011), 24-25; *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, 2011), 5.

²⁴ Baytın, *age*, 15.

²⁵ *Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı*, yay.haz. Eren Ergül (İstanbul: Yeditepe Yayını, 2019), 119-144.

²⁶ Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Basım, 2022), 59; Çakmak, *age*, 44-52.

²⁷ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: Epsilon Yayınları, 6. Baskı, 2016), 105-106.

²⁸ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı*, Cilt II, Birinci Kitap (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), 58.

sistem olan telgraf başında konuşma usulü kullanılıyordu. Telgraf makinesi başındaki iki makamın birbirlerine telgraf yazdıkları bu tarz haberleşme bir nevi telefonla görüşmeye benzemekte idi. Bu şekilde görüşme yapıldığında genel telgraf hatları bir süreliğine kapatılmak durumundaydı. Posta sistemi ise daha gecikmeli olarak ilerliyordu. Örneğin İstanbul'dan Erzurum'a posta mektupları yaklaşık üç haftada gelebiliyordu.²⁹ Siyasi ve şahsi haberleşmeler dışında her türlü ve önemli haberleşme Guze'nin elinden geçmekte idi.

Tüm cephelerde olduğu gibi III. Ordu'da da subay ve erlerin aileleriyle haberleşmelerini sağlayarak morallerini yüksek tutmak amacıyla Sahra Posta Hizmetleri kurulmuştu. Tümenlerde bir Sahra Posta Müdürünün yanında bir memur bulunuyordu. Kolordularda bir müdür, iki yardımcı memur; orduda ise bir posta müdürü ve beş memur görevlendirilmişti. Ayrıca Orduda bunları denetleyen bir Posta Müfettişi vardı. Menzillerde de sahra posta hizmeti ordudaki gibi teşkilatla yürütülmekteydi. Sahra postaları gerek ordunun resmi evrakını ve gerek subay Astsubay ve erlerin şahsi mektuplarını yerlerine ulaştırmakla idi. Subayların özel telgrafları ise ücret karşılığında çekilmekte idi. Öte yandan posta paketleri, kıymetli mektuplar ve para havaleleri de kabul ediliyordu. Birlikler gerek kendilerine gelen ve gerek kendilerinden gidecek olan bu gibi işlerini tayin ettikleri birlik mutemedi vasıtasıyla sağlamakta idiler.³⁰

Kafkas Cephesi'nde III. Ordu sansür merkezleri, mıntika kumandanlıkları ve menzil mıntika müfettişlikleri tarafından oluşturuldu. Sansür merkezlerinde daha ziyade Türkçe sansür yapılmakta idi. III. Ordu bölgesinde muhabere yapılacak lisanlar sansür talimatnamesine ve gönderilen emirlere uygun olarak belirlenmişti. Sansür uygulamalarında tereddütler yaşanması halinde ilgili kumandanlık III. Ordu Kumandanlığına yazı göndererek sansür uygulamalarıyla ilgili sorunlarını veya tereddütte kaldıkları noktaları soruyorlardı. Örneğin 4 Aralık 1914'te Müstahkem Mevki Kumandanı Alman Albay Posseldt tarafından Köprüköy'de III. Ordu Kumandanlığına gönderilen yazıda Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti tarafından Erzurum Posta ve Telgraf Müdürlüğüne gönderilen bir tahriratta Rumca, Ermenice, İngilizce, İtalyanca ile muhaberata müsaade edildiğinin bildirildiği, ancak daha evvel Başkumandanlık Vekâleti tarafından gönderilen emirde ise bütün muhaberatin Türkçe, Arapça, Fransızca ve Almanca olarak yapılması istendiği bildirilmişti. Bu durumla ilgili iki ayrı talimat olması tereddütlere neden olduğundan sansür uygulamalarında hangi muamelenin yapılması gerektiğinin bildirilmesi istendi.³¹

III. Ordu Kumandanlığından gönderilen 6 Aralık 1914 tarihli cevabi yazıda duruma bir açıklık getirilerek Başkumandanlıktan gönderilen emir gereğince Türkçe, Arapça, Fransızca ve Almanca lisanlarında yazılmış mektupların kabul edilebileceği, sansür memurlarının buna göre muamele etmesinin uygun olduğu, diğer diller için ise Başkumandanlıktan izin alınması gerektiği bildirildi. Durum araştırıldığında Meclis-i Vükela'nın Ermenice, Arapça, Farsça ve sair lisanlarla yazılmış mektupların kabulüne karar verdiği anlaşılmıştı. Bu karar Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti tarafından müdürlüklere iletilmişti. Ancak görevli sansür memurlarına böyle bir emir tebliğ olunmadığı için anılan dillerde yazılan mektupların sevkine sansür memurları karşı çıkmıştı.³² Öte

²⁹ Alman Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, çev. Yarbay Hakkı (Akoğuz) (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007), 10.

³⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II nci Cilt, II nci Kısım Kafkas Cephesi II nci Ordu Harekatı (1916-1918)* (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, 1978): 329-330.

³¹ ATASE, *BDH*, 2829/107, 5, 21 Teşrinisani 1330.

³² ATASE, *BDH*, 2829/107, 5-1, 5-2, 23 Teşrinisani 1330.

yandan muhaberatın sansür edilmesi hakkında Başkumandanlık Vekâletinden gönderilen önceki emirde “*sair lisanlar*” tabiri bulunmadığından sansür memurları Rumca, Ermenice, İngilizce ve İtalyanca yazılmış mektupları kabul etmek istememişlerdi. Problemin bundan kaynaklandığı anlaşıldı. III. Ordu Kumandanlığı, Başkumandanlık Vekâletine sorunu iletmış ve çeşitli lisanlarda yazılmış mektupların kabul edilmesinin Dahiliye Nezaretinden bildirildiği ifade edilerek uygulamanın ne şekilde yapılacağına ilişkin emir talep edilmişti.³³

Muhtemelen Başkumandanlık Vekâleti ile Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti arasında bu konuda bir anlaşmazlık söz konusu idi. Nezaret, mektup ve telgrafların sansürden dolayı gecikmesinden rahatsızdı. Bu sebeple sansür merkezlerinde diğer lisanlardan olan mektupların da sansürlenmesinden yanaydı. Başkumandanlık Vekâletinin saydığı diller dışındaki mektupların teslim alınması için Başkumandanlığın onayının alınması ciddi bir zaman kaybına ve yığılmaya neden oluyordu. Ancak Başkumandanlık ise tam da Sarıkamış Harekatının planlandığı evrede gönderilen emirlerde bölgede Türkçe, Arapça, Fransızca ve Almanca dışında yazılmış mektupların kabul edilmesini istemiyordu. Bu noktada Ermenilerden herhangi bir bilgi sızması için Ermenice mektupların sansür memurlarınca kabul edilmemesi cephe güvenliğini korumak maksatlı olmalıdır.

Başkumandan Vekili Enver Paşa, Sarıkamış Harekatı öncesinde bölgedeki iletişim ve haberleşme üzerinde tam bir denetim oluşturmak niyetinde idi. Bu amaçla Enver Paşa tarafından 6 Aralık 1914’te III. Ordu Kumandanlığına gönderilen diğer bir yazıda, Osmanlı Devleti’nin müttefiki olan Almanya ve Avusturya Hükümetleri konsoloslarının birbirleriyle resmi ve hususi haberleşmesinin sansür edilmemesinin uygun olacağı ifade edildi.³⁴ Enver Paşa’nın bu emri III. Ordu Kumandanlığının 7 Aralık 1914 tarihli yazısıyla Erzurum Müstahkem Mevki Kumandanlığına bildirildi.³⁵

III. Ordu sansür teşkilatı için gazete sansürünün de önemli bir yeri bulunmakta idi. Ordu muntikasında gazete sansürü ile ilgili uygulamaları hatırlatmak amacıyla Erkan-ı Harbiye Reisi adına Kamil Bey tarafından III. Ordu Kumandanlığına gönderilen yazıda Osmanlı Hükümeti’nin müttefiki olan Almanya ve Avusturya hükümetleri memleketlerinde yayımlanan bütün gazetelerin Osmanlı memleketlerine girmesinde bir sakınca görülmediği, ancak muhasım devletlere ait gazetelerin memlekete girişinin kesin olarak men edildiği bildirilmişti. Keza tarafsız devletlere ait memleketlerde yayımlanan gazetelerin ise sansür heyetince muayene edildikten ve nüshalarında bir mahzur olmadığı anlaşıldıktan sonra satışa çıkarılmasının uygun olacağı belirtildi.³⁶

Sarıkamış Harekatı öncesi Sansür Talimatnamesinde yer alan maddeler Ordu Komutanlığına yeniden hatırlatıldı. Bu meyanda III. Ordu Kumandanlığı tarafından mektup sansürünün nasıl yapılacağına ilişkin talimatnamede yazılan bazı maddeler Erkan-ı Harbiye Reisi emriyle İstihbarat 2. Şube Müdürü Kazım (Karabekir) Bey tarafından III. Ordu Kumandanlığına gönderildi. 8 Aralık 1914 tarihli bu yazıda sansür talimatnamesinin 22, 23, 33 ve 60. maddelerinin içeriği hatırlatıldı.³⁷ Keza Kazım (Karabekir) Bey tarafından 9 Aralık 1914’te III. Ordu Kumandanlığına gönderilen bir diğer yazıda Osmanlı ajansının İstanbul’a çektiği resmi havadis ve tebligatın İstanbul sansür

³³ ATASE, *BDH*, 2829/107, 9-2, 24 Teşrinisani 1330.

³⁴ ATASE, *BDH*, 2829/107, 9, 23 Teşrinisani 1330.

³⁵ ATASE, *BDH*, 2829/107, 9-1, 24 Teşrinisani 1330.

³⁶ ATASE, *BDH*, 2829/107, 11, 25 Teşrinisani 1330; Ramazan Balcı, *Tarihin Sarıkamış Duruşması* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2007), 110.

³⁷ ATASE, *BDH*, 2829/12, 25 Teşrinisani 1330; ATASE, *BDH*, 2829/107, 13-1, 28 Teşrinisani 1330.

heyetince sansür edilmesinden dolayı haberlerin seri olarak yerine ulaşması için tebligatın taşralarda ayrıca sansür edilmesine gerek olmadığı bildirilmişti. Ajansın taşra şubeleri tarafından İstanbul merkezine gönderilecek haberler ise tabi olarak sansür edilecekti.³⁸

Sarıkamış Harekatının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından matbuat ve muhaberata sıkı bir sansür konuldu. Enver Paşa alınan ağır yenilgiyi tamamen gizlemek niyetinde idi. Bu konuda Liman Von Sanders Paşa şunları ifade etmektedir: “Ağır yenilginin vüs’atı mümkün olduğunca gizli tutuldu. Bu hususta konuşmak yasaklanmıştı. Emre karşı gelenler tutuklanıp cezalandırılıyorlardı. Bildiğim kadarıyla, Almanya’da da bu hususta çok az şey duyuldu”.³⁹ Matbuat ve haberleşme üzerindeki sıkı denetim Sarıkamış’ta uğranan ağır yenilginin kamuoyu tarafından bilinmesini engelledi. Zira savaşın hemen başında alınan bu mağlubiyet halkın moralini olumsuz etkileyebilirdi.⁴⁰ Nitekim Enver Paşa’nın Sarıkamış Harekatı sonrasında cepheden Sadrazamlık Makamına gönderdiği yazıda yenilgiye dair hiçbir ibare söz konusu değildi. Yazıda şu hususlar dile getirildi:

“Ruslara karşı başlamış olan hareket Rus ordusunun kesin surette yenilgisi ile sonuçlanmadıysa da düşmanı sınır dışına çıkarmaya ve düşman arazisinin bir kısmını istilaya ve düşman ordusunun iyiden iyiye sarsılmasına imkân verdi. 15 gün devam eden sürekli taarruz muharebeleri sonucunda yorulmuş olan orduyu dinlendirmek ve hem de ileri harekât için hazırlamakla meşgul olunacaktır. Ben de ordunun komutasını Hafız Hakkı Paşa’ya bırakarak İstanbul’a hareket ediyorum. Bununla birlikte tüm bu konuların ve hareketimin gizli tutulmasını rica ederim. Başkomutan Vekili Enver”.⁴¹

Harbiye Nezareti tarafından haberleşme üzerinde katı bir sansür uygulanması bazı sıkıntıları da beraberinde getirdi. Zira her türlü haberleşmenin yakın takip altına alınması, harp haberlerinin cepheden dönen hasta ve yaralılarından alınmasına sebep oldu. Dolayısıyla yaralı ve hastaların anlattıkları arasında dedikodu mahiyetinde haberler de vardı. Bu yalan yanlış haberler kulaktan kulağa yayıldı.⁴² Öte yandan askerin maneviyatının bozulmasında halktan duydukları asılsız ve abartılı haberler de etkili oldu. Örneğin Sarıkamış ve Ardahan’a ilerleyen III. Ordu birliklerinin geri çekilmesi halk tarafından askerlere ulaştırılmakta idi. Özellikle Ermeni Komitaları asılsız propaganda içerikli haberleri Türk askerlerine ulaştırarak erleri firara teşvik ediyordu. Bu anlamda III. Ordu’nun yenildiği, Rus kuvvetlerinin Erzurum’u ele geçirdiği hatta Enver Paşa’nın esir düştüğü gibi propaganda haberleri yayılıyordu. Bu haberlere inanan erler firar etmeye başlamıştı.⁴³ Ruslar 16 Şubat 1916’da Erzurum’u ele geçirdiler. Ancak Enver Paşa matbuat ve muhaberata sansür uyguladığından halk olup bitenlerden ve Erzurum’un kaybedildiğinden habersizdi.⁴⁴

³⁸ ATASE, *BDH*, 2829/107, 13, 26 Teşrinisani 1330.

³⁹ Von Sanders, *age*, 62.

⁴⁰ Tuncay Ögün, “Sarıkamış’ta Soğuk Sansür,” *Yedikuta* 112 (2017): 21; Süleyman Tekir, “Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi’nde Türk-Rus Mücadelesi” (doktora tezi, Kafkas Üniversitesi, 2015), 303.

⁴¹ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi’nde 10’ncü Kolordunun Birinci Dünya Savaşı’nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekatı*, yay.haz. Zekeriya Türkmen, Alev Keskin, Fatma İlhan (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2006), 188.

⁴² Balcı, *age*, 110-111.

⁴³ Hulusi Baykoç, *Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas ve Irak Cephesi’nde 5 nci Seferi Kuvvetler (52 nci Tümen)*, yay.haz. Zekeriya Türkmen, Özlem Demireğen (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2006), 9.

⁴⁴ Ergül Ballı, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Erzurumlu Mültecilerin İskân ve İlaşesi,” *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, yay.haz. Merve Uğur, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 873-874.

2-3 Mart 1916'da Bitlis'in Ruslar tarafından işgali ve art arda gelen yenilgi haberleri bölge halkını olumsuz etkiledi. Her taraftan akın akın gelen muhacir kabilelerinin verdiği haberler halkın ve askerlerin moral durumunu zayıflattı.⁴⁵

3. III. Ordu Sansür Merkezleri

Seferberlik planı gereğince III. Ordu'da ordu menzil mıntıkları oluşturuldu. Menzil mıntıklarının temel görevi yurdun çeşitli bölgelerinden nakledilen her tür lojistik malzemenin hareket bölgesindeki askerî birliklere ulaştırılmasını sağlamaktı. Bu amaçla menzil mıntıklarındaki lojistik hizmetler Ordu Menzil Komutanlıklarının emri altında menzil birlikleri tarafından icra edilmekte idi. Ordu Menzil Müfettişlikleri ise her tür lojistik malzemenin yanında iaşe bölgesindeki malzemeyi askerî depolara sevk etmekle ve yem ve erzakı hareket alanına ulaştırmakla görevliydi.⁴⁶

Zaman içerisinde Menzil Mıntık Müfettişlikleri haberleşmeyi sansür etmek için de görev üstlendi. III. Ordu sansür merkezleri genellikle Menzil Mıntık Müfettişliklerine bağlı olarak Menzil Nokta Kumandanlıkları, Fırka Kumandanlıkları veya Ahz-ı Asker Şubeleri (Asker Alma Şubeleri) tarafından oluşturulmuş küçük sansür merkezlerinden oluşuyordu. Sansür merkezlerinin amacı sansür talimatnamesinin ilgili maddelerine uygun olarak Türkçe dahili mektupları ve telgrafları sansür etmektir. Sansür merkezleri iki veya daha fazla askerden oluşuyordu.

Savaşın seyrine göre III. Ordu'da sansür merkezlerinin sayısı artırıldı. Özellikle Yavuz Zırlısı'nın hasar görmesinden sonra Karadeniz'den yapılan sevkiyat kesintiye uğrayınca menzil hattının yeniden düzenlenmesi gerekti. Ocak 1915'te Ulukışla'dan başlamak üzere yaklaşık 800 km uzunluğunda bulunan Kayseri-Sivas-Suşehri-Erzincan-Erzurum yolunun menzil hattı yapılmasına karar verildi. Bu amaçla Ulukışla, Niğde, Develi, Sultanhan, Şarkışla, Sivas, Zara ve Refahiye'de nokta kumandanlıkları faaliyete geçti.⁴⁷ Aynı zamanda bu bölgelerde haberleşmeyi denetlemek üzere sansür merkezleri de oluşturuldu. III. Ordu sansür merkezleri oldukça geniş bir alanda hizmet verdi. Bu merkezler Kemah, Refahiye, Divriği, Kangal, Gürün, Aziziye, Suşehri, Zara, Hafik, Sivas, Şarkışla, Yenihan, Alucra, Karahisar, Koyulhisar, Reşadiye, Niksar, Giresun, Ordu, Çarşamba, Samsun, Bafra, Tokat, Zile, Amasya, Merzifon, Havza ve Vezirköprü gibi merkezlerden oluşuyordu. Bilahare başka sansür merkezleri de faaliyete geçti.

Kemah Sansür Merkezi

Bu merkez İkinci Mıntık Kumandanlığı emrinde olup sansür heyeti, birinci kısım kumandanlığı tarafından teşkil edildi. Sansür heyetinin vazifesi sansür talimatnamesinin 35. ve 37. maddelerine uygun olarak Türkçe dahili mektupları ve telgrafları sansür etmektir.⁴⁸ Kemah sansür merkezi oluşturulduğunda kısım kumandanlığına bağlıyken ilerleyen günlerde merkezde değişiklik yaşandı. 23 Aralık 1916'dan itibaren Kemah sansür merkezi Birinci Kafkas Kolordusu emrinde hizmet verdi. Sansür heyeti ise 39. Fırka Kumandanlığı tarafından teşkil edilmişti. Sansür heyetine 36. Fırkadan bir küçük zabıt ile bir efrad görevlendirildi. Sansür heyetinin görevi, sansür

⁴⁵ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, 208-210.

⁴⁶ Tuncay Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği* (İstanbul: Dergah Yayını, 2015), 282-283.

⁴⁷ Ögün, *age*, 291-292.

⁴⁸ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-16, 6 Teşrinievvel 1332.

talimatnamesinin 25. ve 27. maddeleri gereğince Türkçe mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁴⁹

Refahiye Sansür Merkezi

Refahiye sansür merkezi, İkinci Mıntika Kumandanlığına bağlı olup sansür heyeti de aynı kumandanlık tarafından oluşturuldu. Mıntika karargahında oluşturulan sansür merkezi oldukça küçük bir heyet tarafından yürütüldü. Refahiye sansür heyetinin vazifesi sansür talimatnamesinin 37. ve 38. maddeleri esaslarına göre Türkçe dahili mektupları ve gayriresmî telgrafları sansür etmekte⁵⁰. Refahiye sansür merkezinde 23 Aralık 1916'dan itibaren bir farklılık yaşandı. Bu tarihten itibaren sansür merkezi Birinci Kafkas Kolordusu emrinde hizmet vermeye başladı. Sansür heyeti anılan kolordu tarafından teşkil edildi. Sansür heyetine kolordu karargahından Mülazımievvel Cemil Efendi ve kolordu karargahından bir küçük zabıt görevlendirildi. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 27. maddeleri gereğince Türkçe mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁵¹

Divriği Sansür Merkezi

Divriği sansür merkezi, Birinci Menzil Mıntika Müfettişliğine bağlı olup sansür heyeti Menzil Nokta Kumandanlığı tarafından teşkil edildi. Heyetin başkanı Nokta Kumandanlığında Yüzbaşı Bekir Efendi idi. Nuktada Küçük Zabıt Feyzi Efendi de sansür heyetinde görevlendirilmişti. Divriği sansür heyetinin vazifesi, sansür talimatnamesinin 25., 27., 37. ve 38. maddeleri esaslarına göre Türkçe dahili mektupları ve gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁵²

Kangal Sansür Merkezi

Kangal sansür merkezi, Birinci Menzil Mıntika Müfettişliğine bağlı olarak aynı müfettişlik tarafından oluşturuldu. Sansür Heyetinin başında Mıntika Müfettişi Evrak Müdürü Yüzbaşı Tahsin Efendi bulunmakta idi. Mıntika müfettişlik karargahında ise Küçük Zabıt Muharrem Efendi yer alıyordu. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25., 27., 37. ve 38. maddeleri esaslarına göre Türkçe dahili mektupları ve gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁵³

Gürün Sansür Merkezi

Gürün sansür merkezi, Birinci Menzil Mıntika Müfettişliğine bağlı olarak Ahz-ı Asker Şube Riyaseti tarafından oluşturuldu. Ahz-ı Asker Şube Reisi Binbaşı Osman Muhiddin Efendi sansür teşkilatının başında idi. Bunun yanında mahalli jandarmada Küçük Zabıt Hamdi Çavuş sansür işlerini yürüttü. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25., 27., 37. ve 38. maddeleri esaslarına göre Türkçe dahili mektupları ve gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁵⁴

⁴⁹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁵⁰ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-16, 6 Teşrinievvel 1332.

⁵¹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁵² ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-16, 6 Teşrinievvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁵³ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-16, 6 Teşrinievvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁵⁴ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-16, 6 Teşrinievvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

Aziziye Sansür Merkezi

Aziziye sansür merkezi, Birinci Menzil Mıntıka Müfettişliğine bağlı olarak Ahz-ı Asker Şube Riyaseti tarafından oluşturulmuştu. Sansür heyetinin başında Ahz-ı Asker Şube Reisi Yüzbaşı Zülfikar Efendi bulunmakta idi. Ayrıca heyette mahalli jandarmada bulunan bir küçük zabıt de yer almıştı. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25., 27., 37. ve 38. maddeleri esaslarına göre Türkçe dahili mektupları ve gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁵⁵

Suşehri Sansür Merkezi

I. Dünya Savaşı sırasında Süşehri menzil teşkilatının önemli noktalarından birisi idi.⁵⁶ Sansür merkezleri de çoğu zaman menzil noktalarında oluşturulmuştu. Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'nun önemli sansür merkezlerinden birisi Süşehri idi. Süşehri sansür merkezi, İkinci Menzil Mıntıka Müfettişliğine bağlı olarak kurulmuş olup, sansür heyeti Menzil Nokta Kumandanlığı tarafından oluşturulmuştu. Süşehri sansür heyetinde ordu telgraf bölüğünden İhtiyat Zabiti Sırrı Efendi bulunmakta idi. Ayrıca noktadan Küçük Zabıt Ethem oğlu Emin de sansür işlerinde görev aldı. Süşehri sansür heyeti, sansür talimatnamesinin 25., 27., 37. ve 38. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve gayriresmî telgrafları sansür etmekle görevli idi.⁵⁷ Süşehri sansür merkezinde bulunan sansür memurları belirtilen nitelikte mektup ve telgrafları tetkik edecek ve bir sakınca görmez ise mektupları yerlerine gönderecekti.

Zara Sansür Merkezi

Zara sansür merkezi ve heyeti de İkinci Menzil Mıntıka Müfettişliği tarafından oluşturulmuştu. Sansür heyeti, Menzil Nokta Kumandanlığı tarafından faaliyete geçirildi. Sansür heyetinde Nokta Kumandanlığında bulunan Süvari İhtiyat Mülazımı Şevket Efendi ve noktada Küçük Zabıt Tevfik Efendiler görev aldı. Zara sansür heyeti, sansür talimatnamesinin 25., 27., 37. ve 38. maddeleri esaslarına göre Türkçe dahili mektupları ve gayriresmî telgrafları sansür etmekle görevlendirildi.⁵⁸

Hafik Sansür Merkezi

İkinci Menzil Mıntıka Müfettişliği tarafından oluşturulan Hafik sansür merkezinin sansür heyeti Menzil Nokta Kumandanlığı tarafından faaliyete geçirildi. Sansür heyetinde Nokta Kumandanı Binbaşı Rıza Efendi, Nokta Kumandanlığında yazıcı Küçük Zabıt Ali oğlu Ahmet Efendi bulunmakta idi. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesine uygun olarak Türkçe dahili mektupları ve gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁵⁹

⁵⁵ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-16, 6 Teşrinievvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁵⁶ Ögün, *age*, 314-321; Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Sivas ve Süşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007): 191; Gürsoy Şahin, "I. Dünya Savaşı'nda Süşehri ve Çevresinde Kafkas Cephesi'nin Nakliyatını Engellemeye Yönelik Ermeni Faaliyetleri," *I. Uluslararası 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildiriler Kitabı (16-18 Ekim 2019)*, ed. N. Ergün, T. Arık, O. Şimşek, (İğdır: İğdır Üniversitesi Yayını, 2019), 335 vd.

⁵⁷ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-19, 8 Teşrinievvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁵⁸ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-19, 8 Teşrinievvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁵⁹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-19, 8 Teşrinievvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

Sivas Sansür Merkezi

Sivas sansür merkezi, İkinci Menzil Mıntika Müfettişliğine bağlı olarak hizmet verdi. Sansür heyetini de anılan müfettişlik oluşturdu. Sivas sansür heyetinin müfettişi, Ahz-ı Asker Heyeti üyesi Yüzbaşı Veysi Efendi idi. Sansür heyetinde Türkçe, Arapça, Almanca, Fransızca ve Rumca sansür memurları bulunuyordu. Türkçe sansür görevi Divan-ı Umumiye Başkatiplerinden Rıza Efendiye verildi. Katip Lütfi Efendi ise Arapça sansürünü yerine getirmekte idi. Almanca sansürü için kısmi zamanlı olarak çalışmak üzere Talimgâhlar Kumandanı Kaymakam Naci ve yine Talimgâhlar Kumandanlığından Binbaşı Cevad Beyler görevlendirildi. Fransızca sansürünü de yine Talimgâhlar Kumandanlığından Mülazım İlyas Ragıp Efendi ve Talimgâhta Zabıt Vekili Ziya Efendi yaptı. Arapça sansürü ayrıca Menzil Mıntika Müfettişlik Karargahında Katip Hafız Efendi tarafından yerine getirildi. Rumca ve Almanca sansür görevlisi ise talimgâhta Binbaşı Haydar Bey idi.⁶⁰ Binbaşı Haydar Bey, Sivas sansür merkezinde Almanca bilen kimse olmadığı için bu görevi geçici olarak yürüttü. Sansür merkezi, Almanca ve Rumca sansür memurluğu için memur tayin edilmesini istedi.⁶¹ Sivas sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25., 26., 30., 37. maddeleri gereğince zabitan ve hükümetin resmi yazışmaları istisna olmak üzere bütün şahısların Türkçe, Arapça, Rumca, Almanca ve Fransızca dahili mektupları ve gayriresmî telgraflarını sansür etmekte.⁶²

Diğer sansür merkezlerinde olduğu gibi Sivas sansür heyeti de dil bilen zabıt bulmakta güçlük çekmekte idi. Bu eksiklik Talimgâhlar Kumandanlığında bulunan zabıtların günün belli saatlerinde sansür merkezine giderek mektup ve telgrafları sansürlemesi ile halledilmeye çalışıldı. Bu konuda III. Ordu İstihbarat Zabıtlığı tarafından III. Ordu Talimgâhlar Kumandanlığına gönderilen 8 Mart 1917 tarihli yazıda sansür vazifesinin tam anlamıyla yerine getirilmesinin memleket ve ordu için elzem olduğu, Sivas'ta yabancı lisanlara vakıf zabitan ve memurlara ihtiyaç duyulduğu, talimgâhtan birkaç zabıtların her gün uygun ve yeterli bir şekilde postanede mektup, telgraf ve diğer evrakı sansür etmek için çalışmasının gerekli olduğu belirtildi. Bunun için evvelden tayini uygun görülen Binbaşı Cevad Bey ile zabıt vekili Sırrı ve Salim Efendilerin önceden olduğu gibi her gün uygun saatlerde postaneye devam etmeleri için emir buyurulması istendi.⁶³

III. Ordu İstihbarat Zabıtlığı, Sivas sansür merkezinin tam anlamıyla çalışabilmesi için Başkumandanlık Vekâletine 11 Mart 1917'de bir yazı gönderdi. Söz konusu yazıda Sivas sansür merkezinde ihtiyaçları karşılayacak kadar yabancı lisan bilen sansür memurunun bulunmadığı bildirildi. Ordu ve Samsun bölgesinde tarafsız devlet konsolosları bulunması nedeniyle Fransızca ve İngilizce muhaberatı sansür edebilecek iki memurun tayini için ilgili kişilere emir verilmesi istendi.⁶⁴

Sivas sansür merkezinin lisan bilen memur ihtiyacı tam anlamıyla karşılanamadı. Zira ilerleyen dönemlerde de lisan bilen memur talep edildi. Örneğin III. Ordu Kumandanı tarafından Harbiye Nezaretine gönderilen 12 Ekim 1917 tarihli yazıda Sivas Vilayeti merkezinde mektup ve yazıları

⁶⁰ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-19, 8 Teşrinievvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁶¹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁶² ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-19, 8 Teşrinievvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁶³ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-50, 8.3.1333.

⁶⁴ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-51, 11.3.1333.

sansür edecek Fransızca, Almanca ve Rumca lisanlarına aşına bir ya da iki memurun tayin edilmesi ve bunun için gerekli yerlere emir verilmesi istendi.⁶⁵

Şarkışla Sansür Merkezi

Şarkışla sansür heyeti, İkinci Menzil Mıntıka Müfettişliğinde bulunmaktaydı. Sansür heyeti ise Menzil Nokta Kumandanlığı tarafından oluşturulmuştu. Şarkışla sansür heyetinde Ahz-1 Asker Şube Reisi Yüzbaşı Mehmed Şevki Efendi, noktadan Ahz-1 Asker Şubesinde Şükrü Efendi ve noktadan Küçük Zabit Azimet Efendiler yer almakta idi. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25., 26. ve 37. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmektir.⁶⁶

Yenihan Sansür Merkezi

Yenihan sansür merkezi, İkinci Menzil Mıntıka Müfettişliğine bağlıydı. Sansür heyeti ise Ahz-1 Asker Riyaseti Şubesinde bulunuyordu. Sansür heyetinde Ahz-1 Asker Şubesinde Mülazımısani (Teğmen) Rasim Efendi, nokta jandarmadan Tahsin Efendi görev aldı. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25., 26. ve 37. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmektir.⁶⁷

Alucra Sansür Merkezi

Alucra sansür merkezi, Üçüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde bulunmaktaydı. Sansür heyeti menzil nokta kumandanlığı tarafından teşkil edildi. Nokta Mülhakı Yüzbaşı Anayisi ve noktada küçük zabit sansür işlerini yürütmekteydi. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmektir.⁶⁸

Karahisar Sansür Merkezi

Karahisar sansür merkezi, Üçüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde faaliyet gösterdi. Sansür heyeti ise Menzil Nokta Kumandanlığı tarafından teşkil edildi. Sansür heyetinde noktadan İhtiyat Zabiti Memduh Efendi ve mahalli jandarmadan küçük bir zabit bulunmaktaydı. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmektir.⁶⁹

Koyulhisar Sansür Merkezi

Koyulhisar sansür merkezi, Üçüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde faaliyet gösterdi. Sansür heyeti, Menzil Üçüncü Mıntıka Müfettişliği tarafından teşkil edilmişti. Sansür heyetinde mıntıka müfettişliği karargahı evrak memuru Zabit Vekili Hasan Eyüp Efendi hizmet verdi. Sansür

---

⁶⁵ ATASE, *BDH*, 415-288/1639-053, 12.10.1333.

⁶⁶ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-19, 8 Teşrinievvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁶⁷ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-19, 8 Teşrinievvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁶⁸ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁶⁹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁷⁰

Reşadiye Sansür Merkezi

Reşadiye sansür merkezi, Üçüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde faaliyet gösterdi. Sansür heyeti menzil nokta kumandanlığı tarafından teşkil edildi. Sansür heyetinde Ahz-ı Asker Şube Reisi Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi ve noktada bulunan bir zabıt görevli idi. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁷¹

Niksar Sansür Merkezi

Niksar sansür merkezi, Üçüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde faaliyet gösterdi. Sansür heyeti, Menzil Nokta Kumandanlığı tarafından teşkil edilmişti. Sansür heyetinde nokta mülhakı Mülazımısani İsmet Efendi ve noktada bulunan bir zabıt hizmet verdi. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁷² Niksar Kazası postanesince tatbik edilen telgraf ve mektup sansürü için oluşturulan sansür heyetinin Türkçe sansür mührü 1 Haziran 1915'te tasdik edilerek verilmişti.⁷³

Giresun Sansür Merkezi

Giresun sansür merkezi, Dördüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde faaliyet gösterdi. Sansür heyeti, Menzil Nokta Kumandanlığı tarafından teşkil edildi. Sansür heyetinde Dördüncü Menzil Mıntıka Müfettişliğinden Mülazımıevvel (Üsteğmen) Emin Efendi,⁷⁴ Dördüncü Menzil Mıntıka Müfettişliğinden Zabıt Mustafa oğlu Hasan görev yapmakta idi. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁷⁵

Ordu Sansür Merkezi

Ordu sansür merkezi, Dördüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde faaliyet gösterdi. Sansür heyeti menzil nokta kumandanlığı tarafından teşkil edildi. Sansür heyetinde Ahz-ı Asker Şubesinden Mülazım Cemil Efendi ve Dördüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği Karargahından Onbaşı Muhittin görev aldı. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁷⁶

⁷⁰ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁷¹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁷² ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁷³ ATASE, *BDH*, 2951/4A, 1-15, 1-16, 19 Mayıs 1331.

⁷⁴ Ahz-ı Asker Şubesinden Yüzbaşı emin Efendi şifa yurduna gönderildiği için yerine Mülazımıevvel Emin Efendi tayin edilmiştir. Bkz. ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁷⁵ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁷⁶ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

Ünye Sansür Heyeti

Ünye’de de bir askerî sansür heyeti oluşturuldu. Buradaki sansür heyetine Ünye tahrirat katibi ve askerî sansür memuru Çamurlu mahallesinden Uzunhacıoğullarından Osman Natıf oğlu Ali Niyazi Efendi getirildi. Kendisine sansür tatbik etmesi için mühür verilen Ali Niyazi Efendi seferberliğin başlangıcından itibaren bu görevi yürüttü.⁷⁷

Çarşamba Sansür Heyeti

Çarşamba sansür merkezi, Dördüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde faaliyet gösterdi. Sansür heyeti de mıntıka müfettişliği tarafından teşkil edildi. Sansür heyetinde Ahz-ı Asker Şube Reisi Binbaşı Seyyid Efendi ve mahalli jandarmadan Başçavuş İbrahim Efendi görev yaptı. Esasen ordu tarafından gönderilen cetvelde mahalli jandarma kumandanının sansür heyeti reisliğine tayini emredilmiş ise de İbrahim Efendi’nin çavuş rütbesinde olması nedeniyle 9 Aralık 1916’da şube riyasetine Binbaşı Seyyid Efendi tayin edildi. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁷⁸

Samsun Sansür Merkezi

Samsun sansür merkezi, Dördüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde faaliyet gösterdi. Sansür heyeti ise 32. Fırka Ahz-ı Asker Kalemî Riyaseti tarafından teşkil edildi. Sansür heyeti müfettişi Samsun Ahz-ı Asker Şubesinde Mülazım Evvel Emin Efendi idi. Sansür memurları Ahz-ı Askerden Mülazım Saim Efendi, efrattan Mustafa ve Macit Efendilerdi. Sansür görevlileri esasen ilk olarak talimgâhtan talep edilmişti. Ancak talimgâhta lisan bilen iki küçük zabıt bulunamadığından daha evvel de hizmetleri bilinen ve lisana aşına olan Mustafa ve Macit Efendilerin tayini uygun görüldü. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁷⁹

Bafra Sansür Merkezi

Bafra sansür merkezi, Dördüncü Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde idi. Sansür heyeti ise Ahz-ı Asker Şubesi tarafından tesis edilmiş olup, Mütakaid Mülazım Evvel (Emekli Üsteğmen) İsmail Rıfat Efendi,⁸⁰ Bafra Mıntıka efradından Serçavuş Salim Efendi sansür heyetinde görev aldılar. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁸¹

Tokat Sansür Merkezi

Tokat sansür merkezi, Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde bulunuyordu. Sansür heyetini ise Menzil Nokta Kumandanlığı tesis etmişti. Tokat sansür heyetinde müfettiş, Şube Reisi Binbaşı Sami Efendi idi. Sansür memurları noktada memur Mülazım Refik Efendi ve talimgâhtan Kıdemli Küçük Zabıt Şükrü Efendi idi.⁸² Esasen sansür görevini ifa etmek için III. Ordu’dan

---

⁷⁷ ATASE, *BDH*, 2951/4A, 1-5, 1-6, 5 Mayıs 1331.

⁷⁸ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁷⁹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁸⁰ Mütakaid Yüzbaşı Mustafa Efendi ayrıldığından yerine Mütakaid Mülazım Evvel İsmail Rıfat Efendi tayin edilmiştir. Bkz. ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁸¹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁸² ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

gönderilen cetvelde şubeden Mülazımievvel Mustafa Efendi tayin edilmiş ise de Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği, Binbaşı Sami Efendi'yi sansür heyetine tayin etti. Keza ordudan gönderilen cetvelde sansür hizmeti için talimgâhtan bir zabıt tayin edilmesi emredilmiş ise de Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği noktadan Refik Efendi'yi sansür görevine getirdi. Aynı durum diğer sansür görevlisi olan Şükrü Efendi için de geçerli idi. Zira III. Ordu'dan gönderilen cetvelde talimgâhtan ekmekçi bir zabıtın bu göreve atanması istenirken Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği Kıdemli Küçük Zabıt Şükrü Efendi'yi bu göreve atadı.⁸³ Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁸⁴

Zile Sansür Merkezi

Zile sansür merkezi, Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde oluşturuldu. Sansür heyeti ise menzil nokta kumandanlığı tarafından tesis edildi. Sansür heyetinde Nokta Kumandanı Mülazımievvel Nedim Efendi, memur olarak da Zile şubesinde Mülazımısani Nazım Efendi görev yapmakta idi. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte. Esasen ordu tarafından gönderilen cetvelde şubeden bir zabıtın sansür heyetine tayin edilmesi emredilmiş ise de bilahare Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliğine Nedim Efendi görevlendirildi. Keza anılan cetvelde talimgâhtan bir küçük zabıt tayin edilmesi istenmiş ise de bu görev Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliğinden Nazım Efendi'ye verildi.⁸⁵

Amasya Sansür Merkezi

Amasya sansür merkezi, Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde oluşturuldu. Sansür heyeti yine anılan müfettişlik tarafından tesis edildi. Sansür heyetinin müfettişi, Ahz-1 Asker Kalemi Mülhakı Yüzbaşı Ali Veysi Efendi idi. Sansür memurları ise Menzil Mıntıka Müfettişliği İnşaat Zabiti Mülazım Cemil Efendi, Menzil Mıntıka Karargah Kumandanı Zabıt Namzeti Rafet Efendilerdi. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁸⁶ Esasen Amasya sansür heyetinde 1915 yılında sivil sansür memurları da görev almış idi. Fırka Kumandanlığı tarafından bildirilen yazıda Amasya'da teşkil edilen sansür heyetinin Reisi Yüzbaşı Veysi Efendi olduğu bildirildikten sonra Şer'i Mahkeme Başkatibi Tevfik ve Arzuhalci Hacı Efendilerden oluşan bir sansür heyetinin bulunduğu ifade edilmişti.⁸⁷

Merzifon Sansür Merkezi

Merzifon sansür merkezi, Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde oluşturuldu. Sansür heyeti ise Menzil Nokta Kumandanlığı tarafından tesis edildi. Sansür heyetinde Ahz-1 Asker Şube Reisi Yüzbaşı Ethem Efendi ve Nokta İnzibat Zabiti Sezai Efendi görev almışlardı. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmekte.⁸⁸

⁸³ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁸⁴ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁸⁵ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁸⁶ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁸⁷ ATASE, *BDH*, 2951/4A, 1-3, 1-4, 4 Mayıs 1331.

⁸⁸ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

Havza Sansür Merkezi

Havza sansür merkezi, Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde oluşturuldu. Sansür heyeti Menzil Nokta Kumandanlığı tarafından tesis edildi. Sansür heyetinde Şube Reisi Binbaşı Mustafa Efendi, Nokta Mülhakı Yüzbaşı Tevfik Efendi bulunuyordu. Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmektir.⁸⁹ Esasen Havza sansür heyetinde 1915 yılında sivil sansür memurları da görev almış idi. Mülki ve askerî makamların uygun görmesiyle Havza kazasında 22 Mayıs 1915'te teşkil edilen sansür heyetinin reisi, yine şube Reisi Binbaşı Mustafa Bey idi. Bunun yanında Tabip Vekili Sabit, Rafet Efendi, Divan-ı Umumiye Memuru Cafer ve Reji Katibi Fuad Efendilerden oluşan bir sansür heyeti bulunuyordu.⁹⁰

Vezirköprü Sansür Merkezi

Vezirköprü sansür merkezi, Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliği emrinde oluşturuldu. Sansür heyeti ise Ahz-ı Asker Şube Riyaseti tarafından tesis edildi. Sansür heyetinde Ahz-ı Asker Şube Reisi Vekili Mülazımievvel Mehmed Efendi, Nokta Mülhakı Mülazımısani Hafız Refik Efendi görev almışlardı.⁹¹ Sansür heyetinin görevi sansür talimatnamesinin 25. ve 26. maddeleri gereğince Türkçe dahili mektupları ve bütün gayriresmî telgrafları sansür etmektir.⁹² Esasen Vezirköprü sansür heyeti 6 Haziran 1915'te oluşturulduğu sırada sivil sansür memurları da heyette görev aldı. Örneğin Vezirköprü Malmüdürü Muavini Ziya Efendi, Vezirköprü Posta ve Telgraf Memuru Cemil Efendi, tebdil-i hava nedeniyle Vezirköprü'de bulunan Tokat Depo 3. Takım, 3. Kısım Mülazımievveli Behçet Efendi heyette görev almışlardı.⁹³

4. III. Ordu Mıntıkasına Sonradan İlave Edilen Sansür Merkezleri

Sarıkamış Harekatı sonrasında Rus kuvvetlerinin batıya doğru ilerlemesinin ardından cephe ciddi ölçüde genişledi. Özellikle Trabzon'un Ruslar tarafından işgali ile casusluk faaliyetleri de arttı. Bu durumda sansür sisteminin iyi bir şekilde işletilmesi gerekli idi. Başkumandanlık Vekaleti adına müsteşar tarafından III. Ordu Kumandanlığına gönderilen emirde, sansür ve casusluk ile ilgili acil durumlarda Sansür Heyeti gibi doğrudan Karargaha bağlı kumandanlıklar tarafından gönderilecek emirlerin direk uygulanması, bilahare sıra ile üst makamların durumdan haberdar edilmesi istendi.⁹⁴

III. Ordu'nun sansür teşkilatı 1916 yılında genişletildi. Zira Kayseri Sancağı ile Ulukışla-Kayseri menzil hattı sonradan ordu iâşe mıntıkasına eklendi. Bunun üzerine III. Ordu Kumandanı Mirliva Vehip Paşa tarafından 30 Eylül 1916'da Suşehri'nden Ankara Beşinci Kolordu Ahz-ı Asker Riyasetine gönderilen yazıda, ordu iâşe mıntıkasına dahil edilmiş olan Kayseri Sancağı ile Ulukışla-Kayseri menzil hattına bağlı bulunan Niğde Sancağı dahilinde sansür talimatnamesinin esaslarına uygun olarak oluşturulan ve vazifesine devam eden sansür merkezleri ve heyetlerinin listesi

⁸⁹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332. Esasen ordu tarafından gönderilen cetvelde sansür heyeti için Yüzbaşı Ziya Efendi gönderilmiş ise de bilahare Altıncı Menzil Mıntıka Müfettişliğine Binbaşı Mustafa Efendi tayin edilmiştir. Bkz. ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

⁹⁰ ATASE, *BDH*, 2951/4A, 1-8, 9 Mayıs 1331.

⁹¹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332

⁹² ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁹³ ATASE, *BDH*, 2951/4A, 1-21, 1-22, 24 Mayıs 1331.

⁹⁴ F. Rezzan Ünalp, "Birinci Dünya Harbi Sırasında Kafkas Cephesi'ndeki Casusluk Faaliyetleri (1914'ten 1918'e Kadar)," *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, yay.haz. Merve Uğur (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 506-507.

istenmişti.⁹⁵ Bu yazı üzerine 5. Kolordu Ahz-ı Asker Riyaseti tarafından 20 Kasım 1916'da gönderilen cevabi yazıda, sonradan ordu iâşe mıntıkasına dahil edilmiş olan Kayseri ile Ulukışla menzil hattı güzergahı içinde bulunan Niğde Sancağı dahilinde sansür talimatnamesine uygun olarak tesis edilen sansür merkezleri ve heyetlerine dair bilgi verildi. Bu heyetlere ait bilgiler Kayseri Mutasarrıflığı tarafından gönderilen cetvele uygun olarak düzenlenmişti. Buna göre Kayseri, Develi ve İncesu'da sansür merkezleri bulunmakta idi. Niğde mıntıkasında askerî sansür heyeti teşkil edilmemişti. Merkez livada sansür işlemleri Polis Komiser Muavini Müslim, Maarif Başkatibi Mustafa, Vergi Başkatibi Rasim ve Evkaf Katibi Cavit Efendilerden oluşan bir heyet tarafından yürütülmekte idi. Ancak bu heyette bulunan memurlar, asıl vazifelerinin oldukça yoğun olması nedeniyle sansür işlerine muntazam olarak devam edememişlerdi. Bu nedenle sansür işleri daha ziyade polis dairesince yerine getirilmişti. Memurlara ait mektupların ise mutasarrıflık makamı tarafından kontrol edildiği bildirilmişti.⁹⁶ Niğde Mutasarrıflığı tarafından III. Ordu Kumandanlığına gönderilen 29 Ekim 1916 tarihli yazıda III. Ordu Kumandanlığı tarafından 13 Ekim 1916'da istenmiş olan sansür merkezleri ve heyetlerine ilişkin cetvel gönderildi.⁹⁷ Bu cetvelde Niğde'de oluşturulan sansür heyetinden bahsedilirken yukarıda Niğde için belirtilen bilgiler verilmişti. Nevşehir, Bor, Ürgüp, Anduğu [Altunhisar] kazalarında sansür heyetlerinin oluşturulmadığı ifade edildi. Aksaray kazasında mahalli kaymakam, Ahz-ı Asker Şube Reisi, polis memuru ve posta müdüriyetinden oluşan bir sansür heyetinin teşkil edildiği bildirilmekte idi. Ulukışla kazasında ise sansür işlerinin kaza kaymakamı tarafından yerine getirildiği dile getirildi.⁹⁸

III. Ordu Kumandanlığı da kolordu ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazıda sansür merkezlerini ve sansür heyetlerinin listelerini talep etti. III. Ordu Kumandanlığının, Kayseri Mutasarrıflığına gönderdiği 13 Ekim 1916 tarihli yazıda sansür talimatnamesi esaslarına uygun olarak tesis ve teşkil edilen ve vazife etmekte olan sansür merkezlerinin ve sansür heyetlerinin bildirilmesi istenmişti.⁹⁹ Kayseri Mutasarrıflığı tarafından 19 Ekim 1916'da yazılan cevabi yazıda sansür merkezleri ve memurlarının isimlerini içeren bir cetvel gönderildi.¹⁰⁰ Buna göre liva sansür merkezleri ve memurlarının ismi şu şekilde idi: Kayseri sansür merkezinde Alay Katibi Mustafa ve Kayserili Gözübüyükzade Sabit Efendiler bulunmaktaydı. Develi sansür merkezinde Şube Reisi Selim Efendi ve Mülazım İsmail Efendiler, İncesu sansür merkezinde ise Ziraat Bankası Memuru Mazhar Efendi görevlendirildi.¹⁰¹

Bu durumda III. Ordu mıntıkasında teşkili uygun görülen sansür merkezleri şu şekilde idi:¹⁰²

Tablo 1. III. Ordu Mıntıkasında Kurulan Sansür Merkezleri

Kemah	Suşehri	Alucra	Ordu	Zile	Develi
Refahiye	Zara	Karahisar	Ünye	Amasya	İncesu
Divriği	Hafik	Koyulhisar	Çarşamba	Merzifon	Niğde
Kangal	Sivas	Reşadiye	Samsun	Havza	Ulukışla
Gürün	Şarkışla	Niksar	Bafra	Vezirköprü	
Aziziye	Yenihan	Giresun	Tokat	Kayseri	

⁹⁵ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-27, 30 Eylül 1332.

⁹⁶ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-28, 7 Teşrinisani 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

⁹⁷ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-29, 1-30, 16 Teşrinievvvel 1332/1 Muharrem 1335.

⁹⁸ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-30, 16 Teşrinievvvel 1332/1 Muharrem 1335.

⁹⁹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-14, 30.07.1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

¹⁰⁰ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-15, 6 Teşrinievvvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

¹⁰¹ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-17, 1-18, 6 Teşrinievvvel 1332; ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 10 Kanunuevvel 1332.

¹⁰² ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-42, 43, 10 Kanunuevvel 1332.

5. Sansür Uygulamalarında Yaşanan Sıkıntılar

III. Ordu'nun sansür teşkilatlanmasının son derece ayrıntılı planlandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu teşkilatlanmaya rağmen sansür işlerinin muntazam gittiğini iddia etmek oldukça zordur. Sansür talimatnamesinde ordu ve kolordularda sansürün nasıl yapılacağına ilişkin esaslar tespit edilmiş ise de uygulamalarda bazı aksaklıklar yaşandığı anlaşılmaktadır. Zira Başkumandanlık Vekâleti tarafından III. Ordu Kumandanlığına ve diğer bütün askerî birliklere gönderilen 25 Mart 1915 tarihli yazıda, sansür talimatnamesinin 22. maddesi esaslarının anlaşılmağı olması nedeniyle birçok mahalde talimatnameye aykırı muamele yapıldığı belirtildi. Esasen talimatname gereğince sansür memurlarının askerî makamlarca yazılmış resmî mektupları sansürlememesi gerekiyordu. Ancak İstanbul'a gelen mektuplardan bu durumun dikkate alınmadığı anlaşılmıştı. Doğrudan askerî makamlardan yazılmış mektupların sansür memurlarınca sansür edildiği ve memurların kapalı mektup kabul etmedikleri görüldüğünden talimatnamenin bu maddesinin sansür merkezlerine tamamen yeniden tebliğ edilmesi istenmişti.¹⁰³

22. maddenin uygulanmasında yaşanan bir diğer tereddüt ise “geçtiği ve gittiği mahalde sansür edilecektir” esasıyla ilgiliydi. Sivas sansür müfettişliği bununla ilgili yaşadığı bir uygulama sıkıntısını 10. Fırka Ahz-ı Asker Reisliği aracılığıyla III. Ordu Kumandanlığına yazdı. Yazıda sansür talimatnamesinin 22. maddesinin esası gereğince günlük gönderilerde ümera, zabitan ve mensubin-i askeriyeğe ait olan mektupların geçtiği mahaldeki fırka veya kıtaat kumandanlıklarınca sansür edilmesi icap ettiği ve bu esasa 20 Mart 1916 tarihli telgrafnamede de işaret edildiği hatırlatılmıştı. Mensubin-i askeriye ifadesinin efradı askeriyeğe kapsamayacağı dikkate alındığında göndereni efrad olan mektupların sansürsüz olarak gönderilmesinin uygun olmayacağına sansür müfettişliğine tebliğ edildiği bildirildi. Keza kumandan telgraflarının “geçtiği mahaldeki” ve 22. maddede ise “gittiği mahaldeki” fırkalar dikkate alındığında bir karışıklık ortaya çıktığı dile getirildi. Fırka ve kıta kumandanlıklarınca sansür edilmesi emredilen ümera, zabitan ve mensubin-i askeriyeğe mektupları hakkında bir yanlışlığa ve şüpheye mahal kalmaması için “geçtiği” ve “gittiği” mahal tabirinin nasıl uygulanacağı hakkında emir verilmesi istendi.¹⁰⁴

Savaş devam ederken mektupların zaman zaman layıkıyla sansür edilmediği de ortaya çıktı. Bu konuda III. Ordu Kumandanlığı sık sık uyarılar gönderdi. Örneğin kumandanlık tarafından 13 Kasım 1917'de bağlı birliklere gönderilen yazıda mektupların gerekli şekilde sansür edilmediği, bu durumun ele geçen bazı mektupların mütalaasından anlaşıldığı bildirildi. Mektupların sansür memurlarınca sansür talimatnamesine uygun olarak son derece dikkatli bir şekilde muayene edilmesi istendi. Sansür memurları arasından görevini ihmal eden görüldüğü takdirde şiddetli şekilde cezalandırılacağı uyarısında bulunuldu.¹⁰⁵

Talimatnameğe göre ordulara gönderilen evrakın açılması yasaktı. Talimatnamedeki bu esasa rağmen III. Ordu adına gönderilen bazı evrakın açıldığına dair şikayetler söz konusuydu. Örneğin III. Ordu Erkan-ı Harbiye Reisi Ömer Lüfti Paşa tarafından Başkumandanlık Vekâleti 2. Şube'ye gönderilen 10 Ocak 1918 tarihli yazıda III. Ordu adına gönderilen ve içerisinde gazete paketleri

¹⁰³ Bu konudaki uyarı I., II., III., IV. Ordu Kumandanlıklarına, Irak ve Havalisi Kumandanlığına, İzmir ve Havalisi Kumandanlığına, Bahri Siyah ve Bahri Sefid Boğazı Kumandanlıklarına, 4. Kolordu Kumandanlığına, 2. Kolordu Kumandanlığına, 10., 11. ve 12. Kolordu Kumandanlıklarına, Medine muhafızlığı vasıtasıyla Yemen, Hicaz, Asir Kumandanlıklarına ve İstanbul Sansür Müfettişliğine gönderilmiştir. Bkz. ATASE, *BDH*, 2920/505, 1, 12 Mart 1331.

¹⁰⁴ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-91, 15.12.1333.

¹⁰⁵ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-60, 13.11.1333.

bulunan postaların bazen açık olarak geldiği bildirildi. Bunların yolculuk esnasında gerekli olduğu için mi açıldığı yoksa düşünülmeden yanlışlıkla mı açıldığının anlaşılamadığı ifade edildi. Gazetelere şiddetli ihtiyaç olduğundan gönderilen miktarın artırılması, paketlerin itina ile sarılması ve gönderilen gazetelerin ihtiva ettiği gazete miktarını belirtir uygun bir pusulanın düzenlenmesi için ilgili kişilere emir verilmesi de istendi. Başkumandanlık Vekâleti bu isteği dikkate aldı ve sansür edildikten sonra paketlenen gazetelerin ordulara gönderilirken kayıt ve şerh düşülmesi emredildi.¹⁰⁶

Öte yandan talimatnamede belirtilen yasaklarla ilgili aksaklıklar yaşandığı da anlaşılmaktadır. Askerlerin, yazdıkları mektuplarda çoğu zaman buldukları bölgeyi bilerek veya bilmeyerek telaffuz ettikleri görülmekteydi. Bu duruma Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi tarafından hemen müdahale edildi. Şube, 15 Şubat 1915 tarihinde I., II., III. ve IV. Ordu Kumandanlıklarına gönderdiği tahriratta askerî posta merkezinin tesisi ve teferruatına dair talimatnamenin beşinci maddesi gereğince her çeşit mektupta ordunun, kolordunun fırka, alay, tabur ve bölüğün ad ve numarasının zikredilmemesi, bu kısımların nokta nokta ile geçilmesi, askerî kıtaların bulunduğu mevki isimlerinin yazılmaması gerektiği ifade edildiği halde bu yasağa uyulmadığı, hatta yazılmaması gereken bilgilerin dahi açık olarak yazıldığı bildirilmekte idi. Askerlerin memleketlerine yazdıkları mektuplarda ifade edilen yasakların bulunması halinde postanelerce bu mektupların kabul edilmeyeceği, askerî kıtalarca mektupların tetkik edilmesi sırasında yasaklanan bilgilere rastlanması halinde önce yasak olan ibarelerin kesin olarak ortadan kaldırılması gerektiği bildirildi.¹⁰⁷

Öyle anlaşılıyor ki bu durum daha ziyade erlerin mektuplarında görülüyordu. Çünkü Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi, 22 Şubat 1915'te İstanbul, Galata ve Beyoğlu Sansür Şubelerine de konuyla ilgili bir tahrirat gönderdi. Söz konusu tahriratta gelen mektupların üçte birinde askerî kıtaların bulunduğu mevki isimlerinin dahi açık olarak yazıldığı, bunların daha ziyade neferler tarafından memleketlerine gönderilen mektuplarda bulunduğu, bu konuda ilgili makamların uyarıldığı bildirildi. Mektuplarda bulunan kıtaat mahallerinin derhal silinmesi gerektiğinin ilgili kişilere tebliğ edilmesi istendi.¹⁰⁸

Yapılan uyarılara rağmen er mektuplarında birliklerin bulunduğu yerlerle ilgili bilgilerin yazılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü konuyla ilgili uyarılar daha sonraki süreçte de tekrar etti. Örneğin 1 Mayıs 1915'te Başkumandanlık Vekili Namına Erkan-ı Harbiye Reisi Ferik Bronsart tarafından Sansür Müfettişliğine tebliğ olunmak üzere Karargah-ı Umumi 2. Şubeye gönderilen bir yazı buna örnek gösterilebilir. Söz konusu yazıda askerlere ait olup postanelere gönderilen mektupların büyük bir kısmında kıtaların bulunduğu mahallerin açık olarak yazıldığı ve bu mektupların çoğunluğunun erlere ait olduğu bildirilmişti. Bu durumda sansür memurlarının mektupları göndermeden evvel yazılması yasaklı olan bilgileri çıkardıkları için mektupların gönderilmesinde bazı gecikmelerin yaşandığı ifade edildi. Bu tür aksaklıkların yaşanmaması için Ferik Bronsart bütün askerî makamlara şu tedbirlerin alınmasına yönelik emir verdi;

1-Mektupların gönderilmesinde gecikmelere neden olmamak için mektuplarda birliklerin bulunduğu mevkilerin kesinlikle dile getirilmemesi,

¹⁰⁶ ATASE, *BDH*, 428-31B/1686, 032, 10.1.1334.

¹⁰⁷ ATASE, *BDH*, 413/299-1633-18, 2 Şubat 1330.

¹⁰⁸ ATASE, *BDH*, 413/299-1633-018-01, 9 Şubat 1330.

- 2-Kolordulardan gönderilecek mektuplarda yalnız kolordu numarasının yazılması,
- 3-Birliklerin bölük, tabur ve alay numaralarının açıkça zikredilmemesi istendi.¹⁰⁹

Mektupların layıkıyla sansür edilmesi asker kaçaklarının yakalanması için de son derece önemli idi. Ordu Kumandanlıkları yazışmaları tam anlamıyla incelemeyen sansür memurlarının cezalandırılmasını talep etti. Bununla ilgili III. Ordu Kumandanlığından 5. Kolordu Ahz-ı Asker Heyeti Riyasetine gönderilen 1 Aralık 1917 tarihli bir emir oldukça dikkat çekicidir. Emirde ifade edildiğine göre Yozgatlı Kasımzade Mehmet Şaban ve Kösezade Kamil tarafından III. Ordu Küçük Zabıt Mektebi talebesinden İbrahim Mümtaz Efendi'ye bir mektup yazılmıştı. Kösezade Kamil, söz konusu mektubu bir dükkanda yazdı ve postanede sansür memuruna verdi. Sansür memuru mektubu dikkatle incelemeyen tasdik etti ve postaya verdi. Bu haberleşme sonucunda talebe Mümtaz Efendi firar etti. Kösezade Kamil de muhtemelen firariler arasında idi. Kaçan firariler Yozgat'a giderek burada serbestçe dolaştı. Böylece firari sayısı üçe çıkmış oldu. III. Ordu Kumandanı bu durumun kabul edilemeyeceğini, 24 Temmuz 1917'de Yozgat sansür memurunun kim olduğunu, hali hazırda nerede bulunduğu ve Yozgat sansür memuru hakkında ne gibi bir ceza tertip edildiğinin bildirilmesini istedi. Yozgat Ahz-ı Asker Şubesinin görevinde lakayt davrandığını, firarilerin hiçbir mahalde takibata uğramadan serbestçe dolaşmasının şubenin suçu olduğunu dile getirdi. Ayrıca efraddan olan bu kişilerin şimdiye kadar derdest edilip edilmedikleri, derdest edilmemişler ise nerelerde istihdam edildiklerinin bildirilmesi istendi. Derdest edilmişler ise Yozgat Ahz-ı Asker Şube Reisi ile Jandarma Kumandanı hakkında olayı geciktirmiş olmalarından dolayı kanuni takibat yapılması istendi.¹¹⁰

Savaş ilerledikçe, askerî sansür daha katı hale geldi. Savaş raporları, Osmanlıların zaferlerini ve müttefiklerini paylaşmaktan ibaretti. Gazetelerde Osmanlı zaferleri coşkuyla kutlandı. Çanakkale zaferi basında geniş yer buldu. Hükümet, Türk gazetecilerini Çanakkale Cephesi'ne davet ederek savaş alanlarının gözlemlenmesini sağladı. Osmanlı basını, halkın moralini yüksek tutmak amacıyla yenilgileri kaleme almadı. Örneğin, Süveyş Kanalı'ndaki başarısızlık gazetelerde yer almadı. Kafkas Cephesi'ndeki ağır yenilgi de sansürlendi. Osmanlı basını Rusya'nın cephe ile ilgili yaptığı haberlere hep bir ağızdan karşı çıktı. Keza Karargah-ı Umumi'nin gazetelere gönderdiği resmi tebliğlerde Rusya'nın propaganda haberleri yalanlandı.¹¹¹ Osmanlı ordusu Sarıkamış'ta geri çekilirken *Tanin* gazetesi, 4 Ocak 1915'te "*Büyük Zafer*" başlıklı bir makale yayınlarak Osmanlı ordusunun 2.400 Rus askeri yakaladığını ve mutlak bir zafer kazandığını iddia etti. Bir hafta sonra aynı gazete, Rus basınının Sarıkamış Savaşı'nda Osmanlı yenilgisi hakkında yalan söylediğini belirten Osmanlı Genelkurmayının resmi bir tebligatını yayınladı.¹¹² Sansür nedeniyle gazeteler uzun yıllar Sarıkamış hakkında haber yapmadı. Osmanlı halkı Sarıkamış trajedisine dair gerçekleri çok sonra öğrendi. Ancak sıkı basın sansürüne rağmen, yenilgilerle ilgili haberler hasta yaralı ve malûl kalmış askerler aracılığıyla yayıldı.

Savaşın son döneminde Başkumandan Vekili ve Erkan-ı Harbiye Reisi Enver Paşa, V. Ordu Kumandanlığına gönderdiği 4 Eylül 1918 tarihli emirde Trabzon Vilayeti Gümüşhane ve Erzincan Mutasarrıflıklarında, Edirne Vilayeti Gelibolu ve Çanakkale liva mıntıkları hariç Çatalca Sancağı

¹⁰⁹ ATASE, *BDH*, 413/299-1633-027, 18 Nisan 1331.

¹¹⁰ ATASE, *BDH*, 2920/505, 1-71, 1.12.1333.

¹¹¹ "Kafkasya Saha-yı Harbi," *Servet-i Fünun* 48/1225, 13 Teşrinisani 1330, 46; "Resmi Tebliğ," *İkdam* 6439, 10 Kanunusani 1330, 1; "Tebliğ-i Resmîyi Okurken," *İkdam* 6414, 15 Kanunusani 1330, 1; "Siyasiyat," *Tanin* 2180, 2 Kanunusani 1330, 1.

¹¹² Ögün, agm, 20-31.

mıntıklarınca dahili haberleşmenin ve gönderilerin sansür edileceğini bildirdi.¹¹³ Söz konusu emir Çanakkale Grubu Kumandanlığına, 17. Kolordu Kumandanlığına, 21. Kolordu Kumandanlığına, 3. ve 4. Kolordu Ahz-ı Asker Heyeti Riyasetlerine, Edirne, İzmir, Bursa Sansür Müfettişliklerine gönderildi.¹¹⁴ Keza Sivas Vilayeti ile örfi idarenin lağvolunduğu vilayet ve livalarda posta ve telgraf muhaberatının bir sonraki emre kadar ne şekilde sansür edileceği hakkında gönderilen emre harfiyen riayet edilmesini istedi. Başkumandan Vekili Enver Paşa mektupların ve diğer gönderilerin İstanbul’da da sansür edileceğini bildirdi. Söz konusu emir bütün ordu ve grup kumandanlıklarına gönderildi.¹¹⁵ Enver Paşa’nın bu emirlerinden anlaşıldığı üzere savaş sona erse de III. Ordu’ya bağlı bazı bölgelerde sansür devam etti.

Savaş boyunca sansür nedeniyle hemen bütün cephelerde mektuplarda ciddi bir yığılma yaşandı. Ancak arşiv kaynaklarına yansıdığı kadarıyla halk nezdinde şikayetler yok denecek kadar azdı. Muhtemelen halk, sansürün “*savaş durumunda geçerli olduğu*” gerekçesiyle bu uygulamaya rıza gösterdi. Zira I. Dünya Savaşı sırasında bütün devletlerde bireyler ve toplumlar savaş veya diğer olağanüstü zamanlarda devlete yönelik tehlikenin bertaraf edilmesi gerektiğine makul olarak inanıyordu. Bu sebeple çoğu insan savaş sırasında ülke içindeki yazışmaların incelenmesinin tamamen haklı olduğuna kanaat getirdi. Bu nedenle savaşın ekonomik ve sosyal yıkımı huzursuzluklar oluşturmalarına rağmen halk genel olarak savaş zamanı politikalarına rıza gösterdi ve artan sansürü ve denetimi hoşgörü ile karşıladı. Ancak savaşan devletlerin büyük bir kısmında olduğu gibi Osmanlı Hükümeti de savaş sonrasında sansürden hemen vazgeçemeyecekti. Savaşın bitiminde 18 Ocak 1919’da haberleşme üzerindeki askerî sansür kısmen kaldırılrsa da bu defa örfi idare ilan edilen yerlerde sansür devam etti.¹¹⁶ Öte yandan 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesinin ardından İtilaf Devletleri sansür uygulamalarının tamamen kendi denetimlerinde olmasını istedi.¹¹⁷

Sonuç

Sansür, Büyük Harbin yeni askerî yöntemlerinden biriydi. Savaşın tarafları, ulusal güvenliklerini tehdit edebilecek bilgilerin dışarıya sızmasını engellemek için haberleşme üzerinde sansür uyguladı. Bu anlamda askerî sansür sistemi kuruldu ve haberleşme vasıtaları kontrol altına alınarak bilgi sızmasının önüne geçilmeye çalışıldı. Çok cepheli savaşta sansür sistemi iki yönden önemli idi. Birincisi düşmanın iç cephede neler yapıldığını öğrenmesi sansürle önlenebilirdi. Örneğin ülke içinde birliklerin ve gemilerin hareketi, hızlı uçakların varlığı, tanklar ve silah üretimi hakkında karşı tarafa geçebilecek bilgiler haberleşme kanallarının sansürüyle engellendi. Şüphesiz sansür sisteminin bu bilgilerin akışını tamamen ortadan kaldırması mümkün değildi. Ancak sansür uygulamaları bilginin akışını yavaşlattığı için zamanında elde edilemeyen bilginin değerini düşürebilme gücüne sahipti. Bir başka ifadeyle vaktinde yerine ulaşmayan bilgi bir müddet sonra önemini kaybediyordu. Savaş sırasında sansürün ikinci önemi ise rakip tarafın, düşmanın ne yaptığını öğrenmesine yardımcı olması idi. Posta ve kabloların incelenmesiyle sadece hayati bilgiler değil düşmanın savaş yöntemi, üretim planları, rezervleri ve moral durumu hakkında önemli veriler

¹¹³ ATASE, *BDH*, 3477/178, 15-4, 4 Eylül 1334; ATASE, *BDH*, 3477/178, 15-5, 15-6, 15-7, 6 Eylül 1334.

¹¹⁴ ATASE, *BDH*, 3477/178, 15-3, 5 Eylül 1334.

¹¹⁵ ATASE, *BDH*, 3477/178, 15-7, 15-8, 15 Temmuz 1334.

¹¹⁶ ATASE, *İSH (İstiklal Harbi) Kataloğu*, (Kutu/Gömlük), 83/11, 2 Şubat 1335/1919.

¹¹⁷ ATASE, *İSH*, 83/11, 2 Şubat 1335/1919.

elde edilmekte idi. Bu nedenle bu bilginin bütün getirisi ve elde edilen istihbarat verileri sansür sistemi sayesinde mümkün oldu.

Osmanlı Hükümeti de savaşan taraf devletlerde olduğu gibi haberleşme üzerine sansür uyguladı. Ordu ve kolordu mıntıklarında da sansür merkezleri kuruldu. Kafkas Cephesi'nde III. Ordu sansür merkezleri mıntıka kumandanlıkları ve menzil mıntıka müfettişlikleri tarafından oluşturuldu. III. Ordu'ya bağlı sansür merkezlerinde daha ziyade Türkçe sansür yapıldı. Özellikle Sarıkamış Harekâtı öncesinde alınan tedbirler doğrultusunda Başkumandanlık Vekâletinin emirleri doğrultusunda III. Ordu bölgesinde muhabere yapılacak lisanlar Türkçe, Arapça, Fransızca ve Almanca olarak belirlendi. Ancak bu durum yani sansür merkezlerinde sadece belirtilen dillerle yazışma yapılması Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti ile Başkumandanlık Vekâleti arasında uyuşmazlık yaşanmasına sebep oldu. Nezaret, Rumca, Ermenice, İngilizce, İtalyanca gibi dillerle de haberleşmeye izin vermekte idi. İki makam arasında çelişki yaratan bu durum sansür uygulamalarında tereddütlere neden oldu. III. Ordu'ya bağlı birlikler devletin iki ayrı kurumu tarafından verilen iki ayrı talimatın hangisine uyacakları konusunda tereddüt yaşadı.

III. Ordu'nun sansür teşkilatlanmasının son derece ayrıntılı planlandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu teşkilatlanmaya rağmen sansür işlerinin muntazam gittiğini iddia etmek oldukça zordur. Nitekim savaş devam ederken mektupların layıkıyla sansür edilmediğine ilişkin III. Ordu Kumandanlığı tarafından çeşitli uyarılar gönderilerek mektupların sansür memurlarınca sansür talimatnamesine uygun olarak son derece dikkatli bir şekilde muayene edilmesi istendi. Bu durum mektupların birikmesinden kaynaklı olarak sansür memurlarının görev ihlallerinin olduğunu göstermekte idi.

Başkumandan Vekili Enver Paşa, Sarıkamış Harekâtına başlamadan önce bölgedeki iletişim ve haberleşme üzerinde tam bir denetim oluşturdu. Nitekim Sarıkamış Harekâtının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından matbuat ve muhaberratta ciddi bir sansür olduğundan Enver Paşa alınan ağır yenilgiyi tamamen gizlemeyi başardı. Sarıkamış Harekâtının ardından III. Ordu menzil mıntıkası genişletildiği için bu çerçevede sansür merkezleri de sayıca arttı. Bu merkezler sayesinde haberleşme ciddi bir denetime tabi tutuldu. Her türlü haberleşmenin yakın takip altına alınması, harp haberlerinin cepheden dönen hasta ve yaralılarından alınmasına sebep oldu. Ancak yaralı ve hastaların anlattıkları arasında dedikodu mahiyetindeki yanlış haberler kulaktan kulağa yayıldı.

Sansür uygulamaları savaş sonrasında kısmen yumuşatıldı. Ancak devlet, savaş sonrası süreçte de insanların haberleşmesine müdahale etti. Bu müdahalenin önemli ve uzun süreli etkileri oldu. Böylece savaş sonlansa da 1919'dan itibaren resmi devlet gözetiminin doğuşuna tanıklık edildi. Savaş zamanında devlet tarafından kullanılan yetkiler barış zamanında da kullanılır oldu. Sonuç olarak I. Dünya Savaşı bütün devletlerde devletin kriz zamanlarında halkını gözetleme yeteneğini güçlendirdi.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, ATASE Fonu, BDH (Birinci Dünya Harbi) Kataloğu, (Klasör/Dosya, Fihrist), 443-50/H1-001-01, 20 Temmuz 1330-24 Temmuz 1330.

BDH, 2709/341, 3-10, tarihsiz.

BDH, 2709/341, 3-5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8, 8a, 9, 9a, 10, tarihsiz.

BDH, 2709/341, 3-7, tarihsiz.

BDH, 2709/341, 3-8a, tarihsiz.

BDH, 2829/107, 11, 25 Teşrinisani 1330.

BDH, 2829/107, 13, 26 Teşrinisani 1330.

BDH, 2829/107, 13-1, 28 Teşrinisani 1330.

BDH, 2829/107, 5, 21 Teşrinisani 1330.

BDH, 2829/107, 5-1, 5-2, 23 Teşrinisani 1330.

BDH, 2829/107, 9, 23 Teşrinisani 1330.

BDH, 2829/107, 9-1, 9-2, 24 Teşrinisani 1330.

BDH, 2829/12, 25 Teşrinisani 1330.

BDH, 2920/505, 1, 12 Mart 1331.

BDH, 2920/505, 1-14, 30.07.1332.

BDH, 2920/505, 1-15, 1-16, 1-17, 1-18, 6 Teşrinievvel 1332.

BDH, 2920/505, 1-19, 8 Teşrinievvel 1332.

BDH, 2920/505, 1-27, 30 Eylül 1332.

BDH, 2920/505, 1-28, 7 Teşrinisani 1332.

BDH, 2920/505, 1-29, 1-30, 16 Teşrinievvel 1332/1 Muharrem 1335.

BDH, 2920/505, 1-30, 16 Teşrinievvel 1332/1 Muharrem 1335.

BDH, 2920/505, 1-42, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

BDH, 2920/505, 1-50, 8.3.1333.

BDH, 2920/505, 1-51, 11.3.1333.

BDH, 2920/505, 1-60, 13.11.1333.

BDH, 2920/505, 1-71, 1.12.1333.

BDH, 2920/505, 1-91, 15.12.1333.

BDH, 2951/4A, 1-15, 1-16, 19 Mayıs 1331.

BDH, 2951/4A, 1-21, 1-22, 24 Mayıs 1331.

BDH, 2951/4A, 1-3, 1-4, 4 Mayıs 1331.

BDH, 2951/4A, 1-5, 1-6, 5 Mayıs 1331.

BDH, 2951/4A, 1-8, 9 Mayıs 1331.

BDH, 3183/17, 1-1,1a, 2, 2a, 3,3a, 4, 4a, 5, 5a, 6, 6a, 7, 7a, 8. 8a, 9, 9a, 1330.

BDH, 3183/17, 1-4, 4a, 1330, 7-8.

BDH, 3183/17, 1-6, 1330, 11.

BDH, 3183/17, 1-7.

BDH, 3183/17, 1-9a, 1330, 18.

BDH, 3477/178, 15-3, 5 Eylül 1334.

BDH, 3477/178, 15-4, , 4 Eylül 1334.

BDH, 3477/178, 15-5, 15-6, 15-7, 6 Eylül 1334.

BDH, 3477/178, 15-7, 15-8, 15 Temmuz 1334.

BDH, 408/258-1613, 13 Eylül 1330.

BDH, 408-258/1613, 25 Teşrinisani 1330.

BDH, 413/299-1633-018-01, 9 Şubat 1330.

BDH, 413/299-1633-027, 18 Nisan 1331.

BDH, 413/299-1633-18, 2 Şubat 1330.

BDH, 413-299/1633-011-1, 011-02, 4 Kanunuevvel 1330.

BDH, 415-288/1639-053, 12.10.1333.

BDH, 418-274/1647-006, 29 Teşrinisani 1330.

BDH, 428-31B/1686, 032, 10.1.1334.

BDH, 443-50/H1, 001-01, 001-1a, 24 Temmuz 1330.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, ATASE Fonu, İSH (İstiklal Harbi) Kataloğu, (Kutu/Gömlek), 83/11, 2 Şubat 1335/1919.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemî Evrakı (DH.EUM.VRK), 13/11, 001, 24-25 Temmuz 1330.

Kitaplar ve Makaleler

Alman Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*. çev. Yarbay Hakkı (Akoğuz), Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007.

Babacan, Hasan. *Mehmed Talât Paşa (1874-1921)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2005.

Bakteriyolog Server Kamil. *Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma*. yay.haz. Meriç Aybar, İbrahim Caner Türk, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2016.

Bacı, Ramazan. *Tarihin Sarıkamış Duruşması*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2007.

- Ballı, Ergül. “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Erzurumlu Mültecilerin İskân ve İaşesi,” *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*. yay.haz. Merve Uğur, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, 857-897.
- Baykoç, Hulusi. Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas ve Irak Cephesi’nde 5 nci Seferi Kuvvetler (52 nci Tümen). yay.haz. Zekeriya Türkmen, Özlem Demireğen, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Baytın, Arif. *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29 Tümen ve 3 Alay Sancağı (Hatıralar)*. İstanbul: Vakıf Matbaası, 1946.
- Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II nci Cilt, II nci Kısım Kafkas Cephesi II nci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1978.
- Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*. Cilt II, İkinci Kitap, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Büyük Harpte Osmanlı İmparatorluğunun 1916-1917 Yılındaki Vaziyeti Birüssebi-Gazze Meydan Muharebesi ve Yirminci Kolordu*. İstanbul: Askeri İstanbul Matbaası, 1938.
- Çakmak, Fevzi. *Büyük Harp’te Şark Cephesi Harekâtı*. yay.haz. Ahmet Tetik, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını, 2011.
- Demm, Eberhard. “Censorship” (Version 2.0), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, (issued by Freie Universität Berlin), 2017-03-29. DOI: 10.15463/ie1418.10725/2.0.
- Fromkin, David. *Barişa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı*. çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Epsilon Yayınları, 6. Baskı, 2016.
- İlden, Köprülülü Şerif. *Sarıkamış*. yay.haz., Sami Önal, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 4. Baskı, 2005.
- “Kafkasya Saha-yı Harbi,” *Servet-i Fûnun* 48/1225, 13 Teşrinisani 1330, 46.
- Kalemlî, Hüseyin, I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Sansür Uygulaması. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 62 (2018): 509-538.
- Öğün, Tuncay. “Sarıkamış’ta Soğuk Sansür,” *Yedikıta* 112 (2017): 20-31.
- Öğün, Tuncay. *Kafkas Cephesi’nin I. Dünya Savaşı’ndaki Lojistik Desteği*. İstanbul: Dergah Yayını, 2015.
- Öğün, Tuncay. “Turan Yolunda Bir Serap: Ardahan’ın Ele Geçirilmesi ve Osmanlı Basınındaki Yansımalar,” *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*. yay.haz. Merve Uğur, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, 581-617.

- Paul, Christopher and Kim, James J. *Reporters on the Battlefield: The Embedded Press System in Historical Context*. RAND Corporation, 2004.
- Price, Byron. "Governmental Censorship in War-Time," *The American Political Science Review* XXXVI/5 (1942): 838.
- "Resmi Tebliğ," *İkdam* 6439, 10 Kanunusani 1330, 1.
- Shaw, Stanford J. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2014.
- "Siyasiyat," *Tanin* 2180, 2 Kanunusani 1330, 1.
- Süvari Teğmen Saftyyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı*, yay.haz. Eren Ergül, İstanbul: Yeditepe Yayını, 2019.
- Şahin, Gürsoy. *Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Şahin, Gürsoy. "I. Dünya Savaşı'nda Suşehri ve Çevresinde Kafkas Cephesi'nin Nakliyatını Engellemeye Yönelik Ermeni Faaliyetleri," *I. Uluslararası 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildiriler Kitabı (16-18 Ekim 2019)*, ed. N. Ergün, T. Arık, O. Şimşek, Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayını, 2019, 322-359.
- Şimşeker, Somer Alp. "Ottoman Intelligence: The Second Branch and Its Operational Characteristics, 1914-1918." Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2021.
- "Tebliğ-i Resmîyi Okurken," *İkdam* 6414, 15 Kanunusani 1330, 1.
- Tekir, Süleyman. "Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi." Doktora tezi, Kafkas Üniversitesi, 2015.
- Tekir, Süleyman. *Beyaz Harp Kafkas Cephesi Sarıkamış Harekatı Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.
- Ünalp, F. Rezzan. "Birinci Dünya Harbi Sırasında Kafkas Cephesi'ndeki Casusluk Faaliyetleri (1914'ten 1918'e Kadar)". *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, yay.haz. Merve Uğur, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, 493-530
- Von Sanders, Liman. *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, 9. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Yarbay Selahattin. *Kafkas Cephesi'nde 10'ncü Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekatı*, yay.haz. Zekeriya Türkmen, Alev Keskin, Fatma İlhan, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Yeni, Mustafa. "Birinci Dünya Savaşı'nda Başkumandanlık Vekâleti ve Harbiye Nezareti'nin II. Şube (İstihbarat) Faaliyetleri." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022.

Ek 1. III. Ordu Sansür Merkezlerinden Bir Kısmını Gösterir Cetvel

ملاحظات	اسم و تعبير	نقطه	سلسله	تاریخ
	نقطه اولیاء بوزنجی براقند	نقطه اولیاء بوزنجی براقند	دیوبند	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	قنقل	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	کرنت	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	عزیزیه	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	ایلا	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	هانیه	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	یلوس	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	سائند	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	یاقان	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	رکاب	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	یلار	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	یگره سوه	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	ارد	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	جیل سینه	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	کلسوه	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	بافره	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نوقار	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	زیلج	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	ایلا	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	مرزقیه	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	حرفه	
	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	نقطه دیکریه کما بلو بیضا اند	دیوبند	

ATAŞE, BDH, 2920/505, 1-43, 10 Kanunuevvel 1332.

Forty-Eight Years in Ottoman Service: General Inspector of Quarantines Dr Bartoletti Efendi and His Activities [1840-1888]

Osmanlı Hizmetinde Kırk Sekiz Yıl: Karantinalar Umum Müfettişi Dr Bartoletti Efendi ve Faaliyetleri [1840-1888]

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Özgür Yılmaz

Samsun Üniversitesi
oyilmaz1978@hotmail.com

Başvuru / Submitted:
20 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
14 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1440302](https://doi.org/10.21021/osmed.1440302)

Atıf / Citation:

Yılmaz, Ö. "Forty-Eight Years in Ottoman Service: General Inspector of Quarantines Dr Bartoletti Efendi and His Activities (1840-1888)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 283-312.

Benzerlik / Similarity: 8

Abstract

Foreign specialists were employed in the Ottoman Empire's health services, particularly during the 18th century onwards. The Ottomans required international cooperation to implement reforms to combat epidemics during the global epidemics of the 19th century. As a result, many foreign physicians joined the Ottoman medicine service. Therefore, numerous foreign physicians began serving with the central health organization in Istanbul and the quarantine units established in the provinces. Some physicians made significant contributions to the Ottoman sanitary administration through their positions, time in Ottoman service, and activities. Dr Bartoletti, who was born in Istanbul in 1808, was one of these specialists. After medical education in Italy, he started his Ottoman service as a quarantine doctor and became a member of the Sanitary Council. He also represented the Ottoman Empire at the international medical conferences held in Paris, Istanbul and Vienna and performed important duties in Ottoman sanitary affairs during his forty-four years of service. By examining Dr Bartoletti's activities between 1840 and 1888, this study aims to contribute to the existing literature on this field.

Keywords: Tanzimat Period, Epidemics, Sanitary Council, Dr Bartoletti, Sanitary Conferences.

Öz

Osmanlı Devleti'nde yabancı uzmanların istihdam edildiği alanlardan birisi de sağlık hizmetleri olmuştur. 18. yüzyıldan itibaren başlayan bu istihdam sürecinde 19. yüzyılın küresel salgınları karşısında Osmanlılar salgınlarla mücadelede uygulamaya koyduğu reformlar için uluslararası işbirliğine ihtiyaç duymuş ve bu da pek çok yabancı hekimin Osmanlı tıbbının hizmetine girmesini sağlamıştır. Böylece İstanbul'daki merkezi sağlık örgütünden taşralarda tesis edilen karantina birimlerine kadar pek çok yabancı hekim hizmet vermeye başlamıştır. Bu hekimlerden bazıları buldukları görevler, Osmanlı hizmetinde buldukları süre ve yapmış oldukları faaliyetler açısından Osmanlı sıhhiye idaresinde önemli hizmetler ortaya koymuşlardır. 1808'de İstanbul'da doğan Dr Bartoletti de bu uzmanlardan biri olarak İtalya'da aldığı tıp eğitiminden sonra karantina hekimi olarak başladığı Osmanlı hizmetinde karantina Meclisi üyeliğine kadar yükselmiş ve Osmanlı Devleti'ni Paris, İstanbul ve Viyana'da toplanan uluslararası sıhhiye konferanslarında temsil eden yüzü olmuştur. Dr Bartoletti kırk dört yıllık hizmetinde Osmanlı sıhhiye işlerinde önemli vazifeler icra etmiştir. Bu çalışma Dr. Bartoletti'nin 1840-1888 yılları arasındaki görevlerine ışık tutarak konu ile alakalı mevcut literatüre katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Dönemi, Salgın Hastalıklar, Meclis-i Sıhhiye, Dr Bartoletti, Sıhhiye Konferansları.

Introduction

During the first half of the 19th century, with the establishment of sanitary organisations both in the capital and in the provinces, preventive health practices against epidemics spread through the Ottoman Empire. Within this period international cooperation and the activities of foreign physicians were quite remarkable. Cholera epidemics between 1831 and 1833 necessitated the Ottomans to take new measures as quarantine in the Bosphorus. The Ottoman Empire was a bridge transmitting infectious diseases to the West, especially in the Balkans and the Arabian Peninsula. After the first quarantine practises a sanitary council was organised on the subject. The delegates of foreign states, who were experts in sanitary affairs, should also be included there and this council thus attained an international character. On the other hand, this co-operation was very important for the Ottoman Empire, which lacked competent and sufficient sanitary personnel at this time. These foreign physicians who took part in the Sanitary Council, which was the sole authority in determining Ottoman sanitarian policies, not only managed the Ottoman health organisation, but also performed an important function in the adoption of modern European medicine.¹

The main duties of the council were to determine issues such as the establishment of quarantines, the supply of necessary personnel and the tax tariffs to be applied in quarantines. Subsequently, it was decided to establish quarantine units in the provinces in order to effectively combat epidemics in this process. Established to protect public health and prevent the spread of disease by controlling it where it occurs, the number of these units increased to 57 in 1849.² As for the administrative structure, the quarantines were to be under the administration of a Muslim director and a European physician, who could employ the necessary auxiliary staff according to the importance of the service provided. The European physicians were responsible for the enforcement of the quarantine rules and the necessary observations.³ They were also obliged to prepare a report every 15 days containing the personal information of the deceased, the causes of death and the general health status of the working area and to submit it to the central administration.⁴ Therefore, many physicians, mostly Italian, Prussian and Austrian, came to the Ottoman country to serve in the provinces. Some of these physicians faced serious difficulties, but they performed important services in terms of public health and their services led to their promotion in the Ottoman sanitary administration. One of them was the Italian physician Etienne Gregoire Bartoletti, known as “*Bartoletti Efendi*” in Ottoman sources.⁵

---

¹ Daniel Panzac, “Tanzimat et sante publique les debuts du conseil sanitaire de l’Empire Ottoman,” 150. *Yılında Tanzimat*, ed. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 328; Nuran Yıldırım, *A History of Healthcare in İstanbul*, trans. M. İnanç Özekmeçi (İstanbul: İstanbul University Press, 2010), s. 23.

² Musa Çadırıcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 310-311; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, trans. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 220-232.

³ Yeşim Işıl Ülman, “Gazette Médicale de Constantinople ve Tıp Tarihimizdeki Önemi” (PhD Diss. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 1999), 112-115.

⁴ “*Instructions pour les médecins employés dans le service sanitaire de l’empire Ottoman*,” Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), *Constantinople (Ambassade), Série E, Question Sanitaires*, Vol. 464. (This fund will hereinafter be referred to as “CADN, *Question Sanitaire*”).

⁵ It is quite difficult to trace the documents related to Dr Bartoletti in the Ottoman archival documents, as the document summaries show that his name is spelt in many different spellings such as “Bantolethi, Partoni, Partonis, Bartoleti, Bartoloti, Portoleni, Bartoliti, Partoltu, Bartolitin, Bartolti, Bartoti, Partolik, Partoletti, Barnoliti.”

Dr Bartoletti was born in Constantinople in 1809 and lost his father at a young age. His mother later destined him for the priesthood and sent him to study at the seminary in Naples. After several years of serious study, he returned to Constantinople before being admitted to the priesthood. Changing his vocation, he returned to Naples and studied medicine at the university there. Returning to Constantinople at the end of 1839, he applied for a position in the Ottoman Sanitary Administration,⁶ and at the beginning of 1840 obtained the post of sanitary physician in Cavalla.⁷ In the petition to Grand Vizier Ali Pasha, Bartoletti stated that he had served as a as a “*native of Istanbul*” and “*loyal subject of the Sultan*” since his entry into the Ottoman sanitary service, which had been under British patronage for some time. However, Bartoletti linked his loyalty to the Ottoman Empire not only to his birth in Istanbul but also to the memories of his father, Dr Bartoletti, in Istanbul. In fact, he had been employed as the chief physician in the *Nizam-ı Cedid Army* and had performed important duties.⁸ In this way, Bartoletti Efendi, who continued his father’s profession, returned to Istanbul and his request for a post was accepted by the Ottoman government at a time that there was a great need for foreign physicians.

1. From Quarantine Physician to Sanitary Inspector: The Early Periods of Ottoman Service

Dr Bartoletti’s first post in the empire was the Cavalla quarantine. It is highly probable that Bartoletti’s appointment at the Cavalla quarantine in 1840 led to the establishment of this quarantine unit.⁹ By his early reports from Cavalla, the administration noticed his exceptional qualities, congratulated him on them and, a year later, entrusted him with a new mission that was as delicate as it was difficult at the time, to travel successively to Gülek Boğazı, Konya, Payas and Adana to organise the preventive service against the plague from Syria. This mission, where he had to fight against many difficulties, ended at the end of December 1841. On his return to İstanbul, the Sanitary Council entrusted him with the health inspectorate of the province of Erzurum a few months later.¹⁰

The appointment came after outbreak of plague in the Eastern Anatolia. The plague lasted until 1842 and caused considerable damage to the region. The plague, which initially affected the area around Erzurum, later reached the city and began to claim victims, causing around twenty five deaths a day. According to physicians, this situation was caused by the failure of local administrators to take the necessary measures and the movements of Kurdish tribes that could not be controlled. In May 1842, following the re-emergence of the disease, the Ottoman sanitary administration agreed

⁶ Étienne Tunda, “Feu Bartoletti Effendi,” *Stamboul*, 29 May 1895, 1-2; Tomas Terziyan and Seref Etker. “Türkiye Tıp Tarihinin Latince Kaynakları: Dissertatio Inauguralis Medica De Peste Orientali, ... Marcus Marchand, Constantinopolitanus (1831),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24/2 (2023): 280-281; “Stefano Bartoletti,” *Stefano BARTOLETTI : Family tree by marmara2 - Geneanet* (accessed 18.07.2023); Yeşim Işıl Ülman, “Portraits of Italians in health affairs in 19th century Istanbul: Dr. Castaldi, Pharmacist A. Calleja, Midwife Messani,” *Quaderni di Oriente Moderno* 88/ 6 (2008): 139; According to Ahmed Mithat Efendi, Bartoletti Efendi was born in Istanbul in 1808 as the son of Dr Bartoletti of Naples, who was in the service of Sultan Selim III. See Ahmed Mithat, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi,” trans. Abdullah Köşe, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5/1 (2003): 103.

⁷ Tunda, “Bartoletti Effendi,” 1; BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS)*, 789/2, 8 July 1869; BOA, *Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO)*, 451/79, 8 July 1869.

⁸ BOA, *HR. SYS*, 789/2, 8 July 1869.

⁹ Saryıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu,” 362-369.

¹⁰ Tunda, “Bartoletti Effendi,” 1.

to send a new sanitary officer to Erzurum¹¹ and preferred Dr Bartoletti as “a qualified official” to carry out this difficult task. Dr Bartoletti achieved considerable success in this mission with Dr Wagner, which began in mid-1842, and ensured that the plague was brought under control in the region.¹² Based on his observations in Erzurum, he pointed out how the plague spread in the reports he sent to the Sanitary Council and determined that the disease was spread by those who left the villages where it had appeared. Interestingly, his reports also revealed the public attitude towards the measures taken against the plague in the region.¹³ He personally visited the places where the plague was effective and made examinations. He took some precautions, moved the patients to a separate place, evacuated the houses, fumigated them and soaked the suspected belongings of the villagers in water. In this way, he firstly stopped the epidemic in the village, and later was able to control the plague in the region by applying similar measures in other villages he visited.¹⁴ Dr Bartoletti’s eastern mission was also helped to organise the quarantine offices in the province. It was decided to appoint a general director of quarantine and an inspector physician in Erzurum, to be responsible for following the developments not only in the city but also in the sanitary conditions of the whole province. In terms of his powers, this inspector physician was responsible for regular correspondence with the quarantines of Oltu, Kars, Van and Bayezid in the province, as well as making inspection trips to the province when necessary and informing the Sanitary Council.¹⁵

Here above all Dr Bartoletti’s reports established in the eyes of the Sanitary Council the breadth and accuracy of his organisational views and marked him out as an elite civil servant capable of accomplishing what might have put off many others. He was in charge of this department until the beginning of 1845, when he returned to Constantinople, where he was given the eminent post of “Sanitary Inspector General” which the council created almost for him, so that he could use the invaluable talents he had demonstrated in a wider sphere.¹⁶ So, it can be said that his mission was a “*preparatory phase*” for a more comprehensive inspections to be carried out in the future.

2. The Second Eastern Mission: The Establishment of a New Sanitary Cordon in the East

It is understood that Dr Bartoletti’s work in Erzurum helped him both to shine in the Ottoman sanitary administration and to rise in his position. Thus, he was appointed to the Sanitary Council in 1846 as one of the physicians working with Leval, Marchand and MacCarthy.¹⁷ Because his experience especially in quarantines was very important in this period when the Ottoman quarantines were subjected to a new and comprehensive organisation. In fact, quarantines, which were established as important institutions against plague epidemics, could not perform the same

---

¹¹ Ségur-Dupeyron, *Mission en Orient: rapport adressé à Son Excellence le ministre de l'agriculture et du commerce* (Paris: Imprimerie Royale, 1846), 49; Esat Aktaş, “Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)” (Phd Dissertation, Atatürk Üniversitesi, 2015), 41.

¹² Ségur-Dupeyron, *Mission en Orient*, 49.

¹³ Emine Melek Atabek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1974), 23.

¹⁴ Ségur-Dupeyron, *Mission en Orient*, 49-52.

¹⁵ Ségur-Dupeyron, *Mission en Orient*, 115-120; Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 229-230.

¹⁶ Tunda, “Bartoletti Effendi,” 1.

¹⁷ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 464, Fauvel to Aupick, İstanbul, 9 October 1848; Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 110.

protective role against cholera. In this respect, the factor that would take Dr Bartoletti to the East once again was the cholera epidemic that broke out again in the Ottoman country in 1846.

Cholera produced its main effect between 1829 and 1851, in the “*second pandemic period*”.¹⁸ Originated in India, the disease progressed westwards through different routes in 1831 and 1846, and caused many deaths in the empire. The Ottoman quarantine organisation did not prevent the spread of cholera. Therefore, the functionality and usefulness of the quarantines was a subject of constant debate throughout the 1840s. Due to the lack of personnel employed in the quarantines and the scarcity of revenue sources, significant problems were encountered in the administration of these units, and as a solution, only the quarantines in the coastal towns were maintained in operation and the others were abolished or the number and salaries of the officers were reduced.¹⁹ Therefore, a serious inspection process was commenced for the quarantines in 1849. These inspections revealed that there were many deficiencies in the Ottoman quarantine units, both in terms of organisation and personnel.²⁰

The Sanitary Council initiated a project in 1848 for the quarantine stations located there against the epidemics coming from Iran and decided to establish twelve new health stations in important cities along the line from Batum to Basra and in places where caravan traffic passed along the Ottoman-Russian and Iranian borders.²¹ This new line was to start from Batumi, and run to Basra via Ardahan, Kars, Bayezid, Van, Bitlis, Mosul, Sulaymaniyah, Hanekin, Mandeli and Baghdad.²² The Sanitary Council selected Dr. Batoletti and assigned him to establish the new quarantine line. Hacı Ratip Efendi was also appointed as the director in charge of this task.²³ As part of this assignment, Dr Bartoletti was envisaged to stay in Baghdad for at least one year.²⁴ The inspection committee left Istanbul in October 1848 and went directly to Baghdad, to examine the feasibility of the project. The first problem that the inspection mission encountered was the bad behaviour and incompetence of the staff working in the Baghdad quarantine. In addition, the inspectors encountered many obstacles from the local authorities in the process of improving the service of the quarantine. In Mosul also there were serious problems in the quarantine administration. Therefore, the commission dismissed some officials and issued warnings to others.²⁵

The inspectors succeeded in establishing a lazaretto and an administration in Baghdad. Then they left Baghdad and travelled towards the border and found that the uncontrollable movements of the Kurdish tribes and especially the uncertainty on the Ottoman-Iranian border was an important factor in the planned line. Another obstacle was the transport of thousands of corpses by Iranian caravans at certain times of the year. Dr Bartoletti emphasized that a quarantine under these circumstances would not be an effective measure and that the problem could be solved either by completely banning the transport of corpses or by accepting them only under certain conditions.

¹⁸ Robert Pollitzer, “Cholera Studies,” *Bulletin of the World Health Organization* 10/3 (1954): 421-461.

¹⁹ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 464, Fauvel to Aupick, Constantinople, 20 June 1849.

²⁰ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 464, Fauvel to Aupick, Constantinople, 16 August 1848.

²¹ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 464, Fauvel to Aupick, Constantinople, 15 June 1848; Antoine Fauvel, “Creation de postes sanitaires sur la frontière turco-persane (7 Juin 1848),” *Recueil de travaux du Comité d'hygiène publique en France* (Paris: Librairie J. B. Baillière, 1882), 2: 3-4.

²² CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 464, Fauvel to Aupick, Constantinople, 15 June 1848.

²³ *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*, 9 October 1848.

²⁴ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 464, Fauvel to Aupick, Constantinople, 15 June 1848.

²⁵ Fauvel, “Creation de postes sanitaires sur la frontière turco-persane (5 Mai 1849),” *Recueil de travaux*, 21-23.

Besides, European physicians should be assigned to the main cities of Iran such as Tehran, Tabriz, Isfahan and Shiraz, a quarantine period of three or five days should be set for passengers and goods on the Ottoman-Iranian border; a specific method should be determined regarding the burial of cadavers brought to the Ottoman side, and additional powers should be given to quarantine units during periods of disease. In this way, the spread of epidemics to the Ottoman country could have been prevented.²⁶

His second eastern mission lasted for two years. It is understood that Dr Bartoletti was in the region until July 1850²⁷ and tried to determine how the diseases spread to the Ottoman country. He returned his position in the Sanitary Council and was elected as a member of an important commission at a time when the sanitary conference was beginning in Paris. The council assigned a commission of its important members the task of drafting a “*Penal Code of Sanitary Affairs*” to be valid throughout the empire. This commission prepared a sanitary code in July 1851 and presented it to the Sanitary Council.²⁸ In this way, the long years he spent in the Ottoman quarantine administrations and the experience made Dr Bartoletti the most reasonable candidate to represent the Ottoman Empire at international sanitary conferences.

3. The Beginning of Missions Abroad: The First International Sanitary Conference in Paris (1851)

Cholera had a significant impact on the establishment of international cooperation against epidemic diseases. The first International Sanitary Conference was organised in Paris on 23 July 1851 to prevent the spread of the cholera, to overcome the problems encountered in the implementation of modern quarantines and to determine a general quarantine duration to be applied jointly by each country.²⁹ Therefore, efforts to reduce the long and unnecessary quarantine periods were at the forefront in the organisation of the conference.³⁰ Participant states were represented by diplomats and physicians. The issue of combating epidemics such as plague, cholera and yellow fever, which aroused panic among the people and required many measures for protection, was discussed. The Consul General of Paris, Gustave Halphen, represented the Ottoman Empire at this conference for political matters, and Dr Bartoletti, as the “Sanitary Inspector General” for sanitary decisions.³¹ At the beginning of the conference, however, the Ottoman Empire was represented only by Halphen. Before leaving İstanbul, a special meeting was organised for the instructions to be given to Dr Bartoletti and he was advised to be cautious about the interests and opinions of the Ottoman government.³² He was allocated 2,500 piasters for travelling to Paris³³ was able to attend the conference four months late because he was able to leave Istanbul on 15 September.³⁴ Before

---

²⁶ *Recueil de travaux*, 44-52.

²⁷ *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*, 18 July 1850.

²⁸ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 464, Fauvel to Aupick, Constantinople, 20 March 1850.

²⁹ Daniel Panzac, “Pratiques anciennes et maladies nouvelles: la difficile adaptation de la politique sanitaire au XIXe siècle,” *Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris* 10/1-2 (1998): 60.

³⁰ Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 23-24.

³¹ BOA, *Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı (HR. MKT)*, 42/24, 28 Ra 1268 (21 January 1852).

³² CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 464, Fauvel to La Valette, 23 January 1852.

³³ BOA, *Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı (A. MKT. MHM)*, 36/34, 12 Za 1267 (8 September 1851)

³⁴ *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*, 19 September 1851.

his arrival in Paris the committees took decisions on many vital issues in the sessions, so Dr Bartoletti complained that the Ottoman side could not be sufficiently effective in these decisions.³⁵

Dr Bartoletti attended the session of the conference on 2 October 1851 for the first time. Gustave Halphen, was replaced by Dr Bartoletti, who was thought to be better able to negotiate the issues due to his expertise in health affairs. After this delay, he stated in the first session that he had attended the conference late due to some force majeure, but that he was pleased to attend the sessions where quarantines and public health issues in the Ottoman Empire were discussed. In this session, he wished to present to the commission the measures taken by the Ottomans against the spread of diseases and requested the postponement of the approval of Article 7 of the conference programme on measures to be taken against diseases.³⁶ His request was accepted. In the following sessions, he played a very active role and announced the sanitary measures taken by the Ottoman Empire to the international public opinion and carried out an active function in the commissions established here. In the forty-eight meetings that followed, he almost determined the agenda of the conference.³⁷

In the session held on 4 October 1851, Dr Bartoletti focused on the Ottoman quarantines and stated that the Ottomans did not have any experience when cholera once again entered the country from the Iranian border in 1847, and that the council did not dare to enter the “sanitary cordon procedure”. Therefore, the measures taken by the Sanitary Council against the spread of cholera did not work and the epidemic reached Istanbul. After explaining the measures against cholera that the council deemed appropriate to be implemented in 1850 and his experience in this regard, he then focused on the quarantine line from the Black Sea to the Persian Gulf, and stated that with the completion of the line passengers and goods coming from India, which also caused the spread of cholera, could be kept under control. Noting that he had supervised nearly two years of work on this line, he particularly focused on the entry routes of cholera to Turkey and the measures to be taken by the state in this regard. In addition, in the session held on 25 November 1851, he emphasised that “the Ottoman quarantines and the Sanitary Council had achieved significant results in five years and that the plague had been brought under control.”³⁸

After six months of work of different commissions and forty-eight sessions, 137 articles of international sanitary regulations were published in accordance with the decisions of the conference which ended on 19 January 1852. However, this regulation was signed only by three of twelve participating states. In this respect, the conference is considered to have failed in terms of its objectives due to some legal, scientific and political reasons.³⁹ From the Ottoman’s perspective, this conference was an important turning point in terms of announcing the steps taken by the Ottomans in the field of public health to the international communities by a competent physicians. During the in Paris, Dr Bartoletti was awarded the *Croix de la Légion d’honneur* by the French president.⁴⁰

³⁵ BOA, HR. TO, 70/111, 7 October 1851.

³⁶ *Procès-verbaux de la Conférence sanitaire internationale ouverte à Paris le 27 juillet 1851* (Paris: Imprimerie nationale, 1852), 2-3; Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 43, 110.

³⁷ Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* 17/2 (1954), 297; Ahmed Mithat, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’de Karantina,” 108-109.

³⁸ *Procès-verbaux de la Conférence Sanitaire Internationale ouverte à Paris le 27 Juillet 1851*, 14-15.

³⁹ Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, 98-117.

⁴⁰ *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*, 19 March 1852.

4. A Medical Authority in Istanbul: Membership of the Sanitary Council and the BENGHAZI INSPECTORATE

Dr Bartoletti returned to Istanbul in mid-March and was elected as a member of the commission chaired by Leval on the international sanitary convention to be adopted between the Ottoman Empire and Austria in 1853, and took part in the preparation of a 19-article draft convention in May 1853.⁴¹ However, there is no detailed information about his activities for six years until 1858, when he was sent to BENGHAZI to investigate the plague epidemic there. Nevertheless, there were two very important developments for Dr Bartoletti during this period. First of all, he became one of the primary members of the Sanitary Council where he had previously been an officer, and secondly, as one of the founding members of the *Cemiyet-i Tibbiye-i Şahane*, he started to take part in the editorial board of the *Gazette Médicale d'Orient*, the organ of the society.

In 1854 Istanbul was hit by a new cholera epidemic. This time it was the allied French soldiers who carried the disease to Istanbul by sea. Appeared in Davutpaşa Barracks in February 1854, cholera then spread to British and Ottoman soldiers, and from there to the inhabitants of the neighbourhood who were in contact with the military units, and gradually to the city.⁴² The epidemic continued to be effective in 1855, when the transfer of allied troops to Istanbul continued, and lasted until October 1856. During this epidemic period, deaths among the local population were not very high, and only the places in contact with the French troops, had more victims of cholera. As a precaution, the hospitals were evacuated and those infected with cholera were placed in the open air in the Maslak plains. In this way, the centres of infection were removed from the middle of the city and the epidemic was prevented from reaching larger dimensions.⁴³ The Sanitary Council took measures to prevent the spread of the epidemic, such as prohibiting burials in the city centre, cleaning the garbage and dirty water in the streets, and recommending not to eat fruits and vegetables that increase the effect of the disease. During these epidemics, Dr Bartoletti, one of the most experienced physicians of the council, probably took part in the sanitary works in Istanbul. Likewise, in the post-war period, he continued to take part in the commissions formed on sanitary issues. On 29 January 1856, he was appointed as a principal member of the council and continued his work.⁴⁴ In 1856, upon the application of the British Embassy, he served in the commission established to make changes in the quarantine practices for the ships in the service of the allied army in the Crimean War and took part in the commission established to determine the quarantine tariffs in the Ottoman Empire.⁴⁵ In 1858, he was elected as a member of a commission formed at the request of the Austrian government regarding the Austrian steamers travelling on the Danube.⁴⁶

The year 1856 was also an important year for Dr Bartoletti in terms of his participation in the establishment of the Imperial Medical Society (*Cemiyet-i Tibbiye-i Şahane*). The foundation of the society was laid when the physicians and surgeons who came to Istanbul with the allied armies during the Crimean War came together in February 1856 to discuss the sanitary problems arising

---

⁴¹ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 464, Fauvel to La Valette, Pera, 20 June 1853.

⁴² Ahmet Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Karantina," 110.

⁴³ Luici Mongeri, "Étude sur l'épidémie de choléra qui a règne à Constantinople, III," *Gazette Médicale d'Orient (GMO)*, IXme Année, Juillet 1866, Nr. 4, 53-54.

⁴⁴ Ahmet Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Karantina," 103.

⁴⁵ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 464, Fauvel to Thouvenel, Pera, 2 January 1856; *Rapport de la Commission chargée par le Conseil de santé de proposer la modification du tarif des droits sanitaires de l'Empire Ottoman*, (Constantinople, 1856).

⁴⁶ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 465, 19 September 1856.

from the war and to exchange information. The Society started also to publish a newspaper called *Gazette Médicale d'Orient* in April 1857, where the minutes of the meetings of the society, medical articles written by physicians working in the Ottoman Empire, scientific articles taken from European medical journals, news about medical innovations and meteorological observations made in Istanbul day by day were published.⁴⁷ Dr Bartoletti was among the primary members of the society and took part in the editorial commission of the newspaper. His articles were also published in the journal later on.⁴⁸

In mid-1858, Dr Bartoletti's new provincial assignment was prompted by the outbreak of the plague in Beghazi. When the outbreak was reported to Istanbul, the Sanitary Council urgently requested that a commission of physicians be sent to the region. So, Dr Bartoletti was chosen to carry out the necessary examinations and determine the nature of the disease, and sent to Benghazi with another physician, Dr Amadeo, in his retinue and a 30,000 piasters per diem to perform this task.⁴⁹ They departed from Istanbul on 8 July and arrived in Benghazi on 15 July.⁵⁰ After the short-term examinations, it was understood that the disease was "plague". His investigations were very valuable in terms of the measures to be taken by the Sanitary Council and demands from the government. The physicians also recommended to the local administration the implementation of a series of measures to limit the effects of contagion and to prevent the spread of the disease beyond the areas where it was present.⁵¹ Dr Bartoletti did not stay in Benghazi for too long after a short period of examination on the nature of the disease and returned to Istanbul.⁵² He prepared a special report on the plague in Benghazi⁵³ where he focused on the source and conditions that led to the emergence of the plague. Here, although he could not fully reveal the source of the plague, it is seen that he focused on "the conditions that would enable the development of the disease". According to his analyses, four years of dry season had led to a failed harvest and then to a terrible famine. The famine had also decimated the Bedouin herds, and an epidemic had struck the oxen, making it impossible to cultivate the land.⁵⁴ He also pointed out necessary measures to be taken by the Ottoman Sanitary Administration.⁵⁵

After his return from Benghazi, he was given the title of "permanent inspector" and his salary was increased to 30,000 piasters.⁵⁶ A review article of Dr Bartoletti on "military hospital regulations" was published in *Gazette Médicale d'Orient*.⁵⁷ At the end of 1858, in the search for an official to inspect the provincial quarantines, Bartoletti was again chosen as a "competent physician" and was appointed as an inspector. His salary of 2.750 piasters was increased to 3.000 piasters.⁵⁸

⁴⁷ Feza Günergun and Nuran Yıldırım, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mektebi Tıbbiye-yi Şahaneye Getirdiği Eleştiriler," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3/1 (2001) : 19.

⁴⁸ "Variétés," *Gazette Médicale d'Orient*, Ire Année, Nr. 12, Mars 1858, 220.

⁴⁹ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 465, Fauvel to Thouvenel, Pera, 22 June 1858; BOA, *A. MKT. NZD*. 258/73, 21 Za1274 (3 July 1858).

⁵⁰ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 465, Fauvel to Thouvenel, Pera, 10 July 1858.

⁵¹ Dr Bartoletti's letter dated 22 July 1858, see *Recueil des travaux*, 158-159.

⁵² BOA, *İrade Dâhiliye (İ. DH)*. 409/27044, 17 Z 1274 (29 July 1858).

⁵³ Bartoletti, "La Peste de Benghazi," *Gazette Médicale d'Orient*, Ilme Année, Nr. 6, Septembre 1858: 105-111.

⁵⁴ Bartoletti, "La Peste de Benghazi," 109-110.

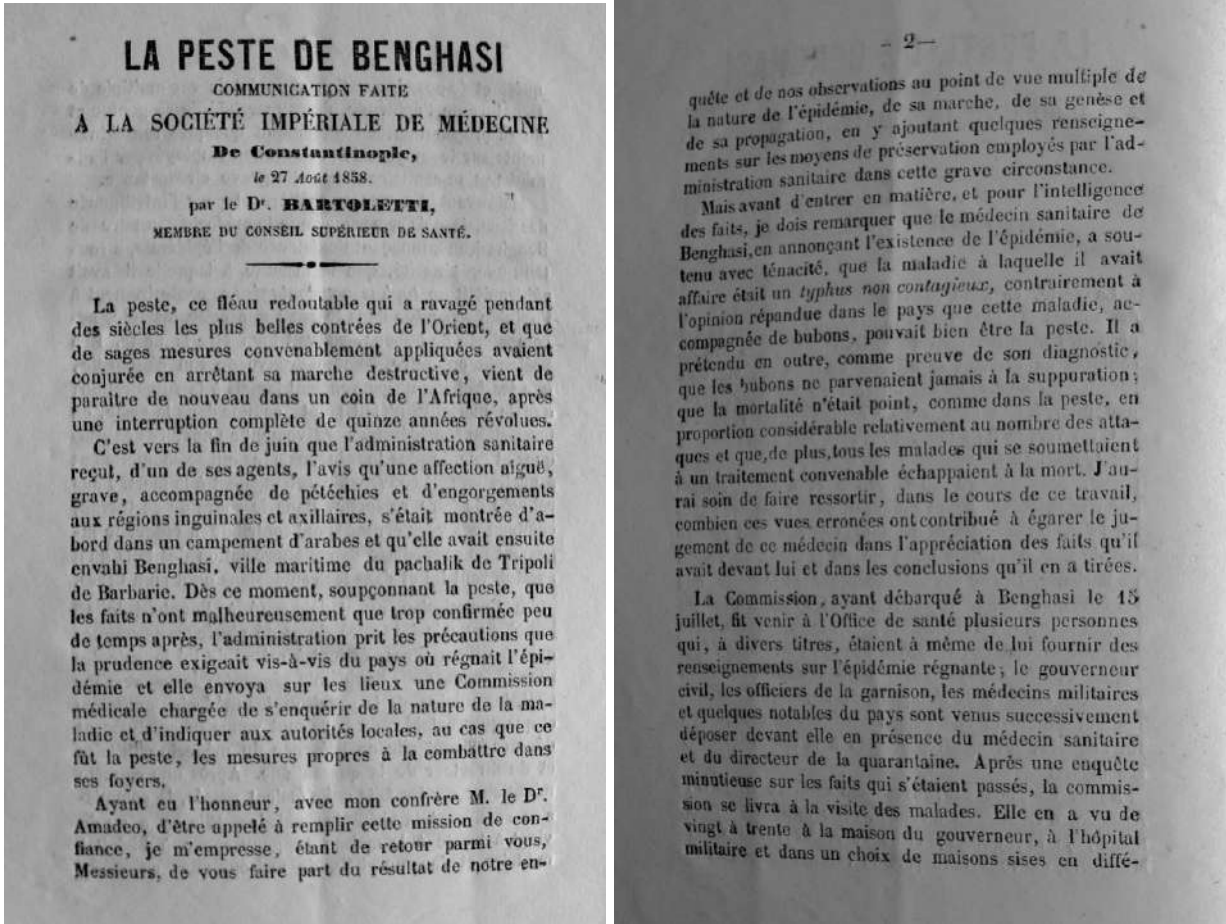
⁵⁵ Bartoletti, "La Peste de Benghazi," 110-111.

⁵⁶ Ahmet Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Karantina," 112; "Variétés," *Gazette Médicale d'Orient*, Ilme Année, Nr. 10, Janvier 1859, 105-111

⁵⁷ "Bulletin," *Gazette Médicale d'Orient*, Vme Année, Nr. 11, Février 1862, 161-164.

⁵⁸ BOA, *Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM)*, 147/47, 26 R 1275 (3 December 1858).

Figure 1-2: Dr Bartoletti's report on the plague in Benghazi⁵⁹

5. Ottoman Representative for the Second Time: The Third Sanitary Conference in Istanbul (1866)

Dr Bartoletti was in Europe in 1865 when the epidemic was at its height in İstanbul.⁶⁰ The organisation of a third international sanitary conference in Istanbul was due to the cholera epidemic, which had recently spread from India. Cholera began in Bengal in 1863 and spread by sea to the Red Sea and by land to the shores of the Caspian Sea during the fourth pandemic period (1863-1879). In 1865 caused the deaths of 30.000 pilgrims in the Hejaz.⁶¹ From Hejaz, cholera reached other parts of Arabia, Iraq, Syria, Palestine, and Egypt through pilgrims and spread to other Mediterranean ports. From there to the south of Italy, Sicily, Spain, and Portugal, and northwards to Germany. Cholera made great devastation in Europe in 1866 killed thousands of people.⁶² So international public opinion put the convening of a new sanitary conference on the agenda, as the epidemic thus became a new global threat. On 13 October 1865, the French government called for

⁵⁹ CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465; Bartoletti, "La Peste de Benghazi," *Gazette Médicale d'Orient*, Nr. 6, (Septembre 1858): 105-111.

⁶⁰ BOA, *Hariciye Nezâreti Tahrirat* (HR. TH), 4/29, 30 May 1865.

⁶¹ Dhiman Barua, "History of Cholera," in *Cholera*. Ed. D. Barua and W. B. Greenough, (New York: Springer, 1992), 2.

⁶² Pollitzer, "Cholera Studies," 444.

an international conference. It was recommended that the conference should be held in Turkey. The Ottoman government agreed to this proposal as long as it was held in Istanbul.⁶³ When it was decided to convene the conference in Istanbul, invitations were sent to sixteen countries. After the preparatory phase, the conference was inaugurated on 13 February 1866 in Galatasaray⁶⁴ with a speech by Ali Pasha, the Minister of Foreign Affairs. Thirteen European and three Muslim states participated in the conference where the Ottomans was represented by Dr Salih Efendi, the Minister of Medicine, and Dr Bartoletti.⁶⁵ Prior to this assignment, Dr Bartoletti was awarded the *Order of Mecidiye* of the 4th degree.⁶⁶

First of all, a programme was drawn up for the work of the conference, which focused its work on four main topics, such as the origin and development of cholera, its spread, preventive measures and how to implement them. Five separate commissions were formed to study these issues. Their reports were presented to the delegates. As cholera was the main topic of the conference, international attention naturally focused on the movement of the disease westwards during the pilgrimage periods, and thus on the Ottoman Empire, which was seen as one of the sources of cholera in the West. During the first meeting, the French delegate Fauvel suggested cutting off the connection between Hejaz and Egypt during cholera outbreaks and implementing measures to prevent the spread of the disease. In response, the Ottoman representatives, Dr Salih Efendi and Dr Bartoletti, opposed the French delegation's proposals and recommended more soft measures rather than harsh ones. However, thanks to the efforts of Fauvel, the proposals put forward by the French delegation were accepted.⁶⁷

Dr Bartoletti played a significant role in the conference. His active participation was crucial to the success of the conference. He served as both secretary and rapporteur, and was responsible for preparing two of the reports written by the five commissions. The first report was on the progress and spread of cholera in 1865. Based on reports from consuls and physicians in different regions, he revealed that the epidemic in the Hejaz originated in India and Java, and stated that the disease spread through Egypt and reached some important centres by accelerated human mobility.⁶⁸ The second report on quarantine measures applicable to cholera sources was prepared by a commission chaired by Dr Bartoletti. The report begins with a discussion of restrictive measures, then goes on to evaluate issues such as sanitary cordon, isolation and separation, quarantine, disinfection regime, sanitary patent, and inspection and control. Through these measures, the commission demonstrated that cholera can be prevented.⁶⁹

⁶³ N. Howard Jones, *The Scientific Background of the International Sanitary Conferences 1851-1938* (Geneva: WHO Chronicle, 1975), 23-34; Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6/2 (2005): 142.

⁶⁴ The conference that took place at the Galatasaray School was also referred to as the "Galatasaray Conference". Ahmet Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Karantina," 117; Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar," *Tanzimat I, 100.Yıldönümü Münasebetiyle* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 949-950.

⁶⁵ BOA, HR. MKT, 535/45, 13 Ş. 1282 (1 January 1866).

⁶⁶ "Variétés," *Gazette Médicale Orient*, IXme Année, Nr. 9, Decembre 1865, 143.

⁶⁷ Handan Kılınç, "Isolating the subject: Cholera and Sanitary Discours in the Istanbul International Sanitary Conference of 1866," (Master's Thesis, Boğaziçi University, 2005), 42-64.

⁶⁸ "Rapport sur la marche et le mode de propagation du choléra en 1865," *Procès-verbaux de la Conférence sanitaire internationale ouverte à Constantinople le 13 février 1866* (Constantinople: Imprimerie Centrale, 1866), 1: 1-51.

⁶⁹ "Rapport sur les mesures quarantaines applicables aux provenances cholériques," *Procès-verbaux de la Conférence sanitaire internationale ouverte à Constantinople*, 1-45.

Although the Ottoman delegates convinced the international community that cholera had entered Ottoman lands from outside, they faced extensive discussions and demands from European states regarding quarantine measures and strict health policies for pilgrimage and pilgrims. European delegates demanded that the Ottoman government take strict measures in Hejaz. In accordance with these requirements, the Ottoman government established a medical commission and sent it to the Hejaz during the conference negotiations in 1866 and a second commission in 1867.⁷⁰ The conference was another important step in Dr Bartoletti's international reputation.⁷¹ He was honoured not only by the Ottoman Empire but also by Russia,⁷² the Papacy⁷³ and Iran.⁷⁴

6. Determining the Ottoman Quarantine Duties: Sanitary Tax Commissions

A regulation on cholera was discussed at the Istanbul Sanitary Conference, and officials nominated by the embassies in Istanbul, members of the Sanitary Council and other relevant officials worked together to draft a comprehensive quarantine regulation that outlined the quarantine procedure to be applied to ships, passengers, cargo and goods entering the Ottoman Empire by sea.⁷⁵ However a number of issues remained unresolved at the conference as the determination of the sanitary tax to be levied on ships.

Since the Paris Sanitary Conference of 1851, this issue had been on the agenda of the Ottoman government. At the conference, Dr Bartoletti emphasised the inadequacy of the sanitary taxes levied on ships and suggested that the taxes levied per ship should be based on their tonnage. However, no decision was taken on this matter.⁷⁶ In September 1862, a commission was formed to address the issue, consisting of Fevzi Efendi, Dickson, Fauvel, Lobider, Dr Bartoletti, Marchand and Endezyan Efendi, but the commission was unable to complete its work in 1863 and continued to study until 1865. In February 1865, Dr Bartoletti once again brought the report produced by this commission to the agenda and the relevant report was submitted to the Sanitary Council.⁷⁷ However, the cholera epidemic of 1865 caused a delay in addressing this issue, and it was not until the 1866 Istanbul Sanitary Conference that it could be discussed again.⁷⁸

Due to the significant burden on the state budget, a mixed commission was established in 1868, with the participation of delegates from eleven European countries, Iran, the United States of America, and the Ottoman Empire in order to meet the quarantine costs. The commission was chaired by Hekimbaşı Salih Efendi, and Dr Bartoletti was elected as the representative of the Ottoman Empire.⁷⁹ The commission began its work with a session held in the Ministry of Foreign Affairs building on 5 March 1868. Over the course of three years, the commission held 28 sessions until May 1871.⁸⁰ Its objective was to determine the quarantine tariffs to be applied to ships, pilgrims

---

⁷⁰ Gülден Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-2914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 15-18.

⁷¹ Tunda, "Bartoletti Effendi," 1-2.

⁷² BOA, *HR. MKT*, 672/56, 19 Ramazan 1286 (23 December 1869).

⁷³ BOA, *HR. MKT*, 574/78, 10 Muharrem 1284 (14 May 1867)

⁷⁴ BOA, *A. MKT. MHM*, 430/7, 9 Sefer 1285 (1 June 1868).

⁷⁵ Gülден Sarıyıldız, "Karantina Meclisleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Bellekten* 58/222 (1994), 374; *Règlement applicable aux provenances de choléra suivi de notes explicatives* (Constantinople, 1867), see CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 465.

⁷⁶ Şehsuvaroğlu, "Tarihi Kolera Salgınları," 289.

⁷⁷ CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 465, Fauvel to Moustier, Pera, 8 March 1865.

⁷⁸ Ahmet Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Karantina," 108-117.

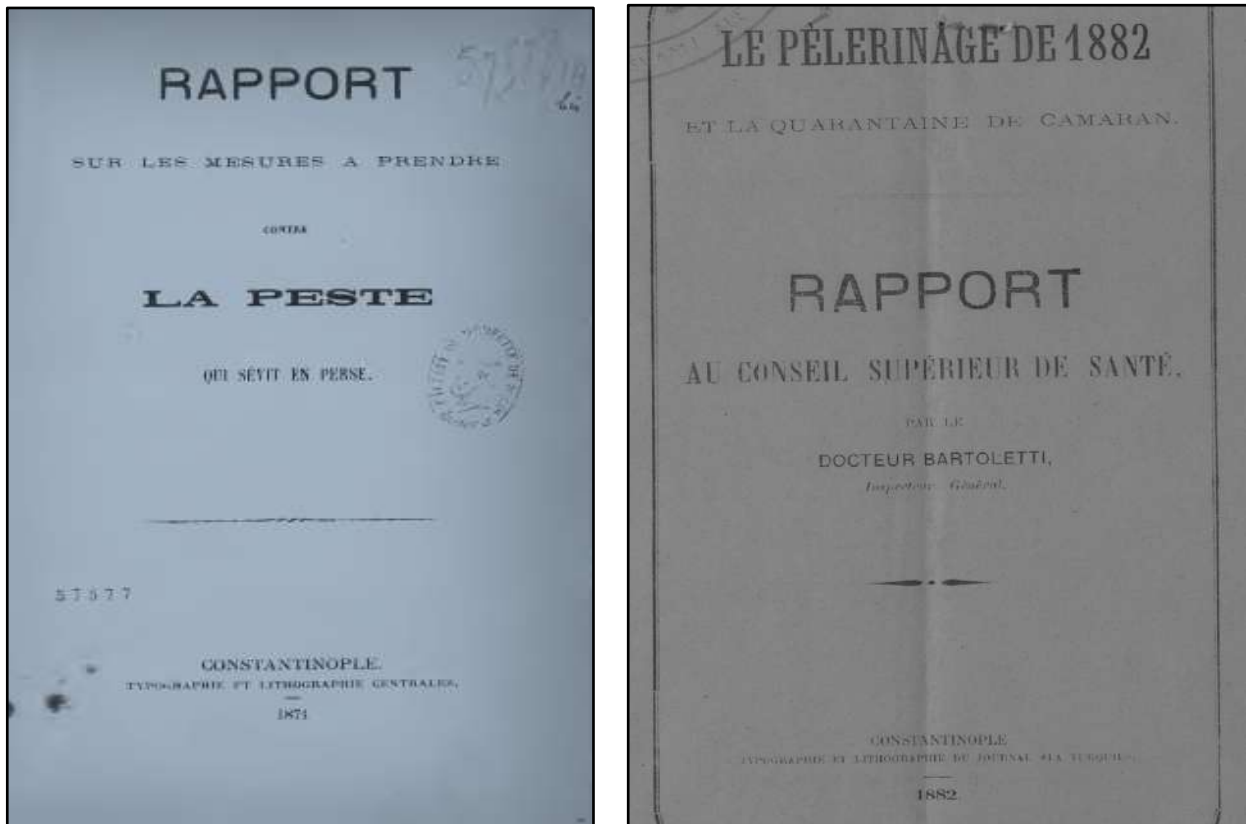
⁷⁹ BOA, *HR. MKT*, 590/2, 3 C 1284 (2 September 1867); Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar," 949-950.

⁸⁰ For the minutes of the Commission's meetings between March 1868 and May 1871, see CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 465; For the Commission's correspondence with the delegations, see BOA, *Hariciye Nezâreti İdare Evrakı (HR. İD)*, 1543/60.

in Hejaz during the pilgrimage period, and the Ottoman-Iranian border. The tariffs were intended to cover the expenses of the Ottoman Sanitary Administration and maintain the institution. The commission's prolonged efforts resulted in the establishment of an international convention on quarantine and sanitary affairs in the Ottoman Empire. Consequently, the Ottoman government was granted the right to impose a sanitary tax at a rate similar to that of European states.⁸¹ The convention was initially ratified by the Ottoman government and later by the other participating states, entering into force in 1872. Following the Convention, the Sanitary Council gained a truly international identity as the only authorized body to determine quarantine procedures.⁸² Salih Efendi and Dr Bartoletti were awarded the *Order of Mecidiye* for their work in the commission. Dr Bartoletti's salary was increased by one thousand piaster.⁸³ Additionally, some commission members received the *Order of Mecidiye* as an honour, while others were provided with financial assistance.⁸⁴

Figure 3-4: Dr Bartoletti's Reports on the Measures against the Plague Epidemic in Iran and the Quarantine of Kamaran

During this period, Dr Bartoletti provided information to the Sanitary Council on the measures that the Ottoman Empire should take in the face of epidemics in Iran. In late 1871, a plague epidemic broke out there due to the famine in the country, which raised concerns about its spread towards the

⁸¹ *Rapport de la Commission mixte chargée de réviser le tarif des droits sanitaires dans l'Empire ottoman* (Constantinople : Typographie et Lithographie Centrales, 1871), see CADN, *Question Sanitaires*, Vol. 465; Also see BOA, HR. İD, 1543/67.

⁸² Adrien Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra* (Paris: Librairie de l'académie de Médecine, 1892), 350-351.

⁸³ BOA, HR. İD. 1543/67.

⁸⁴ BOA, HR. MKT, 737/98, 24 M 1289 (3 April 1872).

Ottoman Empire.⁸⁵ The Ottoman government implemented strict measures against plague cases on the Iranian border. However, as it was difficult to take effective health measures over such a large area, the Sanitary Council first consulted Dr Bartoletti, who was very familiar with conditions in the region. Dr Bartoletti focused on an effective sanitary inspection system on the Ottoman-Iranian border. He thought that a land cordon should be set up along the border, and helped to supervise the establishment of two main stations at Khanikin, along the main southern Iranian road to Baghdad, and at Bayazid in the mountainous north. After assessing the situation in the region, Dr Bartoletti presented the Sanitary Council with five articles outlining the urgent measures to be taken.⁸⁶

In 1875, a second mixed commission was formed, again under the chairmanship of Salih Efendi, to review the tariffs for sanitary tax and continued its work until 1876.⁸⁷ This commission also set the tariffs in accordance with the 1870-1874 contracts. The commission where the Ottoman Empire was represented by Dr Bartoletti⁸⁸ met for the third time in 1881, completed its work in 1883 and its decisions were accepted by the Ottoman government and other European states in 1884. The work of this mixed commission also concerned the privileges and powers of the Sanitary Council in sanitary, financial and personnel matters.⁸⁹

7. Debating the Necessity of Quarantines: The Fourth Sanitary Conference in Vienna (1874)

The epidemics that had prompted the convening of the conferences were still in full force and continued to threaten Europe. While the third conference was convened on the initiative of France, the fourth conference was organised at the international call of Russia.⁹⁰ Because, with the opening of the Suez Canal, Europe became more susceptible to cholera epidemics which firstly appeared in Russia in 1870, claiming tens of thousands of lives and spreading to Germany, Austria, and Hungary, causing significant losses. As cholera once again approached Europe, international medical circles called for a review of the decisions made at the 1866 Istanbul Sanitary Conference, particularly with regards to the implementation of quarantines.⁹¹ Upon these requests, it was decided to organise a conference in Vienna which began on 1 July 1874 and lasted for 20 sessions until 1 August. This conference, which was attended by nineteen European countries, Iran and Egypt, followed a more modern procedure than its predecessors in terms of duration and working system. The primary objective of the conference was to analyse the results of the 1866 Istanbul Conference and determine their validity. In addition, answers were sought to fundamental questions about the contagiousness of cholera, its source and its modes of transmission. During the sessions where the relaxation of quarantine rules was discussed, the establishment of a “Permanent Sanitary Commission” to analyze epidemics and develop control methods was also on the agenda. “A Committee of Five”, comprising representatives from Hungary, Norway, Iran, Romania, and Russia,

---

⁸⁵ Ahmad Seyf, “Iran and the Great Famine, 1870-72.” *Middle Eastern Studies* 46/2 (2010): 289-306.

⁸⁶ *Rapport sur les mesures a prendre contre la peste qui sevit en Perse* (Constantinople: Typographie et Lithographie Centrales, 1871), see BOA, HR. TO, 187/40, 16 March 1872; BOA, HR. MKT, 772/80; Birsen Bulmuş, “Plague, Sanitary Administration and the end of Empire,” *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire* (Edinburg: Edinburgh University Press, 2012), 156.

⁸⁷ BOA, HR. MKT, 882/98, 20 June 1875; BOA, HR. MKT, 882/85, 29 Ca1292/3 July 1875.

⁸⁸ *Rapport de la Commission mixte chargée de réviser le tarif des droits sanitaires dans l'Empire ottoman* (Constantinople : Typographie et Lithographie Centrales, 1876), see also BOA, HR. İD, 1543/59.

⁸⁹ Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 353-355.

⁹⁰ Howard Jones, *International Sanitary Conferences*, 35.

⁹¹ “The International Sanitary Conference at Vienna in 1874,” *Br Foreign Med Chir Rev* 57/114 (1876): 315.

was formed to establish this commission and prepare a draft convention.⁹² The final declaration accepted that cholera originated from India.⁹³ Decisions were made on theories regarding the routes of transmission. There was general agreement that land quarantines were ineffective, but the decisions of the 1866 Istanbul conference on sea quarantines were reaffirmed.⁹⁴

The Ottoman Empire was represented at the conference by Dr Batoletti, and Ali Bey, as member of the Sanitary Council and Chief Clerk of Quarantine. The delegation received instructions⁹⁵ and expenses were allocated for their stay in Vienna.⁹⁶ But they were unable to take part in the first seven sessions.⁹⁷ However, they could participate in the talks from the eighth session on 13 July until the end of the conference, including the voting on the final declaration. In mid-September, Ali Bey and Dr Bartoletti began their return journey from Vienna.⁹⁸

In the first seven sessions delegations focused on scientific examination of cholera, the decisions of the 1866 Sanitary Conference were ratified. However, the implementation of land quarantines was unanimously opposed. Therefore, during the eighth session on 13 July, the Ottoman delegation focused on this issue, which was the most important measure against epidemics originating from Iran and was of great concern to the Ottoman Empire. Similarly, during the conference's discussion on changes to maritime quarantines, the Ottoman delegation advocated for the benefits of these quarantines. They successfully opposed proposals for changes and convinced the other participants of their position. A special commission was formed to discuss quarantines including Dr Bartoletti and Dr Fauvel. The commission presented a study on the benefits of quarantines. However, the conference made a predominantly negative decision on the issue of land and river quarantines, which the Ottoman delegation insisted on. Nonetheless, it confirmed that the Ottoman government was authorised to maintain quarantines within the country's borders. Furthermore, the conference confirmed the Ottoman delegation's views by making additional decisions. These included the establishment of quarantines on the shores of the Caspian Sea and the Caucasian border by the Russian government, the creation of a Sanitary Council in Tehran similar to the one in Turkey and Egypt, the dispatch of authorized physicians to Iran, and the participation of the Ottoman's in this permanent council to combat epidemics. Ali Pasha and Dr Bartoletti summarised the achievements of the conference for the Ottoman Empire, stating that it had confirmed Ottoman views on the source, spread and transmission of cholera.⁹⁹

The conference minutes show that Dr Bartoletti actively participated in the negotiations from the eighth session onwards, providing valuable insights based on his thirty years of experience. His most active participation was in the sessions on land quarantines. Additionally, he proposed the preparation of a *Sanitary Penal Code* in Turkey. During the sixteenth session of the conference, where discussions on sea and land quarantines were held, Dr Bartoletti countered the common views

⁹² For the minutes of the conference, see *Procès-verbaux de la conférence sanitaire internationale ouverte à Vienne le premier juillet 1874* (Vienne: Imprimerie impériale et royale, 1874).

⁹³ Howard Jones, *International Sanitary Conferences*, 38.

⁹⁴ *Relevé de conclusion adoptée par la conférence sanitaire internationale de Vienne*, see BOA, *İrade Dâhiliye (İ. DH)*, 692/48387, Document 1, 1 August 1874.

⁹⁵ BOA, *HR. MKT*, 839/5, 20 Ca 1291 (5 July 1874); BOA, *HR. MKT*, 838/97, 20 C 1291 (5 July 1874)

⁹⁶ BOA, *A. MKT. MHM*, 476/52, 8 C 1291 (24 July 1874).

⁹⁷ BOA, *İ. DH*, 692/48387-Lef 2, 24 September 1874.

⁹⁸ BOA, *HR. MKT*, 850/40, 15 Ş 1291/27 September 1874.

⁹⁹ BOA, *İ. DH*, 692/48387-Documet 2, 24 September 1874. This document also includes a report on the issues discussed at the conference and how they were resolved. See BOA, *İ. DH*, 692/48387-Documet 3.

on the unnecessary of land quarantines, and especially the criticisms of J. E. Polak, the chief physician who attended the conference as the Iranian delegate, with his own experience as follows:

“I myself organized the quarantine on the Persian border, and for two years I examined all the circumstances of the passage of tribes, caravans and the great flow of trade. It is true that the extent of the border is large, however the number of crossing points is very limited. There are only a few routes open. On the Erzurum side it is Bayezid; we have a well-organized quarantine establishment there; another in Kotour; another in Suleymaniye. Supervision by doctors is perfectly well done there; we receive the first notices of diseases which break out in Persia, and very often we give the Persian government the first information on diseases which break out on its territory. The main passage of pilgrims takes place at Hanekin, where they arrive in numbers of 30 to 40 thousand; they are the ones who bring us illness.”¹⁰⁰

Dr Bartoletti’s findings were very important because they also summarised the long-term struggle of the Ottoman Empire against epidemics:

“Turkey has 180 permanent health stations on the Red Sea, the Mediterranean, the Persian Gulf, and the Black Sea and on the Persian borders. The health organization has 70 to 80 permanent doctors and a certain number of inspectors, not to mention a large staff. As soon as an epidemic breaks out, a special service is established on the spot; this was the case during the last epidemic on the Danube, where there were 18 doctors permanently, including 6 permanent and 12 on extraordinary duty. At the time of the passage of pilgrims to Mecca the government attaches special doctors to the service. Every time an epidemic broke out on Ottoman territory, a medical commission was sent there without delay, as was the case with the last epidemics in Baghdad and Benghazi”¹⁰¹

As for the international health council, Dr Bartoletti pointed out that the council in which all governments were represented offers all the advantages of an organ, such as the committee proposes. The various governments were, through their own delegates, kept informed of the health situation in the East. He expressed that the Ottoman government made all efforts and sacrifices to obtain a complete health organization, offering all possible guarantees abroad. Therefore there was no need to establish new permanent or temporary health posts. But he thought that it is quite different for Iran, where nothing had been done until that period for the health service, despite the commitment made by the Iranian government at the Constantinople Conference. It is therefore on this country that the attention of the conference must be focused. Turkey itself maintains there at its own expense a doctor responsible for carrying out, from time to time, inspection trips to ensure the health state of the country.¹⁰²

8. A Man of Charity: The Establishment of Ottoman Hilal-i Ahmer Society and Last Missions in the Ottoman Service

After the Vienna Sanitary Conference, Dr Bartoletti returned to Istanbul and continued to work in the Ottoman Sanitary Administration, especially in commissions related to quarantines. He also took part in the establishment process of the Ottoman Hilal-i Ahmer Society. In the mid-nineteenth century, the issues of the treatment of the wounded in wars and the impartiality and safety of those caring for them came to the agenda in Europe and international conference was convened for the

---

¹⁰⁰ *Procès-verbaux de la conférence sanitaire internationale ouverte à Vienne*, 293.

¹⁰¹ *Procès-verbaux de la conférence sanitaire internationale ouverte à Vienne*, 320.

¹⁰² *Procès-verbaux de la conférence sanitaire internationale ouverte à Vienne*, 321, 341-342.

first time in 1863 in Switzerland with the participation of sixteen states. Later, another congress convened and signed a convention on 22 August 1864 on. A year later the Ottoman Empire was among the signatories of the Geneva Convention. Upon this, the Ottoman Empire was officially invited to the *Congress of the International Association for the Relief of War Wounded* in 1867 and represented by Dr Abdullah Bey who was elected as a permanent member of the committee and tasked with the establishment of a similar institution in the Ottoman Empire.¹⁰³ In 1868 a society called *Mecrûhîn-i Asâkir-i Osmâniyye'ye Muâvenet Cemiyeti* was established.¹⁰⁴ However, these efforts were not met with the expected response by the Ottoman government. Thereupon, the members disbanded and the activities of the society remained fruitless. The activities of the society were revived with the outbreak of the Ottoman-Russian War of 1877-1878. The need for a society similar to the Red Cross societies to help Turkish soldiers wounded in the battlefields became more urgent. Thus, after the preparations made in this regard by the Ottomans, *Ottoman Hilâl-i Ahmer Society* the society was founded on 14 April 1877.¹⁰⁵ Afterwards, regulations on the internal and external administration of the organisation were prepared and working procedures were determined.

Figure 5: Central Executive Committee of the Red Crescent Society¹⁰⁶ Dr. Bartoletti, seated, second from the left.

As for Dr Bartoletti, he was among the founding members of the Society. In this respect, his contributions to the society started with his participation as a member in the preparation of the

¹⁰³ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)* (Ankara: Türk Kızılay Derneği Yayınları, 2010), 9-12.

¹⁰⁴ Abdullah Bey, *Notice sur la société de secours aux militaires Blessés de l'Empire Ottoman à Constantinople* (Constantinople: Imprimerie M. De Castro, 1869).

¹⁰⁵ Seçil Karal Akgün and Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a* (Ankara: Kızılay, 2020), 1, 57-67.

¹⁰⁶ Eray Serdar Yurdakul, Nuray Güneş and Fatih Namal. "Osmanlı Hilal-i Ahmer Şeref Defteri," *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 11/1 (2021): 73-92.

internal regulations of the society with General Mott and Faik Pasha.¹⁰⁷ At the first meeting of the society on 12 August, a provisional committee of sixteen members was formed under the chairmanship of Marko Pasha. In this committee, Dr Bartoletti represented the Ottoman Sanitary Administration and was among the founders of the society. He was in the first branch of the central committee "*responsible for the organisation, movement and discipline of hospitals and ambulances*".¹⁰⁸ With this new assignment, he was involved in a process related to the war for the first time after his previous duties related to epidemics and quarantines. According to the minutes of the Central Committee sessions, he was among those who contributed most to the work of the society with Nuriyan Efendi, General Mott, Dellasuda Faik Pasha, Feridun Bey, Baron Mundy, Von Haas and Leval.¹⁰⁹

Accordingly, Dr Bartoletti attended the session of the society on 28 April 1877 for the first time and he made important contributions to the society during his one-year term of activity. Since his field of responsibility was hospitals and ambulance services, he worked especially on the organisation of these services and their dispatch to the front. In addition to these, he shared the information about the wounded soldiers and soldiers suffering from epidemics received from the nurses and doctors on duty at the front with the members of the society and made discussions about the decisions to be taken. Dr Bartoletti was also seen to be directing the activities related to the wounded soldiers brought to Istanbul.¹¹⁰ Dr Bartoletti visited hospital in İstanbul drew the attention of the central committee to the urgent needs for first aid services at the front and emphasised the inadequacy of the aid. In this respect on 15 August 1877, a medical commission consisting of Bartoletti Efendi, Dr Sarell and Dr Sevastopoulo was formed to examine doctors and pharmacists who wished to work for the Ottoman Hilâl-i Ahmer Society. He presented a detailed report especially on the destruction of the materials sent to the front on the way and requested an increase in the number of ambulances. Related to the Caucasian Front, he made determinations about the activities to be carried out with his familiarity with the region. In this regard, he prepared a detailed list of ambulance services and the personnel employed, and pointed out that the main reason for the delay in ambulance services was the lack of precise and detailed information on the number of personnel and the amount of equipment available. In order to meet the increasing expenses of Hilâl-i Ahmer, he requested that the society should award decorations to its donors in order to encourage donations, and this opinion was approved by the society and a commission was formed for this purpose.¹¹¹

---

¹⁰⁷ BOA, *Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM)*, 2/12, 30 Z 1296 (15 December 1879); *Societe Ottomane de Secours aux Blessés et Malades Militaires constituee d'apres la convention de Geneve, Compte Rendu de Travaux de ceomite Central 1877-78*, (Constantinople: Typographie et Lithographie du Journal "La Turquie", 1878), 2: 7-17.

¹⁰⁸ *Societe Ottomane de Secours aux Blessés et Malades Militaires constituee d'apres la convention de Geneve, Annuaire 1877-78* (Constantinople: Typographie et Lithographie du Journal "La Turquie", 1878), 1: 1-20.

¹⁰⁹ Hüsnü Ada, "Osmanlı Devletinin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (1868-1911)," (Phd Thesis, Marmara Üniversitesi, 2011), 37.

¹¹⁰ *Societe Ottomane de Secours aux Blessés et Malades Militaires constituee d'apres la convention de Geneve, Compte Rendu de Travaux de ceomite Central 1877-78*, (Constantinople: Typographie et Lithographie du Journal "La Turquie", 1878), 2: 124.

¹¹¹ *Societe Ottomane de Secours aux Blessés et Malades Militaires*, 141-148, 158, 175, 215, 223, 275,302-308, 342-343.342-343; Mrs Bartoletti, the wife of Dr Bartoletti, was also among the donors of the society. She participated in Hilâl-i Ahmer's aid campaigns and donated 50 blankets, 500 underpants, 100 pairs of sheets and three kilos of bandages to be used for the needs of the society in different periods. *Societe Ottomane de Secours aux Blessés et Malades Militaires*, 148, 166.

By January, in addition to the wounded soldiers, some 150,000 refugees and victims of war in Istanbul were living in starvation and semi-naked conditions under very poor conditions and dying of hunger and cold. These conditions were beyond the capacity of Hilal-i Ahmer, which had limited resources. Dr Bartoletti, who expressed his views on this issue in the session, stated that the danger posed by the migrants piling up in Istanbul was beyond the ability of the society to cope with, and that the Geneva Convention, which was part of the founding mission of the society, did not foresee such a situation. However, he stated that the emerging conditions created a human tragedy and that it was inevitable to intervene in the situation. So, a committee of competent men, including Servicen Effendi, had been formed by government order to draw up a plan, a set of measures applicable to the circumstances.¹¹² This plan was based on the systematic distribution of refugees to the surrounding provinces without overcrowding, the provision of food and clothing, and the provision of necessary medical assistance.¹¹³

Due to some health problems, Dr. Bartoletti decided to resign as a member of the central committee and go to Europe for a period of rest.¹¹⁴ However Dr Bartoletti's duty did not end again. He represented the Ottoman Empire in the *International Paris Exhibition* (1 May-10 November 1878) with Dr Peştemalcıyan.¹¹⁵ At the last session he attended on 19 Juin, Dr. Bartoletti cordially thanked his colleagues for the friendship and benevolence they had always shown him. He proposed also that, in his absence, Leval Efendi be appointed to replace him as member and rapporteur of the 1st section. This proposal was unanimously approved.¹¹⁶ Although the central committee of Hilâl-i Ahmer ceased organizing meetings in January 1879, it is understood that the committee did not disband, and Dr. Bartoletti continued to work as a member of the society until 1885.¹¹⁷

Dr. Bartoletti participated in the 1878 Universal Paris Exhibition and made contacts on behalf of the Hilâl-i Ahmer Central Committee. He continued to stay in Europe for a while on leave due to health problems. In fact, his advancing age required Dr Bartoletti to take leave from time to time to rest. He was in Europe when cholera broke out in Mecca, caused the death of five thousand people in September 1881.¹¹⁸ He returned to Istanbul towards the end of 1881 and continued his work in the Sanitary Council.¹¹⁹ This epidemic necessitated the establishment of a quarantine at the entrance to the Red Sea.¹²⁰ After the 1866 Istanbul sanitary conference, commissions including Dr Bartoletti were formed on this subject; however, a permanent quarantine was not established here until 1882.¹²¹ In this context he prepared a detailed report and submitted it to the Sanitary Council.¹²² In

¹¹² Ada, "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti," 122-123; *Societe Ottomane de Secours aux Blessés et Malades Militaires*, 348-349.

¹¹³ *Societe Ottomane de Secours aux Blessés et Malades Militaires*, 351, 352, 378, 478, 484.

¹¹⁴ Some Hilâl-i Ahmer officials who rendered good services in the Russian military hospitals were awarded medals by the Russian authorities. Within this framework, Dr Bartoletti was awarded the "Order of St. Anne" of the second rank. BOA. *İrade Hariciye (İ.HR)*, 279/17188, 19 Ca 1296 (12 May 1879).

¹¹⁵ *Societe Ottomane de Secours aux Blessés et Malades Militaires*, 484.

¹¹⁶ *Societe Ottomane de Secours aux Blessés et Malades Militaires*, 351-352, 378, 478, 484.484.

¹¹⁷ Ada, "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti," 185-186.

¹¹⁸ *Stamboul*, 10 September 1883.

¹¹⁹ *Stamboul*, 39 November 1883.

¹²⁰ Gülden Sarıyıldız and Oya Dağlar Macar, "Cholera Pilgrimage and International Politics of Sanitation: the Quarantine Station on the island of Kamaran," *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, ed. Nükhet Varlık (Croydon: Arc Humanities Press, 2017), 251.

¹²¹ Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-2914)*, 27.

¹²² Dr. Bartoletti, *Le Pelerinage de 1882 et la Quarantine de Camaran*, (Constantinople: Typographie et Lithographie du Journal "La Turquie", 1882). BOA, *Şura-yı Devlet (ŞD)*, 2456/33

this report, Dr Bartoletti made detailed evaluations about the suitability of the quarantine, the necessary structures, its management, its services and resources. He also prepared a ten-article special regulation for the pilgrims who were to be quarantined on Kamaran Island during the pilgrimage period of 1882. Bartoletti's proposals were approved at the parliamentary session of 20 June 1882. The construction works started in 1882 under the supervision of Dr Duca were completed in the same year and the quarantine was put into operation.¹²³

Dr Bartoletti was not very active after this period and suffered from health problems. However, as the press of the period reveals, Dr Bartoletti's long tenure in medical administration and the important activities he carried out not only made him an authority, but also led to the emergence of some circles who were dissatisfied with this situation and caused some complaints to be voiced.¹²⁴ The subject of the complaints against Dr Bartoletti was the election of Engineer Ange Leval, who was also his brother-in-law, as Secretary General of the Sanitary Council and his favouritism towards his protégés.¹²⁵ Despite these accusations, which were the subject of many news items in the *Stamboul*, the newspaper made special mention of Dr Bartoletti's important activities in the Ottoman service. In the relevant article, Dr Bartoletti was mentioned as a competent medical expert who "successfully represented the Ottoman Empire in international medical conferences, brought the Ottoman Empire to very good conditions in terms of epidemics, and prevented epidemics originating from India from reaching Europe by cutting the contact between the Red Sea and Egypt."¹²⁶

Dr Bartoletti, whose grade was raised to *ûlâ* in October 1883, was unable to participate in the work of the Sanitary Council from time to time due to bladder problems.¹²⁷ Nevertheless, during this period, he continued to represent the Ottoman state in the commissions related to the sanitary tax.¹²⁸ In mid-1885, he requested to rest in Europe for a while due to his illness.¹²⁹ During this period, Dr Bartoletti went to Carlsbad for treatment and was replaced by Dr Vitalis. He returned to Istanbul in September 1885.¹³⁰ In 1886, he was awarded the *Order of Corona d'Italia* by the Italian State.¹³¹ With the petition in July 1888, he requested his retirement and his active duty in the Ottoman Sanitary Administration ended.¹³² However, this time he became the "honorary sanitary inspector" of the council and his rank was raised to the level of *bâlâ*.¹³³ When Koçuni Efendi was in Paris in 1889, Dr Bartoletti, before going to Europe, came to the Sanitary Council and informed them about the cholera outbreak in Baghdad and Basra.¹³⁴ After seven years of retirement, he died on 23 May 1895 at his home on Poland Street in Beyoğlu. His funeral was held the following day

---

¹²³ Saryıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-2914)*, 54-55; Saryıldız and Dağlar Macar, "Quarantine Station on the island of Kamaran," 244.

¹²⁴ *Stamboul*, 6 June 1883.

¹²⁵ *Stamboul*, 10 September 1883.

¹²⁶ *Stamboul*, 10 September 1883

¹²⁷ *Stamboul*, 11 October 1883.

¹²⁸ BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, 3/99, 23 Ş 1302 (7 June 1885).

¹²⁹ BOA, *İ. HR*, 297/18835.

¹³⁰ *Stamboul*, 11 September 1885.

¹³¹ BOA, *İ. HR*, 302/19201, 9 Z 1303 (8 August 1886).

¹³² BOA, *İ. HR*, 310/19811, Lef 2, 4 Temmuz 1304 (16 July 1888); *Stamboul*, 5 July 1888.

¹³³ *Stamboul*, 18 July 1888, 9 Ş 1302 (29 June 1885).

¹³⁴ BOA, *Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)*, 16/84, 16 Ra 1307 (10 November 1889).

at St. Antoine Church and he was buried the same day.¹³⁵ The Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane published a condolence of on the death of Dr Bartoletti where the society mentioned about the important services he performed in the Ottoman sanitary administration and his contributions in this field.¹³⁶

Conclusion

Foreign physicians employed in the Ottoman Sanitary Administration not only transferred the new and modern health institutions and practices developed in Europe to the Ottoman Empire, but also served as important intermediaries in demonstrating the Ottoman efforts in this field to the international community. In this process, Dr Bartoletti occupies an exceptional place in terms of his length of service and the activities he carried out. Dr Bartoletti was symbolic figure who brought the institution of inspectorate, which entered the administrative literature during the Tanzimat period, to life in terms of the medical administration. Dr Bartoletti, like a Tanzimat inspector travelling around the Ottoman provinces, performed important duties by conducting inspections in many regions of the country to prevent the entry and spread of epidemics. In this respect, Dr Bartoletti's career is particularly remarkable in that he was one of the many quarantine physicians in the Ottoman Sanitary Administration, but thanks to his achievements, he was promoted to the position of sanitary inspector and subsequently became a figure representing the Ottoman Empire at international sanitary conferences.

In Dr Bartoletti's career, his appointment as inspector general of quarantines and his subsequent election as the representative of the Ottoman Empire in the Sanitary Council should be emphasised. However, the first of his two important services that led to the rise of his reputation in the field of epidemics and quarantines in this process was his control of the plague epidemic in Erzurum in 1842, and the other was his activities in the region to establish quarantines on the Ottoman-Iranian border. Undoubtedly, this last mission made Dr Bartoletti the "most suitable official" to represent the Ottoman Empire in the international sanitary conferences. His success in the conference negotiations was the first important step towards his international reputation. In this framework, his membership in the *Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane*, followed by his second representation of the Ottoman Empire at the sanitary conference held in Istanbul, and his successful representation here, made Dr Bartoletti "an authority" in his field. So, he represented again the Ottoman Empire at the sanitary conference in Vienna. During his last period in Ottoman service, he played an important role in the establishment of the *Ottoman Hilal-i Ahmer Society*. Thus, he followed in the footsteps of his father Dr. Bartoletti, whose service was interrupted by the failure of the Nizam-ı Cedid reforms, first by studying medicine and then by joining the Ottoman Sanitary Administration, and thus became one of the symbols of the institutional struggle against epidemic diseases in a comprehensive reform programme implemented during the Tanzimat period.

¹³⁵ *Stamboul*, 24 May 1905; "Stefano Bartoletti", [Stefano BARTOLETTI : Family tree by marmara2 - Geneanet](#) (accessed 18.07.2023).

¹³⁶ *Gazette Médicale d'Orient*, 40me Année, No. 12, 15 August 1895, 181.

Bibliography

Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS) 789/2.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO) 451/79; 70/111; 187/40.

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM) 36/34; 147/47; 430/7; 476/52.

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı (A. MKT. NZD) 258/73.

İrade Dâhiliye (İ. DH) 409/27044; 692/48387.

İrade Hariciye (İ.HR) 279/17188; 310/19811; 297/18835; 302/19201.

Hariciye Nezâreti İdare Evrakı (HR. İD) 1543/59; 1543/60.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (HR. MKT) 535/45; 42/24; 737/98; 772/80; 882/98; 839/5; 838/97; 850/40; 590/2; 672/56; 574/78.

Hariciye Nezâreti Tahritrat (HR. TH) 4/29.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 3/99.

Şura-yı Devlet (ŞD) 2456/33.

Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y..PRK.BŞK) 16/84.

Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM) 2/12.

Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN) :

Archives des Postes Diplomatiques, (APD), Constantinople (Ambassade), Série E :

Question Sanitaires, Vol. 464 (1840-1855)

Question Sanitaires, Vol. 465 (1857-1870)

Primary Sources

Abdullah Bey. *Notice sur la société de secours aux militaires Blessés de l'Empire Ottoman à Constantinople*. Constantinople: Imprimerie M. De Castro, 1869.

Ahmed Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi," Translated by Abdullah Köşe, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5/1 (2003): 89-119.

Procès-verbaux de la Conférence sanitaire internationale ouverte à Constantinople le 13 février 1866. Vol. 1, Constantinople: Imprimerie Centrale, 1866.

Procès-verbaux de la conférence sanitaire internationale ouverte à Vienne le premier juillet 1874. Vienne: Imprimerie impériale et royale, 1874.

Procès-verbaux de la Conférence sanitaire internationale ouverte à Paris le 27 juillet 1851. Paris : Imprimerie nationale, 1852.

- Proust, Adrien. *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*. Paris: Librairie de l'académie de Médecine, 1892.
- Rapport de la Commission chargée par le Conseil de santé de proposer la modification du tarif des droits sanitaires de l'Empire Ottoman*. Constantinople, 1856.
- Rapport de la Commission mixte chargée de réviser le tarif des droits sanitaires dans l'Empire ottoman*. Constantinople : Typographie et Lithographie Centrales, 1876.
- Rapport de la Commission mixte chargée de réviser le tarif des droits sanitaires dans l'Empire ottoman*. Constantinople : Typographie et Lithographie Centrales, 1871.
- Dr. Bartoletti. *Rapport sur les mesures à prendre contre la peste qui sévit en Perse*. Constantinople: Typographie et Lithographie Centrales, 1871.
- Dr. Bartoletti. « *Rapport sur la marche et le mode de propagation du choléra en 1865. » Procès-verbaux de la Conférence sanitaire internationale ouverte à Constantinople le 13 février 1866*. Vol. 1, 2-51
- Dr. Bartoletti. *Rapport sur les Mesures à Prendre Contre la Peste qui Sévit en Perse*. Constantinople: Typographie et Lithographie Centrales, 1871.
- Dr Bartoletti. *Le Pèlerinage de 1883 et la Quarantine de Camaran: Rapport au Conseil Supérieur de Santé*. Constantinople: Typographie et Lithographie du Journal "La Turquie", 1882.
- Dr. Bartoletti. "La Peste de Bnghazi," *Gazette Médicale d'Orient*, Ilme Année, Nr. 6, Septembre 1858: 105-111.
- Dr. Bartoletti. *Rapport au Conseil supérieur de santé sur les mesures à prendre à l'occasion de la peste en Mésopotamie*. Constantinople: Typographie et Lithographie Centrales Constantinople, 1876.
- Recueil de travaux du Comité d'hygiène publique en France*. Paris : Librairie J. B. Bailliere, 1882.
- Règlement applicable aux provenances de choléra suivi de notes explicatives*. Constantinople, 1867.
- Séguir-Dupeyron. *Mission en Orient: rapport adressé à Son Excellence le ministre de l'agriculture et du commerce*. Paris : Imprimerie Royale, 1846.
- Societe Ottomane de Secours aux Blessés et Malades Militaires constituée d'après la convention de Geneve, Compte Rendu de Travaux de ceomite Central 1877-78*. Vol. 1-2, Constantinople: Typographie et Lithographie du Journal "La Turquie", 1878.
- "The International Sanitary Conference at Vienna in 1874," *Br Foreign Med Chir Rev* 57/114 (1876): 315-333.

Periodicals

Gazette Médicale d'Orient

Journal de Constantinople. Écho de l'Orient.

La Turquie

Stamboul

Secondary Sources

- Akgün, Seçil Karal and Murat Uluğtekin. *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*. Ankara: Kızılay, 2020.
- Atabek, Emine Melek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1974.
- Barua, Dhiman. "History of Cholera," *Cholera*. Edited by D. Barua and W. B. Greenough, New York: Springer, 1992: 1-36.
- Bulmuş, Birsen. "Plague, Sanitary Administration And The End Of Empire." *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburg: Edinburgh University Press, 2012: 152-156.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Çapa, Mesut. *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*. Ankara: Türk Kızılay Derneği Yayınları, 2010.
- Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Bellekten* 58/222 (1994): 329-376.
- Günergun, Feza and Nuran Yıldırım. "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mektebi Tıbbiyeyi Şahaneye Getirdiği Eleştiriler." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3/1 (2001): 19-64.
- Jones, N. Howard. *The Scientific background of the International Sanitary Conferences 1851-1938*. Geneva: WHO Chronicle, 1975.
- Koloğlu, Orhan. "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6/2 (2005): 139-150.
- Panzac, Daniel. "Pratiques anciennes et maladies nouvelles: la difficile adaptation de la politique sanitaire au XIXe siècle," *Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris* 10/1-2 (1998), 53-66.
- Panzac, Daniel. "Tanzimat et sante publique les debuts du conseil sanitaire de l'Empire Ottoman." *50. Yılında Tanzimat*, edited by Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992 : 352-333.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. Translated by Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Pollitzer, Robert. "Cholera Studies." *Bulletin of the World Health Organization* 10/3 (1954): 421-461.
- Sarıyıldız, Gülden, and Oya Dağlar Macar, "Cholera Pilgrimage and International Politics of Sanitation: the Quarantine Station on the island of Kamaran," *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, edited by. Nükhet Varlık, Croydon: Arc Humanities Press, 2017: 243-273.
- Sarıyıldız, Gülden. *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-2914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

- Şehsuvaroğlu, Bedi N. “Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri.” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* 17/2 (1954): 282-299.
- Seyf, Ahmad. “Iran and the Great Famine, 1870-72.” *Middle Eastern Studies* 46/2 (2010): 289-306.
- Terziyan Tomas and Seref Etker. “Türkiye Tıp Tarihinin Latince Kaynakları: Dissertatio Inauguralis Medica De Peste Orientali,... Marcus Marchand, Constantinopolitanus (1831).” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24/2 (2023): 275-309.
- Ülman, Yeşim Işıl, “Portraits of Italians in health affairs in 19th century Istanbul: Dr. Castaldi, Pharmacist A. Calleja, Midwife Messani.” *Quaderni di Oriente Moderno* 88/6 (2008): 135-149.
- Ünver, Süheyl. “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar.” *Tanzimat I, 100.Yıldönümü Münasebetiyle*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940: 933-966.
- Yıldırım, Nuran. *A History of Healthcare in İstanbul*. Translated by M. İnanç Özekmeçi. İstanbul: İstanbul University Press, 2010.
- Yurdakul, Eray Serdar. Nuray Güneş, ve Fatih Namal. “Osmanlı Hilal-i Ahmer Şeref Defteri.” *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 11/1 (2021): 73-92.

Theses

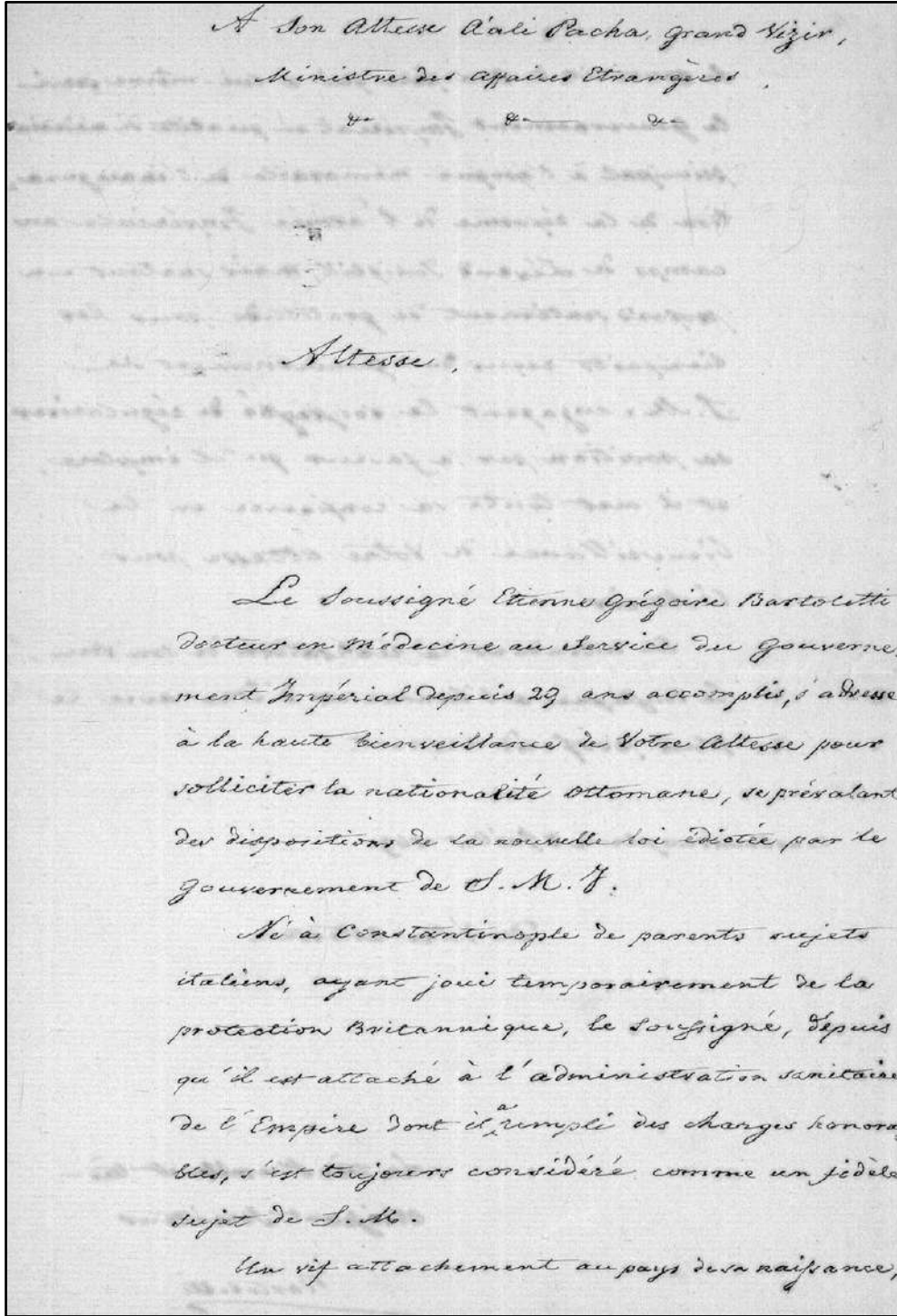
- Ada, Hüsnü. “Osmanlı Devletinin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti (1868-1911).” Phd Diss. Marmara Üniversitesi, 2011.
- Aktaş, Esat. “Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914).” Phd Diss., Atatürk Üniversitesi, 2015.
- Kılınç, Handan. “Isolating the subject: Cholera and Sanitary Discours in the Istanbul International Sanitary Conference of 1866.” Master’s Thesis, Boğaziçi University, 2005.
- Ülman, Yeşim Işıl. “Gazette Médicale de Constantinople ve Tıp Tarihimizdeki Önemi.” PhD Diss., İstanbul Üniversitesi, 1999.

Electronic Sources

- “Stefano Bartoletti”, accessed 18.07.2023
<https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&pz=mathilde&nz=d+andria&p=stefano&n=bartoletti>
- “Kızılay’ın Kurucularından Doktor Bartoletti” accessed 17.02.2024
<https://www.osmanliitalya.com/kizilayin-kurucularindan-doktor-bartoletti/>
- “Hilal-i Ahmer’in Kurucuları - Bir Grup İdealist Doktor”, accessed 17.02.2024
<http://kizilaytarih.org/dosya008.html>.

Appendices

Appendix 1: Dr Bartoletti's Request for Ottoman Nationality¹³⁷

¹³⁷ BOA, HR. SYS, 789/2, 8 July 1869.

le souvenir de son père qui a lui-même servi
 le gouvernement Impérial en qualité de médecin
 principal à l'époque mémorable de l'inaugura-
 tion de la réforme de l'armée Impériale au
 camp de Lézend Tchiplik, mais surtout un
 profond sentiment de gratitude pour les
 bienfaits reçus du gouvernement de
 S. M. engageant le soussigné de régulariser
 sa position par la faveur qu'il implore,
 et il met toute sa confiance en la
 bienveillance de Votre Altesse pour
 l'obtenir.

En attendant la réalisation de son vœu,
 le soussigné a l'honneur d'être avec le
 plus profond respect,

Constantinople le 8 Juillet 1869

De Votre Altesse,

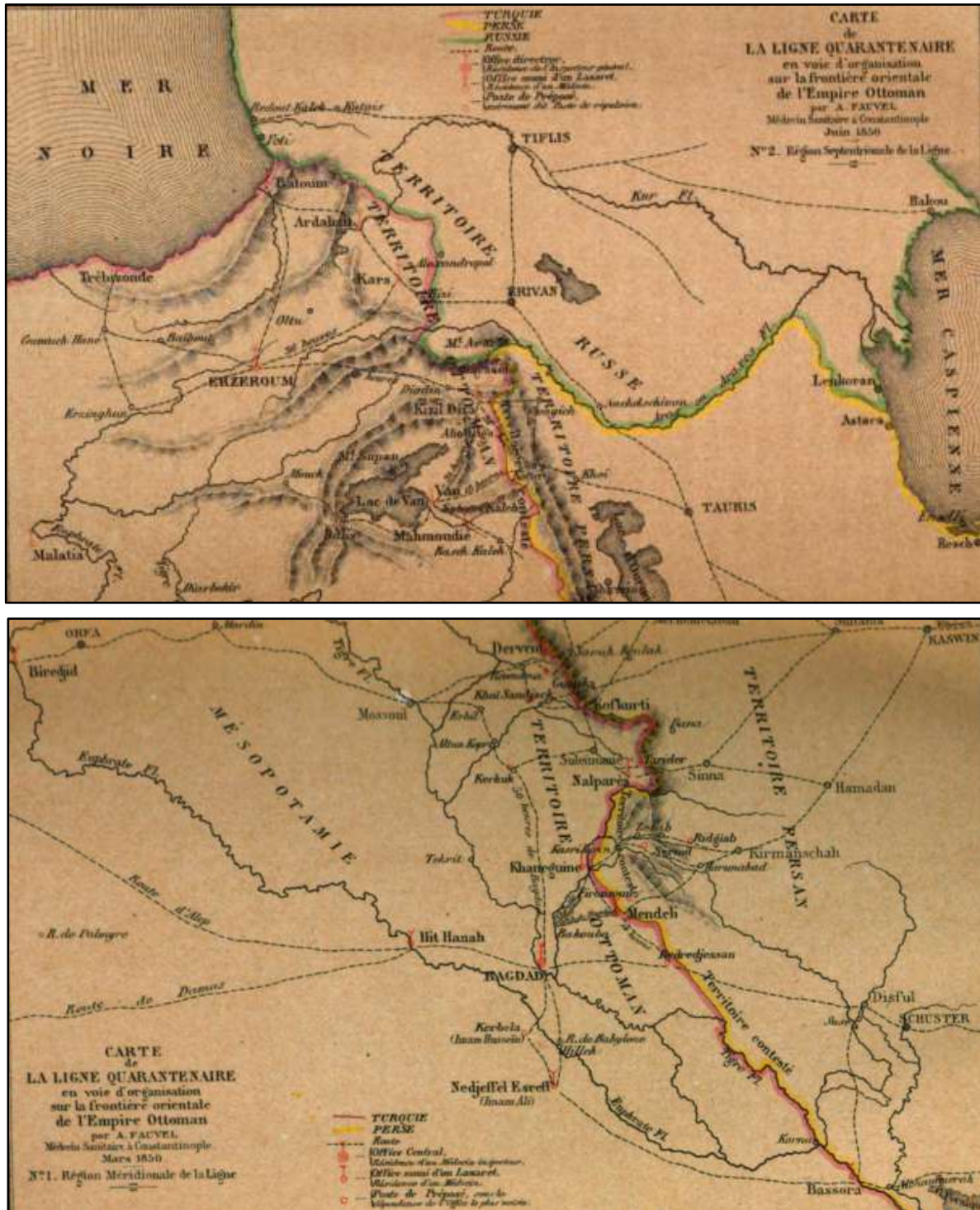
Le très humble et très-
 obéissant serviteur

Barloletti

Appendix 2: The Quarantine Line on the Eastern Border of the Empire¹³⁸

¹³⁸ Recueil de travaux du Comité d'hygiène publique en France (Paris : Librairie J. B. Bailliere, 1882).

Appendix 3: Dr Bartoletti in the album of the founders of the Red Crescent Society¹⁴⁰

Appendix 4: Dr Bartoletti's Seal¹³⁹

¹³⁹ BOA, *İ. HR*, 310/19811, Lef 2, 4 Temmuz 1304 (16 July 1888).

¹⁴⁰ "Kızılay'ın Kurucularından Doktor Bartoletti" last updated 17.02.2024 <https://www.osmanliitalya.com/kizilayin-kurucularindan-doktor-bartoletti/>

Appendix 5: The Condolence of the Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane on the Death of Dr Bartoletti¹⁴¹

ence, au pays, et à l'Europe toute entière par la création et la fondation de l'administration sanitaire; les services rendus à cette administration même, au Croissant rouge et à la Société, mais il croit inutile d'insister davantage, le bureau ayant décidé de proposer à la société qu'un de ses membres le plus compétent fasse, dans une prochaine séance, son éloge devant la société. Il met en relief le zèle, le dévouement, l'attachement avec lesquels il remplit toutes les charges dont il fut de temps en temps investi. Il annonce qu'aussitôt après avoir appris la cruelle nouvelle, le bureau de la Société s'est réuni en séance extraordinaire et nomma une députation composée de LL. Exc. Zambaco pacha et Fayk pacha et de MM. Pardo et Ritzo pour porter les condoléances de la Société à la veuve, pour déposer une couronne sur la tombe et pour y prononcer un discours. C'est le Dr Ritzo qui a lu le discours suivant de S. Exc. Zambaco pacha.

MESSIEURS,

La Société Impériale de Médecine, atteint dans ses sentiments d'affection et de reconnaissance envers un de ses membres fondateurs les plus estimés, les plus dignes, les plus méritants, exprime sur la tombe de notre honoré collègue ses regrets les plus profonds.

Ce n'est pas le moment, Messieurs, d'énumérer les travaux importants dûs à l'activité, au zèle, à l'amour pour l'humanité et pour la science de notre éminent confrère. Cette biographie qui mettra en relief les hautes qualités de cette nature si bien douée sera faite plus tard, au sein de notre Société, qui a le devoir de perpétuer la mémoire de ses membres qui l'ont honorée et qui ont pris une part active dans ses succès. Qu'il nous soit permis de dire aujourd'hui, en constatant un fait reconnu par tous ses contemporains dont les rangs s'éclaircissent, hélas, de plus en plus, que le Dr Bartoletti a rendu des services immenses à l'administration sanitaire à laquelle il a été attaché pendant près de 40 ans. Il a contribué avec feu les Drs Fauvel et Marchand, à organiser cette administration internationale qui a la haute mission de préserver l'Europe entière des fléaux épidémiques de l'Asie, fléaux qui décimaient nos populations et ravageaient l'Occident en s'introduisant souvent par les frontières de l'Empire Ottoman. Or, Messieurs, ainsi que l'a dit un sage Antique, *le commencement est la moitié du tout*. Et la commission initiale de l'Office sanitaire a fait plus que la moitié! Elle a jeté les fondements de cette administration bienfaisante qui veille toujours partout, principalement aux frontières, pour arrêter et étouffer dans leurs germes deux affections terribles qui ont inspiré la frayeur à l'univers entier par leur monstrueuse léthalité : la Peste et le Choléra.

Le Dr Bartoletti a contribué à l'élaboration du premier règlement sanitaire international dont l'utilité n'est plus à discuter.

Le Gouvernement Impérial, qui encourage et récompense toujours les services rendus, a honoré notre éminent collègue de la façon la plus éclatante en lui décernant le grade de *Bala* et la décoration de l'ordre du Médjidié.

En reconnaissance de ses mérites et de ses efforts fructueux, tous les Etats ont tenu à confirmer la valeur et le zèle de notre regretté collègue en lui accordant les plus hauts témoignages d'estime. En effet, le Dr Bartoletti était décoré des grades élevés de tous les gouvernements. C'est là une consécration officielle et universelle de ses qualités d'organisateur et je puis dire de Directeur de la santé universelle sur laquelle il veillait toujours avec ses collègues de l'Administration.

Mais ce n'est pas tout. Outre ses qualités d'homme public et d'homme de science le Dr Bartoletti était aussi un homme de cœur, un homme de bien qui rendait toujours service dans sa sphère d'action. Aussi était-il généralement aimé et estimé par notre Société toute entière.

Nos regrets sont donc partagés non seulement par le corps médical, mais par tous ceux qui ont connu de près cet homme d'élite. Cette estime générale constitue la plus grande consolation pour sa digne compagne éplorée et si dévouée, pour toute sa famille, pour ses nombreux amis.

¹⁴¹ *Gazette Médicale d'Orient*, 40me Année, No. 12, 15 Aout 1895, p.181.

Sultan II. Bâyezîd Dönemine Ait Manzum Bir Akâidnâme: Nazm-ı Cevâhir

A Poetic Aqâidnâmah from the Period of Sultan Bâyezîd II: Nazm-i Jawâhir

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Necati İşler

Ankara Üniversitesi
isler@ankara.edu.tr

Başvuru / Submitted:
20 Ocak 2024

Kabul / Accepted:
3 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1422814](https://doi.org/10.21021/osmed.1422814)

Atıf / Citation:

İşler, N. "Sultan II. Bâyezîd Dönemine Ait Manzum Bir Akâidnâme: Nazm-ı Cevâhir", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 313-355.

Benzerlik / Similarity: 22

Öz

Türk edebiyatına tercüme yoluyla manzum olarak birçok eser kazandırılmıştır. Hanefî fakîhi İmâmzâde el-Buhârî (öl. 573/1177) tarafından telif edilen *Ukûdu'l-Akâid* isimli Arapça manzum akâid kitabı da Türkçeye manzum olarak kazandırılan eserlerden birisidir. Bu makale, *Cevâhiru Ukûdi'l-Akâid* ve *Ukûdu'l-Cevâhir* adlarıyla da bilinen bu eserin Türkçe manzum tercümesi olan *Nazm-ı Cevâhir*'i edebî açısından incelemeyi amaçlamaktadır. *Nazm-ı Cevâhir*'e kaynaklık eden *Ukûdu'l-Akâid*, Hanefî-Mâtürîdî kelim geleneği içerisinde telif edilmiş bir eserdir. 770 beyitten oluşan bu eser, Sultan II. Bâyezîd (1481-1512) döneminde *Nazm-ı Cevâhir* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Tercüme tarihi bilinmeyen bu esere ait şu anda elimizde ünik (tek) bir nüsha bulunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı kütüphanesinin yazma eserler bölümünde 005232-2 numarada kayıtlı bulunan ve sonu eksik olan nüshaya göre bu mesnevî, 792 beyittir. Mütercimini belirleyemediğimiz eser ile ilgili olarak, tespitlerimize göre herhangi bir çalışma da yapılmamıştır. Eser, eşyanın hakikatini inkâr eden Süfistâiyye (Sofistler) grubuna reddiye ile başlamaktadır. Eserde Ehl-i Kitap, Müşebbihe, Cebriyye, Mu'tezile, Dehriyye ve Mücessime gibi diğer gruplara da başlıklar halinde reddiyeler bulunmaktadır. *Nazm-ı Cevâhir*, Eski Anadolu Türkçesi özelliklerini taşımaktadır. Eserin dili, döneminde yazılan dinî içerikli diğer manzum eserlere göre daha çok Arapça ve Farsça unsur barındırmaktadır. Telif tarihi ya da dönemi tespit edilenler arasında Anadolu sahasında yazılan manzum akâidnâmelerin en kıdemlisi olması ve henüz tek nüshanın tespit edilebilmiş olması, *Nazm-ı Cevâhir*'i İslâmî Türk Edebiyatı açısından önemli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Edebiyatı, Manzum Akâidnâme, İmâmzâde el-Buhârî, *Tercüme-i Ukûdu'l-Akâid*, *Nazm-ı Cevâhir*.

Abstract

Many works have been written in Turkish Literature through translation in verse. The Arabic poetic aqâidnâmah book called *Ukûdu'l-Akâid*, which was compiled by Hanafî jurist İmâmzâdah al-Bukhârî (d. 573/1177), is one of the works translated into Turkish in verse. This article aims to analyze *Nazm-i Jawâhir*, which is the Turkish poetic translation of this work, also known as *Cevâhiru Ukûdi'l-Akâid* and *Ukûdu'l-Jawâhir*, in terms of literature *Ukûdu'l-Akâid*, which is the source of *Nazm-i Jawâhir*, is a work that has been written within Hanafî-Mâtürîdî theological tradition. This work, consisting of 770 couplets, was translated into Turkish under the name *Nazm-i Jawâhir* during the reign of Sultan Bâyezîd II (1481-1512). We currently have an unique (single) copy of this work, whose translation dates are unknown. According to the missing ending copy, which is registered in the manuscript section of the Presidency of Religious Affairs library at 005232-2, this mesnevî is 792 couplets. According to our findings, no work has been done on the work whose translator could not be determined. The work begins with refutation of the Sufestaiyye (Sophists) group, which denies the reality of things. In the work, there are also refutations under the headings of other groups such as Ahl al-Kitap, Mushabbiha, Cabriyya, Mu'tazila, Dahriyya and Mucessima. *Nazm-i Jawâhir* has the characteristics of Old Anatolian Turkish. The language of the work contains more Arabic and Persian elements than other poetic works with a religious content written in the period. The fact that it is the oldest of the poetic aqâidnâmahs written in the Anatolian field among those whose date or period of writing has been determined and that only a single copy has been identified makes *Nazm-i Jawâhir* important in terms of Islamic Turkish Literature.

Keywords: Turkish-Islamic Literature, Poetic Aqâidnâmah, İmâmzâdah al-Bukhârî, *Translation of Ukûdu'l-Akâid*, *Nazm-i Jawâhir*.

Giriş

Türk edebiyatında telif ve tercüme olarak birçok manzum eser kaleme alınmıştır. Arapça ve Farsçanın ilim ve edebiyat dili olarak kabul gördüğü bir ortamda Türkçe ile eser vermenin zorluğu müellifler ve mütercimler tarafından farklı dönemlerde dile getirilmiştir.¹ Bununla birlikte özellikle akâid ve fıkıh alanına ait dinî-didaktik özellik taşıyan eserlerin Türkçe ile manzum olarak yazılması ya da Türkçeye nazmen çevrilmesi öğretim kolaylığı açısından önemsenmiştir.² Bu amaçla *Fıkhü'l-Ekber*, *Kasîdetü'l-Emâlî*, *Kasîdetü'n-Nûniyye* ve *İtikadnâme* gibi eserler³ Türkçeye manzum olarak tercüme edilmiştir. Türkçeye manzum olarak tercüme edilen akâid eserlerinden birisi de Hanefî fakîhi İmâmzâde'nin (ö. 573/1177) *Cevâhîru Ukûdi'l-Akâid*⁴ ve *Ukûdu'l-Cevâhir*⁵ adlarıyla da bilinen *Ukûdu'l-Akâid fi-Fünûni'l-Fevâid* adlı eseridir.⁶ Bu eser, *Nazm-ı Cevâhir* adıyla Sultan II. Bâyezîd (1481-1512) döneminde Türkçeye tercüme edilmiştir. Tek nüshasına ulaştığımız bu eserin sonu eksik olup mütercimi tespit edilememiştir. Literatür taramamıza göre; *Nazm-ı Cevâhir*, telif tarihi ya da dönemi tespit edilenler arasında Anadolu sahasında yazılan manzum akâidnâmelerin en kıdemlisi olarak karşımıza çıkmaktadır. 12. yüzyılda Hanefî-Mâtürîdî kelim geleneği içerisinde telif edilen *Ukûdu'l-Akâid*'in tercümesi olan eser, eşyanın hakikatini inkâr eden Sûfestâiyye (Sofistler) grubuna reddiye ile başlamaktadır.⁷ Eserde Ehl-i Kitap, Müşebbihe, Cebriyye, Mu'tezile, Dehriyye ve Mücessime gibi diğer gruplara da başlıklar halinde reddiyeler bulunmaktadır. Bu tür reddiyeler diğer akâid kitaplarında da görülebilmektedir.⁸

1. Türkçe Manzum Akâidnâmeler

Akaid alanında telif edilen ya da Türkçeye tercüme yoluyla kazandırılan eserler Türk edebiyatında “akâidnâme” türünü ortaya çıkarmıştır. İslam'ın inanç esaslarını konu edinen bu eserler, mensur ve manzum olarak kaleme alınmışlardır. Manzum akâidnâmeler ile ilgili Ali İhsan Akçay⁹ ve Hilmi Karaağaç'ın¹⁰ çalışmaları bu alandaki en kapsamlı çalışmalardır. Bu iki çalışmanın dışında manzum akâidnâmeler üzerine farklı makaleler ve kitaplar da yazılmıştır. Ulaşabildiğimiz yeni çalışmalardan da faydalanarak yaptığımız araştırmaya göre, makalemize konu olan *Nazm-ı*

¹ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları* (Ankara: TTK Basımevi, 1999), 273-275; Amil Çelebioğlu, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları* (İstanbul: MEB Yayınları, 1998), 129, 130, 139; Kemal Yavuz, “Aşık Paşa'nın Dil Üzerine Düşünceleri ve Türkçeye Hizmetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 32 (2012), 234; Suat Ungan, “Türkçenin Yazı Dili Oluşum Sürecindeki Karşılaştığı Bazı Tutumlar”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2008), 307; Fuzuli Bayat, “XVI-XIX. yy. Türk Dil Siyasetinin Oluşmasında Tekke ve Saz Şairlerinin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/1-2 (2010), 48.

² Çelebioğlu, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 350, 351, 352, 361, 362; Songül Karaca, *Kadıızâde Mehmed Efendi, Manzûme-i Akâid (İnceleme-Tenkitli Metin)* (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2012), 247.

³ Ali İhsan Akçay, “Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler: İnceleme-Metin” (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011), 16.

⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1951), 2/98.

⁵ Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur, Supplementbande* (Leiden: Brill, 1937-1942), 1/643.

⁶ İmamzâde ve eserleri ile ilgili bu makalede verilen bilgilerin bir kısmı doktora tezimizden yeniden düzenlenerek alınmıştır. Bu makalemize konu olan *Nazm-ı Cevâhir* ilk olarak tezimizde genel hatlarıyla tanıtılmıştır. Bk. Necati İşler, *Muhammed b. İbrahim'in Manzum Şir'atü'l-İslam Tercümesi (Şir'a-i Manzûme) (İnceleme-Tenkitli Metin)* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2021).

⁷ *Nazm-ı Cevâhir*'in mukaddimeden sonra gelen ilk bölümü “في إثبات الحقائق المرئية ردًا على السوفسطائية” başlığını taşımaktadır. Bk. *Nazm-ı Cevâhir* (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, no. 005232-2), 3^a. Bu eser, katalogda *İlmihâl Manzûmesi* adıyla kayıtlıdır.

⁸ Bk. Serap Ekşioğlu, *Kadı Hüseyin İspartavî, Manzûme-i Akâid (Tenkitli Metin-Dil İncelemesi-Gramatikal Dizin)* (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2012); Songül Karaca, *Kadıızâde Mehmed Efendi, Manzûme-i Akâid (İnceleme-Tenkitli Metin)* (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2012).

⁹ Ali İhsan Akçay, “Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler: İnceleme-Metin” (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011).

¹⁰ Hilmi Karaağaç, “Osmanlı'dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (Ekim 2018).

Cevâhir de dâhil olmak üzere 31 adet manzum akâidnâme tespit edilmiştir. Bu eserler arasında Ali b. Osman el-Ûşî (öl. 575/1179) tarafından Arapça manzum olarak telif edilen *Kasîde-i Emâlî*'nin¹¹ Türkçe manzum tercümeleleri ayrı bir yer tutmaktadır.¹² Eserlerin doğru tespit edilebilmesi ve yeni akâidnâmelere daha kolay ulaşılabilmesi amacıyla beyit sayıları ve başlangıç beyitleri aşağıda gelecek olan listede özellikle verilmiştir. İhtiyaç halinde el yazma eserlerine de başvurulmuştur. Listede verilen bu eserlerin çoğu Osmanlı Dönemi'ne aittir. Bu eserler arasında Çağatay Türkçesi ile yazılmış bir *Kasîde-i Emâlî Tercümesi* de vardır.¹³ Veled Çelebi İzbudak (öl. 1953), Bekir Sıdkı Halıcıoğlu (öl. 1962) ve Ali Rıza el-Konevî'ye (öl. 1969) ait olan manzum akâidnâmeler ise Cumhuriyet Dönemi'nde telif edilmiştir.

1.1. Mütercimi Bilinmeyen Kasîde-i Emâlî Tercümesi-1: *Kasîde-i Emâlî*'nin 66 beyti, 66 dörtlük halinde tercüme edilmiştir. Şinasi Tekin Çağatay Türkçesi ile yazılan eserin 13. Yüzyıla ait olabileceğini belirtmiştir. Bursa İl Halk Kütüphanesi 697 numarada kayıtlı bulunan eser şöyle başlamaktadır:

Bu za'îf kul uşul aydur umîz başlar
Hak ehlinden bid'at ehlin seçer taşlar
Uşbu işi ululara sorup işler
Tevhîd nazmın incü gibi düzer imdi¹⁴

1.2. Nazm-ı Cevâhir: Makalemize konu olan bu eser Sultan II. Bâyezîd döneminde (1481-1512) telif edilmiştir.

1.3. Manzûmetü'l-Makbûle mine'l-Akâid, Za'îfi (ö. 960/1552): Halk arasında "Huda Rabbim" adıyla bilinen eser, farklı müelliflere de nispet edilmektedir.¹⁵ 52 beyit¹⁶ olan eser şöyle başlamaktadır:

Hudâ Rabbim nebim hakkâ Muhammeddür Resüllullâh
Hem İslâm dînidür dînüm kitâbımdur kelâmullâh¹⁷

1.4. Zübdetü'l-Akâid (İtikad-nâme Tercümesi), Duhâni-zâde Velî (Telif: 979/1571)¹⁸: Molla Câmi'nin (ö. 898/1492) Farsça *İtikadnâme*'sinin Türkçe manzum tercümesidir. 225 beyit¹⁹ olan eser şu beyitle başlamaktadır:

¹¹ Bu eser, *Emâlî, Bed'u'l-Emâlî, Kasîdetü Yekûlu'l-abd, Kasîdetü'l-Hanefiyye, Kasîdetü'l-Lâmiyye, Lâmiyye-i Kelâmiyye* adlarıyla da bilinmektedir. Bk. Kemâl Edip Kürkçüoğlu, "Lâmiyye-i Kelâmiyye", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1-2 (Ankara, 1954), 1.

¹² Bu eserin 25 farklı tercüme ve şerhi Sadık Yazar tarafından tespit edilmiştir. Bk. Sadık Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 1002.

¹³ Bk. Şinasi Tekin, "The Turkish Translation of Bedvü'l-Amâlî in Quatrians", *Journal of Turkish Studies*, 4 (1980), 160.

¹⁴ Mevlüt İlhan, "Kasîde-i Emâlî'nin Türkçe Tercümeleleri Üzerine", *Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Ferhat Gökçe (Bişkek: Türkiye Diyanet Vakfı-Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 230; Şinasi Tekin, "The Turkish Translation of Bedvü'l-Amâlî in Quatrians", 157, 158, 159, 160, 165, 171.

¹⁵ Bilal Kemikli, "Popüler Dinî Kültürümüze Dâir Bir Manzûme ve Üç Şair - "Hudâ Rabbim" Manzûmesi Etrafında Tartışmalar", *İslâmî Araştırmalar* 14/3-4 (2001), 492-500.

¹⁶ Karaağaç, "Osmanlı'dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri", 107.

¹⁷ Za'îfi, *Manzûmetü'l-Makbûle mine'l-Akâid*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 3162/3, 1^b.

¹⁸ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 57.

¹⁹ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 61.

Lillâhi'l-ḥamd ba' de bismillâh
Mâlikü'l-mülk lâ-ilâhe sivâh²⁰

1.5. Tercüme-i Lâmiyye-i Kelâmiyye, Hoca Sadettin Efendi (ö. 1008/1599): Kâside-i Emâlî'nin Türkçe manzum tercümesidir. 19 beyitlik bir mukaddime ile başlayan eserin tercüme bölümü 68 beyittir.²¹ Mukaddime bölümü, şu beyitle başlamaktadır:

Bi-hamdi'llâh hamd-i Zi'l-Celâli
Verüpdür nazme zîb ile cemâlî²²

Kaynak metinden yapılan tercüme bölümü ise şu beyitle başlamaktadır:

Bu sözle eylerem bed' -i Emâlî
İdüp tevḥîd için nazm-ı leâlî²³

1.6. Tercüme-i Akâid-i Lâmiyye 'alâ-Mezheb-i Mâturidiyye, Şem'î (ö. 1011/1602): Kâside-i Emâlî'nin Türkçe manzum tercümesidir.²⁴ 72 bentten oluşan ve müzdevic murabba nazım şekliyle yazılan bu tercüme²⁵ Arapça olarak başlamaktadır:

İlâhun Mâlikün Mevle'l-mevâlî
Lehü vaşfu't-tekebbür²⁶ ve't-te'âlî
Celîlün celle 'an-şibhin ve mişlin
'Azîzün 'azze 'an-'ammin ve ḥâlî

Kaynak metinden yapılan tercüme bölümü ise şu şekilde başlamaktadır:

Sirâcüddîn Emîn Üşiyü vâlî
Kitâbı içre ki adıdur Emâlî
İdüp tevḥîd ile bed' -i maḳâlî
Kılupdur nazm çün nazm-ı leâlî²⁷

1.7. Nazm-ı Akâid (Miskli Akîde), Kadızâde Mehmed Efendi (İlmî) (ö. 1045/1635): 1528 beyit²⁸ olan eser şu beyitle başlamaktadır:

²⁰ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 62.

²¹ Kemâl Edip Kürkçüoğlu, "Lâmiyye-i Kelâmiyye", 3/1-2 (Ankara, 1954), 9; Karaağaç, "Osmanlı'dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri", 104.

²² Kemâl Edip Kürkçüoğlu, "Lâmiyye-i Kelâmiyye", 3.

²³ Kemâl Edip Kürkçüoğlu, "Lâmiyye-i Kelâmiyye", 4.

²⁴ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 39.

²⁵ Taner Gök, "Şârihin Manzum Tercümesi: Şem'î'nin Terceme-i Kasîde-i Emâlî'si", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 10 (Aralık 2017), 171; Akçay, eserin 148 beyit olduğunu ifade etmiştir. Bk. Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 41.

²⁶ Akçay, bu kelimeyi "tekbir" olarak; Taner Gök ise "tekebbürü" olarak okumuştur. Kanaatimizce vezne göre sadece "tekebbür" olmalıdır. Bk. Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 42; Taner Gök, "Şârihin Manzum Tercümesi: Şem'î'nin Terceme-i Kasîde-i Emâlî'si", 189.

²⁷ Taner Gök, "Şârihin Manzum Tercümesi: Şem'î'nin Terceme-i Kasîde-i Emâlî'si", 189.

²⁸ Karaağaç, "Osmanlı'dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri", 107, 108; Karaca, *Kadızâde Mehmed Efendi, Manzûme-i Akâid (İnceleme-Tenkitli Metin)*, 11. (Karaca, yüksek lisans tezinde eserin adını *Manzûme-i Akâid* olarak vermiştir. Eserin son beyitlerinde "Nazm-ı Akâid" ve "Nazmu fi-ilmî'l-akâid" ifadeleri geçmektedir. Ayrıca eserin hâtimesinde ise "Tamam oldu şükür *Miskli Akîde*" şeklinde bir başlık vardır. Bahsi geçen tezde "şükür", "şeker" olarak okunmuştur. Karaca'nın ulaşamadığı Atıf Efendi ve Kastamonu nüshalarında bu kelime "şükür" olarak hareketlenmiştir. Netice olarak müellif eserini *Nazm-ı Akâid* ve *Miskli Akîde* olarak isimlendirmektedir. Bk. Kadızâde Mehmed İlmî. *Nazm-ı Akâid (Miskli Akîde)* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, no. 01558-001); Kadızâde Mehmed İlmî. *Nazm-ı Akâid (Miskli Akîde)* (Kastamonu:

Bede'tü hāmiden li'llāhi zi'l-men
 Qadīmun dā'imun zāten ve 'ilmen²⁹

1.8. Nazm-ı Fıkh-ı Ekber, Seyyidî (Telif: 1095/1684)³⁰: *Fıkh-ı Ekber*'in Türkçe manzum tercümesidir.³¹ 109 beyit³² olan eser, şu beyitle başlamaktadır:

Hamd ile bed' idelüm kim dahı bismi'llāh ile
 Fıkh-ı Ekber nazmın ihvâna esâs ü itikâd³³

1.9. Nazmu'l-Leâlî, İshak b. Hasan Tokadî ez-Zencânî, Rızâî (ö. 1100/1689): 327 beyit³⁴ olan eser şu beyitle başlamaktadır:

Gülidür besmele gülzâr-ı 'ilmüñ
 Revâcı revnâkı bâzâr-ı 'ilmüñ

1.10. Nazm-ı Risâle-i Rûmî Ahmed (Telif: 17. yy.?): Eserin mütercimi bilinmiyor.³⁵ 410 beyit³⁶ olan eser şu beyitle başlamaktadır:

Şenâ vü hamd o sultân ü cihâna
 Ki mâlikdür zemîn ü âsmâna³⁷

1.11. Nûrû'l-Hüdâ, Reyî Halîl Konevî (ö. 1127/1715'te sağ): *Akâidü'n-Nesefî*'nin Türkçe manzum tercümesidir.³⁸ Bir nüshası Balıkesir İl Halk Kütüphanesi 10 Hk 539/3 numarada kayıtlı olan eser³⁹ şu beyitle başlamaktadır:

Bi-ḥamdi'llāh virüp tevḥîd ü imân
 Tarîḳ-ı ehl-i sünnet kıldı iḥsân

1.12. Tahmîs-i Kasîde-i Emâlî, Mustafa Na'tî (ö. 1131/1718-19): Na'tî'nin “nazm-ı tercüme-üslûb” olarak nitelendirdiği bu eseri, *Kâside-i Emâlî*'nin her bir beytinin üstüne aynı ölçü (Mefâ'ülün

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, no. 37 Hk 1101/4); Karaca, *Kadıze Mehmed Efendi, Manzûme-i Akâid (İnceleme-Tenkitledi Metin)*, 325.

²⁹ Karaca, *Kadıze Mehmed Efendi, Manzûme-i Akâid (İnceleme-Tenkitledi Metin)*, 186.

³⁰ Gülsüm Özcan, *Manzûme-i Akâid-i Seyyidî (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, 2013)*, 15.

³¹ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 22.

³² Gülsüm Özcan, *Manzûme-i Akâid-i Seyyidî*, 18, 130. (Akçay, bu eserin farklı nüshaları üzerinden 132 ve 205 şeklinde iki farklı beyit sayısı zikretmiştir. Bk. Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 25)

³³ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 23; Seyyidî, *Nazm-ı Fıkh-ı Ekber* (Ankara: Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2301/1), 38a.

³⁴ Bayram Özfırat, Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulum, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydâni Adlı Mesnevîleri (İnceleme-Metin) (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006), 38.

³⁵ Esmâ Erbil, *Nazm-ı Risâle-i Rûmî Ahmed'in Diliçi Çeviri Bağlamında İncelenmesi (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2020)*, 125, 126. Esmâ Erbil bu çalışmasında eserin mütercimini “Sâdıkî” olarak gösteren Ferdi Kiremitçi'nin tespitinin doğru olmadığını ifade etmiştir. Bk. Ferdi Kiremitçi, “Klasik Türk Edebiyatında Öğretici Mensur Eserleri Nazma Çalışmaları ve Sâdıkî'nin Manzûm Akâid-nâme Örneği”, *Turkish Studies* 7/1 (2012), 1501-1539.

³⁶ Esmâ Erbil, *Nazm-ı Risâle-i Rûmî Ahmed'in Diliçi Çeviri Bağlamında İncelenmesi*, 134; Ferdi Kiremitçi, “Klasik Türk Edebiyatında Öğretici Mensur Eserleri Nazma Aktarma Çalışmaları ve Sâdıkî'nin Manzûm Akâid-nâme Örneği”, 1507.

³⁷ Ferdi Kiremitçi, “Klasik Türk Edebiyatında Öğretici Mensur Eserleri Nazma Aktarma Çalışmaları ve Sâdıkî'nin Manzûm Akâid-nâme Örneği”, 1510.

³⁸ Mecek, *Reyyî'nin Kitâb-ı Rûşenî İsimli Manzum Ferâizi (İnceleme-Metin)*, 9. Bu eser, Emrah Bilgin tarafından yayımlanmıştır. Bk. Emrah Bilgin, *Reyyî Yûsuf Konevî'nin Manzum Akâid Tercümesi: Nûrû'l-hüdâ* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2022)

³⁹ Reyî Halîl Konevî, *Nûrû'l-Hüdâ*, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 10 Hk 539/3.

Mefâ‘îlün Fe‘ûlün) ve uyakta üçer mısra eklenerek yazılmış bir tahmistir.⁴⁰ Eser şöyle başlamaktadır:

Ey vahdetinüñ şâhid-i ‘adli ‘âlem
V’ey kudretinüñ müşbiti tertîb-i hikem
Efkârumı ezkârumı tevḥîd idüp
Mehcür-ı rızân itme Ḥudâyâ bir dem
Zihî âsâr-ı feyz-i lâ-yezâlî
Ser-â-ser gāvş idüp baḥr-ı kemâli
Müzeyyen eyleyüp silk-i maḳâlî
Yekûlü ‘l- ‘abdü fî-bed ‘i ‘l-Emâlî
Li-tevḥîdin bi-nazmin ke ‘l-le ‘âlî⁴¹

1.13. Manzûme-i Akâid, Kadı Hüseyin Ispartavî (Telif: 1144/1731): 2037 beyit⁴² olan eser şu beyitle başlamaktadır:

Şenâ vü ḥamd u şükr olsun Ḥudâ’ya
Anuñ in ‘âmı luṭfî bî-nihâye⁴³

1.14. Tevhîd-i Hak (Manzûme-i Akâid), Süleyman Nahifi (ö. 1151/1738): 760 beyit⁴⁴ olan eser şu beyitle başlamaktadır:

Ḥamd ü nâ-maḥdûd u şükr ü lâ-yu ‘ad
Ol Cenâb-ı Ḥaḳḳ’a kim oldur Eḥad⁴⁵

1.15. Manzûme-i Akâid-i Terceme-i Nukurrî: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) *el-Vasıyye* adını taşıyan eserinin Türkçe manzum tercümesidir.⁴⁶ Ali İhsan Akçay’ın tespit ettiği en eski nüsha 1154/1741⁴⁷ tarihlidir. 182 beyit⁴⁸ olan eser, şu beyitle başlamaktadır:

⁴⁰ Abdülmecit İslamoğlu, “Ali b. Osman el-Ûşî’nin Emâlî Kasidesi’ne Mustafa Na’tî’nin Yazdığı Tahmîs”, *Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Ferhat Gökçe (Bişkek: Türkiye Diyanet Vakfı-Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 259.

⁴¹ Abdülmecit İslamoğlu, “Ali b. Osman el-Ûşî’nin Emâlî Kasidesi’ne Mustafa Na’tî’nin Yazdığı Tahmîs”, 260.

⁴² Ekşioğlu, *Kadı Hüseyin Ispartavî, Manzûme-i Akâid (Tenkitli Metin-Dil İncelemesi-Gramatikal Dizin)*, 30. Ekşioğlu, iki nüshadan hareketle eserin tenkitli metnini hazırlamıştır. Eserin yeni bir nüshasına da biz ulaştık. Ankara Millî Kütüphane’de 06 Mil Yz A 8844 numara ile kaydedilmiş olan eserin ismi katalogda schven “Nazm-ı Hıfzî” olarak geçmektedir. Müellif ismi ise “Muhammed b. Velî ed-dîn el-Hıfzî” olarak kaydedilmiştir. Kataloğu hazırlayan kişi okuma ve anlama hatasından dolayı böyle bir yanlışla düşmüştür. İlgili beyit, tenkitli metinde şu şekilde yer almaktadır: “Anuñ-çun oldı **naẓmıñ hıfzı** âsân/Bunı destân idinsün dilde şıbyân” Bk. Ekşioğlu, *Kadı Hüseyin Ispartavî, Manzûme-i Akâid (Tenkitli Metin-Dil İncelemesi-Gramatikal Dizin)*, 158; Yazma eserlerle ilgili çalışmalar yaparken bu tür hataların olabileceği her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. “Sehivnâme” başlığı altında benzer örneklerini verdiğimiz makale için bk. Necati İşler, “Eski Türk Edebiyatı Çalışmalarında Dijital Kaynaklar ve Uygulamalar”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2021), 249-272

⁴³ Ekşioğlu, *Kadı Hüseyin Ispartavî, Manzûme-i Akâid (Tenkitli Metin-Dil İncelemesi-Gramatikal Dizin)*, 153.

⁴⁴ Gıyasettin Ateş, *Süleyman Nahîfî’nin Zuhrü’l-Âhire Adlı Eseri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015), 41; Akçay, 758 beyit olarak tespit etmiştir. Bk. Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 75.

⁴⁵ Gıyasettin Ateş, *Süleyman Nahîfî’nin Zuhrü’l-Âhire Adlı Eseri*, 80.

⁴⁶ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 27.

⁴⁷ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 28.

⁴⁸ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 29.

Geldik imdi maqşadı söylemege
Bü Hanîfe izini izlemege⁴⁹

1.16. *Terceme-i Kasîde-i Nûniyye*: *Kasîde-i Nûniyye*, İstanbul kadılığı da yapmış olan Osmanlı âlimi Hızır Bey'e (ö. 863/1459) ait 105 beyitlik Arapça manzum bir eserdir.⁵⁰ Bu eserin Türkçe manzum tercümesi bulunmaktadır. Ali İhsan Akçay'ın tespit ettiği en eski nüsha 1181/1767 tarihlidir.⁵¹ Mütercimi bilinmeyen⁵² bu eser, 216 beyit⁵³ olup şu beyitle başlamaktadır:

Ferîdi 'asrınıñ fâzıl Hızır Bey
Ola anuñ maqâmı bâğ-ı Rıdvan⁵⁴

1.17. *Manzûme-i Terceme-i Fıkh-ı Ekber, Âlemî (16-18. yy.)*: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *Fıkh-ı Ekber* adını taşıyan akâid risalesinin Türkçe manzum tercümesidir.⁵⁵ 98 beyitten⁵⁶ oluşan eser, şu beyitle başlamaktadır:

Minnet Allah'a ki O'dur Hâdî vü Hayy ü Deyyân
Hem bize nuṭṭ-ıla cân virdi hem 'aql u îmân⁵⁷

1.18. *Terceme-i Kasîde-i Yekûlu'l-Abd*,⁵⁸ *Visâlî (16-18. yy.)*: *Kâside-i Emâlî*'nin Türkçe manzum tercümesidir.⁵⁹ 66 beyit olan eser, şu beyitle başlamaktadır:

Didi tevhiid için o abd-i Mevlâ
Emâlî nazmını incüden a'lâ

1.19. *Manzûme-i Se-Zebân-ı Akâid-i Adudiyye, Ahmed Ferîd (19. yy.)*: Eş'arî kelâmcılarından Adudüddin el-İcî'nin (ö. 756/1355) akâide dair eserinin Arapça, Farsça ve Türkçe manzum şeklidir. Eser, üç dilin her biri için ayrı ayrı 76 beyitle yazılmış mülemma bir mesnevîdir. Eserin ilk Türkçe beyti şöyledir.⁶⁰

⁴⁹ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 29.

⁵⁰ Ebû'l-Feth Büstî'ye (ö. 400/1010) ait *Kasidetü'n-Nûniyye* isimli Arapça bir manzume de bulunmaktadır. Hikmetli söz ve ahlâkî öğütler içeren 63 beyitlik bu eser *Unvânü'l-Hikem* olarak da anılmaktadır. M. Sadi Çöğenli, Büstî'ye ve Hızır Bey'e ait olan bu iki farklı eseri Türkçeye mensur olarak tercüme etmiştir. Bk. Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Hızır Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVII (İstanbul 1998), 413-415; Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Ebû'l-Feth Büstî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-1 (Ankara 2020), 227-228; M. Sadi Çöğenli, "Hızır Bey'in (ö. 863/1459) el-Kasidetü'n-Nûniyye İsimli Manzum Risalesi ve Türkçeye Çevirisi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (2015), 269-284; M. Sadi Çöğenli, "Ebû'l-Feth el-Büstî ve 'Unvânü'l-Hikem Tercümesi", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2 (1999), 121-131.

⁵¹ Karaağaç, "Osmanlı'dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri", 102; Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 53-55.

⁵² Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 122. (Hilmi Karaağaç, katalog kayıtlarına dayanarak eserin mütercimi olarak "Abdi Abd el-Baki b. Ahmed" bilgisini nakletmiştir. Bk. Karaağaç, "Osmanlı'dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri", 103)

⁵³ Karaağaç, "Osmanlı'dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri", 103.

⁵⁴ *Terceme-i Kasidetü'n-Nûniyye*, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 5259/2, 1^b; *Terceme-i Kaside-i Nûniyye*, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2962/1, 1^b; Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 56.

⁵⁵ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 17.

⁵⁶ Mehmet Güler, "'Âlemî'/Âlimî'nin Manzûm Fıkh-ı'l-Ekber Tercümesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/39 (Ağustos 2015), 130 (Güler'in verdiği bilgilere göre, kaynaklarda 16 ve 18. yüzyıllar arasında aynı/benzer mahlasa sahip müellifler vardır.); Hilmi Karaağaç, "Osmanlı'dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri", 110.

⁵⁷ Âlemî, *Manzûme-i Terceme-i Fıkh-ı'l-Ekber* (Ankara: Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2545/2), 1^b; Güler, "'Âlemî'/Âlimî'nin Manzûm Fıkh-ı'l-Ekber Tercümesi", 135.

⁵⁸ *Kâside-i Emâlî*, başlangıcına atfen "Kasidetü yekûlü'l-'abd" veya "Bed'ü'l-emâlî" olarak da anılmaktadır. Bk. M. Sait Özervarlı, "el-emâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XI (İstanbul 1995), 73-75.

⁵⁹ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 46.

⁶⁰ Zahir Süslü ve Şahin Şimşek, "Ahmed Ferîd'in Manzûme-i Se Zebân-ı Akâid-i Adudî Adlı Eseri (Edisyon Kritik ve Çeviri)", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 8/2 (2022), 1738, 1741, 1751.

Aña maḥāmid ol itdi ‘aḳā’ idi ihdā
Hüdā-yı şer‘a ola her biri ālā-yı Hüdā

1.20. Kasîde-i İ’tikadiyye, Vecihî Paşazâde (ö. 1310/1892): 215 beyit⁶¹ olan eser şu beyitle başlamaktadır:

Vücūd-ı Hālîkî işbât ider her görülen eşyā
Ki olmaz hiç birşey şāni‘i olmaḳsızın peydā

1.21. Kâside-i Emâlî Terceme-i Manzûmesi, Yanyalı Hafız Refi Efendi (ö. 1902): *Kâside-i Emâlî*’nin Türkçe manzum tercümesi olan eser 277 beyittir.⁶² 1302’de İstanbul Mahmutbey Matbaası’nda basılan eser⁶³ şu beyitle başlamaktadır:

Şenā ol Hāzret-i Kāmil-şifāta
Ki feyzin şāmil itdi kāyināta⁶⁴

1.22. Tahmîsu Kasîdeti Yekûlu’l-Abd, Ferdî Ahmed Ferid (ö. 1910): *Kâside-i Emâlî*’nin Türkçe manzum tercümesi olan eser 70 beyittir.⁶⁵ Eser, şu beyitle başlamaktadır:

Hüdā’ya ḥamd kim anuñ cemāli
Buyurmuş sebaḳ evşāf-ı celāli⁶⁶

1.23. Türkçe İ’tikad, Veled Çelebi İzbudak (ö. 1953): 115 kıtadan⁶⁷ meydana gelen eserin ilk kıtası şudur:

Dinle Ey Tanrı’nın kulu
Olmak ister isen ulu,
Gönlün olsun iman dolu
Budur Muhammed’in yolu⁶⁸

1.24. Emâlî Kasîdesinin Tercümesi, Bekir Sıdkı Halıcıoğlu, Visâlî (ö. 1962): *Kâside-i Emâlî*’nin Türkçe manzum tercümesi olan eser 74 beyittir.⁶⁹ Son dönem Uşşakî şeyhlerinden Visâlî’ye⁷⁰ ait olan eser, şu beyitle başlamaktadır:

Emâlî’nin başında dedi Allah’ın kulu
Akâid tevhidi dizdi inci misali⁷¹

1.25. Akâidnâme, Ali Rıza el-Konevî (ö. 1969): 98 beyit⁷² olan eser şu beyitle başlamaktadır:

⁶¹ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 92.

⁶² Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 46; Karaağaç, “Osmanlı’dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri”, 106.

⁶³ Karaağaç, “Osmanlı’dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri”, 106.

⁶⁴ Akçay, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, 51.

⁶⁵ Karaağaç, “Osmanlı’dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri”, 106.

⁶⁶ Ferdî Ahmed Ferid, *Tahmîsu Kasîdeti Yekûlu’l-Abd*, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 26 Hk 132/2, 1^b.

⁶⁷ Karaağaç, “Osmanlı’dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri”, 114.

⁶⁸ Karaağaç, “Osmanlı’dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri”, 114.

⁶⁹ Visâlî Dîvânî, “Emâlî Kasîdesi’nin Tercümesi Bölüm 1” (Erişim 7 Eylül 2022)

⁷⁰ Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, “Visâlî Bekir Sıdkı Halıcıoğlu” (Erişim 7 Eylül 2022); Visâlî Dîvânî, “Hacı Bekir Sıdkı Visâlî Hazretleri Hayatı” (Erişim 7 Eylül 2022)

⁷¹ Visâlî Dîvânî, “Emâlî Kasîdesi’nin Tercümesi Bölüm 1” (Erişim 7 Eylül 2022)

⁷² Karaağaç, “Osmanlı’dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri”, 115.

Ḥudā Rabbim Kadīm ü hem ebeddür
Şerîki yok Eḥad Ferd ü Samed'dür⁷³

1.26. Kaside-i Emâlî Tercümesi, Sinân İzzî: 168 beyitten oluşan eser şöyle başlamaktadır:

Kul eydur mebde-i imlâlarında
Cevâhir nazm idüp inşâlarında
Dirüb tevhîd için bir nice gevher
Getürdi nazma çün dürr-i münevver⁷⁴

1.27. Kaside-i Emâlî Tercümesi, Feyzî: 66 beyitten oluşan eser şöyle başlamaktadır:

Bu kul tevhîd için oldı zât-ı pâk
Direm bir nazm-ılan kim ke'l-leâlî⁷⁵

1.28. Kaside-i Emâlî Tercümesi, Ebî Mustafa b. Muhammed: 66 beyitten oluşan eser şöyle başlamaktadır:

Kula vâcib budur evvel diye Allâh 'Azîmü'sşân
Ki birdür andan artuk yok getüre sıdk ile îmân⁷⁶

1.29. Kaside-i Emâlî Tercümesi, İbn-i Bâlî: Hoca Sadeddin tercümesi ile büyük ölçüde benzerlik gösteren eserin ilk ve son beyitleri şöyledir:

Kul eydür anda ki bed'-i Emâlî
Kılub tevhîd-ile nazm-ı leâlî⁷⁷

1.30. Mütercimi Bilinmeyen Kaside-i Emâlî Tercümesi-2: Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Türkçe Yazmaları bölümünde bulunan eser şu beyitle başlamaktadır:

İdem bed'-i Emâlî'de makâli
Dizem tevhîd-i Bârî'de leâlî⁷⁸

1.31. Mütercimi Bilinmeyen Kaside-i Emâlî Tercümesi-3: Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 06 Hk 1615 numarada kayıtlı bulunan eser şu beyitle başlamaktadır:

Emâlî bed'inedir kul makâli
Dizib tevhîd için incü mişâli⁷⁹

2. Kaynak Eser (*Ukûdu'l-Akâid*) ve Müellifi (İmâmzâde)

Nazm-ı Cevâhir, İmâmzâde el-Buhârî'nin (öl. 573/1177) *Ukûdu'l-Akâid fî-Funûni'l-Fevâid* adlı eserinin Türkçe nazmen tercümesidir. Daha çok *Şir'atü'l-İslâm* adlı eseriyle tanınan İmâmzâde

⁷³ Ali Rıza el-Konevî el-Hâdimî, *Akâidnâme (İmdâdü'l-Müslimin fî beyâni Akâidi'l-Mü'minin içinde)* (Kahire: ty.), s.3.

⁷⁴ Mevlüt İlhan, "Kaside-i Emâlî'nin Türkçe Tercümesi Üzerine", 231.

⁷⁵ Mevlüt İlhan, "Kaside-i Emâlî'nin Türkçe Tercümesi Üzerine", 232.

⁷⁶ Mevlüt İlhan, "Kaside-i Emâlî'nin Türkçe Tercümesi Üzerine", 233.

⁷⁷ Mevlüt İlhan, "Kaside-i Emâlî'nin Türkçe Tercümesi Üzerine", 233.

⁷⁸ Mevlüt İlhan, "Kaside-i Emâlî'nin Türkçe Tercümesi Üzerine", 233. (Mevlüt İlhan'ın makalesinde "idelüm/dizelüm" olarak geçmektedir. Diyanet yazmasında "idem/dizem" şeklindedir. Vezne göre doğru olan da budur. Bk. *Tercüme-i Bed'ü'l-Emâlî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, 006816/9.

⁷⁹ Mevlüt İlhan, "Kaside-i Emâlî'nin Türkçe Tercümesi Üzerine", 233.

Muhammed b. Ebî Bekr b. İbrahim el-Buhârî, Hanefî fakîhi ve müftüsüdür.⁸⁰ İmâmzade'nin en önemli eseri olan *Şir'atü'l-İslâm*, 911/1506 yılında Türkçeye *Şir'a-i Manzûme* adıyla tercüme edilmiştir.⁸¹ İmâmzade'nin *Şir'atü'l-İslâm*⁸² ve *Ukûdu'l-Akâid* dışında *Şirutü's-Salât*⁸³ ve *Garâibü'l-Kur'ân*⁸⁴ adıyla iki eseri daha bulunmaktadır. Ayrıca Ferhat Gökçe, *el-Erbaûn Hadîsen* adında bir eserin de İmâmzade'ye ait olma ihtimalini bir makalesinde yazmıştır.⁸⁵ Aynı zamanda sûfî bir âlim olan İmâmzade kaynaklarda “müftî”, “vâiz”, “fâzıl”, “edîb”, “fasîhullisân”, “ruknulislâm”, “ebulmeâsin”, “sedîduddîn” gibi sıfat ve lakaplarla anılmaktadır.⁸⁶

İmâmzade el-Buhârî, kaynakların verdiği bilgilere göre 491/1098'de Semerkand yolu üzerinde yer alan Şarğ köyünde doğmuştur. Buhara'da müftülük ve vaizlik görevlerinde bulunan İmâmzade, döneminin önemli âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Bu âlimler arasında Hâce Yûsuf el-Hemedânî, Ebu'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Kelâbâzî, Mecdulimme Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah es-Surhaketî, Radyuddin en-Nisâbûrî, Şemsuleimme Ebu'l-Fazl Bekr b. Muhammed ez-Zerencerî yer almaktadır. Muhammed b. Abdussetâr el-Kerderî, Ubeydullah b. İbrâhim el-Mahbûbî ve *Ta'limü'l-Müteallim* müellifi Burhânulislâm ez-Zernûcî onun yetiştirdiği âlimlerden bazılarıdır.

İmâmzade'nin Arapça manzum eseri olan *Ukûdu'l-Akâid*, 560/1164 yılında Buhara'da telif edilmiş olup 770 beyittir.⁸⁷ Muhammed Osman Doğan, bu eseri “Hanefî-Mâtürîdî kelam geleneğinin yayımlanmış en uzun Arapça akâid manzumesi” olarak nitelemektedir. Bu manzum eser, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) görüşlerini Semerkant'ta sistemleştirip yaymaya çalışan Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) batıl inançlara karşı verdiği mücadelenin⁸⁸ izlerini taşımaktadır. Eser, Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'i⁸⁹ ve Pezdevî'nin (ö. 493/1100) *Usûlü'd-dîn*'i⁹⁰ ile benzer muhtevaya

⁸⁰ İmâmzade el-Buhârî, *Ukûdu'l-Akâid fi-Fünûnü'l-Fevâid*, thk. Muhammed Osman Doğan (Amman: Dârü'l-Feth, 1439), 15-17.

⁸¹ Bk. Necati İşler, *Muhammed b. İbrahim'in Manzum Şir'atü'l-İslâm Tercümesi (Şir'a-i Manzûme) (İnceleme-Tenkitledirilmiş Metin)*, 35.

⁸² *Şir'atü'l-İslâm*'ın hadis, hadis ilimleri ve sünnet bakımından değerlendirilmesi için bk. Ferhat Gökçe, “Buhara'dan Anadolu'ya İmâmzade ve Şir'atü'l-İslâm”, *Orta Asya'dan Anadolu'ya İslami İlimler Sempozyumu Bildirileri*, ed. Yakup Koçyigit ve Aitmat Kariev (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021), 192.

⁸³ Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur, Supplementbande*, 1/643.

⁸⁴ Recep Cici, “İmâmzade Muhammed b. Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000), 210.

⁸⁵ Ferhat Gökçe, “Buhara'dan Anadolu'ya İmâmzade ve Şir'atü'l-İslâm”, 177.

⁸⁶ *Şir'atü'l-İslâm* ve müellifi İmâmzade Muhammed b. Ebî bekr ile ilgili bu bölümde zikredilen bilgiler şu kaynaklardan alınmıştır: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an-Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, çev. Rüştü Balcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 3/835; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-Behiyye*, nşr. M. Bedreddin Ebû Firâs (Kâhire: y.y., 1324), 161; Bağdathî İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 2/98; Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur, Supplementbande*, 1/642-643; Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Baskı, 2002), 6/54; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kamusu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1949-1952), 1/417; Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera'al-Nahr İslâm Hukukçuları* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1976), 113-114; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 79-80; Cici, “İmâmzade Muhammed b. Ebû Bekir”, 22/210.

⁸⁷ Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur, Supplementbande*, 1/643; Cici, “İmâmzade Muhammed b. Ebû Bekir”, 22/210; Muhammed Osman Doğan, “Bir Şerhin Hikâyesini Kovalarken Bir Hikâyenin Şerhini Bulmak: Aşmed b. Maḥmūd el-Ḥalebî'nin Şerḥü'l-Cevâhiri'l-Muḏî'e'si ve Nesîmî'nin Öldürülüşüne Tanıklığı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/1 (2019), 89.

⁸⁸ Osman Aydın, “İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam ve Semerkant'ta İlim Merkezleri”, *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 584, 585. İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik için bk. Şaban Ali Düzgün, *Mâtürîdî: Kayıp Aydınlanmanın İzinde* (Ankara: Otto Yayınları, 2020); Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (Ankara: Otto Yayınları, 2018)

⁸⁹ Bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yay., 2015)

⁹⁰ Bk. Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi (Usûlü'd-dîn)*, trc. Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1988)

sahiptir. Eserin en eski nüshası hicrî 659 tarihlidir.⁹¹ Tahkikli neşre göre eserin başlangıç ve bitiş beyitleri şöyledir:⁹²

الْحَمْدُ لِلَّهِ الْقَدِيمِ الْأَحَدِ

Başı (1. beyit)

الدَائِمِ الْفَرْدِ الْعَظِيمِ الصَّمَدِ

وَقَدْ مَضَتْ لِلأُمَّةِ الْمُتَحَنِّةِ

Sonu (770. beyit)

خَمْسٌ مِائَاتٍ ثُمَّ سِتُّونَ سَنَةً

İmâmzâde bu eserini ilimle uğraşan değerli kişiler (es-sâdetü'l-kirâm) için yazdığını ifade etmektedir.⁹³ İmâmzâde *Ukûdu'l-'Akâid*'in hâtimesinde kendisini “nâzımü'l-cevâhir” (cevherlerin nâzımı)⁹⁴ olarak nitelemektedir. Kanaatimizce bu niteleme, eseri *Nazm-ı Cevâhir* adıyla Türkçeye kazandıran mütercime de ilham kaynağı olmuştur. İlgili beyit kaynak eserde şöyle geçmektedir:

قال الفقير ناظم الجواهر

من فقر المعارف الزواهر

3. *Nazm-ı Cevâhir* ve Müellifi

Bu çalışmamız, Hanefî fakîhi İmâmzâde el-Buhârî'nin (öl. 573/1177) *Ukûdu'l-'Akâid*'adlı Arapça manzum eserinin Türkçe nazmen tercümesi olan *Nazm-ı Cevâhir*'in tespit edilebilen tek nüshasına dayanmaktadır.⁹⁵ Bu eser aynı zamanda *Ukûdu'l-'Akâid*'in bilinen tek tercümesidir. Mütercimi⁹⁶ bilinmeyen bu eser, Türk edebiyatında değişik konuların işlenmesinde çok kullanılmış olan “mesnevî” nazım şekliyle yazılmıştır. Akâide dair konuların yer aldığı bu eser, okuyucuya bilgi vermeyi ve okuyucuyu eğitmeyi hedefleyen mesnevîler grubunda yer almaktadır.⁹⁷ Eser, Diyanet İşleri Başkanlığı kütüphanesinin yazma eserler bölümünde 005232-2 numarada kayıtlıdır. 33 varak olan eser, mecmuanın 295^a-335^b varakları arasında yer almaktadır. 327^a-334^b arasında *Şir'a-i Manzûme* isimli başka bir esere ait bölümler bulunmaktadır. Tertip probleminden dolayı bu

⁹¹ Muhammed Osman Doğan, "6./12. Yüzyıl Buhara'sında Çok Yönlü bir Âlim: İmâmzâde eş-Şerğî el-Buhârî (öl. 573/1177) ve Ukûdu'l-'Akâid fî-Fünûni'l-Fevâid İsimli Eseri", Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi Konya (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 304.

⁹² İmâmzâde, *Ukûdu'l-'Akâid*, 71, 209.

⁹³ Doğan, "6./12. Yüzyıl Buhara'sında Çok Yönlü bir Âlim: İmâmzâde Eş-Şerğî El-Buhârî (ö. 573/1177) ve Ukûdu'l-'Akâid Fî Fünûni'l-Fevâid İsimli Eseri", 309, 322; İmâmzâde, *Ukûdu'l-'Akâid*, 72.

⁹⁴ İmâmzâde, *Ukûdu'l-'Akâid*, 207; Doğan, "6./12. Yüzyıl Buhara'sında Çok Yönlü bir Âlim: İmâmzâde Eş-Şerğî El-Buhârî (ö. 573/1177) ve Ukûdu'l-'Akâid Fî Fünûni'l-Fevâid İsimli Eseri", 320.

⁹⁵ Türk Edebiyatında benzer adı taşıyan başka eserler de bulunmaktadır. Antepli Hasan Aynî'nin Arapça-Farsça-Türkçe lügati olan *Nazmü'l-Cevâhir* bunlardan birisidir. Hz. Ali'ye nispet edilen Arapça güzel sözler de *Nazmü'l-Cevâhir/Nazm-ı Cevâhir* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Bk. Ömer Asım Aksoy, “Dürrü'n-Nizâm ve Nazmü'l-Cevâhir”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 8 (1960), 145; Vahit Türk, *Ali Şir Nevâyî - Nazmü'l-Cevâhir (Hz. Ali'nin Hikmetleri)* (İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006); Adem Ceyhan ve Ramazan Ekinci, “Latîfî'nin Nesrû'l-leâlî Tercümesi: Nazm-ı Cevâhir”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 25/25 (2020), 79-190; Adem Ceyhan ve Okan Doğan, “Nesrû'l-Leâlî İsimli Arapça Güzel Sözler Derlemesinin Mütercimi Meçhul Bir Tercümesi”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 8/1 (2022), 45-85.

⁹⁶ Doktora tezimizde bazı karinelere dayanarak eserin Muhammed b. İbrahim'e ait olabileceğini yazmıştık. Bu konuda kesin bir şey söyleyebilecek yeterli bilgiye henüz sahip değiliz. Sonu eksik olmayan yeni bir nüshanın ortaya çıkması, bu konunun aydınlatılmasını kolaylaştıracaktır. Bk. Necati İşler, *Muhammed b. İbrahim'in Manzum Şir'atü'l-İslam Tercümesi (Şir'a-i Manzume) (İnceleme - Tenkitli Metin)*, 28, 29.

⁹⁷ "Mesnevî" nazım şekli için bk. İsmail Ünver, "Mesnevî", *Türk Dili Dergisi: Türk Şiiri Özel Sayı-II: Divan Şiiri* 415-417 (1986), 430, 438. Türk edebiyatında farklı konularda yazılan mesnevîler için bk. Ahmet Kartal, *Doğu'nun Uzun Hikâyesi* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2014)

çalışmamızda 295^b sayfası 1^b olarak kabul edilmiş ve *Nazm-ı Cevâhir* yeniden sayfalandırılmıştır.⁹⁸ Sonu eksik olan nüsha, 792 beyit içermektedir. Eserin adı 49. beyitte şöyle geçmektedir:

Dinildi sa'y-ıla *Nazm-ı Cevâhir*
Ma'ârif gülşeninde şan zevâhir (49 – v.3^a)⁹⁹

Eserin başlangıç ve bitiş beyitleri ise şöyledir:

Bede'nâ bi'smi Rabbi ke-en a'lâ Başı (1. Beyit, v.1^b)
Ve bi'l-ḥamdi yeşîru'l-emru ulyâ

Eger me'kûl olursa zî'âbuñ Sonu (792. Beyit, v.33^b)
Hemân me'kûl gibidür türâbuñ

Müellifin medrese tahsili görmüş Arapça ve Farsça bilen bir şair olduğu eserinden çıkarılan bir husustur. Eserindeki örnekler bakarak onun üç lisanda şiir yazma kabiliyetine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kaynak eserden bağımsız olarak eserde yer alan beyitler şairin şiire olan hâkimiyetini de açıkça ortaya koymaktadır. Eserin dili ve tercüme hususiyetlerinin yer aldığı bölümde verdiğimiz örnekler, mütercimim edebî yönü hakkında yeterli fikir vermektedir.

3.1. Eserin Telif Sebebi

Eserde sebep-i telif başlığı altında bir bölüm bulunmamaktadır. Eserin baş kısmında geçen bazı beyitlerle şair, maksadını ortaya koymaktadır. İslam'ın inanç esaslarını Türkçe'ye nazmen aktaran şâir, ilim ve amellerin temelini oluşturan “Usûlü'd-dîn”i anlam ipliğine dizilmeye layık inciler olarak görmektedir. Şair kendisine “câlib-i nuṭṭ-ı ma'ânî” şeklinde seslenmekte ve eserini bir an önce bitirme arzusunu dile getirmektedir. “Ciger ḳanı-y-la resm eyle risâle” mısrası eserin telifine büyük bir arzuyla başlanıldığını göstermektedir. Kaynak eseri çok dikkatli bir şekilde anladığını ifade eden mütercim, gönülleri aydınlatacak hakikatleri okuyucuya güzel bir üslupla takdim edeceğini şu beyitlerle ifade etmiştir:

Elâ iy câlib-i nuṭṭ-ı ma'ânî 19 - v.2^a
Saḳın fevt eyleme naḳd-i zamânı

Dilûñ depret di taḥḳîḳ-i ḥaḳâyıḳ 20 - v.2^a
Müzâhir ola envâr-ı dekâyıḳ

Dürîş devrinde izhâr eyle âşâr 36 – v.2^b
Kim âşârında ire câna envâr

Çü gûş-ı hûş-ıla diñlendi ma'nâ 37 – v.2^b
Mezâḳ-ı câna düşdi lafz-ı aḥlâ

⁹⁸ *Nazm-ı Cevâhir* (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, no. 005232-2).

⁹⁹ *Nazm-ı Cevâhir*'in beyit ve varak numarasıdır.

Uşûlü'd-dîni ol dem kıldı telhîş Şıgındı Hakk'a nazmın itdi tahtlîş	39 - v.2 ^b
Esâsı 'ilm ü a'mâlûñ çün oldur Ma'ânî silkine lâyıq pes ol dür	40 - v.2 ^b
Hayât andan bulur rûh u başîret Dağı andan gelür nefse fazîlet	41 - v.2 ^b
Tamâm oldı bi-hamdi'llâh bu maqşûd Müşâhid olan olur aşla meşhûd	42 - v.3 ^a

Şair ayrıca rahmetle anılma arzusunu ve dua talebini de aşağıdaki beyitlerde dile getirmiştir:

Ola kim bir kişi ala eline Bize rahmet sözi gele diline	51 - v.3 ^a
Du'â-y-ıla aña nâzım olanı Hudâ rahmet ide rahmı olanı	52 - v.3 ^a
Dilerseñ saña rahmet ide Aħmed Muħammed di Muħammed di Muħammed	53 - v.3 ^a
İlâhî mü'minîne rahmet eyle Bu 'aşî kullaruña re'fet eyle	54 - v.3 ^a

3.2. Eserin Yazıldığı Yer ve Tarih

Eserin yazıldığı yer ve tarih hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Eserin 23. beytinde dönemin hükümdarı şu şekilde övülmektedir:

Şehinşâh-ı cihân Han Bâyezîd'e Sa'âdet hem-demi merd-i güzide	23 - v.2 ^a
--	-----------------------

Burada geçen "Han Bâyezîd" ifadesiyle kuvvetle muhtemel Sultan II. Bâyezîd (1481-1512) kastedilmiş olmalıdır. I. Bâyezîd olma ihtimalini zayıflatan en önemli karine eserin dil özelliğidir. Klasik Osmanlı Türkçesi'ne geçiş döneminin özelliklerini taşıyan eser, Arapça ve Farsça kelimelere sıklıkla yer vermektedir. Mukaddimede geçen bazı kelime ve ifadeler de, eserin II. Bâyezîd döneminde telif edilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Eserde geçen "Han" ünvanı İslâm öncesi dönemden beri Türk hükümdarları tarafından kullanılmagelmiştir. Osmanlı padişahları içinde bu ünvanı ilk benimseyen I. Murad (1362-1389) olmuştur.¹⁰⁰ "Han Bâyezîd" ifadesiyle "Lehçediz" veri tabanında yaptığımız metin taramasındaki örneklerin tamamı, II. Bâyezîd'e aittir. Dönemin şairlerinden Necâtî Bey'in, Mesîhî'nin, Revânî'nin, Firdevsî-i Rûmî'nin şiirlerinde de "Han Bâyezîd" şeklinde II. Bâyezîd'e övgü beyitleri bulunmaktadır.¹⁰¹ Hadîdî'nin manzum tarihinde ise I. Bâyezîd

¹⁰⁰ Aydın Taneri, "Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XV (İstanbul 1997), 518.

¹⁰¹ Tanıklı Tarihsel ve Çağdaş Türkçe Sözlük Lehçediz (LEHÇEDİZ), "Aranan: Han Bâyezîd" (Erişim 9 Ocak 2023); Firdevsî-i Rûmî, *Kutb-nâme*, haz. İbrahim Olgun ve İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 26, 46. (Firdevsî-i

için “Yıldırım Han”, “Yıldırım Sultan” ve “Sultan Bâyezîd”¹⁰² isimleri kullanılırken, II. Bâyezîd için “Han Bâyezîd”, “Bâyezîd Han”, “Velî Han Bâyezîd”, “Şehinşeh Bâyezîd”, “Hazret-i Sultan Bâyezîd”¹⁰³ ifadeleri kullanılmıştır.

Eserin 31. beytinden itibaren padişahın has bendelerinden biri olan “Dâvud-ı Sâni” ismindeki bir kişiden de bahsedilmiştir. Gelibolu livasında ser-efrâz (üstün ve seçkin) olan bu kişinin denizlerde (bahr-ı muhît) zaferlere imza attığı şair tarafından ifade edilmiştir. Aynı zamanda karada da güven ve huzurun teminatı olan bu kişi kuvvetle muhtemel “Dâvud Paşa-yı Sâni”¹⁰⁴ olarak da kaynaklarda adı geçen Gelibolu beyi ve Sultan II. Bâyezîd dönemi Osmanlı donanmasının kaptan-ı deryası Kara Nişancı Dâvud Paşa olmalıdır.¹⁰⁵ Şair aşağıdaki beyitlerle Dâvud Paşa’yı övmektedir:

Ki ya nî ‘adl-ile **Dâvud-ı Sâni** 31 – v.2^b
Şecâ‘at şâhibi merd-i ma‘ânî

Gelibolu livâsında ser-efrâz 32 – v.2^b
Sa‘âdet gülşeninde şanki şâhbâz

Şafâ-güster durur berr-i basîte 33 – v.2^b
Zafer-peyker durur bahr-ı muhîte

‘Adâlet pîşüvâ itmiş özine 34 – v.2^b
Cihân halkı mu‘î‘ olmuş sözine

Cemâl-i lutfâ manzar kılsun Allâh 35 – v.2^b
Kemâl-i ‘ilme mazhar kılsun Allâh

Düriş devrinde izhâr eyle âsâr 36 – v.2^b
Kim âsârında ire câna envâr

Netice olarak; dil özellikleri ve bu bilgiler ışığında eserin II. Bâyezîd döneminde telif edildiğini söyleyebiliriz. Yukarıdaki beyitte geçen “Gelibolu livâsı”¹⁰⁶ ifadesi mütercimim memleketi ya da eserin telif edildiği coğrafya hakkında muhtemel bir fikir vermektedir.

Rûmî, I. Bâyezîd’in lakabı olarak bilinen “Yıldırım”ı II. Bâyezîd için altı yerde “İldırım” şeklinde kullanmaktadır. Bk. Firdevsî-i Rûmî, *Kutb-nâme*, 24, 32, 34, 39, 46, 290)

¹⁰² Necdet Öztürk, *Hadîdî Tarihi (Manzum Osmanlı Tarihi 1285-1523)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 452, 455.

¹⁰³ Öztürk, *Hadîdî Tarihi*, 444, 447, 453, 454.

¹⁰⁴ Necdet Öztürk, *Hadîdî Tarihi (Manzum Osmanlı Tarihi 1285-1523)*, 327; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279), 2/219; Katip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, haz. İdris Bostan (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), 96, 220. Firdevsî-i Rûmî’nin *Kutb-nâme*’sinde ise Dâvud Paşa hakkında “Hem belâdur Kapudan Dâvud-ı Mîr/ Korkar andan dağda kaplan daşda şîr” beyti yer almaktadır. Bk. Firdevsî-i Rûmî, *Kutb-nâme*, 260.

¹⁰⁵ Bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 2/408. *Sicill-i Osmanî*’de “Kara Nişancı” ve “Sâni” lakaplarıyla anılan iki ayrı Dâvud Paşa’dan söz edilmektedir. Semavi Eyice, bu iki şahsın aynı kişi olduğunu belirtmektedir. Bk. Semavi Eyice, “Dâvud Paşa Camii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX (İstanbul 1994), 39.

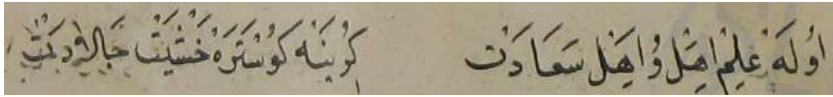
¹⁰⁶ “Gelibolu Livâsı” için bk. Abdullah Sivridağ vd., *75 Numaralı Gelibolu Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (925/1519)* (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2009)

3.3. Eserin Vezni ve İmla Özellikleri

Nazm-ı Cevâhir'de aruzun *Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ülün* kalıbı kullanılmıştır. Eserde tahrik, teskin, imale, zihaf ve birleşmelere yer yer başvurulmuştur. Vezin gereği yapılan imla tasarrufları haricinde eserde belirli imla özellikleri korunmuştur.¹⁰⁷ Çok sık olmamakla birlikte nüshada istinsah hataları görülebilmektedir. Vezin ve imla ile ilgili dikkat çeken hususlar şunlardır:

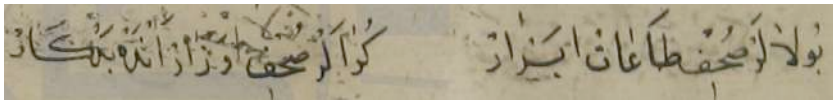
Eserde Türkçe kelime ve eklerde “i/i” sesiyle yapılan imaleleri göstermek için özellikle dik esre (çeker) işareti konulmuştur:

Ola 'ilm ehli vü ehl-i sa'âdet 342 – v.15^a
Görine göstere haşyet celâdet

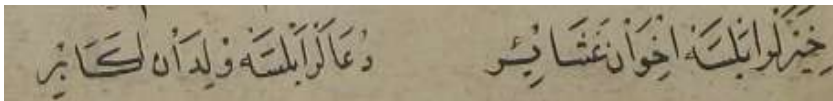
Aşağıdaki beyitte geçen “şuḥf-ı t̄ā'āt” tamlamasında ise izafet, dik esre (çeker) işareti ile gösterilmiştir. Aynı zamanda burada vezin gereği “suhuf”¹⁰⁸ kelimesindeki “h” harfi sakın yapılmış ve “suhf” olarak okunmuştur. Vezin gereği olarak başvurulmuş bu uygulama “teskin” olarak isimlendirilmektedir.¹⁰⁹

Bulalar şuḥf-ı t̄ā'āt [anda] ebrār 766 – v.32^b
Görēler şuḥf-ı evzār anda bed-kār

Eserde vezin gereği bazı Arapça kelimelerde Türkçedeki okunuşlar esas alınarak tahrik¹¹⁰ (harekeli okuma) yapılmıştır: hayr > **hayır**, buhl > **buhul**, akl > **akıl**, kabr > **kabir**, zulm > **zulüm** vb.

Ḥayır'lar eylese ihvān 'aşā'ir 547 – v.23^a
Du'ālar eylese vildān ekâbir

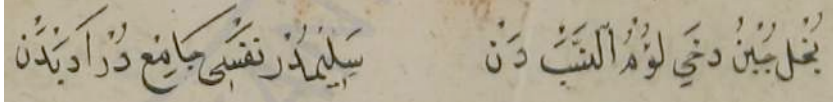
Buhul ü cübñ daḥi lü'mü'n-nesebden 238 – v.10^b
Selîmdür nefsi cāmî'dür edebden

¹⁰⁷ Aruz imlası konusunda bk. Konyalı Muhyi, *Tercüme-i İbtidaname*, ed. Cihan Okuyucu - Sadık Yazar (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 39; Cihan Okuyucu ve Sadık Yazar, *Bosnalı İntizâmî: XVI. Yüzyıldan Bir Kâatibin Sergüzeşti, Tuḥfetü'l-İhvân* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 198-218

¹⁰⁸ “Sahîfe” kelimesinin “sahâif” ve “suhuf” şeklinde iki çoğul hali vardır. Bk. Luvîs Ma'lûf el-Yesûî, *el-Müncid fi'l-Luga* (Beyrut: Dar'ul-Maşrik, 1992), 417. Kaynak metinde ilgili yer “صحائف الطاعات والأوزار” olarak geçmektedir. Bk. İmâmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 192.

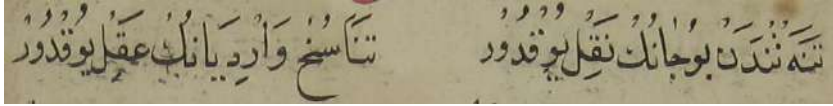
¹⁰⁹ Recaizade Mahmud Ekrem, *Ta'lîm-i Edebiyât* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1299), 73.

¹¹⁰ Recaizade Mahmud Ekrem, *Ta'lîm-i Edebiyât*, 73.

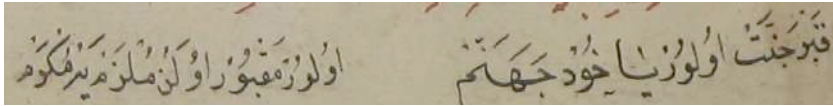
Daha çok Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde, uzun hece ile okunan “e” sesindeki imaleyi göstermek için “elif” harfi kullanılmaktadır.¹¹¹ Dönem eserlerinde bu durum yaygın bir imlâ özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. *Nazm-ı Cevâhir*’de de bu tür imalelere sıklıkla rastlanmaktadır:

Tene tenden bu cānuñ naqli yokdur 784 – v.33^b
Tenāsūh var **diyēnüñ** ‘aklı yokdur

Zihafi gösterecek şekilde imla edilen kelimeler de mevcuttur. Aşağıdaki örnekte “يا” kelimesi “يه” şeklinde imla edilerek zihaf gösterilmiştir:

Kabir cennet olur yāhud cehennem 760 – v.32^a
Olur maqbūr olan mülzem **yā** mükrem

Ünlü bir harf ile biten kelimenin ardından ünlü ile başlayan bir kelime gelmesi halinde vezin gereği ilk kelimenin sonunda yer alan ünlü düşmektedir. İki kelimenin birleştiği böyle durumlar “birleşme” (Contraction - Crase) olarak adlandırılır.¹¹² *Nazm-ı Cevâhir*’de vezinden dolayı yer yer birleşmeler görülmektedir.

Şu kim imān **getürdi_evvel** Hudā’ya 224 – v.10^a
Getüre şoñra imān enbiyāya

Gerekdür evvelā muhkem ‘aķīde 222 – v.10^a
Ki_odur zīver viren cümle ‘abīde

Nazm-ı Cevâhir’de “nūru ekmel”, “hürri muṭlaķ”, “zātü meşhūd” örneklerinde Farsça tamlamadan dolayı olması gereken izafet kesreleri ise ötre ile karşılanmıştır:

Muḥammed’dür ḥaķīķat **nūru ekmel** (nūr-ı ekmel) 6 – v.1^b
Ḥaşā’il hem fezā’il birle ecmel

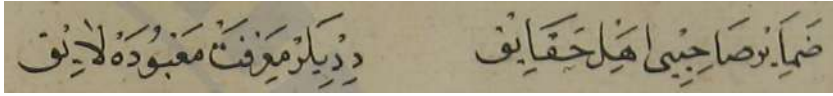
Taķīdür ḳalb-ile hem **hürri muṭlaķ** (hürri-i muṭlaķ) 300– v.13^a
Sa’īd idi pes oldı sa’de mülḥaķ

¹¹¹ M. Fatih Köksal, bu imalelerin “ē” karakteri ile gösterilmesini önermektedir. Bk. M. Fatih Köksal, “Metin Neşrinde Vezinle İlgili Problemler, Bazı Tespit ve Teklifler”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 3 (2009), 67-68.

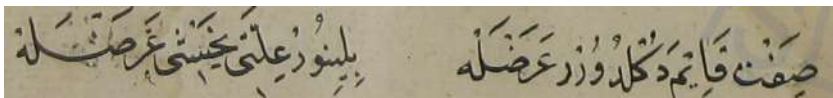
¹¹² Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012), 42.

Kelime içindeki kesreli hemzelerin yazımında da iki farklı imla söz konusudur. Bu kelimeler, hem kesreli hemze ile hem de kesreli ye ile yazılabilmektedir: *Ẓamā'ir* > *zamāyir*; *ḥaḳā'ik* > *ḥaḳāyık* vb.

Ẓamāyir şāhibi ehl-i **ḥaḳāyık** 619 – v.26^b
Didiler ma'rifet Ma'būd'a lāyık

Sıfat **ḳāyim** degül durur 'arazla 708 – v.30^a
Bilinür 'illeti yaḥşi ğarazla

3.4. Eserdeki Kafiye ve Redifler

Divan edebiyatında şiir, vezinli ve kafiyeli söz olarak tanımlanır.¹¹³ Kafiye ise, en az iki mısranın sonunda yer alan, anlamca farklı olup sesçe birbirinin aynı olan iki kelime arasındaki benzerlik şeklinde ifade edilir. Redif ise, kafiyeden sonra gelen harf, ek, kelime ya da kelime gruplarına denilmektedir. Kafiye ve redifler şiirde ahengi sağlayan unsurlardandır.¹¹⁴ Şair farklı kafiye ve redif türlerine eserinde yer vermiştir. Kafiyelerde Farsça ve Türkçe kelimelerden ziyade Arapça kelimeler tercih edilmiştir. Eserde nadir de olsa kafiye bulunmayan beyitlere de rastlanmaktadır. Ayrıca, kimi zaman mısra sonlarındaki kelimeler kaynak eserden seçilmektedir. Koyu vurgular kafiyeyi, italik olanlar ise redifleri göstermektedir:

Çün esmāsını bildi enbiyāsı Daḥı bildürdiler hem evliyāsı	Kafiye kaynak eserden 148 – v.7 ^a
Likāsın 'arż ider Allāh u Ğaffār Anuñla 'iṣ ideler tā kim ebrār	Kafiye kaynak eserden 146 – v.6 ^b
Şu mü'min kim ola İslām'ı ḥāvī Ola ḥavfı recāsı-la müsāvī	478 – v.20 ^a
Münezzeh zātı anuñ iftirādan Müberrā na'tı anuñ imtirādan	127 – v.6 ^a
Zamān-ı māzīde kāfir degüldür Pes ol ḥālet aña vāfir degüldür	450 – v.19 ^a

¹¹³ Tāhiru'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügati* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994), 139.

¹¹⁴ Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi* (Ankara: TDK Yayınları, 2009), 59-72. M. A. Yekta Saraç, "Klâsik Edebiyat Bilgisine Göre Divan Şiirindeki Ahenk Öğeleri". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 67/37 (Eylül 2012), 116-118.

Gör�ler bileler a‘m�l c�mle Tezekk�r ideler aqv�l c�mle	768 – v.32 ^b
H�k’ı g�z-ile g�rmek c�’iz ahy�r M�sh�hid olırsadır vechin eb��r	143 – v.6 ^b
Cem�’-i halka h�d� Ahmed oldu Cem�’-i kevne anu� n�ri t oldu	395 – v.16 ^b
Neb�lerde eger�i mu‘cize �ok M�n�f�k g�zi g�rmez �an g�zi yok	268 – v.12 ^a
Eger kul tevbe itse c�rme ger g�h Ba��lar m�-‘ad�-i �irki All�h	562 – v.24 ^a
Bile a�lın tuta emrin �l�h’u� Tutan emrin bil�r qadrin �l�h’u�	574 – v.24 ^b
Qaz� ‘ilmin kader ‘ilmin bilen ol ‘Ademden k�’in�t ic�d iden ol	Kafiye yok. 593 – v.25 ^b

3.5. Eserdeki Edeb  Sanatlar ve Deyimler

Din -didaktik bir eser olmasından dolayı *Nazm-ı Cev hir* sade bir üsluba sahiptir. Fakat bazı yerlerde edeb  sanatlardan cinas ve tars in örnekleri bulunmaktadır.  irde mısraları meydana getiren kelimelerin vezin, kafiye ve sayı açısından uygun olmasıyla yapılan edeb  sanata tars  (murassa seci) denilmektedir.¹¹⁵ *Nazm-ı Cev hir*’de bu sanatın bazı örnekleri öyledir:

Muv�f�k eyleye qalbine q�lin M�n�sib eyleye qavline h�lin	432 – v.18 ^a
Kem�lin buldı bunlarda fir�set Cem�lin buldı bunlarda kiy�set	345 – v.15 ^a

Manzum veya mensur bir metinde anlamları farklı olan kelimeler arasındaki yazım ve söyleyiş benzerliğine de cinas denilmektedir. Cinası meydana getiren harflerin cinsi, sayısı, harekesi ve sırası ile ilgili tam uyum bulunuyorsa tam cinas, böyle bir uyum yoksa n kis cinas denilmektedir.¹¹⁶ *Nazm-ı Cev hir*’de cinasın her iki türüne de örnekler vardır:

Pes andan ya�dura halku� bitisin Hu�� kullarına hayrın bitisin	biti: kitap, amel defteri bitimek: nasip etmek 765–v.32 ^b
---	---

¹¹⁵ Cem Dilçin, * rneklerle Türk  ir Bilgisi*, 488; M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi (Bela at)* (İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2010), 256.

¹¹⁶ M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi (Bela at)*, 243, 244.

Bilen ıslâh ide olsa kuşûrı Vire tâ Hakk aña a'lâ kuşûrı	kuşûr: eksiklik, noksan 46 – v.3 ^a kuşûr: kasırlar, köşkler
Nice inkâr ider kişi düşi ne Görür te'vîlini çünkim düşine	düş: rüya 611 – v.26 ^a düşünmek: zihinde canlandırmak
'İbâdetde velî 'abdûñ kuşûru Olur zâhir kemâlinde kûsuru	kuşûr: eksiklik 622 - v.26 ^b kûsur: az şey
Şıfat kâyim degül durur 'arâzla Bilinür 'illeti yahşi ğarazla	' arâz: alâmet, belirti 708 – v.30 ^a ĝaraz: gâye, maksat, istek, arzu
Anuñ olmadı bu halkdan nesîbi Dağı yok anda bu halkuñ naşîbi	nesîb: soy 129 – v.6 ^a naşîb: hisse, pay, baht
Tagayyurdan tekeddürden muhaşşan İraq münkerden ü kavlen muhaşsan	muhaşşan: Korunmuş 357 - v.15 ^b muhaşsan: Güzel, güzelleşmiş
Anı ibtâl iden cahd-ıla tekzîb Özünde olmasun cehd eyle tekzîb	cahd: Bile bile inkâr 369-v.19 ^b cehd: Çalışıp çabalama, uğraşma

İfade gücünü artırmak için bir araya getirilen ve genellikle gerçek anlamları dışında bir anlam kazanarak kalıplaşan kelime öbeği, tâbir ve ıstılahlara deyim denir.¹¹⁷ Kaynak esere büyük ölçüde bağlı kalan mütercim eserde az da olsa deyimlere de yer vermiştir. Eserde kullanılan bazı deyim örnekleri şöyledir:

Cemî'-i 'ilme bi'z-zât 'âlim oldur Haqîkat aña cân sem'ini taldur	592 – v.25 ^b
Mezîd ola aña rahmet Hudâ'dan İrişe başına devlet Hudâ'dan	542 – v.23 ^a
Gerekli farz olan bilgil 'ibâda 'Ulûm-ı tâ'atı kıla kılâde	573 – v.24 ^b
Rivâyetdür Muhammed fâhr-i 'âlem Düş azmağ görmedi va'llâhü a'lem	241 – v.10 ^b
Anuñ yüzi şuyına eyle merhûm Dalâletde koma mahrûm u mercûm	374 – v.16 ^a
Qoparmadı egerçi dilden anı Dağı 'özr itmedi andan lisânı	496 – v.21 ^a
Li-vechi'llâh ola dağı teveccüh Özüni cem'ide kıla tenebbüh	527 – v.22 ^b

¹¹⁷ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006), 1/705.

Pes anda olan olmaz ğayrı yirde Ki ya 'nī bunda qalmaz eciri yirde	668 – v.28 ^b
Ciger kanı-y-la resm eyle risāle Ki tā zīver vire 'ayn-ı cemāle	21 – v.2 ^a

3.6. Eserin Dili ve Tercüme Hususiyetleri

Nazm-ı Cevâhir, Eski Anadolu Türkçesi niteliklerini taşımaktadır. Bu eserde, döneminde yazılan dinî eserlerden *Vesîletü'n-Necât*, *Muhammediye*, *Gülzâr-ı Ma'nevî*, *Gülşen-i Tevhid* ve *Şir'a-i Manzûme*'ye göre daha çok Arapça ve Farsça unsur bulunmaktadır. Özellikle Arapça kelimelerin sıklıkla kullanılması, kaynak eserin dili ve muhtevasından da kaynaklanmaktadır. Eserde Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait olan kelimelerin ve eklerin geçtiği bazı beyit örnekleri şunlardır:

Dükelisi kazâ bile qaderdür Bu bahra ğavş iden her dem direr dür	Dükeli: hepsi, cümle, bütün 163 – v.7 ^b
Ĥudûşın 'ālemüñ bil şun '-ı Qādir Qaçan icād ider anı 'anāşır	105 – v.5 ^a Qaçan: Ne vakit, ne zaman ki
Pes andan yağdura ĥalkuñ bitisin Ĥudâ kullarına ĥayrın bitisin	Biti: amel defteri 765 – v.32 ^b Bitimek: nasip etmek
Vilāyet issine ĥağdur kerāmet Sadāqat ehline ĥağdur şehādet	İssi: sahip 360 – v.15 ^b
Muĥammed'dür ĥağtıkāt nūr-ı ekmel Ĥaşā'il hem fezā'il birle ecmel	6 – v.1 ^b Birle: birlikte
Dürişe def' ide bilse mezālim Ĥuqûkı kısmet ide hem ğanā'im	Dürişmek: çalışmak, gayret etmek 726 – v.31 ^a
Dilüñ depret di tağtık-i ĥağāyık Müzāhir ola envār-ı dekāyık	Depretmek: kıymıdatmak 20 – v.2 ^a
Dise bir kimse benven ĥürr-i mutlağ Sefāhat ğālib olmuş ağmak ancak	Benven: benim 214 – v.9 ^b
Su'āl olmadın olandur kerāmet Sa'īd-i sālīke Ĥağ'dan hidāyet	531 – v.22 ^b
Qıyāmetde olısar ĥaşr-i şıbyān Cenīn-ile mecānīn dağı yeksān	786 – v.33 ^b
Çü bildüñ Ĥālīk'uñ ĥağkında ağvāl Nebīlerden işitgil şimdi aqvāl	223 – v.10 ^a
Cehālet küfr ü vizrūñ zulmetinden Çıqalar buluban Ĥağ re' fetinden	230 – v.10 ^a

Agâh Sırrı Levend, “tercüme”nin dört biçiminden bahsetmektedir.¹¹⁸ Burada yapılan tasnife göre, *Nazm-ı Cevâhir*’i “Kelime kelime olmamakla birlikte aslına uygun olarak yapılan çeviriler” grubuna dâhil edebiliriz. Mütercim, kaynak esere şekil ve muhteva açısından sadık kalarak aslına uygun bir tercüme ortaya koymuştur. Kaynak eserin orijinal metninde yer alan Arapça kelimeler ve Arapça kelimelerden oluşan tamlamalar tercümede dikkat çekmektedir. Kaynak eserden bağımsız olarak da mütercim Arapça kelimeler tercih etmektedir. Özellikle kafiyeler çoğunlukla Arapça kelimelerle oluşturulmuştur. Mütercimin telifi olan bazı beyitler, *Nazm-ı Cevâhir*’e kısmen telif özelliği katmıştır. Eserin ilk 55 beyti, birkaç ortak ifade dışında kaynak eserden bağımsız olarak mütercimin telifidir. Mütercim, 56. beyitle birlikte kaynak eserden tercüme yapmaya başlamaktadır. *Nazm-ı Cevâhir*’in özellikle fasıl başlarında ve sonlarında mütercimin eklemeleri bulunmaktadır. “Nübüvvetin İspatı” faslına mütercim kendine ait olan aşağıdaki dört beyitle başlamaktadır. Aşağıda kalın olarak gösterilen beşinci beyitle birlikte mütercim kaynak eseri takip etmektedir:

Çü taqrîr eyledüñ bir niçe aşlı
Dağı ilhâk idëlüm aşla aşlı

Gerekdür nüş idësin cām-ı taḥḳîḳ
Ki saña nâfi‘ ola ‘ilm-i taşdıḳ

Gerekdür evvelâ muḥkem ‘aḳîde
Ki _odur zîver viren cümle ‘abîde

Çü bildüñ Hâlık’uñ ḥaḳḳında aḥvâl
Nebîlerden işitgil şimdi aḳvâl

**Şu kim imân getürdi_evvel Hudâ’ya
Getüre şoñra imân enbiyâya** 220-224 – v.10^a

وبعد إيمان الورى بالخالق / يَلَزَمُ تصديقُ النَّبِيِّ الصَّادِقِ¹¹⁹

Mütercimin kendinden yaptığı katkılar, eserde yer alan bazı dua beyitlerinde belirgin olarak görülmektedir. Günahkâr kişinin cehennemde ebedi kalmayacağını anlatan bölüm, kaynak eserde sadece iki beyit olarak yer almaktadır. Mütercim beş beyit daha ekleyerek dua beyitleri ile bu bölümü tamamlamıştır:

و رَاكِبُ الْاِثْمِ غَيْرُ خَالِدٍ / فِي النَّارِ مِثْلُ الْكَافِرِ الْمُعَايِدِ
اِنْ مَاتَ فِي الْاِسْلَامِ غَيْرَ جَائِدٍ / بِالْحَقِّ فِي حُبِّ الْاِلٰهِ الْوَاوَجِدِ¹²⁰

**Degüldür rākib-i āṣām muḥalled
Cehennem içre kāfir-veş mü’ebbed
Çü münkir olmadı İslām içinde
Ḥaḳ’uñ ḥubbın tütup a’lām içinde**

Pes āḥir olısardur aña in‘ām

¹¹⁸ Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1998), 80, 81.

¹¹⁹ İmâmzâde, *Ukûdu’l-Akâid*, 112.

¹²⁰ İmâmzâde, *Ukûdu’l-Akâid*, 157.

Na'ım içre bulup fażl-ıla ikrām

Refik eyle Hıdāvendā 'ināyet
Çıkarmaya bizi yoldan dālālet

Eger olmaz-ısa senden hidāyet
Cehennemdür bize me'vā be-gāyet

Velī fażluñ bize yaḥşi seneddür
Buñalmış kullara muḥkem mededdür

Habīb'üñden umaruz raḥm u şefkat
Şefi' ola gide aşl-ıla zellet 488-494 – v.21^a

Nebi ve velileri anlatan bölüm ise mütercime ait aşağıdaki dua beyitleriyle tamamlanmaktadır:

İlāhī senden olursa hidāyet
Karīn olur kula āḥir sa'ādet

Şu dem kim cān bula tenden felāḥı
Ola imān anuñ re'si cenāḥı

Civārında Habīb'üñ bula mesken
Bula imān zevālinden o me'men

Muḥammed ḥürmetine raḥmet eyle
Bu 'āşī kullaruña şefkat eyle

Anuñ yüzi şuyına eyle merḥūm
Dālāletde koma maḥrūm u mercūm

Emīn ola diyenler cāndan āmīn
Aḡişnā yā ḡiyāse'l-müsteḡişin 370-375 – v.16^a

Mütercim bazı beyitlerde ikinci mısrayı kaynak eserden bağımsız olarak kendisi yazmaktadır. Aşağıdaki beyitte italik olan ikinci mısralardaki ifadeler kaynak metinde yer almayıp mütercimin kendi katkısıdır.

Tecellī eyleyen ḥarfler nühāya 97 – v.5^a

Baḡışlar zāt-ı nūrın bī-nihāye

فَمَا تَجَلَّى لِلنُّهَى بِالْأَحْرَفِ/ هُوَ الْكَلَامُ لَا رُقُومَ الْمُصْحَفِ¹²¹

Muḥammed sırr-ı evlād-ı Şafī'dür 283 – v.12^b
Tarīk-ı ḥakda zāḥir hem ḥafīdür

¹²¹ İmāmzāde, *Ukūdu'l-Akāid*, 83.

وسيرُ أولادِ الصَّفِيِّ آدَمَ / وَخَيْرُ آيَاتِ الْهُدَى فِي الْعَالَمِ¹²²

İki şınfa Nebî oldur müselleme 284 - v.12^b
Oğur Furkân'ı anlara mu'allem

¹²³أرسلهُ اللهُ إلى الصِّنْفَيْنِ / مُتَوَرَّأً بِنُورِهِ السَّبْعَيْنِ

Aşağıdaki beyitlerde ise mütercim sadece kelime düzeyinde eklemeler yapmıştır. Kaynak eserde geçmeyen “zevk”, “mühmel”, “mübeccel” ve “muḥassan” kelimeleri kafiye yapmak için mütercim tarafından tercih edilmiştir.

Çün anuñ dilde Ḥaḫḫ'a şevki vardır 543 – v.23^a
Ḥaḫ'ıñ rahmetlerinden zevki vardır

¹²⁴فإنَّهُ مِنْ أَشْوَقِ الْعَبِيدِ / مِنْ رَحْمَةِ اللهِ إِلَى مَزِيدٍ

'Amel aşı mübeyyen münzel oldu 82 – v.25^a
Mu'ānid olan aña **mühmel** oldu

¹²⁵ففيه قد جاء البيان المنزل / وَعِيدُ مَنْ يَقُولُ مَا لَا يَفْعَلُ

Şu kim 'āmil durur ola **mübeccel** 583 – v.25^a
Şu kim 'āmil degül ola muḥaccel

¹²⁶فَلْيَذْكُرِ الْعَالَمُ فِيمَا يَعْمَلُ / يَوْمَ يُجَازَى ذُو التَّقَى وَيَخْجَلُ

Tağayyurdan tekeddürden muḥassan 357 – v.15^b
İraḫ münkerden ü ḫavlen **muḥassan**

Emīndür 'avn-ile bil ekser evḫāt 358 – v.15^b
İrişmez anuñ-içün aña āfāt

وما له أَمْنٌ مِنَ التَّغْيِيرِ / وَفِعْلٌ كُلِّ بَاطِلٍ وَمُنْكَرٌ

¹²⁷لَكِنَّهُ فِي أَكْثَرِ الْأَوْقَاتِ / مُحْصَنٌ عَنْ صَنْدَمَةِ الْأَفَاتِ

Mütercim kimi yerde kaynak eserdeki bir beyti iki beyit halinde tercüme ederken kaynak metnin anlamına bağlı kalarak bazı tasarruflarda bulunmaktadır. Örneğin, kaynak eserde geçen “ehl-i yaḫīn”¹²⁸ ifadesine kafiye olması için “ehl-i yemīn” ifadesini mütercim kendisi eklemiştir. Ayrıca kaynaktaki “عَلِيَّينَ” kelimesi için ise mütercim “Fırdevs”i tercih etmektedir:

İşitgil rūḫına ehl-i yaḫīnūñ 754 – v.32^a

¹²² İmāmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 126.

¹²³ İmāmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 126.

¹²⁴ İmāmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 164.

¹²⁵ İmāmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 170.

¹²⁶ İmāmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 170.

¹²⁷ İmāmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 140.

¹²⁸ İmāmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 190.

Şehâdet şâhibi ehl-i yemînün

Maķâm olmuş durur **Firdevs-i a'ālā** 754 – v.32^a

Yaķını şıdķı oldu ķünküml evlā

فَرُوْحُ أَهْلِ الصِّدْقِ وَالْيَقِينِ / تُسْكُنُ عَالِيَيْنَ فِي تَمَكِينِ¹²⁹

Aşağıdaki örnekte de kaynak metindeki bir beyit, iki beyit içerisinde Türkçeye tercüme edilmiştir. İtalik olan ikinci mısralar, mütercime aittir.

Resūl'ün mu'cize rüşen delīli 391 - v.16^b

Halāş ider haţarlardan 'alīli

Cemī'-i mürselīne hātīm oldur 392 – v.16^b

Cemī'-i ekmelīne rāhīm oldur

مُعْجِزَةٌ تُوضِحُ خَيْرَ الطَّرُقِ / لَخَاتِمِ الْأَخْيَارِ هَادِي الْفِرَقِ¹³⁰

Aşağıda gelen örnekte ise mütercimim kaynak metindeki lafızlara baēlı kalmadan tercüme yaptığını görürüz. Tercümede geçen “muħalled” kelimesi kaynak eserde yer almamaktadır. Ayrıca kaynak metinde “أهل الدین” olarak geçen günahkâr mü'minlerin cehennemde ebedi kalmayacakları tercümede daha açık bir şekilde ifade edilmiştir.

Cehennemde ola ervāh-ı kāfir 756 – v.32^a

Muħalled olup anda yana vāfir

'Uşāt-ı mü'min'in ervāhı anla 757 – v.32^a

Girürler oda çıkar şoñra cümle

وَرُوْحُ كُلِّ كَافِرٍ مَهِينٍ / تُسْجَنُ بَعْدَ الْمَوْتِ فِي سِجِّينِ

وَلَيْسَ يُدْرَى حَالُ أَهْلِ الدِّينِ / مَمَّنْ عَصَى بِالْخَبْرِ الْمُبِينِ¹³¹

3.7. Eserin Muhtevası

Nazm-ı Cevāhir, Hanefi-Mâtürîdî kelim geleneēi içerisinde İmâmzâde el-Buhârî (ö. 573/1177) tarafından telif edilmiş olan *Ukûdu'l-Akâ'id fi-Funûni'l-Fevâ'id* isimli Arapça manzum akâid kitabının tercümesidir. Besmele ile başlayan *Nazm-ı Cevāhir*'de, hamdele ve salve beyitleri yer almamaktadır. Tevhîd ve na't beyitlerinin ardından dört halife övülmektedir. Şair, Sultan II. Bâyezîd'i de çeşitli övgü ifadeleriyle anmasının ardından eserin yazılış sebebini açıklar. Eserinde yer alan kusurları düzeltenlerin cennetle mükâfatlandırılmasını dileyen şair, eserinin adını “*Nazm-ı Cevāhir*” olarak zikretmektedir. Eserin mukaddime bölümü şu beyitlerle son bulmaktadır.

Dinildi sa'y-ıla ***Nazm-ı Cevāhir***

Ma'ārif gülşeninde şan zevāhir

Muzaffer hıfz iden aşl-ı me'āşir

¹²⁹ İmâmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 190.

¹³⁰ İmâmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 145.

¹³¹ İmâmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 190, 191.

Ri'āyet eyleyen bula mefāhir

Ola kim bir kişi ala eline
Bize rahmet sözi gële diline

Du'ā-y-ıla aña nāzım olanı
Hudā rahmet ide rahmı olanı

Dilerseñ saña rahmet ide Aħmed
Muħammed di Muħammed di Muħammed

İlāhī mü'minīne rahmet eyle
Bu 'āşī kullaruña re'fet eyle

Ecirnā yā ecīra'l-müstecīrīn
Ağışnā yā gıyāse'l-müsteğışīn (49-55 v.3^a)

Mukaddimeden sonra fasıllara ayrılmış olan “konunun işlendiği bölüm”^{e132} geçilir. Akâide dair birçok detayın bulunduğu eserde, Allah'ın sıfatları ve fiilleri, bilgi kaynakları, iman ve hükümleri, peygamberlik, meleklerle ve kitaplara iman, mucize, taat ve tevbenin hükümleri, ahiret hükümleri, mukallidin imanı, dinî konularda tartışmanın hükmü, tekfiri gerektiren görüşler, dua, şefaata, sihir, rukye, rüya, cin, kabir azabı, tenasüh gibi konular yer almaktadır. Ayrıca eserde Sûfestâiyye, Müşebbihe, Ehl-i Kitap, Eş'ariyye, Kaderiyye, Cebriyye, Mu'tezile, Ehl-i Tabiat, Yahudiler, Batiniyye, Dehriyye ve Cehmiyye gibi gruplara reddiyeler bulunmaktadır. Araz, cevher, hudûs, kûmûn, istitâat, halk, kesb, tevellüd, ma'dûm, muvâfât, va'd ve va'îd¹³³ eserde geçen kelâm terimlerinden bazılarıdır. Mütercim, İslam'ın temel inanç esasları olan Usûlü'd-dîn'in önemine kaynak metindeki ifadeleri de kullanarak şu beyitlerle işaret eder.

Uşûlü'd-dîni ol dem kıldı telhîş
Şıgındı Hakk'a nazmın itdi taħlîş

Esâsı 'ilm ü a'mâlûñ çün oldur
Ma'ânî silkine lâyıķ pes oldur

Hayât andan bulur **rûh u başiret**¹³⁴
Daħı andan gelür nefse fazîlet (39, 40, 41 - v.2^b)

Kaynak eserin tertibine uygun olarak akâid konuları sırası ile eserde ele alınmaktadır. Beyit ve varak numarasına göre *Nazm-ı Cevâhir*'in muhtevası şu şekildedir:

- Besmele -Tevhid (1-4 beyitler, v.1^b)
- Na't (5-10 beyitler, v.1^b)
- Dört halifeye övgü (11-18 beyitler, 1^b-2^a)
- Sebeb-i telif ve Sultan II. Bâyezîd'e övgü (19-53 beyitler, v.2^a-3^a)

¹³² “Mesnevî”nin bölümleri konusunda bk. Ünver, "Mesnevî", 433-450.

¹³³ Kavramlar için bk. Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yay., 2019)

¹³⁴ Koyu yazılanlar kaynak metinde geçmektedir: Bk. İmâmzâde, *Ukûdu'l-Akâid*, 72.

- Dua (54-55 beyitler, v.3^a)
- Eşyânın hakikatının ispatı - Sûfestâiyye'ye reddiye (56-61 beyitler, v.3^a-3^b)
- Yaratılıştaki teklif ve imtihan (62-63 beyitler, v.3^b)
- Bilgi ve kaynakları (64-66 beyitler, v.3^b)
- Marifetullah ve imân (67-79 beyitler, v.3^b-4^a)
- İlahî sıfatlar - Kaderiyye'ye reddiye (80-91 beyitler, v.4^a-4^b)
- Kur'ân'ın mahiyeti ve ezeliği (92-99 beyitler, v.4^b-5^a)
- Kıdem sıfatı ve ezeliği (100-103 beyitler, v.5^a)
- Âlemin hudûsu (104-110 beyitler, v.5^a-5^b)
- Allah'ın yarattıklarına benzememesi (Tenzîh) - Müşebbihe'ye reddiye (111-127 beyitler, v.5^b-6^a)
- Allahın eş ve çocuk sahibi olmaması (Allah'ın benzersizliği) - Ehl-i Kitap'a reddiye (128-135 beyitler, v.6^a)
- Allah'ın kötülükten münezzehe oluşu - Kaderiyye'ye reddiye (136-142 beyitler, v.6^b)
- Rü'yetullah - Kaderiyye'ye reddiye (143-146 beyitler, v.6^b)
- Esmâ-i Hüsnâ (147-157 beyitler, v.7^a)
- İsim ve müsem mânın aynı olması - Eş'ariyye'ye reddiye (158-160 beyitler, v.7^a)
- Başa gelenlerin Allah'ın takdiri, kazası ve hükmü ile olduğu - Kaderiyye'ye reddiye (161-167 beyitler, v.7^b)
- Hayır ve şerrin Allah'tan olması - Kaderiyye'ye reddiye (168-170 beyitler, v.7^b)
- İlahî irade ve takdîr - Kaderiyye'ye reddiye (171-174 beyitler, v.7^b-8^a)
- Yaratma ve kesb - Kaderiyye ve Cebriyye'ye reddiye (175-180 beyitler, v.8^a)
- Yaratılışın ve imtihanın amacı (181-182 beyitler, v.8^a)
- Kudret ve istitâat (183-185 beyitler, v.8^b)
- Kudret ve iki yönlülüğü (186-187 beyitler, v.8^b)
- "Aslah" nazariyesinin eleştirisi (188-190 beyitler, v.8^b)
- "Vucûbalellah" fikrinin çürütülmesi (191-204 beyitler, v.8^b-9^a)
- Helal ya da haram olarak rızkın Allah'tan gelmesi (205-206 beyitler, v.9^a)
- Maktûlün durumu ve ecel ile ilişkisi - Mu'tezile ve Ehl-i Tabiat'a reddiye (207-208 beyitler, v.9^b)
- Unutma ve hata durumlarında ilahî cezalandırmanın imkânı (209-211 beyitler, v.9^b)
- Ubûdiyyet ve insan özgürlüğü - İbâhiyye ve Zenâdîka'ya reddiye (212-215 beyitler, v.9^b)
- "Teklîf-i mâlâ-yutak" görüşü ve eleştirisi - Eş'ariyye'ye reddiye (216-219 beyitler, v.9^b-10^a)
- Nübüvvet ve risaletin ispatı - Hidayet ve dalalette akli yeterli görenlere reddiye (220-230 beyitler, v.10^a)
- Nebilerin ve resullerin mertebeleri (231-233 beyitler, v.10^b)
- Nebilerin sıfatları (234-235 beyitler, v.10^b)
- Peygamberlerin yaratılışlarındaki saflık ve temizlik (236-242 beyitler, v.10^b)

- Peygamberlerin ismeti (243-246 beyitler, v.11^a)
- Hz. Peygamber'in içtihadı - Kaderiyye'ye reddiye (247-248 beyitler, v.11^a)
- Zelle meselesi (249-256 beyitler, v.11^a-11^b)
- Peygamberliğin erdem ve ahlak temeli (257-260 beyitler, v.11^b)
- Peygamberliğin kesb ile elde edilememesi, babadan oğula geçmemesi (261-262 beyitler, v. 11^b)
- Nübüvvetin sürekliliği (263-264 beyitler, v. 11^b-12^a)
- Nübüvvet ve mucize (265-271 beyitler, v. 12^a)
- Peygamberlikte üstünlük meselesi (272-277 beyitler, v.12^a-12^b)
- Hz. Muhammed'in üstünlüğü (278-291 beyitler, v.12^b-13^a)
- Mîraç hadisesi (292-301 beyitler, v.13^a)
- Sahabe ve Hulefâ-i Raşidîn'in üstünlüğü (302-321 beyitler, v.13^b-14^a)
- Hz. Peygamber'in eşlerinin üstünlüğü (322-325 beyitler, v.14^a)
- Selef-i sâlihîni ve imamları yermenin haramlığı (326-336 beyitler, v.14^b)
- Evliya ve kerametleri - Kaderiyye'ye reddiye (337-355 beyitler, v.14^b-15^a)
- Velayet ve nübüvvet mukayesesesi (356-375 beyitler, v.15^b-16^a)
- Meleklerle iman (376-387 beyitler, v.16^a-16^b)
- İlahî kitaplara iman (388-408 beyitler, v.16^b-17^a)
- Ahkâm ve nesh - Yahudilere reddiye (409-412 beyitler, v.17^a-17^b)
- Âkil ve bâliğ olan kimseye cehlinin mazeret olmaması (413-423 beyitler, v.17^b)
- İbadet hükümlerinin akılla değil vahiyle bilinebilmesi (424-427 beyitler, v.18^a)
- İmanın rükünleri ve hakikati (428-429 beyitler, v.18^a)
- Tasdik ve ikrar ile Allah'ı bilmenin iman sayılacağı (430-434 beyitler, v.18^a)
- Mukallidin imanının sahih oluşu (435-441 beyitler, v.18^b)
- Ölüm anındaki imanın makbul olmaması (442-445 beyitler, v.18^b)
- Muvâfâtın (ölüm anındaki iman küfür durumu) çürütülmesi - Eş'ariyye'ye reddiye (446-453 beyitler, v.19^a)
- Mücmel inanıp, mufassal olarak cehaletiyle reddedenin küfür durumu (454-460 beyitler, v.19^a-19^b)
- İmanın geçici bir hal olmayıp sürekli oluşu (461-462 beyitler, v.19^b)
- İman akdinin artıp azalmaması (463-465 beyitler, v.19^b)
- Amellerin imana dâhil olmaması (466-467 beyitler, v. 19^b)
- İsyanın imanı geçersiz kılmaması (468-469 beyitler, v. 19^b)
- İmanda şek ve istisnanın caiz olmayışı (470-471 beyitler, v.20^a)
- İmandaki sıdkın alameti (472-474 beyitler, v.20^a)
- İman ve İslam'ın anlam ve etkileri farklı olsa da, hüküm ve itibarda aynı olması (475-477 beyitler, v.20^a)
- Havf ve recânın müsavi olması (478-479 beyitler, v.20^a)

- Küfre niyetin kişiyi imandan çıkaracağı, imana niyetin dilde ikrar olmadıkça küfürden kurtarmayacağı (480-481 beyitler, v.20^b)
- Günah işleyen bir mümine din düşmanı denilememesi (482-487 beyitler, v.20^b)
- Günahkâr bir kimsenin cehennemde ebedî kalmaması (488-494 beyitler, v.20^b-21^a)
- Tevbe şartı olmadan günahın bağışlanmasının caiz olması - Mu'tezile'ye reddiye (495-499 beyitler, v.21^a)
- Mâsiyetle imanin insanda aynı anda bulunabileceği (500-501 beyitler, v.21^a)
- Salih ya da facirin arkasında namaz kılmanın caiz olması (502-503 beyitler, v.21^b)
- Günahkâr olarak ölse bile Müslüman'ın namazının kılınması (504-507 beyitler, v.21^b)
- Ehl-i kıblenin tekfir edilmemesi (508-510 beyitler, v.21^b)
- İslam'ın kalpte olana bakmadan zahire göre hüküm vermesi (511-512 beyitler, v.21^b-22^a)
- Kâfirin dinin emirlerinden önce imanla muhatap olması (513-514 beyitler, v.22^a)
- İhlasla ve şartları sağlanarak yapılan amelin fetva açısından caiz olması, kabulü konusunda ehl-i takva nezdinde şüphenin bulunması (515-518 beyitler, v.22^a)
- Rız olunan amellerin, sevaplarından daha üstün olması (519-520 beyitler, v.22^a-22^b)
- İyiliğin kötülükleri silmesi ve kötülüklerin iyilikleri yok etmemesi (521-524 beyitler, v.22^b)
- Duanın ve faziletlerinin ispatı - İnkârcı cahillere reddiye (525-544 beyitler, v.22^b-23^a)
- Dua ve sadakanın faydasının ölümlere ulaşması (545-549 beyitler, v.23^a-23^b)
- Tevbenin şartları ve hükümleri (550-554 beyitler, v.23^b)
- Sebat ve devamlılığın tevbe için şart olmadığı (555-557 beyitler, v.23^b)
- Bir tek günah için yapılan tevbenin geçerli ve makbul olması - Kaderiyye'ye reddiye (558-559 beyitler, v.24^a)
- Kasten cana kıyanın tevbesinin makbul olması - İnkârcılara reddiye (560-562 beyitler, v.24^a)
- Ölüm esnasında müminin tevbesinin makbul olması (563-565 beyitler, v.24^a)
- Şakiye verilen iyi geçimin kerem ve üstünlük olmadığı (566-569 beyitler, v.24^a-24^b)
- Büyük günahlardan tevbe etmenin, küçük günahlardan da tevbe etme anlamına gelmeyeceği (570-572 beyitler, v.24^b)
- Doğru yolda sebat isteyenler için ilim ve terbiyeyi öğrenmenin farzı üzerine (573-578 beyitler, v.24^b)
- İlimde kemale ulaşmanın, ameli ve gayreti gereksiz kılmaması (579-583 beyitler, v.25^a)
- Basiretli âlimin ictihadının caiz olması, müctehidin hata yapması ya da isabet etmesi (584-589 beyitler, v.25^a)
- Yalnızca Cenâb-ı Hakk'ın gaybı bilmesi ve gaybın insanlar için zandan ibaret olması (590-600 beyitler, v.25^a-25^b)
- Kâhinlerin sözlerinin geçersizliği ve onlara inanmanın büyük günah oluşu (601-603 beyitler, v.25^b)
- Yıldızların sadece vakitlere delalet ettiği ve mahlûkat üzerinde tesirinin olmaması (604-607 beyitler, v.26^a)
- Rüyalar ve yorumlama ilmi (608-611 beyitler, v.26^a)

- Rüyada yüce Allah'ı görmenin câiz olması (612-618 beyitler, v.26^a-26^b)
- Allah'ın hakkıyla bilinebileceği fakat O'na hakkıyla ibadetin mümkün olmaması (619-632 beyitler, v.26^b-27^a)
- Helal kazanmanın sünnet olması ve tevekkülün bunu geçersiz kılmaması (633-637 beyitler, v.27^a)
- Sebeplerin kendi başlarına etkili olmaması (638-640 beyitler, v.27^a)
- Rukyenin ispatı ve tevekkülü geçersiz kılmayışı (641-644 beyitler, v.27^b)
- Muhtaç oldukları dünya ve ahiret maslahatında kulların kudrete sahip olduğunun ispatı - Ehl-i İbâha ve İlhâd'a reddiye (645-646 beyitler, v.27^b)
- Yaratılıştaki akılların farklı olması - Kaderiyye'ye reddiye (647-652 beyitler, v.27^b-28^a)
- Aklın nurlu bir cevher olması - Kaderiyye'ye reddiye (653-655 beyitler, v.28^a)
- Aklın kulları bir şeye zorlamaması, zorlayanın Allah olması - Fesat ehline reddiye (656-661 beyitler, v.28^a)
- Mekân ve zamanların birbirinden üstünlüğü (662-668 beyitler, v.28^a-28^b)
- Müminlerin meleklerden üstün oluşu (669-671 beyitler, v.28^b)
- Bitki, hayvan ve cansız eşyanın Allah'ı tesbih etmesi - Mu'tezile'ye reddiye (672-678 beyitler, v.28^b-29^a)
- Cin ve şeytanların ispatı - Batıniyye ve Dehriyye'ye reddiye (679-681 beyitler, v.29^a)
- Sihir ve nazarın ispatı - Mu'tezile'ye reddiye (682-683 beyitler, v.29^a)
- Cennetin, cehennem ve ebedi oluşlarının ispatı - Cehmiyye'ye reddiye (684-688 beyitler, v.29^a-29^b)
- Âlemin fani oluşu - Dehriyye'ye reddiye (689-692 beyitler, v.29^b)
- Âlemin yoktan var edildiği - Âlemin sonsuz olduğuna inananlara reddiye (693-694 beyitler, v.29^b)
- Yokluğun zahirde ve batında hiç bir şey olmadığı (695-698 beyitler, v.29^b-30^a)
- "Tevellüd" ve "kümûn" düşüncesinin çürütülmesi (699-701 beyitler, v.30^a)
- A'yanın a'raz ve sıfatlarının ispatı (702-709 beyitler, v.30^a)
- Âlemin cüzlerinin zat itibariyle bir olup sıfat bakımından cinslere ayrılması (710-716 beyitler, v.30^b)
- İnsanın fiillerinin mükâfat veya cezayı gerektirmesi (717-721 beyitler, v.30^b)
- Hilafet ve imametın insanların maslahatlarını gözetmesi, haksızlık ve fitneyi defetmesi (722-749 beyitler, v.31^a-31^b)
- Ahiret ehli dışında, yer ve sema ehlinin ölümlü olması (750-753 beyitler, v.32^a)
- Saidlerin ve şakilerin meskenleri (754-757 beyitler, v.32^a)
- Kabirde sorgunun ispatı (758-759 beyitler, v.32^a)
- Kabir azabının ispatı - Mu'tezile'ye reddiye (760-762 beyitler, v.32^a-32^b)
- Ölümden sonra dirilme ve hesaba dair meseleler (763-764 beyitler, v.32^b)
- Amel defterlerinin okunması (765-768 beyitler, v.32^b)

- Hesabın ispatı (769-770 beyitler, v.32^b)
- “Muhasamat”ın (davaleşmanın) ispatı (771-772 beyitler, v.32^b-33^a)
- Amellerin tartılması (773-774 beyitler, v.33^a)
- Şefaatin ispatı - Mu'tezile'ye reddiye (775-776 beyitler, v.33^a)
- Sıratın ispatı (777-781 beyitler, v.33^a)
- Bedenlerin ruhlarla beraber haşri - Felsefecilere reddiye (782-783 beyitler, v.33^a-33^b)
- Tenasüh düşüncesinin reddi (784-785 beyitler, v.33^b)
- Âkil olmayanların haşri (786-787 beyitler, v.33^b)
- Anadan cansız doğanların haşri (788-789 beyitler, v.33^b)
- İnsanın kopan uzuvlarının haşri (790-791 beyitler, v.33^b)
- Hayvan tarafından parçalanmış bedenlerin haşri (792. beyit, v.33^b)

Sonuç

Nazm-ı Cevâhir, Hanefî fakîhi İmâmzâde el-Buhârî'nin (öl. 573/1177) *Ukûdu'l-Akâ'id* adıyla Arapça olarak telif ettiği manzum akâid kitabının Türkçe nazmen tercümesidir. Eserin tespit edebildiğimiz tek nüshası Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesinde 005232-2 numarada kayıtlıdır. Eserin mütercimi ve tercüme tarihi tespit edilememiştir. Eserin mukaddimesinde Sultan II. Bâyezîd'e (1481-1512) övgü beyitleri yer almaktadır. Bu beyitlerde geçen “Gelibolı livâsi” ifadesi mütercimin memleketi ya da eserin telif edildiği coğrafya hakkında muhtemel bir fikir vermektedir.

Nazm-ı Cevâhir'in ulaşabildiğimiz tek nüshasının sonu eksiktir. 770 beyitlik Arapça kaynak eserin 672 beytinin tercümesi bu nüshada mevcuttur. *Nazm-ı Cevâhir*, bu haliyle 792 beyitten oluşan bir mesnevidir. Eser aruzun *Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ülün* kalıbı ile yazılmıştır. *Nazm-ı Cevâhir*'de belirli imla özellikleri korunmuştur. Çok sık olmamakla birlikte elimizdeki tek nüshada imla hataları görülebilmektedir. Eserde yer yer imale, zihaf ve birleşmelere de rastlanmaktadır. Vezin gereği bazı Arapça kelimelerde Türkçe telaffuz esas alınarak tahrik (harekeli okuma) ve teskin (sakin okuma) uygulanmıştır. İzafet kesrelerindeki imalelerin dik esre (çeker) ile gösterilmesi, kelime içindeki kesreli hemzelerin “ye” ile yazılması ve izafet kesrelerinin ötre ile gösterilmesi eserde dikkat çeken diğer imla özelliklerindedir.

Dinî-didaktik bir eser olmasından dolayı *Nazm-ı Cevâhir* sade bir üsluba sahiptir. Sayıca az olsa da bazı yerlerde edebî sanatlardan cinas ve tarsîin örnekleri bulunmaktadır. Farsça ve Arapçaya vakıf olan mütercimin medrese tahsili görmüş bir şair olduğu eserinden çıkarılmaktadır. *Nazm-ı Cevâhir*, Eski Anadolu Türkçesi özelliklerini taşımaktadır. Bu eserde, o dönemde yazılan dinî muhtevaya sahip eserlere göre daha çok Arapça ve Farsça unsur bulunmaktadır. Özellikle Arapça kelimelerin sıklıkla kullanılması, kaynak eserin dili ve muhtevasından da kaynaklanmaktadır. Kaynak eserin orijinal metninde yer alan Arapça kelimeler ve Arapça kelimelerden oluşan tamlamalar tercümede dikkat çekmektedir. Mütercimin bazen kaynak eserde karşılığı olmayan Arapça kelimeler kullandığı da görülmektedir. Özellikle kafiyeler çoğunlukla Arapça kelimelerle oluşturulmuştur.

Mütercim, kaynak esere şekil ve muhteva açısından sadık kalarak aslına uygun bir tercüme ortaya koymuştur. Bu açıdan Ağâh Sırrı Levend'in tercüme eserlerle ilgili yaptığı tasnife göre *Nazm-ı*

Cevâhir, “Kelime kelime olmamakla birlikte aslına uygun olarak yapılan çeviriler” grubuna dâhil edilebilir. Mütercimın telifi olan bazı beyitler ise, *Nazm-ı Cevâhir*’e kısmen telif özelliği katmıştır. Besmele, tevhid, na’t, dört halifeye övgü, Sultan II. Bâyezîd’e övgü, sebab-i telif ve dua beyitlerinden oluşan eserin ilk 55 beyti, birkaç ortak ifade dışında kaynak eserden bağımsız olarak telif edilmiştir. Mütercim, 56. beyitle birlikte kaynak eserin tercümesini yapmaya başlamaktadır.

Nazm-ı Cevâhir, 12. Yüzyılda Hanefî-Mâtürîdî kelim geleneği içerisinde telif edilmiş bir eserin tercümesidir. Eser, eşyanın hakikatini inkâr eden Sûfestâiyye (Sofistler) grubuna reddiye ile başlamaktadır. Ehl-i Sünnet akâidine dair birçok detayın bulunduğu eserde, Allah’ın sıfatları ve fiilleri, bilgi kaynakları, iman ve hükümleri, peygamberlik, meleklerle ve kitaplara iman, mucize, taat ve tevbenin hükümleri, ahiret hükümleri, mukallidin imanı, dinî konularda tartışmanın hükmü, tekfiri gerektiren görüşler, dua, şefaata, sihir, rukye, rüya, cin, kabir azabı, tenasüh gibi konular yer almaktadır. Ayrıca eserde, Müşebbihe, Ehl-i Kitap, Eş’ariyye, Kaderiyye, Cebriyye, Mu’tezile, Ehl-i Tabiat, Yahudiler, Batıniyye, Dehriyye ve Cehmiyye gibi gruplara da başlıklar halinde reddiyeler bulunmaktadır. Araz, cevher, hudûs, kûmûn, istitâat, halk, kesb, tevellüd, ma’dûm, muvâfât, va’d, va’id eserde geçen kelâm terimlerinden bazılarıdır. Telif tarihi ya da dönemi tespit edilenler arasında Anadolu sahasında yazılan manzum akâidnâmelerin en kıdemlisi olması ve henüz tek nüshanın tespit edilebilmiş olması, *Nazm-ı Cevâhir*’i İslamî Türk Edebiyatı açısından önemli kılmaktadır.

Kaynakça

- Akçay, Ali İhsan. *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler: İnceleme-Metin*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011.
- Aksoy, Ömer Asım. “Dürrü’n-Nızâm ve Nazmü’l-Cevâhir”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belâten* 8 (1960), 145-171.
- Âlemî. *Manzûme-i Terceme-i Fıkhu’l-Ekber*. Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no. 06 Mil Yz A 2545/2.
- Ali Rıza el-Konevî el-Hâdimî. *Akâidnâme (İmdâdü’l-Müslimin fi beyâni Akâidi’l-Mü’minin içinde*. Kahire: 2. Basım, ty.
- Ateş, Gıyasettin. *Süleyman Nahîfî’nin Zuhri’l-Âhire Adlı Eseri*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Aydınlı, Osman. “İmâm Mâtürîdî’nin Yetiştirdiği İlmî Ortam ve Semerkant’ta İlim Merkezleri”. *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 565-599.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 3 Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü’l-Ârifin*, 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türasi’l-Arabi, 1951.
- Bayat, Fuzuli. “XVI-XIX. yy. Türk Dil Siyasetinin Oluşmasında Tekke ve Saz Şairlerinin Rolü”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/1-2 (2010), 45-63.
- Bilgin, Emrah. *Reyyî Yûsuf Konevî’nin Manzum Akâid Tercümesi: Nûrû’l-hüdâ*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2022.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, 6 Cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1949-1952.

- Brockelmann, Carl. *Geschichte Der Arabischen Litteratur, Supplementbande*, 3 Cilt. Leiden: Brill, 1937-1942.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333-1342.
- Ceyhan, Adem ve Okan Doğan. “Nesrî’l-Leâlî İsimli Arapça Güzel Sözler Derlemesinin Mütercimi Meçhul Bir Tercümesi”. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 8/1 (2022), 45-85. <https://doi.org/10.20322/littera.1032922>
- Ceyhan, Adem ve Ramazan Ekinci. “Latîfî’nin Nesrî’l-leâlî Tercümesi: Nazm-ı Cevâhir”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 25/25 (2020), 79-190.
- Cici, Recep. “İmâmzâde Muhammed b. Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000), ss. 210-211.
- Çelebioğlu, Amil. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: MEB Yayınları, 1998.
- Çöğenli, M. Sadi. “Ebû’l-Feth el-Büstî ve ‘Unvânü’l-Hikem Tercümesi”. *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2 (1999), 121-131.
- Çöğenli, M. Sadi. “Hızır Bey’in (ö. 863/1459) el-Kasîdetü’n-Nûniyye İsimli Manzum Risalesi ve Türkçe’ye Çevirisi”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (2015), 269-284.
- Dilçin, Cem. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Doğan, Muhammed Osman. "6./12. Yüzyıl Buhara’sında Çok Yönlü bir Âlim: İmâmzâde Eş-Şerğî El-Buhârî (öl. 573/1177) ve Ukûdu’l-Akâid fî-Fünûni’l-Fevâid İsimli Eseri". *Buhara’dan Konya’ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi Konya*, 2 Cilt. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Doğan, Muhammed Osman. “Bir Şerhin Hikâyesini Kovalarken Bir Hikâyenin Şerhini Bulmak: Aḥmed b. Maḥmūd el-Ḥalebî’nin Şerḥu’l-Cevâhiri’l-Muḏî’e’si ve Nesîmî’nin Öldürülüşüne Tanıklığı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60/1 (2019), 81-110. <https://doi.org/10.33227/auifd.538951>
- Düzgün, Şaban Ali. *Matüridi: Kayıp Aydınlanmanın İzinde*. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015)
- Ebû’l-Yûsr el-Pezdevî. *Ehl-i Sünnet Akâidi (Usûlü’-d-dîn)*, trc. Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1988)
- Ekşioğlu, Serap. *Kadı Hüseyin İspartavî, Manzûme-i Akâid (Tenkitli Metin-Dil İncelemesi-Gramatikal Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2012.
- Erbil, Esmâ. *Nazm-ı Risâle-i Rûmî Ahmed’in Diliçi Çeviri Bağlamında İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Medeniyet Üniversitesi, 2020.
- Eyice, Semavi. “Dâvud Paşa Camii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX (İstanbul 1994), ss. 39-40
- Ferdî Ahmed Ferid. *Tahmîsu Kasîdeti Yekâlu’l-Abd*, Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no. 26 Hk 132/2.
-

- Firdevsî-i Rûmî. *Kutb-nâme*, haz. İbrahim Olgun ve İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Gök, Taner. “Şârihin Manzum Tercümesi: Şem’î’nin Terceme-i Kasîde-i Emâlî’si”, *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 10 (Aralık 2017), 171-204. <https://doi.org/10.16947/fsmia.372623>
- Gökçe, Ferhat. “Buhara’dan Anadolu’ya İmâmzâde ve Şir’atü’l-İslâm”, *Orta Asya’dan Anadolu’ya İslami İlimler Sempozyumu Bildirileri*, ed. Yakup Koçyiğit ve Aitmat Kariev, 174-227. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Güler, Mehmet. “Âlemî/Âlimî’nin Manzûm Fıkhu’l-Ekber Tercümesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/39 (2015), 126-143. <http://10.17719/jisr.20153913736>
- Hayruddîn ez-Ziriklî. *el-A’lâm*, 8 Cilt, Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 15. Baskı, 2002.
- Hoca Sadeddin. *Tâcü’t-Tevârih*, 2 Cilt, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279.
- İlhan, Mevlüt. “Kasîde-i Emâlî’nin Türkçe Tercümelere Üzerine”, *Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ferhat Gökçe, 227-236. Bişkek: Türkiye Diyanet Vakfı-Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.
- İmâmzâde el-Buhârî. *Ukûdu’l-Akâid fî-Fünûnü’l-Fevâid*, thk. Muhammed Osman Doğan, Amman: Dâru’l-Feth, 1439.
- İslamoğlu, Abdulmecit. “Ali b. Osman el-Ûşî’nin Emâlî Kasîdesi’ne Mustafa Na’tî’nin Yazdığı Tahmîs”, *Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ferhat Gökçe, 255-272. Bişkek: Türkiye Diyanet Vakfı-Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.
- İşler, Necati. *Muhammed b. İbrahim’in Manzum Şir’atü’l-İslam Tercümesi (Şir’a-i Manzume) (İnceleme - Tenkitli Metin)*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- İşler, Necati. “Eski Türk Edebiyatı Çalışmalarında Dijital Kaynaklar ve Uygulamalar”. *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2021), 249-272.
- Kadı Hüseyin Ispartavî. *Manzûme-i Akâid*, Ankara: Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no. 06 Mil Yz A 8844.
- Kadıızâde Mehmed İlmî. *Nazm-ı Akâid (Miskli Akâide)*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, no. 01558-001.
- Kadıızâde Mehmed İlmî. *Nazm-ı Akâid (Miskli Akâide)*. Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, no. 37 Hk 1101/4.
- Karaağaç, Hilmi. “Osmanlı’dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (Ekim 2018), 99-118.
- Karaca, Songül. *Kadıızâde Mehmed Efendi, Manzûme-i Akâid (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2012.
- Kartal, Ahmet. *Doğu’nun Uzun Hikâyesi*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2014.
- Kasîde-i Emâlî Tercümesi*. Bursa İl Halk Kütüphanesi, no. 697.

- Kâtip Çelebi. *Keşfü 'z-Zunûn an-Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, çev. Rüştü Balcı, 5 Cilt, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Katip Çelebi. *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, haz. İdris Bostan, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- Kavakcı, Yusuf Ziya: *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara'al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1976.
- Kemikli, Bilal. "Popüler Dinî Kültürümüze Dâir Bir Manzûme ve Üç Şair - "Hudâ Rabbim" Manzûmesi Etrafında Tartışmalar", *İslâmî Araştırmalar* 14/3-4 (2001), 492-500.
- Kiremitçi, Ferdi. "Klasik Türk Edebiyatında Öğretici Mensur Eserleri Nazma Aktarma Çalışmaları ve Sâdikî'nin Manzûm Akâid-nâme Örneği", *Turkish Studies* 7/1 (2012), 1501-1539. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2939>
- Konyalı Muhyi. *Tercüme-i İbtidaname*. ed. Cihan Okuyucu - Sadık Yazar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Köksal, M. Fatih. "Metin Neşrinde Vezinle İlgili Problemler, Bazı Tespit ve Teklifler", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 3 (2009), 63-86. <https://doi.org/10.15247/dev.33>
- Köprülü, Fuad. *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara: TTK Basımevi, 1999.
- Kutlu, Sönmez. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Kürkçüoğlu, Kemâl Edip. "Lâmiyye-i Kelâmiyye", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1-2 (1954), 1-21.
- Lehçediz, Tanıklı Tarihsel ve Çağdaş Türkçe Sözlük. "Aranan: Han Bâyezîd". Erişim 9 Ocak 2023. <https://www.lehcediz.com>
- Leknevî. *el-Fevâ'idü'l-Behiyye*, nşr. M. Bedreddin Ebû Firâs, Kâhire: 1324.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- Luvîs Ma'lûf el-Yesûî. *el-Müncid fi'l-Luga*, Beyrut: Darü'l-Maşrik, 1992.
- Mecek, Süleyman. *Reyyî'nin Kitâb-ı Rûşenî İsimli Manzum Ferâizi (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*, 6 Cilt, haz. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Nazm-ı Cevâhir*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, no. 005232-2.
- Okuyucu, Cihan ve Sadık Yazar. *Bosnalı İntizâmî: XVI. Yüzyıldan Bir Kâtibin Sergüzeşti, Tuhfetü'l-İhvân*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Özcan, Gülsüm. *Manzûme-i Akâid-i Seyyidî*. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, 2013.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Özervarlı, M. Sait. "el-emâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XI (İstanbul 1995), ss. 73-75.
-

- Özfirat, Bayram. *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulum, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzume-i Keydâni Adlı Mesnevîleri (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Öztürk, Necdet. *Hadîdî Tarihi (Manzum Osmanlı Tarihi 1285-1523)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Recaizade Mahmud Ekrem. *Ta'lîm-i Edebiyât*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1299.
- Saraç, M. A. Yekta. "Klâsik Edebiyat Bilgisine Göre Divan Şiirindeki Ahenk Öğeleri". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 67/37 (Eylül 2012), 105-136.
- Saraç, M. A. Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi (Belağat)*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2010.
- Sivridağ, Abdullah, Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun ve Murat Yüzbaşıoğlu. *75 Numaralı Gelibolu Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (925/1519)*, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Süslü, Zahir ve Şahin Şimşek. "Ahmed Ferîd'in Manzûme-i Se Zebân-ı Akâid-i Adûdî Adlı Eseri (Edisyon Kritik ve Çeviri)", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 8/2 (2022), 1738-1789. <https://doi.org/10.20322/littera.893436>
- Tâhiru'l-Mevlevî. *Edebiyat Lügati*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994.
- Taneri, Aydın. "Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XV (İstanbul 1997), ss. 517-518.
- Tekin, Şinasi. "The Turkish Translation of Bedvü'l-Amâlî in Quatrians", *Journal of Turkish Studies* 4 (1980), 157-206.
- Tercüme-i Bed'ü'l-Emâlî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, no. 006816/9.
- Terceme-i Kasîde-i Nûnîye*. Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no. 06 Mil Yz A 2962/1.
- Terceme-i Kasîdetu'n-Nûnîye*. Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no. 06 Mil Yz A 5259/2.
- Timurtaş, Faruk Kadri. *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Topaloğlu, Bekir ve İlyas Çelebi. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yay, 2019.
- Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. "Visâlî Bekir Sıdkı Halıcıoğlu", Erişim 7 Eylül 2022. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/visali-bekir-sidki-halicioglu>
- Türk, Vahit. *Ali Şir Nevâyî - Nazmü'l-Cevâhir (Hz. Ali'nin Hikmetleri)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006.
- Ungan, Suat. "Türkçenin Yazı Dili Oluşum Sürecindeki Karşılaştığı Bazı Tutumlar", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2008), 299-316.
- Ünver, İsmail. "Mesnevî", *Türk Dili Dergisi: Türk Şiiri Özel Sayı-II: Divan Şiiri* 415-417 (1986), 433-450.

Visâli Dîvânı. “Emâlî Kasîdesi’nin Tercümesi Bölüm 1”, Erişim 7 Eylül 2022.
<http://visalidivani.com/TR/sohbetler/hakikat-ve-marifet-sirlari/emali-kasidesinin-tercumesi-bolum-1.html>

Visâli Dîvânı. “Hacı Bekir Sıdkı Visâli Hazretleri Hayatı”, Erişim 7 Eylül 2022.
<http://www.visalidivani.com/TR/haci-bekir-sidki-visali-hz/hayati.html>

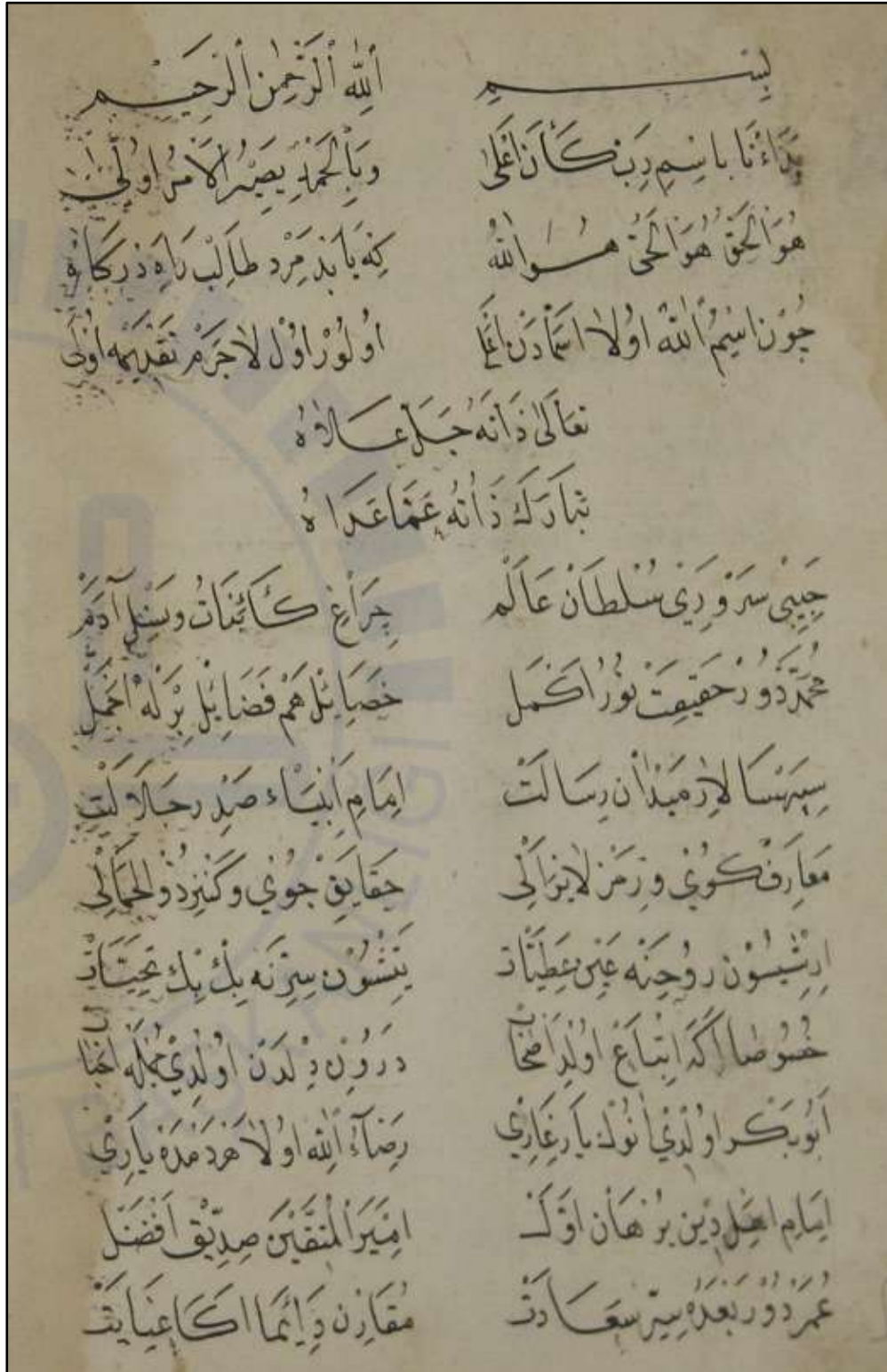
Yavuz, Kemal. “Âşık Paşa’nın Dil Üzerine Düşünceleri ve Türkçeye Hizmetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 32 (2012), 223-244.

Yazar, Sadık. *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said. “Ebü’l-Feth Büstî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), ss. 226-228.

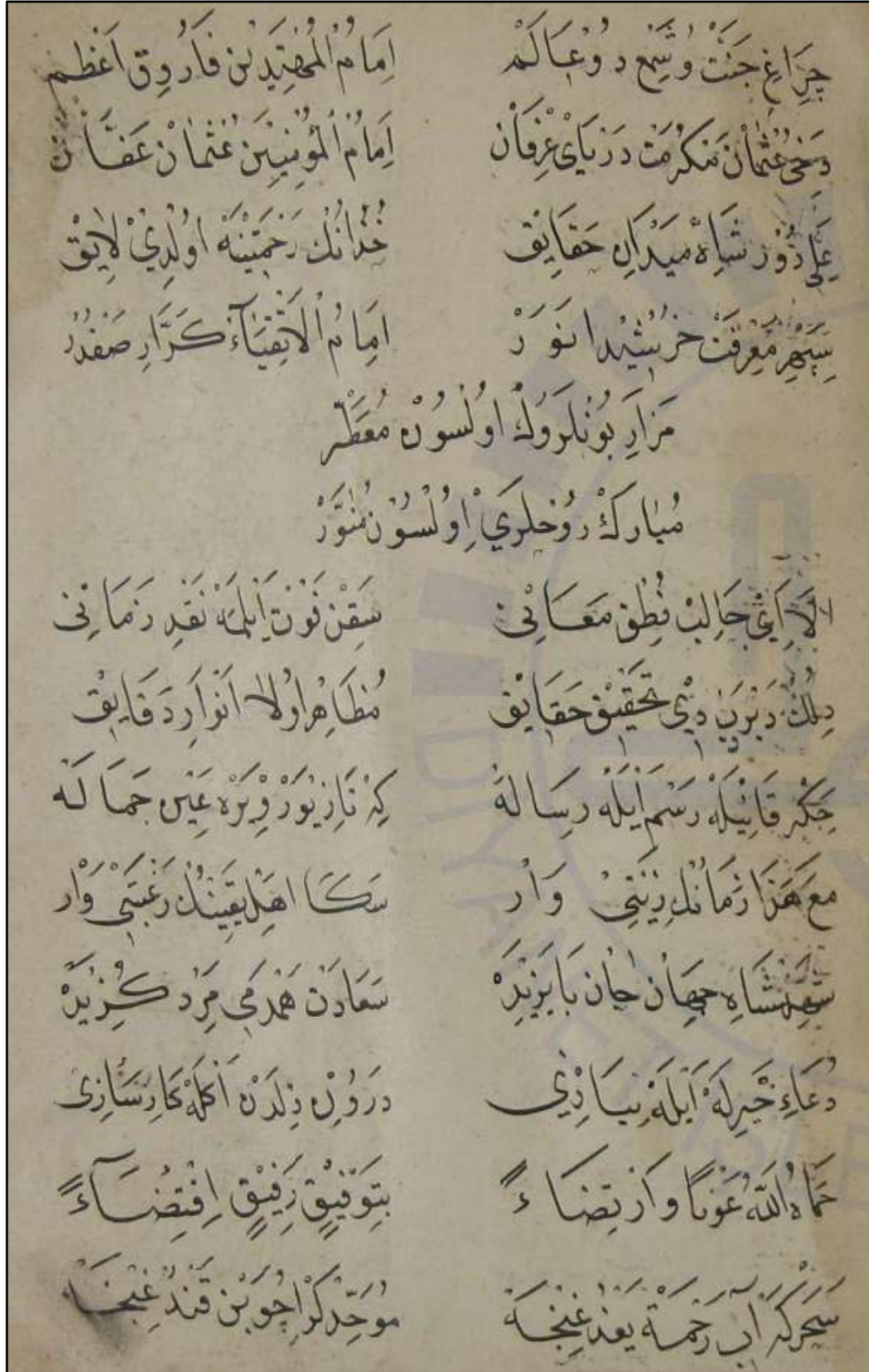
Yazıcıoğlu, Mustafa Said. “Hızır Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVII (İstanbul 1998), ss. 413-415.

Resim 1: *Nazm-ı Cevâhir*'in 1^b sayfası. *Nazm-ı Cevâhir* (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, no. 005232-2)

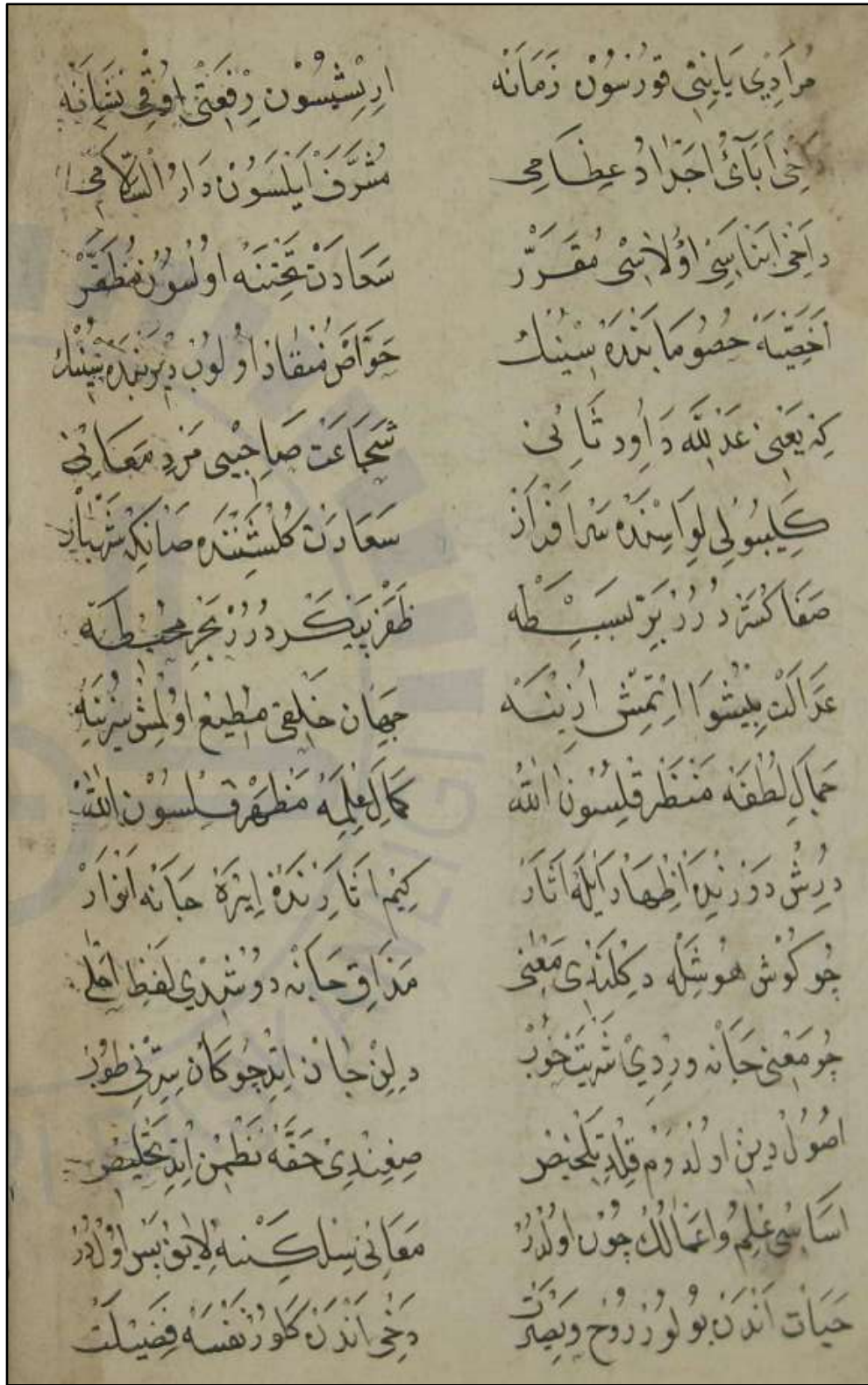

Resim 2: *Nazm-ı Cevâhir*'in 2^a sayfası. *Nazm-ı Cevâhir* (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, no. 005232-2)

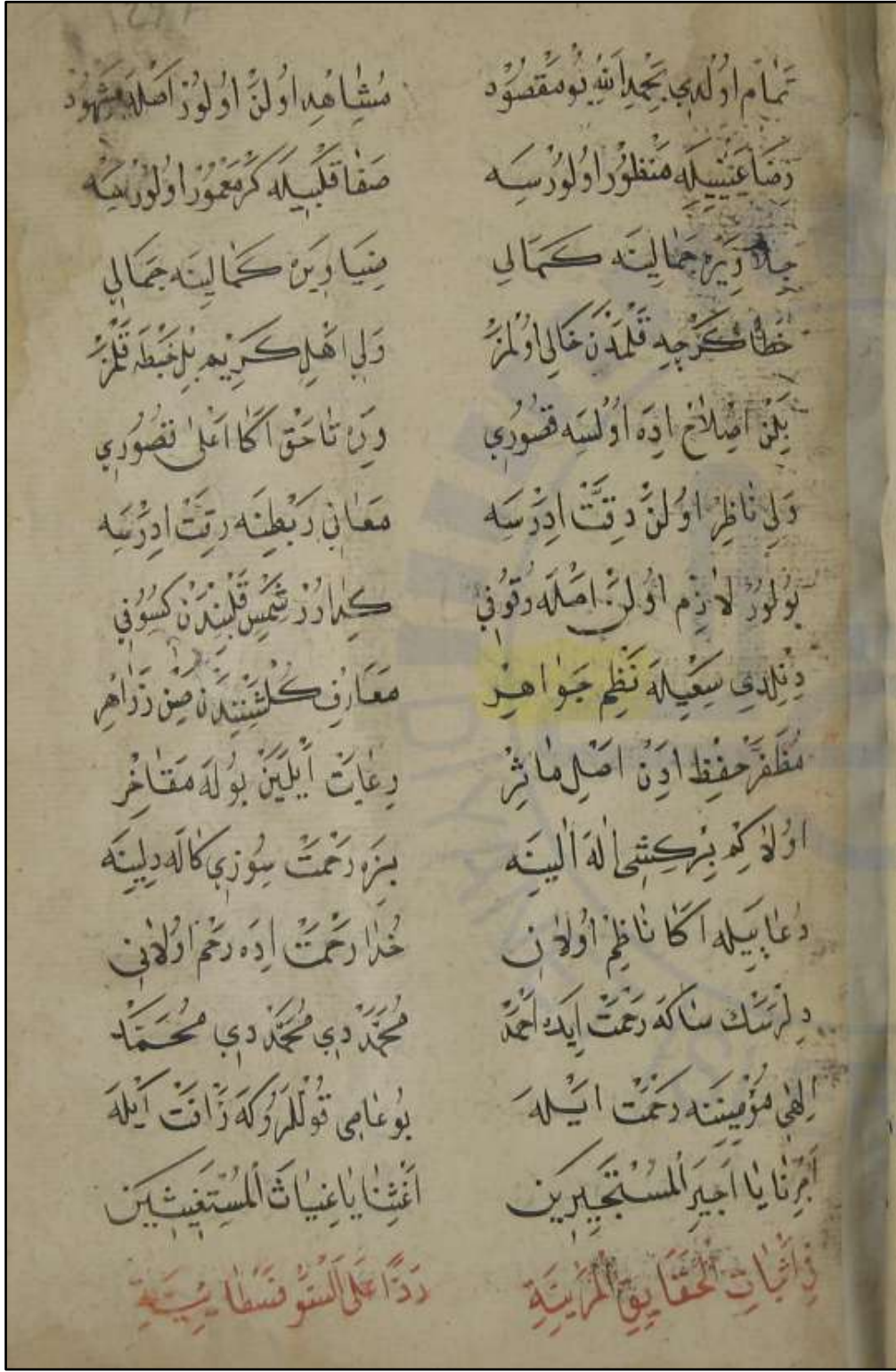

Resim 3: *Nazm-ı Cevâhir*'in 2^b sayfası. *Nazm-ı Cevâhir* (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, no. 005232-2)

Resim 4: *Nazm-ı Cevâhir*'in 3^a sayfası. *Nazm-ı Cevâhir* (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, no. 005232-2)

Resim 5: Kaynak eser *Ukûdu'l-Akâ'id*'in 1^b sayfası (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, no. 3133)

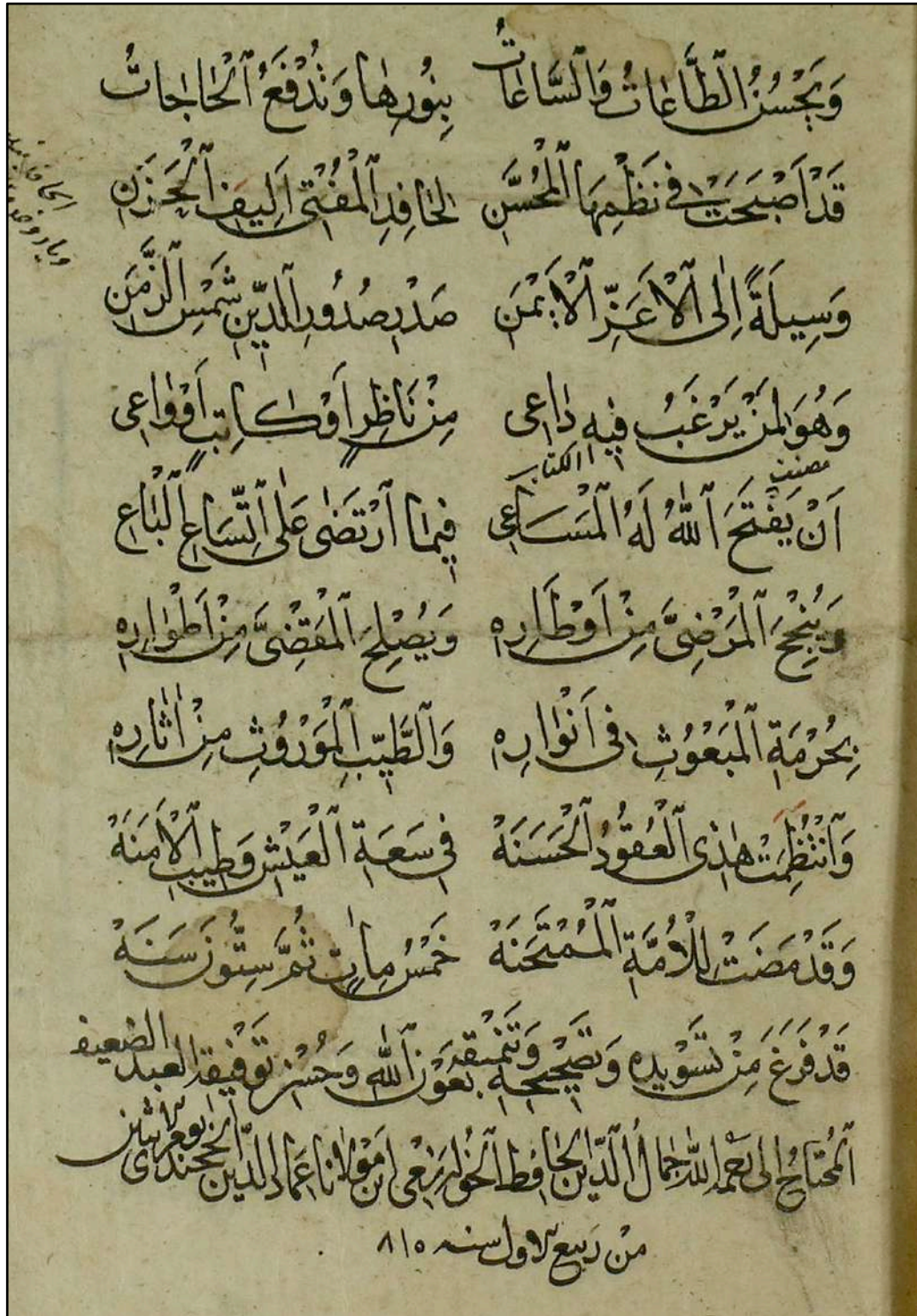

Resim 6: Kaynak eser *Ukûdu'l-Akâ'id*'in 2^a sayfası (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, no. 3133)

Resim 7: Kaynak eser *Ukûdu'l-Akâ'id*'in 43^a sayfası (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, no. 3133)

Arşiv Kaynakları Işığında Ergiri Sancağındaki Osmanlı Dönemi Kiliseleri ve İnşa Süreçleri [1720-1912]

Ottoman Period Churches and Construction Processes in the Sanjak of Ergiri According to Archive Documents [1720-1912]

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Enes Kavalçalan

Neşehir Hacı Bektaş Veli
Üniversitesi
ekavalcalan@nevsehir.edu.tr

Başvuru / Submitted:

20 Kasım 2024

Kabul / Accepted:

25 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1393397](https://doi.org/10.21021/osmed.1393397)

Atıf / Citation:

Kavalçalan, E. "Arşiv Kaynakları Işığında Ergiri Sancağındaki Osmanlı Dönemi Kiliseleri ve İnşa Süreçleri [1720-1912]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 356-395.

Benzerlik / Similarity: 4

Öz

Arnavutluk'ta 14. yüzyılın sonlarında başlayan Osmanlı hâkimiyeti 1912 yılına kadar devam etmişti. Belirtilen tarihler arasında bu topraklarda birçok kilise inşa edilmişti. Özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ardından kiliselerin inşa ve onarım faaliyetlerinin hız kazanmış olduğu gözlenmektedir. Osmanlı Devleti'nde Islahat Fermanı'nın ilanına kadar İslam hukuku çerçevesinde yeni kilise ve havraların inşası yasaklanmış ancak mevcut ibadethanelerin önceki ölçülerini aşmamak kaydıyla aslına uygun bir şekilde tamirine sultanın onayı doğrultusunda izin verilmişti. Tamir esnasında belirtilen kurallara riayet edilmediği veya kiliselerin izinsiz bir şekilde inşa edildiği durumlarda mabetler yıkılabilmekteydi. İnşa ve onarım faaliyetlerinde her ne kadar İslam hukuku esas alınsa da özellikle Balkanlarda Islahat Fermanı öncesinde yeni kiliselerin inşa edildiğine dair veriler mevcuttur. Ancak bu kiliselerin hangi şartlar altında inşa edildikleri bilinmemektedir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerin değerlendirildiği bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ibadethaneleri konusundaki resmi politikalarına değinilerek bu politikaların Ergiri sancağında nasıl uygulandığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Güney Arnavutluk, Ergiri Sancağı, Osmanlı Dönemi, Mimari.

Abstract

Ottoman rule in Albania started in the late 14th century and continued until 1912. During this period, many churches were built on these lands. After Tanzimat and Islahat Edicts the construction and renovation activities of churches gained momentum. Until the proclamation of the Edict of Reform in the Ottoman Empire, the construction of new churches and synagogues was prohibited within the Islamic laws. But the repairing of existing temples with their original dimensions was allowed. This was possible only with the approval of the sultan. Temples could be demolished if the rules in the repairs were not followed or if churches were built without permission. Although primarily enforcement of Islamic law is into account in construction and renovation activities, especially in the Balkans there is data showing that new churches were built before the Reform Edict. But it is not known, under which conditions these churches were built. In this study, the documents in the Presidential Ottoman Archives about church constructions and repairing are evaluated. The official policies of the Ottoman Empire regarding temples' will be discussed and how these policies were applied in the Ergiri district will be tried to be revealed.

Keywords: Balkans, Southern Albania, Ergiri Sanjak, Ottoman Period, Architecture.

Giriş

Tanzimat ile beraber başlayan imparatorluğun merkezileşme çabaları 1864 yılından sonra hız kazanmıştı. Bu bağlamda mülki ve idari yapıda değişikliklere gidilmesinden dolayı vilayetler ve livalar için kesin ve sabit sınırlar çizmek mümkün görünmemektedir. 1871 tarihli Yanya vilayetini mülki taksimatında Ergiri, Premedi, Delvine, Filat, Pogun (Palipogun) ve Tepedelen Ergiri sancağına bağlıydı. Ergiri kazası, sancağın merkezi konumundaydı¹. Bu sebeple araştırmamız coğrafi olarak kayıtlarda Ergiri sancağına bağlı olduğu belirtilen kaza ve köylerle sınırlandırılmıştır. Sancak günümüzde Avlonya ilinin güneyi ile Ergiri ilini kapsamaktadır.

Güney Arnavutluk'ta Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş ve günümüze ulaşabilmiş kiliselerin büyük bir kısmı Pirro Thomo tarafından kataloglanarak yayınlanmıştır. Bu konuda hazırlanmış en geniş kapsamlı yayın olma niteliğini taşıyan kitapta kiliselerin güncel plan ve çizimleri verilmiş, yapı içerisindeki duvar resimleri tanımlanmıştır. Yapılar duvar resimleri üzerindeki tarihlerden ve kitabelerden yola çıkılarak tarihlendirilmiştir. Ancak bu kiliselerin hangi şartlarda inşa edildiklerine dair eserde herhangi bir bilgi yer almamaktadır². Yapılan kaynak taramasında bu konuya değinmiş bir çalışmaya da rastlanmamıştır. Araştırmamız esnasında bu bir eksiklik olarak görülmüş ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki kayıtlar esas alınarak bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Thomo tarafından kataloglanmış kiliselere dair doğrudan bilgilere rastlanmamakla birlikte dönemin şartları içerisinde bir kilisenin inşası için gerekli kaideler saptanabilmiştir. Bunun yanında inşaatta kullanılacak maddi kaynaklar ve malzeme ile kiliseler için yapılan çizimler ve çizimi yapanlar hakkında yeterli veriler elde edilmiştir.

Konu dâhilinde 20 kilise tespit edilmiş, bunların dört tanesinin konumu Google Haritalar üzerinden saptanabilmiştir. Konumu tespit edilemeyen 16 kilisenin yerlerinin belirlenmesi ayrı bir saha çalışması gerektirmektedir. Böyle bir saha çalışması konumuzun sınırlarını aşacağından makalede belgelerdeki verilerle sınırlandırılmıştır. Anlatım esnasında arşiv belgeleri olabildiğince tarihsel sıralamaya uygun olarak ele alınmış, örneklerin sıralandığı ikinci bölümde kiliseler kronolojiye göre dizilmiştir. Arşivde çizimleri bulunan kiliselerin mimari tanımlamaları ilgili yerlere eklenmiştir. Mimari tarifin yanı sıra çizim kâğıdının üzerindeki notlar ile birlikte çizimleri yapanların isimleri aktarılmıştır. Çalışmamız günümüze ulaşmamış kiliselerin tespiti ve belgelenmesi açısından da önem arz etmektedir.

Tanzimat Dönemi'ne kadar gayrimüslimlere cemaat içi işlerde özerklik tanınmış, din ve vicdan hürriyetine karışılmamış, ruhban sınıfı ve manastırlara çeşitli imtiyazlar verilmişti. Buna karşılık dini törenlerin uygulanışı, ibadethanelerin onarımı ve yeniden inşası hususlarında kısıtlamalara gidilmiştir. İslam hukukuna göre, bölgenin nasıl elde edildiğine bağlı olarak da değişebilmekle birlikte gayrimüslimlerin yeni ibadethane inşa etmeleri, var olanı değiştirmeleri, büyütmeleri veya onarım esnasında asli halini bozmaları yasaktı. Belirtilen sınırlamaların Osmanlı egemenliğindeki bütün yerleşimlerde aynı şekilde uygulandığını söylemek güçtür. Ancak uyulmadığı durumlarda ibadethanelerin yıkıldığına dair birçok kayıt bulunmaktadır. Yasak olmasına rağmen yine de bu dönem içerisinde kilise inşasına izin verildiği görülmektedir. Arşiv belgelerine yansımamakla birlikte Ergiri sancağında da bunun birçok örneği mevcuttur. Ortaya çıkan bu çelişkili durum makalenin temel sorununu teşkil etmektedir. Çalışmada Osmanlı

¹ İlkay Eren, *Yanya Sancağı, İdari Yapı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, (Ankara: TTK. Yayınevi, 2021), 53-54, 62.

² Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine në Shqipërinë e Jugut*, (Tiranë: Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 1988).

Devleti'nde gayrimüslim mabetlerinin inşasında izlenen yasal prosedür incelenerek Ergiri'de Tanzimat Dönemi'nden önce kiliselerin nasıl bir ortamda inşa edildikleri sorusuna cevap aranmış, Islahat Fermanı'ndan sonra ise Ergiri'deki kiliselerin inşa süreçlerine dair uygulamalar ele alınmıştır.

1. Ergiri Sancağının Tarihi ve Nüfusu

Arnavutluk'un büyük bir çoğunluğu II. Murad ve II. Mehmed tarafından Balkanlarda gerçekleştirilen fetihler neticesinde Osmanlı topraklarına katılmıştı. Kısa sürede Arnavutluk'ta tımar sisteminin uygulanmasıyla yerli yönetici aileler bu sisteme dâhil edilmiş ve bu şekilde merkezi otorite bölgeye yerleştirilmişti³. Bölgede etkin güç olan Venedikliler ile mücadeleler ve İskender Bey'in isyanı gibi olaylar Arnavutluk'un tam fethini geciktirmiş olsa da 1478'de Akçahisar, Drivasto, Leş ve Jabyak'ın, 1479'da İşkodra ve 1501'de de Draç'ın ele geçirilmesiyle fetih büyük ölçüde tamamlanmıştı. Tam hâkimiyet ise 1571'de Bar (Antivari) ve Ülgün'ün alınmasıyla sağlanmıştı⁴. Arnavutluk'un büyük oranda fethinin tamamlanmasının ardından Ergiri merkez olmak üzere Arvanid (Arvanid-ili) sancağı kurulmuştu (1415-1417)⁵. 17. yüzyıl sonlarında gelişmiş bir kasaba portresi sunan Ergiri⁶, 19. yüzyılda Arvanid sancağının merkezi olma statüsünü Avlonya'ya devretmiş ve Yanya vilayetine bağlı Ergiri sancağının merkezi konumuna gelmişti⁷. Arnavutluk'un bağımsızlığını kazandığı 1912 yılına kadar da bu statüsünü sürdürmüştü.

Arvanid sancağının kurulmasının ardından H. 835 (M. 1431/32) yılında tutulan tahrir defterinde Ergiri kazasının yaklaşık 5.000 nüfuslu bir gayrimüslim yerleşimi olduğu anlaşılmaktadır⁸. H. 926 (M. 1520-21) tarihli TD 367 numaralı defterde ise kasabada yaşayan 13.786 gayrimüslim nüfusun yanında 53 Müslüman hanesi kaydedilmişti⁹. Aynı yıl Tepedelen'de 27 Hristiyan, 3 Müslüman, Premedi'de ise 208 Hristiyan hane yaşamaktaydı¹⁰. 1670 yılında bölgede dolaşmış olan Evliya Çelebi'nin aktarımlarından Arnavutluk'un güneyinde yaşayan Müslümanların sayısının artmış olduğu anlaşılmaktadır¹¹. H. Holland 19. yüzyılın başlarında Ergiri kasabasında Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğunu belirtmekteydi¹². Abdülmecid zamanında yapılan 1845 tarihli sayıma göre Ergiri kazasında yaşayan 17.295 kişinin 8.050'si Müslüman, 9.245'i ise gayrimüslimdi¹³.

³ Halil İnalıcık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei." *Fatih ve İstanbul* 1/III (1953): 153-154, 159.

⁴ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1991), s. 386.

⁵ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1991), s. 386.

⁶ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 2/VIII, haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 348-352.

⁷ Machiel Kiel, "Ergiri", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, XI (İstanbul 1995), s. 298.

⁸ Halil İnalıcık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (Ankara: TTK. Yayınevi, 1987), s. XV; Enisa Sulaj, *Osmanlı Dönemi'nde Ergiri Kazası*, (yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2022), 36-37.

⁹ Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, *367 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rumeli Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livası Tahrir Defterleri (926-1520/937-1530)*, (Ankara: Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008), 36.

¹⁰ Machiel Kiel, "Tepedelen", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, XL (İstanbul 2011), s.476.

¹¹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 348, 351, 352; M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, IV (İstanbul 1964), s. 405-406.

¹² Henry Holland, *Travels in Ionian Isles Albania and Thessaly, Macedonia During The Years 1812 and 1813* (London: Longman Hurst Rees Orme and Brown, 1815), 484.

¹³ Enisa Sulaj, *Osmanlı Dönemi'nde Ergiri Kazası*, 53.

1879 tarihli sayımı bölge halkı hakkında detaylı bilgiler sunması bakımından önem arz etmektedir. Yalnızca Pogun kazasındaki gayrimüslimler Rum (Yunan) olarak yazılmışken, Ergiri kasabası, Ergiri kazası, Delvine kasabası ve köyleri, Tepedelen, Premedi ve Himara kazalarındaki gayrimüslimler Arnavutça konuşan Rumlar yani Ortodoks Arnavutlar olarak kaydedilmişti. Toplamda 71.180 olan nüfus içinde 31.525 Müslüman, 29.860 Ortodoks Arnavut, 9.795 Rum yer almaktaydı. Yahudi nüfus ise bulunmamaktaydı¹⁴. Bu sayım bölgedeki gayrimüslimlerin çoğunlukla Arnavutlardan ibaret olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Böylelikle belgelerde geçen Rum ibaresinin de Arnavut Ortodoksları ifade ettiği (Pogun kazası dışında) söylenebilir.

2. Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin özellikle Balkanlarda bir bölgeyi savaş yoluyla ya da sulhen fethettikten sonra bölgenin sosyo-ekonomik devamlılığını sağlamak amacıyla Anadolu'dan göç yoluyla iskânlar gerçekleştirmesinin yanı sıra gayrimüslim halkın yerlerinde kalarak yaşamalarına ve ibadethanelerini kullanmalarına izin vermişti. İslam hukukuna göre gayrimüslim ibadethaneleri konusunda üç uygulama kabul edilmişti. Bunlardan birincisi gayrimüslimler tarafından kurulup barış yoluyla alınmış şehirlerdeki mabetlerin korunması ve yenilerinin yapılmasının barış şartlarına dayandırılmasıydı. İkincisi, savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerde ibadethanelerin yıkılmaması ve tahrip edilmemesi yönündeydi. Ancak bunların kullanım durumu yöneticinin kararına göre değişebilmekteydi. Üçüncü uygulama ise Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde ibadethane inşasına izin verilmemesiydi. Kiliselerin mevcut işlevlerini devam ettirdikleri durumlarda eğer Müslüman şehirleri dâhilinde yer alıyorsa çan çalınmaz ve Müslümanlara rahatsızlık verecek şekilde ayin yapılamazdı. Ancak kilisenin bulunduğu köy ahalisi tamamen gayrimüslimlerden oluşuyorsa ibadetlerine bir sınırlama getirilmiyordu¹⁵. Örneğin sulhen teslim olan Berat'ta 20 kilise, Yanya'da 25 kilise ve 5 Manastır Hristiyanların kullanımına bırakılmıştı. Hatta Müslümanlardan uzak ve ahalisi tamamen gayrimüslimlerden oluşan köylerde sultanın yeni kiliselerin inşası için izin verebildiğine dair çeşitli örnekler de bulunmaktadır. Ancak Müslüman ve gayrimüslimlerin karma olduğu köylerde mescit bulunması halinde sonradan inşa edilen kiliseler yıkılmaktaydı¹⁶. Kilise onarımları da belli kurallara bağlanmıştı. Bu kurallara göre onarımı yapılacak kilisenin eski boyutlarını aşması, kiliseye yeni mekânlar eklenmesi, kilisenin yerinin değiştirilmesi ve onarımda yeni malzemenin kullanılması yasaklanmıştı¹⁷.

Osmanlı Devleti de bu konuda İslami hükümleri benimsemiş ve uygulamıştır. Genel kanı 1856'da Islahat Fermanı'nın ilanına kadar bu kuralların geçerliliğini koruduğu ve yeni kiliselerin ancak gayrimüslim köylerinde sultanın izniyle inşa edilebildiği yönündedir. Ancak özellikle Balkanlarda Islahat Fermanı'ndan önce de kilise ve manastırların inşa edildiğine dair örnekler bulunmaktadır. Örneğin Köstendil (İlca) kazasında 1519 yılında 23 olan manastır sayısı 1550 yılında 30, 1572 yılında ise 35 olmuştur¹⁸. Vıçitrın sancağının incelendiği diğer bir çalışmada

¹⁴ Enisa Sulaj, *Osmanlı Dönemi'nde Ergiri Kazası*, 55.

¹⁵ Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri." *İLAM Araştırma Dergisi* 1/II (1993): 134, 135, 137.

¹⁶ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği.", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* XVI (2014): 37, 42, 44.

¹⁷ Aşkın Koyuncu "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği.": 46-47.

¹⁸ Musa Sezer, "XVI. Yüzyılda Köstendil İlhası", (doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017), 329-335.

1455-1569 yılları arasında kiliselerin sayısının altıdan dokuza, manastırların sayısının ise 10'dan 26'ya çıktığı gözlenmektedir¹⁹. Ayrıca 16. yüzyılda Saraybosna'da yerel yönetimin izni dâhilinde bir Katolik Kilisesi, bir Ortodoks Kilisesi ve bir havra inşa edilmişti. İslam hukukuna aykırı görünen bu durum devletin sosyal, ekonomik ve siyasi çıkarları doğrultusunda pragmatik bir davranışın sonucu olarak yorumlanmaktadır. Diğer yandan bu olay merkezden uzaklaştıkça veya gayrimüslim nüfus yoğunluğu arttıkça yasak ve kısıtlamaların esnetildiğinin göstergesidir²⁰.

Ergiri sancağı dâhilinde de 16. yüzyılda 14, 17. yüzyılda 13, 18. yüzyılda 22 kilise inşa edilmişti²¹. Arşivde bu kiliselerin inşa süreçlerine dair bir kayda rastlanmamıştır. Bu örnekler arasında en ilginç Ergiri'nin merkezinde Eski Pazar Mahallesi'nde yer alan 1784 tarihli Rum Kilisesi'dir. Bu dönemde Müslüman nüfus gayrimüslimlere nazaran fazla olmasına rağmen inşa edilmiş olan kilise yıkılmamış ve kullanılmaya devam edilmiştir. Bu özel durum belki de Arnavutluk'taki dinler arası hoşgörüyü açıklanmalıdır. Sosyolojik açıdan bakıldığında Arnavutluk'taki dini farklılıkların dindarlar arasında bir ayrılık oluşturmadığı söylenebilir²². Ancak genele baktığımızda kiliselerin çoğunlukla Ortodoks nüfusun hâkim olduğu köylerde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Gayrimüslim mabetlerinin onarımına dair talepler II. Mahmud Dönemi'nin özellikle son 10 yılı içerisinde artmaya başlamıştı. Bunun sebepleri arasında kiliselerin uzun zamandan beri tamir edilememiş olmasının yanı sıra merkezi otoritenin zayıflaması ile özellikle Balkanlarda yaşanan toprak kayıpları, savaşlar ve ayaklanmaların bölge halkı üzerinde yarattığı olumsuz etkiler ve devletin Müslüman ahalî ile birlikte gayrimüslim ahalinin de desteğini sağlama çabası yer almaktaydı²³. 1839 Tanzimat Fermanı ile din ve mezhep gözetmeksizin bütün Osmanlı tebaası kanun önünde eşit kabul edilmişti. 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilanı ile gayrimüslimlerin hakları genişletilmiş, ibadethane ve mektep inşaatı konusundaki kısıtlamalar kaldırılmıştı. Gayrimüslim ibadethanelerinin onarım ve inşa süreçlerinin kolaylaştırılmasının ardından büyük bir talep patlaması yaşandı. Bu dönemde kilise tamirine, yeni kilise inşasına, eski kiliselerin yıkılarak ebadının genişletilmek suretiyle yeniden inşasına ve var olan kiliselere çan kulesi eklenmesine dair istekler yerel yönetimce uygun görüldüğü durumlarda kabul edilmekteydi²⁴. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanı ile değişen politik ve kültürel ortam içerisinde gayrimüslimler hem inşa ettirdikleri büyük kiliselerle hem de kiliselere eklettirdikleri çan kuleleriyle şehir yapılanmasında daha görünür hale gelmişti. Gayrimüslim ibadethane ve mekteplerinin hızla sayılarının artması şehrin silüetine de yansımış, şehrin biçimlenmesini etkilemişti²⁵.

¹⁹ Rahman Şahin, "Osmanlı Yönetimi'nde Vıçitrın Sancağı", (1450-1550), (doktora tezi: Erciyes Üniversitesi, 2020), 218.

²⁰ Aşkın Koyuncu, "Yangınlar, Kiliseler ve Havralar: Osmanlı Döneminde Saraybosna'da Gayrimüslim Mabetlerinin Meşrulaşma Süreci." *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 10/İ (2021): 188-190.

²¹ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine në Shqipërinë e Jugut*, (Tiranë: Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 1988).

²² Genti Kruja, "Arnavutluk'ta Dinlerarası Hoşgörü ve Kültürlerarası Birlikte Yaşama." *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* XXII (2012): 124-125.

²³ Kemal Beydilli, "Osmanlı Dönemi'nde Kilise Siyasetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri.", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 256-258.

²⁴ Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mabetlerinin Hukuki Statüsü* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2014), 153-156.

²⁵ Vedia Derda Taşar, "Şehir ve Kutsal: Osmanlı'da Dini Mimarının Dönüşümü", *Milel ve Nihal* 18/II (2021): 233.

Pavlun Karyesi Şen Mer Kilisesi hakkındaki belge 1720 yılına ait olması bakımından en erken tarihli kayıttır. İçerik olarak da diğerlerinden farklı olan belgede köydeki Müslümanların kilisedeki ibadetleri engellediklerinden ve kiliseye zarar verdiklerinden şikâyet edilmekteydi²⁶. Diğer belgelerin tamamı 1859 ile 1912 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Altı kilisenin kayıtları 1859-1899 yılları arasına uzanmaktayken geri kalan 13 kilisenin kaydı 1900-1912 yılları arasına aittir. Kataloğa dahil edilen kiliselerden iki tanesi ilk defa inşa edilecekti. 13 kilise yıkılıp yeniden inşa edilecekken bunlardan altısının boyutlarının büyütüleceği anlaşılmaktadır. Kilise onarımlarına dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Bu da Islahat Fermanı'nın bir sonucu olarak tamirat konusundaki izinlerin yerel makamlarca verilmesiyle açıklanabilir (Tablo 1).

Gayrimüslim mabetlerinin inşa ve tamir süreçlerinde yaşanan aksaklıklar gecikmelere neden olabilmekteydi. İnşaatin yarım kalması, çökmesi, malzemenin temin edilememesi, bu sebepten tamiratın ertelenmesi veya bir yıldan fazla tatil edilmesi durumlarında izin yenilenmesi gerekiyordu²⁷. Belirtilen sebeplerin yanı sıra bağışlanan arazinin cinsinin tespiti ve yerel halkın şikâyetleri inşa süreçlerini uzatabilmekteydi. Örneğin Delvine Meryem Ana Kilisesi'nin inşasından sonra çan takılması esnasında bölgede Müslümanların bulunduğu gerekçesiyle kaymakam tarafından yapılan şikâyet 1901 yılında yapılan başvurunun 1909 yılında sonuçlanmasına neden olmuştu²⁸. Bu konudaki diğer bir örnek ise Aşağı Leşnice Karyesi Aya Triad Kilisesi'dir. 1901 yılında kilisenin inşası için başvurulmuş ancak Yanni Vasili'nin bağışladığı İstanbul'daki bahçenin kaydının bulunamamasından dolayı talep 1912 yılında sonuçlandırılmıştı²⁹. Bunlar dışındaki başvurular 1-3 yıl arasında cevaplanmıştı.

Balkanlarda ulus devletlerinin ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte Yunanlılar 1829 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış, ardından kiliselerini Fener Rum Ortodoks Patrikhanesinden ayırmışlardı. Bir sonraki aşamada Rumların yaşadığı Osmanlı topraklarını ele geçirmeyi yani "Megali İdea"yı gerçekleştirmeyi amaçlamışlardı. Arnavutluk'un güneyi de hedefteki sınırlar arasındaydı³⁰. Hatta bazı araştırmacılar herhangi bir kaynak göstermeden Yunanistan'ın bu emellerini Ortodoks mezhebi üzerinden yürüterek bölgeyi Yunanlılaştırma amacı güttüğüne dair iddialarda bulunmaktadır³¹.

İncelenen belgelerde Yunanistan'ın ya da Yunanlıların inşa faaliyetlerini desteklediği veya başka yollarla müdahalede bulunduğu yönünde herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Ancak belgelerde yerli halkın Rum-Ortodoks olduğuna dair ibareler bulunmaktadır. Bunun sebebi Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu "Millet" sisteminin etkilerinden kaynaklanmaktaydı. Millet sistemi içerisinde Ortodoksluk Yunan milletiyle özdeşleşmişti³². Diğer taraftan bağışların

²⁶ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin Dâhiliye (İE. DH)*, 33/2929, H. 10 Ramazan 1132/16 Temmuz 1720.

²⁷ Aşkın Koyuncu, "Yangınlar, Kiliseler ve Havralar: Osmanlı Döneminde Saraybosna'da Gayrimüslim Mabetlerinin Meşrulaşma Süreci.", 204.

²⁸ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT)*, 944/84, 11 Mart 1317/24 Mart 1901; Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)*, 83/40, 26 Şubat 1324/11 Mart 1909.

²⁹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-i Devlet (ŞD.)*, 2112/5, 22 Haziran 1317/5 Temmuz 1901; BOA. *İ.AZN*, 105/39, 19 Mart 1328/1 Nisan 1912.

³⁰ Kemal Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, çev. Recep Boztemur (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 37, 39; Halil Kurt, "Yunanistan/Tarih" *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 588.

³¹ Qani Nesimi, *Ortodoks Arnavutlar* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2011), 47-50.

³² Kamel S. Abu Jaber, "The Millet System In The Nineteenth-Century Ottoman Empire", *The Muslim World*, 57/III (1967): 212-213.

kaydedildiği defterlerdeki isimler Yunanca olabilmekte hatta bazı keşif defterleri Yunanca yazılıp Osmanlı Türkçesine çevrilmekteydi³³. Ancak bu bölge halkının Yunanlı olduğu manasına gelmemektedir. Unutulmamalıdır ki milli Arnavutluk alfabesi 1908 yılında son şeklini alana kadar Katolik Arnavutlar Latince, Ortodoks Arnavutlar Yunanca ve kısmen Slavca, Müslüman Arnavutlar ise Arapça alfabe kullanmışlardı³⁴. Zaten Arnavutluk'ta milli bilincin geç uyanmasının sebeplerinden biri de bu olmuştu. Bunun bir etkisi olarak güney Arnavutluk'taki Arnavutlar Yunanca isimler almışlardı. Özellikle nüfus çalışmalarında Arnavutça konuşan Rum ifadesiyle bu gürüha işaret edilmiş olmalıdır³⁵.

Bölgedeki kiliselerle ilgili diğer bir husus ise ibadet dilidir. Arşivde bu konuya dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Belgelerde adı geçen kiliselerin Rum Ortodokslarına atfedilmelerinden dolayı ibadet dilinin de Yunanca olduğu düşünülebilir. Ancak bu konuda 19. yüzyıl başlarında bölgede hüküm sürmüş olan Tepedelenli Ali Paşa'nın etkileri de yadsınmamalıdır. Kendisi de bir Arnavut olan Ali Paşa resmi yazışma dili olarak Rumca'yı kullanmasına rağmen halk arasında Arnavutça konuşulmaktaydı. Ayrıca Arnavutluk'taki kiliselerin Fener-Rum Patrikliğine bağlı olduğu bu dönemde kilisede Arnavutça kullanımı yasağına rağmen kendisi incili Arnavutçanın Toska ve Gega lehçelerine çevirtmişti³⁶. Bu konuda bizlere bilgi veren diğer bir kaynak ise II. Meşrutiyet dönemi meclis zabıtlarıdır. Kendisi de bir Yanyalı ve Ortodoks olan Ergirili Mama Pulo Efendi köyünde herkesin Arnavutça konuştuğunu ve kilisede Arnavutça dua etmelerini kimsenin engellemediğini aktarmaktadır³⁷.

2.1. Kiliselerin Dağılımı

Sancak dâhilinde 20 kilise tespit edilmiştir. Bunlardan altısı Premedi, altısı Delvine, dördü Ergiri, üçü Pogun, biri ise Tepedelen kaza sınırlarında yer almaktaydı. Premedi, Delvine ve Ergiri kaza merkezlerinde birer kilise bulunmaktayken diğer kiliseler kazalara bağlı köylere dağılmış durumdadır.

Belgelerde adı geçen yerleşim adlarından yalnızca Ceraplan, Jey, Kraçeste, Pavlun ve Valtiste köylerinin yerleri tespit edilememiştir. Bunlardan Ceraplan ve Valtiste köyleri Pogun kazasına, Kraçeste ve Pavlun köyleri Premedi kazasına, Jey köyü ise Tepedelen kazasına bağlı görünmekteydi. Konumları tespit edilebilen köy isimlerinin günümüzde de kullanılmaya devam ettiği görülmektedir (Harita 1).

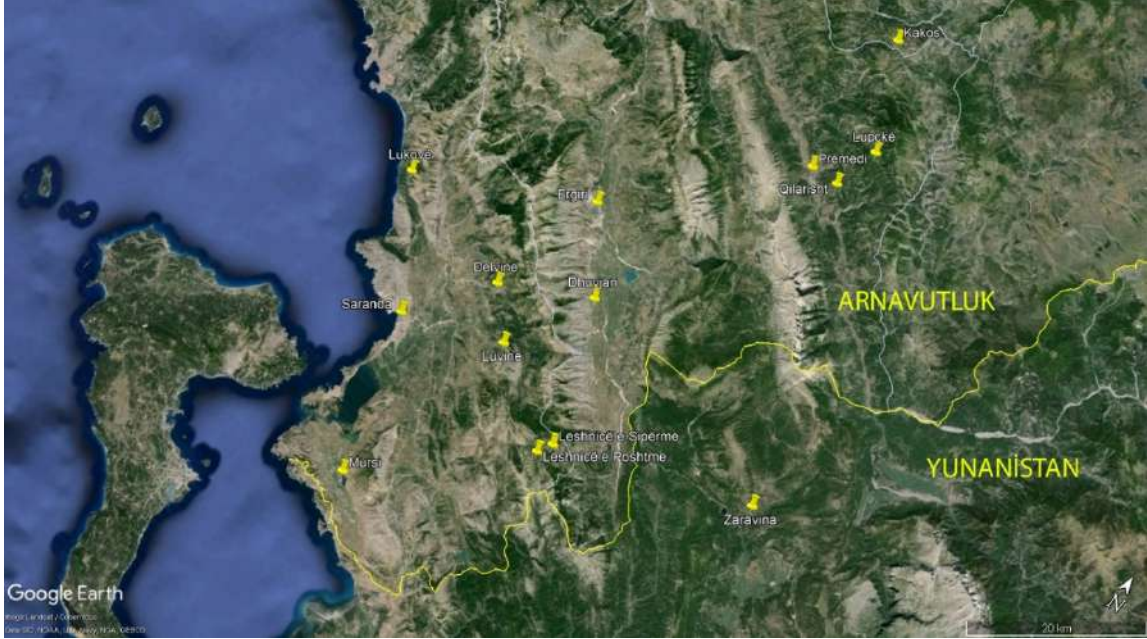
³³ BOA. ŞD, 2107/24, 20 Teşrinievvel 1320/2 Kasım 1904.

³⁴ Necip P. Alpan, *Tarihin Işığında Bugünkü Arnavutluk* (Ankara: Ulucanlar Matbaası, 1975), 155.

³⁵ Enisa Sulaj, *Osmanlı Dönemi'nde Ergiri Kazası*, s. 55.

³⁶ Kemal Beydilli, "Tepedelenli Ali Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XL (İstanbul 2011), s. 479.

³⁷ Gülnihal Bozkurt, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları." *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* IV (1993): 109.

Harita 1. Ergiri Sancağındaki Kiliselerin Dağılımı (Google Earth)

Konumu tespit edilebilen yerleşimler arasından Duyani ve Luvine köyleri 19. yüzyılın ikinci yarısında Ergiri sancağına, Kilarışt ve Lupçke köyleri ise Premedi kazasına bağlı görülmektedir. Bu köyler günümüzde Ergiri ili sınırları içerisinde kalmaktadır.

Aya Saranda, Mursi, Lukova, Aşağı Leşnice ve Yukarı Leşnice köyleri 19. yüzyılın ikinci yarısında Delvine kazasına bağlıydı. Günümüzde bu köylerin tamamı Avlonya sınırları dâhilinde kalmaktadır.

Kakos ve Zoravina köyleri de Pogun kazasına bağlı görünmekteyken günümüzde Kakos Ergiri ili sınırları içerisinde, Zoravina ise Yunanistan sınırları dâhilindedir.

2.2. İnşaat İçin Gerekli Koşullar

İnşa süreçleri köyün ileri gelenlerinin ya da ihtiyar heyetinin isteklerini Rum Patrikliğine iletilmesiyle başlamaktaydı. Patrikliğin Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne yaptığı başvuru soruşturmaya tâbi tutulmaktaydı. Soruşturma sonucu, kaza merkezinden Ergiri mutasarrıflığı ve Yanya vilayeti aracılığıyla Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne iletilmekteydi. Nezaret tarafından değerlendirilen başvuru sırasıyla Dâhiliye Nezareti, Şura-i Devlet, Sadaret ve padişahın iradesi şeklinde ilerlemekteydi. Bu sıra dâhilinde yerel yönetimlerce verilen kararların uygulandığı görülmektedir.

Bir kilisenin yeniden inşası veya onarımı için kilisenin bulunduğu mahallin bazı özellikleri taşınması gerekmektedir. Kilisenin inşa edileceği yerleşimde başka kilisenin olup olmadığı, varsa neden kullanılmadığı, yeni kiliseye neden ihtiyaç duyulduğu soruşturulmaktaydı. Gerekçe olarak genellikle diğer kiliselerin Hristiyan ahali için yetersiz ve harap durumda olmaları ileri sürülmüştü.

Soruşturma esnasında kilisenin inşa edileceği yerleşimin nüfus bilgileri de istenmekteydi. Bu bağlamda bölgede başka mezheplerden veya inançlardan kişilerin yaşayıp yaşamadıkları da

bildirilmekteydi. Böylelikle yeni inşa edilecek olan kilisenin diğer mezhep ve inançlardaki insanlar üzerine oluşturacağı rahatsızlığın önüne geçilmek istenmekteydi. Soruşturma esnasında bölgenin Müslüman dini yetkililerine de onarım veya inşa faaliyetinin İslam hukuku açısından sakıncası olup olmadığı sorulabilmekteydi³⁸. İncelediğimiz belgelerde bölge nüfusunun tamamen Ortodokslardan oluşmasından dolayı böyle bir kayda rastlanmamıştır.

Kilise inşa edilecek olan arazinin vakıf mı yoksa miri arazi mi olduğunun bildirilmesi gerekmekteydi. Arazinin vakıf malı olduğu durumlarda vakfın cinsinin tespit edilmekte ve yerine başka bir arazi konmak suretiyle kullanılmasına izin verilebilmekteydi. Aksi halde vakıf arazisinin doğrudan kullanılması veya satılarak gelirinin kilise sandıklarına aktarılması uygun görülüyordu³⁹. İncelenen örneklerde daha çok miri arazilerin kullanıldığı görülmüştür. Bu tip araziler için ise öşür bedeli belirlenerek kullanılmasına izin verilmekteydi.

Kilisenin konum olarak uygunluğu tasdik edildikten sonra yapının en, boy ve yükseklik ölçüleriyle birlikte çizimleri ve keşif defterleri dosyaya eklenmekteydi. Araştırma esnasında 12 kiliseye ait çizim ve yedi keşif defterine rastlanmıştır. İnşa aşamasında masraflarla ilgili bir sınırlama bulunmazken planlarda belirtilen ölçülerin aşılmaması şart koşulmuştu. Belgelerde harcamaların nasıl karşılanacağı da belirtilmekteydi. Köyün ileri gelenlerinin yaptığı yüklü bağışlar listelerle kayıt altına alınmaktaydı⁴⁰. Belirlenen koşullar sağlandığı durumda kilisenin inşasına veya onarımına ruhsat verilmekteydi.

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim mabetleri, her ne kadar izne tabi olsalar da izinsiz inşaatlar da mevcuttu. Devletin gücünün zirvesinde olduğu klasik dönemde bu yapılar yıkılmaktayken 19. yüzyılda ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanlarının etkisiyle bu tip yapılaşmaya müsamaha gösterilmiş ve Avrupalı devletlerin bakılarından çekinildiğinden dolayı gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra ruhsat altına alınmışlardı⁴¹. Ruhsatsız inşaatlar yerel halkın veya makamların şikayetleri sonucu ortaya çıkabildiği gibi polis komiserliği aracılığıyla da tespit edilebilmekteydi⁴². Ergiri'de ruhsatsız inşa edilmiş iki kilise vardı. İkisinin de inşaatı durdurulduktan sonra soruşturmaya tabi tutulmuşlardı. Aya Saranda Kilisesi'nin inşasında yerel yönetimce bir engel görülmediğinden ruhsatı verilmişti⁴³. Lukova Karyesi Panaya Kilisesi'nin soruşturmasının sonucu bilinmemektedir. Ancak dönem içerisinde sergilenen genel tutuma bağlı olarak ruhsatının verildiği düşünülmektedir.

İnşaat tamamlandıktan sonra belirtilen koşullara uyulup uyulmadığını denetlemek amacıyla kilisede ikinci bir keşif daha yapılmaktaydı. İncelenen örnekler arasında sancak dâhilinde ikinci bir keşif yapıldığına dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

³⁸ Zafer Gölen, "Tanzimat Dönemi'nde Bosna-Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri." *Bellekten* 65/CCXLII (2001): 228.

³⁹ BOA. *ŞD*, 2112/5, 25 Mart 1322/7 Nisan 1906.

⁴⁰ BOA. *İAZN*, 46/41, 16 Eylül 1317/M. 29 Eylül 1901; *ŞD*, 2112/5, 22 Temmuz 1318/4 Ağustos 1902; *ŞD*, 2106/11, 3 Ağustos 1319/16 Ağustos 1903.

⁴¹ Muhammed Ceylan, "Osmanlı Devleti'nde Ruhsatsız Olarak İnşa Edilen Kilise, Manastır, Havra ve Mektepler." *Turkish Studies* 15/II (2020): 167.

⁴² BOA. *DH.MKT*, 954/32, 24 Kânunusani 1320/6 Şubat 1905.

⁴³ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hariciye (İ.HR.)*, 187/10396, 13 Safer 1278/20 Ağustos 1861.

2.3. Maddi Kaynaklar

Kilisenin inşasında harcanacak paranın kaynağının belirtilmesi gerekmektedir. Bu meblağ genellikle halk tarafından kilise sandıklarında toplanan yardımlarla karşılanmaktaydı. Aya Saranda İskelesi Kilisesi'nin giderleri iskeleye gelen tüccarlardan toplanan sadakalarla, Aşağı Leşnice Aya Triad Kilisesi'nin giderleri halkın yardımı yanında Yanni Vasili'nin mirasıyla, Lukova Karyesi Panaya Kilisesi'nin giderleri ise Sofya'nın mirası ve köy kadınlarının yardımlarıyla karşılanmıştı. Bazı durumlarda ise köy ahalisinin önde gelenleri kilise inşa giderlerinin bir kısmını karşılamakta geri kalan kısmı ise yine ahali tarafından malzeme olarak tamamlamaktaydı⁴⁴. Ayrıca kilisenin inşa edileceği arazinin de bağış yoluyla elde edildiği örnekler de mevcuttur. Aşağı Leşnice Aya Triad Kilisesi'nin arazisi Hristo Yanni tarafından bağışlanmışken Delvine Meryem Ana Kilisesi'nin arazisi Yanya'daki Fransız konsolosu ve kardeşine aitti.

Belgelerin sonuna eklenen gayrimüslim vatandaşlardan zorla akçe toplanmaması şartı ile bir yandan gayrimüslimlerin mabetleriyle ilgili talepleri karşılanarak onların devletle bütünleşmesini amaçlanmış diğer yandan bu uyarıyla kendi içlerinde çıkması muhtemel sorunlarında önü alınmaya çalışılmıştı⁴⁵.

2.4. Çizimler

İnşa izni için gerekli olan diğer bir unsur ise plan ve cephe çizimleriydi. Arşivde 12 kiliseye ait çizime rastlanmıştır. Bunlardan 10'u ölçekli plan, biri kroki⁴⁶ biri ise vaziyet planıdır⁴⁷. Çizimlerde planların bazıları "resm-i ufki", vaziyet planları "harita", cephe çizimleri ise "mürtesim-i şakuliye" olarak isimlendirilmişti. Bunlar dışında Delvine Meryem Ana Kilisesi'nin planında narteksin "teneffüs mahalli" naosun "ibadet mahalli", apsis önünün ise "papas mahalli" olarak isimlendirilmesi bizlere dönemin terminolojisine dair veriler sunmaktadır⁴⁸.

Kiliselerin tamamı bazilikal plan şemasına sahipti. Bunlardan yedi tanesi üç nefli olarak, üç tanesi ise tek nefli olarak planlanmıştı. Kilisenin apsisleri de nef sayısına bağlı olarak üçlü veya tekli bir şekilde düzenlenmişti. Yalnızca Lupçke Karyesi Aya Yorgi Kilisesi üç nefli olmasına rağmen apsisi tekli olarak yapılmıştı. Verilen ölçülere göre hacmen en büyük kilise Duyani Karyesi Aya Vlasiyos Kilisesi, en küçük kilise ise Lukova Karyesi Panaya Kilisesi'dir.

2.5. Unvanlar

Çizimler ve keşif defterlerinin altında yer alan mühürlerle metin içerisinde geçen ibarelerden bunların kimler tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır. Luvine Karyesi Aya Nikol Kilisesi⁴⁹ ve Valtiste Karyesi Aya Dimitri Kilisesi'nin⁵⁰ keşif ve çizimleri, Aşağı Leşnice Karyesi Aya Triad⁵¹

⁴⁴ BOA. *DH.MKT*, 853/7, 22 Mart 1320/4 Nisan 1904; Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.)*, 152/10, 18 Kânûnuevvel 1323/31 Aralık 1907.

⁴⁵ Talip Ayar, "Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası." *History Studies* 9/1 (2017): 13.

⁴⁶ BOA. *İ.AZN*, 100/16, H. 2 Zilhicce 1276/21 Haziran 1860.

⁴⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM.)*, 683/31, 5 Şubat 1322/18 Şubat 1907.

⁴⁸ BOA. *İ.AZN*, 50/14, 15 Mayıs 1321/28 Mayıs 1905.

⁴⁹ BOA. *İ.AZN*, 46/41, 15 Teşrinievvel 1317/M. 28 Ekim 1901; BOA. *İ.AZN*, 46/41, 15 Teşrinievvel 1317/M. 28 Ekim 1901.

⁵⁰ BOA. *İ.AZN*, 55/25, 16 Temmuz 1318/29 Temmuz 1902; BOA. *İ.AZN*, 55/25, 16 Eylül 1318/29 Eylül 1902.

⁵¹ BOA. *İ.AZN*, 105/39, 20 Teşrinisânî 1317/3 Aralık 1901.

ve Jey Karyesi Hristos Kiliselerinin⁵² çizimleri Ergiri belediye kalfası Hristo Kalfa tarafından yapılmıştı. Premedi Aya Nikola Kilisesi'nin keşfi Akil Efendi⁵³, Lupçke Karyesi Aya Yorgi Kilisesi'nin çizim ve keşfi Premedi belediye kalfası⁵⁴ tarafından gerçekleştirilmişti. Mursi Karyesi Aya Todor Kilisesi'nin çizimleri Delvine belediye kalfası Yorgi tarafından yapılmıştı⁵⁵. Yine Delvine'deki Meryem Ana Kilisesi'nin çan kulesi için keşif Ergiri belediye kalfası Hristo ile liva nafia mühendisi tarafından hazırlanmış ancak çizimler Delvine belediye kalfası Yorgi tarafından yapılmıştı⁵⁶. Bu son iki örnek bizlere keşif ile çizimin farklı kişiler tarafında yapılabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte Zaravina Karyesi Aya Yorgi Kilisesi'nin keşif ve çizimlerini yapan Gligori Nikola Davanci'nin müteahhit ve dülger unvanlarını taşıması bu kişilerin birden fazla unvanı kullanabildiklerinin işaretidir⁵⁷.

Eski Pazar Mahallesi Rum Kilisesi'ne eklenecek olan çan kulesinin çizimleri İtalyan mimar Italo Bernasconi'nin kaşesini taşıması bakımından önem arz etmektedir⁵⁸. Ceraplan Karyesi Aya Nikola Kilisesi'nin çizim ve keşfi ise mimar unvanlı Vasilaki Karami tarafından yapılmıştı⁵⁹.

2.6. Çan Kuleleri ve Çanlar

19. yüzyılın ikinci yarısında kiliselere çan kuleleri eklemek ve kuleye çan takmak üzere Hristiyanlara izin verilmeye başlanmıştı. Çanın çalınması konusunda araştırmacılar farklı görüşler öne sürmektedir. Bazı kaynaklarda Osmanlı Dönemi'nin sonuna kadar çan çalınma yasağının devam ettiğini belirtirken⁶⁰, bir kısım kaynaklar bizim de ulaştığımız verilerle paralel olarak 1856 yılından sonra ahali sadece Hristiyanlardan oluşan yerlerde çan çalınmasında bir problem yaşanmadığını ifade etmektedir. Hatta İslam yerleşimine yakın yerlerde de çan kulesinin inşasında izin verildiğine dair örnekler mevcuttur⁶¹. Ancak bu istisnai bir uygulamadır. Bu konudaki örnekler incelendiğinde Müslüman nüfusun yaşadığı yerlerde eski kiliselerin yıkılıp ebatlarının büyütülerek yeniden inşasına izin verilebildiği ancak kiliselerde çan kulesinin yapımına izin verilmediği görülmüştür. Bunun sebebi ise çan kulesi gibi unsurların taşıdıkları sembolik anlamlara dayanmaktaydı. Her ne kadar kanunlar milletlerin hukuksal eşitliği yönünde düzenlenmişse de kültürel bağlamda kiliseler ön plana çıkarılmak istenmemekteydi⁶².

Kayıtlardan kiliseye çan kulesi ekleyip çan takmak için bazı şartların sağlanması gerektiği öğrenilmektedir. Özellikle küçük yerleşimlerde çanın sebepsiz yere değiştirilerek daha büyük bir çan takılması uygun görülmemekteydi. Yukarı Leşnice Karyesi Aya Nikola Kilisesi'nde böyle bir durum yaşandığından dolayı kilisede ikinci bir tahkikat yapılmıştı⁶³. Lukova Karyesi Panaya

⁵² BOA. *Y.A.RES*, 152/10, 20 Şubat 1318/5 Mart 1903.

⁵³ BOA. *ŞD*, 2112/4, 4 Kânûnuevvel 1327/17 Aralık 1911; BOA. *ŞD*, 2112/4, 14 Kânûnuevvel 1327/27 Aralık 1911.

⁵⁴ BOA. *İ.AZN*, 100/8, 4 Temmuz 1324/17 Temmuz 1908; BOA. *ŞD*, 77/16, 4 Temmuz 1326/M. 17 Temmuz 1910.

⁵⁵ BOA. *İ.AZN*, 38/38, 1 Haziran 1315/M. 13 Haziran 1899.

⁵⁶ BOA. *DH.MKT*, 944/84, 17 Şubat 1317/2 Mart 1902; BOA. *DH.MKT*, 944/84, 18 Şubat 1317/3 Mart 1902.

⁵⁷ BOA. *ŞD*, 2107/24, 20 Teşrinievvel 1320/2 Kasım 1904.

⁵⁸ BOA. *İ.AZN*, 101/1, 14 Şubat 1325/27 Şubat 1910.

⁵⁹ BOA. *İ.AZN*, 64/4, 19 Temmuz 1320/1 Ağustos 1904.

⁶⁰ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçekler*, (İstanbul: Klasik Yayınevi, 2012), 314-316.

⁶¹ Aşkın Koyuncu "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği.": 55, 67.

⁶² Vedia Derda Taşar, "Tanzimat Sonrası Gayrimüslimlerin Mimari Faaliyetleri: Samsun Kasabası Örneği (1866-1990)."
Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 8/XV (2022): 252, 254.

⁶³ BOA. *DH.MKT*, 1046/63, 4 Kânûnusânî 1321/17 Ocak 1906.

Kilisesi'nde ise soruşturma sırasında kilisenin içindeki çanın ortaya çıkmasının ardından çanın yıkılmış olan eski kiliseye ait olduğunun belirtilmesi üzerine yeni yapılan kiliseye eklenmesinde engel görülmemiştir⁶⁴. Diğer bir örnek Delvine'deki Meryem Ana Kilisesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Kiliseye takılacak olan yeni çana kilisede halihazırda bir çan bulunduğu ve yerine daha büyük bir çanın takılmasının bölgedeki Müslümanları rahatsız edeceği gerekçesiyle kaymakam tarafından müsaade edilmemiştir⁶⁵. Islahat Fermanı'ndan sonra çan çalmakla ilgili farklı görüşler öne sürülmesine rağmen⁶⁶ sancak genelinde yeni çan takmak ve çanı büyütme gibi meselelerin izne tabi olup var olan çanın kullanılmasında herhangi bir sakınca görülmediği anlaşılmaktadır. İzin aşamasında çan takılacak yerde Müslüman ahalinin şikâyeti, mahalli makamların görüşleri, çanın konum olarak Müslüman mahallesine veya yapılarına yakınlık ve uzaklığı dikkate alınmaktaydı.

İnşa edilecek olan çan kuleleri ve takılacak olan çanlar ahalden gönüllü kişilerin bağışlarıyla yapılmaktaydı. Yukarı Leşnice Karyesi Aya Nikola Kilisesi'nin çanı köy ahalisinden bir tüccar tarafından⁶⁷, Premedi Aya Nikola Kilisesi'nin çanı ise Premedili Alkis Kalfa tarafından temin edilecektir⁶⁸. Delvine Meryem Ana Kilisesi'nin çan kulesi ise Luvine kasabası ahalisinden olup vefat eden Kosta'dan kalan mirasla karşılanmıştı⁶⁹.

Verilen tanımlamalar neticesinde iki tip çan kulesi inşa edildiği anlaşılmaktadır. Birinci tipte çan kuleleri 4-5 m. yüksekliğinde olup kilisenin duvarı üzerine eklenmekteydi. Aşağı Leşnice Aya Triad ve Delvine Meryem Ana Kiliselerinde bu tip çan kuleleri kullanılmıştı. İkinci tip çan kuleleri ise 8-13,50 m. yüksekliğinde, yapıya bitişik ya da bağımsız olarak, zeminden yükselecek şekilde, kilise girişinin önüne yapılmaktaydı. Eski Pazar Mahallesi Rum, Luvine Karyesi Aya Nikol, Jey Karyesi Hristos, Valtiste Karyesi Aya Dimitri, Premedi Aya Nikola ve Zaravina Karyesi Aya Yorgi Kiliselerinin çan kuleleri bu gruba girmektedir.

2.7. Malzeme ve Keşif Defterleri

Patrikhane tarafından gönderilen dilekçenin Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne ulaşmasının ardından izin istenen köyde bir keşif yapılması gerekmektedir. Bu keşif yerel yönetimce görevlendirilen bir mühendis tarafından yapılmaktaydı. Mühendis incelemeler neticesinde kilisede yapılacak değişikliklere dair bir rapor hazırlayarak inşa edilecek kilisenin ölçüleri, kapı ve pencere sayısı, kullanılacak ana malzeme gibi bilgileri bu raporda binanın çizimleriyle birlikte ilgili makama sunmaktaydı. Bu belgeler arasında yapıda hangi malzemeden ne ölçüde kullanılacağını ve malzemenin ne kadara mal olacağını bildiren keşif defterleri de yer almaktaydı.

Yapılan araştırma neticesinde yedi kilisenin keşif defterine ulaşılmıştır. Keşif defterlerinden yapıda kullanılacak malzeme en, boy ve kalınlıklarıyla detaylı bir şekilde tanımlanmış ve adet fiyatıyla hesaplanmıştı. Adet olarak ölçümü yapılamayan malzeme ise kıyye olarak hesaplanmıştı. Duvar ve zemin döşemelerinde kullanılacak olan malzemenin hesabı malzemenin kaplayacağı

⁶⁴ BOA. *DH.MKT*, 954/32, 24 Kânûnusani 1320/6 Şubat 1905.

⁶⁵ BOA. *DH.MKT*, 944/84, 8 Kânûnusânî 1318/21 Ocak 1903.

⁶⁶ Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçekler*, 311-316.

⁶⁷ BOA. *DH.MKT*, 1046/63, 4 Kânûnusânî 1321/17 Ocak 1906.

⁶⁸ BOA. *ŞD*, 2112/4, 1 Mart 1328/14 Mart 1912.

⁶⁹ BOA. *DH.MKT*, 944/84, 11 Mart 1318/24 Mart 1902.

alan üzerinden yani m² başına yapılmıştı. Amele ücretleri de yine çalışacakları alan üzerinden m² hesabıyla veya gündelik hesabıyla belirlenmişti.

Luvine köyündeki Aya Nikol Kilisesi'nin toptan giderleri 12.352 kuruş 20 para tutmuştu. Temelle birlikte duvarların kaplayacağı alan 320 m² olarak hesaplanmıştı. Altı taş kolon, 15.000 kıyye (19.524 kg.) kireç, çatı için farklı ebatlarda beş çeşit tahta ve kiriş, çatıyı kapatmak için 25.000 kıyye (32.540 kg.) kaba taş, döşeme için 70 adet, tavan için 270 farklı ebatlarda tahta, 150 kıyye (~195,2 kg.) çivi, 1 m. genişliğinde ve 2,20 m. yüksekliğinde üç kapı, 0,90 m. genişliğinde ve 1,80 m. yüksekliğinde 12 pencere, zemin döşemesi için 90 m² siyah plaka inşaat için gerekli görülmüştü. Ayrıca dülgere ücreti m² başına 8 kuruş olarak hesaba eklenmişti⁷⁰.

Aşağı Leşnice Aya Triad Kilisesi keşif defterinde kilisenin en, boy ve yükseklik ölçüleri verildikten sonra duvarda kullanılacak taş ve kum 540 m²'lik alan üzerinden, zeminde kullanılacak olan döşeme taşları ise 160 m² alan üzerinden hesaplanmıştı. Ayrıca inşaatta 24.000 kıyye (~31.238 kg.) kireç, 470 kıyye (~611,7 kg.) lama demir, 70.000 kıyye (~91,1 kg.) çatı için kaba taş, 600 kıyye (~781 kg.) çivi kullanılacaktı. Duvarlar için hatıl ile çatı ve tabanda kullanılacak olan ahşap en, boy ve kalınlıkları üzerinden ayrı ayrı hesaplanmış, çatı ve tavanda çalışacak 300 dülgere günlük 8 akçeden fiyatlandırılmıştı. Kilise için gerekli görülen üç kapı da 1,40 m. genişliğinde ve 2,30 m. yüksekliğinde olacak ve kapılar için el topu, menteşe ve kilitler alınacaktı. Kilisedeki 16 pencerenin genişlikleri 1,00 m. yükseklikleri ise 2,00 m. olacaktı. Pencere için 96 menteşe, 16 ispanyola (bir çeşit kilit sistemi), 128 cam ve 32 kıyye (~41,6 kg.) macun gerekli görülmüştü⁷¹.

Delvine Meryem Ana Kilisesi'nin çan kulesine ait keşif defterinde taş duvar, saçak ve kolonlar 15 m² olarak hesaplanmıştı. İnşaat için 90 kıyye (~117,1 kg.) lama demir, 170 kıyye (~221,2 kg.) kireç, 20 yarma kereste ve 10 kıyye (~13 kg.) çivinin gerektiği not edilmişti⁷².

Valtiste köyündeki Aya Dimitri Kilisesi'nin giderleri 19.303 kuruş tutmuştu. Duvar, taş, kum, su ve usta gideri m² başına 10 kuruştan hesaplanmıştı. Bina için 25.000 kıyye (32.540 kg.) kireç, 220 kıyye (~286,3 kg.) çivi, çatı için 45.000 kıyye (58.572 kg.) taş plaka, duvarların bağlanması için 650 hatıl, döşeme, çatı vesaire için altı farklı uzunlukta tahtaya ihtiyaç duyulmuştu. Kiliseye eklenecek olan 14 pencere 1,80 m. yüksekliğinde ve 1,60 m. genişliğinde olacaktı. Pencere için 84 cam ve 14 kıyye (~18,2 kg.) macun istenmişti. İnşaat için gerekli olan 4 kapı ise 1,20 m. genişliğinde ve 2,20 m. yüksekliğindeydi. Kapıların doğraması, kerestesi, kilit ve usta ücreti olarak m² başına 45 kuruş belirlenmişti. Binanın 160 m² alanı kaplayan zemin döşemesini birim fiyatı 8 akçeden hesaplanmıştı. Kilisenin tavan döşemesi, sıvanması ve diğer işleri için 210 dülgere amelesi günlük 8 akçeye çalışacaktı⁷³.

Zaravina Karyesi Aya Yorgi Kilisesi'nin keşif defterinde yalnızca ihtiyaç duyulan malzemelerin cinsi ve ne kadara mal olacakları belirtilmişti. Bu listeye göre duvarcılarının yevmiyeleri 3.020 kuruş 16 para, kireç 566 kuruş 20 para, 160 direk 1.280 kuruş, çatı taşı ve düz taş için 2.300 kuruş, kapı ve pencereler için 500 kuruş, pencere parmaklıklarına 300 kuruş,

⁷⁰ BOA. *İ.AZN*, 46/41, 15 Teşrinievvel 1317/M. 28 Ekim 1901.

⁷¹ BOA. *ŞD*, 2112/5, 20 Teşrinisânî 1317/3 Aralık 1901; BOA. *ŞD*, 2112/5, 16 Teşrinievvel 1318/29 Ekim 1902.

⁷² BOA. *DH.MKT*, 944/84, 17 Şubat 1317/2 Mart 1902.

⁷³ BOA. *İ.AZN*, 55/25, 16 Eylül 1318/29 Eylül 1902.

döşemeye 800 kuruş, çivilere 433 kuruş 56 para olmak üzere toplu olarak 10.000 kuruş harcanacaktı⁷⁴.

Lupçke Aya Yorgi Kilisesi'nde harcamalar “doğramacılığa dair” ve “dülgerliğe dair” olmak üzere iki kalemde hesaplanmıştı. Doğramacılara dair başlığı altında 1.200 kıyye (~1.562 kg.) kireç, tavan için 250 tahta, 25 kıyye (~32,5 kg.) çivi, 12 kıyye (~15,6 kg.) keten, koltuk için 200 ağaç, 200 tahta ve 10 kıyye (~13 kg.) yağlı boya yer almaktaydı. Bu işlerde yevmiyesi 10 kuruştan 11 amele çalışacaktı. Dülgerliğe dair başlığı altında ise 30 büyük ağaç, 650 patavra denilen tahta, 1.000 kuşak ağacı (sağlamlığını artırmak için bir şeyin çevresine geçirilen ağaç), 10.000 kıyye (13.016 kg.) kireç, 60 kıyye (~78 kg.) çivi, pencereler için 70 demir, 44 çengel, 44 çerçeve ve 66 cam, 2 kapı için 8 çerçeve, kapı kanadı için 10 tahta ve kapı için 4 çengel yazılmıştı. Bu işte günlüğü 10 kuruştan 410 amele çalışacaktı⁷⁵.

Premedi'deki Aya Nikola Kilisesi'nin de keşif defterinden çan kulesinin kâgir olarak inşa edileceği, 1 kapısı ve 3 penceresinin olacağı anlaşılmaktadır⁷⁶.

Tespit edilebildiği kadarıyla kiliselerin beş tanesi kâgir (Delvine Meryem Ana Kilisesi, Jey Karyesi Hristos Kilisesi, Kilarışt Karyesi Kilisesi, Mursi Aya Todor Kilisesi), üçü yarı kâgir (Aşağı Leşnice Aya Triad Kilisesi, Luvine Aya Nikol Kilisesi, Valtiste Aya Dimirti Kilisesi), Lupçke Karyesi Aya Yorgi Kilisesi ise tamamen ahşaptan yapılacaktı.

Bu süreçte hazırlanan keşif defterleri bizlere kullanılacak malzemenin cinsi, ölçüsü ve masraflarını içeren bir envanter kaydı sunmaktadır. Böylelikle yapılacak onarım çalışmaları için bu kayıtların kolaylık sağlayacağı da düşünülmektedir.

3. İnşa ve Onarım Faaliyetlerinden Örnekler

3.1. Pavlun Karyesi Şen Mer Kilisesi

6 Temmuz 1720 tarihli belgeye göre Şen Mer adlı kilise fetihten beri varlığını devam ettirmekte olup köyün aşağısında köye yakın bir konumda yer almaktaydı. Köyde Müslümanlarla Hristiyanlar bir arada yaşamaktaydı. Müslümanlar Hristiyanların ibadetlerini engelleyerek kiliseye zarar vermekle, kiliseyi camiye çevirmek veya tamamen yıkmakla Hristiyanları tehdit etmekteydi. Bunun üzerine yazılan dilekçeyle Müslümanların kiliseye müdahalelerinin engellenmesi istenmişti⁷⁷. Bu arzuhal incelediğimiz belgeler arasında en erken tarihlisi olmasıyla dikkat çekmektedir.

3.2. Duyani (Dhuvjan) Karyesi Aya Vlasiyos Kilisesi

9 Kasım 1859 tarihli arzuhalde belirtildiği üzere köydeki kilise harap durumda olduğundan kullanılamamaktaydı. Mevcut bina yıkılarak yerine 38x24 zirâ (28,80x18,19 m.) ölçülerinde ve 14 zirâ (10,61 m.) yüksekliğinde yeni bir kilise inşa edilmek istenmekteydi. Metnin altındaki mühürden anlaşıldığı kadarıyla arzuhal Rum Patrikliği tarafından yazılmıştı⁷⁸.

⁷⁴ BOA. ŞD, 2107/ 24, 20 Teşrinievvel 1320/2 Kasım 1904.

⁷⁵ BOA. ŞD, 77/16, 4 Temmuz 1326/M. 17 Temmuz 1910.

⁷⁶ BOA. ŞD, 2112/4, 4 Kânûnuevvel 1327/17 Aralık 1911.

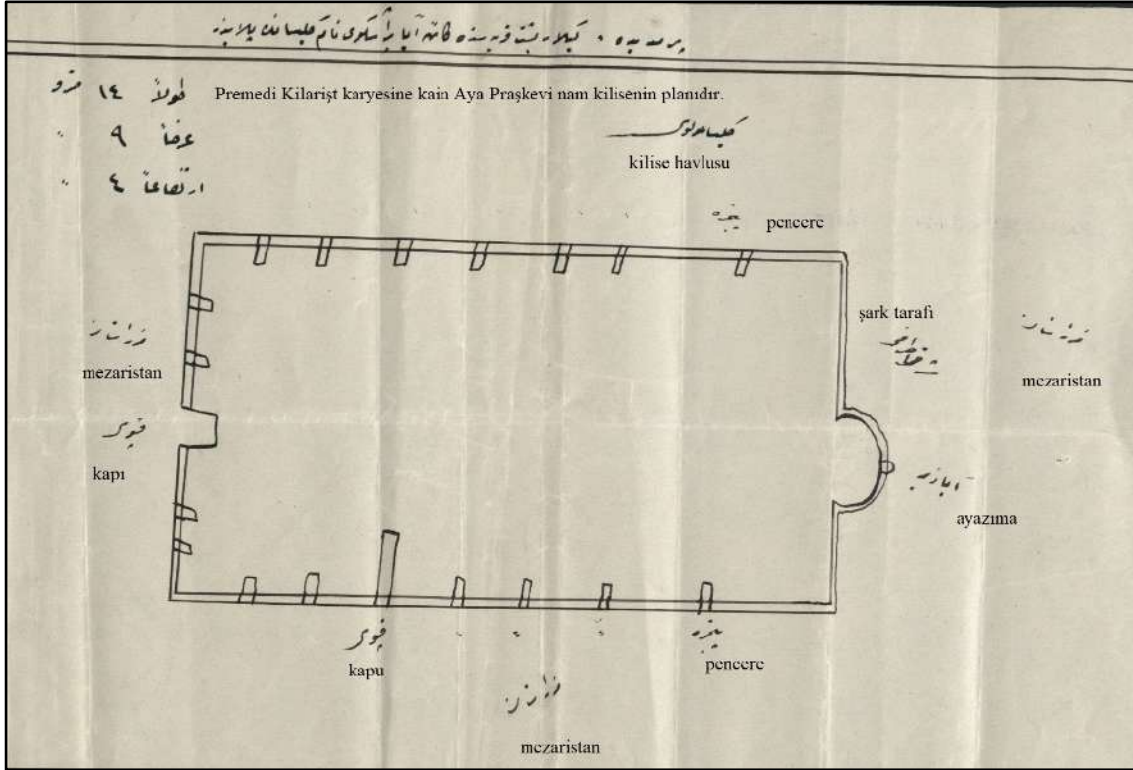
⁷⁷ BOA. İE. DH, 33/2929 (H. 10 Ramazan 1132/16 Temmuz 1720).

⁷⁸ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hariciye (İ. HR)*, 173/9411, 7 Rebiyülahir 1276/9 Kasım 1859. 1 mimari arşın (zirâ) 75,8 cm. olarak alınmıştır. (Mehmet Erkal, “Arşın” *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1991), s. 412.

3.3. Kilarışt (Qilarisht) Karyesi Kilisesi

Kiliseyle ilgili en erken tarihli kayıt 1860 tarihli kroki çizimine aittir. Çizime göre kilisenin doğu, batı ve güney tarafları mezarlıkla çevrelenmişti. Kuzeyde avlusu yer almaktaydı. Apsisin doğusunda bir ayazma bulunmaktaydı. Yapının batı ve kuzey cephelerinde birer girişi vardı. Kuzey duvarı üzerinde yedi, güney duvarında altı, batı duvarında ise dört pencere bulunmaktaydı. Çizim kağıdında herhangi bir imza veya mührü rastlanmamıştır⁷⁹. (Çizim 1)

Çizim 1. Kilarışt Karyesi Kilisesi Krokisi (İ. AZN, 100/16).

Şura-i Devlet'ten Sadaret'e gönderilmiş olan 26 Mart 1911 tarihli belgeden edinilen bilgilere göre kilise köyün kuzeybatısında, dört tarafı duvarlarla çevrili bir mezarlık içerisinde yer almaktaydı. Harap durumda olan yapının ruhsatsız bir şekilde yeniden inşa edilmeye başlanması üzerine inşaatı durdurulmuştu. Daha sonra kilisenin eski temelleri üzerine yeniden inşa edilmesi yönünde karar alınmıştı. Yeni inşa edilecek kilise kuzeyden 1 m. kadar genişletilerek 14x9 m. ölçülerinde ve 4 m. yüksekliğinde olacak ve kâgir olarak yapılacaktı. Kilisenin yeniden inşasında herhangi bir mâni görülmemişti⁸⁰. 1 Nisan 1911 tarihinde iradesi yazdırılmıştı⁸¹. Yapıya ait iki belge arasında yaklaşık 50 yıllık bir zaman farkı vardır. Muhtemelen 1860 tarihli çizim ilk kez

⁷⁹ BOA. İ.AZN, 100/16, 2 Zilhicce 1276/21 Haziran 1860.

⁸⁰ BOA. İ.AZN, 100/16, 13 Mart 1327/26 Mart 1911.

⁸¹ BOA. İ.AZN, 100/16, 19 Mart 1327/1 Nisan 1911.

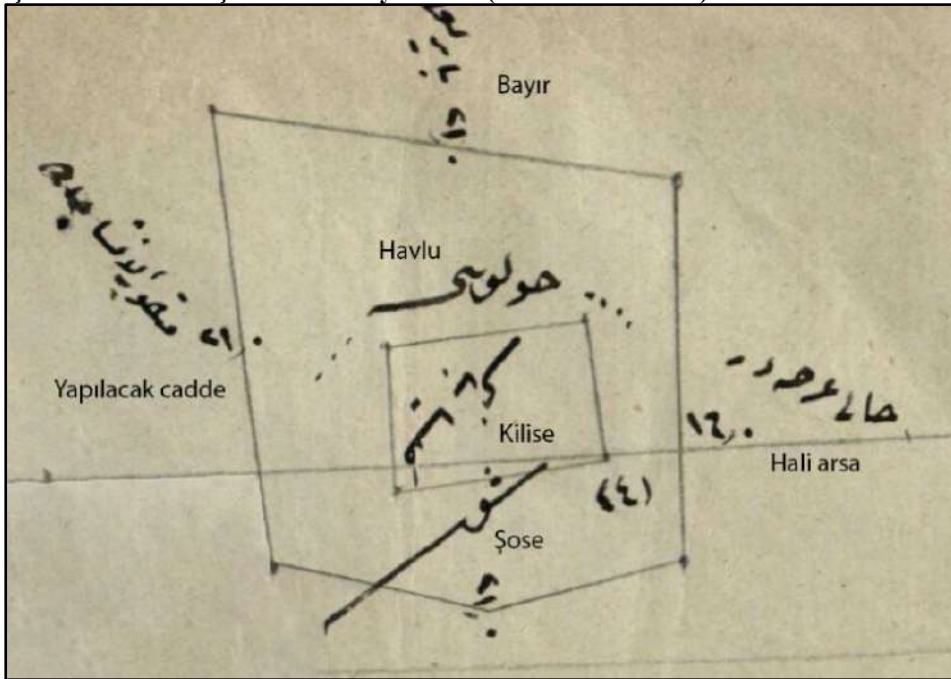

inşa edilecek olan kiliseye aitken 1911 yılındaki yazışmalar köy ahalisinin kiliseyi genişletme isteği üzerine yapılmıştı⁸².

3.4. Aya Saranda İskelesi Kilisesi

Ergiri kaymakamı tarafından Yanya valisine yazılan 8 Mayıs 1861 tarihli belgede Tepedelenli Ali Paşa tarafından yaptırılan ve zaman içinde harap duruma gelen kilisenin Pikeras (Piqeras) köyünden Kostantin Kenderu ve Niviceli (Nivicë) Biblodoli adlı Hristiyanlar tarafından iskeleye gelen tüccarlardan toplanan sadakalarla onarıldığı öğrenilmektedir. Onarım sırasında yapının genişletildiğine dair gelen şikâyet üzerine inşaat durdurulmuştu. Bu aşamada kilisenin çatısı henüz örtülmemişti. Bu sırada Delvine kazasından gönderilen memurlar kilisenin boy ve eninin beşer karış (ortalama 1 m.) genişletildiğini duvarların ise iki kulaç (yaklaşık 3,5 m.) yükseltildiğini tespit etmişlerdi. Yapılan sorgulama neticesinde yarım saat mesafedeki Lagorsi (Lëkurësit) köyünde kilise olduğu ancak kilisenin iskeleye gelen tüccarlar tarafından kullanılmaya uygun olmadığı anlaşılmıştı⁸³. Yapılmakta olan kilise ise iskele kapısına 60 kulaç (yaklaşık 110 m.) mesafede yer almakta olup iskeleye gelip giden gayrimüslim tüccarlar tarafından kullanılacaktı⁸⁴. Yapının tamamlanmasına az kalmış olduğundan yerel meclisçe inşaatın bitirilmesinde sakınca görülmediği durumda ruhsatının verilmesi ve bir daha izinsiz mektep ve kilise inşa edilmemesi hususunda patrikhanelere uyarı gönderilmesi emredilmiş ve 20 Ağustos 1861’de iradesi yazılmıştı⁸⁵.

Cizim 2. Kilise ve Çevresini Vaziyet Planı (ML. EEM. 683/31).

⁸² Kilisenin 40°14'08.5"N20°23'25.0"E koordinatlarındaki Paraskevi Rum Ortodoks Kilisesi olduğu ve günümüzde de kullanılmaya devam edildiği düşünülmektedir.

⁸³ BOA. İ. HR, 187/10396, 27 Şevval 1277/8 Mayıs 1861.

⁸⁴ BOA. İ. HR, 187/10396, Muharrem 1278/Temmuz-Ağustos 1861.

⁸⁵ BOA. İ. HR, 187/10396, 13 Safer 1278/20 Ağustos 1861.

1907 yılında Saranda İskelesi'nde yer alan kamu yapılarının yıkılarak yeniden inşa edilmesi sırasında buradaki kilise arsasının da satın alınması Saranda nahiyesi müdürü tarafından gerekli görülmüştü. Satın alınacak araziye göstermek üzere kilisenin de içinde bulunduğu küçük bir vaziyet planı çizilmişti. Bu çizime göre kilisenin bir yanında şose yol, bir yanında boş arsa, bir tarafında yapılması planlanan cadde, bir yanında ise bayır yer almaktaydı⁸⁶. (Çizim 2)

3.5. Kraçeste Karyesi Aya Artar Kiroso Kilisesi

14 Temmuz 1872 tarihli kayda göre köydeki Rum ahali kiliseleri olmadığından 24x12 m. ölçülerinde ve 8 m. yüksekliğinde Aya Artar Kiroso adında bir kilise inşa etmek istemekteydi. Kilisenin inşası için konum olarak bir engel bulunmayıp belirtilen ölçüleri aşmamak üzere ve Rum milletinden zorla para toplanmaması şartıyla binanın inşasına izin verilmişti. İnşaatin yapılacağı alan miri arazi olduğundan öşür bedeli hesaplanarak senelik ödenecekti⁸⁷.

3.6. Lupçke (Lupckë) Karyesi Aya Braşkoy (Hagios Paraskevi) Kilisesi

26 Şubat 1891 tarihinde Rum Patrikliğinden Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderilen belgeden köydeki eski kilisenin zaman içerisinde harap duruma geldiğinden edilmekteydi. Eski kilisenin yerine Aya Braşkoy adında 18x9,5 m. ölçülerinde ve 5 m. yüksekliğinde yeni bir kilise inşa edilecekti⁸⁸. Bunun üzerine Nezaret'ten Premedi Kazası İdare Meclisi'ne gönderilen belgeyle yeni kilisenin ölçüleri, konumu, arazisinin cinsi, bölgedeki nüfus, harcanacak para miktarı ve paranın kaynağı hakkında bilgi istenmişti. Mutasarrıflığa gönderilen cevapta eski temelleri üzerine inşa edilecek olan kilise için halkın bağışlarıyla 11.000 toplandığı, köyde 61 hanede 619 Rum nüfus yaşadığı ve kilise inşasında konum olarak bir engel bulunmadığı belirtilmişti⁸⁹. Vilayet İdare Meclisi'nden Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne yazılan yazıda köyde Aya Yorgi adıyla bilinen daha küçük bir kilise olduğu ancak bunun yeni kilisenin inşası için bir engel teşkil etmediği bilgisi eklenmişti⁹⁰. Durum Adliye ve Mezâhib'den Sadaret'e ve Şura-yı Devlet'e bildirilmiş, son olarak 16 Aralık 1891 tarihli iradeyle kilisenin inşasına olur verilmişti⁹¹.

3.7. Mursi Karyesi Aya Todor Kilisesi

Rum Patrikhanesinden Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderilen 20 Ocak 1897 tarihli arzuhalden harap durumundaki kilisenin yeniden inşası için ruhsat istendiği anlaşılmaktadır⁹². Ardından binanın plan ve cephe çizimleri yapılmıştı⁹³. Çizime göre kilisenin etrafı yamuk dikdörtgen planlı bir duvarla çevrelenmişti. Avlunun ortasına konumlandırılmış kilisenin dikdörtgen şekilli naosu üç nefli bazilikal bir plan şeması sergilemekteydi. Naosa kuzey, güney ve batı duvarları üzerindeki yarım daire kemerli kapılardan ulaşılmaktaydı. İç mekân kuzey ve güney duvarları üzerindeki beşer, batı duvarında ise iki pencereyle aydınlatılmıştı. Doğu duvarı üzerinde üçlü bir apsis düzenlemesi görülmektedir. Yapının üzeri beşik çatıyla örtülmüştü. Çizimin altında "Delvine'nin Mursi karyesindeki Aya Todori Kilisesi'nin harabiyeti cihetiyle inşâsı için vukû"

⁸⁶ BOA. ML. EEM, 683/31, 5 Şubat 1322/18 Şubat 1907.

⁸⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Adliye (C. ADL)*, 40/2443, 8 Cemâziyelevvel 1289/14 Temmuz 1872.

⁸⁸ BOA. ŞD, 2579/17, 14 Şubat 1306/26 Şubat 1891.

⁸⁹ BOA. ŞD, 2579/17, 26 Eylül 1307/8 Ekim 1891.

⁹⁰ BOA. ŞD, 2579/17, 20 Ağustos 1307/1 Eylül 1891.

⁹¹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade-Şura-yı Devlet (İ. ŞD)*, 113/6769, 4 Kânûnevvel 1307/16 Aralık 1891.

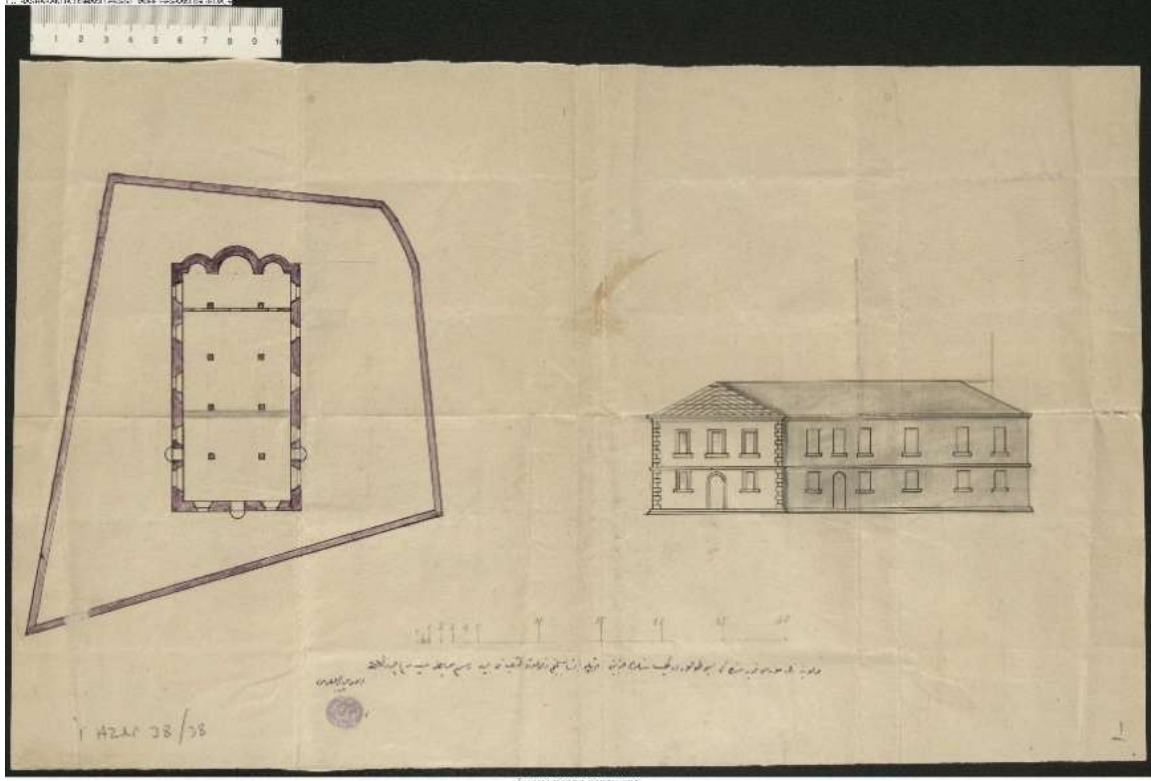
⁹² BOA. ŞD, 2102/23, 8 Kânûnusânî 1312/20 Ocak 1897.

⁹³ BOA. İAZN, 38/38, 1 Haziran 1315/M. 13 Haziran 1899.

bulan keşfiyatını mübeyyin resm-i haritasıdır. 1 Haziran 315 (M. 13 Haziran 1899)” ibaresi yer almaktadır. Bu ibarenin altında ise Delvine belediye kalfası unvanıyla Yorgi’nin mührü vardır (Çizim 3).

İstek Ergiri İdare Meclisi aracılığıyla Yanya vilayetine iletilmişti. Burada daha detaylı bilgilere yer verilerek yapının tamamen yıkılacağı, çevresindeki mezarlığın içerisine doğru genişletilerek 8x11,5 m. ölçülerinde ve 7 m. yüksekliğinde yeniden kâgir olarak inşa edileceği bildirilmişti. Köyde 105 hanede 835 Rum nüfusun yaşamaktaydı. İnşaat için harcanacak olan 15.000 kuruş ahalinin bağışlarıyla toplanacaktı. Belgenin içerisindeki ibarelerden anlaşıldığı kadarıyla keşif Delvine belediye kalfası Yorgi tarafından yapılmıştı⁹⁴. İstek buradan Sadaret’e ardından Şura-yı Devlet’e arz edildikten sonra 10 Haziran 1900 tarihinde iradesi yazılmıştı⁹⁵.

Çizim 3. Aya Todor Kilisesi Plan ve Cephe Çizimi (İ. AZN. 38/38).

3.8. Delvine Meryem Ana Kilisesi

Kiliseye ait ilk belgeler 1899 tarihli çizimlerdir⁹⁶. Çizime göre kilise tek nefli dikdörtgen planlı bir yapıya sahipti. Kilisenin yarım daire kemerli girişi batı duvarı üzerinde yer almaktaydı. İç mekân ise kuzey ve güney duvarları üzerindeki dörder pencereyle aydınlatılmıştı. Yapının üzeri beşik çatı ile örtülmüş olup çatının merkezine yüksek bir kasnak üzerine oturtulmuş kubbe yerleştirilmişti. Çizimin altında “*Meryem Ana Kilisesi’nin harabiyetine mebni müceddeden*

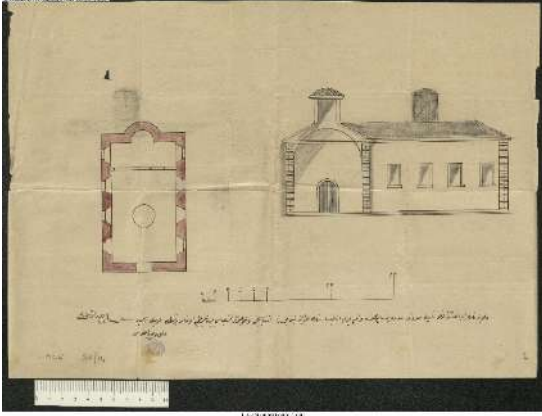
⁹⁴ BOA. ŞD, 2102/23, 22 Eylül 1315/5 Ekim 1899.

⁹⁵ BOA. İ.AZN, 38/38, 21 Mayıs 1316/10 Haziran 1900. Kilisenin adı belgelerde Aya Todor olarak geçmekle birlikte köy dâhilinde Shen Thodhoriu adında bir kilisenin 39°42’21.6”N 20°04’43.7”E koordinatlarında hala varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

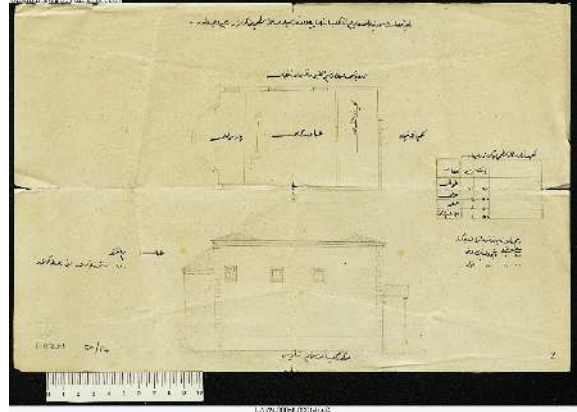
⁹⁶ BOA. İ.AZN, 50/14, 16 Haziran 1315/28 Haziran 1899.

inşası için vuku bulan keşfiyatını mübeyyin tanzim olunan bir kıta harita-i resmiyesidir. fi 16 Haziran 315 (M. 28 Haziran 1899)” yazısı ile Delvine belediye kalfası Yorgi’nin mührü yer almaktadır.

Çizim 4. Meryem Ana Kilisesi Plan ve Cephe Çizimleri (BOA.İ.AZN, 50/14).

Çizim 5. Meryem Ana Kilisesi Plan ve Cephe Çizimleri (BOA.İ.AZN, 50/14).

Bu tarihe en yakın belgeler 1903 yılına aittir. Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi’nde alınan karardan Aya Yanni Teologo adıyla bilinen manastıra ait arazi üzerinde, Soranya adlı yerdeki Meryem Ana Kilisesi’nin yıkılarak yeniden inşa edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Kilisenin arazisi Yanya’daki Fransız konsolosu Pinaki Lapa ile biraderi Yorgi Lapa’ya ait kışlakların sınırları dâhilinde olup bu kişilerin izni doğrultusunda kilise yeniden inşa edilebilecekti. Ayrıca bölgede başka kilise olmadığından ve civardaki çiftliklerin ahali de dahil yaklaşık 425 kişi bu kiliseye devam etmekte olduklarından kilisenin yeniden inşası gerekli görülmüştü. İnşaat için ihtiyaç duyulan 5.500 kuruş ahalinin bağışlarıyla toplanmıştı. Ayrıca arazinin öşür bedeli olarak 7,5 kuruş belirlenmişti. Yeni inşa edilecek olan bina 10,80x6,50 m. ölçülerinde ve 8,50 m. yüksekliğinde olacaktı. Kimseden zorla para toplanmamak ve belirtilen ölçüler aşılmamak şartıyla inşaat başlanması uygun görülmüştü⁹⁷. Konu Şura-yı Devlet’te⁹⁸ görüşülmesinin ardından sadrazama⁹⁹ ve Sadaret’e sunulmuş ve 1903 yılı içerisinde iradesi yazdırılmıştı (Çizim 4)¹⁰⁰. Kiliseye ait 1905 tarihli bir çizim daha bulunmaktadır ancak hangi sebeple çizildiğine dair bir veriye rastlanmamıştır (Çizim 5)¹⁰¹.

Rum Patrikhanesinden Adliye ve Mezâhib Nezareti’ne yazılan 1901 tarihli arzuhalde kilisenin ön duvarı üzerine bir çan kulesi eklemek ve kuleye 55 kıyye (yaklaşık 71,588 kg.) ağırlığında bir çan takmak için izin istenmekteydi¹⁰². Çan kulesi için Delvine belediye kalfası Hristo Kalfa

⁹⁷ BOA. İ.AZN, 50/14, 28 Mart 1319/10 Nisan 1903.

⁹⁸ BOA. İ.AZN, 83/40, 29 Mart 1319/11 Nisan 1903.

⁹⁹ BOA. DH.MKT, 719/17, 14 Nisan 1319/27 Nisan 1903.

¹⁰⁰ BOA. İ.AZN, 50/14, 30 Nisan 1319/13 Mayıs 1903.

¹⁰¹ BOA. İ.AZN, 50/14, 15 Mayıs 1321/28 Mayıs 1905.

¹⁰² BOA. DH.MKT, 944/84, 22 Haziran 1317/5 Temmuz 1901.

tarafından keşif hazırlanarak¹⁰³ kulenin çizimleri¹⁰⁴ yapılmıştı. Ergiri belediye kalfası ve liva nafia mühendisi tarafından yapılan keşif neticesinde 1.500 kuruşa ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştı. Kulenin cephe ve plan çizimlerinin yine aynı kişi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çizimlerde çan kulesinin duvarın üzerinden yükseldiği, çanın yer aldığı köşk kısmının dört sütunla taşındığı ve üzerinin piramidal kuruluşlu bir çatıyla örtüldüğü görülebilmektedir (Çizim 6).

Çizim 6. Meryem Ana Kilisesi Çan Kulesi Plan ve Cephe Çizimi (DH.MKT, 944/84).

DH.MKT.00944.00084.003

Soruşturma sebebiyle Delvine Metropolit vekilinin kaymakamlığa yaptığı bilgilendirmeden çan kulesinin kilisenin 8,40 m. yüksekliğindeki ön duvarının üzerine ekleneği anlaşılmaktadır.

¹⁰³ BOA. DH.MKT, 944/84, 17 Şubat 1317/2 Mart 1902.

¹⁰⁴ BOA. DH.MKT, 944/84, 18 Şubat 1317/3 Mart 1902.

Kule 3x3 m. alanı kaplayacak ve 5m. yüksekliğinde olacaktı. İnşaat için gereken 1.500 kuruş vefat etmiş olan Luvine kasabası ahalisinden Kosta veled-i Yorgi Kondi tarafından hibe edilmişti. Keşif Ergiri'den gelen mühendis Hristo Kalfa tarafından yapılmıştı. Kilise Varoş adlı Rum mahallesinde olup İslam mahallelerinden uzaktaydı. Kilisede çan bulunmadığından kadınlar mahalline çıkılarak demir parçaları birbirine vurulmak suretiyle çalınmakta ancak yeterli gelmemekteydi¹⁰⁵. Ardından Delvine Kazası İdare Meclisi'nden mutasarrıflığa kilisede zaten küçük bir çan bulunduğu ve yerine izin alınmadan daha büyük bir çanın takıldığı bildirilmişti. Bunun üzerine kasaba Müslümanları durumdan rahatsız olarak hükümete müracaat etmiş, Kaymakam Salih Efendi'nin zabıta dairesine verdiği emirle çan derhal indirilmişti. Kilise Mezaristan Mahallesi'ndeki caminin karşısında yer aldığından kulenin dikilmesi ve çanın takılması sakıncalı bulunmuştu¹⁰⁶. Karşılık olarak Delvine Metropolit vekilince yazılan derkenarda mahallede bir hane dahi Müslüman'ın olmadığı belirtilmişti¹⁰⁷. Buna istinaden Delvine kaymakamlığı Varoş Mahallesi'ndeki Müslümanların hane sayısını öğrenmek üzere Delvine kasabası Mal Müdürlüğü'ne başvurmuştu. Müdürlük vergi kayıtlarını inceleyerek mahallede 175 hanede 407 erkek ve 374 kadın olduğunu, bunların tamamen Rumlardan oluştuğunu bildirmişti¹⁰⁸. Delvine kaymakamı bu bilgiyi Ergiri mutasarrıflığına ileterek kilisenin camiden 200 metre kadar uzakta olduğunu ve aradaki köprü'nün bir sınır teşkil ettiğini eklemişti¹⁰⁹. Bu yeterli görülmemiş olacak ki vergi ve tapu kalemiyle polis memurları aracılığıyla konu bir daha soruşturulmuş ve Delvine kaymakam vekili Ömer tarafından Ergiri mutasarrıflığına gönderilen yazıda Varoş Mahallesi'nde dört hane İslam'ın yaşadığı, 16 Müslüman ailenin ise kirada oturduğu, kilisenin Mezaristan Mahallesi'ndeki caminin güneyinde, Makras Mahallesi'ndeki caminin ise kuzeyinde yer aldığı ancak aralarında mesafe ve su yolundan oluşan bir sınır olmasından dolayı çan kulesi inşası için herhangi bir engel arz etmeyeceği bildirildi. Yine de mevcut çan yeterli geldiği halde büyüğünün takılması kaymakam vekili tarafından Müslümanlara karşı bir inat meselesi olarak yorumlanmıştı. Metnin devamında bölgede yaşayan Rumların Yunan taraftarı oldukları ve civar köylerdeki Rumlarla vakitsiz bir şekilde çalınan çanlar vasıtasıyla şifreli iletişim kurdukları ve buna mahal vermemek için yeni bir çan takılmasına müsaade edilemeyeceği yazılmıştı. Eğer ki Hristiyanlar kuleye yeni bir çan takarlarsa Müslümanların buna müsaade etmeyeceği yönünde uyarıların da bulunduğu yazının devamına kilisenin hükümet dairesine yakın olduğu, Delvine'nin etrafının dağlarla çevrili olması ve kasabanın küçük olması gibi sebeplerle çalınacak çanın kasabadaki ahaliyi rahatsız edeceği eklenmişti¹¹⁰. Patrikhaneye de çan takılmasının uygun olmadığı iletilmişti. Ergiri mutasarrıflığının yazdığı tahriratın suretinde ise kaymakamlığın yaptığı bilgilendirmenin yanlış olduğu ve kilisenin olduğu mahalde İslam nüfusunun bulunmadığı bu sebeple tekrar tahkikat yapılmasının gerektiği yazılmıştır¹¹¹. Bu konuda Delvine kaymakamlığı ile Patrikhanenin arasındaki yazışmaların 1911 yılına kadar devam ettiği görülmektedir¹¹². Davanın nasıl sonuçlandığına dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

¹⁰⁵ BOA. *DH.MKT*, 944/84, 11 Mart 1318/24 Mart 1902.

¹⁰⁶ BOA. *DH.MKT*, 944/84, 8 Kânûnusânî 1318/21 Ocak 1903.

¹⁰⁷ BOA. *DH.MKT*, 944/84, 9 Kânûnusânî 1318/22 Ocak 1903.

¹⁰⁸ BOA. *DH.MKT*, 944/84, 9 Kânûnusânî 1318/22 Ocak 1903.

¹⁰⁹ BOA. *DH.MKT*, 944/84, 11 Kânûnusânî 1318/24 Ocak 1903.

¹¹⁰ BOA. *DH.MKT*, 944/84, 29 Mart 1319/11 Nisan 1903.

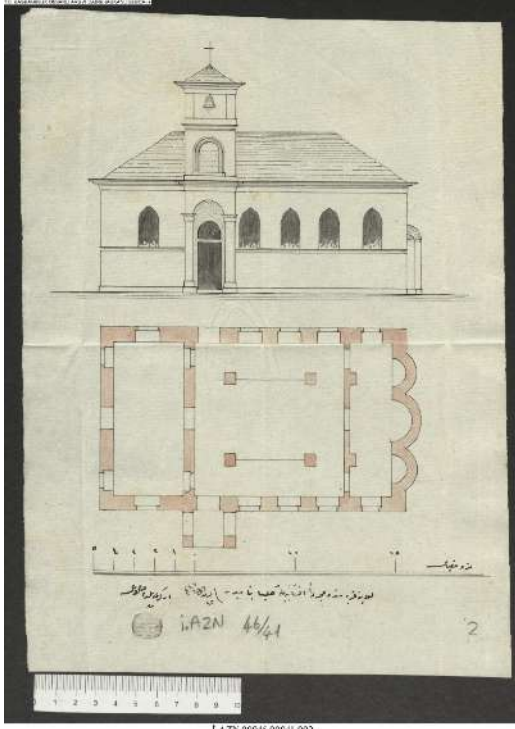
¹¹¹ BOA. *DH.MKT*, 944/84, 1 Nisan 1319/14 Nisan 1903.

¹¹² BOA. *DH.MKT*, 944/84, 27 Teşrinievvel 1327/9 Kasım 1911.

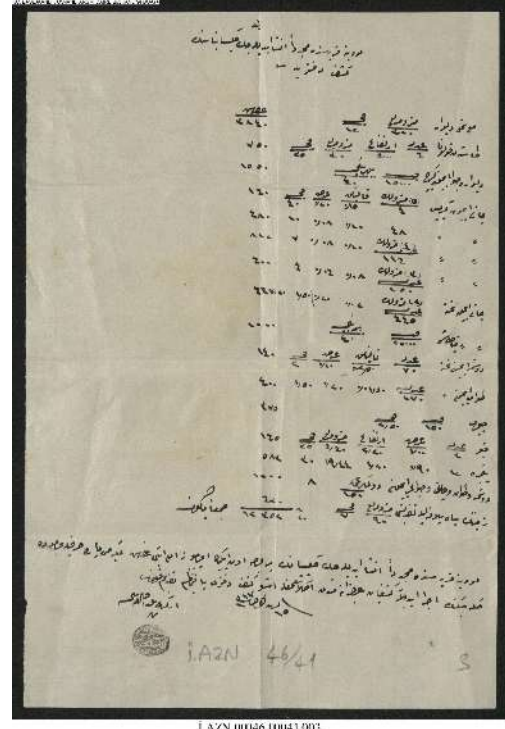
3.9. Luvine (Livinë) Karyesi Aya Nikol Kilisesi

Kiliseye dair en erken tarihli belge 1901 yılına aittir ve bağışçıların listesinden oluşmaktadır. Liste Luvine çiftliği muhtarının mührünü taşımaktadır¹¹³. Aynı yıl içerisinde Rum Patrikliğinden yazılan arzuhalde kilisenin içinde ayın yapılamayacak kadar harap durumda olduğundan bahsedilmektedir. Eski kilise yıkılarak yerine 17x12 m. ölçülerinde yeni bir kilise inşa edilmek istenmektedir. Bunun üzerine Yanya valiliği tarafından inşaat için kullanılacak alan, bölge nüfusu, yapının yüksekliği, inşa malzemesi ve inşa masrafları hakkında bilgi istenmişti. Yapının çizimleri de talep edilmişti¹¹⁴. Ergiri mutasarrıflığından gönderilen cevapta yeniden inşa olunacak kilisenin eski temelleri üzerine bina edileceği ancak uzunluğundan 4 m., eninden ise bir arşın (75,8 cm.) kısaltılarak güney kısmına ekleneceği, sonuç olarak 12x8 m. boyutlarında bir yapı elde edileceği bildirilmişti. Kilisenin duvarları 6 m. yüksekliğinde olup alt tarafı taş üst tarafı ise ahşaptan meydana getirilecekti¹¹⁵. Kilisenin genişleyeceği mahal çiftlik olarak kaydedildiğinden çiftlik sahiplerinin de oluru alınmıştı.

Çizim 1. Aya Nikol Kilisesi Plan ve Cephe Çizimi (İ. AZN, 46/41).

Belge 1. Aya Nikol Kilisesi Keşif Defteri (İ. AZN, 46/41).

Yapının inşası için taş, kireç ve kereste gibi malzemeler köylüler tarafından hazırlanmıştı. İnşaat için gerekli 7.000 kuruşun 2.007 kuruşu köy ahalisinin bağışlarıyla, 4.000 kuruşu ise köy ahalisinden olup İstanbul'da ticaretle uğraşan biri tarafından karşılanacaktı. Eksik kalan kısım ise yine ahaliden temin edilecekti. İnşaatın yapılacağı alan miri arazi olduğundan senelik üç kuruş

¹¹³ BOA. İ.AZN, 46/41, 16 Eylül 1317/M. 29 Eylül 1901.

¹¹⁴ BOA. ŞD, 2104/14, 4 Teşrînievvel 1317/17 Ekim 1901.

¹¹⁵ BOA. ŞD, 2104/14, 4 Teşrînievvel 1317/17 Ekim 1901.

öşür bedeli ödenecekti. Vergi ve nüfus memurluğundan yapılan açıklamadan bölgedeki Rumların 22 hanede 120 kişiden ibaret olduğu ve köyde başka cemaat üyesi bulunmadığı anlaşılmaktadır¹¹⁶. Arzuhalle beraber binanın çizimleri de yapılmıştı. Çizimlerine göre kilisenin batı, kuzey ve güney cepheleri üzerinde birer girişi bulunmaktaydı. Güney girişinin önünde çan kulesi yer almaktaydı. İç mekân kuzey ve güney duvarında beşer, batı duvarında ise iki pencereyle aydınlatılmıştı. Batı cephedeki girişten nartekse ulaşılmakta, buradan ise naosa geçilmekteydi. Naos üç nefli olarak düzenlenmiş ve perde duvarla apsis önünden ayrılmıştı. Apsis üçlü bir düzenlemeye sahipti. Çizimin altında “*Luvine karyesinde müceddeden inşâ edilen kilise binasıdır. 15 Teşrinievvel 317 (M. 28 Ekim 1901)*” yazmaktadır. Yazının altında ise Ergiri belediye kalfası ibaresiyle Hristo Kalfa'nın mührü bulunmaktadır¹¹⁷. Hristo Kalfa mühürlü keşif defteri de çizimle aynı tarihi taşımaktadır¹¹⁸ (Çizim 1, Belge 1). Verilen bilgiler doğrultusunda Yanya vilayetinden Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderilen belgede kilisenin inşaatına bir engel olmadığı bildirilmişti¹¹⁹. 12 Haziran 1902 tarihli irade ile yeni kilise inşasına izin verilmişti¹²⁰.

3.10. Aşağı Leşnice (Leshnicë e Poshtme) Karyesi Aya Triad Kilisesi

Yapıya dair kayıtlar 1901 tarihli arzuhalle başlamaktadır. Rum Patrikhanesinden Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderilen arzuhalde köyün beş mahalleden meydana geldiği ve dört kilisesi olduğu belirtilmişti. Ancak bu kiliseler hem harap durumdaydı hem de ebatları küçük olmalarından dolayı köy halkı için yetersiz gelmekteydi. Bu sebeple köyün merkezinde Marasyatika denilen mahallede 22x12 m. ölçülerinde Aya Triad adında yeni bir kilise inşa edilmek istenmekteydi¹²¹. Bunun üzerine Nezaret, kilisenin inşa edileceği arazi, bölgenin nüfusu, inşa masrafları, bu masrafların kaynakları ve kilisenin yükseklik ölçüleriyle yapının çizimlerini istemişti. Soruşturmaya cevaben Delvine Kazası İdare Meclisi'nden Ergiri mutasarrıflığına yazılan tahrirde mahallelerin dağınık olmasından dolayı merkezi bir konum seçildiği, bina yüksekliğinin 6 m. olacağı ve duvarlarının kâgir üzerine ahşapla inşa edileceği belirtilmişti. Ergiri belediye kalfası tarafından yapılan keşfe göre inşaat için 31.936 kuruş harcanacaktı. Bunun 17.806 kuruşu vefat eden insanların kilise sandıklarına bıraktıkları paradan, 14.130 kuruşu ise köy ahalisinden olup İstanbul'da vefat etmiş Yanni Vasili'nin hayattayken kiliseye bağışladığı İstanbul'daki bahçenin kirasından karşılanacaktı. Köyde 146 hanede 360 Rum yaşamaktaydı. Yer olarak kilisenin inşasında bir mahzur görülmemişti¹²². Bununla beraber keşif defterleri¹²³, plan ve cephe çizimleri¹²⁴ ile bağış yapanların listesi¹²⁵ de gönderilmişti (Belge 2, Belge 3).

¹¹⁶ BOA. ŞD, 2104/14, 4 Teşrinievvel 1317/17 Ekim 1901.

¹¹⁷ BOA. İAZN, 46/41, 15 Teşrinievvel 1317/M. 28 Ekim 1901.

¹¹⁸ BOA. İAZN, 46/41, 15 Teşrinievvel 1317/M. 28 Ekim 1901.

¹¹⁹ BOA. ŞD, 2104/14, 31 teşrinisani 1317/16 Kasım 1901.

¹²⁰ BOA. İAZN, 46/41, 30 Mayıs 1318/12 Haziran 1902. Livinë köyünün kuzeyindeki Velahovë köyü sınırları içerisinde 39°54'10.6"N20°09'07.0"E koordinatlarında Aya Nikol adında bir kilise yer almaktadır. Fotoğraflardan anlaşıldığı üzere yıkılmış olan eski kilisenin yerine yenisi yapılmıştır.

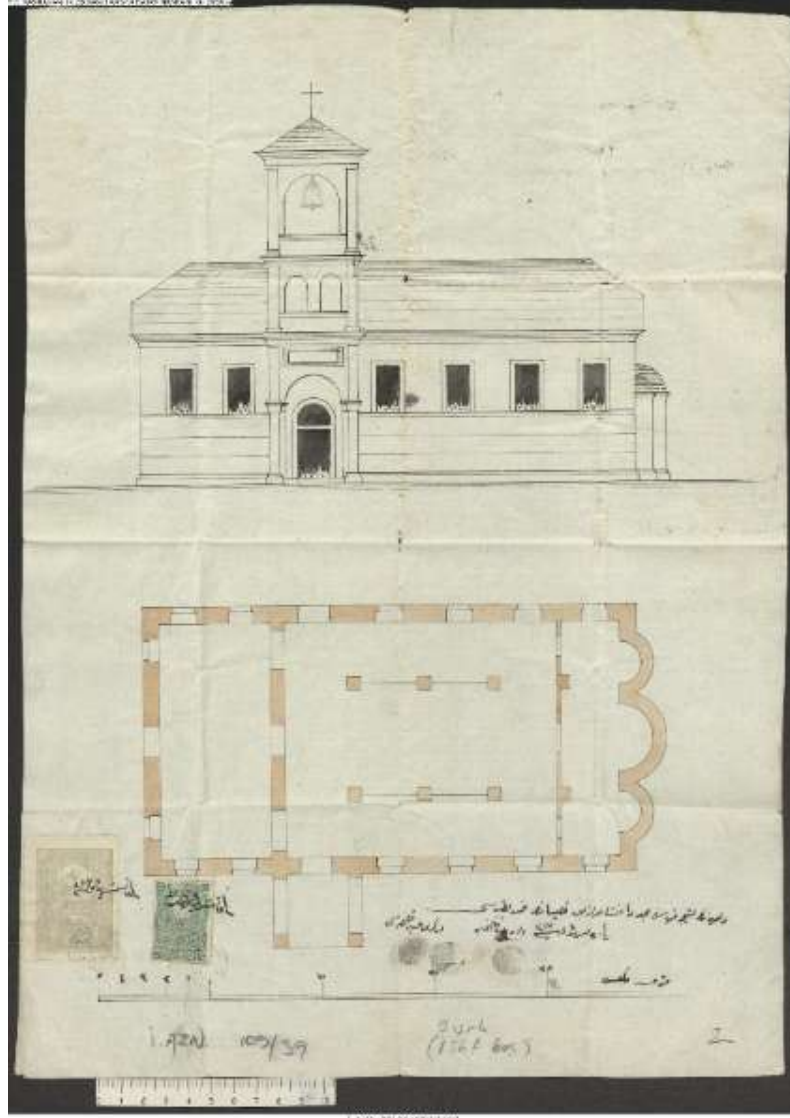
¹²¹ BOA. ŞD, 2112/5, 22 Haziran 1317/5 Temmuz 1901.

¹²² BOA. ŞD, 2112/5, 13 Ağustos 1318/26 Ağustos 1902.

¹²³ BOA. ŞD, 2112/5, 20 Teşrinisânî 1317/3 Aralık 1901; BOA. ŞD, 2112/5, 16 Teşrinievvel 1318/29 Ekim 1902.

¹²⁴ BOA. İAZN, 105/39, 20 Teşrinisânî 1317/3 Aralık 1901.

¹²⁵ BOA. ŞD, 2112/5, 22 Temmuz 1318/4 Ağustos 1902.

Çizim 8. Aya Triad Kilisesi Plan ve Cephe Çizimleri (İ. AZN, 105/39)

Dosyadaki plana göre kilisenin kuzey, güney ve batı duvarları üzerinde yarım daire kemerli birer girişi bulunmaktaydı. Batıdaki girişten nartekse ulaşılmaktaydı. Narteksin doğu duvarındaki üç açıklıktan naosa geçilmekteydi. Kuzey ve güney duvarlarındaki dörder pencereyle aydınlatılan naos, üç nefe bölünmüştü. Kilisenin doğu duvarı üzerinde üçlü apsis düzenlemesi uygulanmıştı. Apsis önü ile naos, perde duvarla ayrılmıştı. Çan kulesi güney cephe üzerinde yer alacaktı. Cephe çiziminden kulenin üç katlı olduğu ve köşk kısmının piramidal çatıyla örtüldüğü anlaşılmaktadır. Çizimin altında “*Delvine'nin Leşnice köyünde müceddeden inşa olunacak kilisenin haritası. 20 Teşrinisani 318 (M. 3 Aralık 1902)*” yazısı yer almaktadır. En altta ise Ergiri belediye kalfası Hristo Kalfa ile Delvine kalfası Yorgi'nin mühürleri vardır (Çizim 8).

Yanya vilayetinden Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderilen diğer belgede kilisenin Hristo Yanni tarafından bağışlanan Rizo adlı mevkideki iki dönümlük tarla üzerine inşa edileceği bilgisi

verilmişti¹²⁶. Nezaret bu iki dönümlük tarla için tahkikat talep etmiş tahkikatın neticesi Ergiri mutasarrıflığından Yanya vilayeti aracılığı ile Nezaret'e aktarılmıştı¹²⁷.

Patrikhane 6 Haziran 1905'te kiliseye bir de çan kulesi eklenmesini talep etmişti. Delvine Kazası İdare Meclisi'nin Ergiri mutasarrıflığına yazdığı cevapta kâgir olarak yapılacak çan kulesinin her kenarının 2,5 m., yüksekliğinin ise 4 m. olacağı bildirilmişti. Çan kulesi muhtemelen kilise duvarı üzerine yerleştirilecekti ki toplam yüksekliği 7,5 m. olarak hesaplanmıştı. Kulenin inşası için gerekli görülen 300 kuruş kilise masraflarına dâhil edilmişti¹²⁸. Ergiri mutasarrıflığının görüşü doğrultusunda Yanya vilayeti aracılığıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Temmuz 1905 tarihli tahriratta ise çan kulesinin eklenmesinde bir sakınca bulunmadığı bildirilmişti¹²⁹.

Belge 2. Aya Triad Kilisesi Keşif Defteri (ŞD, 2112/5)

Belge 3. Aya Triad Kilisesi Keşif Defteri (ŞD, 2112/5)

İnşaatla ilgili gecikmenin sebeplerinden biri de Yanni Vasili'nin İstanbul'da bağışladığı bahçeydi. Divan-ı Hümayun Kalemi'nden Mülkiye Dairesi'ne yönlendirilen yazıda bahçenin vakıf mı yoksa mülk mü olduğunun anlaşılamadığından; vakıfsa yerine başka bir mal konulmadan kullanılmasının meşru görülmediğinden; kilise tarafından satılarak gelirinin inşaat için kullanılmasının caiz olmayacağından bahsedilmişti. Konuya açıklık getirilmesi istenmekteydi¹³⁰. Aradan iki yıl geçmesine rağmen bu sorun çözülememişti¹³¹. Bu konuda Patrikhaneden de bilgi istenmişti. Patrikhaneden Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderilen belgede Defter-i Hâkânî Nezareti'nden bilgi alınmış olmasına rağmen muğlaklığın devam ettiği; ancak bahçenin yakın

¹²⁶ BOA. ŞD, 2112/5, 3 Temmuz 1319/16 Temmuz 1903.

¹²⁷ BOA. ŞD, 2112/5, 25 Teşrînisânî 1320/8 Aralık 1904.

¹²⁸ BOA. ŞD, 2112/5, 24 Mayıs 1321/6 Haziran 1905.

¹²⁹ BOA. ŞD, 2112/5, 21 Haziran 1321/4 Temmuz 1905.

¹³⁰ BOA. ŞD, 2112/5, 25 Mart 1322/7 Nisan 1906.

¹³¹ BOA. ŞD, 2112/5, 23 Kânûnusânî 1323/5 Şubat 1908.

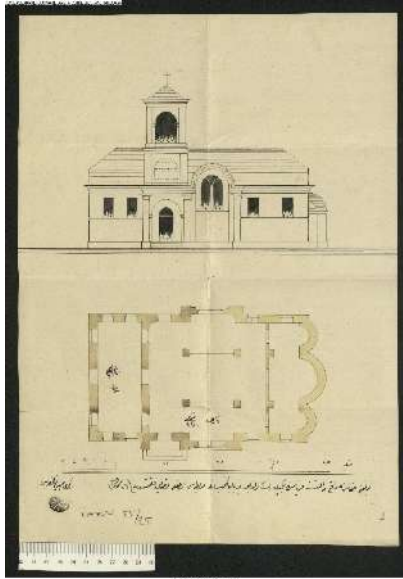
zamanda satılarak gelirinin kilise sandıklarına aktarıldığı; bu sebeple malumat gönderilmesine gerek kalmadığı yazmaktaydı¹³². Kilisenin iradesi ancak 1912 yılında çıkarılabildiği¹³³.

3.11. Valtiste Karyesi Aya Dimitri Kilisesi

Rum Patrikhanesinden Dâhiliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderilen 4 Nisan 1902 tarihli dilekçeden eskiden beri var olan kilisenin zamanla harap duruma gelerek yıkıldığı ve eski kilise temelleri üzerine 22x14 m. ebadında ve 5 m. yüksekliğinde yeniden inşa edilmek istendiği öğrenilmektedir¹³⁴. İstekle beraber Ergiri belediye kalfası Hristo Kalfa tarafından çizimlerin yapıldığı¹³⁵ ve bir de keşif defterinin hazırlandığı¹³⁶ anlaşılmaktadır (Çizim 9, Belge 4).

Dosya içerisindeki çizimlerden kilisenin haçvari planlı ve üç nefli olduğu, batısında narteksinin yer aldığı, doğusundaki apsisin ise üçlü bir şekilde düzenlendiği görülmektedir. Kilisenin yarım daire kemerli girişleri batı, kuzey ve güney duvarı üzerinde konumlandırılmıştı. Kuzey ve güney duvarları üzerine beşer, batı duvarı üzerine ise iki pencereyle aydınlatılmıştı. Yapının üzeri kırma çatıyla örtülmüştü. Kilise plan açısından Jey köyündeki Hristo Kilisesi'nin ilk planına benzemektedir. Yapının güney girişinin önünde cephesi üç katlı olarak düzenlenmiş bir de çan kulesi yer almaktaydı. Çizimin altında "Pogun kazasına vaki Valtiste karyesinde yeniden inşa olunacak bir bab kilisenin haritası olmağla tasdik kılınmıştır. 16 Temmuz 318 (M. 29 Temmuz 1902)" yazmakta, kâğıdın sol altında ise Ergiri belediye kalfası ibaresiyle Hristo Kalfa'nın mührü yer almaktadır.

Çizim 9. Aya Dimitri Kilisesi Plan ve Cephe Çizimi (İ. AZN. 55/25).

Belge 4. Aya Dimitri Kilisesi Keşif Defteri (İ. AZN. 55/25).

¹³² BOA. ŞD, 2112/5, 14 Temmuz 1327/27 Temmuz 1911.

¹³³ BOA. İ.AZN, 105/39, 19 Mart 1328/1 Nisan 1912.

¹³⁴ BOA. ŞD, 2106/11, 22 Mart 1318/4 Nisan 1902.

¹³⁵ BOA. İ.AZN, 55/25, 16 Temmuz 1318/29 Temmuz 1902.

¹³⁶ BOA. İ.AZN, 55/25, 16 Eylül 1318/29 Eylül 1902.

Hristo Kalfa'nın yazdığı rapora göre köyde 57 hanede 410 Rum Ortodoks yaşamaktaydı. Bunların başka kiliseleri olmadığından, 19.303 kuruş sarf edilerek eskisinin boyutlarını aşmayacak yeni bir kilise inşa edilecekti¹³⁷. Keşif defteri içerisinde yer alan isim listesinde 29 kişinin yardımıyla 10.360 kuruş toplandığı, 4.100 kuruşun kilise sandıklarından ödeneceği geri kalan 4.843 kuruşun ise malzeme olarak ahali tarafından karşılanacağı belirtilmişti¹³⁸. Belgelerde geçen ibarelerden kilisenin yarı kâgir olarak inşa edileceği anlaşılmaktadır¹³⁹. Konu 1903 yılında tekrar Pogun Kazası İdare Meclisi'nden Ergiri mutasarrıflığına arz edilmiş ve ardından sırasıyla Yanya vilayetine, Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne ve son olarak da Sadaret'e iletilerek 1904 yılında iradesi yazılmıştı¹⁴⁰.

3.12. Jey Karyesi Hristosi Kilisesi

Kilise ile ilgili ilk belgeler 1902¹⁴¹ ve 1903¹⁴² tarihli çizimlerden ibarettir. 1902 tarihli çizimde haç planlı kilisenin güney ve batı cephelerinde iki giriş görülmektedir. Yapının kuzey ve güney cephelerinde beşer, batı cephesinde ise iki pencere vardı. Doğu cephe üzerinde üçlü bir apsis uygulaması görülmektedir. Haç kollarının kesişim alanı yüksek kasnak üzerine oturtulmuş kubbeye örtülmüştü. Çizimin altında “*Tepedelen kazasına merbut Jey karyesinde müceddeden inşâ olunacak kilise binasının resmidir. 20 Temmuz 318 (M. 2 Ağustos 1902)*” yazısı ile Ergiri belediye kalfası Hristo Kalfa'nın mührü yer almaktadır¹⁴³ (Çizim 10). 1903 tarihli çizimde ise dikdörtgen planlı ve kırma çatılı bir kilise planı görülmektedir. Aynı belgede verilen plan ve cephe çizimi Delvine Aşağı Leşnice köyündeki kilisenin çizimleriyle benzerlik göstermektedir. Çizimin yanında “*Tepedelen kazasına tabi Jey karyesinde müceddeden inşâ edilecek kilisenin resmidir. 20 Şubat 318 (M. 5 Mart 1903)*” yazmaktadır. Altında ise Ergiri belediye kalfası Hristo'nun mührü bulunmaktadır¹⁴⁴(Çizim 11). Muhtemelen inşa aşamasında planda yapılan değişikliklerle birlikte yeni çizime çan kulesi de eklenmişti.

¹³⁷ BOA. ŞD, 2106/11, 3 Ağustos 1319/16 Ağustos 1903.

¹³⁸ BOA. ŞD, 2106/11, 3 Ağustos 1319/16 Ağustos 1903; *DH.MKT*, 853/7, 22 Mart 1320/4 Nisan 1904.

¹³⁹ BOA. ŞD, 2106/11, 1 Kânûnusânî 1319/14 Ocak 1904.

¹⁴⁰ BOA. *İ.AZN*, 55/25, 23 Mayıs 1320/5 Haziran 1904.

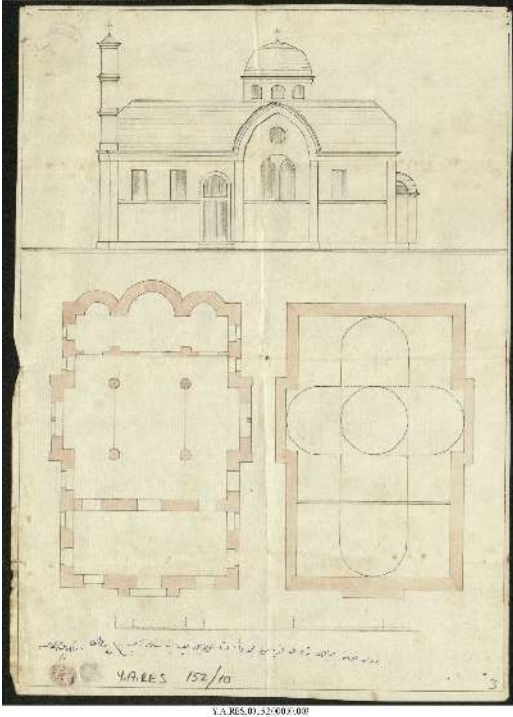
¹⁴¹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.). *Yıldız Resmi Maruzat (Y. A. RES)*, 20 Temmuz 1318/2 Ağustos 1902.

¹⁴² BOA. *Y. A. RES*, 152/10, 20 Şubat 1318/5 Mart 1903.

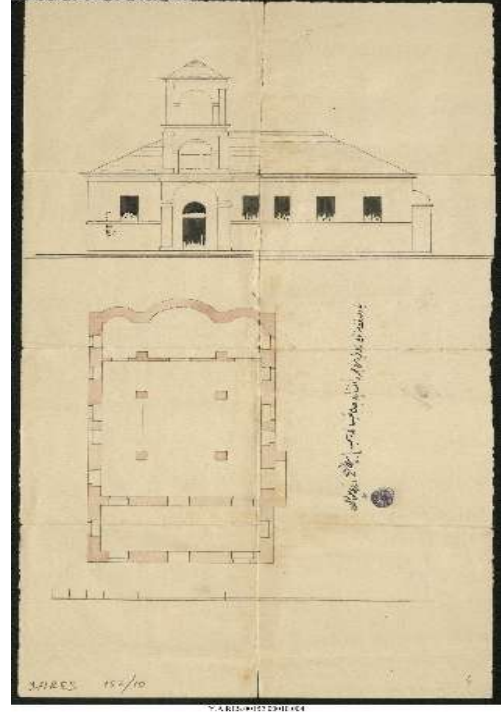
¹⁴³ BOA. *Y. A. RES*, 152/10, 20 Şubat 1318/5 Mart 1903.

¹⁴⁴ BOA. *Y. A. RES*, 152/10, 20 Şubat 1318/5 Mart 1903.

Çizim 10. Hristos Kilisesi'nin Plan ve Cephe Çizimleri (Y. A. RES, 152/10)

Çizim 11. Hristos Kilisesi'nin Plan ve Cephe Çizimleri ve Çan Kulesi (Y. A. RES, 152/10)

Köydeki Papandi adıyla bilinen Hristosi Manastırı yıkılmış olduğundan ve aynı sınırlar içerisinde yeni bir kilise inşa edilmek istendiğinden Adliye ve Mezâhib Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen belgede bahsedilmişti¹⁴⁵. Yeni yapılacak olan kilise Hristosi Manastırı'nın 40 m. kadar uzağında, 100 kuruş ödenerek alınmış metruk bir arazi üzerine 19x9 m. ölçülerinde ve 6 m. yüksekliğinde kâgir bir şekilde inşa edilecekti. Kilisenin genişletilmesi için etrafındaki kabristan arsası kullanılacaktı. Kilisenin yanına 13,5 m. yüksekliğinde bir de çan kulesi eklenmek istenmekteydi. Yapımın inşası için köy ahalişi inşaat malzemelerini karşılayacaktı. Bundan başka 8.490 kuruşa ihtiyaç duyulmaktaydı¹⁴⁶. Arsa için öşür bedeli olarak 30 para belirlenmişti. Yapılan araştırmalar sonucunda köyde 114 hanede toplam 611 Rum nüfusun yaşadığı ve bu sebeple kilisenin inşasında bir engel görülmediği Sadaret Dairesi'nden gelen 31 Aralık 1907 tarihli yazılan anlaşılmaktadır¹⁴⁷.

3.13. Kakos Karyesi Aya Nikola Kilisesi

22 Eylül 1904 tarihli belgeye göre köydeki Aya Nikola Kilisesi yıkılmaya yüz tuttuğundan yerine kâgir bir kilise yapılmak istenmekteydi. Yeni kilise eskisinin temelleri üzerine 19x10,50 m. ebatlarında inşa edilecekti. Ancak eski kilisenin yüksekliği 5 m. iken yeni kilisenin yüksekliğinin 6.70 m. olması planlanmıştı¹⁴⁸. İnşaat için harcanması planlanan 40.040 kuruş kilise

¹⁴⁵ BOA. *DH.MKT*, 1012/45, 27 Ağustos 1321/9 Eylül 1905.

¹⁴⁶ BOA. *Y. A. RES.* 152/10, 18 Kânûnevvel 1323/31 Aralık 1907.

¹⁴⁷ BOA. *Y. A. RES.* 152/10, 18 Kânûnevvel 1323/31 Aralık 1907.

¹⁴⁸ BOA. *ŞD*, 2107/9, 9 Eylül 1320/22 Eylül 1904.

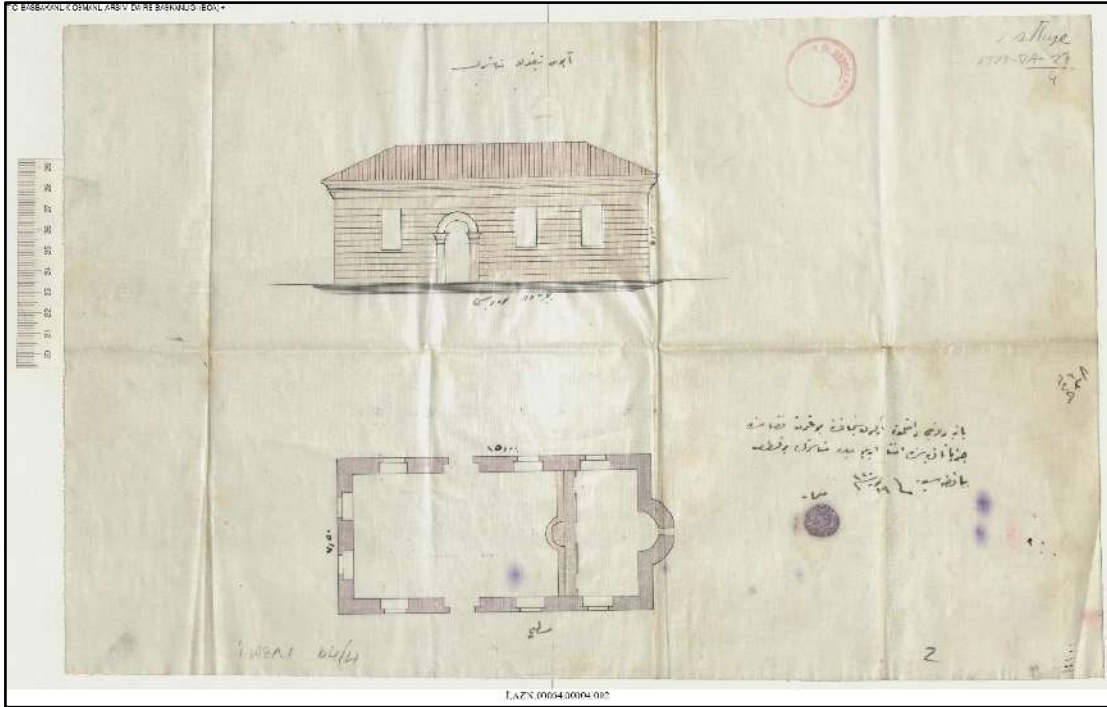
sandıklarından karşılanacaktı¹⁴⁹. Kilisenin keşif defteriyle çizimlerinin hazırlandığı belgelerden anlaşılmasına rağmen dosyalarda bu eklere rastlanmamıştır.

Köyde 48 hanede 323 Hristiyan yaşamaktaydı. 11 Mart 1905 tarihli Buyruldu'dan belirtilen ölçülerin aşılması ve köy halkından zorla para toplanmaması şartıyla yeni kilisenin inşasında izin verildiği anlaşılmaktadır¹⁵⁰.

3.14. Ceraplan Karyesi Aya Nikola Kabristan Kilisesi

Köydeki Aya Nikola Kilisesi yetersiz bulunduğundan yıkılarak yerine eski temelleri üzerine daha geniş bir kilisenin inşa edilmesi 1905 tarihli arzuhalle talep edilmişti. Kilisenin genişletilmesi için etrafındaki kabristan arsası kullanılacaktı. Yeni kilise 15x7,5 m. ebadında ve 5 m. yüksekliğinde olacaktı. İnşaat için sarf edilecek olan 17.120 kuruş aynı köyde yer alan büyük kilise sandığından karşılanacaktı¹⁵¹. Köyde 320 hanede 1.180 Hristiyan nüfus yaşamaktaydı¹⁵². Sadarettin sunulan yazının iradesi 22 Ocak 1906 tarihinde yazılmıştı¹⁵³.

Çizim 12. Aya Nikola Kabristan Kilisesi (İ. AZN, 64/4)

Dosyadaki diğer bir belgede yapının plan ve cephe çizimi de verilmişti. Bu çizime göre tek nefli kilisenin girişleri kuzey ve güney cepheleri üzerindeki yarım daire kemerli kapılarla sağlanmaktaydı. Yapının kuzey ve güney cephelerinde üçer batı cephesinde ise iki pencere yer almaktaydı. Doğudaki apsis tekli olarak düzenlenmişti. Çizimin sağ altında “Yanya vilayeti

¹⁴⁹ BOA. ŞD, 2107/9, 19 Kânûnusânî 1319/1 Şubat 1904.

¹⁵⁰ BOA. DH.MKT, 941/18, 26 Şubat 1320/11 Mart 1905.

¹⁵¹ BOA. İ.AZN, 64/4, 29 Teşrinisani 1321/12 Aralık 1905.

¹⁵² BOA. DH.MKT, 1054/45, 2 Şubat 1321/15 Şubat 1906.

¹⁵³ BOA. İ.AZN, 64/4, 9 Kânûnusânî 1321/22 Ocak 1906.

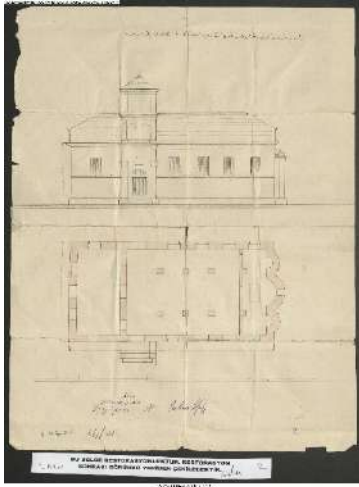

dâhilinde *Ergiri sancağı Pogun kazası Cerapana karyesinde inşa edilecek manastırın bir kıta paftasıdır. 19 Temmuz 320 (M. 1 Ağustos 1904)*” yazmaktadır. Yapı diğer belgelerde kilise olarak anılmakta ancak çizilen planın altında manastır ibaresi geçmektedir. Yazının altında ise mimar unvanıyla “Vasilaki Karami”nin mührü yer almaktadır¹⁵⁴ (Çizim 12).

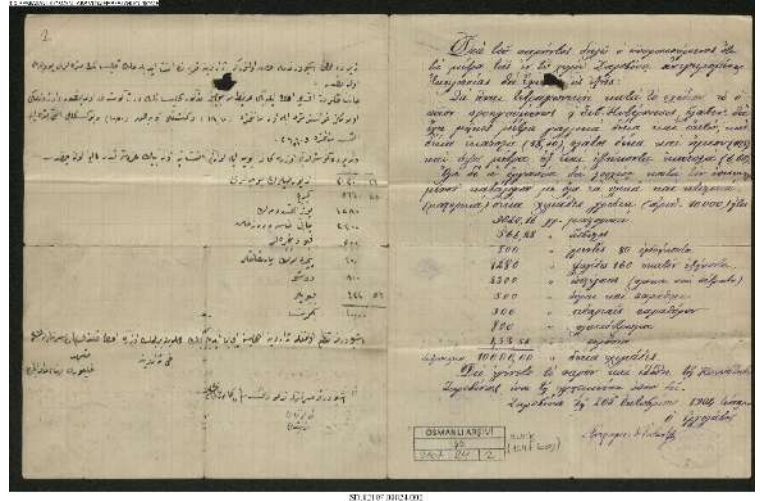
3.15. Zaravina (Ζαράβινα) Karyesi Aya Yorgi Kilisesi

Yapıya ait en erken tarihli belge 1904 yılında yazılmış olan keşif defteridir. Defter müteahhit (εργολάβος/ergolavos) unvanlı Gligori (Grigorios) Nikola Davanci tarafından hazırlanmıştı. Önce Yunanca hazırlanan defter daha sonra tapu kâtibi Aristidi tarafından Arap harfleriyle Türkçeye aktarılmıştı¹⁵⁵ (Belge 5).

Çizim 13. Aya Yorgi Kilisesi Plan ve Cephe Çizimleri (İ. AZN, 64/11)

Belge 5. Aya Yorgi Kilisesi Keşif Defteri (ŞD, 2107/24).

Dosyada yer alan çizime göre kilisenin kuzey, güney ve batı cepheleri üzerinde birer girişi bulunmaktaydı. Batı girişinden nartekse girilmekteydi. Kuzey ve güney girişleri üç nefli naosa açılmaktaydı. Yapının kuzey ve güney duvarları üzerinde beşer, batı duvarı üzerinde ise iki pencere yer almaktaydı. Yapının apsisi üçlü olarak düzenlenmişti. Naosla apsis kısmı perde duvarla ayrılmıştı. Bu alandaki bema da çizimde algılanabilmektedir. Yapının üzeri beşik çatıyla örtülmüştü. Kilisenin güney girişinin üzerinde cephesi üç katlı düzenlenmiş bir çan kulesi yer almaktaydı. Çizimin altında dülger Gligori Nikola Davanci adı yazılmıştır (Çizim 13).

Dâhiliye Mektubi Kalemi'nden Yanya vilayetine gönderilecek olan yazının 1905 tarihli kaydından kilisenin eski temelleri üzerine 18,10x10,50 m. ölçülerinde ve 6,60 m. yüksekliğinde kâgir olarak yeniden inşa edileceği anlaşılmaktadır. Kilise, yanındaki mezarlık alanı da kullanılarak genişletilecekti. Onarım esnasında sarfi gerekli görülen 10.000 kuruş kilise sandıklarından karşılanacaktı. Köy halkı tamamen Hristiyan olup 52 hanede 300 nüfustan ibaretti. Bu sebeple kilisenin inşasına mahal olarak bir engel görülmemişti. Belirtilen ölçüleri aşmamak ve

¹⁵⁴ BOA. İ.AZN, 64/4, 19 Temmuz 1320/1 Ağustos 1904.

¹⁵⁵ BOA. ŞD, 2107/ 24, 20 Teşrinievvel 1320/2 Kasım 1904.

ahaliden zorla para toplamamak kaydıyla yeni kilisenin inşasına izin verilmişti¹⁵⁶. Konuyla ilgili 1906 yılında bir de irade yazılmıştı¹⁵⁷.

3.16. Lukova (Lukovë) Karyesi Panaya Kilisesi

Ergiri mutasarrıflığının 6 Şubat 1905 tarihli tahriratında belirtildiğine göre köydeki kilisenin ruhsatsız bir şekilde yenilediği polis komiserliğinden gönderilen jurnalle bildirilmişti. Bunun üzerine Tahrirat Katibi Şahin ve Meclis-i İdare azasından Anagnosti Efendi konuyla ilgili keşif ve tahkikat yapmak üzere görevlendirilmişti. Tahkikat neticesinde düzenlenen raporda Gora Mahallesi üzerindeki Panaya Kilisesi'nin yıkılarak aynı temeller üzerine 12x5,50 m. ölçülerinde ve 5,50 m. yüksekliğinde, yedi pencere ve iki kapılı yeni bir bina inşa edildiği yazılmıştı. Keşif esnasında kilise içerisinde yer alan çanın dikkat çekmesi üzerine köyün muhtarı, ihtiyar heyeti ve ileri gelenlerine sorularak çanın yıkılmış olan Panaya Kilisesi'ne ait olduğu öğrenildi. Ayrıca bu kişiler kilisenin yeniden inşası sırasında ruhsat alınacağını bilmediklerini belirterek ruhsatsız yapılan inşaat için bahanelerini sunmuşlardı¹⁵⁸. Muhtemelen yasal prosedürle vakit kaybetmek istemediklerinden inşaatla izinsiz başlamışlardı. Çan hakkında ise iki olasılık mümkün görünmektedir. Bilindiği üzere 1856 yılından önce kiliselere çan asmak yasaktı. Bu durumda ya yıkılmış olan Panaya Kilisesi bu tarihten sonra inşa edilmiş ya da soruşturmayı yürütenlere bu konuda yanlış bilgi verilmişti.

Kilisenin inşaatında kullanılacak malzemeler için gerekli olan meblağ Delvine'nin Ayvasil köyünde vefat eden ve aslen Lukova köylü olan Kosta'nın kızı Sofya'nın mirasından kalan 12 Fransız altınıyla ve köydeki kadınlar tarafından bağışlanan 150 kıyye (195,24 kg.) zeytinin gelirleriyle karşılanacaktı¹⁵⁹. Belgenin devamında köyde iki kilise daha bulunduğundan ancak bunların kullanılamayacak kadar harap durumda olduklarından bu sebeple ayın yapılmak üzere Panaya Kilisesi'nin yeniden inşasına karar verildiğinden bahsedilmektedir¹⁶⁰.

Adliye ve Mezâhib Nezareti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen belgeden bu şekilde izinsiz inşaatla müsamaha gösterenlerin tespit edilmesi istenmişti. İnşaat için şimdiye kadar kaç kuruş harcandığı, bundan sonra daha ne kadar harcanacağı, yapının tamamlanması için bir engel olup olmadığı gibi soruların cevabı kilisenin plan ve resmiyle birlikte gönderilecekti¹⁶¹. Soruşturmanın sonucuna dair belgeye rastlanmamakla birlikte Saranda Kilisesi gibi yerel makamların verdiği karar doğrultusunda ruhsata bağlanıp izin verileceği düşünülmektedir.

3.17. Yukarı Leşnice (Leshnicë e Sipërme) Karyesi Aya Nikola Kilisesi

Köyde yer alan Aya Nikola Kilisesi'nin çanı kırılmıştı. Yerine takılacak olan çan köy ahalisinden olup ticaret sebebiyle Petra'da bulunan biri tarafından bağışlanmıştı. Çan, 1905 yılının Ağustos ayı içerisinde Aya Saranda iskelesine varmıştı. Mahalli Metropolit vekilinin müracaatı üzerine hükümetçe görevlendirilen bir memurla beraber çan kulesi ve eski çanın durumu incelenmiş ve yeni çanın gümrükten geçmesine ruhsat verilmişti. Küçük yerleşimlerde kilisenin

¹⁵⁶ BOA. *DH.MKT*, 1059/2, 5 Mart 1321/18 Mart 1905.

¹⁵⁷ BOA. *İ.AZN*, 64/11, 11 Kânûnusânî 1321/24 Ocak 1906.

¹⁵⁸ BOA. *DH.MKT*, 954/32, 24 Kânûnusani 1320/6 Şubat 1905.

¹⁵⁹ BOA. *DH.MKT*, 954/32, 24 Kânûnusani 1320/6 Şubat 1905.

¹⁶⁰ BOA. *DH.MKT*, 954/32, 24 Kânûnusani 1320/6 Şubat 1905.

¹⁶¹ BOA. *DH.MKT*, 954/32, 14 Nisan 1321/27 Nisan 1905.

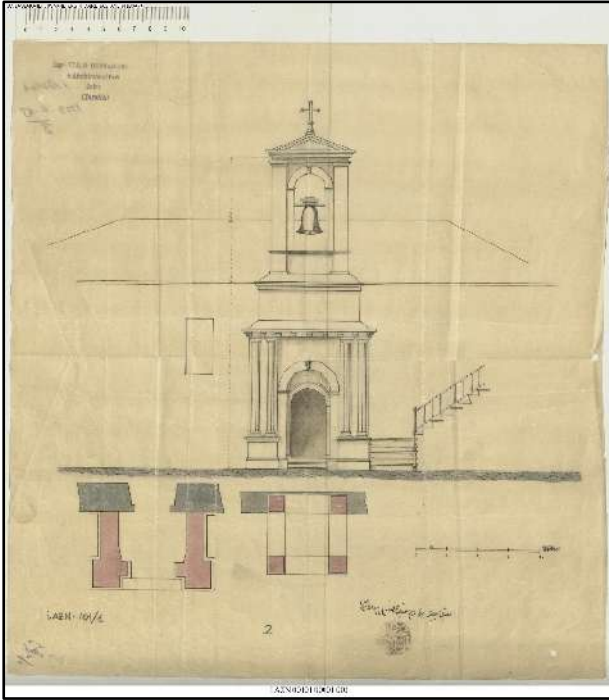
mevcut çanı büyötmek istemesi çan takmak için bir engel olarak göröldüğünden yeni çanın takılmasına bir engel olup olmadığı soruşturulmuştu. Durum 1906 yılında Adliye ve Mezâhib Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan belgeden öğrenilmektedir¹⁶².

3.18. Eski Pazar Mahallesi Rum Kilisesi

Ergiri'nin merkezinde “Ruga Pazari i Vjetër Pllake/Eski Pazar Sokağı” adında bir sokak tespit edilmiştir. Bu durumda belgelerde ismi geçmemekle birlikte kilisenin aynı sokak üzerinde yer alan “Kisha e Shën Sotirit” olduğu anlaşılmaktadır¹⁶³. Kilise ilk olarak 1784 yılında inşa edilmişti¹⁶⁴. Bu inşa süreçlerine dair herhangi bir arşiv kaynağına rastlanmamıştır.

Yapıya ait en erken tarihli kayıt çan kulesinin çizimidir. Buna göre kule kilisenin kuzey cephesi üzerinde, kiliseye girişi sağlayan açıklığın önünde yer alacaktı. Çizimin sol üst köşesindeki Latin harfli matbu yazıdan mimarın “Italo Bernasconi” adında bir İtalyan olduğu öğrenilmektedir. Sağ altta “*Ta'dil edilen işbu resm tasdik kılındı. 14 Şubat 325 (M. 27 Şubat 1910)*”, altındaki mühürde ise “*İdâre-i Meclis-i Livâ-i Ergiri*” yazmaktadır¹⁶⁵ (Çizim 14). Günümüzde kulenin tamamen yıkılarak yenilediği anlaşılmaktadır (Foto. 1).

Çizim 14. Eski Pazar Mahallesi Kilisesi Çan Kulesi Plan ve Cephe Çizimi (İ. AZN, 101/1)

Foto. 1. Kilisenin Günümüzdeki Çan Kulesi, 2019 (Yazar Tarafından)

¹⁶² BOA. *DH.MKT*, 1046/63, 4 Kânûnusânî 1321/17 Ocak 1906.

¹⁶³ Kilise 40°04'32.7"N 20°08'35.9"E koordinatlarında yer almaktadır.

¹⁶⁴ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine në Shqipërinë e Jugut*, 153.

¹⁶⁵ BOA. *İ.AZN*, 101/1, 14 Şubat 1325/27 Şubat 1910.

Rum Patrikliği tarafından kilisenin yanına çan kulesi yapma isteği 9 Nisan 1911 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'nin ekleri ile Divan-ı Hümayun'a sunulmuştu. Şûrâ-yı Devlet tarafından gönderilen cevapta kilisenin inşasına dair herhangi bir kayda rastlanmadığı; ancak yerel vergi kayıtlarında "18 odadan ibaret metropolithane ve kilise ve mekteb-i saire" şeklinde geçtiği belirtilmişti. Kilise metropolithane sınırları dâhilinde yer almakta olup 200 m²'lik bir alan içerisinde yerleştirilmişti. Bina 20x10 m. ebadında ve 6 m. yüksekliğe sahipti¹⁶⁶.

Kiliseye eklenecek olan çan kulesi kâgir olup 4x4 m.lik bir alanı kaplayacak ve 10 m. yüksekliğinde olacaktı¹⁶⁷. Belirtilen ölçülere uyulması durumunda çan kulesinin inşasında ve kuleye bir çan eklenmesinde herhangi bir mahzur görülmemiş ve 1911 yılında iradesi yazılmıştı¹⁶⁸.

3.19. Lupçke (Lupckë) Karyesi Aya Yorgi Kilisesi

Kiliseyle ilgili ilk belge 1908 tarihli çizimlerdir¹⁶⁹. Buna göre kilise bazilikal planlı olup üç nefli bir düzenlemeye sahipti. Kilisenin kuzey ve güney cephelerinde birer girişi ve beşer penceresi bulunmaktaydı. Batı cephesi sağır bırakılan yapının doğu cephesinde tek bir apsis yer almaktaydı. Bema ile naos perde duvarla ayrılmıştı. Kilisenin üzeri dört yöne eğimli kırma çatıyla örtülmüştü (Çizim 15).

Kiliseyle ilgili yazışmalar 1910-1911 yılları arasına tarihlenmektedir. Premedi kazası meclis idaresinden Ergiri mutasarrıflığına gönderilen belgede Aya Yorgi Kilisesi'nin harap durumundan dolayı ayin yapılamadığı ve ölçüleri değiştirilmeden yenilenmek istendiğinden bahsedilmişti. Yapı 13x9,20 m. ölçülerinde ve 3,60 m. yüksekliğinde olacaktı. Takolan Mahallesi'ndeki kilisenin yapılacağı arsanın doğusunda yol ve misafirhane, batısında çay ve mezarlık, kuzeyinde çayır ve meşelik, güneyinde ise yol ve çayır alan bulunmaktaydı. Karyede 63 hanede 311 erkek ve 293 kadın olmak üzere toplam 604 kişi yaşamaktaydı. Kilise için 30 kişiden 12.000 kuruş bağış toplanmıştı. Kilisenin çizimleri ve keşif defteri Premedi belediye kalfası tarafından hazırlanmıştı¹⁷⁰ (Belge 6). Diğer bir belgede kilisenin ahşap olarak inşa edileceği belirtilmişti¹⁷¹. İstek Şûra-yı Devlet tarafından Sadaret'e yönlendirilmiş; oradan da 25 Mart 1911 tarihli padişah iradesiyle uygun görülmüştü¹⁷².

Kilisenin günümüzde metruk durumda olduğu tespit edilmiştir (Foto. 2, Foto. 3).

¹⁶⁶ BOA. İ.AZN, 101/1, 27 Mart 1327/9 Nisan 1911.

¹⁶⁷ BOA. İ.AZN, 101/1, 27 Mart 1327/9 Nisan 1911.

¹⁶⁸ BOA. İ.AZN, 101/1, 31 Mart 1327/13 Nisan 1911.

¹⁶⁹ BOA. İ.AZN, 100/8, 4 Temmuz 1324/17 Temmuz 1908.

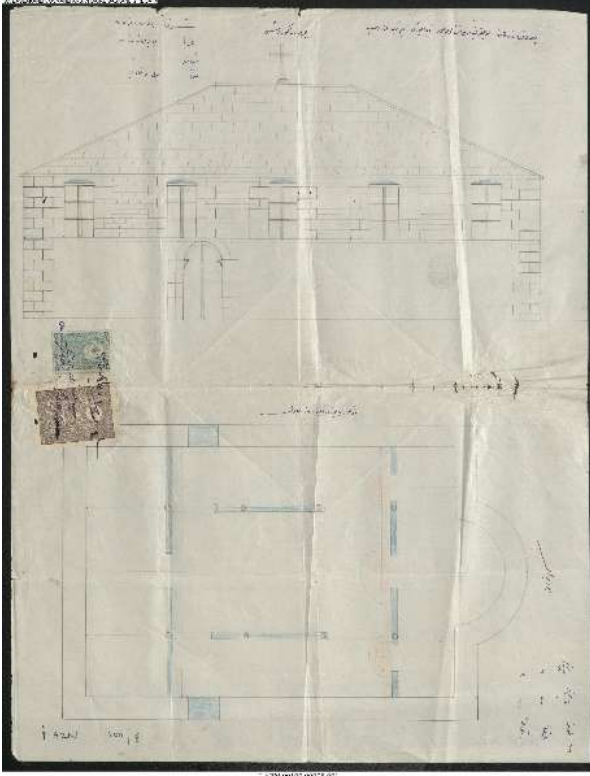
¹⁷⁰ BOA.ŞD, 77/16, 3 Temmuz 1326/M. 16 Temmuz 1910; BOA. ŞD, 77/16, 4 Temmuz 1326/M. 17 Temmuz 1910; BOA. ŞD, 77/16, 14 Temmuz 1326/M. 27 Temmuz 1910.

¹⁷¹ BOA. ŞD, 77/16, 27 Eylül 326/M. 9 Ekim 1910.

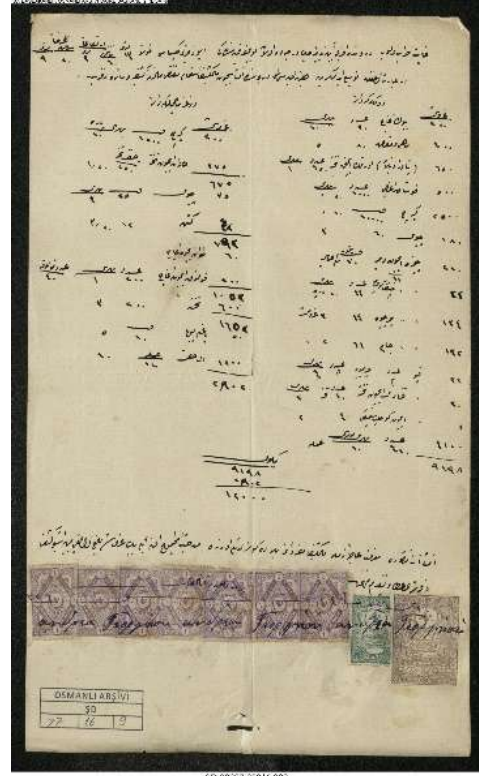
¹⁷² BOA. İ.AZN, 100/8, 12 Mart 1327/25 Mart 1911.

Çizim 15. Aya Yorgi Kilisesi Plan ve Cephe Çizimi (İ. AZN, 100/8).

Belge 6. Aya Yorgi Kilisesi Keşif Defteri (ŞD, 77/16).

Foto. 2. Aya Yorgi Kilisesi¹⁷³

Foto. 3. Aya Yorgi Kilisesi¹⁷⁴

3.20. Premedi Aya Nikola Kilisesi

3 Haziran 1911 tarihli belgeye göre kiliseye çan kulesi ekleme isteğiyle ilgili ilk başvuru mahalli metropolitlikçe yapılmıştı. Bu konuda yapılan soruşturma neticesinde kulenin kilise avlusunda, 3,5x3,5 m. ölçülerinde ve 8 m. yüksekliğinde, kâgir olarak inşa edileceği ve inşaat için gerekli olan 5.110 kuruşun kilise sandıklarından karşılanacağı tespit edilmişti. Ayrıca yerel

yönetimce kulenin dikilmesine ve çan eklenmesine engel görülmediği de belirtilmişti¹⁷⁵. Sadaret Dairesi ise kilisenin kaydı bulunmadığından hem kulenin hem de kilisenin tarifini istemişti¹⁷⁶. Premedi Kazası İdare Meclisi'nden Ergiri mutasarrıflığına yazılan cevaba göre kule dış kapının sağında ve yan duvardan 2 m. kadar uzakta, kilise mülkü üzerine, belirtilen ölçülerde ve belirtilen meblağ karşılığında yapılacaktı. Keşif ve çizimler Akil Efendi tarafından hazırlanmıştı. Kuleye takılacak 400 kilo ağırlığındaki çan Romanya'da bulunan Premedili Alkis Kalfa tarafından bağışlanacaktı. Kilise ise 19x10,50 m. ölçülerinde ve 4 m. yüksekliğinde, üç girişli, 15 pencereci olarak tarif edilmişti¹⁷⁷. 3 Nisan 1912 tarihli belgede isteğin padişah tarafından onaylandığı anlaşılmaktadır¹⁷⁸. Dosyada keşif defteri bulunmasına rağmen¹⁷⁹ herhangi bir çizime rastlanmamıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin bir devlet politikası olarak yürüttüğü istimalet anlayışı ve buna bağlı uygulanan "Millet" sistemiyle hem gayrimüslim halklar imparatorluk sınırları içerisinde kendi inançlarını devam ettirmiş hem de kendi sorunlarını kendi içinde çözme imkânı bulmuştu. Millet sisteminde her millet dini bir sınıf veya mezhepten ibaret olup içerisinde farklı ırklardan topluluklar yer almaktaydı. Fransız Devrimi'nin ardından dünyada yükselen milliyetçilik akımıyla bu ırklar bağımsızlıklarını kazanıp kiliselerini kurma gayretine girişmişlerdi. Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti tebaasını kendine bağlamak amacıyla 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı, 1856 yılında ise Islahat Fermanı'nı ilan ederek gayrimüslimlere yeni haklar tanınmıştı. Genel kaniya göre Islahat Fermanı'nın yayınlanmasına kadar gayrimüslimlerin yeni ibadethaneler inşa etmeleri yasaklanmışken mevcut kiliselerin onarımlarının izne tabi tutulduğu yönündedir. İzinsiz inşa edilen kiliseler ise yıkılmaktaydı. Ancak mevcut veriler bu konudaki İslami hükümlerin her zaman uygulanmadığını göstermektedir. Müslümanlardan uzak ve gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu yerlerde ibadethane inşasına izin verildiği anlaşılmaktadır. Özellikle Balkanlarda ve kırsal kesimlerde bunun örnekleriyle sıkça karşılaşmaktadır. Ergiri sancağında 16.-18. yüzyıllar arasında 49 kilise inşa edilmişti. Ancak bu kiliselerin inşasına dair herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Muhtemelen bölgede yaşayan ahalinin Ortodoks Arnavutlardan ibaret olmasından dolayı kiliseler hakkına herhangi bir şikâyet zuhur etmediği gibi kilisenin yeni inşa edildiğine dair şahitler de bulunmadığından zaman içerisinde bu yapıların kadim olduklarına kanaat getirilmiş ve meşrulaştırılmışlardı. Hanefi mezhebi açısından da nüfusu gayrimüslimlerden oluşan köylerde kilise inşası için fetva verilmesinde bir engel görülmemekteydi. Ancak kilise inşası konusunda herhangi bir fetvaya rastlanmamasına dayanılarak merkezlerde daha katı bir tutum izlendiği söylenebilir. Ergiri kasabasının merkezinde 18. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen iki kilise bulunmaktadır. Bunlar yıktırılmamış olmakla beraber izinlerine dair bir belgeyle de karşılaşmamıştır. Bölgede 15. yüzyıldan beri gayrimüslim nüfusun yaşadığı

¹⁷³ <https://www.facebook.com/permetijone/photos/a.10152204591302072/10152204610747072/?type=3&theater>. erişim 14 Temmuz 2020.

¹⁷⁴ <https://www.facebook.com/permetijone/photos/a.10152204591302072/10152204612512072/?type=3&theater>. erişim 14 Temmuz 2020.

¹⁷⁵ BOA. ŞD, 2112/4, 31 Mayıs 1327/13 Haziran 1911.

¹⁷⁶ BOA. ŞD, 2112/4, 20 Temmuz 1327/2 Ağustos 1911.

¹⁷⁷ BOA. ŞD, 2112/4, 14 Kânûnevvel 1327/27 Aralık 1911.

¹⁷⁸ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Babiali Evrak Odası (BEO)*, 4027/301965, 21 Mart 1328/3 Nisan 1912.

¹⁷⁹ BOA. ŞD, 2112/4, 4 Kânûnevvel 1327/17 Aralık 1911.

bilinmektedir. Yani yeni kurulan bir şehir söz konusu değildir. Dolayısıyla kamu yararı gözetilerek yerleşimin bayındır kalması amacıyla kiliselerin inşasına izin verildiğini söylemek zordur. Hangi koşullarda inşa edildikleri bilinmemekle birlikte merkezdeki bu kiliselerin yıkılmamış olmaları rüşvet veya diğer türlü usulsüzlüklerle de açıklanabilir. Bu konuda bölgede yaşanmış bir örneğe rastlanmamıştır. Bunun sebebini şimdilik Arnavutların farklı dinlere mensup olsalar dahi birbirlerine gösterdikleri hoşgörüyü bağlamak daha makul durmaktadır.

Islahat Fermanı'ndan önce herhangi bir onarım talebine rastlanmazken Ferman'dan sonra gayrimüslim yapılarının inşa ve tamirlerinde kolaylık gösterilmesiyle kendilerine tanınan bu yeni hakları kullanan Hristiyanlar kiliselerini onarmaya, yeni kiliseler inşa etmeye ve var olan kiliselere çan kulesi eklemeye başlamışlardı. Onarımı yapılan kiliselerin tamamının aynı zamanda boyutları da büyütülmek istenmekteydi. Bu isteklerin hepsine izin verilmiş hatta ruhsatsız olarak yapılan onarımlar dahi soruşturmadan sonra ruhsata bağlanmıştı. Bu uygulamalar aynı zamanda kilise inşası konusunda klasik dönem şer'î hükümlerinin terk edildiğini ve yalnızca yeni kilise inşası sırasında sultanın izninin alındığını göstermektedir. Bu uygulamalara bakıldığında klasik dönemin sıkı kurallarının yıkıldığı yasak ve kısıtlamaların son bulduğu görülmektedir.

Yerel halkın talebi doğrultusunda gerçekleştirilen onarım ve inşa faaliyetleri idarece olumlu karşılanmaktaydı. Bu konuda yerel makamların vermiş olduğu kararlar uygulanmakta hatta izinsiz yapılar soruşturmadan sonra ruhsata bağlanabilmekteydi. Osmanlı Devleti bir yandan gayrimüslim halkın ibadethane sıkıntısını çözerken diğer yandan kendilerinden zorla para toplanmasına engel olarak haklarını korumaya çalışmaktaydı. Bu dönemde toprak ve millet bütünlüğünün korunması ilkesiyle hareket edilmiş ve devlet çıkarları ön planda tutulmuştu.

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)* 4027/301964, 4027/301965.

BOA. *Cevdet Adliye (C.ADL.)* 40/2443.

BOA. *Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)* 1012/45, 1046/63, 1054/45, 1059/20, 853/7, 941/18, 944/84, 954/32.

BOA. *İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.)* 100/8, 100/8, 100/16, 101/1, 105/39, 38/38, 46/41, 50/14, 55/25, 64/11; 64/4.

BOA. *İrade Hariciye (İ.HR.)* 173/9411, 187/10396.

BOA. *İrade Şura-i Devlet (İ.ŞD.)* 113/6769.

BOA. *İbnülemin Dâhiliye (İE.DH.)* 33/2929.

BOA. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.)* 683/31.

BOA. *Şura-i Devlet (ŞD.)* 2102/23, 2104/14, 2106/11, 2107/ 24, 2107/ 24, 2107/9, 2111/35, 2112/4, 2112/5, 2112/5, 2579/17, 77/16.

BOA. *Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.)* 152/10

II. Araştırma Eserler ve Diğer Kaynaklar

Akman, Mehmet. "Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri." *İLAM Araştırma Dergisi* 1/II (1993): 133-144.

Alpan, Necip P. *Tarihin Işığında Bugünkü Arnavutluk*. Ankara: Ulucanlar Matbaası, 1975.

Ayar, Talip. "Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası." *History Studies* 9/I (2017): 1-16.

Baysun, M. Cavit. "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, IV (İstanbul 1964), ss. 405-406.

Beydilli, Kemal. "Osmanlı Dönemi'nde Kilise Siyasetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri." *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000, 255-266.

Beydilli, Kemal. "Tepedelenli Ali Paşa", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, XL (İstanbul 2011), ss. 476-479.

Bilge, Mustafa L. "Arnavutluk", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1991), ss. 383-390.

Bozkurt, Gülnihal. "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları." *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* IV (1993): 99-119.

Ceylan, Muhammed. "Osmanlı Devleti'nde Ruhsatsız Olarak İnşa Edilen Kilise, Manastır, Havra ve Mektepler." *Turkish Studies* 15/II (2020): 157-176.

Erkal, Mehmet. "Arşın", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1991), ss. 411-413.

- Erken, İlkey. *Güney Arnavutluk'ta Üç Osmanlı Kasabası Avlonya-Berat-Ergiri*. İstanbul: Serander Yayınları, 2021.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Haz., Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Gölen, Zafer. "Tanzimat Dönemi'nde Bosna-Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri." *Bellekten* 65/CCXLII (2001): 215-242.
- Holland, Henry. *Travels in Ionian Isles Albania and Thessaly, Macedonia During The Years 1812 and 1813*, London: Longman Hurst Rees Orme and Brown, 1815.
- İnalcık, Halil. "Arnavutluk'ta Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei." *Fatih ve İstanbul* 1/II (1953): 153-175.
- İnalcık, Halil. *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara: TTK. Yayınevi, 1987.
- Karpat, Kemal H. *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Çev., Recep Boztemur. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçekler*, İstanbul: Klasik Yayınevi, 2012.
- Kiel, Machiel. "Ergiri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI (İstanbul 1995), ss. 298- 299.
- Kiel, Machiel. "Tepedelen", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XL (İstanbul 2011), ss. 475-476.
- Koyuncu, Aşkın. "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği." *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* XVI (2014): 35-87.
- Koyuncu, Aşkın. "Yangınlar, Kiliseler ve Havralar: Osmanlı Döneminde Saraybosna'da Gayrimüslim Mabetlerinin Meşrulaşma Süreci." *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 10/1 (2021): 179-220.
- Koyuncu, Nuran. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mabetlerinin Hukuki Statüsü*, Ankara: Adalet Yayınevi, 2014.
- Kurt, Halil. "Yunanistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), ss. 586-595.
- Kruja, Genti. "Arnavutluk'ta Dinlerarası Hoşgörü ve Kültürlerarası Birlikte Yaşama." *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* XXII (2012): 117-133.
- Nedkoff, Boris Christoff. "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye." Çev. Şinasi Altundağ, *Bellekten* 8/XXXII (1944): 599-652.
- Nesimi, Qani. *Ortodoks Arnavutlar*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2011.
- Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü. *367 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rumili Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livası Tahrir Defterleri (926-1520/937-1530)*, Ankara: Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008.
- S. Abu Jaber, Kamel. "The Millet System In the Nineteenth-Century Ottoman Empire." *The Muslim World* 57/III (1967): 212-223.
- Sezer, Musa. "XVI. Yüzyılda Köstendil İlcası", Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017.

Sulaj, Enisa. “Osmanlı Dönemi’nde Ergiri Kazası (XIX. yüzyıl)” Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2022.

Şahin, Rahman. “Osmanlı Yönetimi’nde Vılcıtrın Sancağı (1450-1550)”, Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2020.

Taşar, Vedia Derda. “Şehir ve Kutsal: Osmanlı’da Dini Mimarinin Dönüşümü.” *Milel ve Nihal* 18/II (2021): 209-237.

Taşar, Vedia Derda. “Tanzimat Sonrası Gayrimüslimlerin Mimari Faaliyetleri: Samsun Kasabası Örneğı (1866-1990).” *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8/XV (2022): 239-271.

Thomo, Pirro. *Kishat Pashizantine në Shqipërinë e Jugut*, Tiranë: Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 1988.

IV. Elektronik Kaynaklar

<https://www.facebook.com/permetijone/photos/a.10152204591302072/10152204612512072/?type=3&theater> (Erişim 14 Temmuz, 2020)

Tablo 1: Ergiri Sancağındaki Kiliselerin Bağlı Oldukları Kazalara Göre Gruplandırıldığı Tablo

	<i>Belge tarihleri</i>	<i>Yeniden inşa ettirilecekler</i>	<i>İlk defa inşa ettirilecekler</i>	<i>Çan kulesi eklenecekler</i>	<i>Çizim tarihi</i>	<i>Çizimi yapan</i>	<i>Keşif defteri</i>	<i>Keşfi yapan</i>
Ergiri Kazası								
Duyani Karyesi Aya Vlasiyos Kilisesi	1859	X						
Luvine Karyesi Aya Nikol Kilisesi	1901	X (genişletilerek)			28 Ekim 1901	Hristo Kalfa	+	Hristo Kalfa
Eski Pazar Mahallesi Rum Kilisesi	1910-1911			X	27 Şubat 1910	Italo Bernasconi	-	-
Premedi Kazası								
Pavlun Karyesi Şen Mer Kilisesi	1720							
Kraçeste Karyesi Aya Artar Kiroso Kilisesi	1872		X					
Kilarışt Karyesi Kilisesi	1860-1911	X			21 Haziran 1860	-	-	-
Lupçke Karyesi Aya Braşkoş Kilisesi	1891	X						
Lupçke Karyesi Aya Yorgi Kilisesi	1908-1911				17 Temmuz 1908	Premedi belediye kalfası	+	Premedi belediye kalfası
Premedi Aya Nikola Kilisesi	1911-1912			X	-	-	-	Akil Efendi
Delvine Kazası								
Aya Saranda İskelesi Kilisesi	1861	X (genişletilerek)			18 Şubat 1907	-	-	-
Mursi Karyesi Aya Todor Kilisesi	1899-1900	X (genişletilerek)			13 Haziran 1899	Yorgi	-	-
Delvine Meryem Ana Kilisesi	1899-1909	X		X	28 Haziran 1899	Yorgi	+	Hristo Kalfa
Aşağı Leşnice Karyesi Aya Triad Kilisesi	1901-1912		X	X	3 Aralık 1902	Hristo Kalfa ve Yorgi	+	Hristo Kalfa ve Yorgi
Lukova Karyesi Panaya Kilisesi	1905	X						
Yukarı Leşnice Karyesi Aya Nikola Kilisesi	1906							
Pogun Kazası								
Valtiste Karyesi Aya Dimitri Kilisesi	1902-1904	X			29 Temmuz 1902	Hristo Kalfa	+	Hristo Kalfa
Kakos Karyesi Aya Nikola Kilisesi	1904-1905	X (genişletilerek)						
Ceraplan Karyesi Aya Nikola Kabristan Kilisesi	1904-1906	X (genişletilerek)			1 Ağustos 1904	Vasilaki Karami	-	-
Zaravina Karyesi Aya Yorgi Kilisesi	1904-1906	X (genişletilerek)			-	Gligori Nikola Davanci	+	Gligori Nikola Davanci
Tepedelen Kazası								
Jey Karyesi Hristosi Kilisesi	1903-1907	X		X	2 Ağustos 1902 - 5 Mart 1903	Hristo Kalfa	-	-

Kudret Altun, [Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler], Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2019

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Kitap İncelemesi
Book Review

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Nurullah Karaoğulları

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
nurullahkarao@hotmail.com

Başvuru / Submitted:
15 Mayıs 2024

Kabul / Accepted:
14 Haziran 2024

DOI: [10.21021/osmed.1484530](https://doi.org/10.21021/osmed.1484530)

Atıf / Citation:

Karaoğulları, N. "Kudret Altun, Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler], Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2019", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 396-399.

Benzerlik / Similarity: 3

Öz

Osmanlı ahalisinde her ferdin kendini ifade etme, kendi değerlerini yaşama ve kültürel özelliklerini sergileyebilme imkânına sahip olduğu bir atmosfer hâkimdi. Bu durumu farklı ritüellerin yapılmasında, birbirinden farklı kıyafetlerin giyilmesinde, alışkanlıkların çeşitliliğinde görebilmek mümkündür. Osmanlı'da farklı sosyal tabakalara mensup fertlerin aidiyetleri çerçevesinde kullandıkları başlıklar da kültürel genişliğin bir göstergesi olarak tebarüz etmektedir. Bu çalışmada Prof. Dr. Kudret Altun tarafından yazılan "Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler" adlı eser tanıtılmaktadır. Eserde sözü edilen başlıklara yönelik İtalyan yazar ve devlet adamı Luigi Ferdinand Marsigli'nin çabaları sonucu vücuda gelen "Marsigli Koleksiyonu"ndan seçkin bir albüm ele alınmaktadır. Osmanlı toplumunda sosyal sınıfların ve tabakaların işlevselliği ile ilgili önemli bilgiler veren eser, meslek grupları ile ilgili de verileri içermektedir. Görsellerin ve kısa açıklayıcı yazıların canlılıkla sunulduğu eserde günümüz Türkçesiyle de açıklamalar bulunmaktadır. "Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler" tarih bağlamında önemli bir kaynak olmasının yanında eğitim-öğretimin değişik kademelerinde faydalanılabilecek bir eser olarak düşünülmektedir. Bu bakımdan tarih ve kültürümüze merak duyan herkesin ve eğitim camiasının istifadesine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler, Kültür, Tarih, Eğitim.

Abstract

An atmosphere prevailed among the Ottoman population in which every individual had the opportunity to express himself, live his own values and display his cultural characteristics. It is possible to see this in the performance of different rituals, wearing different clothes, and the diversity of habits. The titles used by individuals belonging to different social layers in the Ottoman Empire within the framework of their belonging are also an indicator of cultural breadth. In this study, Prof. Dr. The work titled "Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler" written by Kudret Altun is introduced. An outstanding album from the "Marsigli Collection", which was created as a result of the efforts of the Italian writer and statesman Luigi Ferdinand Marsigli, on the topics mentioned in the work, is discussed. The work, which provides important information about the functionality of social classes and layers in Ottoman society, also includes data about professional groups. In the work where visuals and short explanatory texts are presented lively, there are also explanations in modern Turkish. "Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler" is considered to be an important source in the context of history, as well as a work that can be used at different levels of education. In this respect, it is offered for the benefit of everyone who is interested in our history and culture and the education community.

Keywords: Social Class and Identities in the Ottoman Empire, Culture, History, Education.

Kudret Altun, [Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler], Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2019

Bir kültür hazinesi olarak Osmanlı Devleti; araştırılmayı ve incelenmeyi, yeniden keşfedilmeyi beklemektedir. Tarihsel ve sosyal anlamdaki birçok incelemeye rağmen gittikçe derinleşen, çözüldükçe yeni gizleri ile arz-ı endam eden Devlet-i Aliye'yi –öyle görünüyor ki- daha uzun zamanlar inceleyeceğiz. Her araştırmacı, her yazar Osmanlı hazinesinden izler buldukça kendi alanında daha ileri gitme şevkiyle yeni arayışlara girmektedir.

Tüm bu çabaların, arayışların bir ucunda maalesef ihmal edilen dönemler, kaybolan belgeler, gözden kaçan değerler olduğunu görüyoruz. Türk varlığı uzun tarihî geçmişe ve geniş coğrafyalara uzanmıştır. Bu durum Türk kültürünün önemli ölçüde zengin bir yelpazeye yayılmasını sağlamıştır. Netice itibariyle birçok kültür varlığı oluşmuştur. Ancak bu kültür varlıklarının önemli bir kısmı ihmal, kayıtsızlık veya zorunlu bazı sebeplerle yok olmuştur.

Kaybolan bu kültür varlıklarının bir kısmı Batı kütüphanelerinde ve müzelerinde bulunmuştur. Yanı sıra Türk kültürüne ait birçok unsur da Batılılar tarafından irdelenerek ortaya çıkarılmıştır. Öyle ki kültürümüzün ana umdeleri arasında sayabileceğimiz Göktürk Kitabeleri ve Dede Korkut Hikâyeleri dahi oryantalistlerin gayretleri neticesinde gün yüzüne çıkarılarak kültür envanterine dâhil olmuştur. Bu iki örnek gibi birçok el yazması ve matbu' eserlerle birlikte vesikalar Batılıların çabasıyla bulunmuş ve muhafaza edilmiştir. İtalya'da da Türk kültürüne ait birçok eser unutulmuş ve bunlar Türk ilim insanları tarafından incelenmeyi beklemektedir.

Bahsedilen eserlerin milletimize sunulduğu önemli bir örnek olarak *Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler*'i gösterebiliriz. Bologna Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan ve 1658-1730 yıllarında yaşayan oryantalist Luigi Fernando Marsigli'nin koleksiyonunda yer alan bu hazineyle Prof. Dr. Kudret Altun'un karşılaşması bambaşka bir sevinç ve heyecan kaynağı olarak belirmiştir. Bu özel ve tek nüsha, sözü edilen koleksiyondan temin edilerek incelenmiştir.

Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler; kültür sahamıza gelen bir soluk, tarih serüvenimize eklenen bir halka olarak kaybolan/unutulan değerlerimizi hatırlatmaktadır. Uzun bir süre yurt dışında akademik çalışmalarına devam eden ve gittiği coğrafyalara Türk kültürünü ve değerlerini de götürme çabası içinde bulunan yazar Prof. Dr. Kudret Altun tarafından kaleme alınan bu eser, yazarın yurt dışındaki değerlerimizi ülkemize taşıma heyecanının bir ürünüdür. Akademisyenler, öğrenciler ve kültürel değerlere ilgisi olan araştırmacılar için *Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler* son derece önemli bir belge niteliğindedir.

Bu eser, "İçindekiler" bölümünde yapılan tasnifle dört bölümde ele alınmıştır. "Marsigli Koleksiyonundan Nazenin Bir Albüm" başlıklı ilk bölümde kitabın yazarı Prof. Dr. Kudret Altun'un albüm konusundaki değerlendirmeleri ve bu kapsamda bilimsel açıklamaları bulunmaktadır. Bu bölümde büyük milletlerin tarih sahnesinde yer alan kültürel değerlerini vefa

ve ihtimamla arayıp bulmasının gerekliliğine değinen yazar, Türklerin büyük millet kavramının tam da ortasında olduğunu vurgulamaktadır. “Arayan ya Mevla’sını ya da yazmalarını bulur.” ifadesiyle ecdâdımızın izini süren bir yaklaşım içinde bulunduğunu belirten Altun, Bologna Üniversitesi Kütüphanesi’nde bir hazine değerinde olan ata yadigârı Marsigli Kolaksiyonu’nu büyük bir tevfuk sonucu keşfettiğini belirtmektedir.

Venedik-Osmanlı ilişkilerinin ayrıntılarıyla incelenmesi gerektiğini söyleyen yazar, Venedik Dükü’nün Osmanlı Kaptan-ı Derya ve leventleri adına Kanal Grande’nin göz alıcı binası “Fontego dei Turchi”yi yaptırmasını örnek göstererek “Türk Kervansarayı” olarak yıllarca kullanılan bu binadan gurur duyduğunu belirtir. Ancak bu isim son yıllarda Fontego dei Tedeschi olarak değiştirilmiştir. Yazar bu konudaki hüznünü ve ecdadımızın mirasına sahip çıkılmadığını ifade etmektedir. Öte yandan Vatikan Kütüphanesi’nin Osmanlı Kaynakları bakımından zenginliğini ve buradaki el yazmalarının tasnif sürecinde olduğu bilgisini vermektedir.

Yazar, “Marsigli Koleksiyonundan Nazenin Bir Albüm” başlığı altında Bologna’nın Üniversiteleri, İkiz Kuleleri ve Marsigli Koleksiyonu ile bir kültür şehri olduğunu vurgulamaktadır. Bologna’da gördüğü el yazmalarıyla özel nitelikte bir çalışmayı bulduğunu belirten yazar, bu yazmalarla ilgili daha önceden yapılmış bir çalışma ve tespit olmadığını belirterek sözü edilen koleksiyonun önemine temas etmiştir. Ayrıca bu bölümde yazar, somut kültürel mirasın nadide numunelerinden olan bu eşsiz hazineyle gurbeti unuttuğunu adeta onları yazarların, müelliflerinin rûhuyla buluştuğunu yine kendine has üslubuyla ifade etmektedir.

Bologna’nın güzellikleri ve koleksiyonun özellikleri dışında Luigi Ferdinand Marsigli’nin hayatına ilişkin birtakım bilgiler de bu bölümde verilmektedir. Marsigli’nin hayatına yönelik bilgiler bir bilim insanının kaleminden aktarılmıştır. Albano Sorelli tarafından 1930 yılında yayımlanan ve Marsigli’ye ait bir mektubun önemli bir kısmı da bu bölümde sunulmuştur. “Eşsiz Çizimler ve Çizgilerin Esrarı” alt başlığı ile albüme ait birtakım özellikler de bu kısımda ele alınmıştır.

Kitabın ikinci kısmında “Kaynakça”ya yer verilmektedir. Albüm kısmına geçmeden sunulan kaynakçada, incelenen koleksiyon ve Marsigli ile ilgili bilgileri içeren biyografik eserler sunulmakta ve çalışmalarla ilgili İtalyanca makaleler anılmaktadır. Marsigli ile ilgili öne çıkan çalışmaları bulan Profesör Maurizio Pistoso ve Marsigli’nin mektubunu yayımlayan Albano Sorelli’nin çalışma kapsamındaki önemli eserleri ile ilgili bilgiler de bu bölümde sunulmaktadır. Kitabın hazırlanış sürecinde başvuru ve burada adı geçen eserlere yönelik açıklama “Kaynakça” bölümünde bulunmaktadır.

Osmanlı’da Sosyal Sınıf ve Kimlikler kitabının ana bölümünde yer alan üçüncü kısım dikkati çekmektedir. “Albüm” adı verilen bu bölümde yukarıda sözü edilen koleksiyondan alınan figürler, müellifin (Marsigli) Osmanlı Türkçesi notları ve Altun’un Latin Alfabeti’ne aktarımı yer alır. En mühim olanı ise şudur ki müellifin (çizerin) eski İtalyanca ile filigram kartonunun arkasına yazdığı Latince kendi el yazısı notları da Türkçeye yazar tarafından tercüme edilmiştir.

Sözü edilen nadide albüm, Marsigli Koleksiyonu’nda BUB 3356’da kayıt altına alınan ve Nakibü’l Eşraf çizimiyle başlayan albümdür. Albümün orijinali ile ilgili 9x25 cm. boyutunda kırmızı dış deri, miklepli, şemseli, meşin cilt içinde olduğu ve kenarlarda oyma lale motifleri bulunduğu bilgisi verilmektedir. Albüm 81 varaktan (yaprak) oluşmaktadır. Kalın ve sert

kartondan yapılan varakların her birinde çoğunlukla 3 ve bazen de 2 figür bulunmaktadır. Albümdeki çizimler son derece gerçekçi ve başarılıdır.

Albüm, içerik olarak Osmanlı'da farklı sosyal grup ya da tabakalara ait erkeklerin kullandığı başlıkları göstermektedir. *Başlık* kavramı eser içerisinde yerine göre *sarık*, *destâr*, *serpuş*, *türban*, *börk* olarak da anılmaktadır. 218 adet resimden oluşan albümde çizilen figürlerin kıyafet ve başlıklarından hareketle hangi sosyal gruba ve tabakaya ait olduğuna dair kısa açıklamalara yer verilmiştir. Bu açıklamalardan resmedilen figürlerin meslek grubu, resmî ya da askerî bir aidiyet içinde olup olmadığı, bir tasavvuf erbabı olup olmadığı, inanışı ve kültürel yaklaşımı gibi birçok bilgi elde edilebilmektedir. Albümde yer alan Osmanlı Türkçesi ile yapılan kısa adlandırma ve eski İtalyanca açıklamaların yanında günümüz Türkçesine tercümelere de yer verilmektedir. Albümde yer alan birtakım hataların yazar tarafından düzeltilip izah edilmesi esere farklı bir boyut da katmaktadır.

“Albüm”ün ardından “Dizin” bölümü gelmektedir. Bu bölümde klasik yaklaşımla ve alfabetik sıra ile metin içinde öne çıkan kavramlar ve ilgili sayfalar sıralanmaktadır. Buradan kitap içinde bulunan figürlere, meslek ve ünvanlara kolaylıkla ulaşılabilmektedir.

Sonuç

Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler, bir bütün olarak Osmanlı/Türk Kültürü, Osmanlı'da halkın çeşitliliği, özgürlük anlayışları ve yaşam tarzlarındaki farklılıklar hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Eser, görsel sunuların yanında kısa ve öz izahlar ve önemli tashihlerle kolay anlaşılır ve net bilgiler vermektedir. Bu açıdan *Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler*, Osmanlı'nın insanı temele alan kucaklayıcı yaklaşımını bir kez daha gözler önüne seren bir belge olarak değerlendirilebilir.

Tasarımı, içeriği ve yaklaşımıyla Türk kültürüne yönelik önemli bir veri kaynağı olarak vücuda gelen *Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler*, yazının başında bahsi geçen muhataplar dışında eğitim / öğretim ile ilgilenen ve kültürel değerlerin aktarılmasını kendine vazife bilen her akademisyen için önemli bir eser niteliğindedir. Osmanlı'da yaşayan farklı renk ve kimlikler hakkında hem görsel hem de yazılı güzellikler, bir yabancının özgün bakış açısıyla yazar elinden süzülerek günümüze kadar ulaşan nadide bir hazine olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

Altun, K. (2019). *Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler*. Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul.